

“O‘ZBEK TILI STILISTIKASI VA NUTQ MADANIYATI MASALALARI”

nomli respublika ilmiy-amaliy konferensiya
MATERIALLARI

Samarqand, 2023-yil 19-20-may

RAHMATULLA QO'NG'UROV

90 yoshda

O‘zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati masalalari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. –Samarqand: SamDU nashri, 2023. -348 b.

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, professor Rahmatulla Qo‘ng‘urov xotirasining 90 yilligiga bag‘ishlab nashr etilayotgan ushbu to‘plamda olimning o‘zbek tili, xususan, o‘zbek tili stilikasi taraqqiyotiga munosib hissa bo‘lib qo‘shilgan asarlari tahlil etilgan va o‘zbek tilshunosligining muhim masalalariga bag‘ishlangan maqolalar kiritilgan.

Tahrir hay’ati:

prof.H.A.Xushvaqtov

prof.S.A.Karimov (mas’ul muharrir)

prof. A.B.Pardayev

dots.Sh.S.Mahmadiyev

dots. A.A.G‘afforov

dots.R.A.Suvonova

dots.O.S.Yusupova

dots.S.M.Umirova

dots.U.M.Rashidova

PhD.B.F.Xolmuxamedov

o‘qit.S.A.Qurbonov

o‘qit.U.S.Turdimurodov

Taqrizchilar:

prof.J.D.Eltazarov

prof.A.B.Pardayev

SO‘ZBOSHI

Insoniyat tamadduni va tafakkurining yuksalishida til va nutqning o‘rni nihoyatda katta. Ko‘p ming yillik tarixiy taraqqiyoti natijasida ijtimoiy hodisa hisoblangan til o‘zining sohibi bilan birga mukammallashib, jamiyat a‘zolari uchun beminnat aloqa vositasi bo‘lib xizmat qilib kelmoqda. Dunyo tillari ichida o‘zining qadimiyati, tarixiy ildizlari, nufuzi va tarovati bilan alohida ajralib turadigan o‘zbek tilimiz ham alohida o‘rin tutadi. Aytish kerakki, bugungi globalashuv davrida tilimizning sofligini asrash, uni muhofaza qilish va uning jahon hamjamiyatidagi qo‘llanish doirasini yanada kengaytirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi, desak adashmaymiz. Negaki, nutqning sofliqi, tozaligi, to‘g‘riligi, uslubiy jihatdan to‘g‘ri shakllantirilganligi millat – yuzi, oynasi – demakdir.

Binobarin, bugungi kunda o‘zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati sohasida hal qilinishi lozim bo‘lgan bir qator dolzarb masalalar o‘z yechimini kutayotganligini e‘tirof etish lozim. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek stilistikasining yuzaga kelishi va shakllanishida o‘ziga xos maktab yaratgan olim, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, professor Rahmatulla Qo‘ng‘urov tavalludining 90 yilligi munosabati bilan o‘tkazilayotgan mazkur anjuman muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

R.Q.Qo‘ng‘urov 1933-yil 7-fevralda Samarqand (hozirgi Jizzax) viloyati Forish tumanidagi Nurak qishlog‘ida tug‘ilgan, 1947-yilda o‘rta maktabni, 1951-yilda Jizzax pedagogika bilim yurtini, 1956-yilda Samarqand Davlat universiteti filologiya fakultetini tamomlagan, 1956-1962-yillarda SamDU o‘zbek tilshunosligi kafedrası aspiranti bo‘lgan, 1962-yilda prof. U.Tursunov rahbarligida «Hozirgi o‘zbek adabiy tilida tasviriy so‘zlar» mavzusida nomzodlik, 1982-yilda «O‘zbek tilida ot formasini yasovchi morfemalarning semantik-stilistik xususiyatlari» mavzuida doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilgan, 1963-1971-yillarda o‘zbek tilshunosligi kafedrasining o‘qituvchisi, katta o‘qituvchisi, dotsenti, professori lavozimlarida, 1971-yildan umrining oxirigacha – 23 yil davomida shu kafedra mudiri vazifasida ishlagan edi.

R.Q.Qo‘ng‘urovning ilmiy pedagogik faoliyati ko‘p qirrali bo‘lib, yaratgan asarlari soni 300 dan ortiq va tadqiqotlari o‘zbek tilshunosligining deyarli barcha sohalarini qamrab oladi. Olim «O‘zbek tilida tasviriy so‘zlar» (1968), «O‘zbek tili grammatikasi» (1975), «O‘zbek tilida o‘zgarmaydigan so‘zlar» (1978, 1980) kabi monografiyalar, «O‘zbek tilining chappa lug‘ati» (1968), «O‘zbek tilining morfem lug‘ati» (1977), «Zulfiya poeziyasi tilining lug‘ati» (1981) kabi leksikografik ishlar muallifi va hammuallifidir.

R.Q.Qo‘ng‘urovning ilmiy faoliyatida o‘zbek tili stilistikasi muammolari alohida o‘rin tutadi. Olim turli darajadagi anjumanlarda mavzuga oid dolzarb masalalarni ko‘tarib chiqdi. «O‘zbek tili stilistikasidan ocherklar» (1975), «O‘zbek tilining tasviriy vositalari» (1977), «Sub’ektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari» (1980), «O‘zbek tili stilistikasi» (1983), «O‘zbek tilining funksional stillari» (1984), «Nutq madaniyati asoslari» (1984, 1985, 1986), «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari» (1992), «Epistolayar janrning tuzilishi va uning

ayrim til xususiyatlari» (1992) kabi monografiyalar, darsliklar va o'quv qo'llanmalarida stilistikaning muhim masalalari o'rta qo'yildi va yechimini topdi. Hayoti davomida 10ga yaqin fan doktori va fan nomzodlari tayyorladi, 14 ta dissertatsiya ishiga rasmiy opponentlik, 30 ga yaqin to'plamga mas'ul muharrirlik qildi va bu xizmatlari bilan Samarqand stilistika maktabiga asos soldi. Hozirda olimning ishlari shogirdlari tomonidan davom ettirilmoqda.

Ustozning xizmatlari hukumatimiz tomonidan munosib taqdirlandi. U bir qator medallar, «Mustaqillik» nishoni (1992) sohibi, O'zbekiston xalq ta'limi a'lochisi edi.

RAHMATULLA QO'NG'UROV – O'ZBEK TILI STILISTIKASI ILMIY MAKTABI ASOSCHISI

Tojiyev Y.

O'zMU professori

*O'zbek tili stilistikasi fanining poydevorini
qo'yishda R.Qo'ng'urovning xizmatlarini inkor
etishga hech kim jur'at etolmaydi.*

(Karimov S. Rahmatulla Qo'ng'urovich
Qo'ng'urov, bibliografik ko'rsatkich. – Samarqand.
1993, 12-b.).

Ma'lumki, til birliklari tan olingan umumiy obyektiv hodisalar sifatida mavjud bo'ladi. Tilshunoslikning bir yo'nalishi (asosiy yo'nalish sifatida) alohida-alohida olingan ana shu til birliklarining o'zida, idrok etilgan holda, mavjud bo'lgan imkoniyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi, deyish mumkin. Bu yo'nalish nihoyatda murakkab, dolzarb, keng ko'lamli, shu bilan birga, tilga va uning birliklariga sistema, sistemachalar (podsistema) tarzida yondashib, ularga bir-biri bilan iyerarxiyali tarzda nihoyatda zich holda, zanjirsimon bog'lanib ketgan (dialektik bog'langan), zamon jihatidan statik va dinamik holatlarni o'zida mujassam etgan barqaror va o'zgaruvchan hodisalar deb qarovchi, shuningdek, ularga yondashuvda diaxron va sinxron aspektlarni nazarda tutib munosabatda bo'lish lozimligini hisobga olib ish ko'radi. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishning asoschisi professor Ayub G'ulomov ekanligi hammaga ma'lum. Uning -dosh, -la, -lik, -mon kabi qator affiksalar haqidagi jiddiy ilmiy maqolalari, tadqiqotlari shunday fikr aytishimiz uchun oddiy dalildir. Chunki olim ana shunday alohida olingan til birligida qanday imkoniyatlar yashiringanini to'la ochib berishga harakat qildi. U o'zining "O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi" (Toshkent, 1944) monografiyasida, masalan, -lar affiksining 13 ta asosiy va yana bir nechta boshqa, yondosh yoki hamroh ma'nolari bor ekanligini, hatto alohida olingan bir ma'noning o'zida ham nozik ma'no qirralari kuzatilishini dalillar bilan isbotlab berganligi ko'pchilikka ma'lum. Uning izdoshlari bu yo'nalishni davom ettirdi.

Tilshunoslikning yana bir shunday dolzarb, murakkab, keng ko'lamli yo'nalishi – bu til birliklari imkoniyatlarining nutqda namoyon bo'lish xususiyatlarini o'rganish, tadqiq etish yo'nalishidir.

Har bir til birligining u yoki bu nutq turida, matnda qo'llanish xususiyatlari, imkoniyatlari, xoslanishlari, tovlanishlari har xilgina bo'lib qolmay, ulardagi ifodalar ham har xildir. Bundan tashqari, nutq sharoitlarida ana shu birlikning tilda ham ochilmagan qirralari – imkoniyatlari ham topilib qolishi mumkin. Buning uchun esa ana shu birlikning nutqda namoyon bo'lish imkoniyatlarini jiddiy tadqiq etish, ayniqsa, uslublararo qo'llanishidagi o'ziga xosliklarni, badiiylikni ta'minlashdagi jihatlarini tadqiq qilish, belgilash lozim bo'ladi. Bu narsani esa, asosan, stilistikaga oid jiddiy tadqiqotlar amalga oshiradi. Stilistika til birliklarining nutqda (turli xil nutq ko'rinishlarida) qo'llanish imkoniyatlarini

o'rganar ekan, u sof tilshunoslikni adabiyotshunoslik, pedagogika, psixologiya, sotsiologiya, etika, estetika, nutq madaniyati, poetika va boshqa ko'pgina fanlar, sohalar bilan bog'lovchi ko'prik vazifasini ham o'taydi (V.V.Vinogradov. Rus tili stilistikasi masalalari, M., "Oliy maktab", 1981, 1-10 betlar).

Stilistikaning tekshirish obyektni to'g'ri belgilab olgan olim, haqli ravishda, tishunoslikning keyingi murakkab yo'nalishida mashaqqatli faoliyatini boshlagan Rahmatulla Qo'ng'urov, albatta, o'zbek tilshunosligining, shuningdek, turkologiyaning boshqa dolzarb muammolarini aniq his etgan, ularning yechimini topishga harakat qilgan, til o'qitish muammolaridan tortib, uni targ'ib etishgacha, muomala madaniyatidan tortib, nutq madaniyati, notiqlik yo'nalishlarigacha bo'lgan sohalarida jiddiy tadqiqotlar olib borish, o'z qarashlarini bayon qilish, hali hech o'rganilmagan mavzularni tadqiq etish, ular haqida o'z nazariy xulosalarini chiqarish bilan birga, til amaliyoti bilan bog'liq masalalarda ham, adabiyotshunoslikka dahldor mavzularda ham qalam tebratdi, tahsinga sazovor ishlar qildi. Bu o'rinda biz Rahmatulla Qo'ng'urovning bitta asarini tilga olamiz, unga qisman to'xtalamiz va shuning o'zi kifoya, deb hisoblaymiz.

O'zini bilgan har bir tilshunos bu insonning "O'zbek tilida tasviriy so'zlar" kitobini ko'rsa, albatta, bunga amin bo'ladi. Zero, o'zbek tilshunosligida tasviriy so'zlar (taqlid so'zlar) bu kitobga qadar biror olim tomonidan shu darajada o'rganilgan emas. Rahmatulla Qo'ng'urov o'zbek tilidagi tasviriy so'zlarning barcha xususiyatlarini jiddiy tadqiq etish bilan birga, ularning nutqda qo'llanish imkoniyatlarini zavq-shavq bilan ochib beradi. Shunga ko'ra, ushbu monografiyani haqli ravishda morfologiya hamda leksik stilistikaning asosini tashkil etuvchi ilk manbalar sifatida ko'rsatish mumkin va ana shuning o'zi ham Rahmatulla Qo'ng'urovning o'zbek tili stilistikasi ilmiy maktabining asoschisi ekanligi to'la tasdiqlaydi. Chunki ana shu monografiyadan keyin o'zbek tilshunosligida "Fe'l stilistikasi" (M.Sodiqova, 1973), "Badiiy nutq stilistikasi" (I.Qo'chqortoyev, 1974) kabi monografiyalar, sifat stilistikasiga oid ishlar (M.Sodiqova, Z.Pardayev), affikslar stilistikasiga oid tadqiqotlar (Y.Tojiyev) maxsus maqolalar, turli xil qo'llanmalar yuzaga keldi. Olimning o'sha ishi stilistika sohasida yaratilgan ko'pgina boshqa ishlarning yaratilishiga turtki bo'ldi. Biroq gapni shu bilan tugallamaymiz. Kamtar olimga nisbatan "Stilistika ilmiy maktabining asoschisi" degan fikrni aytgan ekanmiz, buni kamtarona asoslashga yana harakat qilishni lozim topamiz, davom ettiramiz.

Tasviriy so'zlar stilistikasini jiddiy tadqiq qilgan olimda tajriba ortib bordi. Bu yo'nalish, stilistikaga e'tibor keng quloq yozdi. Rahmatulla Qo'ng'urovda morfologik stilistikaga oid hamma mavzularda tadqiqotlar olib borish kayfiyati shakllanganligini ko'p marta suhbatlarda sezganmiz. Xudo umr berganida olim bu ishlarni, albatta, amalga oshirgan bo'lar edi. Shunday bo'lsa-da, mayli, o'ksinmaymiz, ustoz, kamtarin olim Rahmatulla Qo'ng'urov o'zining "O'zbek tilida ot stilistikasi" monografiyasi bilan o'ksishi mumkin bo'lgan ko'ngillarni charog'on qilib ketgan. "O'zbek tilidagi otlarda shakl yasovchi morfemalarning semantik-stilistik xususiyatlari" mavzusida yoqlagan doktorlik dissertatsiyasi o'zbek tilshunosligida stilistika sohasining fundamental tadqiqi bo'ldi. Bundan

tashqari, yana shu o'rinda, olimning stilistikaga oid boshqa ishlaridan ham namunalar keltirish bilan bu fikrni tasdiqlashga harakat qilamiz. Zero, fikr mumkin qadar asosli bo'lgani ma'quldir:

“Olmosh stilistikasiga doir ayrim mulohazalar”. O'zbek tili stilistikasidan kuzatishlar. – Samarqand, 1981, 4-21-betlar; “Sifat stilistikasi”. O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati masalalari. Maqolalar to'plami, SamDU nashri, 1982, 3-10 betlar; “Ko'makchilar sinonimiyasiga doir”, o'sha to'plam, 1982, 20-41 betlar; “Hozirgi o'zbek tilida chiqish kelishigi” qo'shimchasini olgan so'zlarning ayrim stilistik xususiyatlari. SamDU asarlari, yangi seriya, № 302, 1976, 39-58 betlar; “Grammatik stilistika”. O'zbek filologiyasi to'plami. SamDU asarlari, yangi seriya № 315, 1976, 118-126-betlar.

Olimning har bir kelishik shaklidagi so'zlarning stilistik xususiyatlarini yoritishga bag'ishlangan alohida-alohida ilmiy maqolalarini bu o'rinda sanab o'tirmaymiz. Chunki ular juda ko'p, ularning ilmiy salmog'i ham o'ziga xos. Biroq yana ayrim nashrlarini sanamaslik, aytmaslik mumkin emasdek. Jumladan: “O'zbek tili stilistikasidan ocherklar” (Samarqand, 1975, 236 b.); “O'zbek tilining tasviriy vositalari” (Toshkent, Fan, 1977, 152 b.); “Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari” (Toshkent, Fan, 1980, 168 b.); “O'zbek tilining funksional stillari” (Samarqand, 1984, 84 b.); “Badiiy tekstning lingvistik tahlili” (hammualliflikda, Toshkent. O'qituvchi, 1990, 216 b.); “Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari” (hammualliflikda Toshkent, 1992, 160 b.) Bularning hammasini yozib tugatib bo'lmaydiganga o'xshaydi.

Xullas, Rahmatulla Qo'ng'urov tomonidan faqat stilistika yo'nalishida yozilgan ilmiy monografiya, darslik, qo'llanma, dastur, ma'ruza matnlari kabi jiddiy ishlarining o'zi – kitoblar 40 dan oshib ketadi. To'g'ri, gap miqdorda emasligini bilamiz, ammo shuni ham aytmasdan ilojimiz yo'qki, bu kitoblarning hammasi o'ta mas'uliyat bilan yozilgan, har birida stilistikaning ma'lum bir qirrasini bo'yicha jiddiy fikrlar bayon qilingan. Rahmatulla Qo'ng'urov tomonidan yozilgan alohida ilmiy maqolalar, tezislar, anjumanlardagi chiqishlar matnlari 100 dan ortib ketadi (stilistikaga aloqadorlari nazarda tutilyapti). Bularning hammasi ustozga xos jiddiyat bilan nashrga tayyorlanganligini alohida qayd etishni istaymiz.

Olimning ellikdan ortiq tilshunos bilan hammualliflikda ilmiy asarlar, maqolalar nashr etganligi ma'lum. Bu juda katta gap. Chunki bu mualliflarning dunyoqarashi, fikrlash darajasi, boshqa o'ziga xos ko'p jihatlari bor, axir. Bular bilan til topishish, hamfikir bo'lish hammaning ham qo'lidan kelavermaydi. Muhimi, ana shu hammualliflikda nashr qilingan ishlarining hammasida, avvalo, Rahmatulla Qo'ng'urovga xos ruh kezib yuradi. Demoqchimizki, ularning hammasi ustozning o'tkir nigohidan o'tgan, jiddiyat bilan nashrga tayyorlangan. Bu gaplarni aytishdan asosiy maqsad shuki, o'zbek tilshunosligida shu kunga qadar hech kim, stilistika sohasida, uning jiddiy nazariy va amaliy muammolari bo'yicha Rahmatulla Qo'ng'urovchalik ko'p va xo'b yozmagan. Bunga, albatta, hammualliflikda birinchi marta nashr etilgan “O'zbek tili stilistikasi” o'quv qo'llanmasining asosiy qismi bo'lgan “Morfologik stilistika” bo'limini (Toshkent, 1983), O'zbekistonda birinchi marta, o'zbek tilida nashr etilgan “O'zbek nutqi

madaniyati va uslubiyat asoslari” darsligining asosiy qismini (hammualliflikda) ustoz Rahmatulla Qo‘ng‘urov yozganligini qo‘shadigan bo‘lsak, olimning bu sohada qilgan ishlari ko‘lami qanchalik keng ekanligini tasavvur qilish mumkin. Olim, ustoz haqida tasavvurlarni bayon qilishga o‘zimizni aytaulik.

XX asrning 50-yillari o‘rtalaridan boshlab salkam 50 yil ilmiy-pedagogik faoliyatda bo‘lgan Rahmatulla Qo‘ng‘urov yirik tilshunos Ulug‘ Tursunov bilan, boshqa jiddiy olimlar bilan hamkorlikda, o‘z atrofiga iste’dodlarni to‘pladi, stilistika sohasiga alohida e‘tibor beruvchi olimlarni yig‘di. Xudoyberdi Doniyorov, Bozorboy O‘rinboyev, Suyun Karimov, Bekmurod Yo‘ldoshev, Tohir Qurbonov, Tolib Jo‘rayev kabi olimlar bilan birgalikda ko‘p yillar davomida “O‘zbek tili stilistikasi masalalari”, “O‘zbek nutqi madaniyati masalalari” seriyasida ilmiy to‘plamlar nashr etishni yo‘lga qo‘ydi. Ularda o‘zbek tili stilistikasining, shuningdek, unga aloqador bo‘lgan masalalarning zamon talabidan kelib chiqadigan muammolari tilga olindi, o‘z talqini va tadqiqini topdi, kelajakda qilinadigan ishlar rejalari bayon qilindi. Eng dolzarb masalalar o‘z yechimini topdi. O‘zbek tilshunosligida badiiy matn tilini o‘rganishning yuksak namunalari yaratildi. Ustoz Rahmatulla Qo‘ng‘urov asos solgan Samarqand stilistika ilmiy maktabining jiddiy ta’sirida, albatta, shu maktab vakillari, davomchilari, olimning eng yaqin shogirdlari tomonidan “O‘zbek tilining badiiy uslubi” (Samarqand, 1992-yil, Suyun Karimov) monografiyasi yuzaga keldi (mas’ul muharrir Rahmatulla Qo‘ng‘urov); X.Doniyorov va Bekmurod Yo‘ldoshevlar tomonidan yaratilgan “Adabiy til va badiiy stil” (T., Fan, 1988-yil) kitobi o‘quvchilarga taqdim etildi. Ana shu ishlarning davomi sifatida S.Karimov, X.Mamatov, I.Bo‘riyevlar hamkorligida “Yuristning nutq madaniyati” (T., 2004-yil) o‘quv qo‘llanmasi yuzaga keldi.

Ko‘rinadiki, ustoz Rahmatulla Qo‘ng‘urov tamal toshini qo‘ygan Samarqand ilmiy stilistika maktabi o‘zbek tilshunosligida shu soha bo‘yicha yaratilayotgan barcha ishlarning yo‘lboshchisi bo‘lib kelyapti, barcha ishlar ana shu ilmiy maktab chig‘irig‘idan o‘tyapti.

Rahmatulla Qo‘ng‘urov stilistika sohasida ko‘plab ishlar – tadqiqotlar qilish bilan ham, nutq madaniyati va uslubiyat sohasidagi, shuningdek, badiiy asar tilini o‘rganish borasidagi ko‘p kitoblarga muharrirlik qilish (ular soni 30 ta atrofida) bilan ham, stilistika va badiiy asar tilini o‘rganishga bag‘ishlangan doktorlik, nomzodlik dissertatsiyalariga ilmiy rahbarlik qilish yoki taqrizchi sifatida ularni baholash bilan ham (bular ham 30 dan ortiq) hamda bevosita, o‘zidan keyin shu sohani izchil davom ettiruvchi sodiq shogirdlar tayyorlab qoldirish bilan ham haqli ravishda (yuksak insoniyligi, tashkilotchilik, kamtarlik, odamoxunlik, yuksak madaniyatlilik, halollik, pokizalik... kabi jihatlari bilan ham) “Samarqand ilmiy stilistika” maktabining asoschisidir. U, albatta, jiddiy o‘zbek tilshunosi, yirik turkolog, uslubshunos, mohir metodist-pedagog ..., eng muhimi, YAXSHI INSON! U shogirdlari qalbida abadiy yashaydi!

Hali ustoz haqida, uning ilmiy-pedagogik faoliyati, insoniyligi, boshqa ko‘p jihatlari haqida batafsil, jiddiy fikrlar aytish davom etadi. Olim ilmiy merosining

har bir qirradi haqida maxsus kitoblar yozish mumkin. Uning ilmiy merosi ham jiddiy o'rganiladi, degan umiddamiz.

USLUBSHUNOSLIK ILMIDA BOG' YARATGAN OLIM

O'rinboyev B.

SamDU professori

Universitetimiz faxri bo'lgan, o'z ilmiy-ijodiy salohiyati bilan fanimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan olimlardan biri filologiya fanlari doktori, professor Rahmatulla Qo'ng'urovdir.

Rahmatulla Qo'ng'urov respublikamiz ilmiy jamoatchiligi orasida taniqli professor, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobidir. Shuning uchun ham uning ko'p qirrali ilmiy-pedagogik faoliyati, hayot yo'li ko'plarga har jihatdan ibratli sanaladi. Har sohada ibratli inson qarindoshlari uchun – Rahmatulla aka, shogird va kasbdoshlari uchun domla, tengqur do'stlari uchun – Rahmatulla, rasmiy murojaatlarda – professor Rahmatulla Qo'ng'urovichdir.

Professor Rahmatulla Qo'ng'urov faoliyatida ilm faqat xayol va bebaho, in'om – ijodiy rag'bat edi. Ilmning pok hayot yo'li, beomon qismat-u, cheksiz mashaqqat, armon, ishtibohlari, tangrining abadiy sharaf, “o'lmas nom” sari qilgan hidoyatlari ekanligini keyinchalik tushunardi u.

Bir sabab bilan professor R.Qo'ng'urov yon daftarini varaqlashga to'g'ri keldi. Unda ayrim ko'chirmalar bor edi: “Til birliklarining stilistik imkoniyatlarini birmuncha to'la ifoda eta oladigan maydon – badiiy nutqdir. Badiiy asarda qo'llangan barcha so'zlar ham tasviriy vositadir”. Ushbu satrlarni o'qir ekanmiz, R.Qo'ng'urovning tilimiz stilistikasi bilan jiddiy shug'ullanishiga sabab bo'gan omillarni anglab yetamiz. Professor R.Qo'ng'urovning niyati esa, o'zbek tilining leksik va grammatik belgilariga baho beruvchi, turli sharoitda nutqqa mos keladigan vositalarini qo'llash qoidalarini belgilovchi stilistika ekanligini ilmiy qat'iylashtirish va uning nutq madaniyatining asosi ekanligiga shubha qoldirmaslikdan iborat.

R.Qo'ng'urovning tilimiz stilistikasi bilan jiddiy shug'ullanishga bel bog'laganligi 1956-yilda nashr etilgan “A.Qahhorning “Shohi so'zana” asarining leksik va stilistik xususiyatlari” maqolasida ko'rish mumkin. Olimning til stilistikasi va nutq madaniyatiga e'tiqodi bu bilan cheklanmaydi. U bu masaladagi izlanishlarini yanada chuqurlashtirib, takomillashtirib boradi. “Fe'l shakllari stilistikasi” (1969), “O'zbek tili stilistikasidan ocherklar” (1975), “Grammatik stilistika”(1976), “O'zbek tilining tasviriy vositalari” (1977), “Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari” (1980), “Sifat stilistikasi”(1982), “O'zbek tili stilistikasi”(1983), “O'zbek tilining funksional stillari” (1984), “Epistolyar janrning tuzilishi va uning ayrim til xususiyatlari”(1992) kabilar ilmiy-ijodiy mehnatlar samarasi va zukko olimimizning tilimiz stilistikasiga ta'zimidir.

O'zbek tili stilistikasi masalalari katta muammo, – degan edi R.Qo'ng'urov doktorlik dissertatsiyasini himoya qilish jarayonida, men o'z izlanishlarimda, uning qirralarini talqin etishga uringanman (1).

Buning boisi shundaki, stilistika so'z qo'llashning aniqligi, frazeologik vositalarning qo'llanishi, til grammatik birliklarining ishlatilishida ma'lum me'yorlarga amal qilish, demakdir.

Professor R.Qo'ng'urovning o'zbek adabiy tili stilistikasi masalalari bilan atroflicha shug'ullanishi uni nutq madaniyati sirlari sari yetaklaydi. Uning tasavvurida nutq madaniyati tarixiy hodisa bo'lib, har bir ziyoli bu bilim sirlaridan xabardor bo'lmog'i lozim. "Nutq madaniyati haqidagi xalq maqollari va aforizmlar" (1966), "Nutq madaniyati asoslari" (1985, 1986, 1987), "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" (1982) kabi ilmiy maqola, monografiya va qo'llanmalar uning ilmiy iqtidori naqadar teran ekanligidan dalolat beradi. Kishilarimiz, ayniqsa, yoshlarimizning bir qismi o'zbek nutqiy muomala odobidan, sharqona murojaat shakllaridan, o'zbekona kitobxonlik, she'rxonlik malakasidan uzoqlashib qolganlar. Ana shu muammolarni bartaraf etishda olimning yuqorida tilga olingan ishlarining ko'magi tegadi.

Respublikamizdagi taniqli olimlar R.Qo'ng'urovning bu sohadagi faoliyatini yuksak baholaganlar [2,11]. U ilmiy mutaxassislar tarbiyalash va voyaga yetishtirishning tolmas jonkuyari sifatida uslubshunoslik ilmida haqiqatan ham bog' yaratgan olim.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Кунгуров Р. Семантико-стилистические особенностей форма образующих морфем имени существительного узбекском языке: АДД. – Баку, 1982.
2. Туркий тилларнинг тараққиёт муаммолари. – Тошкент: Фан, 1985.

OT STILISTIKASI VA RAHMATULLA QO'NG'UROV QARASHLARI

Karimov S.A., SamDU professori

O'zbek tilida ot so'z turkumiga oid lingvistik kategoriyalarning stilistik resurslari R.Qo'ng'urov tomonidan atroflicha o'rganilgan, doktorlik dissertatsiyasi yozilgan va bir necha alohida monografiyalar, o'quv qo'llanmalari nashr etilgan [4;5;9;10].

Tilni, xususan ot turkumiga oid elementlar morfologik qurilishini stilistik nuqtayi nazardan tadqiq etishda eng muhim masala so'zlarning denotativ va konnotativ ma'nolaridagi chegarani to'g'ri aniqlay bilishdadir. Bu ma'nolarning yuzaga kelishida esa morfologik ko'rsatkichlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shu ko'rsatkichlar ko'plik, egalik, kelishik va subyektiv baho shakllarida namoyon bo'ladi.

Ko'plik ko'rsatkichi *-lar* grammatik ma'no – predmetning birdan ortiqligini, ya'ni mavhum ko'plikni anglatishdan tashqari yana nutqda o'zi qo'shilib kelgan so'z bilan birgalikda hurmat, kinoya, piching, kesatish, takror, ta'kid, noaniqlik, kuchaytirish, mubolag'a, ajratib ko'rsatish kabi qator konnotativ ma'nolarni ham

ifodalashi tilshunosligimizda aytilgan [11; 8;3;1]. Bu konnotativ ma'nolar, ayni paytda, semantik-stilistik ma'nolar hamdir.

Ko'plik kategoriyasining turli semantik ottenkalaridan tashqari ularning funksional chegaralanishlarini ham kuzatish mumkin. Masalan, umuman o'zbek tilida *-lar* ko'plikni anglatishi mumkin bo'lgani holda, ilmiy uslubda uning vazifasi o'zgaradi. *Suvlar, yog'lar* deyilganda u ko'plik ma'nosini anglatish doirasidan chiqib, suvlarning yoki yog'larning turini anglatish vazifasini bajarishga o'tadi. U terminologik leksikaning shakllanishiga xizmat qilishi mumkin. Bu holatga onomastik terminologiyada ham duch kelamiz. *Mirzayevlar, Namozovlar* kabi. Hatto shevalarda ular orasiga *-chi* qo'shib aytiladi: *Mirzayevchilar, Namozovchilar* singari. Toponimikada esa shakl yasovchilik doirasidan tashqariga chiqadi va so'z yasovchilik vazifasini bajaradi: *Beklar, Kallar* kabi. Mana bu misollarda u konversiya hodisasining yuz berishiga ko'maklashadi: *Kattalar keldi, yaqinlarini chaqirdi, biz kattalar – biz katta yoshdagi bir necha odam*. Mana shu holatlar funksional bo'yoqdorlik hisoblanadi.

Demak *-lar* uslublararo chegaralanish xususiyatiga ega, ya'ni ilmiy va rasmiy uslublarda u adabiy til uchun me'yoriy holatda, denotativ ma'noda keladi va ko'plikni anglatadi. Bu uslublarda ham xuddi so'zlashuv yoki badiiy uslubdagi singari qo'llash nutqda g'alizlikni keltirib chiqaradi: *Sevimli shoirimiz – tahririyatimiz a'zosi Normurod Narzullayevning vafoti safimizga ayriliq soldi. Lekin ko'nglimizda, qalbimizda ular doimo tirik* ("Hamshira" j.) kabi. Bunday holatlarda *-lar* o'rnida *kishi, inson* so'zlarini qo'llash va qo'shimchani fe'l tarkibida keltirish maqsadga muvofiq. Qiyoslaymiz: *ular doimo tirik – u kishi doimo tirik – u kishi doimo tiriklar*.

So'zlashuv, ommabop va badiiy uslublarda konnotativ ma'nolar keng ko'lamda namoyon bo'ladi. Masalan, so'zlashuv uslubida: *E-e, mulla Eshmat, kelsinlar, qanday shamol uchirdi; E-e, mulla Eshmat, kelsinlar-kelsinlar* kabi. Mana bu o'rinda uning ot tarkibida qo'llanishi stilistik g'alizlikni keltirib chiqargan: *Adalaringizning tuzuk bo'lganlarini aytib meni xursand qildingiz* (Mirmuhsin. Umid).

So'zlashuv nutqida o'ziga xos bayon uslubining shakllanishiga olib keladi. Bu holat badiiy va ommabop uslubga ham o'tadi. *Katta tanaffuslarda maktab kutubxonasiga kirib, kitoblarga ko'milgan holda, darslarga kechikkanlarim, muallimlardan dakki yeganlarim hamon yodimda* ("Zarafshon").

Badiiy uslubda ta'kid, kuchaytirish, mubolag'a singari ottenkalar ko'proq anglashiladi: *Shu ko'zlar yulduzday abadiy kulsin, / Bahor yo'llaringga to'shasin chechak* (Zulfiya. Kelingchak) U nihoyatda kuchli emotsionallikni ifoda etishi, poetik mahorat namunasiga aylanishi ham mumkin: *Umringga achinmagan ketmaydimi chiriblar* (U.Azim). Quyidagi misolda u iltifotsiz muomalani madaniy shaklda ifodalovchi kuchli stilistik vositaga aylangan: *Ichkari tarafdin keksa bir xodima – eshikochar xola ko'rinib, Gulshanga salom berdi va "xush keldilar" dedi, Gulshanni ichkari kiritib, eshikni bekladi* (A.Qodiriy. Mehrobdan chayon).

Ko'plik qo'shimchasining so'zlashuv va badiiy nutqda qo'llanilishida yana boshqa o'ziga xosliklar ham ko'zga tashlanadi. Masalan, so'zlashuv uslubida,

aniqrog'i o'zbek tilining ayrim yi-lanuvchi shevalarida u qisqargan holda *-la* shaklida qo'llaniladi: *dadamla, pochchamla, ayamla* kabi. Bunday qo'llanish adabiy til me'yorlari nuqtayi nazaridan ijobiy hodisa sanalmaydi va nutqning buzilishi deb hisoblanadi. Je-lanuvchi shevalarda esa *-lar* qo'shimchasi semantik-stilistik ma'nolar ifoda etish uchun qo'llanilmaydi va u yuqoridagi kabi qisqargan shaklda ham uchramaydi. Badiiy uslubda mavzu talabi bilan bu qo'shimchaning dilektal va tarixiy variantlari ishlatilishiga yo'l qo'yiladi: *Ipak eding argog'ingni bo'z qildilo, / Gavhar eding narxing qaro tuz bildilo* (O.Hojiyeva. Dardlashuv).

Ko'plik o'rnida birlikni qo'llash: *professor-o'qituvchilar talaba nigohida; hurmatli o'quvchim, shu bilan kitobimga oxirgi nuqtani qo'ydim; hurmatli tomoshabin, endi mana bu lavhaga bir nazar tashlang* kabi. Bu ham nutqiy ekspressiyaning bir ko'rinishi sanaladi.

-lar matnda anglatadigan semantik-stilistik ma'nolar ko'lami uning tilimizda qo'llanishi nihoyatda faolligi bilan izohlanadi.

Egalik. Egalik qo'shimchalarining morfologik variantlari o'zbek adabiy tilida ozchilikni tashkil qilganligi sababli ularning uslubiy chegaralanishlari yaqqol sezilib turmaydi. Ular quyidagilar II shaxs ko'pligi *-ingiz, -inglar, -laring* va III shaxsning *-i, -si* variantlari. Lekin shunga qaramasdan tajribali ko'z ularni payqashi mumkin.

II shaxs ko'pligi sifatida qaraladigan *-ingiz* da ko'plikni ko'rsatishdan ko'ra hurmat ottenkasi kuchli: *Faqir huzuringizga maslahat so'rab keldim* (O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasi), *Siz kimni zurriyotini bozorga olib chiqqaningizni bilyapsizmi? Kimsan, Mirzaxo'jaboyni zurriyoti!* (T.Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi). Boshqa bir holatda tegishlilikni, egalikni bildiradi: *– Mana shu qizaloqnii olib keting, katta bo'lsa, eshigingizni supuradi! – dedi. – Bir hovuch kepakka beraman, bir hovuchgina!* (T.Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi). Rasmiyatchilik yuzasidan sizlash ma'nosini beradi: *– Eringiz ikkinchi kursda bo'lgan..; – Shomatov bir vaqtlar sudda ishlaganidan xabaringiz bormi?..* (O'.Hoshimov. Tushda kechgan umrlar). Umumlashtirish ottenkasi seziladi: *Hadislarda: qabr ustida o'tirishdan ko'ra cho'g' ustida o'tirib... kiyim va badanlaringiz kuysa, yaxshiroqdir, deyiladi!* (T.Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi). Ko'plikni ma'nosini esa *-lar* o'z zimmasiga oladi: *Purhikmat nasihatlaringiz uchun tashakkur, taqsir, – dedi; Toki rasadxonaga ko'milgan tilla va javohirlarni, ma'jusiylar va bedinlar bitgan kufr kitoblarni dahriy shogirdlaringiz o'g'irlab ketmasin!* (O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasi).

Ushbu misollar keltirilgan O.Yoqubovning, T.Murodning yuqoridagi asarlarida *-inglar* uchramadi. Uni O'.Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" romanidan topish mumkin bo'ldi: *– To'yinglar qachon bo'lgan? – Hovlinglar kattamidi? – Rahmat! Ovqatinglar shirin bo'pti. – Umidaxon ikkinchi ismenda, xolaginang o'rgilsin. Nevaralarim yolg'iz. Xudo xohlasa, oyinglar kelganlarida, albatta, kiraman! – dedi-yu shosha-pisha tushib ketdi.* Bu holat ijodkorning individual uslubi, shevaga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi. Biz *-inglar* ni *-laring* ning sheva ko'rinishi deb hisoblaymiz.

Ba'zan poetik nutqda – she'r texnikasi talabi bilan bo'lgan bo'lishi mumkin – egalik qo'shimchalari tushirib qoldiriladi va fikrning qaysi shaxsga tegishliligi qaratqich kelishigida kelgan olmoshlardan anglashiladi: *sening bunkerda, mening yoshlik* kabi. Eski o'zbek tilida ham abstrakt egalik ma'nosi qaratqich kelishigi shakli bilan ifodalangan va ba'zan zamonaviy poeziyada ham ko'zga tashlanib turadi [2.32; 9.B.60].

Badiiy uslub va so'zlashuv uslubida egalik qo'shimchalarining almashinib qo'llanish imkoniyatlari ham mavjud. Ayniqsa, I shaxs birligi o'rnida I shaxs ko'pligini ishlatish faolligini kuzatamiz: – *Unda bizga ruxsat, – dedi takabburona. Pochchamizni so'rab qo'yasiz* (O'.Usmonov. Girdob). “O'zbek tili stilistikasi” kitobida egalik, qarashlilik ma'nosi *ega, qarashli, tegishli, shaxsiy, xos, o'z* kabi maxsus so'zlar yordamida ifodalanishi haqida ham ma'lumot beriladi [7. 98].

Kelishiklar. Kelishik qo'shimchalari gapda so'zlarning o'zaro grammatik munosabatga kirishishi uchun xizmat qiladi va bu holat morfologik vositalarning sintaktik aloqalarni vujudga keltirishdagi o'rnini belgilaydi. Shu bilan birgalikda, kelishik shakllarining bir necha xil ko'rinishlarga ega bo'lishi, ularning o'zaro yoki ko'makchilar bilan sinonimik munosabatga kirishi ularga stilistik resurslar sifatida qarashga ham imkon beradi.

Jumladan, *qaratqich kelishigini* olib qaraylik. Bu kelishikning eski o'zbek tilida *–niŋ / –niŋ, –nuŋ / –nyŋ, –iŋ / –biŋ, –yŋ / –yŋ* shakllari, og'zaki nutq va mumtoz adabiyotda, sheva va dialektlarda *–ning, –tīng, –ting, –ding, –dīng, –tī, –ti, –dī, –i, –in, –nung, –dung, –ing, –mi, –pi* kabi shakllari mavjudligi ilmiy manbalarda qayd etilgan [9.55].

Qaratqich kelishigi shakllariga funksional-uslubiy nuqtayi nazardan qaraganda, ularda ba'zan badiiy uslubga xos bo'lgan variantlarni kuzatish mumkin. Masalan: *–(i)m* qo'llaniladi: *Axir hayajonlar o'zligim manim, mayli qalbingga ham ko'chsin hayajon* (K.Bahromova. Jo'shqin bolalik). *Manim* so'zi bilan parallel holda *menim* ham qo'llaniladi: *Nega menim qulog'imda tun va kun, / Boyqushlarning shumli tovshi baqirar?; Nega menim borlig'imga har o'yun, / Va har kulgu og'u separ, o't qo'yar* (Cho'lpon. Yong'in); *–n* qo'llaniladi: *Qarindosh goh, puch yong'oq quchoq ko'rib dong qotgan, / Inisin qo'lida goh pichon ko'rib dong qotgan* (H.Xudoyberdiyeva).

Og'zaki nutqda qaratqich va tushum kelishigini farqlamaslik til madaniyatiga nihoyatda ziddir. Dostonlar matnida uning *Kimniki* suluv qizi *bo'lsa Pahlavon Qaysarga buyuradi* (Oysuluv) tarzida uchrashi ham shevachilikning ta'siridir.

R.Qo'ng'urov Alisher Navoiy asarlarida qaratqich kelishigi vazifasida boshqa kelishik qo'shimchalari, masalan, qaratqich o'rnida chiqish va jo'nalish kelishiklari ishlatilganligini ko'rsatib o'tgan: *Ishq bog'i holatin so'r oshiqu ogohdin, / Kim fazosinda tafovut yo'q gadog'a shohdin* (Chor Devon), *La'ligun har mayki ichdim ul mayilab hajridin / Ko'zdin ashki, la'ligun yonglig' ravona aylaram* (Chor Devon). Olim shoir asarlari matnida epizodik holatlarda *u* ning ham qaratqich vazifasida kelganligini payqagan: *Soyil men-u maqsadim erur, naqdi visoling buxl aylama jona...* (Chor devon) [9, 58].

Tushum kelishigi ko'rsatkichi *-ni* barcha funksional uslublar uchun me'yor hisoblanadi. Uning *-di/di*, *-ti/ti* shakllarda qo'llanilishi buzilgan sheva ko'rinishlaridir: *kitapti ber*, *tog'omdi ko'rdingma* kabi. *-(i)n* shakli va belgisiz qo'llanishi esa badiiyat bilan bog'liq va adabiy asarlarda faol uchraydi: *Zero ma'rifat mash'alini o'chirib, elni zulmatga solmoqni niyat qilgan birdan bir mustabid mash'um maqsadiga yetmagandur* (O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasi).

Ammo hamma vaqt ham tushum kelishigining belgisi-belgisiz holatlarini matnda teng qo'yib bo'lmaydi. Ularning noo'rin almashtirilishi stilistik g'alizlik va noaniqlikni keltirib chiqarishi mumkin. R.Qo'ng'urov bu holatni *miltiq otdi* → *o'q uzdi* / *miltiqni otdi* → *qurolning o'zini uloqtirib tashladi*; *bola ko'rdi* → *tug'di* / *bolani ko'rdi* → *kimdir qandaydir bolani ko'rdi*; *qo'l qo'ydi* → *imzo chekdi* / *qo'lni qo'ydi* → *qo'lni qayergadir (masalan yelkaga) qo'ydi*; *ot qo'ydi* → *nomladi* / *otni qo'ydi* → *otni bog'liqdan bo'shatdi* kabi misollar yordamida tahlil qiladi va bu farqlanishlarning sababini tushum kelishigidagi so'zning o'zi bog'langan fe'lga nihoyatda zich bog'lanib, qo'shma so'z tashkil etganligi bilan izohlaydi [9.58].

R.Qo'ng'urov mumtoz adabiyotda, ba'zan shevalarda ushbu kelishikning *-i/-i* shakllari yordamida ifodalanishini qayd etgan: *Xonim suyukli soching vor, na sud shonasi yo'q, / Ochib desam so'zimi ma'rifat nishonasi yo'q* (So'fizoda) [9.77].

Jo'nalish kelishigi ko'rsatkichi *-ga* o'zining *-ka*, *-qa*, *-g'a* ko'rinishlariga ega. Uning *-g'a* shaklining qo'llanilishi biroz farqlanadi. Bu shakl hozirgi adabiy til me'yorlariga mos kelmaydi va shuning uchun eski o'zbek tilining namunasi sifatida badiiy matnlarda va xalq og'zaki ijodi namunalarida uchraydi: – *Haq taolog'a shukurkim, o'z pushti kamarimdan bo'lgan farzandlarimdan yolchitmasada, senday shogird ato qildi...* (O.Yoqubov. Ulug'bek xazinasi). *Shovqing'a irg'iydi arabi tulpor, / Borayotgan shunday davlatli shunqor* (Alpomish) kabi.

Jo'nalish kelishigining -a, -na ko'rinishlari badiiy nutqqa xoslangan bo'lib, bu qisqargan shakl poetik talab natijasi bilan yuzaga keladi: *Ul quyosh hajrida za'fim o'yladurkim, o'lg'amen, / Soya tushsa nogahon bu jismi betob ustina* (Navoiy. Nildin behol holing). Bu variantlarning shevalarda, masalan, xorazm shevalarida hozirda ham qo'llanilib kelinatyoganligi adabiy til nuqtayi nazaridan me'yorning buzilishidir. "Alpomish"dagi mana bu misralar ham shevachilik ta'sirida badiiy doston matniga kirib kelgan: *Xazon bo'lib bog'da gullar so'libdi, / Shum falak boshima savdo solibdi, / Xudo deyin, yaratganga jilayin, / O'z akama qanday zakot berayin*.

Ushbu kelishikning ko'makchilar bilan sinonimik munosabatga kirishishi uning ko'zga ko'rinarli stilistik alomatlaridan biridir. Ammo bu sinonimiyada uslubiy farqlar ko'zga tashlanadi. "-ga li konstruksiya hamma stillar uchun umumiy bo'lsa, tomon ko'makchili konstruksiya ko'proq ilmiy stil, yozma nutq uchun xarakterlidir. Sari ko'makchili forma esa, asosan, poetik nutq uchun xos" [7.87]: *Xorazm Jaloliddin xayolidek qiziq tush, / Ta'birga par bermasa na bir pari, na bir qush, / Sodda Gurlan sari bor, kelar bir bosiq tovush: / "Ko'ngilni ko'targuvchi saboni ko'rmoq bo'lsang, / Bor Amu bo'ylariga, borgin do'stginam"* (O.Matjon. Chorlov).

Chiqish kelishigining grammatik ko‘rsatkichi –*dan* bo‘lib, uning mumtoz adabiyotda va shevalarda *-din/-don*, *-tan/-ton*, *-nan/non* kabi ko‘rinishlari mavjudligi haqida ilmiy manbalarda ma‘lumotlar mavjud [12]. *-dan* barcha funksional uslublar uchun bab-baravar, ammo uning *-din* variantida badiiy uslub uchun xoslanganlik kuzatiladi: *Topmadi hirgiz bu Mashrab o‘z vujudidin xabar, / Bir nazar qilsangki rohat topqusi jonu tanim* (Mashrab). Bu an‘ana hozirgi zamon poeziyasida ham davom etmoqda: Vatan **sevmakdin** ortiq / Menga olamda shior bo‘lmas, / Vatan ishqida yongan qalb / Bilingki, asti xor bo‘lmas (Vatandin yaxshi yor bo‘lmas).

Og‘zaki nutqda uning *-tan/-ton*, *-nan/non* shakllarining qo‘llanilishini rad etib bo‘lmagani holda, uni yozma nutqqa olib kirishni ijobiy hodisa sifatida qarab bo‘lmaydi.

Chiqish kelishigi hamda boshqa kelishiklar va ko‘makchilar bilan yuz beradigan sinonimiya ifodada turli ma‘no nozikliklarining kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. Masalan, u tushum kelishigi bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi: *gunohidan o‘tmoq/gunohidan kechmoq* – *gunohini o‘tmoq/gunohini kechmoq* kabi. Ammo kelishik qo‘shimchalari o‘rtasidagi bu yaqinlik ham ularning bemalol almashinib qo‘llanilishiga monelik qiladi. O.Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanida *dan* ning *o‘tmoq* bilan, *-ni* ning *kechmoq* bilan qo‘llanilganligi bu qo‘shimchalarning o‘zi birikib kelgan so‘zlardagi semantik ottentalarni farqlash xususiyatlari bilan izohlanadi. *Gunohidan o‘tmoq* da aniq bir vaziyatdan amalga oshirilgan faoliyat, *gunohini kechmoq*da umuman faoliyat nazarda tutiladi. Shu bilan birga bu birikmalarni qo‘llashdagi an‘anaviylikning ham ta’siri bo‘ladi: *Agarchi siz shahzodaning gunohidin o‘tsangiz... G‘ofil banda, gunohimdan o‘tgaysiz, bonu... Benuqson parvardigor, bandai g‘ofilning gunohidin o‘tgaysiz, mavlono... – Shahzoda uning gunohlarini kechmaydimi?*

Agar keyingi gapdagi *kechmoq* fe‘li uning varianti *kechirmoq* bilan almashtirilsa, vaziyat yana ham oydinlashadi. *Gunohlarini kechmoq*, *gunohlaridan kechmoq* va *gunohlarini kechirmoq* deyish mumkin bo‘lgani holda, *gunohlaridan kechirmoq* deb bo‘lmaydi: – *Hayhot!– deb xitob qildi. – Agarchi masala shahzodaning gunohlarini kechirmoqda bo‘lsa, yurt osoyishtaligi yo‘lida men sulhdan bosh tortmas edim. Qiyos uchun: Shahzodaning gunohini kechirgay* (O.Yoqubov). – *Shahzodaning gunohidan kechirgay* kabi.

Chiqish kelishigi ko‘shimchasi qaratqich kelishigi ko‘rsatkichi bilan sinonim bo‘lishi mumkin. O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanidan ayrim misol keltiramiz: *Sigirni yetaklab o‘tib ketishayotganida do‘kon oldida domino qarsillatib o‘tirgan mujiklardan biri gap otdi. Matnda bir so‘zi ta’kiddan tashqari qo‘shimchalar o‘rtasida sinonimiyaning quvvatlovchi vosita vazifasini bajaradi.*

Chiqish kelishigi jo‘nalish kelishigi bilan ham sinonimik munosabatda bo‘ladi. Ammo bu sinonimiya *ko‘ra*, *qaraganda*, *nisbatan* singari ko‘makchilar vositachiligida amalga oshiriladi: *aytishidan – aytishi bo‘yicha – aytishicha – aytishiga qaraganda* kabi.

Ushbu kelishikning ko‘makchilar bilan sinonimiyasi sezilarli uslubiy xarakterga ega. Masalan, *bilanga* sinonim. Sinonimik munosabatning bu

ko‘rinishida biroz zo‘rama-zo‘rakilik borday tuyuladi. Bunda *-dan* va *bilan* sinonimiyasi o‘zlari birgalikda kelayotgan so‘z tarkibidagi grammatik o‘zgarishga bog‘liq holda yuz beradi: *O‘tirishi bilan gap boshladi / O‘tirgandan gap boshladi* kabi. *Orqali* ko‘makchisi o‘rin ma‘nosini bildirganda *-dan* bilan sinonim bo‘lish mumkin: *paxtazor orqali – paxtazor bilan – paxtazordan*. Garchi ular sinonimik munosabatga kirishib, harakat yo‘nalishini umumiy ma‘noda ko‘rsatsa ham, ma‘lum stilistik nozikliklarga ega. Sabab munosabatlari anglashilganda *uchun* ko‘makchisi ham sinonim bo‘ladi: *U ko‘p o‘qigani uchun ko‘p biladi – U ko‘p o‘qiganidan ko‘p biladi*.

-dan qo‘shimchasining nutqda tushirilib qoldirilishi adabiy til uchun me‘yoriy holat emas. Ammo so‘zlashuv uslubida bu kamchilik ko‘zga tashlanib turadi. Masalan, “Oysuluv” dostonida *-dan* tushib qolgan holat ko‘p uchraydi va bu ham je-lanuvchi shevaning, ya‘ni doston aytuvchi lahjasining doston tiliga ta‘siri natijasida sodir bo‘lgandir: *borgan so‘ng, otgan so‘ng, bo‘lmagan so‘ng, kelgan so‘ng, qaytgan so‘ng, ketgan so‘ng* kabi: *Bular ketgan so‘ng Oftoboy Kunbotirning tulporini, egar-abzalini, yov-yarog‘ini olib, o‘zining sayribog‘ qilib o‘ynab keladigan gulshan bog‘iga jo‘natdi*.

O‘rin kelishigidan badiiy uslubda foydalanish ayrim o‘ziga xosliklarga ega. Masalan, so‘z o‘zagi va qo‘shimcha orasida bitta *-n* tovushi orttiriladi: *Surxoningda anor guli kahrabodiur, / Yoboningda bodomlaring talx g‘izodir, / Qovun-tarvuz qursog‘inda selitrodur, / Kimlar seni bemor etdi, / Tabiatingni xor etdi* (O.Hojiyeva. Dardlashuv). *-n* tovushining orttirilishi qadimgi turkiy tilda ham mavjud bo‘lgan.

O‘rin kelishigi qo‘shimchasi ayrim ko‘makchilar bilan sinonimik munosabatga kirishadi. U vosita, holat, birgalik singari ma‘nolarni anglatish barobarida ***bilan*** ko‘makchisiga sinonimik munosabatda bo‘ladi: *Ertaga nima bo‘lar ekan, degan xayol bilan kun bo‘yi o‘ylanib yurdim / Ertaga nima bo‘lar ekan, degan xayolda kun bo‘yi o‘ylanib yurdim*. U poetk uslubga xos bo‘lgan *uzra* ko‘makchisi bilan ham sinonim bo‘ladi: *Xok dedi: Ey Yer, jahon tuprog‘i boshim uzra-ku, / Yer dedi: Hayot g‘amingning tog‘i boshim uzra-ku, / So‘rsalar bu hol sirin inson umridan, ul dedi: / – Ikkisining ham axir so‘rog‘i boshim uzra-ku* (O.Matjon. To‘rtlik).

A.G‘ulomov va R.Qo‘ng‘urovlar unga bog‘lovchi sifatida qarashadi: “*-da*. V bog‘lovchi, bunday vaqtda u *va, ham* bog‘lovchilari bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi (ma‘no ottenkasida farq bor): *...keldi/da ketdi // ...keldi va ketdi; kelsa/da ishlamadi // kelsa ham ishlamadi*” [13.410].

Ot so‘z turkumi doirasida qaraladigan subyektiv baho shakllarida ham modallik munosabatlari mavjud. Bu kabi kichraytirish ma‘nosini bildiruvchi *-cha, -choq, -loq, -chiq, -chak*; erkalash ottenkasini beradigan *-gina/-kina/-qina, -xon, -jon, -boy, -bek, -qul, -toy, -oy, -beka, -bekach, -poshsho, -bibbi, -pari, -bonu, -niso*; kuchaytiruv, kattalashtirish, ulug‘lash, tantanavorlikni ifodalovchi *-on, -kon, -vor, -g‘on, -don* kabi qo‘shimchalar va affiksoidlar, kamsitish ma‘nosini hosil qilishning yo‘llari xususida R.Qo‘ng‘urovning “Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari” asarida batafsil ilmiy mulohazalar bayon etilgan.

R.Qo'ng'urov ushbu monografiyasida subyektiv baho ma'nosining fonetik, leksik, leksik-grammatik usullari haqida mulohaza yuritib, bu shakllarning hamma ko'rinishi ham, asosan og'zaki nutq uchun xos bo'lgan hodisalar ekanligini, badiiy asar tilida tez-tez uchrab turuvchi bu kabi shakllarning aslida og'zaki nutq uchun xos bo'lganligini ta'kidlaydi va subyektiv baho formalarining stilistik qiymati ularning turli xil ma'no nozikliklari hosil qilishi, baholash momentiga ega ekanligi bilangina chegaralanmasligi, bu formalarining stilistik xususiyati haqida gapirganda ham ularning o'zi uchun notipik kontekstda ishlatilishi, ularning funksional stillar nuqtayi nazaridan xarakteristikasi, o'rni bilan subyektiv baho formalarining sinonimiyasi masalalari haqida ham so'zlash lozimligini aytish barobarida masalaning ana shu jihatlarini ham atroflicha tahlil etadi [10].

Ot so'z turkumiga oid stilistik resurslar haqida so'z yuritilar ekan, o'zbek tilshunosligida grammatik shakllar o'rtasidagi sinonimik munosabatlarning yirik tadqiqotchisi bo'lgan prof. Y.Tojiyevning tadqiqotlariga ham to'xtalmasdan o'tolmaymiz. Olim faqatgina shaxs oti yasovchi *-chi* qo'shimchasining *-gar* (*holvachi-holvagar*), *-kor* (*xizmatchi-xizmatkor*), *-kash* (*aravachi-aravakash*), *-shunos* (*tilchi-tilshunos*), *-furush* (*do'ppichi-do'ppifurush*), *-soz* (*mashinachi-mashinasoz*), *-paz* (*somsachi-somsapaz*), *-go'y* (*maslahatchi-maslahatgo'y*), *-do'z* (*etikchi-etikdo'z*), *-boz* (*kaptarchi-kaptarboz*), *-dor* (*ijarachi-ijarador*), *-xo'r* (*qasamchi-qasamxo'r*), *-xon* (*mushtumchi-mushtumxon*), *-don* (*siyosatchi-siyosatdon*), *-navis* (*hikoyachi-hikoyanavis*) hamda rus tili va u orqali kirib kelgan *-ist* (*futbolchi-futbolist*), *-yer/-yor* (*grimchi-grimer*), *-(i)oner* (*pensiyachi-pensioner*), *-ant* (*muzikachi-muzikant*), *-graf* (*fotochi-fotograf*), *-ator* (*ekspluatatsiyachi-ekspluatator*), *-ik/avik* (*frontchi-frontovik*), *-shik* (*ekskovatorchi-ekskovatorshik*), *-on* (*pochtachi-pochtalon*), *-smen* (*sportchi-sportsmen*), *-log* (*rentgenchi-rentgenolog*) [6] singari qo'shimchalar, yana bu qo'shimchalarning o'zaro sinonimik munosabatda bo'lishini va bu munosabatlarda vujudga keladigan uslubiy nozikliklarni tahlil qilish bilan o'zbek tilidagi morfologik ko'rsatkichlarning uslubiy imkoniyatlari naqadar keng ekanligini amalda isbot qilib berdi. Mustaqillik sharofati va ijtimoiy-siyosiy tuzumning o'zgarishi bilan bu kabi so'zlarning qo'llanish imkoniyati tobora kamayib borayotganligini hamda *-chi* qo'shimchasiga o'z o'rnini bo'shatib berayotganini ta'kidlaymiz.

Biz ularga ana shu imkoniyatning yana bir qirrasini – uslubiy bo'yoqqa egalik yoki ega emaslik nuqtayi nazaridan yondoshib ko'ramiz. Affiksni ikkinchi yo'nalishda kuzatamiz: *uka+cha*, *jiyan+cha*, *singil+cha*, *bola+cha* singari. Aslida bu so'zlarning o'zagidan kichiklik ma'nosi anglashilmoqda. Chunki aytilishi bilanoq ongimizda ularning *aka*, *tog'a*, *opa*, *katta* singari botiniy oppozitsiyasi shakllanadi. Shuning uchun ham *-cha* qo'shilgach, bu so'zlarda erkalash ottenkasiga ega bo'lgan ijobiy uslubiy bo'yoq shakllanadi. Nutqda aksincha bo'lishi ham mumkin. Buni uchinchi yo'nalishda kuzatamiz: *erkak+cha*, *oyim+cha*, *otin+cha*, *xotin+cha*, *Salim+cha* kabi. So'zlarning *-cha* bilan bu birikishlarida matniy vaziyatga qarab kamsitish, iltifotsizlik, nazarga ilmaslik, mensimaslik, piching va, hatto, haqorat singari salbiy uslubiy ottenkalar vujudga keladi.

Aytilganlar ot soʻz turkumining funksional-stilistik imkoniyatlari soʻz turkumlari orasida ancha keng ekanligidan dalolat beradi.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Т., 1983.
2. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: Фан, 1973.
3. Зулфиев Я. -лар аффиксининг сўз таркибида қўлланиш хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. 5-сон.
4. Кунгуров Р. Семантико-стилистические особенности формообразующих морфем имени существительного в узбекском языке: Автореф. дисс. .. доктора.филол.наук. – Баку, 1982.
5. Кунгуров Р. Стилистика имени существительного в узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1983. – 161с.
6. Тожиев Ё. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси. – Тошкент, 1987.
7. Шомаксудов ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси. – Т., 1983.
8. Ўзбек тили грамматикаси, II том. – Тошкент: Фан, 1975.
9. Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. – Самарқанд, 1975.
10. Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1980.
11. Ғуломов А. Қўплик категорияси. – Т., 1944; Ўзбек тили грамматикаси, II том. – Т., 1975.
12. Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиқлар // ЎзФА филиали асарлари, II серия, II китоб. – Т., 1941.
13. Ғуломов А., Тихонов А., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. – Тошкент, 1977.

ATOQLI TILSHUNOS

Umurqulov B., TerDU professori

Oʻzbek tilshunosligining atoqli namoyandalaridan biri Rahmatulla Qoʻngʻurov oʻzbek tilshunosligida yangi tadqiqiy yoʻnalishlarni olib kirgan tilshunoslardan hisoblanadi. Tilshunoslikning tadqiq obyektiga aylanmagan yoʻnalishlari stlistika, badiiy matn tahlili, nutq madaniyati yoʻnalishlarida R.Qoʻngʻurov tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, shu yoʻnalishdagi bugungi tadqiqotlar uchun ham asos boʻlib kelayotgani hammaga maʼlum. R.Qoʻngʻurov oʻzbek tilshunosligida uslubshunoslik maktabining shakllanishiga munosib hissa qoʻshgan tilshunoslardan. Bugungi kunda R.Qoʻngʻurov boshlab bergan va uning shogirdlari rahnamolik qilayotgan Samarqand uslubshunoslik maktabi respublikamizdagi tilni uslubiy nuqtayi nazardan oʻrganayotgan yagona lingvistik maktabdir.

Rahmatulla Qoʻngʻurovning oʻzbek tilshunosligidagi muhim xizmatlari til vositalarining nutqiy jarayondagi muhim vazifalarini tahlil qilish bilan belgilanadi.

Ma'lumki, til tahlilida uning nutq bilan bog'liq holatlari, nutqiy vazifalarining o'rganilishiga ko'p e'tibor qaratilmagan. Professor R.Qo'ng'urov o'zbek tilshunosligida chetda qolib borayotgan tilning ushbu xususiyatlariga alohida e'tibor qaratgan va tilning funksional xususiyatlari asosida o'rganishga e'tibor qaratgan dastlabki o'zbek tilshunoslaridandir. Olimning "O'zbek tilida tasviriy so'zlar" (1966), "O'zbek tili stilistikasidan ocherklar" (1974) "Badiiy matnning lingvistik tahlili" (1990), "O'zbek tilining tasviriy vositalari" (1977), "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" (darslik hammualliflikda, 1992) kabi ilmiy asarlari olimning o'zbek tilshunosligining kam tadqiq qilingan sohalarida mukammal tadqiqotlar olib borganidan dalolat beradi.

Olim tomonidan tuzilgan "O'zbek tilining morfem lug'ati", "Ters lug'at" kabi lug'atlar o'zbek leksikografiyasi taraqqiyotiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan va ko'plab shu tildagi lug'atlarning yaratilishi uchun asos bo'lgan. Olimning ilmiy faoliyati ko'pqirrali bo'lsa-da, uning izlanishlarida badiiy matn tahliliga alohida e'tibor qaratilgan. Badiiy matnning muhim xususiyatlari, matnning bu turida tasviriy vositalarning o'rni o'zbek tilshunosligida ilk bor R.Qo'ng'urov tomonidan asoslangan. Bu jihatdan olimning "O'zbek tilining tasviriy vositalari" asari diqqatga molik. Badiiy nutq tadqiqi bilan shug'ullanuvchilar, shuningdek yozuvchining tili va uslubi bo'yicha tadqiqot olib boruvchilar tasviriy vositalar tahlilisiz ish olib borolmaydi. Bu mazkur asarning naqadar qimmatga ega ekanligini ko'rsatadi. Albatta, jahonning buyuk allomalari Aristotel, Kvintilian kabilarning diqqatini jalb etgan trop va figuralar R.Qo'ng'urovdek olimning e'tiborini tortmasligi mumkin emas edi. Badiiy matn mohiyatini vujudga keltiruvchi bu vositalarga ham olim tomonidan ilk bor izohlar berilib, badiiy matn tadqiqotchilari uchun tahlil yo'nalishlari belgilab berildi.

Tadqiqotda badiiy tasvir vositalari ikki guruhga: troplar va figuralarga ajratilgan holda o'rganilgan. Troplar qismida epitet (sifatlash), o'xshatish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, mubolag'a, litota (kichraytirish) ironiya (kinoya), allegoriya, jonlantirish, perifraza kabi tasviriy vositalar haqida fikr yuritilsa, figuralar qismida takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, jim qolish, ritorik so'roq, ritorik undash va boshqa sintaktik vositalar haqida fikr yuritilgan.

Ma'lumki, bu tushunchalar haqida umumiy tasavvurlar bo'lsa-da hali ko'pchilik tomonidan anglanmagan ushbu terminlarning ma'nosi badiiy matnlardagi muhim xususiyatlarini izohlash katta mashaqqat talab etardi. Olim har bir atamaga ta'rif berar ekan, uning nutqiy jarayondagi vazifasiga alohida diqqatni jalb etgan. Darhaqiqat, tasviriy vositalar qo'llanilishidan ko'zda tutilgan maqsad ham uning nutqiy vazifasidir. Nutqda biror vazifa bajarmaydigan lingvistik vositaning qo'llanilishi mantiqsizlikdir. Lingvistik birliklarning nominatsion vazifasi uni qo'llashdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad bo'lgani bilan bir qatorda, ayniqsa badiiy nutqda lingvistik birlikning poetik vazifasi muhim hisoblanadi va ustoz tasviriy vositalarning shu jihatlarga alohida e'tibor qaratgan. Masalan, metafora haqida fikr yuritar ekan, metaforaning nutqda obrazlilik, emotsiya berish asosida narsa va hodisalarning o'zaro ko'chma ma'noda ishlatilishi ekanligi izohlanadi. Bunda metaforalarning nutqiy qimmatini obrazlilikni, badiiylilikni

ta'minlay olishi ekanligiga diqqat jalb etiladi. Shu bilan birgalikda metaforaning turlari, metafora hosil bo'lishida qiyoslashning muhimligi haqida ham fikrlar bildirilgan. Lingvistik metafora va badiiy metaforalar farqlangan. Eng muhimi har bir tasviriy vositalar haqida fikr bildirilar ekan, fikrlarni dallilash uchun yetakchi o'zbek ijodkorlarining asarlaridan xarakterli misollar tanlangan. Kitobda barcha tasviriy vositalar haqida fikr yuritilganda ham, ularning mukammal tavsifi berilgan. Shu boisdan ham bu kitob bugungi kunda badiiy nutq tadqiqotlarining haqiqiy metodik asosi vazifasini o'tamoqda.

R. Qo'ng'urov faoliyati Samarqand davlat universiteti bilan bog'liq. Uzoq yillar shu universitet talabalariga dars berib, ko'plab shogirdlar yetishtirgan. Ustozning ilmiy qarashlari shogirdlar tomonidan davom ettirilib kelinmoqda. Ezgu ishlari boshqalar tomonidan davom ettirilayotgan shaxslar mangulikka daxldordir. Bugungi kunda ta'limotlari, asarlari ko'plab talabalar, tadqiqotchilar uchun dasturulamal bo'layotgan ustoz Rahmatulla Qo'ng'urov ham hamisha biz bilan birga, hurmatimizda va ardog'imizda. Ustozning oxiratlari obod bo'lsin!

NUTQ MADANIYATIMI YOKI MULOQOT MADANIYATI?

*R.Rasulov, Chirchiq davlat pedagogika
universiteti professori*

Annotatsiya. Ushbu maqolada nutq madaniyati hamda muloqot madaniyatining umumiy va farqli jihatlari yoritilgan, nutqning kommunikativ sifatleri: to'g'riligi, aniqligi, mantiqiyliigi, tozaligi, ta'sirchanliigi va boshqalar haqida to'liq ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, muloqot madaniyati, to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, tozalik, ta'sirchanlik.

Fikrimizcha, nutq madaniyati ham, muloqot madaniyati ham – har ikkisi jamiyat hayotida amalda, faollikda. Ammo nutq madaniyati tushunchasi fan nomi sifatida, shak-shubhasiz, etakchi. Bu jihatdan muloqot madaniyati tushunchasi nutq madaniyati terminiga teng ham, kelolmaydi, uning o'rnini bosolmaydi ham. Negaki, nutq termini klassik – barchaga ma'lum va mashhur so'z bo'lib, u nazariy tilshunoslikning ham amaliy tilshunoslikning ham eng qudratli, eng faol birligi hisoblanadi. Shuningdek, nutq termini til termini bilan dialektik munosabatda bo'lib, ya'ni til va nutq dialektikasini hosil qilib, jamiyatning eng muhim, eng asosiy aloqa quroli, aloqa usuli sifatida fikr almashish jarayonini ta'minlaydi, jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qiladi.

Nutq madaniyati qamrovi keng, umumiy tushuncha bo'lib, u muloqot madaniyati tushunchasini ham o'z ichiga oladi. Chunki muloqot so'zi aslida uchrashish, ko'rishish¹ kabi ma'nolarni beradi. Shunday ekan, uchrashish esa, so'zsiz, til (nutq) orqali amalga oshadi. Demak, nutqiy muloqot jarayoni kechadi. Ayni vaqtda yuqoridagi terminlardan muloqot madaniyati tushunchasini qo'llamaslik, ishlatmaslik kerak degan fikr aslo kelib chiqmaydi.

Muloqot madaniyati tushunchasi eng xalqchil, eng ommabop birikma sifatida joyiga qarab, vaziyatga qarab keng foydalanilishi, qo'llanilishi kerak.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т., 2006. 636-бет

Hozirda shunday bo'lmogda ham. Bu maqsadga muvofiq va e'tiborga loyiq. Shuningdek, muloqot madaniyati tushunchasi lo'ndaligi, yoqimli ta'sir qilishi, "yumshoqligi" bilan, ijobiy konnatatsiyasiga qo'ra ham ajralib turadi. Shunga qaramasdan u fan nomi sifatida, aytilganidek, nutq madaniyati terminining o'rnini bosolmaydi. Chunki unda nutq madaniyati terminiga nisbatan olganda, u bilan qiyoslaganda, unda fanga oidlik, ya'ni ilmiylik belgisi, ilmiylik quvvati kuchsiz. Muloqot madaniyati tushunchasida xalqchilik belgisi etakchilik qiladi. Shunga ko'ra hozirda muloqot so'zi xalqimiz hayotida, kundalik fikr almashish jarayonida eng ko'p qo'llanilayotgan so'zlardan biriga aylandi. Bu – davr talabi, siyosatimiz talabi. Aytmogchimizki, muloqot so'zining qo'llanishiga ko'ra faol birlikka aylanishi, shak-shubhasiz, 2017-yilning "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili" deb e'lon qilinishi bilan bog'liqdir.

Nutq madaniyati va muloqot madaniyati tushunchalari bir-birini to'ldirgan, o'zaro chambarchas bog'langan holda, ya'ni hamkorlikda jamiyatga, lisoniy aloqa jarayoniga xizmat qilmoqda.

Til imkoniyati orqali amalga oshadigan nutqiy muloqot so'zlovchi va tinglovchilarning aqliy, fikriy faoliyati, fikr almashish harakatidir, kommunikantrlarning informativ – ekspressiv, psixo-fiziologik, emotiv, paralingvistik faolligidir.

Demak, muloqot nutq bilan hamkorlikdagina, u bilan bog'langandagina – so'z birikmasini hosil qilgandagina muhim ahamiyatga, ijtimoiy-amaliy qimmatga, aqliy-maqсадli faoliyatga aylanadi, shunga ega bo'ladi. Demak, nutq – birlamchi, muloqot – ikkilamchi.

Shuningdek, nutqiy muloqot ham, nutq madaniyati kabi, sistem xarakterga ega bo'lib, o'zining tarkibiy qismlariga, ya'ni "lisoniy (verbal) va nolisoniy (etik, estetik, etnografik)"² kabi tarkibiy qismlariga egadir.

Nutq madaniyati tushunchasi fan, muayyan soha nomi sifatida qat'iy o'rin egallagan, tilning terminologik lug'at tarkibiga kirgan.

Nutq madaniyati shunday madaniyatki, unda inson faktori etakchilik qiladi. Chunki nutq madaniyati xazrati insonga – jamiyatga xizmat qiladi, hayotiy zaruriyat hisoblanadi.

Nutq madaniyati shunday madaniyatki, u jamiyat madaniy taraqqiyoti, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisi, muhim jihatidir. Yunon notig'i Sitseron "Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo'lish kerak" degan. Aniqki, yaxshi notiq, shunchaki, nutq so'zlovchi inson emas, aksincha, nutq madaniyatini – notiqlik san'atini mukammal egallagan insondir.

Nutq madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi ekan, u jamiyatning yuksak madaniyat sohibi, ya'ni nutq madaniyati sohibi bo'lishini belgilaydi.

Nutq madaniyati, fan nuqtai nazaridan, qator fanlar – tilshunoslik, adabiyotshunoslik, mantiq, psixologiya, etika, estetika, falsafa bilan bog'lanadi, ularga asoslanadi, ular bilan bog'liq holda tildan maqsadga muvofiq foydalanadi.

---

² Тоирова Г.И. Ўзбек нутқий мулоқотида системавийлик ва информативлик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PHD) диссертацияси. Т.2017, 13-бет.

Nutq madaniyati nutqqa – tovushga, talaffuzga, urg‘uga, so‘z qo‘llashga, so‘z tarkibiga, so‘z birikmasi va gaplarni tuzishga alohida e‘tibor beradi, nutq tuzishda talab qilingan me‘yorlarga amal qilishga “chaqiradi”.

Nutq madaniyati fani tomonidan nutq oldiga qo‘yiladigan talablar lingvistik, psixik, estetik, logik talablar bo‘lib, ular nutqning kommunikativ sifatlarini belgilaydi.

Nutqning kommunikativ sifatleri: to‘g‘riligi, aniqligi, mantiqiyliigi, tozaligi, ta’sirchanliigi va b.

1. Nutqning to‘g‘riligi. Nutqning to‘g‘riligi kommunikativ sifatining o‘ziga xosliigi shundaki, so‘z birikmasidagi to‘g‘ri so‘zi ko‘chma, ya’ni adabiy til qonun-qoidalariga, talablariga javob beradigan, unga mos bo‘lgan ma’nosini berib nutq so‘zi bilan bog‘lanib, mazkur fanning eng muhim, terminlaridan biriga aylangan. Ayni vaqtda u nutqning kommunikativ sifatleri ichida eng asosiy, ya’ni dominant (hukumron) sifat hisoblanadi. Chunki nutqning to‘g‘riligi adabiy til qoidalari, me‘yorleri asosida yuzaga keladi. Shunga ko‘ra nutq jarayoni aniq, mantiqiy, maqsadga muvofiq bo‘ladi, suhbatdoshlar o‘rtasida o‘zaro tushunish jarayoni ham amalga oshadi.

2. Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi ham nutq faoliyatining eng muhim xususiyatlaridan, sifatlaridan biridir. Qadimda Sharqda ham, G‘arbda ham buyuk allomalar nutqning aniqligini uning bosh sifatleri qatoriga kiritilgan. Demak, nutqning aniqligi, muhimliigi jihatidan, nutqning to‘g‘riligi kommunikativ sifatidan qolishmaydi.

Nutqning aniqligi obyektiv borliq predmetleri bilan nutqda ifodalangan fikr, mazmun orasidagi moslikni nazarda tutadi. Aytilgan fikr nuqtayi nazaridan quyidagi gapni tahlil qilar ekanmiz, unda predmet bilan uni anglatayotgan so‘z ma’nosi o‘rtasida moslik muvofiqlik yo‘qligini ko‘ramiz. Qiyoslang: ... T.Sobirov ...rashq holatida I.Sultonov bilan janjallashib, uni o‘ldirish maqsadida pichog‘i bilan bosh tepa qismiga, chap orqa ko‘krak sohasiga, ko‘krak orqa qismining 8-9 qovurg‘alar orasiga hayoti uchun xavfli bo‘lgan jarohatlar etkazib...³ Bu o‘rinda chap orqa ko‘krak sohasiga birikmasi qo‘llanishida inson tana a‘zolarini yaxshi bilmasliigi natijasida aniqlik buzilgan. Chunki ko‘krak – tananing bo‘ynidan qoringacha bo‘lgan old qismi tushunchasini beradi (O‘TIL 2-jild O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2006, 452-bet).

Demak, nutqning to‘g‘riligi va aniqligi nutqni nutq qiladigan, nutqning ijtimoiy-amaliy qimmatga ega bo‘lishini – kommunikatsiyani ta’minlaydigan, tilning qudratli, tengi yo‘q aloqa quroli ekanligini belgilaydigan, lisoniy taraqqiyotga xizmat qiladigan bosh funksiyasidir, sifatidir.

3. Nutqning mantiqiyliigi. Nutqning mantiqiyliigi terminida mantiqiylik logik kategoriya sifatida mantiqqa asoslangan, muayyan mantiqqa, mazmunga, g‘oyaga ega bo‘lgan ma’noni berib, to‘g‘riliik va aniqlik tushunchalari bilan bevosita bog‘lanadi. Chunki to‘g‘ri va aniq nutq mantiqan izchil bo‘ladi. Bu esa kommunikantlarning bir-birini to‘liq tushunishleri, nutqda ifodalanayotgan fikrning to‘liq etib borishi, fikrni, g‘oyani to‘liq anglashi uchun asosiy mezon

³ Ўзбекистон адвокатларининг химоя нутқлари.Т., 2006, 50-бет.

hisoblanadi. Demak, nutqning mantiqiyligi nutqda ifodalanayotgan fikrning izchilligini, tushunilishini, nutqdagi lisoniy birliklarning muayyan maqsadga yo'naltirilishini talab qiladi. Qiyoslang: "... uni IIB xodimlari kechasi bilan rosa do'pposlashganini, ilgari 3 marotaba sariq kasal bo'lganini, jigar sirrozi boshlanib, og'riqqa chiday olmaganligi uchun IIB xodimlari aytgan ko'rsatuvlarini birinchi kechasi yozib berganligini ...bayon etdi."⁴ Bu gapda 3 marotaba sariq kasal bo'lganini, jigar sirrozi boshlanib, og'riqqa chiday olmaganligi uchun jumlasini tahlil qiladigan bo'lsak, sariq kasal bo'lganda, jigar sirrozi bilan kasallangan insonlarda og'riq kuzatilmaydi.

4. Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi terminidagi toza so'zi ko'chma ma'noda kelib, nutqning tilimizga yot, begona bo'lgan, nutqning sofligini "buzadigan", tilimiz uchun zarur bo'lmagan birliklardan holi qilishni anglatadi. Aniqrog'i, nutqning tozaligi kommunikativ sifati nutqning adabiy til me'yorlariga zid bo'lgan, lisoniy asabimizga yoqimsiz ta'sir qiladigan so'zlardan, qo'llanilishi mutlaqo shart bo'lmagan birliklardan "yuz o'girish" tushunchasini beradi. Demak, nutqning tozaligi nutqning adabiy til me'yoriga muvofiq bo'lishini talab qiladi. Xullas, jamiyat a'zosi nutqiy faoliyatini adabiy til me'yorlari, qoidalari, talablariga mos holda tuzishi, so'zlashi, yozishi lozim.

Lisoniy adabiyotlarda nutqning tozaligini, sofligini buzuvchi hodisalar sifatida quyidagilar qayd etiladi:

1. Dialektizmlar.
2. Varvarizmlar.
3. Jargonizmlar.
4. Argoizmlar.
5. Vulgarizmlar.
6. Parazitizmlar.
7. Kanselyarizmlar.

1. Dialektizmlar. Dialektizmlar shevaga xos birliklar – so'z, so'z birikmasi va b. bo'lib, ularni nutqda o'rinsiz, ya'ni nozarur qo'llash nutqni buzadi, uning tozaligiga, sofligiga putur etadi. Qiyoslang: Qishloqdan ikki kun oldin bachalarni (bolalarni - R.R.) olib keldim (talabalar nutqidan). Ayni vaqtda shevaga oid so'zlarni o'rinli, zaruriy qo'llash maqsadga muvofiq bo'lib, ushbu jarayon, asosan, badiiy asarlarda badiiylilik, badiiy niyatni ifodalash uchun, estetik zavq uyg'otish, milliy ruhni berish uchun xizmat qiladi. Qiyoslang: "YOshulli, siz buni emas, meni tinglang. Bu mang'layi qoraning sherigi bor" (T.Malik). Bu o'rinda yoshulli, mang'layi qora dialektizmlari muayyan hududga tegishlikni anglatish uchun xizmat qiladi. Yana qiyoslang: Ishlaring yoqshima, Mirzo, deb so'radi xon (A.Qodiriy).

2. Varvarizmlar. Varvarizmlar boshqa – qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarga oid so'z va so'z birikmalaridir. Ular masalan: itak, prosto, zakonniy, uje, tak, koroche, ostanovka, super va b. – o'zbek tiliga o'zlashmaganligi, tilimiz tarkibiga singmaganligi bilan ajralib turadi. Aniqrog'i, bunday birliklar stol, stakan, sport, vagon, kino, samolyot, poezd kabi tilimizga o'zlashgan, uning lug'at

---

⁴ Ўзбекистон адвокатларининг химоя нутқлари. Т., 2006, 54-бет.

tarkibidan joy olgan uzual birliklardan keskin farq qiladi. Tilimiz tarkibidan joy olmagan, ya'ni okkozional birliklar nutqda maqsadga muvofiq qo'llanilmasligi, "yoqimsizligi", nutqiy faoliyat, ya'ni fikr almashish jarayonida tinglovchining g'ashini keltirishi bilan ajralib turadi. Shunga ko'ra ular varvarizmlar deb nomlanadi. Varvarizmlar ham muayyan maqsadni ko'zlagan holda badiiy asarlarda u yoki bu obraz tabiatini, xarakterini ochishda qo'llanib, badiiylik uchun xizmat qiladi.

3. Jargonizmlar. Jargonizmlar biron ijtimoiy guruh a'zolari, masalan, otarchilar, firibgarlar, qimorbozlar, gadoylar, savdogarlar, qamalib chiqqanlar, fohishalar va b. tomonidan maxsus yaratilgan, o'zlari uchungina tushunarli bo'lgan shunga ko'ra xalq tilidan farqlanib turadigan so'z va so'z birikmalaridir. Jargonizmlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning ayrimlari kamsitish, erga urish kabi salbiy konnotatsiyaga ega bo'ladi. Qiyoslang: loy (pul), ment (militSIONER), qaychi (revizOR), soqqa, yakan, qurug'i (pul), shuxer, atas, atanda (qochmoq), ko'k (dollar). Jargonizmlar ham badiiy asarlarda qo'llanilib, muayyan estetik vazifa bajaradi.

4. Argoizmlar. Argoizmlar ham jargonizmlar kabi biror ijtimoiy guruh tomonidan muayyan maqsadda sun'iy yaratilgan so'z va so'z birikmalaridir. Qiyoslang: qimorbozlar, o'g'rILr o'rtasida soqqa, qurug'i, yakan, loy (pul), bezorilar, qamalganlar o'rtasida shuxer (qochmoq), dollarchilar o'rtasida ko'k (pul), sotuvchilar o'rtasida pixat qilmoq (molini aldab o'tkazmoq).

Argoizmlarning jargonizmlardan farqi shundaki, ularda kamsitish, pastga urish kabi salbiy bo'yoq bo'lmaydi.

5. Vulgarizmlar. Vulgarizmlar qo'pollik, haqorat, so'kinish va qarg'ish ifodalovchi so'z va so'z birikmalaridir. Bular, asosan, insonga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Bunday so'z va so'z birikmalari jamiyatning axloq va odob me'yorlariga mutlaqo zid bo'lib, ularni nutqda qo'llaganlarning esa yuksak madaniyatdan, ma'rifatdan uzoqligini ko'rsatadi. Shunga qaramasdan vulgarizmlardan badiiy adabiyotlarda, muayyan maqsadda foydalaniladi. Qiyoslang: "Ha, noinsof, ha ko'ppak!" – Qoratoy bani so'ka boshladi (Oybek).

6. Parazitizmlar. Parazitizmlar nutqning madaniyligiga, tozaligiga salbiy ta'sir qiluvchi, adabiy me'yor talablariga javob bermaydigan birliklardir.

Fikrimizcha, aslida so'zga nisbatan parazit terminini qo'llash maqsadga muvofiq emas, o'ta hurmatsizlikdir. Vaholanki, so'z deb tan olingan har bir birlikning tilda (nutqda) o'z o'rni, muayyan ma'nosi, ahamiyati, "qadri" bor. Bu shak-shubhasizdir. Aytmoqchimizki, shu kungacha parazit so'zlar deb atalgan lisoniy birliklar "yashab" keldimi, "yashamoq"dami, u yoki bu vazifa bajarmoqdami, demak, ular ham e'tiborga loyiq. Ular muayyan nutq faoliyatida, "jonlanadi", kuchga kiradi, parazitlikdan, ya'ni boshqa so'zlar hisobiga yashashdan chetlashadi. Bunday so'zlarni nutq madaniyati, nutqning tozaligi nuqtai nazaridan parazit so'zlar deb emas, balki tasodifiy, zarur bo'lmagan, keraksiz, ortiqcha so'zlar deb nomlash maqsadga muvofiqdir. Bunday so'zlar, asosan, og'zaki nutqda uchraydi. Qiyoslang: Shunday qilib, anavi, aytmoqchimizki, anaqa, ya'ni, manaqa, eslatamiz, bilasizmi, demak, xo'sh va b. Ushbu so'zlar gap mazmuniga,

gapda ifodalanayotgan fikrga biror zaruriy ma'no, tushuncha bermagandagina, aniq ma'noda qo'llanib, gap mazmuniga ta'sir qilmagandagina ular nutq uchun tasodifiy, nozarur, keraksiz so'zlar sifatida voqelanadi.

7. Kanselyarizmlar. Kanselyarizmlar muayyan korxona, zavod, fabrika, muassasa kabilarning qonuniy ish yuritish jarayoniga xos va mos bo'lgan, rasmiy ish qog'ozlarida doimiy ishlatiladigan, shaklan turg'unlashgan, ya'ni ma'lum bir shaklda "qotib qolgan", shu holda saqlanadigan so'z va so'z birikmalaridir. Ushbu lisoniy birliklar kanselyariya "tiliga", uslubiga bevosita oid bo'lib, ular hujjatlar yozishda, ularni mantiqiy, rasmiy shakllantirishda xizmat qiladi. Bunday birliklar kanselyariya "tiliga" oid bo'lganligi, ularning qo'llanish o'rni qat'iyligi, chegaralanganligi uchun ulardan badiiy adabiyotlarda deyarli foydalanilmaydi. Aks holda, tabiiyki, badiiy nutqning tozaligiga, sofligiga, putur etadi.

Xullas, kanselyarizmlar jamiyat hayotida, ishlab chiqarishda zaruriy birliklar bo'lib, ish qog'ozlarini, hujjatlarni yozishda ularning ishlatilishi talab qilinadi. Qiyoslang: O'zbekistonda ishlab chiqariladigan avtomobil larning amaldagi narxlari, quyidagicha ... . Avtomobillarga to'lov milliy valyutada – so'mda amalga oshiriladi.

5. Nutqning ta'sirchanligi. Nutqning ta'sirchanligi nutq orqali ifodalanayotgan fikr bevosita adresatga, ya'ni eshituvchiga yo'naltirilishi, tinglovchi psixikasiga "salmoqli" ta'sir qilishi, uning xotirasida yorqin iz qoldirishi, aniq "aks etishi" bilan belgilanadi. Og'zaki nutqqa ham yozma nutqqa ham xos bo'lgan ta'sirchanlikning yuz berishi uchun, so'zsiz, nutqning to'g'ri va aniq, toza va mantiqiy bo'lishi shart. Aks holda maqsadga – ta'sirchanlikka erishilmaydi. Demak, ta'sirchan nutq og'zaki nutqda tinglovchining, yozma nutqda esa o'quvchining diqqatini, e'tiborini – ruhiyatini egallashi lozim. Nutq qanday bo'lmasin, ya'ni u dialogik nutqmi, monologik nutqmi undan qat'iy nazar ta'sir kuchiga ega bo'lishi shart. Chunki har bir inson nutq so'zlar ekan, birinchi navbatda, u nutqning ta'sir quvvatiga, kuchiga e'tibor beradi. Shunga ko'ra u nutqning kommunikativ sifatlariga diqqat qilgan holda auditoriyaning bilim darajasini, yoshini, kasbini, ruhiy holatini hisobga olib, nutqini tuzishga, rejalashtirishga harakat qiladi. Maqsad tinglovchiga nutqini, fikrini to'liq etkazish, to'liq tushuntira olish va uni ishontira olishdir. Shundagina ta'sirchanlik jarayoni yuz beradi. Ayni vaqtda nutq so'zlovchi bilan, nutq tinglovchi o'rtasida uzviylik, ruhiy hamkorlik, o'zaro hurmat bo'lishi, nutq hayotiy faktlarga boy, asoslangan bo'lishi lozim. Shuningdek, nutqda tasviriy vositalarning, o'xshatishlar, parafrazalar, frazeologik iboralar, maqol, matal, hikmatli iboralar, hadislardan namunalarning qo'llanilishi ham maqsadga muvofiqdir.

Ushbu aytilganlar, ayni vaqtda, nutqning boyligini ham belgilaydi. Ma'lum bo'ldiki, nutqning ta'sirchan, boy bo'lishida nutq so'zlovchiga katta mas'uliyat yuklanadi. Nutq so'zlovchi ommani o'ziga jalb qiluvchi, o'ziga hurmat bilan qarashiga sazovor bo'lgan shaxs sifatida lisoniy, ma'naviy, ruhiy, estetik jihatdan tayyor, etuk bo'lishi, albatta, bilim saviyasi yuqori, til-lug'at boyligini mukammal egallagan bo'lishi shart. Nutqning ta'sirchanligi, birinchi navbatda, so'zlovchiga - adresantga, uning lisoniy va falsafiy dunyoqarashiga bog'liq. Qiyoslang:

Ilimdan bir shu'la dilga tushgan on
Shunda bilursankim, ilm bepoyon. (Firdavsiy)
So'z kuchidan yiqulur minbar ham dor ham
So'z birla chiqur indan ilon-murdor ham. (Balxiy)
Mehrobdan chayon (A.Qodiriy). Kampirlar sim qoqdi (A.Qahhor).

Nutqning ta'sirchan, ifodali, boy bo'lishida, albatta, so'zlovchi nutq texnikasiga ham amal qilishi lozim. Aniqrog'i, u nutq texnikasini ham puxta egallagan bo'lishi shart. Nutq so'zlovchi nutqiy faoliyati jarayonida auditoriyani hisobga olgan holda ovozi tiniqligiga, jarangdorligiga, baland-pastligiga, so'zlarning aniq va tiniq eshutilishiga, nutqining uzun va qisqaligiga, hayajonli bo'lishiga, diksiyaga, urg'udan to'g'ri va unumli foydalanishga e'tibor berishi ayni muddaodir. Aytilganlar nutqning ta'sirchan, ifodali, boy bo'lishini ta'minlaydigan zarur shartlardandir.

Xullas, nutq madaniyati ham, muloqot madaniyati ham o'zaro dialektik bog'liq tushunchalar sifatida jamiyatga – ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy, iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotga xizmat qiladi, ularning rivojida etakchi kuch hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-tom. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – T., 2006. 636-bet
2. Toirova G.I. O'zbek nutqiy muloqotida sistemaviylik va informativlik. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. –T., 2017.
3. O'zbekiston advokatlarining himoya nutqlari. T., 2006.

BOG'CHA YOSHIDAGI BOLALARNI NUTQIY MULOQOTGA O'RGATISH

M. B. Abdiyev, professor

Ma'lumki, bolalarga o'yin faoliyati orqali muloqotga kirishishni o'rgatish masalasi M.V.Dvornik, E.M.Dianova, L.T.Kostina, N.I.Torunova, E.I.Passov kabi ko'plab metodist va psixolog olimlarning tadqiqotlarida atroflicha o'rganilgan va har tomonlama yoritilgan.

Til o'rgatishning kommunikativ texnologiyasining asoschisi E.I.Passov muloqotga o'rgatishda o'yin texnologiyalariga alohida ahamiyat beradi. Uning fikricha o'yin bu faoliyatdir, bunday faoliyatning mazmuni bilishga, nutqiy harakatlarga o'rgatishdir [1.,69]. M.N.Skalkinning ta'kidlashicha, har qanday didaktik o'yinni tashkil qilishdan oldin u qanday maqsad va vazifalarni amalga oshirishga mo'ljallanganligini, bolalarning qanday psixik faoliyatini rivojlantirishga mo'ljallanganligini avvaldan rejalashtirish muhimdir [2.,96].

E.I.Passov o'yin faoliyatini muhim emotsional o'rgatuvchi vosita sifatida ta'riflab, uning quyidagi ijobiy jihatlarini ko'rsatadi: faoliyatning motivlashtirilganligi, o'rganish jarayonida tashqi tayziqning mavjud emasligi, o'rganishning ixtiyoriy individual xarakterda ekanligi; bolaning o'rganuvchi va rivojlanadigan qobiliyati guruh ichida va guruh orali amalga oshirilishi, emotsional ta'sir orqali qobiliyatlarning shakllanishining tezlashuvi, o'yin orqali bilishga qiziqishning ortishi [1.,157].

O'yinlar bola shaxsni shakllantirishda yangi shaxsiy sifat va fazilatlarni rivojlantiradi, aynan o'yin jarayonida yangi axloqiy normalarni, nutqiy harakatlarni o'zlashtiradi, o'yin orqali o'rganish faoliyati yuz beradi, o'yin jarayonida bola ta'lim oladi va tarbiyalanadi. E.I.Passov til o'rgatishda o'yinlardan quyidagi maqsadlarda foydalanish mumkinligini ta'kidlaydi: mavzu bo'yicha muayyan kommunikativ ko'nikma va malakalarni shakllantirish, muloqotga kirishuvdagi nutqiy harakatlarga o'rgatish, zaruriy qobiliyat va psixik funksiyalarni rivojlantirish, o'yin zamiridagi kommunikativ topshiriq mazmunini ongli o'zlashtirish.

O'yin bolalarning fikrlash qobiliyatlarini shakllantiradi va faollashtiradi, bolalarning kommunikativ faoliyatini modellashtiradi. Bu jarayonda ularning muloqot ko'nikma va malakalarini shakllanadi hamda takomillashtiradigan o'quv jarayonini qiziqarliligini ta'minlaydigan, eshitilgan fikrga tezlik bilan munosabat bildirish, eshitish va oldindan his qilish sezgilarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Shu bilan birga bolalarni his-hayajonga solish, bu orqali o'quv materialini ongli o'zlashtirilishiga rag'bat, turtki beradigan eng muhim emotsional ta'sir vositalaridan biri ham hisoblanadi..

O'yinni tashkil qilishda quyidagi metodik talablarga rioya qilinadi:

1.O'yinni tashkil qilishda uning umumdidaktik tamoyillariga rioya qilgan holda maqsad va vazifalarini belgilab olish;

2.Ishtirokchilar bajarishi lozim bo'lgan vazifalarning aniqligi;

3. O'yin jarayonida foydalaniladigan audio-vizual, ekstralingvistik (noverbal vositalar), emotsional ta'sir vositalarini oldindan belgilab olish;

4.O'yinchilar orasidagi real samimiy, beg'araz o'zaro yordam, hamkorlik munosabatlarining o'rnatilishi;

5.O'yin mazmunini ishtirokchilar tomonidan ongli o'zlashtirilishi;

6.O'yin faoliyati ishtirokchilarga ruhiy, ijobiy emotsional ta'sirning ta'minlanishi;

7.O'yin orqali ishtirokchilarning muayyan mavzuda kommunikativ ko'nikma va malakalarini shakllantirilishi;

8.O'yin orqali ishtirokchilarning o'zlashtirishdagi xato kamchiliklarni, aqliy, ruhiy, ijodiy imkoniyatlarini aniqlash .

9.O'tkazilgan o'yin natijalarini muhokama qilish,bolalarning yutuq va kamchiliklarini aniqlash [3., 59].

O'yindan kutiladigan maqsad – o'rganilgan leksik birliklarni muloqot jarayonida mustahkamlashni tashkil qilish. O'yinlar bolalar juftliklari va guruhlar ichida yoki juftliklararo, guruhlararo musobaqa shaklida uyushtirilishi mumkin. Juftliklar va guruhlar tuzishda bolalarning kommunikativ kompetensiyasi, intellektual qobiliyatlari qay darajada shakllanganligi hisobga olinadi.

O'yinlar orqali tashkil qilinadigan muloqot jarayonining emotsional ta'siri birinchidan, o'yin mazmuni orqali ifodalansa, ikkinchidan guruhlar va juftliklar o'rtasidagi o'zaro musobaqa,g'oliblik uchun kurash, bolalarga o'z "men"larini ko'rsatish imkoniyatini tug'dirilganligi, o'yin orqali bunday ehtiyojlarni qondirish

imkoni mavjudligi, o'zini anglash va o'zini safarbar qilishga rag'batlantirilishi orqali ta'minlanadi.

Innovatsion pedagogik jarayonni til o'qitish metodikasiga tadbiiq qilishning muhim shartlaridan biri bola shaxsning nutqiy harakatlarni egallashda o'z-o'zini boshqarishi va o'zini-o'zi safarbar qila olishligi hisoblanadi. Shuningdek, bolalarning muloqotga kirishuv va bilish faoliyatini kommunikativ-funksional, emotsional-kognitiv tamoyillar asosida shakllantirish va rivojlantirish bo'lib, buning natijasida bolalarning kommunikativ kompetensiyasini, ya'ni muloqotga kirishuv salohiyatini shakllantirish va rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Pedagog bu jarayonda bolalarning intellektual qobiliyatlarini shakllanishiga va rivojlanishiga, muloqotga kirishuv salohiyatini shakllanishiga, qiziqishini oshirishga shart-sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. O'rgatish jarayonida bola asosiy figuraga aylanadi.

Yangi pedagogik texnologiyalar – bu muloqot-o'quv materialini o'zlashtirishni jamoa, guruh yoki juft bo'lib hamkorlikda tashkil qilishni ko'zda tutib, mashg'ulot mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi, ya'ni o'quv o'rganuv jarayoni pedagog va bolalarning hamkorlikdagi o'quv faoliyat ko'rsatishi orqali tashkil qilinadi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular quyidagi maqsadlarni amalga oshirishga qaratiladi:

- bolaning mashg'ulot davomida o'quv materialiga befarq bo'lmaslikka, mustaqil fikrlab, munosabat bildirish va izlanishga yo'naltirish;
- bolalarni muloqot jarayonida tilga bo'lgan qiziqishlarini emotsional ta'sir vositalari orqali doimiyligini ta'minlash;
- bolaning bilimga bo'lgan qiziqishini mustaqil ishlar jarayonida har bir masalaga ijodiy yondoshgan holda kuchaytirish;
- pedagog va bolaning, bolalar juftligining, guruhning hamisha hamkorlikdagi samimiy va beg'araz o'zaro hamkor faoliyatini tashkil qilish.

Yangi pedagogik texnologiyalar muloqot jarayonini oldindan loyihalashtirishni taqqozo qiladi. Bunda tarbiyachi o'quv materialining o'ziga xos tomonini, uni tushuntirishda va mustaqil ish jarayonida mustahkamlashda kommunikativ vaziyatni, ta'limning texnika vositalari va barcha audio-vizual, ekstralingvistik va emotsional ta'sir vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini hisobga olish lozim bo'ladi.

Xullas,til o'rgatish samaradorligini oshirishga olib boruvchi barcha yangi pedagogik texnologiyalar bolalarda mantiqiy, aqliy, ijodiy, tanqidiy, mustaqil fikrlashni qobiliyatlarini shakllantirishga, kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishga hamda ularda nutqiy muloqot jarayonining shakllanishida muhim rol o'ynashi shubhasizdir..

Adabiyotlar:

- 1.Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. – М.1989.
- 2.Скалкин В.Л., Котлярова Л.Б.Имитационно-деловые игры как одно из средств профессиональной подготовки учителей иностранного языка.

Журнал ИЯШ, 1990, №1, с.70.

3. Мурзина Т.Н. Игра как средство активизации речевого общения на уроках французского языка. \ \ Журнал «Иностранные языки в школе», 1987, №5, с.59.

RAHMATULLA QO'NG'UROV VA STILISTIKA FANI MASALALARI

A.B.Pardayev, SamDU professori

Stilistika fani, yo'nalishlari, bugungi zamonaviy o'zbek tilshunosligidagi o'rni xususida so'z yuritganda Rahmatilla Qo'ng'urov nomini tilga olmaslikning, qarashlariga tayanmaslikning sira imkoni yo'qdir. Chunki olim o'zbek tili stilistikasi taraqqiyotiga munosib hissa qo'shish bilan birga muayyan til birliklarining nutqda voqelanish imkoniyatlarini, til birliklarining matnda xilma xil ma'no ifodalash xususiyatlarini ochib bergani bilan alohida e'tirofqa molik bo'lganligini ta'kidlashimiz lozim. Olimning "O'zbek tili stilistikasidan ocherklar" (1975), "O'zbek tilining tasviriy vositalari" (1977), "Sub'ektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari" (1980), "O'zbek tili stilistikasi" (1983), "O'zbek tilining funksional stillari" (1984), "Nutq madaniyati asoslari" (1984, 1985, 1986), "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" (1992), "Epistolyar janrning tuzilishi va uning ayrim til xususiyatlari" (1992) kabi monografiyalar, darsliklar va o'quv qo'llanmalarida stilistika fanining muhim jihatlari yoritildi, dolzarb masala sifatida yechimi izlandi. Olim bu borada ko'plab dissertatsion tadqiqotlarga ilmiy rahbarlik qildi, ko'plab uslubshunoslikka oid kitoblarga mas'ul muharrirlik qildi. Biz shu nuqtai nazardan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, professor Rahmatilla Qo'ng'urovni o'zbek tili stilistikasi ilmiy maktabi asoschisi deb hisoblaymiz. Olim hayot bo'lganlarida joriy yilda 90 yoshdan oshgan bo'lar edilar.

Bu o'rinda biz bugungi kunda stilistika fani atrofidagi ayrim masalalar xususida so'z yuritamiz. Zamonaviy lingvistikada stilistika tilning boshqa sohaları qatori doimiy o'rganilib borishi lozim bo'lgan asosiy masalalari sirasiga kiradi. Bu fanning o'rganilish sohasi ham, chegarasi ham kundan kun kengayib borayotganligi tufayli yangi-yangi yo'nalishlar shakllanmoqda va ular stilistikani yangi tushuncha va atamalar bilan boyitmoqda. Darhaqiqat, bu fan tilshunoslikning eng qadimiy sohalaridandir. Chunonchi, antik ritorikadan ildiz olgan stilistika bashariyat tamadduni bilan birga-birga odimlab, ikki-uch ming yillar davomida insonlarning kommunikativ jarayonida faol xizmatda bo'lib, shu jarayonda rivojlanib, sayqallanib, shakllanib hamda tarmoqlanib bordi. Natijada tilshunoslik ilmining amaliyligini o'zida to'liq mujassam etdi. Ana shunday uzoq tarixiy rivojlanish bosqichini boshidan kechirgan stilistika fani masalalari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Demak, biz stilistikani ma'juziy ma'noda tilning ko'p asrlik sergak "posboni" deyishimiz mumkin. Uning eng asosiy vazifasi tilning buzilib ketish xavfining oldini olib, lisoniy va nutqiy birliklarining qo'llanishini me'yorlashtirib boradi. Bir so'z bilan aytganda, tilni "filtrlaydi".

Shuning uchun, til odamlar orasida muloqot vositasi rolini bajara boshlagandan bo'yon stilistika fani amaliy ravishda o'z vazifasini ming-ming

yillardan beri sidqidildan bajarib kelmoqda. Stilistika tilni asrab-avaylashda, chetdan xar-xil begona soʻzlarning sababsiz kirishini oldini olishda hamda tilning taraqqiy etishida alohida xizmat koʻrsatib kelmoqda. Binobarin, stilistika oʻz meʼyorlari orqali tilni parvarishlab, qayta-qayta ishlov berib, koʻrkamlashtirib, oʻnib-oʻsishini va yashashini taʼminlab kelmoqda. Shuning uchun tilning umrboqiyliigi, yashovchanligi koʻp tomonlama stilistikaga va uning uslubiy meʼyorlariga kelib taqaladi.

Biz insoniyat boshidan kechirgan qaysi davrni olmaylik, oʻsha paytda jamiyatda unga xos va mos yozma va ogʻzaki nutq meʼyorlari amalda boʻlgan. Bugungi kunda oʻsha davr tili sifatida tadqiq etayotganimiz aslida oʻsha davr stilistikasi va meʼyorlaridan qolgan “iz”lardir. Chunki ulardagina oʻsha davrlarga ishora qilib turuvchi xususiyatlar saqlanib qolgan boʻlib, davrlar oʻtishi bilan bu soʻzlarning stilistik maʼno boʻyoqdorligi ortib borgan va tilning muhim boyligiga aylangan. Binobarin, bundan olti yuz yil muqaddam Hazrat Navoiyning birgina “yigʻlamoq” feʼlining yuz xil sinonimini sanashi va bu yuz xil holatga ishora qilishining oʻziyoq oʻsha paytlardan boshlab stilistikaning fan sifatidagi qudrati naqadar yuksak boʻlganligidan guvohlik beradi.

Garchi bu soʻzlar hamon oʻzbek tilining “xazinaviy zahirasi”da saqlanib turgan boʻlsa-da, ularning isteʼmolda boʻlishini stilistik meʼyorlar belgilaydi. Shuning uchun meʼyor tushunchasi tilshunoslikda nihoyatda muhim oʻrin tutadi. Meʼyorning mavjudligi esa tilning boyligidan va rivojlanganligidan dalolat beradi. Shuni ham taʼkidlash zarurki, meʼyor domimiy va oʻzgarmas emas, u ham xuddi til kabi muntazam oʻzgarib, foydalanuvchilari uchun qulaylashib boradi. Muhimi, u tilni maʼlum doirada, yaʼni odob va maʼnaviyat chegarasida ushlab turadi. Shuning uchun ham har davrning oʻz meʼyorlari va shu meʼyorlarni ishlab chiquvchi, unga amal qiluvchi va nazorat qiluvchi jamoasi boʻladi. Jamiyatda mavjud shaxslar hamisha ana shu meʼyorlarni his etib, bevosita unga rioya qilgan holda yashashgan. Gʻarbda ham, sharqda ham til odobiga jamoaviy rioya qilinishining oʻziyoq meʼyor qonuniyatlari amaliyligini taʼminlagan.

Bu fanning asl mohiyati ham turli til birliklarining nutq jarayonidagi faolligidir. Shuning uchun “til birliklarining nutqiy kommunikatsiya chogʻida yoki faoliyatning turli doiralarida funksiyalashuvini muayyanlashtiruvchi qonuniyatlar majmuasi” (M.Kojina, Yu.Belchikov), “nutqiy ifodaning individual tarzidagi ijrosi” (Yu.Stepanov), “stillarning shakllanish evolyusiyasi” (Yu.Stepanov, M.Kojina), «badiiy asarlar til qurilishining universal usullari» (Yu.Stepanov), «matn tuzilish qonuniyatlari» (M.Kojina, G.Solganik) kabi turli jihatdan baholangan.

Stilistika ilmining rivojlanishiga oʻzining munosib hissasini qoʻshgan yirik tilshunos Y.S.Kubryakova N.S.Bolotnovaning “Коммуникативная стилистика текста: словарь-тезаурус” kitobi⁵ga yozgan soʻzboshisida shunday deydi: “Stilistika koʻp yillar davomida tilshunoslikning muhim fanlari qatoriga kiritilmay kelindi. (Bunga uni pragmatika bilan almashtirishga boʻlgan urinishlar ham guvohlik beradi). Ammo bugungi kunda aynan matn va diskursni madaniyatlararo

⁵ Болотнова Н.С. Коммуникативная стилистика текста: словарь-тезаурус / Н.С.Болотнова. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 384 с.

kommunikatsiyaning ko‘rinishi sifatida o‘rganishda o‘z mazmun xususiyati bilan birinchi o‘ringa chiqmoqda.

Agar rus tilshunosligida stilistika muammolari bilan alohida shug‘ullanish VIII asrdan, xususan, M.Lomonosovning grammatik biriklarning stilistik jihatlari va ritorikaga oid tadqiqotlaridan boshlangan bo‘lsa, o‘zbek tilshunosligida bu masalalar bilan shug‘ullanish ming yillar oldin boshlangan. Ya’ni, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridan boshlangan. Unda olim ko‘plab so‘zlarning leksik-semantik ma’nodoshligidan darak beradi. Bu masala keyinchalik Alisher Navoiy tomonidan yanada rivojlantirilgan.

Stilistika muammolari dastlab biror muallifning yoki biror asarning tili va uslubini o‘rganishga yo‘naltirilgan. Stilistikaning haqiqiy fan sifatida shakllanishi XX asrdan boshlandi. U shu davrdan boshlab tilshunoslikning muhim sohasi sifatida e’tirof etila boshlandi. V.M.Alpatov stilistikaning birinchi bo‘lib ilmiy tavsifini bergan olim sifatida nemis tilshunosi K.Fossler ko‘rsatadi. K.Fossler “Tilshunoslikda pozitivizm va idealizm” (1904) nomli tadqiqotida stilistikani oliy fan (yoki fan sohasi) sifatida baholaydi. Stilistikaning undan keyingi yirik tadqiqotchisi Sh.Balli bo‘lib, u “Fransuz tili stilistikasi” (1909) fundamental tadqiqotida til emotsionalligining affektiv kategoriyalarini tadqiq etgan.

Rus tilshunosligida stilistika muammolari bilan M.Lomonosovdan keyin V.V.Vinogradov, G.O.Vinokur, M.N.Kojina, D.N.Shmelev kabi olimlar shug‘ullanib, yirik tadqiqot ishlarini yuzaga keltirdilar. Ushbu tadqiqotlarda stilistika asosan uch yo‘nalishda 1) nutq stilistikasi; 2) til stilistikasi; 3) badiiy asar tili stilistikasi kabilarga bo‘lib o‘rganilgan.

Ammo keyinchalik stilistikaning fan sifatidagi taraqqiyoti bilan bog‘liq bir necha sohalari vujudga keldi va alohida ajralib chiqdi.

Zamonaviy stilistikada asosiy yo‘nalishlar sifatida an’anaviy stilistika, struktural stilistika, funksional stilistika (funktional stillar haqidagi ta’limotlar), nutq stilistikasi, badiiy asar tili stilistikasi, matn stilistikasi, amaliy stilistika kabilarda e’tirof etiladi. Ushbu yo‘nalishlarning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, til birliklarining turli xil funksional-stilistik va pragmatik imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaradi.

Jumladan, fonetik, leksik, grammatik birliklarning uslubiy imkoniyatlari stilistik vositalar sifatida tadqiq etilib, ular tomonidan ifodalanadigan ma’noviy buyoqdorlik, uslubiy ma’nodoshliklar tahlil etiladi. Funksional stilistika jamiyatning turli ijtimoiy qatlamlari vakillarining tildan turli xil uslubiy maqsadlarda foydalanish qonuniyatlarini o‘rganadi. Bunda nutqiy kommunikatsiya jarayoni alohida ahamiyat kasb etib, muayyan ekstralingvistik sharoitdan kelib chiqqan holda til birliklarining tanlanishi funksional stilistikaning tadqiqot ob’ekti hisoblanadi. Funksional stilistika bugungi kunda beshta asosiy uslubdan iborat. Bular rasmiy, ilmiy, badiiy, publitsistik va so‘zlashuv stillaridir. Hozirgi paytda o‘zbek tilining ijtimoiylashuvi asosan ana shu uslublar orqali namoyon bo‘ladi.

Funksional stilistika XX asrning 50-yillaridan boshlab stilistikaning alohida sohasi sifatida tadqiq etib kelinmoqda. Bu yo‘nalishda M.N.Kojina, Y.A.Zemskaya, G.Y.Solganik, O.B.Sirotna, D.N.Shmelev, A.K.Panfilov,

A.N.Vasileva, B.S.Shvarskopf singari tilshunoslar fundamental tadqiqotlar yaratishgan. Funksional stilistikaning taraqqiyoti bevosita tilning rivojlanishi bilan bog'liq. Tilda yuz bergan har qanday o'zgarishlar, albatta, funksional stilistikada o'z aksini topib boradi.

Badiiy nutq stilistikasi sohasi asosan muayyan asar tilini yoki yozuvchining individual uslubini tekshirish bilan shug'ullanadi. Bu yo'nalish matn stilistikasi bilan juda yaqinlashadi. Ularning tadqiqot ob'ekti deyarli bir xil, faqat ayrim jihatlarga ko'ra farqlanadi. Ya'ni, matn tushunchasi qamrovining kengligi asosiy farq hisoblanadi.

Umuman, stilistika til birliklarining nutqiy kommunikatsiya jarayonida qo'llanilish qonuniyatlarini tushuntiruvchi fan bo'lib, tilni funksional sistematik voqelantiradi.

O'ZBEK ONOMASTIKASI MUAMMOLARI SAMARQAND OLIMLARI TALQINIDA

Yo'ldoshev B SamDU professori,
Yo'ldasheva D., SamISI dotsenti

O'zbek onomastikasi ilmining asoschilaridan biri, prof.R.Qo'ng'urovning yorqin xotirasiga bag'ishlanadi.

Ma'lumki, onomastika tilshunoslikning umuman kishilar, hayvonlar, samoviy jismlar, turli toponimik obyektlarga atab qo'yilgan nomlarni (atoqli otlarni) o'rganuvchi sohasidir. Onomastika o'z o'rganish ob'ektiga ko'ra antroponimika, zoonimika, toponimika, gidronimika singari juda ko'plab tarmoqlarga bo'linadi. Bu sohaning shakllanishi va rivojida tilshunoslik, geografiya, tarix, etnografiya, arxeologiya, folklorshunoslik singari bir qancha fanlarning o'zaro munosabati muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda bu sohaning shakllanishi va taraqqiyotida Hamidulla Hasanov, Ernest Begmatov, Suyun Qorayev, Zarifboy Do'simov, To'ra Nafasov, Nishonboy Husanov, Tolib Enazarov, Nosirjon Oxunov kabi olimlar bilan bir qatorda Samarqand olimlarining ham alohida hissasi bor.

XX asrning 20-40-yillarida O'zbekiston onomastikasi muammolari bilan Samarqandda A.Fitrat, M.Behbudiy, Saidrizo Alizoda, Y.D.Polivanov kabi olimlar shug'ullanganlar. Jumladan, Y.D.Polivanov Samarqanddagi o'zbek va tojik tillari shevalarini o'rganar ekan, "o'zbek", "tojik", "eroni" singari etnonimlarning etimologiyasi masalalariga ham to'xtaladi.

XX asrning 50-70-yillarida Samarqandda O'zbekiston onomastikasining toponimika, etnonimika, antroponimika singari sohalari rivojiga alohida e'tibor qaratildi. Keksa tarixchi olim, prof. I.I.Umnyakov "tojik" etnonimining kelib chiqishi haqidagi turli xil farazlarni tahlil etgan edi [1]. 2002-yilga kelib, prof. J.Hamdamonov xuddi shunday tahlilni "uyg'ur" etnonimi yuzasidan olib bordi [2], prof. B.O'rinboyev "shak" (sak) etnonimini tarixiy-lisoniy nuqtayi nazardan tahlil qildi [3]. Prof. X.Doniyorov o'zbek etnonimlari, ularning turli xil shajaralarda

qo'llanish xususiyatlarini keng o'rganib, 1968-yilda monografik ish yaratdi [4]. 1991-yilga kelib U.Sanaqulov prof.X.Doniyorovning ana shu asarini yangi fakt va dalillar bilan to'ldirdi [5].

XX asr oxiriga kelib Samarqand olimlari urug' va qabila nomlari asosida paydo bo'lgan toponimlar (etnotoponimlar)ni tadqiq etish sohasida ham salmoqli ishlarni amalga oshirdilar. Shu mavzuga oid T.Rahmatov [6], M.Yo'ldosheva [7] larning maqolalaridan keyin A.Turobov Samarqand va uning atrofi hududlarida tarqalgan etnonim va etnotoponimlarni maxsus o'rganib, nomzodlik ishi [8] himoya qildi, keyinchalik xuddi shu mavzuda monografik risola nashr ettirdi [9].

O'zbekiston onomastik ko'lami orasida eng ko'p o'rganilgan qatlam toponimiya bo'lganidek, Samarqand olimlarining izlanishlarida ham toponimiya muammolarini tadqiq etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Masalan, XX asrning 60- yillaridayoq bu ish bilan ustoz tilshunos olim R.Qo'ng'urov jiddiy shug'ullanishga kirishdi, hatto domlaning dastlab tanlagan doktorlik ishi mavzusi ham "O'zbekiston toponimikasi" deb atalardi [10]. 1964-1965-yillarda R.Qo'ng'urov SamDU filologiya fakulteti talabalari ishtirokida Nurota, Qo'shrabot tumanlariga dastlabki toponimik ekspeditsiyalarni uyushtirdi [11]. Ana shu ekspeditsiyalarning natijalari R.Qo'ng'urov, T.Rahmatov kabilarning ilmiy maqolalarida keng foydalanildi. R.Qo'ng'urov keyinchalik "Atoqli otlar evolyutsiyasi" (1966), "Toponimika va dialektologiya" (1968), "Onomastika nima" (1969), "Shahrimiz ko'chalari qanday nomlangan?" (1970), "Onomastika va uning predmeti" (1972) kabi bir qator umumnazariy xarakterdagi ilmiy maqolalar ham yozdi.

R.Qo'ng'urovning O'zbekiston toponimiyasini o'rganish sohasidagi ishlari keyinchalik uning shogirdlari T.Rahmatov, Yo.Xo'jamberdiyev, N.Begaliyev kabilar tomonidan davom ettirildi.

T.Rahmatov Samarqand va uning atroflari toponimlarini tadqiq etib, Moskvada prof. E.R.Tenishev rahbarligida nomzodlik ishini himoya qildi [12]. Uning rus tilida yozilgan "Samarqand odonimlari", "Samarqand toponimining etimologiyasi" kabi maqolalari ilmiy-nazariy tahlilning izchilligi bilan alohida ajralib turadi [13].

Y.Xo'jamberdiyev Surxondaryo viloyati toponimlarining tarixiy-etimologik tadqiqini amalga oshirdi hamda R.Qo'ng'urovning ilmiy rahbarligida 1973-yilda nomzodlik ishini himoya qildi [14].

Prof. R.Qo'ng'urovning bilimli va iqtidorli shogirdlaridan biri N.Begaliyev keyingi 30-40 yildan buyon tarixiy gidronimiya, toponimiya, etnonimiya masalalari bilan izchil shug'ullanib kelmoqda. Uning 1994-yilda prof.R.Qo'ng'urovning ilmiy rahbarligida himoya qilingan mavzusidagi nomzodlik ishi O'zbekiston tarixiy gidronimiyasi rivojiga salmoqli hissa bo'lib qo'shildi. Olimning "O'zbek etnonimlari tarixidan" nomli risolasi (2004) esa o'zbek etnonimiyasi tarixi uchun boy material beradi.

O'zbek onomastikasi muammolari tahlilida prof. B.O'rinboyevning alohida o'rni bor. Shunisi muhimki, olim 1985-yilda Jizzax shahrida o'tkazilgan O'zbekiston onomastikasiga oid 1-respublika ilmiy anjumani tashkilotchisi

sanaladi. B.O‘rinboyev O‘zbekiston onomastikaga doir keyingi yig‘ilishlar (Guliston – 1987, Qarshi – 1989, Navoiy – 1993, Termiz – 1995, Navoiy – 1998)da ham o‘zining mazmundor chiqishlari bilan ishtirok etib kelmoqda. Olim dastlab Jizzax viloyati toponimlarini to‘plab, lug‘at sifatida nashr ettirdi [15]. Keyinchalik u Samarqand viloyati toponimlarining lug‘atini tuzdi [16]. Keyinchalik bu lug‘atning to‘ldirilgan, tuzatilgan ikkinchi nashri bosilib chiqdi [17].

Samarqandda O‘zbekiston onomastikasiga oid olib borilgan tadqiqotlar orasida L.I.Royzenzon, P.Safarov, A.Boboxo‘jayev singari kabi olimlarning ham alohida o‘rni bor. Ular XX asrning 70-yillaridayoq nomli maqolalar yaratib o‘zbek antroponimiyasi va zoonimiyasini yangi fakt va dalillar bilan boyitdilar [18]. Y.Po‘latov va I.Mirzayevlar esa badiiy asarlarda nomlar tarjimasidek dolzarb mavzuga doir ilmiy izlanishlar olib bordilar [19]. Tadqiqotchi olim T.Qurbonov keyingi yillarda o‘z shogirdlari M.Xudoyberdiyeva, A.Nurmonov kabilar bilan o‘zbek tarixiy romanlarida toponimlar, antroponimlar va boshqa onomastik birliklarning qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganish bo‘yicha qator ishlarni amalga oshirdi [20].

O‘zbekiston onomastikasi, asosan toponimlari bilan samarqanlik bir guruh geograf va tarixchi olimlar ham izlanishlar olib bormoqdalar. Masalan, J.Hoshimov Nurota tog‘lari toponimiyasi bilan maxsus shug‘ullandi [21]. Geograf olim M.Halimov esa “Toponimika” nomli ma‘ruzalar matni tayyorlab nashr ettirdi [22]. R.Halimov esa Qashqadaryoning tog‘ qismi toponimiyasiga doir materiallar e‘lon qildi [23].

Tarixchi olim, prof. M.M.Abramov Samarqand shahrining qadimiy mikrotoponimiyasi bilan shug‘ullangan edi [24]. Uning “Samarqand guzarlari” nomli risolasi bu sohadagi jiddiy izlanishlardan biri sanaladi.

Samarqandda ustoz R.Qo‘ng‘urovning O‘zbekiston onomastikaga oid ilmiy qarashlari mustaqillik yillarida uning shogirdlari va nevara shogirdlari tomonidan davom ettirilmoqda. Jumladan, 2006-yilda S.Karimov va S.Bo‘riyevlarning “O‘zbekiston toponimiyasi yuksalishda” nomli monografiyasi nashr qilindi [25]. 2010-yilda S.Bo‘riyev Urgut tumani mikrotoponimlarining lesik semantik xususiyatlari tadqiqiga oid nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi [26]. Bugungi kunda O‘zbek tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi U.Turdimurodov prof.S.Karimov rahbarligida Xatirchi tumani toponimlarini jiddiy tadqiq etmoqda.

Universitetda bugungi kunda O‘zbek tilshunosligi kafedrasida tomonidan Samarqand viloyati toponimlarining to‘liq kadastrini yig‘ish va sistemalashtirish ishiga jiddiy kirishilgan. Har yili filologiya fakulteti talabalari dialektologiya amaliyoti davomida to‘plagan materiallari asosida katta material yig‘ilmoqda. Har yili bir qancha bakalavr va magistrantlar toponimika sohasi bo‘yicha bakalavrlilik va magistrlik dissertatsiyalari yozishmoqda. O‘ylaymizki, ustoz olim R.Qo‘ng‘urov bir vaqtlar orzu qilgan “O‘zbekiston toponimlarining to‘la izohli-etimologik lug‘ati”, “O‘zbekiston toponimlarining imlo lug‘ati” singari fundamental ishlarning yaratilishiga Samarqand olimlari ham sezilarli hissa qo‘shadilar.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Умняков И.И. О термине «таджик». Гипотезы и выводы // Труды СамГУ имени А.Навои. новая серия. Выпуск 140. Материалы по истории Узбекистана. – Самарканд, 1964. – С. 5-17.
2. Хамдамов Ж. “Уйғур” атамасининг этимологияси Маҳмуд Кошғарий талқинида // Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. – Самарканд, 2002. – Б. 43-45.
3. Ўринбоев Б. Шак (сак) этноними ва унинг тарихий-лисоний таҳлили // Зардушт воқеаси ва унинг тарихдаги ўрни. – Самарканд, 2001. – Б. 91-95.
4. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – 98 б.
5. Санакулов У. Ўзбек халқининг ҳамда тилининг таркиб топиши ва номланиши. Услубий қўлланма. – Самарканд: СамДУ нашри, 1990. – 46 б.
6. Раҳматов Т. Этнотопонимлар // Филологик тадқиқотлар. 1-китоб. – Самарканд: СамДУ нашри, 1995. – Б. 27-35.
7. Юлдашева М. Айрим этнотопонимлар ҳақида//Ўзбек филологиясининг айрим масалалари (илмий мақолалар тўплами). – Самарканд: СамДУ нашри, 1997. – Б. 55-57.
8. Туробов А.М. Самарқанд вилояти этноним ва этнотопонимларининг таҳлили. НДА. – Тошкент, 1999. – 19 б.
9. Туробов А. Самарқанд этноним ва этноойконимлари (монография). – Самарканд: СамДЧТИ нашри, 2004. – 88 б.
10. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1970. № 4. – Б. 95.
11. Қўнғуров Р. Биринчи топонимик экспедиция // Л.йўли, 1965, 4 декабр; Қўнғуров Р. Топонимик экспедиция якунлари // Материалы XXX научной конференции профессорско-преподавательского состава СамГУ. Серия филологических наук. – Самарканд, 1966. – Б. 13-15.
12. Раҳматов Т. Топонимия города Самарканда и ее окрестностей. Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1973. – 31 с.
13. Раҳматов Т. Одонимы Самарканд // Сов.тюркология. 1972. № 4. – С. 54-61; Раҳматов Т. Этимология топонима “Самарканд”// Сов.тюркология. 1973. № 5. – С. 52-55.
14. Хўжамбердиев Ё. Сурхондарё вилояти топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи. НДА. – Самарканд, 1973. – 28 б.
15. Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари.– Жиззах, 1992. – 54 б.
16. Ўринбоев Б. Самарқанд вилояти топонимларининг изоҳи. – Самарканд: СамДУ нашри, 1997. – 202 б.
17. Ўринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар. – Самарқанд: “Зарафшон”, 2003. – 264 б.
18. Ройзензон Л.И., Бобоходжаев А. Антропонимические серии у узбеков Нураты (Самаркандская область) // Вопросы ономастики. – Самарканд, 1976. – С. 37-47; Ройзензон Л.И., Бобоходжаев А. Антропонимические серии у узбеков Нураты // Ономастика Средней Азии. –

М.: Наука, 1978. – С. 144-153; Сафаров П. Некоторые замечания по узбекской зоонимии // Труды СамГУ. Выпуск 214. Вопросы ономастики 1. – Самарканд, 1971. – С. 37-40; Ройзензон Л.И., Магазаник э.Б. О мотивах выбора имени // Труды СамГУ. Выпуск 214. Вопросы ономастики 1. – Самарканд, 1971. – С. 28-31 и др.

19. Пўлатов Ю. Айрим образларнинг номлари ва уларнинг таржимаси хақида мулоҳазалар // “Ўзбек тили ва адабиёти масалалари”, 1959. № 3. – Б. 17-21; Пўлатов Ю. Бадиий асарда номлар таржимаси. – Тошкент: Фан, 1967. – 87 б.; Мирзаев И. Бадиий таржимада киши исмлари ва географик номларнинг берилиши // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1973. № 5. – Б. 70-73.

20. Қурбонов Т., Худойбердиева М. Бадиий асарлардаги топонимларнинг лингвистик таҳлили ва изоҳи масалалари. – Самарканд: СамДУ нашри, 2006. – 79 б.; Қурбонов Т., Нурмонов А. “Улуғ салтанат” романида топоним ва антропонимларнинг қўлланиш хусусиятлари // Ўзбек тилшунослиги масалалари (илмий мақолалар тўплами). – Самарканд: СамДУ нашри, 2008. – Б. 35-43.

21. Хашимов Дж.А. Топонимика Нуратинских гор // Географический сборник Казанского университета. – Казан, 1966. – С. 75-79.

22. Ҳалимов М. Топонимика (маърузалар матни). – Самарканд, СамДУ нашри, 2001. – 102 б.

23. Халимов Р.Х. Топонимика восточной (горной) части бассейна реки Кашкадары // Географический сборник Казанского университета. – Казан, 1966. – С. 79-88.

24. Абрамов М.М. История Самарканда в эго микротопонимах // этнография имен. – М.: Наука, 1971. – С. 180-184.

25. Каримов С., Бўриев С. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Тошкент: Фан, 2006. – 131 б.

26. Бўриев С. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили: фил.фан.номз. ...дисс.автореф. –Тошкент, 2010. -Б.22.

GRAMMATIK TAVSIFLARNI TAFOVUTLASHDA FRAZEOLOGIK BIRLIKNING O‘RNI

*Qudaybergenov M., QQDU professori,
(PhD) Abdullayev D., QQDU*

Ma’lumki, til harakatdagi ijtimoiy hodisa sifatida sharoit taqozosiga muvofiq ravishda muntazam yangilanib turadi. Ijtimoiy hayotda yuzaga keladigan o‘zgarishlar lisoniy munosabatlarga ichki va tashqi omillar shaklida ta'sir o'tkazadi. Shuni hisobga olgan hukumatimiz til siyosatini takomillashtirish bo'yicha tegishli chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqdi. Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 10-sentabrdagi 311-sonli qarori bilan ko'p jildli o'zbek tili izohli lug'atini tuzish vazifasi davlat dasturiga kiritiladi. Uni nashrga tayyorlash bog'liq tashkiliy ishlar O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti)

zimmasiga yuklatildi. Joriy holat muayyan ilmiy va amaliy ehtiyoj hosilasi sanaladi.

Negaki, 60 ming soʻz va soʻz shaklidan iborat amalda mavjud ikki jildlik “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” (1981), birinchidan, keyingi yillarda oʻzbek amaliy leksikografiyasi erishgan yutuqlarni qamrab olmagan, ikkinchidan, eskicha andozadagi lugʻat maqolasi yangi davr dunyoqarashidagi kemtiklikni toʻldira olmaydi, uchinchidan, toʻldirilgan hamda boyitilgan har bir yangi manbada soʻz shakli maʼno siljishi jarayonida grammatik tafovutlanadi. Soʻz va uning maʼnosi toʻgʻrisida toʻliq etimologik maʼlumot berishga ixtisoslashgan 5 jildlik “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” (2006-2008) A.Madvaliyev tahriri ostida chop etilishi madaniy hayotimizda jiddiy hodisa hisoblanadi. Istilohga yangicha yondashuv, imkon darajasida adabiy tilda faol isteʼmolda boʻlgan soʻz va soʻz shakllarini qamrab olishga mayl, maʼno izohlanish tamoyillari tizim shaklida ifodalanishi shundan dalolat beradi. Imlo, talaffuz, soʻz yasash hamda nutqda voqelanish meʼyorlari orasidagi grammatik belgilar tafovuti masala mohiyatini oydinlashtiradi.

Har bir til taraqqiyotida asosiy semasiologik qonun oʻsha til birliklari koʻp maʼnoli (polisemantik) xususiyatga ega boʻlishi bilan aloqador. Shunga koʻra ayrim olimlar koʻp maʼnolilikni til takomili obyektiv koʻrsatkichlaridan biri, deya hisoblaydilar [1]. Shunga binoan oʻtgan asr 70-yillaridan boshlab tilshunoslikda frazeologik polisemiya tahliliga doir bir qator nomzodlik ishlari yuzaga kelgan edi [2]. Joriy tadqiqotlarda frazemalar polisemantik xususiyati oʻsha til frazeologik tizimi semantik taraqqiyoti oʻziga xos ifodasi ekanligi konkret dalillar asosida ochib berilgandi. Ammo frazeologiya fanida koʻp maʼnoli frazema paydo boʻlish jarayoniga doir boshqacha qarashlar ham yoʻq emas.

Maʼlumki, frazema bir tomondan turli xil lugʻatlarda kodifikatsiya qilinishi nuqtayi nazaridan leksikografik tahlil obyekti boʻlsa, ikkinchi tomondan ular soʻzlar turli xil semantik munosabati, birikuvchanlik (bogʻlashuv) imkoniyatlarini namoyon etuvchi semantik jarayon mahsuli sanaladi [1]. Shunga binoan frazemalar leksikografik talqini masalalari ancha yillardan buyon olimlar diqqatini oʻziga jalb etib keladi. Jumladan, H.Berdiyev 1959-yilda Samarqandda frazeologiya masalalari yuzasidan oʻtkazilgan 1-respublikalararo ilmiy anjumanda oʻzbek tilida frazeologik lugʻatlar tuzish masalasini kun tartibiga qoʻygan edi. Olimning fikricha, oʻzbek tilida frazeologik lugʻat tuzish ishi quyidagi uch bosqichda olib borilgani maʼqul: 1. Tajriba sifatida oʻzbek tilidagi frazemalarni oʻz ichiga olgan toʻrt-besh ming soʻzli lugʻat tuzish zarur. Bunday lugʻatda alfavit tamoyiliga asoslanish zarur. Unda frazemalar alifbo tartibida berilib, soʻngra obrazli va koʻchma maʼnolarda qoʻllanishi izohlanadi; keyin badiiy adabiyotdan, mahalliy matbuotdan misollar beriladi. Lugʻat uchun tanlangan frazemalar sinonimlari, turli variantlari, jonli soʻzlashuv va dialektlardagi koʻrinishlari ham berilishi zarur.

Oʻzbekiston maktablaridagi yuz minglab oʻquvchi, talabalar oʻz ona tilisini, shuningdek rus tilini chuqur va puxta oʻrganish zarurligini hisobga olib, ular uchun 3-4 ming frazemali ruscha-oʻzbekcha va oʻzbekcha-ruscha lugʻat tuzish zarur.

Bunda bir tildagi frazemalarning ikkinchi tildagi ekvivalentlari beriladi. 3.O'zbek tilida mavjud frazemalar kartotekasini tuzishga kirishish lozim [2].

Mushohada ilgari surilganligiga ancha vaqt bo'ldi. Joriy pallada frazeologik lug'at o'nga yaqin turlari yaratildi, frazeologik lug'atshunoslik (frazeografiya) sohasi amaliy va ilmiy-nazariy jihatlarini o'rganildi. 1.Keyingi bosqichda amalga oshirilgan tadqiqotlarda frazema tabiati, iborada shakl va mazmun munosabati, muammo mental xususiyatlari tahlilga tortildi. E'tiborli jihati, mustaqil soha sifatida shakllangan o'zbek frazeografiyasi ba'zi masalalariga jiddiy e'tibor qaratila boshlandi.

Taniqli lug'atshunos-olim S.Akobirov izohli lug'atlarda frazeologik birliklar talqini masalasi bilan maxsus shug'ullangan edi [2]. Olim fikricha, lug'atchilikda frazeologiya masalalari turli aspektlarda qo'yilishi mumkin: 1) "Lug'at"da frazemalar qanday shaklda berilishi kerak? 2) "Lug'at"da frazemalar qanday joylashtirilishi (qaysi komponent maqolasida berilishi) kerak? 3) Lug'at maqolasida frazema qanday joylashtirilishi kerak? 4) "Lug'at"da frazemalar qanday hollarda va qay tartibda izohlanishi kerak? 5) Izohli lug'atda frazemalarga berilgan ma'nolarni va ularning shu ma'nolarda qo'llanilishini tasdiqlash va ko'rsatish uchun dalillar (misol va sitatlar) qanchalik zarur? 6) "Lug'at"da frazemalarning grammatik va stilistik tavsifi.

Ayon bo'ladiki, yetuk mutaxassis o'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi istiqbolli yo'nalishlarini belgilaydi. Uch va undan ortiq ma'noli polisemantik iboralarni lug'atlarda izohlashda muhim muammolardan biri ibora bosh va yasama ma'nolarini belgilashga bog'lanadi. Agar polisemantik ibora ikki ma'noli bo'lsa, bunday muammo o'z-o'zidan hal bo'ladi, bunda bosh ma'no birinchi o'rinda, yasama yoki ko'chma ma'no esa undan keyingi o'rinda joylashtiriladi. Lekin agar polisemantik ibora uch va undan ortiq ma'noli bo'lsa, uning bosh yoki yetakchi ma'nosini belgilash biroz murakkablashadi. Bu muammoni prof. Sh.Rahmatullayev shunday izohlashga intiladi: "iboraning ma'nosi ma'lum obrazga asoslanadi, qandaydir umumlashma ma'no tarzida gavdalanadi, shu sababli bosh ma'noni ham to'g'ri ma'no deb bo'lmaydi. So'zlarning erkin bog'lanmasi bilan omonimiklik munosabati hosil etuvchi iborada bosh frazeologik ma'no go'yo ko'chma ma'no holatida bo'ladi. So'zlar erkin bog'lanmasi bilan omonim hosil etmaydigan iborada esa bosh frazeologik ma'noni shartli ravishdagina ko'chma ma'no deb tan olish mumkin".

Lingvist-olim X.Kasares o'z vaqtida frazemalar polisemiyasini bir nutqiy belgi (ma'no) tarkibida ikki va undan ortiq semalar birlashuvi tarzida izohlagan edi[3]. PFlar ma'no qirralarini ajratish hamda ularni lug'atlarda leksikografik jihatdan talqin qilish juda murakkab jarayon sanaladi. Shuning uchun hozirgi kunga qadar PFlar ma'nolari turli lug'atlarda juda xilma-xil tarzda izohlab kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мухаммедова С., Умирзакова Ф. Ўзбек тилидаги “тафаккур” семали бирликларнинг семантик хусусиятлари // Тилшуносликнинг долзарб

масалалари (илмий мақолалар тўплами). V чиқиши. – Тошкент: “Академнашр”, 2010. – Б. 109.

2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1966. –Б.19-20.

3. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1958. – С. 70.

4. Шарафутдинова К.А. Раскрытие значений слова п двуязычном словарь Ташкент: Фан, 1968. – С. 31-47.

5. Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. - Тошкент: Фан, 2007. –Б. 114-120.

USTOZLAR HURMATI – AJDODLARIMIZ MEROSI

f.f.d., Urinbayeva D.B., SamDU dotsenti

Ilm – ruh oʻzigʻi. Insoniyat ilm bilan haqiqiy saodatni qoʻlga kiritadi, uning sharofati bilan yuksaladi. Ilm ustozning saʼy-harakati bilan egallanadi. Ustozlar bejizga paygʻambarlarning merosxoʻrlari deb eʼzozlanmagan. Qurʻoni karimda oʻzi egallagan ilmni boshqalarga oʻrgatgan ustozlarning shaʼni-sharafi naqadar ulugʻligi haqida shunday fikrlar keltirilgan: “...Alloh sizlardan iymon keltirgan va ilm ato etilgan zotlarni baland daraja (martaba)larga koʻtarur”. Demak, ilm-maʼrifat tarqatish savobi baland darajalardan oʻrin olishlik bilan teng. Shuning uchun ham xalqimizda: Ustoz va murabbiylar jamiyat binosining binokorlari, maʼrifat bogʻining bogʻbonlaridir, deb bejizga taʼkidlashmaydi. Ustozlar hayot boʻstonidagi niholning baquvvat daraxtga aylanishi uchun beqiyos mehnat qiladi. Ustoz shogirdini oʻz farzandidek avaylaydi, asraydi, maʼnaviy olamini oʻzining qalb koʻzi bilan isitadi, ilm quyoshining moʻjizakor ziyosi bilan munavvar etadi.

Hayoti davomida fan choʻqqilarini egallashga yoʻllagan, yangi bilimlarni sabr va mehr bilan oʻrgatishga, shogirdining salohiyati uchun tunu kun tinmay mehnat qilgan olimlardan biri – Rahmatulla Qoʻngʻurov ilm olamida oʻz qatʼiy oʻrniga ega boʻldi. Yirik tilshunos olim Rahmatulla Qoʻngʻurov haqida xotira yozar ekanmiz, uning ilmiy-tadqiqot ishlarini bir joyga toʻplab, nazardan kechirsak, ustoz tilshunoslikning bir qator yoʻnalishlarida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borganligiga amin boʻlamiz. Zahmatkash olim, Oʻzbekistonda xizmat koʻrsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Rahmatulla Qoʻngʻurov oʻzbek tilshunosligi, xususan oʻzbek tili grammatikasi, stilistikasi, lugʻatshunosligi va onomastikasining dolzarb masalalarini tadqiq etishda, darslik, qoʻllanma va lugʻatlar yaratishda oʻzining kamtarona mehnati bilan salmoqli hissa qoʻshgan edi.

XX asrning yigirmanchi yillariga qadar turkologiyada grammatik stilistika, tasviriy soʻzlarni oʻrganishga bagʻishlangan maxsus ishlar maydonga kelmagan edi. Turk tillari boʻyicha A.Kazembek, P.M.Melioranskiy, M.Terentev, V.A.Gordlevskiylarning grammatikalarida ham mazkur masala yuzasidan fikrlar keltirilmagan, ayrimlarida esa baʼzi fikrlarni eslatish bilan chegaralangan. Zahmatkash olim oʻtgan asrning 70-yillaridan boshlab oʻzbek tilshunosligida hali ochilmagan qoʻriq boʻlib kelgan soha – grammatik stilistika, xususan morfologik stilistika bilan jiddiy shugʻullandi. Ustoz “Oʻzbek tili stilistikasidan ocherklar”

qo'llanmasida kuyinib shunday fikrlarni keltiradi: "...o'zbek tili stilistikasi bo'yicha, xususan, uning ba'zi bir grammatik kategoriyalarining stilistik xususiyatlari haqida, barmoq bilan sanarlik bir-ikki maqolani hisobga olmaganda, avval ham hech ish qilinmagan edi, bugungi kunda ham siljish sezilayotgani yo'q. O'zbek tilshunosligida grammatik stilistika bo'yicha hali biror darslik, na biror qo'llanma yuzaga kelgani yo'q⁶". Shuning natijasi o'laroq, ustozning shu muammoga oid dastlabki maqolalari SamDU ilmiy to'plamlarida, "O'zbek tili va adabiyoti", "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar", "Sovet maktabi" (hozirgi "Til va adabiyot ta'limi") kabi jurnallarda nashr etilgandi. Keyinchalik olimning "O'zbek tili stilistikasidan ocherklar" (1975), "O'zbek tilining tasviriy vositalari" (1977), "Sub'ektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari" (1981), "Стилистика имени существительного в узбекском языке" (1983) singari salmoqli monografik tadqiqotlari, ko'plab ilmiy maqolalari, hammualliflikda yaratilgan "O'zbek tili stilistikasi" (1983), "O'zbek tilining funksional stillari" (1984), "Nutq madaniyati asoslari" (I-II-III qismlar, 1985, 1986, 1987), "Badiiy tekstning lingvistik tahlili" (1991), "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" (1992) nomli bir qator darslik va o'quv qo'llanmalari nashr etilgan edi. U ana shu ilk tadqiqotlaridayoq o'tkir mushohada, chukur ilmiy tafakkurga ega bo'lgan izlanuvchi olimlardan biri ekanligini ilmiy jamoatchilikka namoyon eta oldi. Mazkur tadqiqotlarining natijasi o'laroq olimning "O'zbek tilida forma yasovchi morfemalarning semantik va stilistik xususiyatlari" mavzuidagi doktorlik dissertatsiyasi yuzaga keldi, bu ish 1982-yil noyabr oyida Ozarbayjon Respublikasi Fanlar akademiyasi Nasimiy nomidagi tilshunoslik institutining ilmiy kengashida zo'r muvaffaqiyat bilan himoya qilingan edi.

Olim o'z tadqiqoti va asarlarida ilmiy adabiyotlardagi yuqorida qayd etilgan atamalar haqida bayon etilgan fikr-mulohazalarni birma-bir tahlil etib, bu borada ma'lum bir xulosaga kelgan. Ustozning bu sohadagi fikrlari asosli bo'lganligi uchun ham uning mulohazalarining ko'p tomonlarini taniqli olimlar tan olishgan.

Prof. R.Qo'ng'urov tajribali mutaxassis, bilimdon tilshunos olim sifatida yosh tadqiqotchilarga har doim o'zining ilmiy-metodik yordamini ayamay kelgan. Olim o'z hayoti davomida yigirmadan ortiq kishining nomzodlik va doktorlik ishlariga rasmiy hakamlik qilgan, ToshDU (hozirgi O'zMU) va SamDU huzuridagi Ixtisoslashtirilgan ilmiy kengashlarning a'zosi, keyinchalik raisi sifatida mamlakatimizda ko'plab fan nomzodlari va doktorlari yetishib chiqishiga bevosita o'z hissasini qo'shgan edi. Domlaning bevosita ilmiy rahbarligida o'n bir kishi (M.To'ychiyev, Z.Aliqulov, B.Yoriyev, E.Abdiyev, S.Karimov, T.Qurbonov, Y.Xo'jamberdiyev, J.Eltazarov, N.Begaliyev, T.Jo'rayev, D.O'rinbayeva) nomzodlik va ikki kishi (S.Karimov, J.Eltazarov) doktorlik ishini himoya qilgan edi. U bilimdon va zukko olim, talabchan, ziyrak, e'tiborli hamda mehribon ustoz sifatida Samarqandda o'ziga xos uslubshunoslik maktabini asoslagan edi.

---

⁶ Кўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. – Самарқанд: СамДУ, 1975. – Б.2.

Prof. Rahmatulla Qo'ng'urovning samarali ilmiy-pedagogik va jamoatchilik faoliyati munosib taqdirlangan. U "O'zbekiston xalq maorifi a'lochisi", "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi" faxriy unvonlariga ega edi.

YANGI – AMALIY BOSQICHDA SO'Z TURKUMLARI VA GRAMMATIK KATEGORIYALAR TASNIFI

*f.f.d., Sharipov F.G., GulDU dotsenti,
E.F.Sharipova, GulDU talabasi*

Annotatsiya. O'zbek tilining yangi – amaliy bosqichga o'tishi bilan bog'liq yechimini kutib turgan muammoli masalalarga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Kalit so'zlar: korpus, kompyuter lingvistikasi, konkordans, elektron kutubxona, amaliy bosqich.

Bugungi kunda jamiyatning barcha sohalarini shiddat bilan qamrab olayotgan axborot texnologiyalari jarayoni dunyo miqyosida tilshunoslikning ham zimmasiga yangidan yangi vazifalarni yuklamoqda. Shu sababdan tildan amaliy tarzda foydalanish samaradorligi faning ham, ta'limning ham asosiy vazifasiga aylandi. Buning natijasida til va shaxs mushtarakligi masalasi bilan shug'ullanadigan amaliy yo'nalishlarga o'tish to'liqligini amalga oshirmoqda. Til ta'limi ham amaliy xarakter kasb etib, umuman olganda, filologiya va til o'qitish sohasida ta'lim oluvchilarning muayyan nutqiy vaziyat sharoit va madaniy muhitda tildan oqilona, samarali foydalanish kompetentsiyasini rivojlantirish va uning filologik ta'minotini vujudga kelishi masalasi bilan shug'ullanish mutlaqo kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb vazifaga aylanib bormoqda.

Filologiya fan sohasi sifatida til va adabiyot bilan bog'liq nazariy ta'limiy va amaliy masalalar bilan shug'ullanadi. Professor B.Mengliyev tomonidan "Nazariy filologik faoliyat – tilshunoslik va adabiyotshunoslik bo'yicha fundamental bilimlarni egallash asosida ilmiy tadqiqotlar olib borish, mavjud nazariy filologik konsepsiyalar va alohida lisoniy, adabiy, hodisa va jarayonlar, turli shakldagi matnlarni turli nazariy hukm va xulosalar chiqarish uchun tahlil va talqin qilish, umumlashtirish, tegishli ilmiy ma'lumotlarni to'plash, bibliografiya tuzish, mavzu va soha bo'yicha ilmiy munozara, himoya va muhokamalarda ishtirok etish, axborot va mavzular bilan chiqish qilish, ilmiy xulosalarni og'zaki, yozma va virtual tartibda taqdim etishdir" deb aytib o'tilgan [1. 46-47].

Ta'limiy filologik faoliyatga ham olim quyidagicha izoh beradi "Ilmiy-tadqiqot faoliyati natijalariga tayanib, oliy, umumta'lim va kasbiy ta'lim muassasalarida til va adabiyot bo'yicha o'quv mashg'ulotlari va sinfdan tashqari ishlarni bajarish, tegishli metodika asosida ona tili va adabiyot bo'yicha mashg'ulotlar va sinfdan tashqari ishlar uchun o'quv metodik materiallar tayyorlash, filologik bo'limlarni va o'quvchilar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni ommalashtirish va tarqatish bilan shug'ullanadi" [1. 47].

Yuqoridagi ikki faoliyat turidan tashqari, uchinchi, bugungi kunda eng dolzarb bo'lgan amaliy faoliyat turi ham, ya'ni amaliy filologik faoliyat olib borish

jadal sur'atlar bilan kirib kelmoqda. Tilning amaliy qo'llanishi bilan bog'liq ko'plab ishlarni bajarishimiz shart ekanligi aniq bo'lmoqda. Bu turli hujjatlarni tayyorlash, matnlar tahriri, lug'at va qomuslar tuzish yoki ularga munosabat bildirish qiyinchilik tug'dirmasligi kunday ravshandir.

Til dalillarni ilg'or metodlar va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda yig'ish va ishlov berish samarali metodika va me'yorlar asosida turli xildagi matnlar yaratish, korxona va tashkilot hamda muassasalarda rasmiy idora hujjatlari bilan ishlash, turli shakl va tipdagi matnlarni qayta ishlash va ularga ishlov berish kabi minglab vazifalarni bajarishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj maxsus amaliy filologik kompetensiyaga ega bo'lgan kadrlar tayyorlashni taqozo etadi.

Demak, amaliy filologik faoliyatni yo'lga qo'yish uchun amaliy filologiya bakalavri va amaliy filologiya magistri mutaxassislarni tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, amaliy filologiya bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar – jamiyatini oldida turgan muhim yo'nalishi va olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning zamonaviy ruh singdirilgan izlanishlardir. Jonkuyar olimlarimizdan biri professor B.Mengliev "til egalarining lisoniy imkoniyatlaridan pragmatik foydalanish samaradorligi masalasi bilan shug'ullanadigan o'zbek amaliy tilshunosligining milliy xarakterdan sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, pragmalolingvistika, lingvokognitologiya, lingvokulturologiya, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi, sud lingvistikasi kabi zamonaviy fan yo'nalishlari rivojlanish ijtimoiy taraqqiyot talablari bilan uyg'un. Ayniqsa, axborot texnologiyalari va globallashuv asrida o'zbek tilining global til korpuslariga qo'shiluvini ta'minlash tarixiy zarurat sifatida namoyon bo'lmoqda deydi [1. 52-53].

O'zbek tilining milliy korpusini yaratish bugungi kunning dolzarb vazifasidir. Chunki busiz o'zbek tilshunosligining kelajagini ko'rib bo'lmalik kun sayin ayon bo'lib bormoqda. Bunga jamiyatdagi barcha sohalarining jadal sur'atga o'sib borayotganligini inobatga oladigan bo'lsak, shular jumlasiga, o'zbek tilining zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida keng qo'llanishiga erishish kechiktirib bo'lmaydigan, dolzarb vazifa ekanligini alohida ta'kidlash mumkin. Bugungi kunda mislsiz rivojlanib borayotgan axborot texnologik jarayon ham tilga funksional imkoniyatlaridan foydalanish borasida o'z eshiklarini ochib bermoqda. Ayniqsa, tilning imkoniyatlarini namoyon qilish va egallash borasida til korpusining roli beqiyos ekanligini ta'kidlash mumkin.

Til korpusi qidiruv dasturiga bo'ysundirilgan, ma'lum bir tilga oid matnlar majmui bo'lib, o'n milliondan tortib, yuz milliongacha, hatto, milliardlab so'z qo'llanishlarni o'z ichiga oladi [1.54]. Til korpusining zamonaviy va ilmiy yangiligi – tinimsiz yangilanib borish imkoniyatiga egaligi, keng qamrovliligi va foydalanishda qulayligi bilan xarakterlanadi. Til korpusi – matnlar maydoni va korpus menejeridan iborat bo'lib, lug'atlardan farqli ravishda so'zlarning qo'llanish chastotasi, tillarning rivojlanish va o'zgarish darajasini, hatto, har bir so'zning qo'llanishi misolida ham aniqlab bera oladi [1.54].

Shuni alohida ta'kidlash mumkinki, yuqorida aytganimizdek, oddiy elektron kutubxonalardan o'zining qidiruv dasturiga bo'ysundirilganligi, til korpusi internet tizimda faoliyat ko'rsatayotganligi sababli katta iqtisodiy samara berishi va uzluksiz yangilanib borishi, eskirish xususiyatidan holi ekanligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Professor B.Mengliyev o'zining monografiyasidan milliy korpus milliy til xazinasini demakdir. Undan barcha soha vakillari foydalanishlari mumkinligi, ayniqsa, tilshunoslar uchun bamisoli "vose" maydoni" maqomida bo'lishini ta'kidlaydi [1.55].

Kompyuter texnologiyalari XX asrning buyuk kashfiyotlaridan biri sanaladi. Keyingi yillarda u boshqa fanlar singari tilshunoslikka ham kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada, matematik lingvistika, aniqrog'i, uning aksiomatik nazariyasi zahirida kompyuter lingvistikasi fani vujudga keldi. Umuman katta hajmdagi axborotlarni qabul qilish, qayta ishlash va kerakli manzillarga jo'natish ehtiyoji kompyuter lingvistikasining yaratishi uchun asos bo'lib xizmat qildi [2.428].

Hamdo'stlik mamlakatlarida kompyuter lingvistikasi bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirildi. Bu sohada, ayniqsa, Moskva, Sank-Peterburg olimlari muhim ishlarni olib bormoqdalar. Rus kompyuter lingvistikasida A.V.Anisimov, I.A.Baratchikov, E.I.Korolev, R.G.Kotov, Y.A.Marchuk, L.L.Nelyubin, R.G.Piotrovskiy kabi olimlarning izlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Bu olimlar, asosan, mashina tarjimasi ishlari bilan shug'ullanishgan. Shu bilan barcha rus olimlari avtomatik tarzda tilga o'qitish masalalari bo'yicha ham bir qancha ishlarni amalga oshirganlar [4;12]. Bundan tashqari, rus tilshunosligida matnlarni avtomatik tahrir qilish yo'nalishi bo'yicha ham bir qator ishlar olib borildi [42.B.20-22;5.B.36-41]. Keyingi yillarda Ukraina, Belorussiya, Qozog'iston singari mamlakatlarda ham kompyuter lingvistikasi bo'yicha ko'pgina ishlar amalga oshirildi.

O'zbek tilshunosligida ham kompyuter lingvistikasi bo'yicha muayyan ishlar olib borilgan. Jumladan, matnni sistem-statistik tahlil qilish bilan ilk bor I.A.Kissen shug'ullangan. U 1972-yilda nashr etilgan chastotali lug'atida o'zbek badiiy prozaik matnlarida eng faol so'zlar miqdori 1227 ta ekanligini aniqlagan edi. S.Rizayev esa, "Hozirgi o'zbek adabiy tilida harf va fonemalarning qo'llash chastotasi" (1967), "Tilshunoslikda matematik metodning qo'llanishiga doir" (1973), "Bo'g'in strukturasining o'rganish tajribasidan" (1975), "Kibernetika va tilshunoslik" (1976) nomli asarlarida tilshunoslikda matematik lingvistika va mashina tarjimasi nazariyasining yuzaga kelishi sabablarini, ularning mavjud bo'lishini ta'minlovchi EHM (kompyuter)larning yaratish tarixi, dastur tuzishida sun'iy tillardan foydalanish imkoniyatlari haqida qiziqarli ma'lumotlar beradi. Xuddi shu tarzda kompyuter lingvistikasini o'rganishga qiziqish, bu soha bilan muntazam ishlash maqsad qilishni boshlandi. Bu esa o'zbek tilshunosligini kelajakda o'rganish va dunyo tillari orasida o'z mavqeni oshirish borishdek ulkan vazifalarning yechimi ekanligi hech kimga sir emas.

A.Po‘latovning 2011-yilda nashr etilgan “Kompyuter lingvistikasi” nomli kitobida “O‘zbek kompyuter lingvistikasini yaratishdan oldin ona tilimizni yuqori va to‘liq (masalan, ingliz tili) darajasida sistemalashtirish, formalashtirish vazifalarni yechish kerak” – deb o‘zbek kompyuter lingvistikasi oldida turgan ikki talabni keltiradi [7. 161].

1. Axborot asri qo‘yayotgan talablar doirasida o‘zbek tilini kompyuterga moslashtirish.

2. O‘zbek tili oldiga qo‘yiladigan vazifalarni kompyuterda hal qilish.

Olim o‘zbek kompyuter lingvistikasi oldida turgan o‘n uchta asosiy masalani sanab o‘tadi [7.161].

1.O‘zbek tilining ingliz tili bilan taqqoslangan to‘liq (grammatika, leksikologiya, iboralar, maqollar, sheva, jargon) ma’lumot bazasini yaratish.

2.O‘zbek tili kompyuter-axborot uslubini ishlab chiqish.

3.O‘zbek tilining leksik va grammatik izohli lug‘atlarini qayta tuzish.

4.O‘zbek tili grammatikasining formal modelini ishlab chiqish.

5.O‘zbek tili grammatikasining aksomatik nazariyasini yaratish.

6.Matnlarni o‘zbekcha o‘qiydigan kompyuter dasturiga asos solish.

7.O‘zbek tilidagi ma’lumotlarni kompyuterga ovoz orqali kiritishni amalga oshirish.

8.O‘zbek tiliga o‘qitadigan va bilimlarini baholaydigan kompyuter dasturlarni yaratish.

9.O‘zbekcha-inglizcha, inglizcha-o‘zbekcha kompyuter lug‘atlarini yaratish.

10.O‘zbekcha “Windows” operatsion sistemani yaratish.

11.O‘zbekcha-inglizcha, inglizcha-o‘zbekcha tarjimon dasturlar yaratish.

12.O‘zbekcha matnlarni tahrirlovchi kompyuter dasturini yaratish.

13.Ingliz tilida o‘zbek tili darsligini yaratish.

Yuqorida sanab o‘tilgan holatlardan aksariyat qismlari, bugungi kun kompyuter dasturlari ichida faol ishlab kelmoqda. Lekin kompyuterga ovoz orqali kiritish amalga oshirilgan yo‘q. O‘zbek tiliga o‘qitadigan va bilimlarni baholaydigan kompyuter dasturi deganda, faqat test asosida baholash, ya’ni ko‘rsatilganlardan ma’lum miqdorini belgilash ishlatilayotgan bo‘lsa, chizgan surat, matematik formuladagi xatolik yoki matnda yo‘l qo‘yilgan orfografik, uslubiy hamda boshqa xatoliklarni aniqlovchi dasturini mukammal qilib yaratish oldimizda turgan asosiy vazifalardan biridir. To‘g‘ri, bu vazifalarni bajarish juda qiyinday tuyiladi, lekin bugungi kunda o‘zbekcha ishlaydigan “Windows” operatsion tizimi yaratilgan, biroq ishlash darajasi 100%ni tashkil etmasa-da, demak, bu vazifalarni uddalasa bo‘ladi. Tarjimon dasturlarni ham ko‘rishimiz mumkin, lekin mukammal ishlamasligi guvoh bo‘lamiz. O‘zbekcha matnlarni tahrirlovchi kompyuter dasturlarni yaratish esa, oliy maqsad bo‘lsa, nur ustiga a’lo nur bo‘lar edi.

Tilning amaliy qo‘llanishi bilan bog‘liq ko‘plab ishlarni, ya’ni hujjatlarni tayyorlash, matnlar tahriri, lug‘at va qomuslar tuzish yoki ularga munosabat bildirish hamda boshqa jihatlarni kompyuter orqali bajarish o‘zbek zamonaviy morfologiyasining yangi amaliy bosqichini boshlab beradi.

O'zbek tilshunosligida yangi amaliy bosqichga o'tish, ya'ni amaliy filologik faoliyatni yo'lga qo'yish uchun amaliy filologiya bakalavri va amaliy filologiya magistri mutaxassislarni tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Kompyuter lingvistikasi oldida turgan asosiy vazifalar, ya'ni kompyuterga ovoz orqali kiritish, o'zbek tiliga o'qitadigan va bilimlarni baholaydigan dastur yaratish, chizilgan surat, matematik formuladagi xatolik, matnda yo'l qo'yilgan orfografik, uslubiy hamda boshqa xatoliklarni aniqlovchi dasturini mukammal tarzda yaratishdir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Менглиев Б. Тилшуносликнинг амалий масалалари. – Тошкент, 2020. –Б. 46-47.
2. Мелчук И.А Порядок слов при автоматическом синтезе русского текста // Научно техническая информация 1985. №12 – С. 36-41.
3. Новои в зарубежной лингвистике. Выпуск 24. Компьютерная лингвистика. – Москва: Прогресс, 1989. – С. 428.
4. Панова – Яблошкина И.С. Теоретические аспекты и практическая реализм компьютерного обучения инастранным языкам. – Москва. 1989. Котов Р.Г. Оптимизация речевого воздействия. – Москва. 1990.
5. Беляева Л.Н., Чижаковский В.А. Тезарус в системах автоматической переработки текста. – Кишинев, 1993.
6. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Академнашр, 2011. –Б.161.
7. Марчук Ю.Н. Основы терминография. – Москва, 1992.
8. Анисимов А.В. Компьютерная лингвистика: мифы, алгоритмы, язык. – Киев: Наука думка, 1991.

OT SO'Z TURKUMLARIGA XOSLANGAN METONIMIYALAR

Suvonova R.A., SamDU dotsenti

Zamonaviy tilshunoslikda uslubshunoslik sohasi muhim o'rin tutadi va u kundankunga yangilanib, jilolanib bormoqda. Badiiy tasvir vositalaridan biri metonimiya hodisasi uslubiyatda va badiiy asarlarda keng miqyosda qo'llaniladi. U nazmiy va nasriy asarlarda qo'llanilishi bilan birga uning bo'yoqdorligini oshiradi.

Metonimiya barcha so'z turkumlarida sodir bo'ladi. U asosan ot va fe'l so'z turkumida keng tarqalgan. Metonimiyaga xos belgilar ot turkumlaridagi ma'no ko'chishida yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Shuning uchun ko'pgina asarlarda tilshunoslar metonimiyani ot turkumidan olingan metonimiyalar doirasida tahlil etishga harakat qilganlar [2. 67-69]. Uning ko'rinishlarini ajratganda ham ko'proq ot turkumida sodir bo'lgan metonimiyalarga ustuvorlik berilgan. Shuning uchun birinchi o'rinda ot metonimiyalarni tahlil etish maqsadga muvofiq bo'lgan.

Ot turkumidagi metonimiyalar atoqdi otlar doirasida salmoqli miqdorda uchraydi. Buning ustiga, u turli sabablarga ko'ra sodir bo'lishi kuzatiladi. Metonimiyaning atoqli otlarda sodir bo'lishi boshqa hosila ma'no beruvchi so'zlar ichida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Chunki atoqli otlarda hosila ma'noning yuzaga kelishi metonimiyadan tashqari ko'rinishlarda kuzatilmaydi. Jumladan:

1. Atoqli otlarda metonimiyaning sodir bo'lishi til hodisasi sifatida faqat bir holdagina qayd etiladi. Qolgan holatlarda esa nutq hodisasi sifatida uchraydi.

Kishi nomida joyning atalishi metonimiya bo'lib, bu lingvistik hodisadir. Masalan: Ikki daryo tutashgan joyga / Oybek deya qo'yibsizlar nom (A.Oripov). Bu gapdagi Oybek so'zi asli taniqli yozuvchining nomi. Mazkur she'rda shu nom bilan joy atalgan. Oybek so'zining bu ma'nosi mazkur misrani tarkib toptirgan gapda yuzaga kelmagan, balki unda namoyon bo'lgan. Bu hosila ma'noning yuzaga kelishi garchi metonimiya deb atalsa ham, bu ikki ma'no asosida ikki so'z mavjuddir: biri – yozuvchi nomi, ikkinchisi – joy nomi. Ammo metonimiyaga ko'ra hosila ma'no yuzaga kelar ekan, bu jarayon polisemantik so'zni tarkib toptiradi. Yuqorida esa rasmiyat nuqtayi nazaridan ikki so'z sifatida qayd etilgan edi. Navoiy va Furqat so'zlari ham shoirning, ham shaharning nomi. Hamza ham shoir, ham tumanning nomi, Mo'minov ham olim, ham ko'chaning nomi holatida qo'llanadi. Xalq yoki joy nomida kishining nomi bo'lishi va mazkur sababga ko'ra metonimiyaning sodir bo'lishi lingvistik hodisa hisoblanadi.

Masalan: O'zbek, Qozoq, Qirg'iz degan kishi nomlari o'zbek tilida ko'plab uchraydi. Kishi nomlarining hosila ma'no berishi ko'proq nutqiy holatda kuzatiladi deb aytilgan edi. Bunda kishilarning kashfiyoti, xarakteri, ramziy tomonlari uning asari va hokazolarga ko'chiriladi va oqibatda metonimiya sodir bo'ladi [3. 133-137]. Masalan, yozuvchilarga xos asarlarni uning nomi bilan qayd etish orqali metonimiya yuz berishi mumkin. Bunda nutq tarkibidagi aniqlanmish – asar bilan bog'liq so'z ellipsisga uchragani uchun nutqda uning aniqlovchisi – yozuvchi nomida “asar” ma'nosi o'z ifodasini topgan bo'ladi: Chol-chi, ko'zoynagin artgancha bot-bot kitob varaqlaydi: Bedilmi, Mashrab (A.Oripov). Menga Pushkin bir jahon-u, menga Bayron bir jahon. (E.Vohidov). Bu misralardagi Bedil, Mashrab, Pushkin, Bayron kabi atoqli otlar metonimik hosila ma'no bilan ifodalangan. Ular shu shoirlarga xos asar ma'nosida qo'llangan, yaratuvchisiga oid asar ma'nosini beruvchi atoqli otfaqat shoirlar nomidan iborat bo'lib qolmay, turli alloma va kashfiyotchi nomini ham bildirishi mumkin: O'qidim Gerodot tarixin ko'p bor, / Forobiy, Danten takror va takror. Bu misralardagi Gerodot, Forobiy, Dante so'zlari shu allomalarga oid asar ma'nosida qo'llangan. Bundan tashqari, Glinkani eshitdim, Mamatni maza qilib tingladim, Ayvazovskiyni tomosha qildim kabi gaplarda ham yuqoridagiga o'xshash metonimik hodisalar o'z ifodasini topgan.

Atoqli ot asar nomi va shu nom qayd etilgan kitob ma'nosida qo'llanishi mumkin: Qo'ltiqda Dante bilan uning ortidan chopdim (A.Oripov). Bu gapda Dante so'zi Dante yaratgan “Ilohiy komediya” ma'nosida qo'llangan.

Kishi nomi u yashagan davrni bildiruvchi ramz ifodasini berishi mumkin: Men ham Qoshg'ariydan Registongacha Ko'rgan-bilganlarim sanadim bir-bir (A.Oripov). Yoki Abduvohid o'tirgan stolning bir chekkasidagi eski ishsha kuldonda “**Prima**” qoldiqlari uyilib yotardi. Bu misol nutqiy hodisa bo'lib, “prima” sigaret ma'nosida metonimiyaga uchragan. Ular **Beruniydagi** ko'p qavatli uyda yashar edilar. Zuhra ikkinchi qavatga ko'tarildi. Qo'lidagi ikkita og'ir-og'ir qog'oz qopchani oshxonaga olib kirib qo'ydi. Joy yoki ko'cha

nomlarini bildiruvchi metonimiyalar tilimizda ko‘plab uchraydi. Bu misolda Beruniy nomi bilan atalgan ko‘cha nazarda tutilgan. Zuhra rezovar rastasidan shovul, ko‘k piyoz, barra sarimsoq sotib oldi. **Cho‘qqisoqol** yalpiz bilan ismaloq sotib o‘tirardi. Insonlarga xos atoqli otlarda ularning kasbi, ko‘rinishi xarakteriga xos metonimiyalar ko‘plab uchraydi. Bu misoldagi “cho‘qqisoqol” so‘zi qari kishi ma’nosidagi nutqiy hodisadir.

Shivalab yomg‘ir yog‘a boshladi. Havoda tuproq isi gurkiradi. U **Qonqus** bo‘yiga kelganda yomg‘ir tezlashib ketdi. Bu misolda joy nomini bildiruvchi so‘zlarda metonimiya sodir bo‘lgan Qonqus qishloqni nomi bo‘lib, o‘z tarixiga egadir. Bu jarayon til hodisasi sifatida kuzatiladi.

Yodgor **“oshga”** borganda tong nimqorong‘u edi. Oshdan keyin Nurmat xorazmcha kuylar chalib qo‘shiq aytdi. Bu misolda o‘zbek millatiga xos nahor oshi nazarda tutilgan va oshga so‘zi metonimiya bo‘lib, nutqiy hodisa sifatida kuzatilayapti.

– Bilmadim, – dedi kuyinchak ovozda, – maktabda tarixni yomon o‘qitishganmi...**Navoiy, Ibn Sino , Ulug‘bek....** Yana kim? Boshqalarini nomini ham bilmaymiz.

Shunday qilib metonimiya hodisasi ot so‘z turkumida juda ko‘p uchraydi. Uni badiiy asarlardan terib olib tahlil qilish va talaba yoshlarga maromida yetkazish bizning burchimizdir.

Yozuvchilarning ijodiga mehr-muhabbat bilan qarash bugungi yoshlarning, muxlislarning kundalik hayotining mazmuniga aylangan. Yurtimizda qalami o‘tkir yoshlar o‘z ijodlari bilan kamol topmoqda. Bu esa tilimizning yuksalishi va adabiyotimizning kamol topishiga yordam bermoqda.

Ushbu maqolani uslubshunoslik maktabining buyuk vakili, tilshunos olim, ustoz Rahmatulla Qo‘ng‘urovning yorqin xotirasiga bag‘ishladim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ, 1994. – 72 б.
2. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент, 2012.
3. Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013.
4. Сувонова Р. Ўзбек тилида метонимия. – Тошкент, 2004. – 113 б.
5. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан. – 144 б.

O‘ZBEK FRAZELOGIYASI MASALALARI RAHMATULLA QO‘NG‘UROV NIGOHIDA

Yo‘ldoshev B. *professor. SamDU,*

Rashidova U., dotsent. SamDU.

Ustoz tilshunos olim o‘z ilmiy-pedagogik faoliyatida ko‘proq grammatika, morfologik uslubiyat, lug‘atshunoslik kabi masalalar bilan shug‘ullangan bo‘lsa-da, talabalik yillaridanoq badiiy asar tili, uning o‘ziga xos leksik-semantik va

uslubiy xususiyatlarini tahlil etar ekan, badiiy nutq uslubida keng qoʻllangan frazeologizmlar ham olim eʼtiboridan chetda qolmagan edi. Masalan, R.Qoʻngʻurovning talabalik yillarida eʼlon qilingan dastlabki maqolasi “Abdulla Qahhorning “Shohi soʻzana” asarining leksik va stilistik xususiyatlari” deb nomlangan edi. Bu maqolada boʻlajak olim “Shohi soʻzana” komediyasi matnidagi “yoʻldan urmoq”, “koʻzi oʻtmaslik”, “koʻngli joyiga tushmoq”, “boshini aylantirmoq”, “gap boʻlmoq” singari frazeologizmlar tahliliga ham eʼtibor qilgan edi [1]. Yosh olim R.Qoʻngʻurovning ikkinchi ilmiy maqolasi “Kechirilmas gunohlar” pyesasining til xususiyatlarini oʻrganishga bagʻishlangan edi. Bu maqolada ham pesada qoʻllangan bir qancha frazeologizmlar funksional-uslubiy jihatdan oʻrganilgan edi [2].

1984-yilda olimning hammualliflikda “Oʻzbek tilining funksional stillari” nomli oʻquv qoʻllanmasi nashr etildi. Bu ishda endi olim frazeologizmlarning vazifaviy uslublarda qoʻllanishga xoslanishi haqidagi masalaga alohida diqqat qilib, quyidagi muhim ilmiy mulohazani bildirgan edi: “Leksik birliklardan tashqari frazeologik birliklarning aktiv va keng planda ishlatilishi ham badiiy nutq uslubining asosiy belgilaridan sanaladi. Ilmiy stil va rasmiy-hujjatlar stili uchun frazeologik birliklarning ishlatilishi xos emas. Soʻzlashuv stili va publitsistik stilda ishlatilsa ham, ularning qoʻllanish doirasi badiiy nutq stilidagidek keng deb boʻlmaydi. Aytaylik, soʻzlashuv stilida koʻpincha tildagi tayyor birliklardan foydalanilsa, badiiy ijodda shoir va yozuvchilar ulardan foydalanibgina qolmasdan, ijodiy oʻzlashtiradilar, oʻrni bilan yangilarini yaratadilar. Masalan, Zulfiya “igna bilan quduq qazimoq” iborasi zahirida “xotira qudugʻini qazimoq” frazeologizmini yaratadi...” [3].

R.Qoʻngʻurov oʻz ishlarida frazeologizmlarning baʼzan soʻzlar bilan oʻzaro maʼnodoshlik munosabatiga kirishuvchi hamda bunday hodisa leksik-frazeologik sinonimlar deb nomlanishi haqida soʻz yuritadi. Masalan, “Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari” nomli monografiyasida “oʻldi” soʻziga “vafot etdi”, “qulogʻi ostida qoldi” kabi iboralar (frazeologik birliklar) oʻzaro sinonimik munosabatda ekanligini taʼkidlaydi [4].

Prof. R.Qoʻngʻurov oʻzbek tilining tasviriy vositalarini, sintaktik figuralarni maxsus monografiyalarda, oʻquv qoʻllanmalarida ancha chuqur yoritgan olimlarimizdan biri edi. Uning “Oʻzbek tilining tasviriy vositalari” (1977), “Oʻzbek tili stilistikasi” (1983), “Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari” (1992) nomli ishlarida metafora, metonimiya, sifatlash, oʻxshatish, perifraza, sarkazm, ironiya, takror singari yigirmadan ortiq tasviriy vositalarning ifodalanish usullari izchil yoritilgan edi. Ana shunday tasviriy vositalarning yuzaga kelishida soʻzlar bilan bir qatorda frazeologizmlar ham faol ishtirok etishini olim ishonarli dalillar asosida koʻrsatib berishga muvaffaq boʻlgan edi. Masalan, R.Qoʻngʻurov oʻxshatishlar haqida fikr yuritir ekan, ularning “suvga tushgan mushukdek”, “koʻz qorachigʻidek saqlamoq” singari oʻxshatishli frazeologizmlar orqali ifodalanishini, perifrazalarning esa “tamaddi qildim”, “ushbu satrlar muallifi”, “ammamning buzogʻi”, “gap koʻp, koʻmir oz”, “boʻsh qop tik turmas” kabi ibora va maqollar orqali ham namoyon boʻlishini asoslay olgan edi [5]. Eng muhimi, bu ishlarda

tilning barcha ifoda-tasvir vositalari o'zida muayyan iboraviylik xususiyatini aks ettirishi, istalgan tasviriy vositada u yoki bu darajada iboraviylik alomatlarini sezish mumkin ekanligi ta'kidlab ko'rsatilgan. Ana shu muammo hozirgi kunga qadar o'zbek frazeologiyasi uchun chuqur tadqiq etilmagan dolzarb muammoligicha qolib kelmoqda.

R.Qo'ng'urov o'zining hamkorlikda yaratilgan "Badiiy tekstning lingvistik tahlili" nomli o'quv qo'llanmasida matn tahlilida grammatik, leksik vositalar bilan birga frazeologizmlarni ham inobatga olish zarurligiga alohida e'tibor qaratadi. Shunisi muhimki, ana shu asarning dramaturg Komil Yashin asarlari tahliliga bag'ishlangan qism bevosita R.Qo'ng'urov qalamiga mansubdir. Ana shu qismda olim Komil Yashin dramalarida qo'llangan "arra qilmoq", "bahri dili ochilmoq", "dili qora", "dam solmoq", "gapni kalta qilmoq", "yo'lga solmoq", "yo'ldan toymoq", "kulini ko'kka sovurmoq", "ko'zi tushmoq", "ko'zi qonga to'lmoq", "juftakni urmoq", "oshig'i olchi", "og'iz-burun o'pishmoq" singari oltmishdan ortiq iboralar alifbo tartibida keltirilib, ularning barchasi ma'no jihatdan izohlangan hamda ularning dramatik asarlar matnida bajargan uslubiy vazifalari haqida muhim fikr-mulohazalar bildirilgan [6]. R.Qo'ng'urov vafotidan bir necha kun oldin SamDUda o'tkazilgan "Frazeologiyaning dolzarb masalalari" mavzuidagi respublika ilmiy anjumanida ma'ruza qilgan, bu ma'ruza tezislari keyinchalik alohida to'plamda nashr etilgan edi [7].

Prof. R.Qo'ng'urov mamlakatimizda yirik frazeolog olimlar yetishtirishga ham katta hissa qo'shdi. Jumladan, 1991-yilda olim A.Mamatovning leksik va frazeologik norma haqidagi doktorlik dissertatsiyasiga rasmiy hakamlilik qilgan edi [8].

Shunday qilib, serqirra tilshunos olim prof. R.Qo'ng'urov tilshunoslikning qator sohalarida bo'lganidek, o'zbek frazeologiyasi rivojida ham munosib o'ringa ega edi. Olimning bunday serqirra ilmiy faoliyati keyingi avlod vakillari uchun doimo ibrat namunasi bo'lib xizmat qilaveradi.

Adabiyotlar:

1. Кўнғуров Р. А.Қаҳҳорнинг "Шоҳи сўзана" асарининг лексик ва стилистик хусусиятлари. // ЎЗДУ асарлари (талабалар илмий тўплами). Янги серия. № 1. – Самарқанд, 1956. – Б. 29-37.
2. Кўнғуров Р. "Кечирилмас гуноҳлар" пьесасининг тили ҳақида баъзи мулоҳазалар. // СамДУ илмий асарлари. Янги серия. № 77. – Самарқанд, 1958. – Б. 81-92.
3. Кўнғуров Р., Каримов С., Қурбонов Т. Ўзбек тилининг функционал стиллари. (ўқув қўлланма). – Самарқанд: СамДУ нашри, 1984. – Б. 53.
4. Кўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1980. – Б. 26.
5. Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 99-108.
6. Ўринбоев Б., Кўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадий текстнинг лингвистик таҳлили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – Б. 187-207.

7. Қўнғуров Р., Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва унинг долзарб муаммолари. // Республиканская научно-теоретическая конференция “Актуальные проблемы фразеологии” (материалы конференции). – Самарканд: СамГУ, 1995. – С. 66-67.

8. Маматов А.Э. Проблемы лексической и фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. автореф. дисс... доктора филол. наук. – Ташкент, 1991. – 52 с.

TA'LIM VA NUTQ MADANIYATI UZVIYLIGI

G'afforov A.A., SamDU dotsenti

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi hayotiy ehtiyoj bo'lib, u ilmfanning boshqa sohalarida qatori tilshunoslik ilmi oldiga ham kechiktirib bo'lmaydigan ulkan va sharaflı vazifalarni belgilab berdi. Mustaqillik milliy urfodatlarimiz, ko'p asrlık tarixga ega bo'lgan ma'naviy qadriyatlarimiz tiklanishi uchun zamin hozirladi.

Til va nutq g'oyat ulug' ne'mat, u insonni asrlar osha shakllantirgan, o'zaro birlashtirgan, zamonlar ta'sirida uni rivojlantirgan, taraqqiy ettirgan, ma'naviy yuksaklik sari ildam boshlagan o'zaro aloqa-aralashuv qurolidir.

Hozirda nutq madaniyati deb yuritilayotgan nuqtai nazarlar juda qadimda yashab o'tgan ajdodlarimizning tafakkur mevasidir. O'tmish yozma obidalarining ba'zilarida nutq va notiqlikning talablari ancha keng aks ettirilganini ko'ramiz. Bu jihatdan Kaykovusning “Qobusnoma” asarida aytilgan mulohazalar juda ham o'rinlidir.

“So'zning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya qilgil, so'zlaganingda ma'noli gapir, bu notiqlikning alomatidir. Agar gapirgan vaqtingda so'zning qanday ma'noga ega ekanligini bilmasang, qushga o'xshaysan, bunday qushni to'ti deydir. To'ti ham so'zlaydi, ammo ma'nosini bilmaydi. Shunday kishini notiq deymizki, uning har so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin. So'zni bag'oyat ulug' bilgil, so'z osmondin kelmas va ul xor narsa emasdur”⁷.

O'z qaddini tiklagan ona tilimizning ravnaq topishi, mamlakatimiz ichki va tashqi hayotida o'z o'rnini topishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Hozirgi kunda o'zbek tilining Davlat tili sifatida vazifaviy-uslubiy imkoniyatlari kengaydi. Bu ta'lim-tabiya tizimi, ishlab chiqarish, san'at va madaniyat, ommaviy axborot vositalari, xullas, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida o'z aksini topmoqda. Milliy mafkuramizni xalqimiz, xususan. yosh avlod ongiga singdirish, ularni milliy-ma'naviy qadriyatlarimizga, ajdodlarimizning ko'p asrlar davomida yaratgan moddiy va ma'naviy merosiga hurmat ruhida tarbiyalash, bugungi kun talablariga to'liq javob beradigan, kompyuter savodxonligiga ega bo'lgan etuk kadrlarni etishtirishda ona tilining ahamiyati juda katta. Kishining ona tiliga xos qoidalar va me'yorlarni yaxshi bilishi uning nafaqat to'g'ri so'zlay olishiga, balki uning milliy o'zlikni anglashiga, o'zini shaxs sifatida to'liqroq bilib olishiga ham yordam beradi. Ona tilini yaxshi bilish, uning o'ziga xos nozik qirralaridan,

⁷ Кайковус. Қобуснома. –Тошкент, 2006, 52-б.

yashirin imkoniyatlaridan xabardor bo'lish o'quvchi yoki talabaning ta'limning qaysi yo'nalishida bo'lishidan qat'i nazar o'qitiladigan boshqa fan sohalarini ham etarli darajada o'zlashtirishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim olayotgan o'quvchi yoki talaba kelajakda o'z sohasining etuk mutaxassisi bo'lib etishuvi uchun u avvalo, o'z ona tili me'yorlariga amal qilgan holda to'g'ri so'zlay olishi, o'qishi, kishilar bilan o'zaro muloqot qilish jarayonida fikrlarini tinglovchi yoki o'quvchiga to'g'ri va aniq yetkaza olishi lozim. Buning uchun esa u og'zaki va yozma nutq olidga qo'yiladigan talablardan, nutqning aloqaviy sifatlaridan xabardor bo'lishi lozim. Shuning uchun ta'lim tizimining o'zbek tili o'qitiladigan yo'nalishlarida har bir o'quvchi yoki talabani o'zbek nutqi madaniyati malakalari bilan qurollantirish asosiy masalalardan hisoblanadi. Bugungi kunda oliy va o'rta ta'lim bosqichidan ishlab chiqarishga yo'l olayotgan har bir mutaxassisni o'z fikrlarini ko'pchilik oldida talab darajasida ifodali va mazmunli, ta'sirchan va aniq tifodalay olish darajasida tarbiyalash ta'lim oldiga qo'yilgan eng muhim vazifalar jumlasiga kiradi. Ayniqsa, respublikamiz o'z milliy mustaqilligiga erishgach, jahonning eng rivojlangan davlatlari bilan turli sohalarda aloqalari kuchayib borayotgan, yurtimiz dunyoga yuz tutayotgan va eng ilg'or mamlakatlarda o'zbek tilini o'rganishshga bo'lgan qiziqish tobora ortib borayotgan bugungi kunda bu talab alohida ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, mamlakatimizda uzluksiz ta'lim har tomonlama bilimdon, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni yaxshi egallagan kadrlarni etishtirish tizimining asosi hisoblanadi. Yurtimizda kadrlar tayyorlash milliy modelining tarkibiy qismlaridan biri uzluksiz ta'lim tizimidir. Uzluksiz ta'lim o'quv-tarbiya jarayonining hamma bosqichlarini o'zida qamrab oladi. Uzluksiz ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra bir necha bosqichdan iborat holda har tomonlama bilimdon, etuk barkamol avlodni etishtirish uchun shart-sharoitlar yuzaga keltiradi. Shu sababli mamlakatimizda o'zbek milliy modeliga mos keluvchi kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida uzluksiz ta'limni tashkil etish va rivojlantirishning asosiy tamoyillari ishlab chiqilgan. Jamiyat rivojiga bog'liq holda rivojlanib, o'zgarib, jahon andozalariga moslashib boruvchi uzluksiz ta'lim bilan bog'liq bo'lgan ta'limning ustuvorligi, ta'limning insonparvarlashuvi, ta'limning milliy yo'nalganligi, ta'limning demokratlashuvi, ta'limning ijtimoiylashuvi, ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'liqligi, iqtidorli yoshlarni aniqlash, yosh avlodning zamonaviy talablar darajasida bilim olishlari uchun zaruriy shart-sharoitlarni yuzaga keltirish kabi bu qonun-qoidalar ta'limning turli bosqichlarida ona tili va adabiyotini o'qitish sifatini yaxshilash, o'quvchi va talabalarda nutq madaniyati ko'nikma va malakalarini shakllantirishga zamin yaratadi. Qayd etib o'tilgan bu tamoyillar asosida ona tili va nutq madaniyati bo'yicha bilim berish ta'lim jarayoni sifatining yuqori darajada bo'lishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Demak, yuqorida keltirilgan omillar bugungi kunda o'quvchi va talabalar nutqini o'stirishning, ularning nutq madaniyatini egallashlarining asosiy poydevori hisoblanadi. Bu ishlarni amalga oshirish litsey va kollejlarda, oliy o'quv yurtlarida fan o'qituvchilari zimmasiga ta'lim jarayonida amalga oshirilishi lozim bo'lgan bir qator vazifalarni belgilab beradi.

Tilshunos olim N.Mahmudov o'qituvchi nutqi madaniyati haqida so'z yuritar ekan, quyidagi fikrlarni ta'kidlaydi: "O'qituvchining birlamchi va asosiy quroli nutkdir. Ammo hech kimga sir emaski, ko'pgina o'qituvchilarning, ayniqsa, yosh o'qituvchilarning nutqida madaniylik jihatidan ancha-muncha nuqsonlar ko'zga tashlanadi. Har qanday ta'limning asosiy va etakchi shakli darsdir, shuning uchun ham pedagogika fani uning samaradorligini oshirishning yo'llarini tinimsiz izlaydi, xilma-xil metodlar, usullar, vositalar ishlab chiqadi. Kunimizda ham ta'limga yangidan-yangi pedagogik texnologiyalar, zamonaviy texnik vositalar muntazam va jadal joriy etilmoqda. Ammo dars deyiladigan murakkab jarayonning mukammalligi hamda natijadorligini ta'minlashda o'qituvchining pedagogik mahorati va shaxsiy fazilatlari ko'zgusi bo'lmish uning so'zi favqulodda muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining mahorati faqat o'qitishning xilma-xil metodlarini o'rinli va to'g'ri qo'llay olishidagina iborat emas, balki o'quvchi bilan muloqotidagi asosiy quroli – tildan ustalik bilan foydalana bilishi bilan ham belgilanadi. Ta'sirchan nutqi bilan o'quvchi diqqatini butun dars davomida tutib tura olmasa, o'qituvchining pedagogik mahorati haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Darsning mazmuni va samaradorligi o'qituvchi nutqining ta'sirchanligi, umuman, madaniy bo'lishi bilan bevosita aloqadordir. Agar o'quvchi o'qituvchi nutqida noizchilik, tuzsizlik, qashshoqlik, mantiqsizlik, noaniqlik, uslubiy g'alizlik, grammatik yanglishlik kabi nuqsonlardan loaqal birortasini sezsa, uning diqqati bo'linadi, bayon qilinayotgan materialga bo'lgan qiziqishi susayadi".⁸

Nutq madaniyatiga erishish uchun avvalo, o'qituvchining o'zi og'zaki va yozma nutq qoida va me'yorlarini yaxshi bilishi, o'z fikrlarini sodda va ifodali, aniq va ta'sirchan ifodalay olishi lozim. Chunki dars o'tish jarayonida o'qituvchining o'zi adabiy til me'yorlariga amal qilmasa, uning nutqi shevaga xos birliklar, boshqa tillarga oid so'zlarga, salbiy munosabat ifodalovchi so'z va birikmalarga boy bo'lsa, bunday nutqning biror ijobiy samara berishi mumkin emas. Dars mavzusi o'qituvchi tomonidan no'noq til bilan o'quvchilarga yetkazilsa, tinglovchilarning mavzu mohiyatini to'liq anglashlari, uni o'zlashtirib olishlari qiyin kechadi. Shuning uchun ta'lim tizimida nutq madaniyatini shakllantirish o'qituvchidan ham o'quvchidan ham adabiy til me'yoriy qoidalarga qat'iy rioya qilishni taqozo qiladi. O'qituvchi talabalar nutqida uchraydigan nutq texnikasi bilan bog'liq kamchiliklarni bartaraf etish uchun nutq o'stirishga mo'ljallangan usul va vositalardan, dars o'tishda turli pedagogik texnologiyalardan foydalanishi lozim. Talabalar bilan dars jarayonida va darsdan bo'sh vaqtlarda o'tkaziladigan nutq o'stirishga, to'g'ri so'zlash va to'g'ri yozish, so'zlaganda nutqning aloqaviy sifatlariga oid mashqlar kelgusida ularning mahoratli notiq, ajoyib so'z ustasi bo'lib yetishishlariga zamin yaratadi.

---

⁸ Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Тошкент, 2009. 32-б.

SINONIMIYA HODISASI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Mahmadiyev Sh., SamDU dotsenti

Lug'aviy birliklar o'z-o'zicha sochilib yotgan hodisalar emas: ular o'zaro turli-tuman bog'lanishda bo'lib, shu asosda bir qancha guruhlar, sistemalar birlashadi. Lug'aviy birliklarni sistemalashtirishdan biri ularni ma'no munosabati asosida guruhlashdir.

Bunday guruhlashlar lug'at boyligini butunlay qamrab olmaydi, chunki lug'aviy birliklarning barchasi o'zaro ma'no munosabatiga kirishavermaydi.

Til birliklarini sinonimlar, antonimlar deb birlashtirish semantik sistemalashtirishdir.

Til birliklarining (so'zlar, iboralar va b.) bir xil denotativ ma'noga ega bo'lishi sinonimiyani tashkil qiladi (10, 75).

Sinonimiya ikki va undan ortiq til birligining o'zaro ma'no munosabati asosida tug'iladi. Bunday munosabatda qatnashuvchi birliklarning miqdorini cheklab bo'lmaydi. Ikkinchidan, bu birliklar o'z ichida muntazam bir sistemani tashkil etadi. Shu xususiyatlarini hisobga olib, sinonimiya munosabatini hosil etuvchi til birliklari biri ikkinchisiga nisbatan sinonim deyiladi, sinonimlar jamlangan holda sinonimlar qatorini tashkil qiladi (3, 108).

Tildagi sinonimlar ikki omil hisobiga: a) shu tildagi o'z lug'aviy birliklarning ma'lum ma'no munosabatiga kirishuvi bilan; b) lug'aviy birliklarni o'zlashtirish va ularning o'z lug'aviy birliklar bilan yoki o'zaro ma'lum ma'no munosabati hosil etishi natijasida paydo bo'ladi (3, 115).

Ma'lumki, til lug'at tarkibining boyishida ichki imkoniyatlar asosiy o'rin tutadi.

Sinonimlarning paydo bo'lishi, so'zlar o'rtasida sinonimik munosabatning rivojlanishida u yoki bu usul bilan so'z yasashi (yangi so'z hosil qilinishi) muhim rol o'ynaydi. Yangi so'z yasashi bilan tilda bor bo'lgan so'z yoki so'zlarga sinonim so'z yuzaga kelishi (his-sezgi, ko'p-behisob) bilan birga, tilda o'zaro sinonimik munosabatda bo'lgan so'zlardan so'z yasashi natijasida yangi sinonimik qatorlar yuzaga keladi:

Obro', e'tibor, nufuz - obro'li, e'tiborli, nufuzli; rivoj, taraqqiy - rivojlanmoq, taraqqiy etmoq kabi.

Shuningdek, dialekt yoki shevalardan so'z olish ham adabiy tilda yangi sinonimik qatorning paydo bo'lishiga yoki mavjud sinonimik qatorning boyishiga olib keladi.

Dialektal xususiyatli so'z bilan adabiy tilga xos so'zning sinonimligini belgilashda ham dialektal so'zning qay darajada adabiy tilga yaqinligini, qay darajada adabiy tilda so'zlashuvchilarga tushunarli (ma'lum) ekanligini hisobga olish kerak bo'ladi (7, 247).

Masalan, **ovoz, tovush, un, sado, sas, nido, sazo** (9, 152) sinonimik qatoridagi **sas** dialektal so'z bo'lsa-da, uning ma'nosi adabiy tilda so'zlashadigan ko'pchilikka tushunarli va u shu sababli yozma nutqda ham qo'llanadi. Demak, dialektal lug'aviy birliklar adabiy til sinonimiyasining boyish manbalaridan biridir.

Sinonimlarning yuzaga kelishida asosiy omillardan yana biri soʻzning maʼno taraqqiyotidir. U yoki bu soʻz yangi maʼno kasb etishi natijasida shu maʼnosi bilan tildagi biror soʻz yoki soʻzlar bilan sinonimik munosabat hosil qilishi mumkin. Masalan, h a y o t soʻzi «kishining tugʻilganidan to vafot etguncha oʻtadigan yashash vaqti» degan maʼnoni bildiradi. Bu maʼnoda u m r soʻzi bilan sinonim boʻladi: Qizning **hayotida** bu haddan tashqari katta hodisa edi (A.Qahhor). U **umrida** qoʻliga gazeta olgan emas edi (M.Ismoilij).

Hayot soʻzining yuqoridagi anglatgan maʼnosi asosida uning “yashab turgan holatda” degan maʼnosi yuzaga kelgan. Natijada u shu maʼnoda tirik, barhayot soʻzlari bilan sinonimik munosabatga kirishgan (tirik, hayot, barhayot). (9, 193)

Baliq suv bilan **tirik** (maqol). Tunlar tushimdasan, kunduz yonimda, Men **hayot** ekanman, **hayotsan** sen ham (Zulfiya). Yoʻq aslo!.. Gulbogʻlar, xiyobonlarda, Seni mudom koʻrar jahon **barhayot** (Mirtemir).

Shuningdek, bu soʻz “kun kechirish sharoit-holati” maʼnosida **turmush, tirikchilik** soʻzlari bilan sinonim (9, 197).

Baʼzi joylarda isrofgarchilik odatga aylanib bormoqda, **hayot** uchun eng aziz va moʻtabar boʻlgan non qadrlanmay isrof qilinmoqda. Yaxshi ishlasak, oʻz **turmushimiz** farovon, yurt obod boʻladi (Oybek). Uy-roʻzgʻorimga nima boʻpti. Kerakli narsalar bor, **tirikchilik** oʻtyapti.

Demak, soʻz oʻzlashtirish, tilda mavjud usul va vositalar yordamida soʻz yasash hamda soʻzlarning maʼno taraqqiyoti (yangi maʼno kasb etishi) nafaqat til lugʻat boyligini, sinonimlar lugʻatini ham boyituvchi manbalardir.

Ikki yoki undan ortiq til birligini sinonim qiladigan narsa bu lugʻaviy maʼnodagi bir xillik boʻlsa-da, bir sinonimik qatordagi birliklar maʼno qirralari, uslubiy bahosi va nutqiy xoslanishi jihatidan bir-biridan farq qiladi. Lekin sinonimlardagi farqlanish bir maʼno oʻzani doirasida boʻlishi kerak. Aks holda denotativ maʼno oʻzgarsa, sinonimiya yoʻqoladi. Chunki sinonimiya uchun lugʻaviy maʼnolar oʻrtasidagi yaqinlik yetarli emas. Masalan, **muhtoj** soʻzi “oʻzida yoʻq biror narsaga kuchli darajada ehtiyoji (talabi) bor” (9,143) maʼnosida **zor** koʻp maʼnoli leksemasining bir maʼnosi bilan oʻzaro sinonim (8, 2-jild,159). **Zor** soʻzida belgi darajasi kuchli boʻlsa-da, bu birliklarning denotativ maʼnosi bir xil va ular bir sinonimik qator ostida birlashgan.

Qaramoq, boqmoq, tikilmoq, termilmoq soʻzlari, umuman olganda, “biror narsa yoki tomonga koʻz tashlamoq” maʼnosini bildiradi. Lekin **termilmoq, tikilmoq** feʼllari umuman “qarash” maʼnosini emas, balki “koʻz uzmasdan uzoq qarab qolmoq”ni (8, 4-jild,73; 88) bildiradi. Demak, ularning maʼnosida “koʻz uzmagani holda, koʻz tikkan holda” semasi bor. **Qaramoq, boqmoq** soʻzlarining maʼnosida esa bunday sema yoʻq. Shuning uchun bu soʻzlarning umumiy maʼnosida yaqinlik boʻlsa-da, denotativ maʼnosi bir xil boʻlmagani uchun ular bir sinonimik qatorga birlasha olmaydi. Shu tufayli bu soʻzlar oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻatida ham alohida-alohida sinonimik qatorlar hosil qilgan.

Shuningdek, **kuymoq** va **yonmoq** “o‘t olish” bilan bog‘liq, lekin biri “o‘t olish” jarayonini anglatadi (yonmoq), ikkinchisi “olovlanish”ning natijasini anglatadi (kuymoq) (3, 111).

Demak, ular shu farqli xususiyatlari bilan o‘zaro sinonim bo‘la olmaydi. A.Hojiyev ham dastlab yuqoridagi leksemalarni bir sinonimik qator sifatida lug‘atiga kiritgan bo‘lsa-da (9, 94), keyinchalik o‘z ishlarida bu so‘zlarni o‘zaro sinonim emas deb hisoblaydi (7, 238).

Demak, lug‘aviy birliklar o‘z ma‘no qirrasida farqlana turib, ma‘no o‘zani teng bo‘lsagina sinonimiya hosil bo‘ladi.

Darslik va qo‘llanmalarda quyidagi holatlarda ham leksemalar o‘zaro sinonim bo‘la olmaydi deb izohlanadi:

1. Turli turkum leksemalari: ot bilan sifat, sifat bilan fe‘l va boshqalar.
2. Bir turkum leksemalarida keng tushuncha nomlari bilan tor tushuncha nomlari. Bunday holat ko‘proq terminologiyaga xosdir. Masalan, botanikadagi **tur** va **xil** terminlarining tushuncha doirasi teng emas. **Tur** termini urug‘dosh bo‘lgan bir necha **xil** va **navlarni** o‘z ichiga oladi (1, 168).
3. Jins tushunchasini anglatuvchi leksema (semema) bilan tur tushunchasini anglatuvchi leksema (semema). Masalan, **uy** leksemasi **xona**, **o‘tov**, **chayla**, **kapa** kabi leksemalarga sinonim bo‘lmaydi, chunki uy leksemasi jins tushunchasini, qolganlari esa tur tushunchasini anglatadi.
4. Tur tushunchasini anglatuvchi leksemalar (sememalar) har xil ma‘noni anglatadi, masalan: **to‘rva**, **xalta**, **qopchiq**, **qop**, **qanor** leksemalarining barchasi ma‘lum bir “idish”ni anglatadi ham, **to‘rva** boshqa-yu, **xalta** boshqa, **qop** boshqa-yu, **qanor** boshqa (3, 111).

Shuningdek, tadqiqotchilarimiz sinonimiya munosabatini belgilashda til taraqqiyotining muayyan bir bosqichi nazarda tutilishini va lug‘aviy birliklarning xuddi shu davrdagi o‘zaro ma‘no munosabatidan kelib chiqib muhokama yuritilishini, shunga ko‘ra har xil ijtimoiy tuzumga taalluqli tushunchalarni anglatadigan leksemalar o‘zaro sinonim deb qaralmasligini ta’kidlaydilar (3,118;1,169). Masalan, **qozi** va **sudya**, **militsoner** va **politsiyachi** kabilar.

Tadqiqotlarda so‘zlarning o‘zaro sinonimligini belgilashda quyidagi talablar qo‘yiladi:

“...faqat bir turkumga oid so‘zlarga o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘la oladi” (6, 116).

“...ma‘lum kontekstda bir turkumga oid so‘z boshqa bir turkumga oid so‘zga xos ma‘noda qo‘llansa-da, lekin ular sinonim bo‘la olmaydi”.

“Leksik ma‘no bilan kontekstda reallashadigan ma‘no asosida sinonimlik hosil bo‘lmaydi” (7, 239).

H.Shamsiddinov doktorlik dissertatsiyasida ana shu talablar asosida sinonimlar lug‘atidagi birgina sinonimik qatorga diqqat qilishni so‘raydi: **Ayyor**, **mug‘ombir**, **hiylagar**, **quv**, **ustomon**, **dog‘uli**, **mo‘ltoni**, **qilviri**, **shayton**, **tulki**, **tullak**, **qirriq**, **xirpa**, **maston**. “E’tibor berilsa, ushbu qatordagi so‘zlar orasida **mo‘ltoni**, **shayton**, **tulki**, **tullak**, **maston** so‘zlari ma‘lum jihatdan mos kelmayotgandek ko‘rinadi. Aslida ham shunday, chunki ulardagi **ayyor** semasi

funksional ma'no natijasidir. Qolgan so'zlar esa o'z ma'nolari bilan sinonimik munosabat tashkil etyapti. Ular orasida **xirpa** so'zi ham funksional ma'no orqali sinonimik munosabat tashkil etayotgan bo'lsa ham, uning o'z ma'nosi unutilish darajasida turibdi. Bu hol uning leksik-semantik sinonimlar qatorida turishiga imkon berishi mumkin. Bizning nazarimizda **shayton, tulki, tullak, maston** so'zlari ushbu sinonimik qatordan chiqarilishi lozim. Bunga nimalar asos bo'lishi mumkin? Birinchidan, **shayton, tulki** so'zlari ot turkumiga tegishli. Ikkinchidan, bu so'zlarning **ayyor** so'zi bilan sinonim bo'lishi uchun minimal kontekst zarur. Uchinchidan, bu so'zlarning **ayyor** ma'nosi funksional ma'nodir. To'rtinchidan, **tullak, maston** so'zlari o'z ma'nosi bilan sifat turkumiga mansub bo'lsa ham, ularning **ayyor** ma'nosi funksional ma'noga aloqadordir" (5, 16).

Demak, ma'lum bir til birligi o'z funksional ma'nosi bilan o'zi mansub bo'lgan so'z turkumiga oid so'z yoki so'zlar bilan, shuningdek, o'zi mansub bo'lmagan so'z turkumidagi so'z yoki so'zlar bilan sinonimik munosabat hosil qila oladi. Bu paytda "...faqat bir turkumga oid so'zlarga o'zaro sinonimik munosabatda bo'la oladi" degan fikrga asosan funksional ma'nosida bir turkumga oid sinonimik qator hosil qilgan so'zni mazkur qatorda qoldirishimiz, o'zi mansub bo'lgan so'z turkumi bilan funksional ma'noda sinonimik munosabat hosil qilmagan so'zni mazkur qatordan chiqarish kerak bo'ladi. Bu holat esa, bizning nazarimizda, tilimiz imkoniyatlari va boyligini chegaralab qo'yayotgandek.

Shuningdek, sinonimlar lug'atida "katta miqdorli, keragidan ortiq, ozning aksi" ma'nosida KO'P, ANChA, TALAY, SONSIZ, SANOQSIZ, BEHISOB, MO'L, SEROB, BEADAD, BISIYOR sinonimik qatori keltirilgan (9, 130). Izohli lug'atda ham bu so'zlar bir xil denotativ ma'noda, ya'ni o'z (bosh) ma'nolarida (sanoqsiz so'zidan tashqari) o'zaro sinonimik birlik hosil qilgan. Shu bois ular bir so'z turkumi doirasida bo'lishi kerak. Lekin bu sinonimik qatorda ravish turkumiga oid so'zlar (mo'l, ko'p, ancha, bisyor, talay) bilan birga, sifat turkumiga oid so'zlar (behisob, sanoqsiz, sonsiz, beadam) ham o'zaro sinonimik munosabatga kirishgan.

Bunday sinonimlarga yana misol tariqasida "qanoatlantirarli darajada" ma'nosidagi KIFOYA, YETARLI, YETADI, BO'LADI, BO'LDI, BAS (9, 126); "o'ziga ortiq darajada baho berib, doim g'urur, dimog' bilan yuradigan" ma'nosida KEKKAYGAN, GERDAYGAN, KERILGAN, DIMOG'DOR, KALONDIMOG', KERIK, MANMAN, TAKABBUR (9, 121); "qaddi-qomati (bichimi) chiroyli" ma'nosida KELISHGAN, XUSHBICHIM, XUSHQOMAT, BEJIRIM, KETVORGAN, LOBAR, TAMTAM (9, 121) kabi sinonimik qatorlarni keltirishimiz mumkin.

Bizningcha, yuqoridagi kabi ko'rinishlarga ega bo'lgan sinonimik qatorlarda sinonimik munosabatdagi til birliklarining bir turkumga oidligi emas, balki ularning bir xil lug'aviy ma'no atrofida birlashishi nazarda tutilishi kerak. Bunda o'z ma'nosi bilan sinonimik munosabat hosil qilgan so'z yoki so'zlarni mazkur sinonimik qator uchun *sof sinonimlar*, ma'no ko'chishi yoxud funksional ma'no natijasida sinonimik munosabat hosil qilgan so'z yoki so'zlarni *funksional yoki*

vazifadosh sinonimlar deb belgilansa, bu masalaga ancha oydinlik kiritilgan bo'lardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent, 2005, 272 b.
2. Турсунов У., Ражабов Н. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги синонимлар ҳақида баъзи мулоҳазалар. –Самарқанд, 1960.
3. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1992.
4. Тожиев О. Синонимик муносабат ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Академик Ғанижон Абдурахмонов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари. Фарғона, 2005, 203-204-б.
5. Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. ДДА. - Тошкент, 1999. 46 б.
6. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент, 1980.
7. Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент, 1981.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. -Тошкент, 2006-2008.
9. Ҳожиев А.Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент, 1974, 307 б.
10. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. –Тошкент, 1985.

O'ZBEK TILIDA ANTROPONIMLAR USLUBIYATI

B.E.Kilichev, BuxDU professori

O'zbek adabiyotining ulug' darg'alaridan biri Sadriddin Ayniydir. S.Ayniy asarlarining badiiy tilini o'rganar ekanmiz, ularda personajlarning ismi va familiyasi, laqablar va taxalluslar, tarixiy shaxslarning nomlari, geografik joy nomlari kishi diqqatini o'ziga jalb etadi.

Til lug'at tarkibining ajralmas bir qismi hisoblangan antroponimlar morfologik va sintaktik jihatdan ma'lum til me'yorlariga, qonun-qoidalariga bo'ysunadi.

Ular qolgan turdosh otlardan konkret shaxsni, individual odamni boshqa ko'pchilik odamlardan ajratish bilan farq qiladi. Antroponimlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, paydo bo'lish va rivojlanish tarixi, ma'no va mazmuni hamda stilistik qo'llanishi kabi masalalar tilshunosligida o'rganilmoqda.

O'zbek tilida antroponimlarning o'ziga xos xususiyatlarini har tomonlama o'rganish, ayniqsa, ularning badiiy adabiyotdagi uslubiy rolini aniqlash muhim nazariy va amaliy ahamiyatga egadir. Chunki yozuvchi tomonidan tasviriy vosita sifatida qo'llangan ba'zi nomlarning usluboyatini o'rganmay turib, uning asarlari badiiy qimmatini belgilash mumkin bo'lmay qoladi.

Sadriddin Ayniy asarlarining deyarli barchasida antroponimlar muhim tasviriy vosita sifatida qo'llanilgan. Yozuvchi asarlari strukturasi

antroponimlar tasvirlanayotgan voqea mazmuniga bog'liq holda uni badiiy aks ettirish uchun xizmat qilgan. Buni "Qullar" romanidagi *Rahimdod – Nekqadam – Qulbobo, Safarg'ulom, Ergash, Hasan, O'rmon polvon, Nazarboy, Abdurahmon sardor*; "Doxunda" romanidagi *Yodgor – Doxunda, Bozor, Gulnor, Abdullaxo'ja, Fayzicha*; "Sudxo'ring o'limi" povestidagi *Qori Ismatulla – Qori Ishkamba, Rahimi Qand, Amin mush, Nasrullo deg*; "Buxoro jallodlari"dagi *Hamro gavboz, Qurbon devona, Qodir bo'z* va boshqalarda yaqqol ko'rish mumkin.

Sadriddin Ayniy asarlaridagi ismlar o'z qo'llanish xususiyatiga ko'ra 2 xildir: 1) turli personajlarning nomlari; 2) tarixiy shaxslarning nomlari.

Kishi nomlari o'z tabiatiga ko'ra individuallashtirilgan. Bu individuallik badiiy adabiyotda yanada kuchayadi. Chunki muallif turli xil ruhiy hamda ijtimoiy holatlardan kelib chiqib o'z qahramonlarini nomlaydi. Sadriddin Ayniy asarlaridagi ijobiy qahramon nomlari sodda, tovush tarkibi jihatidan hamohang so'zlardan iboratdir: *Gulnor, Yodgor, Bozor* ("Doxunda"), *Rahimdod, Farhod, Hasan, Ergash, Yo'ldosh* ("Qullar") va h. k.

Sadriddin Ayniy asarlaridagi personajlar nomiga diqqat qilar ekanmiz, ularda turli holatlarni kuzatimiz

Turli shaxslarning xon, bek, mir, shoh, xo'ja, said, shayx, mullo, eshon kabi turli xil mansab va tabaqa belgilarini qo'shib nomlanganlar. Masalan, *Temirshoh, Shohzamon, Mullonavro'z, Bahrombek, Ochilbek, Holbo'tabek, Mirsaid, Anvarposhsho; Rahimxon, Mullo Azimshoh, Alimardonbek, Sultonxon eshon, Shayxjalol* va hokazo.

Ayni vaqtda kambag'al sinf vakillarining nomlari dabdabali bo'lmay, oddiydir: *To'tigul, Gulsum, Yong'oqgul, Zulayho* kabi. Bundan tashqari qul, g'ulom kabi elementlar esa kambag'al-dehqonlar ismi tarkibida ko'proq uchraydi. Masalan: *Qulmurod, Safarqul, Safarg'ulom, Shokirg'ulom* va boshqalar. Yozuvchi sinfiy ayrimlikni ko'rsatuvchi yuqoridagi kabi elementlarni personaj ismlari tarkibida keltirish bilan sinfiy tengsizlikni fosh etgan hamda tasvirlanayotgan davr koloritini kitobxon ko'zi o'ngida gavdalandirishga erishgan. Kishi ismlarining bunday sostial-differenstiasiya qilib qo'llanilishi ulardagi emostional ekspressiv bo'yoqni yanada kuchaytirgan.

Sadriddin Ayniy asarlarining ko'pchiligi tarixiy mavzuda yozilgan. Yozuvchi o'zbek va tojik xalqini yaxshi bilgan qomusiy olimdir. Shuning uchun ham uning asarlarida ko'pgina tarixiy-real shaxslarning nomlari uchraydi. Bu holat, ayniqsa, uning "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar", "Esdaliklar" singari asarlarida yaqqol ko'rinadi. "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" asari tarixiy dokumental asardir. Povestda Buxoro inqilobi tarixi yoritiladi. Shu inqilob bilan bog'liq bo'lgan qator tarixiy real shaxs nomlari keltiriladi. Masalan, Buxoro amirlaridan *Amir Muzaffar, Amir Abdulahad, Amir Olimxon*; shoirlardan *Mirzo Sahbo, Mirzo Abduahad, Nizomiddin Sabitiy, Hayrat, Mirzoshoh, Ahmad Donish* va boshqalar. Bu kabi ismlar nominativ funkstiyani bajarib, tasvirlanayotgan davrni real va ishonchli qilib tasvirlash vositasi bo'lgan. Yuqorida sanalgan tarixiy shaxslarning nomlaridan ayrimlari personaj sifatida tilga olingan bo'lsa, ayrimlari muallif remarkalarida, sharhlarida uchraydi. Ba'zi tarixiy shaxs nomlari o'xshatish,

kinoya uchungina ishlatiladi. Masalan, “Qullar romanidagi, “Devona Mashrabning eshagi” hikoyatida *Mashrab* va *Xo‘ja Ahror* nomlari eslatiladi. Dehqonlar qo‘lidagi ozgina erlar Mashrab devonaning eshagiga o‘xshatiladi. Oxirida Mashrab devona o‘z eshagidan tushib, sag‘risiga bir shapaloq urib: – Bor, sen ham Xo‘ja Ahrorniki bo‘l-e, – deb haydab yuborgan va o‘zi yayov ketavergan.

XX asr boshlaridan o‘zbek tilida ruscha uslubda yasalgan familiyalar va ism-shariflar bilan atash paydo bo‘ldi. Shundan so‘ng kishilarni ism yoki laqab bilan chaqirish odati kamaydi. Sadridin Ayniy asarlarida familiyalar sanoqlidir. Turli tipdagi familiyalar XX asr ikkinchi o‘n yilligidan keyingi davr voqealarining tasviridagina ishlatilgan xolos.

Ma‘lumki, turkiy xalqlarda familiya bilan atash chegaralangan holda bo‘lgan. Ammo hozirgi tilimizda rus tilidan kirgan -ev, -eva, -ov, -ova kabi suffikslarga sinonim bo‘la oladigan “o‘g‘li”, “qizi” kabi so‘zlar qo‘llanilgan. Tojik tilidagi “zoda” affiksoidi ham shu vazifani bajargan. Voqealarni real tasvirlash jarayonida yozuvchi bu elementlardan foydalanganligi ko‘rinadi. Masalan: *Rahimdod – Nekqadam, Qulboboning o‘g‘li Ergash edi. Rustamboy qizi Bibigulnor*. Bunday hol ko‘pincha tantanali uslubda yozilgan xatlar hamda turli xil hujjatlardagina uchraydi.

Yozuvchi o‘z personajlarining ism va familiyasini ma’lum taraqqiyotda ko‘rsatadi. Jumladan, “Doxunda” romanidagi bosh kahramonlar ma‘lum tarxiy voqealargacha bo‘lgan tasvir jarayonida *Yodgor* va *Gulnor* (faqat ismlari bilan) atalgan. Inqilobdan so‘ng kolxozlashtirish, sostialistik qurilish yillari davri voqealarini tasvirlaganda esa *Yodgor Bozorzoda* va *Gulnor Rustamova* deb qo‘llaydi.

Adib asarlari tilida laqablar ham keng qo‘llangan. Ular o‘rni bilan uslubiy bo‘yoqqa ega bo‘la bordi. Sadridin Ayniy asarlari personajlarining nomlariga qo‘shilib kelgan turli laqablar ham ma‘lum uslubiy vazifani ado etgan. Chunki laqablardagi kulgili ma‘no ottenkalari, turli xil ijobiy yoki salbiy uslubiy bo‘yoq qahramonlarning xarakterini ochib beruvchi vosita bo‘lib xizmat qilgan: “Doxunda” romanidagi *Navro‘zi zo‘r*, *Hikmat bo‘z*, *Hayit bo‘ri*, *Doxunda*, “*Sudxo‘rning o‘limi*” povestida *Qori Ishkamba*, *Rahimi qand*, *Nasrullo dev*, *Fayzi avliyo* va boshqalar fikrimizning dalili bo‘ladi.

Laqablar doimo so‘zlaydi, so‘zlamaydigan laqablar yo‘q. Laqablar o‘zi qo‘shilib kelgan nom egasini u yoki bu tomondan xarakterlab turadi. Bu jihatdan, “*Sudxo‘rning o‘limi*” povestining bosh qahramoni Ismatulla nomiga qo‘shilgan laqablar xarakterlidir.

Xullas, Sadridin Ayniy antroponimlardan o‘z asarlari mazmuniga mos ravishda badiiy tasvirlash vositasi sifatida foydalangan. Antroponimlar badiiy tasvirni real va ishonchli, hissiy-ta’sirchan bo‘lishini ta’minlagan. Yozuvchi ba’zi personajlarning nomlariga turli laqablarni qo‘shish orqali jamiyatdagi ayrim illatlarni qattiq satira ostiga oladi va ular ustidan kuladi.

Sadridin Ayniy asarlari antroponimikasi ustidagi kuzatishlarimiz, uning mashhur so‘z ustasi ekanligini, o‘z personajlariga ism tanlash mahoratining yanada yuksak ekanligini ko‘rsatdi. Shuningdek yozuvchi asarlaridagi antroponimlar

o'zbek va tojik ismlari tarixini o'rganish uchun ham daliliy material bo'lib xizmat qiladi.

DRAMATIK ASARLARDA SINTAKTIK PARALLELIZM

Yusupova O.S., SamDU dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada dramatik asarlarning o'ziga xos xususiyatlari, dramatik asarlarda keng qo'llaniladigan poetik sintaksis namunalaridan biri – sintaktik parallelizm hamda bu usulning qahramonlar nutqida qay tarzda qo'llanilishi, dramatik asarlarda bajaradigan vazifasi misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: dramatik asar, sahna, xalq tili, jonlillik, sintaktik parallellizm, bir xil shakllangan gaplar, qisqalik, tejankorlik.

Adabiy turlar ichida dramatik asarlar o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi va adabiyotimizda alohida o'rin egallaydi. "Adabiyotshunoslik lug'ati"da dramaga quyidagicha ta'rif beriladi: "Dramaning tasvir predmeti – harakat, u, Arastu ta'rificha, barcha tasvirlanayotgan shaxslarni harakat qilayotgan, faoliyatdagi kishilar sifatida taqdim etadi. Drama obyektning plastik obrazini yaratadi, unda subyekt – ijodkor shaxsi ham obyektga singdirib yuboriladi" [10.95]. Dramatik asarlar tili va uslubi bo'yicha yaratilgan ayrim tadqiqotlarda [4. 423-427; 6. 293-300; 11. 226-239] dramaning bir qator o'ziga xos xususiyatlari sanab o'tiladi. Bular quyidagilar: 1) muallif ishtirok etmaydi (ijodkorning ishtiroki drama asaridagi remarka – izohlardagina ko'rinadi); 2) drama asari sahnada qo'yish uchun yoziladi. Bu hol drama asarining deyarli hamisha muayyan miqdordagi parda ko'rinishlarga bo'linishini taqazo qiladi; 3) dramatik asar syujetining rivoji makon va zamon uyg'unligi ta'minlangan sharoitda kechishi shartligidan iborat. Odatda dramatik asarlarda odam faoliyati va borliqni sahnada ifodalash mushkul, zamoniy oraliq nuqtayi nazaridan uzoq hamda ko'lamdor ko'rinishlari aks ettirilmaydi; 4) dramada konflikt g'oyat keskin va shiddatli bo'lishi kerak; 5) badiiy shartlilik unsurlarining ko'pligi dramatik asarlarning beshinchi belgisidir; 6) dramada tasvirlanadigan hayot hodisalarini qayta yaratish qiyinligi tufayli shartlilikka kengroq o'rin beriladi. Masalan, sahna ortida otishma, qurollar, mashinalar, otlarning ovozi eshitilishi mumkin, lekin ularni sahnada bevosita ko'rsatish imkonsiz. Shu holatlardan kelib chiqqan holda dramatik asar tili bir qadar "sun'iy", "sahnaviy", ya'ni ko'tarinki va jarangdor bo'ladi. Drama asarlarining chinakam milliy asar bo'lishi va unda milliy ruhning kuchli ifoda topishi esa dramaturglarning xalq hayoti va xalq tili imkoniyatlarini qay darajada o'zlashtirganlari hamda undan nechog'lik muvaffaqiyat bilan foydalanganliklariga bog'liqdir. Badiiy asar tiliga hayot baxsh etuvchi, uning tabiiyligini, taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy manba xalq tili, uning leksik-fonetik, grammatik-uslubiy qismlaridir. Dramatik asar matnida urg'u personajlar harakati va nutqi tasviriga ko'chgani uchun ham unda syujetlilik va nutqiy rang-baranglik kabi uslubiy asoslar ustuvorlik qiladi. Drama qahramonlari quyuq tuyg'ular, kuchli hissiyotlar bo'roni og'ushida yashab, ayovsiz to'qnashhuvlarni boshdan kechiradilar, ko'tarinki va ta'sirchan tilda so'zlashadilar, har qanday

voqea-hodisaga kutilmagan keskinlik bilan munosabat bildirishga moyil bo'ladilar. Shu sababdan dramatik asarlarda ko'tarinki va ta'sirchan nutqni hosil qiluvchi til birliklari, badiiy tasvir vositalari, poetik sintaksis turlari, xususan, sintaktik parallelizm faol qo'llaniadi. Parallelizm (yun.parallelos – yonma-yon boruvchi) – yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi [12. 79]. Sintaktik parallelizm jonli xalq tilida, xalq og'zaki ijodi namunalari, ayniqsa, xalq maqollarida keng qo'llaniladi. Badiiy asarlarda ham juda faol bo'lib, M.Yo'ldoshev bu haqida quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi: "Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko'p qo'llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o'rganiladi. Bir xil shakllangan gaplar badiiy nutq ta'sirchanligini boyitish bilan birga ma'noni kuchaytirishga va fikrning batafsil, atroflicha ifodalanishiga, tasvir obyekti bilan bog'liq ma'lumotlar fondining kengayib borishiga xizmat qiladi" [5. 41]. Sintaktik parallelizm badiiy nutq me'yorlari asosida shakllantiriladi va alohida bir uslubiy vazifa bajarishga xizmat qiladi. Uning yordamida nutqning yanada ta'sirli va yorqin bo'lishiga erishiladi. Demak, sintaktik parallelizm usuli nutq ko'rinishining ekspressivligi va ta'sirchanligini ta'minlab beruvchi uslubiy vosita sifatida katta ahamiyatga molik. Bundan tashqari sintaktik parallelizm orqali nutqning go'zal va jozibador bo'lishi ta'minlanadi, bir xil shakllangan gaplar, gap bo'laklari tinglovchini befarq qoldirmaydi, uning diqqati bir joyga to'planadi, natijada nutq turiga nisbatan e'tibor kuchayadi va u orqali ifodalangan fikr tez va oson anglashiladi. Shu sababdan sintaktik parallelizm dramatik asarlarda qahramonlar nutqida faol qo'llaniladi. Qahramon nutqini individuallashtirishda, xalqchilik, jonlilikni ta'minlashda, voqea-hodisani kuchaytirib, bo'rttirib ko'rsatishda, tomoshabin qahramon fikrini tez anglab olishida, fikrni qisqa, lo'nda bayon qilinishida, nutqning ixcham shaklda bo'lishida bu usul dramaturgga yordamga keladi. Fikrimizni "Said Ahmadning "Kelinlar qo'zg'oloni" komediyasi asosida izohlashga harakat qilamiz. Masalan, Farmonbibi nutqida sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko'p. Bunga bir necha sabablar bor. Farmonbibi keksa ayol. Keksalar nutqidagi o'ziga xoslik – nutqda maqol, ibora ishlatish, qofiyasini keltirib gapirishdir. Bu holatni yozuvchi tabiiy, ishonarli tarzda ochib bergan. Masalan, Farmonbibi Bashoratning qudalarimni chaqirsam degan istagiga qarshi ziyofatimizni yeyishgan, sarpolarni kiygan, tarzida javob qaytaradi: *Farmon. Quda, quda. Qudalaringni tinch qo'y. Bunaqada boshingga chiqarib yuborasan. Ular xo'p ziyofatimizni yeyishgan. Sarpolarni to'qqiz-to'qqiz qilib kiyishgan. (S.Ahmad. "Kelinlar qo'zg'oloni", 14)*. Farmonbibi kelin Lutfi Boboyeva haqida radioga reportaj uchun gapirayotganda nafas olmasdan kelinini maqtaydi. Bunda qahramonimizga bir xil shakllangan gaplar, ya'ni sintaktik parallelizmlar yordamga keladi: *Farmon. ...Uy ishlarini o'ynab-kulib bajaradi. Hurmatimni qiladi. Pazandaligini aytmay qo'ya qolay. Lag'monni sochning tolasidek ingichka cho'zadi, chuchvarani danakdek tugadi. Yopgan nonlari lolaga o'xshab qizaradi (S. Ahmad. "Kelinlar qo'zg'oloni", 19)*. Sintaktik parallelizm nutqni sodda, jonli, tabiiy, xalqchil tarzda shakllantiradi, u nasrda qofiyani vujudga keltiradi: *Bitta akang buxgalter, bittasi tergovchi, bittasi polkovnik, bittasi doktor, bittasi*

ekonomist, nimangga yetkazaolmayapsan (Said Ahmad "Kelinlar qo'zg'oloni", 20). Asarda nafaqat Farmonbibi, balki Usta Boqi, Bashorat tilida ham parallelizm uchraydi: *Men sizga aytsam, General, yaqindagi tishlashadi, uzoqdagi kishnashadi, bildingizmi?* (Said Ahmad "Kelinlar qo'zg'oloni", 21); *Bir chekkadan kelinlar ovqat olib kelishadi. Biri chuchvara, biri manti, biri kabob, biri somsa, biri palov, yana biri jo'jaxo'rozning sho'rvasini ko'tarib keladi. Siz hammasini jindek-jindek ta'tib ko'rib oxiri og'zingizga yoqqanini olib qolasiz. Kelinlar ishdan kelganda sizga biri ro'mol, biri ko'ylak...biri paypoq, biri jersiy palto, biri kremplen ko'ylak olib kelishadi. Ochig'ini aytsam, oq podshoning onasi ham munaqa rohatni ko'rmagan.* Bu mikromatndagi Boqiboy tomonidan aytilgan gaplar takrori, grammatik bir xillik kitobxonni e'tiborini tortish uchungina emas, voqea-hodisani ko'z oldimizga keltirish, ma'noni kuchaytirish, davomiylik kabi ma'nolarni ifodalash uchun qo'llanilgan. Asarda kelinlardan biri Bashoraxon nutqida ham parallel birliklar ko'p uchraydi. Chunki u har bir gapiga maqol qo'shib gapiradi. Maqollarda esa, yuqorida ta'kidlaganimizdek, sintaktik parallelizm keng qo'llanadi: *Bashorat. "Ichingdan chiqqan baloga, qayga boray davoga" – yaxshimanmi, yomonmanmi – oyimning farzandiman. Oyim mendan tonmaydilar. "Qo'ng'iz bolasini oppog'im deyar ekan, tipratikon yumshog'im deyar ekan", "Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga"* (S. Ahmad. "Kelinlar qo'zg'oloni", 15).

Sharof Boshbekov dramalarida ham sintaktik parallelizm qahramon nutqining o'ziga xosligini ta'minlashda, ta'sirchanlikni oshirishda, ravonlik, xalqchilik, jonlilik, tabiiylikni hosil qilishda lingvopoetik vazifa bajargan. Masalan, bu usul "Temir xotin" dramasida Olimjon nutqida qo'llanilib, individual nutq hosil qiladi: *Nima, bizni hukumatning pulini shundoq yeb yotibdi, deb o'ylayapsizmi? Biz ham qidiraymiz, izlayapmiz, o'ylayapmiz* ("Temir xotin", 8); *Tashqi ko'rinishi odamdan farq qilmaydi. Ko'radi, eshitadi, gapiradi! ...Kuladi, baqiradi, shivirlaydi. Bu mikrosxemalarning xarakteriga bog'liq* ("Temir xotin", 9). *Ertalabdan kechgacha tinmadi-ya! Bir minut dan olgani yo'q, bechora, bir minut! Yuv, tozala, tik, yama, supur! Yeb to'ymaydigan ochofot molllaringiz bor: ertalabdan kechgacha o't ber, yem ber, suv ber! Xamir qoradi, sigir sog'adi, kuvi pishadi!* ("Temir xotin", 47). Yuqoridagi gaplarda kesimlar parallelizmini hosil qilib, asosiy fikrlarni ta'kidlashga xizmat qilgan bo'lsa, Qo'chqor nutqida qo'llangan parallelizm xalqchilikni, nutq tabiiyligini oshirgan: *Mana, xotin-xalaj, bola-chaqa yil bo'yi daladan beri kelmaydi. Na dam olish bor, na bayram bor, ertadan kechgacha –ish, ish, ish! Qor demaydi, yomg'ir demaydi, issiq demaydi* ("Temir xotin", 14). "Tushov uzgan tulporlar" dramasida Halima xola nutqida qo'llanilgan bir xil shakldagi gaplar o'zbek ayollari nutqidagi o'ziga xoslikni ocib berishga xizmat qilgan: *Halima xola. Omin, rizqinlar oshdan bo'lsin, boshinglar toshdan bo'lsin, uyda qosh bo'linglar, to'yda bosh bo'linglar, tishinglar tosh ko'rmasin, ko'zinglar yosh ko'rmasin... Bevaqt to'zishdan, qarimay o'lishdan, chayonning zahridan, olloning qahridan, o'g'rining ko'zidan, yomonning so'zidan, suv balosidan, o't balosidan saqlab, rizqinglarni sochiq, yo'linglarni ochiq qilsin, ollohu akbar!* ("Eshik qoqqan kim bo'ldi", 242).

Demak, yuqoridagi misollar tahlilidan ko‘rinadiki, dramaturg muayyan bir fikrni aniq va o‘tkir, jonli va ta’sirchan tarzda ifodalashda, nutq ko‘rinishi ixcham shaklga ega bo‘lishi hamda tomoshabinga oson va tez anglashilishi uchun, fikr predmetining asosiy sifatlarini ta’kidlashda, qahramonlar nutqini individuallashtirishda sintaktik parallelizmdan unumli foydalanadi.

Adabiyotlar:

1. Бабаджанов Ф. Ўзбек жаид драмаларининг лисоний хусусиятлари: Филол.фан.номз. ...дис. автореф. – Самарқанд, 2002.
2. Бошбеков Ш. Эшик қоққан ким бўлди? Пьесалар. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
3. Бошбеков Ш. Темир хотин. [www. ziyouz.com](http://www.ziyouz.com) kutubxonasi.
4. Ёриев Б. Тил ва услуб. – Термиз: Сурхон-нашр, 2016.
5. Ёлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2006.
6. Ёлдош Қозокбой, Ёлдош Муҳайё. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016.
7. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992.
8. Said Ahmad. Kelinlar qo‘zg‘oloni. www.ziyouz.com кутубхонаси.
9. Шукуров Р. Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари// Ўзбек тили ва адабиёти. 2004. – №2. – Б.72-75.
10. Қуронов Н., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010.
11. Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2005.
12. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2002.

TIL KORPUSLARI XUSUSIDA

Umirova S.M., SamDU dotsenti

Dunyo tilshunosligida XX asrning 40-yillaridan kompyuter lingvistikasiga e’tibor kuchaydi. Uning asosiy tarmog‘i sifatida korpus lingvistikasi shakllandi. Dastlabki korpuslar kartoteka ko‘rinishida, keyinchalik yozma lug‘at va elektron lug‘at shaklida paydo bo‘lgan. Bugunga kelib esa millionlab so‘z va so‘z-shakllarni qamrab olgan haqiqiy til korpuslari yaratildi. Korpus lingvistikasi haqidagi ilk fikrlar R.G.Piatrovskiy tomonidan aytilgan [8]. Bu sohadagi asosiy tadqiqotlar 40-yillarda Blumfeld, Frays va Bondjerslar tomonidan amalga oshirilgan [6]. N.Frensis va G.Kuchera tomonidan korpus tuzish tamoyillari ishlab chiqilgan. Dastlabki korpusni esa ingliz tili misolida J.Sinkler yaratgan [19; 16; 17; 8; 13; 14; 15]. Rus tilshunosligida V.P.Zaxarov, A.B.Kutuzov, E.V.Nedoshivina, V.V.Rikov, V.Plungyan, O.V.Kukushkina, A.A.Polikarpov, E.V.Surovsevalar tadqiqotlari muhim sanaladi. Ular korpus, korpus lingvistikasi, uning turlari, o‘ziga xos xususiyati, ahamiyati, korpus tuzish tamoyillari borasidagi ishlarni amalga oshirishgan.

Jahon tilshunosligida 1960-80-yillarda Braun korpusi (AQSh. 1 million soʻz), LOB korpusi (Buyuk Britaniya, Norvegiya. 1 million soʻz), Rus tilining mashina fondi (Mashinnyy Fond russkogo yazika), Rus tilining Upsall korpusi (Uppsalskiy korpus russkogo yazika. Shvetsiya. 1 million soʻz); 1990-yillarda British National Corpus (Britaniya milliy korpusi. 100 million soʻz), Milliy korpuslar (venger, italyan, xorvat, chex, yapon. 100 million soʻz), Ingliz tili banki (The Bank of English, Birmingham (Collins Cobuild. 600 million soʻz); 2000-yillarda American National Corpus (Amerika milliy korpusi. 100 million soʻz), Zamonaviy Amerikancha ingliz tili korpusi (Corpus of Contemporary American English. 400 million soʻz), Natsionalniy korpus russkogo yazika (Rus tili milliy korpusi. 140 million soʻz), Gigaword corpora (ingliz, arab, xitoy tillari. 2 milliard soʻz), Oxford English corpus (Oksford ingliz korpusi. 2 milliard soʻz) korpuslari yaratildi.

Oʻzbek tilshunosligida A.Poʻlatov, S.Muhamedov, M.Ayimbetov, S.Muhamedova, S.Karimov, G.Jumanazarova, A.Babanarov, D.Oʻrinboyevlar kompyuter dasturlari yordamida matnga leksikografik, lingvostastistik ishlov berishgan, zamonaviy kompyuter usullarni tavsiya etishgan, ammo korpus lingvistikasi sohasi bilan shugʻullanishmagan. Korpus lingvistikasi sohasida Sh.Xamroyevaning “Oʻzbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari” [20] nomli tadqiqotini dastlabki ishlardan biri sifatida baholash mumkin. Keyinchalik bu sohaga oid ilmiy tadqiqotlar, ilmiy maqola va tezislari yaratildi. Jumladan, A.Eshmoʻminovning “Oʻzbek tili milliy korpusining sinonim soʻzlar bazasi” mavzusidagi dissertatsiyasi [21], D.Axmedovning “Atov birliklarini oʻzbek tili korpuslari uchun leksik-semantik teglashning lingvistik asos va modellari” mavzusidagi dissertatsiyasi [5], B.Mengliyev [10; 11], G.Toirova [18], N.Ataboyevlarning [2; 3] ilmiy izlanishlari natijalarini misol sifatida keltirish mumkin.

Korpus va korpus lingvistikasi XX asrning 60-yillarida paydo boʻldi. Korpus atamasi koʻp maʼnoli boʻlib, tilshunoslikda turli obyektlarni atab keladi. Umuman olganda, korpus – maʼlum tilga oid materiallar yigʻindisi: u toʻliq matn yoki uning katta fragmentini qamrab oladi. K.Baush korpus atamasiga quyidagicha taʼrif beradi: “Korpus faqat (yozma yoki ogʻzaki) matnlar yoki ularning qismlaridan iborat cheklangan miqdordagi til materialidir” [9].

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashsak, kompyuter lingvistikasining paydo boʻlishi bugungi kunda fanning bir qancha muammolariga yechim topish imkoniyatini beradi. Kompyuter texnologiyalarini tilshunoslikning ilmiy-nazariy, falsafiy muammolari: til va nutq, sistema va struktura, semiotika, sintagmatika va paradigmatica, tipologiya, lugʻatshunoslik kabi muhim hamda murakkab masalalari boʻyicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda qoʻllashning ijobiy tomonlariga tayangan holda korpus lingvistikasi sohasi yaratildi.

“Kompyuter va korpus lingvistikasi bir-biriga oʻxshash va baʼzi hollarda bir xil degan notoʻgʻri qarashlar uchrab turadi. XX asrning 90-yillari birinchi yarmida korpus tilshunosligi til toʻgʻrisidagi fanning alohida qismi sifatida shakllandi. Shu

bilan birga, u kompyuter tilshunosligi bilan yaqindan hamkorlik qiladi, uning yutuqlaridan foydalanadi va, o‘z navbatida, uni boyitadi” [4].

Korpus lingvistikasi kompyuter tilshunosligi bo‘limi bo‘lib, kompyuter texnologiyalari yordamida lingvistik korpus (matnli korpus)ning qurilishi va undan foydalanishning umumiy tamoyillarini ishlab chiqish bilan shug‘ullanadi. Lingvistik korpus yoki matnli korpus ostida o‘ziga xos til muammolarini hal qilish uchun yaratilgan katta hajmdagi mashinada o‘qiladigan, birlashtirilgan, yorliqlangan, formatlangan filologik jihatdan barkamol til ma’lumotlari to‘plami tushuniladi. Korpus tilshunosligi atamasi birinchi marta 1977-yilda ishlatilgan, bu esa korpus tilshunosligini juda yosh ilmiy yo‘nalish deb atashga imkon beradi. Ammo shu qisqa vaqt ichida korpus tilshunosligi hisoblash tilshunosligining yondashuvlaridan biri sifatida zamonaviy tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Rossiyada bu atama ingliz tilining xalqaro korpusi asoschilaridan biri Sidney Grinbaumning ma’ruzalari tufayli faqat 1996-yilga kelib ma’lum bo‘ldi. “Korpus tilshunosligi nisbatan zamonaviy atama bo‘lib, “jonli til”dan foydalanishga asoslangan metodologiyaga asoslaniladi. Hozirgi vaqtda korpus tilshunosligining samaradorligi va ahamiyatliligi kompyuter lingvistikasining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Har qanday matn tarkibini yaratish tamoyillari uning amaliy maqsadiga bevosita bog‘liq” [9].

“Korpus lingvistikasining predmeti – til korpusi. U ingliz tilida “linguistic corpus” yoki “text corpus” kabi atamalar bilan qo‘llanilib, ilmiy adabiyotlarda turlicha ta’riflangan [8]. “Korpus – ma’lum maqsadda yig‘ilgan matnlar majmuini tashkil etuvchi til birliklarining yig‘indisi”, “korpus – alohida tilning yozib olingan og‘zaki hamda yozma matnlari asosidagi lingvistik ma’lumotlar majmui”, “korpus – istalgan tabiiy (real) tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og‘zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga joylashtirilgan matnlar yig‘indisi” kabi. Demak, til korpusi [12] ma’lum tilning belgilangan davrdagi, xilma-xil janr, rang-barang uslub, hududiy hamda ijtimoiy variantdagi matnlarining elektron shakldagi maxsus dasturiy ta’minot asosidagi yig‘indisidir [20].

“Korpus” tushunchasiga to‘liq izoh V.P.Zaxarov tomonidan berilgan deb o‘ylaymiz. Olimning ta’kidlashicha, korpus elektron shakldagi katta hajmdagi tizimlashtirilgan (strukturaga ega bo‘lgan), razmetkalar/maxsus elektron belgilar qo‘yilgan, filologik jihatdan keng qamrovli va muayyan lingvistik masalalarni hal etishga mo‘ljallangan til ma’lumotlari majmuidir [7].

Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida aynan shu sohada ko‘plab tadqiqotlar olib borayotgan B.Mengliyev korpusga “til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida qidiruv dasturiga bo‘ysundirilgan matnlar majmui, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og‘zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta’minot asosida joylashtirilgan matnlar jamlanmasi. Til korpuslari – til bo‘yicha tadqiqot va amaliy topshiriqlar yechimi uchun inkor etib bo‘lmas ish quroli” [22], – deb ta’rif beradi.

Keyingi yillarda o‘zbek tiliga bo‘lgan e’tibor yangi bosqichga ko‘tarildi, bugungi kunda ham til rivoji uchun davlat tomonidan ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda, jumladan, “davlat tilining axborot va kommunikatsiya

texnologiyalari, xususan, Internet jahon axborot tarmog'ida munosib o'rin egallashini ta'minlash, o'zbek tilining kompyuter dasturlarini yaratish" [1] vazifasi belgilangan.

Bugungi globallashuv sharoitida muayyan tilni saqlab qolish, uning imkoniyatlarini namoyon etish, tilni o'rganilish doirasini kengaytirish uchun milliy til korpuslari muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-5850-сон Фармони.// Халқ сўзи, 2019, 22 октябрь. № 218 (7448).
2. Ataboyev N. Compiling dictionaries by using corpus analysis and its advantages // International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT) <http://ijpsat.es/index.php/ijpsat/article/view/508>
3. Ataboyev N. Problematic issues of corpus analysis and its shortcomings // ISJ Theoretical & Applied Science, 10 (78), 2019.;
4. Атабоев Н. Корпус ва компьютер лингвистикасининг фаркли жихатлари. / Хорижий филология. <http://samxorfil.uz/maqola/korpus-va-kompyuter-lingvistikasining-far-li-zhi-atlari>
5. Ахмедова Д. Атов бирликларини ўзбек тили корпуслари учун лексик-семантик теглашнинг лингвистик асос ва моделлари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Бухоро, 2020. –247 б.
6. Блумфильд Л. Язык. – М.: «Прогресс», 1968. – 608 с.; Fries Ch.C. The structure of English. An introduction to the construction of English sentences. – L.,1969.;
7. Захаров В. П. Корпусная лингвистика. - СПб: Санкт-Петербургский ГУ, 2005. - С. 3.
8. Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – (Электрон ресурс): Лицензия Creative commons Attribution Share-Alike 3.0 Unported (Электрон ресурс) - <http://lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf>.
9. Махмутова М.К. Проблемы аннотирования (тагирования) текстов в корпусной лингвистике // Выпускная квалификационная работа ЮУрГУ. – Челябинск, 2018. – 94 с.
10. Менглиев Б., Бобожонов С., Хамроева Ш. Ўзбек тилининг миллий корпуси. <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/fan/1241.htm>
11. Mengliyev B. O'zbek tili taraqqiyoti va rivojlanish omillari // "O'zbek tilini dunyo miqyosida keng targ'ib qilish bo'yicha hamkorlik istiqbollari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2020.;
12. Национальный корпус русского языка // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, 2006. – С. 149-155.
13. Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург. – 2006. 26 с.;

14. Плунгян В. Зачем мы делаем Национальный корпус русского языка? Отечественные записки» 2005, №2.
http://magazines.russ.ru/oz/2005/2/2005_2_20-pr.html
15. Рыков В.В. Курс лекций по корпусной лингвистике. URL:
<http://rykov-cl.narod.ru/c.html>;
16. Синклер Д. Предисловие к книге «Как использовать корпуса в преподавании иностранного языка»/
17. Синклер Д. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.ruscorpora.ru/corpora-info.html>, свободный.;
18. Тоирова Г. Миллий корпус яратишининг технологик жараёни хусусида // Ўзбекистонда хорижий тиллар. Электрон илмий-методик журнал. – Тошкент. 2020, № 2 (31), –Б.57– 64. <https://journal.fledu.uz/uz/2-31-2020>
19. Френсис Н., Кучера Г. Вычислительный анализ современного американского варианта английского языка. – М., 1967.;
20. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишининг лингвистик асослари. Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. афтореф. – Қарши, 2018
21. Эшмўминов А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Қарши, 2019. – 137 б.
22. <https://kun.uz/uz/news/2020/10/18/baxtiyor-mengliyev-ozbek-tilining-ham-milliy-korpusi-yaratilishi-lozim>

SOMATIK FRAZEMALARNING LINGVOMADANIY TAHLILI

Rashidova U.M., SamDU dotsent.

Annotasiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi somatik frazemalardan biri bo‘lgan “qo‘l” komponentli iboralarning lingvomadaniy xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi. Bunday iboralarning shakllanishidagi o‘ziga xosliklar, semantik maydonda frazemaning anglatgan ma’nolari rang-barangligi misollar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, milliy-madaniy o‘ziga xoslikni tashuvchi qo‘lini halollamoq, qo‘l olmoq, qo‘l bermoq kabi framalarning lingvomadaniy xususiyatlari haqida ham batafsil so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: frazema, lingvokulturologiya, lingvomadaniy tahlil, milliy-madaniy o‘ziga xoslik, mental xususiyat.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning etnolingvistika, sociolingvistika kabi keyingi yillarda shakllangan yangi sohasi hisoblansa-da, bugungi kunda bu yo‘nalish doirasida bir qancha ilmiy tadqiqotlar yuzaga kelmoqda. Xususan, o‘zbek tilidagi frazeologizmlarni tilshunoslikning yangi aspekti nuqtai nazaridan o‘rganishga bag‘ishlangan maqolalar, dissertasiyalar yozildi. Til va fikrlash jarayonining o‘zaro aloqasiga bo‘lgan yangicha qarash tufayli yuzaga kelgan mazkur tadqiqotlarda inson faoliyati antroposentrik ta’limotning asosida o‘rganildi. Bu esa til birliklarini o‘rganishning imkoniyatlari doirasini yanada kengaytirdi. Lingvokulturologiya asosida inson va madaniyat haqidagi bilimlarga til strukturasi ta’siri ostida qarash yotadi. Muayyan bilim asosida to‘plangan natija esa, albatta,

psixologik, kommunikativ, madaniy unsurlar bilan bog'liq. Shu jihatdan qaraganda, lingvokulturologiya etnolingvistika, sociolingvistika, psixologiya, mantiq, falsafa, nutq madaniyati kabi fanlar bilan o'zaro bog'liq.

Tilimizda mavjud iboralar ham boshqa til birliklari kabi lingvokulturologiyaning o'rganish predmeti doirasiga kiradi. Iboralar lingvokulturologiya doirasida lingvomadaniy tahlil usuli yordamida o'rganiladi. O'zida muayyn xalq madaniyatining barcha jihatlarini aks ettiruvchi badiiy matnlar lingvokulturologik tahlil uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Badiiy matnning lingvomadaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi matn parchalarini o'qigan kitobxon lisoniy olam manzarasini o'zida aks ettirgan til birliklari mazmunini anglagani sari yangi madaniy axborotlar xususida bilimga ega bo'ladi.

Shunga ko'ra, biz mazkur maqolada insonning madaniy axborotlarni qabul qilish jarayoni asosida shakllangan, milliy-madaniy tushunchalar bilan bog'liq holatini o'zida aks ettiradigan "qo'l" komponentli ayrim frazeologik birlik (FB)larning lingvomadaniy tahlili haqida so'z yuritmoqchimiz.

Tilimizda o'zbek xalqining milliy madaniyaga xos bo'lgan "qo'lini so'ramoq" frazemasi mavjud. Bu ibora xalqning urf-odatlarini, an'analari bilan bog'liq mental xarakterga ega bo'lib, "qiz bolaning uyiga sovchilikka bormoq", "turmushga chiqishga rozilik so'ramoq" ma'nolarini bildiradi: – *Nima?... O'ylab ko'rish kerak. Keyin... siz juda g'alati ekansiz. Kecha tanishi solib bugun qo'limni so'rapsiz (Z.Qurolboy qizi, 13)*

Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati"da "qo'l siltamoq" iborasiga quyidagicha ta'rif berilgan: QO'L SILTAMOQ. Diqqat-e'tiborga noliyiq deb topmoq. Varianti: qo'lni siltamoq; qo'lini siltamoq (303). "Qo'l siltamoq" iborasi kishining ma'lum ruhiy-psixologik holati bilan bog'liq. Chunki inson biror bir holatga, narsaga o'z-o'zidan qo'l siltamaydi. Bunga uni nimadir (jarayon, hodisa) majbur qiladi va inson unga yoqmagan jarayonga beparvo bo'lishga ahd kiladi (qo'l siltaydi). Masalan: Brigadir yo'rig'iga yurmasa, bore deb hammasiga qo'l siltab ketib ham qolardi (Z.Qurolboy qizi, 26).

Tilimizda "qo'li kasov, sochi supurgi" frazemasi ko'proq og'zaki so'zlashuv uslubida keng qo'llanadi. Bu ibora salbiy baho – munosabatni ifodalaydi va gender xususiyatga ega. Uning genderlik xususiyati ayollarga qarata aytilishi bilan izohlanadi. Oilada farzandlarining qo'lidani yumush kelishiga qaramay, barcha yumush o'z zimmasida bo'lgan ayollarga nisbatan og'zaki nutqda "qo'li kasov, sochi supurgi" iborasi qo'llaniladi: *Keksaygan chog'ida qo'lini sovuq suvga urmay, huzur-halovatda yashash o'rniga, to'ng'ich o'g'li bilan kelinining ro'zg'orini bo'lak qilib, o'zi hali hamon qo'li kasov, sochi supurgi bo'lib yurganini o'ylab gohida Buvgul ena xit bo'lib ketadi... (Z.Qurolboy qizi, 121).*

Tilimizda mavjud yana bir "qo'l" komponentli ibora "qo'lini sovuq suvga urmaslik" iborasi ham salbiy baho munosabatni ifodalaydi. Sh.Rahmatullayevning "O'TFL"da bu iboraning "qiyinroq jismoniy mehnatni mutlaqo qilmaslik" ma'nosini ifodalashi ko'rsatilgan [2, 301]: Chol tepalarida turib ishlatmasa, qo'llarini sovuq suvga ham urmaydigan nevaralari uning betobligini eshitishib, do'ppilarini osmonga otib yurishgandir (Z.Qurolboy qizi, 154).

“Qo‘lini sovuq suvga urmaslik” iborasiga zid ma’noda tilimizda “oyoq-qo‘li chaqqon” iborasi shakllangan. Bu ibora ijobiy ma’no kasb etadi va chaqqon, uddaburon, har ishni eplaydigan kishilarga nisbatan ishlatiladi: *Hayot haqida mening ham o‘z o‘yim, o‘z fikrim bor edi. Lekin u onamga yoqmadi. “U bizga to‘g‘ri kelmaydi, derdi onam har doim. –Bizga oyoq-qo‘li chaqqon, har qanday mehnatdan tap tortmaydigan kelin kerak”* (Z.Qurolboy qizi, 194).

Insonning bir qancha xususiyatlarini bildiruvchi tilimizda sifat xarakterdagi “qo‘l” komponentli iboralar mavjud: *qo‘li gul, qo‘li egri, qo‘li to‘g‘ri, qo‘li uzun, qo‘li kalta, qo‘li ochiq, qo‘li siniq* va boshqalar. Bu iboralar ichidan “qo‘li siniq” iborasi e’tiborga loyiq, sababi hech bir lug‘atdan o‘rin olmagan. Bu ibora “qo‘li gul” iborasiga zid ma’noli iboradir: *-Esiz...esizgina shunday uy! Rahmatli eshon buva bo‘lganda... Tavba, qosh-ko‘zini bo‘yashdan boshqasiga yaramaydigan bu ipirisqi xotinning nimasiga uchdi eshon buva? ...Hatto piyovaniyam eplab pishira olmaydigan qo‘li siniq-ku bu!*

Ma’lumki, hayotda farzandsiz, ya’ni “befarzand” insonlarga nisbatan “ikki qo‘li bir tepa bo‘lmoq” iborasi qo‘llaniladi. Bu ibora ham mental xususiyatga ega bo‘lib, ko‘proq og‘zaki so‘zlashuv uslubida qo‘llangani bois lug‘atlarda izohlanmagan: *Mulla Ashurning esa hamon dardi ichida, ikki qo‘li bir tepa bo‘lib o‘tib ketayapti. Mulla shu haqda o‘yladi deguncha yuragi siqiladigan bo‘lib goldi*(Z.Qurolboy qizi. “O, hayot”, 164).

Sh.Rahmatullayevning frazeologik lug‘atida “qo‘lini bigiz qilmoq” iborasining “niqtab ko‘rsatmoq” ma’nosini bildirishi ta’kidlangan. Bu ibora badiiy va og‘zaki so‘zlashuv uslubida salbiy ma’noni ifodalash uchun qo‘llanadi: *Hamma menga qo‘lini bigiz qilib, “mana erining ko‘ziga cho‘p solgan buzuq mana shu!” deydigandek! Undan ko‘ra o‘laqolganim yaxshimasmi!*(O‘tkir Hoshimov. “Ikki eshik orasi”).

Shunday qilib, “qo‘l” komponentli ayrim frazemalarning lingvomdaniy tahlilidan quyidagi natijalarga erishdik:

1. “Qo‘l” – umumturkiy so‘z. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ham keltirilgan bu so‘zning umumturkiy so‘z ekanligi ta’kidlangan. Ko‘p ma’noli xarakterga ega bu so‘zning O‘TIL da o‘nta ma’nosi ko‘rsatilgan.

2. “Qo‘l” komponentli frazeologizmlar Alisher Navoiy asarlarida ham faol qo‘llanilgan va ular turli ma’nolarni ifodalaydi.

3. “Qo‘l” komponentli iboralarining ayrimlari insonning idroki bilan bog‘liq bo‘lgan ruhiy olamini, his-tuyg‘ularini ifodalasa, ba’zilar milliy dunyoqarash me’yorlariga borib tutashadi. Ya’ni mental, genderlik xususiyatlariga ega bo‘ladi.

4. Frazeologik birliklarni lingvokulturologik tahlil qilish ularning mohiyatini, milliy- madaniy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

5. Frazemalarning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tahlilni qiyosiy metod asosida amalga oshirish ikki til madaniyatiga xos bo‘lgan jihatlarni yanada aniqroq aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998.

2. Yo'ldoshev B., Rashidova U. O'zbek tilining frazeologik stilistikasi. Monografiya. –Toshkent, 2016.
3. Маслова В. А. Связь мифа и языка // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999.
4. Mamatov A. O'zbek tili frazeologiyasi. O'quv qo'llanma. –Toshkent, 2019.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – T., 1992.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati, besh tomlik. 5-tom. – T., 2006. Ushbu lug'at maqolada O'TIL qisqartmasi bilan berildi, qavs ichida asar tomi va sahifasi ko'rsatildi.

TIL KORPUSI TUSHUNCHASI VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MILLIY KORPUSNI YARATISH MASALASI

Xolmuxamedov B.F., SamDU doktoranti

Keyingi yillarda korpus tilshunosligi sohasida olib borilayotgan tadqiqotlar ko'lamini kengaytdi. Bizning tadqiqotimiz obyekti ham korpus bo'lganligi sababli dastlab ushbu tushunchaga berilgan izoh va sharhlarni o'rganish maqsadga muvofiq. Ma'lumki, korpus – elektron matnlar yig'indisi, u maxsus qidiruv tizimiga ega. Bundan tashqari uning bir qancha xususiyatlari borki, bu jihatdan jahon tilshunoslarining til korpusi va korpus lingvistikasi haqidagi fikrlari muhim. *Korpus* termini adabiyotlarda turlicha tavsiflanadi. Masalan, ingliz tilida *linguistic corpus* yoki *text corpus* sifatida qo'llanadi⁹. V.Zaxarov “korpus – ma'lum maqsadda yig'ilgan matnlar majmuini tashkil etuvchi til birliklarining yig'indisi”¹⁰ deb ta'rifladi, V.Plungyan korpusga alohida tilning yozib olingan og'zaki hamda yozma matnlari asosidagi lingvistik ma'lumotlar majmui sifatida qaraydi¹¹. Sh.Teylor “Korpus lingvistikasi nima?” sarlavhali maqolasi¹²da korpus lingvistikasining birliklar chastotasiga asoslanishi, undagi ma'lumotlar veb-sahifalardagi yozma matnlar, shu bilan birga og'zaki nutq, kundalik muloqot materiallari, gazeta, jurnal materiallari hamda audio ko'rinishidagi ma'lumotlardan tashkil topishini ta'kidlaydi. Shu nuqtayi nazardan Sh.Teylor korpusning umumiy va maxsus turlarga ajratilishi, maxsus turdagi korpuslar janr, uslub, davrlarga ko'ra farqlanishi, har ikki turdagi korpus, o'z navbatida, diaxron/sinxron shaklda bo'lishi mumkinligini qayd etadi. Olim o'z ilmiy qarashlarida diaxron va sinxron korpuslarning xususiyatlariga ham munosabat bildiradi.

Ch.Meer korpus lingvistikasida olib borilayotgan tor doiradagi tadqiqotning metodologik usulini ham korpus deb nomlash mumkinligini e'tirof etadi. Olim e'lon qilgan boshqa bir materialda maqolalar onlayn korpusi yaratilganligini yozadi. Biroq elektron shakldagi maqolalar ham korpusmi yoki matnlar korpusidan olingan maqolalarning tahlil natijasimi, degan mulohazani o'rtaga tashlaydi. U

⁹ Кутузов А.Б. Курс «Корпусная лингвистика». – Москва, 2008. – 26 с.

¹⁰ Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: Учебник для студентов направления “Лингвистика”. 2-е изд., перераб. и дополн., – СПб.: СПбГУ. РИО. Филологический факультет, 2013 – 148 с.

¹¹ Плунгян В. Зачем мы делаем корпуса? // <https://infopedia.su/1x77a7.html>

¹² Taylor Charlotte What is corpus linguistics? What the data says. ICAME Journal, 2008. – 32. pp. 179-200. ISSN 1502-5462

korpusni ta'riflar ekan, The Expert Advisory Group on Language Engineering Standards – EAGLES¹³ tashkiloti olimlar jamoasi korpus sifatida nafaqat nasriy, nazmiy, gazeta, dramatik janr matnlari, balki so'zlar ro'yxati va lug'atlar ham korpus bo'la olishi mumkinligini qayd etadi¹⁴. Ushbu ta'rifga ko'ra, barcha lingvistik manbalarni korpus sifatida qarash mumkin¹⁵. Ammo biz so'z va lug'atlar ham korpus bo'ladi degan fikrga qo'shilmaymiz. Zero, to'laqonli korpus matnlar majmuasidan iborat bo'ladi. Yuqorida tilga olingan olimlar "Korpus matnlarning jamlanmasidir" degan fikrga munosabat bildiradi. Ularning fikricha, O.Jespersenning ko'p seriyali tarixiy tamoyillar asosidagi "Zamonaviy ingliz tili grammatikasi"da matnlarning turli lingvistik strukturalari Chauser, Shekspir, Svift, Austin va Yespersenlarning asarlari orqali qiyoslangan. Bu korpusga asoslangan tahlil deyilmasa-da, matn fragmentlaridan pedagogik, leksikografik tadqiqotlarda foydalanilganligi matnlar majmuasini korpusning analogi degan xulosaga keladi. D.Biber esa korpusni quyidagicha ta'riflaydi: "korpus tabiiy matndagi zarur birliklarni empirik tahlil qiladi; tahlil uchun "korpus" sifatida tabiiy matnlarning katta va tizimlashtirilgan to'plamini birlashtiradi; tahlil uchun kompyuterning avtomatik va interaktiv texnologiyalaridan foydalanish imkonini beradi; analitik texnologiyaning miqdor (statistik) va sifat xususiyatlarini o'z ichiga oladi"¹⁶.

Demak, til korpusi – matnlar to'plami, u turli lingvistik so'rovga javob beruvchi qidiruv tizimi. Lingvistik korpusi til o'rganish, ma'lum bir tilning xususiyatlarini kuzatish va boshqa lingvistik maqsadlarda qo'llanadi, degan xulosaga kelish mumkin.

Lingvistik korpusga yurtimiz tilshunoslari tomonidan berilgan ta'riflar ham e'tiborimizni tortdi. Masalan, Sh.Xamroyeva quyidagicha ta'riflaydi: "Tadqiqotchi o'z ishi uchun misollar topish, ularni kartotekaga (kompyuter texnologiyalari rivojlanishidan oldingi davrda) ko'chirishga oylab, ba'zan yillab vaqt sarflagan bo'lsa, bugun dunyo til korpuslari yordamida sanoqli daqiqada yuzlab misollar topishi va ular ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ldi. Maxsus qidiruv tizimi korpusdan ma'lumot olishga mo'ljallangan bir qancha dasturlardan iborat bo'lib, u statistik axborot va qidiruv natijasini foydalanuvchiga qulay shaklda taqdim eta oladi. Tilda qanday jarayon kechayotganini aniq tasavvur qilish uchun korpus qamrovini yanada kengaytirish, nafaqat yozma, balki og'zaki nutq materialidan ham foydalanish maqsadga muvofiq. Bunday korpus yordamida taraqqiyot natijasida tilda sodir bo'lgan va kutilayotgan o'zgarish haqida aniq xulosa chiqarish mumkin. Til korpusi oddiy elektron kutubxona bajara olmaydigan imkoniyatlarga ega. Jumladan, til taraqqiyotining turli davrida qo'llanish holatini, u yoki bu muallifning ayni so'zdan foydalanish chastotasi yoki statistikasini, so'zning o'z va ko'chma ma'nolarini, so'zlarni avtomatik tahlil, ya'ni morfologik sintaktik va semantik tahlil qilish kabilar. Korpus – tilni tadqiq etish, til o'rganish,

¹³ <https://cordis.europa.eu/project/id/LE34244/es>

¹⁴ "Corpus Encoding Standard": <http://www.cs.vassar.edu/CES/CES1-0.html>

¹⁵ Charlez Meyer English corpus linguistics: An introduction. Cambridge University Press, 2004. –168 p. – P. 12.

¹⁶ Bern Heine, Heiko Narrog. The Oxford Handbook of Linguistic Analysis. / Douglas Biber Corpus-based and Corpus-driven analysis of language variation and use UK: Oxford university, 2015. – 193 p.

lugʻat tuzishda eng zamonaviy, keng imkoniyatli dasturlashtirilgan tizimdir”¹⁷. Sh.Xamroyeva korpusning imkoniyatlarini sanar ekan, ushbu qidiruv tizimi haqida shunday umumiy xulosaga keladi: “Korpus – millionlab soʻz kontekstlariga havola qiluvchi, maxsus qidiruv tizimi asosida ishlaydigan elektron matnlar yigʻindisi. U internet tizimidagi elektron kutubxona, lugʻat va lingvistik grammatikadir. Korpus – tabiiy (real) tilning elektron shaklda boʻlib, uni toʻldirish, tuzatish, tahrir qilish imkoniyatiga ega”¹⁸. Sh.Xamroyeva til korpusiga mantlar majmui, lingvodidaktik vosita hamda lingvistik tadqiqot quroli sifatida yondashadi.

N.Abdurahmonova korpus haqidagi fikrini quyidagicha bayon etadi: “Maʼlumki, nutqning yozma va ogʻzaki shakllari boʻlib, uning xoslik belgisi kishilar muloqoti orqali turli uslublardagi kontekst mazmunida oʻz aksini topadi. Tilning bu imkoniyati nutqiy vaziyatda uning cheksizligini koʻrsatadi. Dunyoda nechta til boʻlsa, u millionlab millat va elat nutqida pragmatik, lingvokulturologik koʻrinishlariga ega. Soʻzlovchilar nutqining turli omillar, obyekt va subyekt munosabatiga koʻra farqlanishi korpus orqali namoyon boʻladi. Korpus lingvistikasida nutqning barcha ifodalarini kuzatish, tahlil qilish, oʻrganishning imkoniyati mavjud. Korpus matnlar majmui sifatida oʻrganilayotgan obyekt va predmetning tizimli majmuasidir. Bu borada V.Zaxarov “korpus tilning qisqartirilgan modeli” deb oʻrinli baho beradi. Zero, tilning turli diskursdagi ifodasi tabiiy nutq holatida namoyon boʻladi”¹⁹. N.Abdurahmonova korpusni nutqning pragmatik aspektini oʻrganish quroli sifatida baholaydi.

B.Mengliyev, S.Bobojonov, Sh.Xamroyevalar milliy korpus haqida eʼlon qilingan dastlabki maqolalarida korpusga online yoki offline tizimda ishlaydigan vosita sifatida qarab, mazkur fikrni bildirishadi: “Korpus – til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida qidiruv dasturiga boʻysundirilgan matnlar majmui, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki ogʻzaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga ishlaydigan matnlar jamlanmasi”²⁰.

G.Toirova matnni tahlili qilishni qoʻl mehnatidan kompyuterga oʻtkazishda korpusning ahamiyatini taʼkidlar ekan, korpusning imkoniyatini quyidagicha baholaydi: “Korpus – elektron shaklda mavjud boʻlgan matnlarni, hujjatlarni maʼlumotlarni qayta ishlash, ularni avtomatik tahlil, yaʼni morfologik sintaktik va semantik tahlil qilish, morfologik analiz va sintez qilish bilan birga, yarim avtomatik rejimda maʼnoni buzmasdan ishonchli nutq materialini moslashtirish darajasini tekshirish ushbu sohadagi til bilan qiziqishni oshirishga xizmat qiladi. Bugun oʻzbek tilidagi matnlarni tahlil qilish inson qoʻl mehnati bilan amalga oshirilmoqda, bu esa oʻz navbatida matnlarni tahlilga ketadigan vaqtning koʻp sarf qilinishi, iqtisodiy harajatlarning oshishi, inson tomonidan yoʻl qoʻyiladigan xatoliklarning yuzaga chiqishiga olib kelmoqda. Shu jihatdan korpuslarini til boʻyicha tadqiqot va amaliy topshiriqlar yechimi uchun inkor etib boʻlmas ish

¹⁷ Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дис. афтореф. – Қарши, 2018. – 52 б.

¹⁸ Yuqoridagi asar.

¹⁹ Yuqoridagi asar 25-б.

²⁰ Менглиев Б., Бобожонов С., Хамроева Ш. Ўзбек тили миллий корпуси. 2018 йил, 26 апрель, <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/fan/1241.htm>

quroli deb atasak bo'ladi. Korpus lingvistik baza sifatida oddiy elektron kutubxonaga o'xshaydi. Ammo undan farqlanadi"²¹.

Korpus lingvistikasi dastlab kompyuter lingvistikasining tarkibiy qismi sifatida qaralgan bo'lsa, bugun u alohida soha sifatida rivojlandi. Bugunga kelib esa o'zbek tili korpus menedjeri (qidiruv tizimi)ning lemma, token bo'yicha hamda n-gram modeli asosida konkordanslarning qidiruv tizimi yaratilgan.

TILNING IFODA-TASVIRIY VOSITALARI VA TRANSPOZITSIYA

Islamova D.A., SamDU dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asarning emotsional-ekspressivligini ta'minlashga xizmat qiluvchi lingvopoetik vositalar hamda ularning transpozitsiya bilan aloqasi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *badiiy matn, emotsional-ekspressivlik, transpozitsiya, metafora, ko'chim, badiiy asar tili.*

Ma'lumki, badiiy asarning emotsional-ekspressivligini ta'minlashga xizmat qiluvchi lingvopoetik vositalar orqali tilning estetik funksiyasi namoyon bo'ladi. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili, demakki, talqinining pirovard maqsadi ana shu konseptning ifodalanishida lisoniy vosita va usullarning faoliyatini o'rganish ekan, badiiy matnga yaxlit estetik butunlik sifatida yondashuv favqulodda muhim tamoyil sifatida qimmatga ega. Lingvopoetik tahlil til sathlaridan muayyan biri bo'yicha amalga oshiriladimi yoki kompleks olib boriladimi, baribir, lisoniy vositalarning mazkur konseptni ifodalashdagi ishtirokini baholash asosiy jihatdir [Yo'ldoshev, 2008: 30-31].

Binobarin, badiiy nutqda lisoniy birliklar nominativ ma'no bilan birga konnotativ ma'nolarni ham ifodalashga xizmat qiladi. So'zning ma'no qirralari qanchalik ko'p va kutilmagan shaklda bo'lsa, badiiyat nuqtayi nazaridan mukammal bo'lishi, ijodkor mahoratini yuzaga chiqarishi mumkin. "Adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish yoki so'zlarning umuman ko'chma ma'noda ishlatilishi trop (yoki ko'chim) deyiladi... Ko'chimlar, odatda, she'riy nutqni boyitadi, unda yangi mazmunni ifodalovchi yangi so'z yoxud so'z birikmasini yaratadi, shoirning tasvir ob'ektiga munosabatini ifodalashga imkoniyat yaratadi. Shoir ko'chimlar vositasida tasvir obyektini individuallashtiradi va uni yanada aniqroq – yorqinroq ochadi: kitobxon u haqda obrazli tasavvurga ega bo'ladi" [Boboyev, 2002: 326].

Shu bilan birga, har qanday nutqiy harakatda so'zlovchining ma'lum niyatlari mavjud bo'lib, unga bog'liq holda ma'lumot beruvchi, undovchi, so'roq, tasdiq, inkor, deklarativ, verdiktiv (hukmli) va boshqa nutqiy harakat (akt)lar alohida ajratiladi.

Obyektiv borliqdagi doimiy yuz berib turadigan o'zgarishlar qatorida transformatsiya (ko'chish) ham borki, u ham materiyaning universal voqelanish shakllaridan biridir. Tabiiyki, transformatsiya voqelikni ideal tizim sifatida o'zida

²¹ Тоирова Г. Ўзбек тили миллий корпусини яратишнинг назарий ва амлий масалалари: Монография – Бухоро, 2020. 18-б.

in'ikos ettiruvchi badiiy asar matni va tilidan ham o'rin olgan. Zero, moddiy tizimda mavjud bo'lgan asosiy qonuniyatlar ideal tizimlardan ham joy oladi, qiyosiyot qonun va kategoriyalarining universal xarakteri ham shundadir.

Til transformatsiologiyasi (ko'chish nazariyasi), V.I.Koduxovning ma'lumot berishicha, lingvistika tarkibida dastlab tilning material tarafi bo'lgan tovushlar, o'zaklar va qo'shimchalarni o'rganish jarayonida shakllandi.

Til sathlaridagi ko'chish til birliklarining tashqi (formal) va ichki (mazmun) taraflarining o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladi. Mashhur lingvist Uolles L.Cheyf (Chafe, W.) qayd etganidek, tilning ma'no inventarlari uning shakli (tovush-akustik) inventarlariga qaraganda taqqoslab bo'lmas darajada ko'p va xilma-xil, ana shu nomuqobillik til taraqqiyotining juda ko'p qirralarini (jumladan, omonimiya, sinonimiya...), shuningdek, til transformatsiologiyasining ham mavjudiyatini belgilab beradi [Cheyf, 1975: 72-78]. Til sathlaridagi ko'chish avvalo vaqtinchalik, kontekstual-situativ til birliklarining vujudga kelishi, to'g'rirog'i, ma'lum bir pozitsiyada til birligining kontekstual shakl va mazmun o'zgarishi bilan boshlanadi.

Xuddi shunday holni so'z turkumlari darajasida ham ko'ramiz. Masalan, agar sifat uchun tipik sintaktik pozitsiyada ot, ravish uchun tipik sintaktik pozitsiyada sifat kelsa, unda bu so'z turkumlari sintaktik transformatsiyalanish natijasida o'zlarining turkumiga xos kategorial ma'nolarini ham o'zgartiradilar va mos ravishda sifat va ravishning kategorial ma'nolarini ifodalay boshlaydilar: *Tilla uzuk muborak bo'lsin!* (ot > sifat); *Yaxshi bola yaxshi o'qiydi* (sifat > ravish). Demak, til transformatsiologiyasi hollarini o'rganayotganda sathlararo aloqalarga ham e'tibor qaratish kerakka o'xshaydi.

Badiiy asar tilidagi ko'chimlar va sintaktik figuralar orasida transformatsiologiya bilan aloqador ifoda-tasvir vositalari mavjud va uni quyida ko'rib chiqamiz. Aytish lozimki, badiiy matndagi ko'chim bilan bog'liq jarayonlar so'z turkumlarining badiiy matnda bir-biriga ko'chishi bilan bevosita aloqasi bo'lmagan holatlardir (bilvosita esa, yuqorida ta'kidlanganidek, aloqalar mavjud, bu til sathlararo munosabatlarning doimiyliqi qonuniyatidan kelib chiqadi). Masala bu ko'chimlarning badiiy asar tili va badiiy nutqning turli ko'rinishlarida (muallif nutqi, personaj nutqi, monolog, dialog, polilog...) qo'llanilishi tufayli yuzaga chiqadigan ma'noviy-struktural va funksional-semantik o'zgarishlarini qayd etish va baholashdadir. Binobarin, o'zbek tilshunosligi fani oldida tilimiz transformatsiologiyasining nazariy va amaliy masalalarini ishlab chiqish jarayonida bu holatning badiiy nutqda ro'y berish mexanizmi bilan aloqador tomonlarga ham jiddiy e'tibor berish vazifasi turibdi.

Badiiy adabiyot tilida uslubiy vazifani bajarishga xizmat qiluvchi tilning ifoda tasvir vositalari ham badiiy uslubning boshqa funksional uslublar orasidagi mavqeini belgilovchi eng muhim alomatlardan biri sanaladi. Chunki til vositalarining majoziy, ya'ni ko'chma ma'nolarda hamda obrazli tasvir uchun turli shakllarda qo'llanish zarurati ma'lum darajada tilning barcha funksional uslublarida bor bo'lsa-da, ammo ularni badiiy uslubdagichalik bemalol, erkin, mukammal va keng doirada foydalanishning imkoniyati yo'q. Boshqa uslublarda,

asosan ko'pchilikka ma'lum bo'lgan, tilda qisman turg'unlik kasb etgan tasviriy vositalarga murojaat qilinadi. Badiiy matnda esa tasviriy vositalarning shunday ko'rinishlariga duch kelamizki, ularni faqat maxsus ijodiy mehnat mahsuli bo'lgan badiiy tafakkurgina yuzaga keltirishi mumkin. O'zbek badiiy adabiyoti tili namunalarini o'rganish jarayonida badiiy tasvir vositalari qamrovi nihoyatda keng va badiiy obraz yaratishdagi, emotsional-ekspressiv nozikliklarni bera olishdagi asosiy vositalardan ekanligining guvohi bo'lamiz [Karimov, 1994: 5].

Ana shunday vositalardan biri, shubhasiz ko'chimlardir va ularning tarkibidagi mazmun-ma'no planidagi ko'chimlar – metafora va metonimiya bevosita biz bahsini yuritayotgan mavzuga aloqador ekanligi yuqorida aytib o'tildi.

O'zbek tilshunosligida ko'chimlar leksik ma'no taraqqiyot yo'llaridan biri bo'lib, so'zning uzual yoki okkazonal ma'no doirasida hosil qilinadi. Ko'chimlar badiiy matn doirasida talqin qilinganda ko'proq ularning mohiyatiga (ob'ektivlikdan chekinmagan holda) subyektivlik nuqtayi nazaridan yondashish maqsadga muvofiq. Chunki yozuvchi (subyekt)ning obyektga shaxsiy munosabati, dunyoqarashi, baholashdan kutilgan badiiy niyati va maqsadi ko'chimlarda o'z in'ikosini topadi [Hasanov, 2010: 9].

Metafora narsa-buyum, voqea va hodisalar o'rtasidagi o'zaro o'xshashlikka asoslangan ma'no ko'chish turi bo'lib, lirik qahramonning voqelikka munosabatini obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Metafora orqali ikki xil lingvistik hodisa yuz beradi: 1) nomsiz narsani nomlash; 2) nomli narsaga qayta nom berish (ikkinchi nom) [Butunbayeva, 2021: 63].

Quyidagi namunalarga e'tibor beraylik:

Men, mana, doim xo'jayinning qo'ltig'idaman [Cho'lpon, 2000: 216].

Oqbadan olabo'jilar boradi-boradi – dala kindigida oyoq iladi [Tog'ay Murod, 1994: 4].

Men o'ttiz yoshimda Xivani tiz cho'ktirdim! Mana, o'ttiz ikki yoshimda Qo'qonni tariqday tirqiratdim! [Tog'ay Murod, 1994: 9]

Ul mo'lt-mo'lt qora ko'zlar oti – xalqdur, taqsir. Xalq bor – haq bor [Tog'ay Murod, 1994: 9].

It-da ariq labidan yalab-yalab suv ichadi! [Tog'ay Murod, 1994: 4]

Tog'ay Murod asarlari tilida xalqchilik, jonlilik, soddalik kuzatiladi. Bu holat yozuvchining badiiy tasvir vositalarian foydalanishida ham ko'rinadi. Masalan, umumxalq ishlatadigan bosh, oyoq, qo'l, lab, kindik kabi so'zlarning metafora bo'lib kelishi ham fikrimiz dalilidir. Bu yozuvchi tomonidan shakllantirilgan individual metafora emas. Qo'llanilgan metaforada reallik hamda xalqchilik ko'rinib turadi.

Har yil bir keladigan bahor sevinchi yana ko'ngillarni qitiqlay boshladi. Yana tabiatning dildiragan tanlariga iliq qon yugurdi... Tollarning ko'm-ko'k sochpopuklari qizlarning mayda o'rilgan kokillariday selkillab tushmoqqa boshladi. Muz tagida loyqalanib oqqan suvlarning g'amli yuzlari kuldi [Cho'lpon, 2000: 3].

Metafora emotsional-ekspressivlikni, estetik go'zallikni, ifodaviylikni hosil qilmoqda. Bu holat jonlantirish, insonga xos xususiyatlarni tabiat hodisalariga

ko'chirish orqali hosil qilingan. Yozuvchi shu tasvirning o'zida bir necha metaforadan foydalangan *ko'ngillarni qitiqlay boshladi, iliq qon yugurdi, tollarning ko'm-ko'k sochpopuklari, g'amli yuzlari kuldi* kabi metaforalar ifodatasvirni kitobxon ko'z oldiga keltirish bilan birga, uni qalb prizmasidan o'tkazishga undaydi. Yozuvchi esa oddiy bayonchi emas, holatni tasvirlovchi mohir shoirga aylanadi.

Ofarin, taqsir, ofarin, o'ttizida er atangan, qirqida sher atanar, deydilar. Taqsir, men bir kam saksonda... [Tog'ay Murod, 1994: 9]. Mazkur misolda metonimiyalar (*o'ttizida, qirqida, bir kam saksonda*) tejamkorlik, qisqalikka intilish natijasida sodir bo'lgan. Aslida personaj nutqida maqoldan foydalanish orqali metonimiya hosil qilinmoqda. Keyingi metonimiya (saksonda) ham shu maqol ta'sirida shakllangan. Mazmunan kengayish hamda shaklan qisqarish yuz berib, otning ma'noviy xususiyatlari ham songa o'tmoqda.

...hamma vaqt o'risning ichida qaynaydi, o'ris tilini suv qilib ichib yuborgan... Kattalarimiz o'rus-da, axir! [Cho'lpon, 2000: 220].

Ma'lumki, badiiy nutqda asosan tejamlilik, ba'zan esa ortiqchalik tamoyillarining amalda bo'lishi kuzatiladi. Shu nuqtayi nazardan mazkur misolda *kattalarimiz* metonimiya shaklida qo'llanilgan. Xalq tilida mansabdor hamda hurmati baland insonlarga nisbatan katta sifati ishlatiladi. Shuningdek, transpozitsiyaga uchragan birlik otga xos grammatik ko'plik va egalik qo'shimchalarini qabul qilmoqda.

Xulosa qiladigan bo'lsak, adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish yoki so'zlarning umuman ko'chma ma'noda ishlatilishi uchun tilning badiiy-tasviriy vositalari hamda transpozitiv so'zlar muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 326 б.
2. Бутунбаева Т.А. Замонавий назмий дискурда индивидуалликни таъминловчи лисоний воситалар (Аъзам Ўктам ва Минҳожиддин Мирзо шеърляти мисолида): филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Самарқанд, 2021. – Б.63.
3. Ҳасанов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тилининг бадииятини таъминловчи лексик-стилистик воситалар. филол.фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – Б. 9.
4. Каримов С.А. Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. Ўқув қўлланмаси. – Самарқанд: СамДУ, 1994. – Б. 5.
5. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент: Шарқ, 1994. – 170 б.
6. Чейф У. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – С.72-73, 75-78.
7. Чўлпон Абдулҳамид. Кеча ва кундуз. Роман. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 218 б.

KONTRASTIV TILSHUNOSLIKNING LINGVOMADANIY MASALALARI

Rasulova I.A., SamDAQI dotsent v.b.

Annotatsiya. Maqolada chet tilini o'rganish jarayonida yuzaga keladigan lingvomadaniy masalalar, ularning sabablari, kontrastiv lingvistikaga doir qarashlar, maqollar va hikmatli so'zlarda mavjud o'xshash va farqli jihatlar qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kontrastiv tilshunoslik, lingvomadaniy tilshunoslik, olamning lisoniy manzarasi, maqollarning tilda aks etishi, ekvivalentli maqollar, farqlanuvchi maqollar.

Hozirgi vaqtda kontrastiv tilshunoslik muammolari nihoyatda dolzarbdir. Kontrastiv tilshunoslik – umumiy tilshunoslikning jadal rivojlanayotgan yo'nalishlaridan hisoblanadi. Kontrastiv tilshunoslikning maqsadi – til sathlarining barcha jabhalarida ularning o'xshashliklari va farqlarini aniqlash, til egalarining nutqida xilma-xil o'zgarishlarni o'rganish, tillarni tipologik qiyoslash. Har bir xalqning turmush tarzi, uning madaniyati, albatta, uning tilida o'z aksini topadi. Har bir tilni o'rganishda, u til vakillarining madaniyati bilan bog'lab o'rganilsa, til o'rganish jarayoni ancha osonlashadi. Shu sababli kontrastiv tilshunoslik, nafaqat til va til egalarining nutqida mavjud o'xshashlik hamda farqlarni balkim, til egalarining madaniyatining tilda aks etish holatlarini va olamning lisoniy manzarasi har bir xalqda o'zgacha aks etishini tipologik jihatdan o'rganadi.

Xalqlar o'rtasida aloqa munosabatlarning kengayishi chet tillarni o'rganishga bo'lgan ehtiyojning ortishiga va qiyosiy tadqiqotlarning ortishiga sabab bo'ldi. I. Sterninning so'zlariga ko'ra, qiyosiy tadqiqotlarga qiziqishning o'sishi quyidagi sabablarga ko'ra yuzaga keladi:

- til materialining universal xususiyatlarini aniqlash zarurati;
- turli tillarda so'zlashuvchilar olamning lisoniy manzarasini tasvirlash istagi;
- ikki tilli lug'atlarni takomillashtirish zarurati;
- semantik va lingvistik tafakkurning milliy xususiyatlarini o'rganishga qiziqish;
- chet tillarini o'qitish ko'lamining kengayishi [Sternin, 2007: 9].

“Lingvokulturologiya” kitobining muallifi V.Maslova o'xshatishlarda muayyan xalqning milliy dunyoqarashi aks etishini ta'kidlab, bu fikrini rus, belorus va qirg'iz tilida qo'llanuvchi o'xshatish qurilmalari tahlili asosida dalillaydi. Uning fikriga ko'ra, “*глаза блестящие как Иссык-Куль*”, “*сильный как Манас*” kabi qurilmalar qirg'iz xalqining milliy dunyoqarashini aks ettiradi. V.Maslova, shuningdek, muayyan xalqning obrazli tafakkur tarzi, xususan, o'sha xalq tilida qo'llanuvchi o'xshatishlarda ham yaqqol namoyon bo'lishini ta'kidlaydi [Maslova, 2001: 65]. Masalan, bizlarda kimnidir ajdarga o'xshatsa, ko'pincha, urushqoq odam ko'z oldimizga keladi, lekin Xitoyda ajdar tinchlik, yaxshilik

timsoli bo‘lib, ajdarga o‘xshatish yaxshi ma’noda hisoblanadi. Olimaning bu fikrini o‘zbek tilidagi turg‘un o‘xshatishlar, maqollar ham tasdiqlaydi.

Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Shunday ekan, A tilda mavjud so‘zlarni B tilda ifodalashda bo‘shliq hosil bo‘ladi. Bu bo‘shliq B tilda gapiruvchi biligv nutqining sof chiqmasligiga yoki shu til madaniyatidan xabarsiz ekanligini ko‘rsatuvchi eng katta omillardan biri sifatida maydonga chiqadi. Sanab o‘tilgan lingvomadaniy birliklardan lakunalar ikkinchi tilni o‘rganishda katta to‘siq bo‘lishi mumkin. Jumladan, V.Jelvisning takidlashicha, lakuna – “ba’zi bir madaniyatlarda kuzatiladigan va boshqa tillarda mavjud bo‘lmagan, aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, ommaviy ifodaga ega bo‘lmagan “alohidalik”dir” [Jelvis, 1997: 136-137].

Tojik folklorshunoslarining fikricha, o‘zbek va tojik xalqlarining og‘zaki ijodi nafaqat bir-biriga ta’sir o‘tkazgan, balki shu darajada o‘zaro singib ketganki, ularni qaysi tildan kelib chiqqanini ba’zan aniqlashtirish qiyinchilik tug‘diradi va ularni folklorning barcha sathlarida kuzatish mumkin [Kalontarov, 1969: 11]. Samarqand tojiklari o‘zbeklar bilan aralashib yashashlari natijasida xalq og‘zaki ijodida yor-yorlar ko‘pincha ikki tilda kuylanadi. B.Shermuhammedovning aytishicha, Samarqand tojiklari xalq og‘zaki ijodida shunday qo‘shiqlar, to‘rtliklar, baytlar o‘zbek tilida uchraydi va bu qo‘shiqlar o‘zbeklar ichida ham mashhur. Bundan tashqari samarqandlik tojiklar shunday qo‘shiqlarni ham bilishadiki, bularning ko‘pi o‘zbek folkorida uchramaydi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, bunday asarlarni samarqandlik tojiklar yaratishgan” [Shermuhammedov, 1966: 9].

Biz bilamizki, maqollar ota-bobolarimizning hayotiy tajribalari asosida chiqargan xulosalari hisoblanadi. Maqol – xalq og‘zaki ijodi janri; qisqa va lo‘nda, obrazli, grammatik va mantiqiy tugal ma’noli hikmatli ibora, chuqur mazmunli gap. Muayyan ritmik shaklga ega. Maqollarda avlod-ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ulari, ijobiy fazilatlarini mujassamlashgan. Asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda poetik shaklga kelgan [O‘zbek maqollari, internet ma’lumoti: 10]. Tojik va o‘zbek xalqlarining asrlar davomida ayni moddiy, madaniy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma’naviy shart-sharoitlarda lingvomadaniy aloqa va hamkorlik muhitida yashaganlari natijasi maqollarda yaqqol aks etganligini A. Kalontarov qiyoslar ekan, ikki guruhga ajratib o‘rganadi: 1) to‘g‘ridan to‘g‘ri ekvivalentli maqollar; 2) mazmunan mos, lekin shaklan lug‘at tarkibiga ko‘ra farqlanuvchi maqollar [Kalontarov, 1969:136].

1. To‘g‘ridan to‘g‘ri ekvivalentli maqollarning uch xili mavjud: a) lug‘at tarkibi va mazmunan butunlay mos keluvchi maqollar, masalan, *Sukut alomati rizo* [O‘zbek xalq maqollari, 1965:136]; *Avval taom, ba’d az kalom* [O‘zbek xalq maqollari, 1965:46]; *Vaqt g‘animat* [O‘zbek xalq maqollari, 1965:91]; *Tarki odat – amri mahollo*

b) mazmuni to'liq mos keladi, asosiy so'zlar mos tushadi faqat grammatik qurilishda va yordamchi so'zlarda farqlanuvchi maqollar. Masalan: *Tojikcha: Dar tagi kosa nim kosa.* O'zbekcha: *Kosaning tagida nim kosa.*

c) mazmunan mos, tuzilishi va so'zlarning mazmuni kalkalash yo'li bilan tarjima qilganga o'xshaydi. Masalan, tojikcha: *Angura xo'ru bog'asha napurs.* O'zbekcha: *Uzumni ye, bog'ini surishtirma.*

2. Maqollarning ikkinchi guruhiga mazmunan bir xil lekin obrazli shakllantirish va leksik tarkibi boshqacha bo'lgan maqollar. Tojikcha: *Dardi badro davo bad.* O'zbekcha: *Achchiqni achchiq kesaro*

Bu misollardan yaqqol ko'rinib turibdiki, o'zbek va tojik xalqlari asrlar osha yonma-yon yashab kelganligi sababli olamning lisoniy manzarasi har ikki xalqda o'xshash bo'lib, buning sababi uzviy aloqalarda bo'lgan. Mana shu ekstralingvistik omillarning barchasi tilda o'z aksini topgan. Yuqorida ko'rsatilgan maqollar bunga yorqin dalil bo'la oladi.

Qo'shni va qo'shni bo'lmagan, qardosh va qardosh bo'lmagan har xil tillarining o'zaro aloqasi dastlab tilning lug'at tarkibida ko'zga tashlanadi. Shu bois bir tilning lug'at tarkibida ikkinchi boshqa tilning lisoniy birliklari o'ziga xos qatlamni tashkil qiladi. Bu hol o'zbek tili leksikasidagi ko'plab tojik (fors) so'zlarining, tojik tili leksikasida shunday miqdordagi o'zbek (turk)cha so'zlarning mavjudligi va ularning real amali bilan ham isbotlanadi [Berdialiyev, Zokirov, 2018: 6].

Muayyan xalq, millat tilining boshqa xalq yoxud millat tiliga ta'siri lug'aviy sathdan tashqari boshqa sathlarda ham ko'zga tashlanadi.

Tillarning aloqasi natijasida ko'pincha interferensiya ro'yobga chiqadi, ya'ni bilingvlar yoki polingv nutqida, ular birdan ortiq til bilan yaxshi tanishligi natijasida til me'yorlariga bo'ysunmaslik va undan chetga chiqish holatlari yuz beradi. Bir tilning struktur-semantik unsurlarini, grammatik xususiyatlarini boshqa tilga to'g'ri-to'g'ridan ko'chirishga asoslanuvchi tranferensiya hodisasi jamiyatda lisoniy-kommunikativ axborot almashuv kuchaygan sari, davlatlar, millatlar, etnik guruhlar o'rtasida lingvomadaniy aloqalar kuchaygan sari tobora rivojlanmoqda hamda nutqiy amaliyotdan keng o'rin olmoqda. Bu jarayon eng eski davrlardan beri ozmi-ko'pmi uchrab kelayotgan bo'lsa-da, u XX asrdagi iqtisodiy-siyosiy, etnosiyosiy, madaniy-lingvistik aloqalar tufayli misli ko'rilmagan ko'lamlarga erishdi hamda milliy tillar taraqqiyotiga xavf solish darajasiga yetdi. Bu masalalar G'arb tilshunosligida o'tgan asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran tahlil qilina boshladi va oxirgi yillarda bu tilshunoslikning dolzarb va keng o'rganilayotgan sohalaridan biri bo'lishga ulgurdi [Rasulova, 2022: 64].

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, har bir millatning o'ziga xos turmush tarzi, yashash muhiti, fikr va mulohazalarni qabul qilib idrok etishi uning tilida ham namoyon bo'ladi. Har bir xalq yashayotgan joyining tabiati, u xalqning iqtisodiy tuzumi, og'zaki ijodiyoti, badiiy adabiyoti, san'ati, fani, urf-odatini o'zida aks ettirib, to'plab, avloddan-avlodga yetkazib berish tilning milliy-madaniy belgisidir. Milliy-madaniy xususiyatlar tilning hamma qatlamlarida: leksikasida ham, grammatikasida ham, hatto fonetikasida ham mavjud. Biroq milliy-madaniy

belgilar tilning harakatdagi birliklarida juda aniq namoyon bo'ladi. Bunday til birliklari so'zlar, frazemalar va paremiyalardir yoki maqollardir. Til o'rganish jarayonida lingvokulturologik interferensiyaning oldini olish maqsadida o'rganilayotgan til vakillarining madaniyati, urf-odatlar, tarixi bilan tanishish maqsadga muvofiq bo'lib, til o'rganish jarayonini va tarjimani yengillashtiradi va lakunar bo'shliqni to'ldirishda foydali bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Berdialiyev A., Zokirov M.T. O'zbek va tojik lisoniy aloqasi asoslari. Oliy o'quv yurtlari filologiya fakulteti talabalari uchun qo'llanma. -Farg'ona, 2018, –B. 6.
2. Желвис В.И. К вопросу о характере русских и английских лакун // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 136-137.
3. Калонтаров Я.И. Таджикские пословицы и поговорки в сравнении с узбекскими. Душанбе, 1969Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva. 2001. – S. 65.
4. Rasulova I.A. Lingvomadaniy interferensiya hamda uni bartaraf etish yo'l-yo'riqlari. Filologiya bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) diss. – Samarqand, 2022.
5. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования. — М., 2007. –С. 9.
6. Шермухаммедов. Б. Таронаҳои Самарқанд. Душанбе, Нашр. “Дониш”, 1966.–Б.9. Яна қаранг: Хонхужаева А.С. Этнографическая лексика таджикского языка по свадебным и траурным церемониям (на материале Самаркандского диалекта): автореф. дисс. докт. философии по филологии. - Самарканд, 2019. –51 с.
7. Узбекско-русский словарь. –М., 1959.
8. O'zbek xalq maqollari. –Toshkent, 1965. –B. 136.
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Maqol> (murojaat qilingan sana 15.02.2021)

EVFEMIK DARAJALANUVCHI NUTQ – MADANIY NUTQ BELGISI SIFATIDA

Turdimurodov S.E., TerDU dotsenti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tili va nutqida mavjud kuzatiladigan evfemik graduonimiya (darajalanish) hodisasi va uning o'ziga xos xususiyatlarining madaniy nutq belgisi sifatidagi o'rni xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'z: evfemizm, darajalanish, evfemik nutq, graduonimiya,

Tilda nutq egasi tomonidan hosil qilingan evfemik ma'nolar darajasini, nutqiy madaniyat saviyasini, shuningdek izohli lug'atlarning sarmazmunligini ko'rsatuvchi muhim vositalardan biri evfemik ma'noli leksema va birikmalardir.

Tilning o'ziga xos xususiyatlaridan biri nutqimizda uning birliklaridan lisoniy va nutqiy evfemizmlarning gradual tarzda qo'llanilishi deyish mumkin. Evfemik graduonimlar o'zida til va madaniyat mushtarakligini ta'minlashda katta

ahamiyatga ega. Ular xalqlarning milliy-madaniy xususiyatlarning paydo bo'lishi va o'sishi bilan uzviy bog'liq. Bunda milliy, shaxsiy mentalitet va dunyoqarash bilan chambarchas bog'liq evfemizatsiyani graduonimiya bilan o'zaro uzviy bog'liqlikda ilmiy tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega ekanligi qayd etilmoqda.

Hozirgi kunda respublikamizda ijtimoiy-siyosiy madaniy-ma'rifiy sohalarda tub islohatlar o'tkazilayotgan bir davrda o'zbek tilshunosligida ham hal etilishi lozim bo'lgan muhim masalalar ko'zga tashlanmoqda. Darhaqiqat, "Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejiz emas albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi" [Mirziyoyev, 2017: 1]. Shuningdek, bugungi til tadqiqiga yangicha yondshuvlar davrida o'zbek tilshunosligida ham til birliklarining semantik munosabatida namoyon bo'luvchi aynanlik va farqlilik muammosini semasiologik aspektda tekshirish muhim ahamiyatga ega. Bu yo'nalishda, ayniqsa evfemik ma'noviy darajalanish hodisasi va uning asosan nutqiy aspektda gradual sinonimiyaga munosabatini o'rganish dolzarb muammolardan biri sanaladi.

Darajalanish hodisasi tilshunoslikda tadqiqot obyekti sifatida o'zbek tilshunosligida 1989-yilda so'zlararo ma'noviy munosabatlarning bir ko'rinishi sifatida talqin etilib, unga graduonimiya hodisasi deb nom berildi – "...o'zbek tilshunosligida lisoniy ma'noviy munosabatni aks ettiriruvchi sinonimiya, omonimiya, antonimiya kabilarning umumiy tarkibiy qismi bo'lgan -onimiya qismini lotincha gradu ("daraja", "bosqich") so'zi bilan biriktirish asosida sun'iy ravishda yasaldi" [Bozorov, 1997: 147]. Bu hodisa 1990-yilda tilshunos R.Safarovning nomzodlik ishida ilmiy faraz sifatida berilgan bo'lsa [Safarova, 1990: 146], 1993-1994-yillarda Sh.Orifjonova lug'aviy darajalanishni nomzodlik dissertatsiyasida atroflicha tadqiq etdi [Orifjonova, 1994: 159]. Graduonimiya hodisasi o'zbek tilshunosligida asoslandi, rivojlantirildi va rus tilshunosligida esa o'zgacha talqinda tadqiq etildi. 1997-yilda tilshunos O.Bozorov doktorlik dissertatsiyasida graduonimiya nafaqat so'zlararo munosabatlar tizimida, balki, fonetika va fonologiya, morfoogiya va sintaksis hamda stilisitika hamda sohalarida ham namoyon bo'luvchi umumiy munosabat turi ekanligi haqidagi farazni ilgari surdi.

O'zbek tilining o'zga tillar bilan aloqasi, qolaversa, fan-texnika taraqqiyoti natijasida qo'llanish doirasi kengayib borayotgan mazkur graduonimik lug'aviy birliklarni tizimlashtirishning leksikografik jihatdan ilmiy-nazariy asoslari yaratilmagan. Shuningdek, evfemik graduonimik birliklarni izohli lug'atlarda aks ettirish, evfemik vositalarning adabiy til rivojlanishidagi o'rni, turli kasb-hunar egalari nutqi evfemikasi kabi masalalar ushbu sohada yangi tadqiqotlar olib borish lozim ekanini ko'rsatdi. Bu esa evfemik graduonim birliklarni leksikografik jihatdan tahlil va tavsif qilish hozirgi o'zbek tilshunosligi oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Ma'lumki, darajalanish hodisasini aniqlashda belgi (hodisa) miqdorining ma'lum bir yo'nalishida ozayishi va ko'payishi bosh mezon hisoblanadi.

Darajalanishning falsafiy asoslari va undagi shakllanish ko'lamini shuni ko'rsatadiki, bu hodisa tillarning tiplari orasida [Mirzaqulov, 1994: 42], tillar oilasi va bir til shevalari [Jo'rayev, 1968: 45-49], o'rtasidagi bog'lanishlarda, umuman tilning barcha sathlari, ularning birliklari, umumiy va xususiy sistemalarida o'z ifodasini topadi. Ushbu hodisaning tilning turli sathlarida namoyon bo'lishi Sh.Rahmatullayev, H.Ne'matov, R.Rasulov, O.Bozorov, S.G'iyosov M.Narziyeva, Sh.Orifjonova, M.Fayzullayev, Q.Eshboyev kabi bir qator olimlarning tadqiqot ob'ekti bo'lib, ularning ishlarida darajalanish turli aspektlarda o'rganilgan.

O'zbek tilshunosligida sifatlardagi darajalanish va uning o'ziga xos xususiyatlari borasida ilmiy tadqiqotlar olib borgan Z. Ma'rupov, A.Madrahimov, A.Hamidova, F.Is'hoqov, M.Qo'ldoshev va Z.Mamarajabovanning ishlarida hamda o'zbek tilidagi ayrim darslik va qo'llanmalarda darajalanish hodisasi sifatida bevosita sifat so'z turkumining kategorial formasi talqin etilgan. Xususan, Sh.Shahobiddinova o'zbek tili morfologiyasining dialektik talqiniga bag'ishlangan ishida daraja kategoriyasini yanada chuqurroq tahlil qildi va daraja hamda qiyos kategoriyalarini farqlash xususidagi qarashlarni asoslab berdi [Shahobiddinova, 1994: 108]. O'zbek tilidagi daraja kategoriyasini funksional semantik maydon sifatida o'rgangan tilshunos L.Elmurodova daraja tushunchasining grammatik kategoriya doirasiga sig'masligini va uning sathlararo namoyon bo'lishini alohida ta'kidlab o'tadi [Elmurodova, 2011: 26]. Mazkur ilmiy ishda darajalanish hodisasi maydon sifatida o'rganilganligiga qaramay, undagi darajalanish hodisasi faqatgina sifat so'z turkumiga xos grammatik kategoriyaligicha qolaveradi, chunki undagi belgi darajasini ifodalovchi vositalar grammatik yo'l bilan yasalgan holda sifatlarga birikib keladi. Graduonimiya esa aynan lisoniy birliklar belgilarining grammatik yo'l bilan emas, balki leksik va semantik xususiyatlari orqali o'zaro farqlanishini ifodalovchi leksik-semantik maydondir. O'zbek tilidagi asliy sifatlarda belgi darajasi semasinining me'yyoriydan eng ko'pgacha bo'lishi (*chiroyli – ko'rkam – go'zal – zebo*) haqidagi qarash tilshunoslar R.Rajabova va S.G'iyosovlarning tadqiqotlarida berildi. Binobarin, S.G'iyosov nomzodlik dissertatsiyasida sifatlarni semantik jihatdan farqlovchi mezon sifatida belgining darajalanish mezonini [G'iyosov, 1983: 22] ko'rsatib o'tadi.

Lotincha gradu – ("daraja") so'zi bilan bog'langan hozirgi vaqtda graduonimiya, gradatsiya munosabati darajalanish atamaları teng deyarli sinonim sifatida ishlatilmoqda. O'zbek tilshunosligida bu masala bilan bog'liq barcha tadqiqotlar chuqur o'rganilib kelinmoqda. Graduonimik qatorning kamida uchta a'zosi bo'lishi kerak, turkum a'zolari darajalanishni oshirish, miqdorni, sifatni oshirish va ifodalilikni oshirish tartibida joylashtirilishi kerak. Agar leksik graduonimlarning ayrimlari ikki yoki undan ortiq ma'no jihatdan juda yaqin variantga ega bo'lsa, ular orasiga belgi qo'yiladi va ularning hammasi bir qatorda beriladi. Shu bilan birga siklik xarakterga ega graduonimik xarakterga ega graduonimik qatorlarga siklik graduonimik qatorlar nomini berish tavsiya etildi. Siklik graduonimik qatorning mohiyati shundan iboratki, agar biror hodisaga agar biror hodisaga nisbatan boshlang'ich va yakuniy nuqtalar bo'lsa, bu nuqtalar bir-biriga nisbatan antonym bo'may balkisiklik xarakterda bo'ladi [Ne'matova, 2021:

58]. Shu o'rinda shuni ham aytib o'tishimiz kerakki, nafaqat ma'lum tartibda joylashtirilishi (ya'ni lug'atlarda berilishi nazarda tutilmoqda) balki, nutqda qo'llanilishida ham buni e'tiborga olish kerak deb hisoblaymiz. Masalan, ochiq aytilishi noqulay bo'lgan uylantirmoq leksemasi o'rnida qo'llaniladigan evfemik ma'nodosh vositalar qatorining qo'llanilishida ham *harakatni ifodalashdagi ierarxik munosabatga ko'ra* graduonimik munosabat yuzaga kelishini kuzatish mumkin. Misol tariqasida *beshikkerti qilinmoq/etakyirtish qilmoq/qulog'i tishlatilmoq* (etnografik evfemizm muallif izohi) → *atalmoq/bag'ishlanmoq* → *boshini bog'lamoq* → *non sindirmoq* → *patir ushatmoq* → *qo'y yubormoq* → *fotiha bo'lmoq* kabi evfemik vositalar qatorida ushbu harakatlar bosqichma-bosqich, ierarxik tarzda qo'llanilishini aytib o'tmoqchimiz. Guvohi bo'lganingizdek, evfemik ma'noli leksemalar paradigmasida ham graduonimik xususiyatning namoyon bo'lishini kuzatish mumkin. Bunda ma'lum bir qo'pol va noo'rin birliklar o'rnida qo'llaniluvchi evfemik ma'nodosh leksemalar qatori mavjudki, ular orasida ham ma'lum darajada graduonimlikni anglash qiyin emas. Shuningdek, bu kabi misollarimizni bo'g'oz (homilador) so'zi misolida tahlil qilish mumkin. Ya'ni, *gumoni bor* → *bo'yida bo'lmoq* → *ikkiqat* → *oyoq olishi g'alati* → *yuzida dog' paydo bo'lmoq* → *nishona paydo bo'lmoq* → *og'ir oyoq* → *yukli* kabi evfemik vositalar qatorida ham ilk tushunchadan tortib, leksemalar o'rtasidagi semantik jihatdan ma'lum darajada *homiladorlik* tushunchasining kuchayib borish ma'no qirralarida ierarxik darajalanishni anglash mumkin.

Lisoniy darajalanish deyilganda til birliklari belgilaridagi tadrijiy ozayish va ko'payishni tushunamiz. Til birliklari darajalanishga ega ekan, o'z-o'zidan paradigmatic, sintagmatic va ierarxik munosabatlar hamda turli vazifalar bajarish ko'lamlariga ham darajalanishning xos ekanligi ma'lum bo'ladi. Lisoniy darajalanish muammosi tadqiq etilayotganda asosiy lisoniy belgilarninggina emas, balki yordamchi (fakultativ) belgilarning ham darajalanishiga e'tibor berilishi kerak. Lisoniy darajalanishning yondosh til hodisalariga munosabati masalalari ham muhimdir.

Darajalanish maxsus qatorda aks etar ekan, bu qatorlarni ularning mazmun turlari, tashkil etuvchilar miqdori (soni) kabilar asosida tasniflash va tavsiflash masalalari paydo bo'ladi. Qator asosida tahlil etilish sinonimiya va antonimiya talqinlariga ham xos bo'lganligi uchun graduonimik qatorlarning sinonimik va antonimik qurilishlarga munosabatini aniqlash nazariy ahamiyatga molik bo'lgan masalalardir.

Evfemizm tilning nutqiy qatlamida sodir bo'ladigan jarayon - qayta nomlash bilan bog'liq hodisa bo'lib, to'la ma'noda uslubiy ma'nodoshlik qatorini tashkil etish bilan xarakterlanadi. U millatning etik-estetik didi, milliy ruhi, odobi va nazokati bo'lib, muomala madaniyatining o'ziga xosligini aks ettiradi. Bu esa ularning turli vaziyat, matn va zamonda qo'llanilishga xoslangan turidan foydalana olish imkonini beradi, shuningdek, nutqning sayqallanishiga olib keladi. Evfemik darajalanish qatorlaridagi har bir leksema va birikma vositalardan o'rinli va unumli foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so'zi. – Toshkent, 2017, 23 dekabr, №258.
2. Bazarov O. O'zbek tilida darajalanish: Filol. fanlari d-ri .. diss. avtoref. -Toshkent, 1997;
3. Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс....канд.филол.наук. – Ташкент, 1990.
4. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya: Filol. fan. nom....disc. – Toshkent., 1994.
5. Mirzaqulov T. O'zbek tili morfem paradigmasi va sintagmatikasi: Filol. fan. d-ri. ... diss. avtoref. – Toshkent., 1994. – 42 b.
6. Jo'rayev B., Qudratov T. Oraliq shevalarning fonetik-morfologik xususiyatlari //O'zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 1968. №2. – B. 45-49.
7. Shahobiddinova Sh. O'zbek tili morfologiyasi umumiylik-xususiylilik dialektikasi talqinida. I qism. – Andijon, 1994. – 108 b.
8. Elmurodova L.N. O'zbek tilida daraja funksional-semantik maydoni (belgi darajasi mikromaydoni). Filol. fan. nom. diss. avtoref. – T. 2011. – 26 b.
9. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореф. дисс. ...канд. филол.наук. – Т. 1983. – 22 с.
10. Nematova Mohibegim Fazliddinovna. Fan va ta'lim axborotlari. 2-son (105). 2-qism. 2021. 58 b.
11. Omonturdiyev A. O'zbek tilining qisqa evfemik lug'ati. – Toshkent: "Fan", 2006. – 91-92 b.
12. Turdimurodov S. O'zbek tilining izohli lug'atlarida evfemik ma'nolar talqini. Filol. fanlari b. fal. dok. diss. Termiz., 2022. 139 b.

OLAMNING LISONIY MANZARASIGA OID MULOHAZALAR

Kazakov I.R., Qaroraqalpoq DU dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada olam lisoniy manzarasi, olam milliy manzarasi, olam ilmiy manzarasi haqida xorijlik, o'zbek tilshunoslari tomonidan bildirilgan ta'riflar keltirilgan. O'z navbatida, ularga munosabat bildirilgan. Butun olam haqidagi tasavvurotlar butun insoniyatni ularning hayoti davomida boshqarishi, faoliyatini belgilab berishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: olam lisoniy manzarasi, olam milliy manzarasi, milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar, milliy-madaniy kodlar, verbal va noverbal vositalar, olam obrazi.

Lingvokulturologiya sohasiga doir tadqiqotlarda olamning lisoniy manzarasi va olamning milliy manzarasi tushunchalari orasidagi chegarani, albatta, bilish kerak. Olam milliy manzarasi lisoniy manzaraning yuzaga kelishi uchun poydevor vazifasini o'taydi. Lingvist O.Kornilov o'zining "Lisoniy manzara milliy mentalitetning hosilasi sifatida" kitobida ularni shunday tavsiflagan edi: "Olamning milliy manzarasi millat tafakkuridagi prototiplar yig'indisi, olamning lisoniy manzarasi esa shu prototiplarning lisoniy muqobillaridir" [Kornilov, 2003: 82]. Shu o'rinda lingvist Z.Sabitovanning olam lisoniy manzarasiga bergan ta'rifini

ham keltirish muhim. Unga ko'ra, "Borliqni idrok etishning tilda aks etgan, millatning ko'p asrlik tajribalari orqali shakllangan, insonning voqelikka munosabat tarzini belgilovchi, zamonda o'zgaruvchan, olamning ilmiy manzarasiga nisbatan sodda milliy o'ziga xos shaklidir" [Sabitova, 2013: 53]. Olamning ilmiy manzarasi ilmiy bilish taraqqiyotining ma'lum tarixiy bosqichlarida vujudga keladi. U borliq haqidagi olingan, o'rganilgan umumiy bilimlarning yig'indisi hisoblanadi. Umuman, olamning ilmiy manzarasi biror sohaga qiziqish va shu qiziqish natijasida muayyan fan, sohaga doir barcha elementlarni jamlashdir.

Olamning lisoniy manzarasiga zamonaviy o'zbek tilshunosligida berilgan yana shunday ta'riflar ham kuzatiladi: "Olamni idrok etishning muayyan til jamoasi ongida tarixan shakllangan, ularning tilida barqarorlashgan va ayni shu jamoa uchun xos bo'lgan odatiy hamda majburiy usullari majmui; olamni idrok etish va konseptuallashtirishning universal va ayni vaqtda milliy xoslangan usullari yig'indisidir" [Xudoyberganova, 2015: 33].

Til jamiyatda millat mavjudligini ta'minlaydi. Til millatning ruhi, g'ururi sifatida e'tirof etiladi. Har bir xalq milliy mentalitetiga mansub odob-axloq mezonlari, madaniy qadriyatlar o'sha xalq milliy tilining leksik, frazeologik, paremiologik birliklarida, o'xshatish, ramz va stereotiplarida barqarorlik kasb etadi. Chunki bu birliklar xalqning o'tmishida shakllangan va asrlar osha yashab kelayotgan, umummilliy xarakter ifodalovchi olamning yorqin obrazi – milliy-madaniy kodlar yig'indisini jamlaydi.

Olam lisoniy manzarasi E.Yakovleva tomonidan shunday ta'riflangan edi: "Olamning lisoniy manzarasi olamni til prizmasi orqali o'ziga yarasha idrok etishdir" [Yakovleva, 1994: 73-79]. Lingvist L.Dmitriyeva olam lisoniy manzarasiga "Olamning til ko'zgusida aks etishi" [Dmitriyeva, 2000: 37-41] tarzida baho beradi. Y. Karaulovga ko'ra, "Olamning lisoniy manzarasi mazkur tilning yaxlit holda olingan butun konseptual mazmunidir" [Karaulov, 1996: 264]. Ayon bo'ladiki, olam lisoniy manzarasi til sohiblarining butun olam haqidagi tasavvurlari, qarashlari, tafakkurining natijasi hisoblanadi. Olamning subyektiv obrazini yaratuvchi tildir. Hozirgi olamning lisoniy manzarasi xususidagi zamonaviy yondashuvlarda ham til va madaniyatning yaxlitligi masalasi asosiy o'rinni egallaydi. Ularning mushtarakligi olam lisoniy manzarasida ifodasini topadi.

Muayyan xalq madaniyati tilda verbal yoki noverbal vositalar bilan ta'riflanadi. Bu manzara tasvirida qadriyatlarning roli beqiyos. Dunyodagi tillarning turfa xilligiga bog'liq olamning lisoniy manzarasi ham rang-barangdir. Shu o'rinda, qadriyatlar olam lisoniy obrazini kishilar ko'z o'ngida gavdalandiruvchi bo'lib hisoblanishini ta'kidlash kerak. Demoqchimizki, olam lisoniy manzarasi qadriyatlar orqali baholanadi. Til faktida umumbashariy va milliy-madaniy qadriyatlar aks etganligi kuzatiladi. Bunday nuqtayi nazar V.Maslova qarashlarida ham aks etgan: "Olamning lisoniy manzarasi – millatning umummadaniy mulki, u ko'p tarkibli va ko'p miqyoslidir. Aynan olam lisoniy manzarasi kommunikativ xulq-atvor, tashqi olam va insonning ichki olamini

anglash imkonini belgilaydi. U biror-bir davrga xos bo'lgan ma'naviy, madaniy va milliy qadriyatlarga ega nutqiy tafakkur faoliyati uslubini aks ettiradi" [Maslova, 2007: 296]. Olamning lisoniy manzarasi G.Kolshanskiy ta'kidlab o'tganidek, "har bir xalqning ijtimoiy va mehnat tajribasi xususiyatlari negizida shakllanadi. Pirovard natijada bunday xususiyatlar hodisa va jarayonlarni turlicha leksik va grammatik nominatsiyalash, u yoki bu ma'nolar birikmasi sifatida ularning etimologiyasi (dastlabki, ilk xususiyatni nominatsiyalash va so'zning ma'nosini shakllantirish) va tilda insonning xilma-xil ijobiy (ijtimoiy va individual) bilish faoliyati tarzida muhrlanadi. Bu cheksiz sharoitlarga muvofiq ravishda uni maqsadli bilishga yo'naltiradigan rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi va har gal predmet va hodisalarning hamda ular orasidagi bog'liqliklarning faqat birini tanlaydi va mustahkamlab qo'yadi. Ayni xuddi shunday inson omili barcha lisoniy shakllarda, jumladan, me'yor va undan cheklanishlar hamda alohida individual uslublarda yaqqol ko'zga tashlanadi" [Kolshanskiy, 1990: 33].

Olam milliy manzarasiga doir R.Shirinovaning fikrini qayd qilish o'rinli: "Har bir xalq dunyoni o'zgacha ko'radi va uning dunyoqarashi ham bir-biridan batamom farq qiladi. Shunday ekan, olamning milliy manzarasi – bu faqat bitta mentalitetga xos manzaradir, shuning uchun ham bu tushuncha "olamning milliy manzarasi" deb nomlanadi" [Shirinova, 2007: 16]. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, olam manzarasida milliy-madaniy manzaraning ahamiyati katta. Milliy-madaniy manzara xalqning azaliy odatlari, qadriyatlari orqali vujudga keladi. Bu manzara olamning lisoniy manzarasini shakllantiruvchi omil hisoblanadi. Shuni ham unutmaslik kerakki, olam manzarasi shunchaki uning ko'zgudagi aksi emas. Bu haqida lingvist N. Arutyunova juda to'g'ri baho bergan: "Til – olamning shunchaki oddiy ko'zgusi emas. Shuning uchun u inson tomonidan nafaqat qabul qilingan, balki anglangan tushunchalarni ham qayd etadi" [Arutyunova, 1990: 95].

Tilning funksiyasi faqat shunchaki axborotni yetkazishdangina iborat emas. Balki kishi ongida jamlanib, mukammallik kasb etgan voqelik haqidagi xabarni qay yo'sinda bo'lsa ham tinglovchiga yetkazish tilning muhim vazifasi qatoriga kiradi. Olam haqidagi bilimlar, tasavvurlar tilda aks etar ekan, bunda aniq lisoniy mohiyat, milliy-madaniy xususiyatlar til egalarining mental dunyosini shakllantiradi, ya'ni kishilarda hayot haqida, olamning lisoniy manzarasi xususida bilimlar majmuini hosil qiladi, ularni umumlashtiradi. Ta'kidlanganidek, "Til olamning lisoniy manzarasini vujudga keltirishda ikki jarayonda bevosita ishtirok etadi: uning negizida olam manzarasi shakllanadi, tilning o'zi olamning boshqa manzaralarini izohlaydi, ular maxsus leksika yordamida tilga kirib keladi va unga o'zga madaniyat jihatlarini ham olib kiradi" [Ahrorova., Shokirova, 2013: 38]. Umuman, til insonlarning olam to'g'risidagi tushunchalari hamda bilimlarini yig'uvchi, saqlovchi va boshqalarga yetkazuvchi muhim vositadir. Til orqali inson olamni, uning manzarasini ta'rif-u tavsiflaydi. Olamning lisoniy manzarasini qanday tasavvur etish esa har bir insonning o'ziga bog'liq.

Olam lisoniy manzarasi tilda aks etar ekan, u bora-bora shakllanish bosqichidan o'tadi. Inson olam lisoniy manzarasi borasida shunchaki tasavvurga

ega bo‘lib qolmay, o‘zining hayoti davomida uni yanada boyitib boradi. Insonning ongida olamning lisoniy manzarasi narsa-hodisalar, voqealarning bir-biri bilan bog‘liqligi holda, yaxlit shaklda namoyon bo‘ladi. Buni N. Shvedovanning quyidagi tavsifi ham tasdiqlaydi: “Olamning lisoniy manzarasi xalqning asriy tajribasi orqali ishlab chiqilgan barcha mavjud narsalarni yaxlit va ko‘p qismli olam ko‘rinishida, til orqali anglanadigan qismlararo aloqalar va tuzilishlarda namoyon bo‘luvchi ifodalashni, ya’ni birinchidan, inson va uning moddiy hamda ma’naviy hayot faoliyatini, ikkinchidan, uni o‘rab turgan barcha narsalar: makon, zamon, tirik va o‘lik tabiat, inson o‘zi yaratgan afsona va sotsiumlarni lisoniy nominatsiyalar yordamida amalga oshirish demakdir” [Shvedova, 1999: 3-6].

Tilshunos A.Mamatov talqinlarida olam manzarasi olam obrazi tarzida qo‘llanilgan. Uning bu masalaga taalluqli fikriga e’tibor qaratilsa, unga ko‘ra, «Olam obrazi – bu shaxs tushunchasining konseptual tizimi, qaysiki mentallik asosida izohlanadi, olam manzarasi esa aynan olam obrazi, chunki u til orqali beriladi” [Mamatov, 2013: 127-129].

Xullas, inson bu hayotda tug‘ilib, voyaga yetar ekan, uning tasavvurlarida olam haqidagi lisoniy manzara til orqali shakllanib, butun umri davomida yanada mukammallashib boradi. Butun olam borasidagi tasavvurotlar insonlarni boshqaradi, ularning faoliyatini belgilab beradi. Xulq-atvori, madaniyatini namoyish qilishini ta’minlaydi. Dunyodagi har bir til olamni o‘ziga xos va mos tarzda ko‘radi. Shunday ekan, har qaysi til sohibi olamni o‘z mentalitetiga muvofiq holda anglaydi va milliy tilini shu asosda yaratishga sazovor bo‘ladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Корнилов О.А. Языковые карты мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд, испр. I доп. –М.: Черо, 2003.
2. Сабитова З.К. Лингвокультурология. –М.: Флинта: Наука, 2013.
3. Xudoyberganova D.S. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati. –Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015.
4. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира // вопросы языкознания. –Москва, 1994. –№ 5.
5. Дмитриева Л.М. Топонимическая картина мира: отражение бытующих сентенций // Язык. Человек. картина мира: Мат-лы все Рос. Конф. –Омск, 2000.
6. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. –М.: Наука, 1996.
7. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику –М.: Флинта: Наука, 2007.
8. Колшанский В.Г. Обективная картина мира в познании и языке. –М.: Наука, 1990.
9. Spirinova R.X. Olam milliy manzarasining badiiy tarjimada qayta yaratilishi: Filol. fan. d-ri. ... diss. –Toshkent, 2007.
10. Артюнова Н.Д. К проблеме функционирования типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. –М.: Советская энциклопедия, 1990.

11. Ахорова Р., Шокирова М.О. О Языковой картине мира // Tilshunoslikdagi yangi yoʻnalishlar va ularning muammolari: ilm. amal. seminar. mater. –Toshkent, 2013.

12. Шведова Н.Ю. Теорические результаты, полученные в работе над Русском семантическом словарем // Вопросы языкознания. 1999. –№1.

13. Маматов А.Э. Ментальность и менталитет в когнитивной сфере // Tilshunoslikdagi yangi yoʻnalishlar va ularning muammolari: ilm. amal. seminar mater. –Tashkent, 2013.

OʻZBEK TILSHUNOSLIGIDA MILLIY KORPUS LINGVISTIKASI MASALASI

*f.f.d., Sharipov F.G., GulDU dotsenti,
Sharipova M.F., GulDU talabasi.*

Annotatsiya. Korpus lingvistikasi ham jahon kompyuter lingvistikasining juda tez rivojlanib borayotgan sohasidir. Ushbu maqola oʻzbek tilining yangi – amaliy bosqichga oʻtishi bilan bogʻliq yechimini kutib turgan muammoli masalalarga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Kalit soʻzlar: korpus, kompyuter lingvistikasi, konkordans, elektron kutubxona, amaliy bosqich.

Korpus lingvistikasi ham jahon kompyuter lingvistikasining juda tez rivojlanib borayotgan sohasi boʻlib, bu borada sezilarli darajada yutuqlarga erishilmoqda. Rivojlangan davlatlardagi oliy taʼlim muassasalarida korpus lingvistikasi fani sifatida oʻqitib kelinmoqda. Demak, bu sohaning predmeti korpus yaratish nazariyasi va amaliyoti boʻlsa, fan sifatida korpusning oʻziga xosligi, dasturlash asoslari kabi jihatlari oʻqitilishi koʻzda tutiladi. Korpus lingvistikasi kompyuter lingvistikasining tarkibiy qismi, til korpusini yaratish, kompyuter texnologiyasi yordamida ulardan foydalanishning umumiy nazariyasi va amaliyoti bilan shugʻullanadi [1.48]. Korpus lingvistikasining predmeti – til korpusi. U ingliz tilida “linguistic corpus” yoki “text corpus” kabi atamalar bilan qoʻllanib, ilmiy adabiyotlarda turlicha taʼriflangan [2.26]. “Korpus – maʼlum maqsadda yigʻilgan matnlar majmuyini tashkil etuvchi til birliklarining yigʻindisi”, “korpus – alohida tilning yozib olingan ogʻzaki hamda yozma matnlari asosidagi lingvistik maʼlumotlar majmuyi”, “korpus – istalgan tabiiy (real) tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki ogʻzaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga joylashtirilgan matnlar yigʻindisi kabi. Demak, til korpusi [3.149-155] maʼlum tilning belgilangan davrdagi, xilma-xil janr, rang-barang uslub, hududiy holda ijtimoiy variantdagi matnlarning elektron shakldagi maxsus dasturiy taʼlimot asosidagi yigʻindisidir.

Til korpusi bugungi jahonda tez taraqqiy etayotgan soha – korpus lingvistikasi mutaxassislari tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borish, til oʻrgatish maqsadida yaratilmoqda. Jahon tillarining juda koʻpchiligi mukammal darajasi, matnning ilmiy, qayta ishlash imkoniyati bilan farq qiluvchi milliy korpusiga ega. Zero, “bugungi kunda lingvistik tadqiqot va amaliy topshiriqlar yechimi uchun til

korpuslari zamonaviy tilshunoslikning inkor etib bo'lmaz ish quroliga aylandi, chunki korpus turli lingvistik topshiriqlarni yechishga xizmat qiladi [4.26].

Demak, til korpusi deganda oddiy elektron kutubxona, ya'ni "Ziyonet kutubxonasi" yoki "Xurshid Davron kutubxonasi" emas, balki bunda elektron kutubxona matnlari tilshunoslik nuqtayi nazaridan leksik, morfologik, grammatik, semantik belgilari asosida boyitilgan kutubxona nazarda tutiladi. Bundan tashqari, tilni tadqiq qilish, o'rganish va o'rgatish uchun zaruriy, foydali va qiziqarli matnlar to'planishi nazarda tutiladi.

Yuqoridagi keltirib o'tganimizdek, korpus foydalanuvchisi uchun turli imkoniyat va qulaylik yaratadigan, korpusdan zaruriy axborotni olishga yordamlashadigan bir necha maxsus dasturiy vosita – konkordans (qidiruv tizimining nisbatan oddiy ko'rinish) yoki korpus menejeri mavjud. Korpus menejeri maxsus qidiruv tizimi, u korpus ma'lumotlarni olishga mo'ljallangan bir necha dasturlardan iborat bo'lib, statistik axborot va qidiruv natijasini foydalanuvchiga qulay shaklda taqdim etadi [5].

Qidiruv natijasi, odatda, konkordans – qidirilayotgan birlik leksik bog'lanish holatida manbaga ilova qilingan kontekstlar ro'yxati shaklida namoyon bo'lib, korpus menejerining qidiruv imkoniyati aniq so'zshakli, so'zning lemma (korpusda leksema shunday aytiladi) shakli, birikmali bo'lingan va bo'linmagan sintagma, morfologik belgilarga asoslangan jamlanma shaklini qamrab oladi. Talab qilingan hajmdagi kontekst ko'rsatgichlari qidiruv natijasi, saralangan materialni alohida faylda saqlash imkonini beradi [6].

Korpus yordamida bajariladigan amalning samaradorligini oshirish maqsadida korpus menejeriga quyidagi umumiy talablar qo'yiladi [2]:

- to'liq konkordans ro'yxatini tuzish;
- nafaqat alohida so'zni, balki murakkab birlik qidiruvini amalga oshirish;
- chiqarilgan ro'yxat (qidiruv natijasini) bir necha imkon asosida saralash;
- foydalanuvchiga qidirilgan so'z shaklini kengaytirilgan ko'rinishda taqdim etish;
- korpusning har bir elementi haqida sintaktik axborot berish.
- lemmalarni aks ettirish;
- so'zshakllarning morfologik xususiyati va qo'shimcha axboroti (bibliografik, tipologik) berish (bu parametr korpusga berilgan qo'shimcha izohga bog'liq);
- natijalarni saqlash va nashr etish uchun alohida faylda ishlay olish;
- nafaqat korpus, balki alohida fayllar bilan ham yuqori tezlikda ishlay olish;
- matnning barcha turdagi formatini (txt, rtf, doc, html, xml) o'zida saqlay olish;
- tajribali va ya'ni foydalanuvchilar uchun birdek yengil va intuitiv tushunarli bo'lish.

Til korpusining yana bir muhim jihati – korpus annotatsiyasi. Bunga Sh.Xamroyevaning monografiyasida shunday ta'rif berilgan "turli lingvistik topshiriqlar amalni bajarish uchun matnga lingvistik va ekstralingvistik qo'shimcha ma'lumot bilan ishlab berilgan bo'lishi lozim. Buning uchun matn

annotatsiyasi mavjud matn, uning komponentlariga maxsus izoh (masalan, soʻz turkumi haqida maʼlumot) berilishi lozim. Bu izoh matn tegi (belgi ishora) yoki annotatsiya deb ataladi [5].

Bunda shunday xulosa chiqadiki, annotatsiya mukammal, toʻliq boʻlishi korpus ahamiyatini belgilovchi omil hisoblanadi. Sh.Xamroyevaning yuqorida keltirilgan monografiyasida yana bir xususiyat representativlik toʻgʻrisida soʻz boradi. Bu atama ostida zaruriy hajm, miqdor, janr, uslub, mualliflarga tegishli matnlar proporsiyasining toʻgʻri tanlanishi tushunilishini taʼkidlagan. Bu xususiyat korpus tuzish jarayonida ham, undan foydalanish jarayonida ham saqlab turish korpusining ahamiyatini taʼminlovchi asosiy omil hisoblanadi. Demak, korpus turli mavzudagi gazeta, jurnal materiallari, fanning barcha sohasiga tegishli ilmiy, ilmiy-ommaviy asarlari, reklama, shaxsiy yozishma matnlari hamda badiiy asarlaridan tarkib topgan boʻlishi lozim.

Shuni alohida taʼkidlash lozimki, korpus kompyuter asrigacha ham shakllanib ulgurgan edi. Lekin keyingi davrda tadqiqning korpus metodidan foydalanishiga qiziqishining kuchayishini matnlarning katta massasini qayta ishlashga toʻgʻri kelganligi bois, kompyuter texnologiyalarni kirib kelishiga ehtiyoj tutildi. Aksariyat olimlar tilni tadqiq etishda introspeksiya (oʻz-oʻzini kuzatish) tabiiy faktga tayanish usuli doim ham aynan bir xil natija beravermaydi degan fikrni yoqlashadi. Mashhur korpus lingvistikasi mutaxassisi Toni Mak Enneri, Endryu Uilson ham empirik fakt, introspeksidan ham tabiiy, sunʼiy faktdan foydalanish lozimligi uqtiradi [7]. Demak, korpus lingvistikasi korpus shaklida boʻlmagan nutqiy maʼlumotning muhimligi, ahamiyatini ham rad etmaydi. Korpusni tuzish, oʻrganish korpus lingvistikasi sohasi rivojlanishidan oldin XVII asrlarda boshlangan boʻlib, bunga Bibliyaga oid tadqiqotlar, lugʻatlar, tillarni oʻqitish va Kvirik korpusini misol sifatida keltirish mumkin [5.32]. Faqatgina kompyuter asrigacha boʻlgan davrida noelektron shaklda yuzaga kelganligidan dalolat beradi. Bunga misol sifatida Panini tomonidan tuzilgan grammatika, Injil matnlarining tadqiq etilganligi toʻgʻrisidagi maʼlumotlar.

Keyingi asrda ham noelektron shaklda yaratilgan korpuslarga ehtiyoj borligi sezilib turdi. Chunki yangi koʻrinishdagi korpuslarni yuzaga kelishi uchun noelektron korpuslar asos boʻldi, bundan tashqari Korpusni shakllantirish bazasi sifatida muhim manba vazifasini bajaradi.

Xulosa qilib aytganda, tilning amaliy qoʻllanishi bilan bogʻliq koʻplab ishlarni, yaʼni hujjatlarni tayyorlash, matnlar tahriri, lugʻat va qomuslar tuzish yoki ularga munosabat bildirish hamda boshqa jihatlarni kompyuter orqali bajarish oʻzbek zamonaviy morfologiyasining yangi amaliy bosqichini boshlab beradi.

Bundan tashqari, oʻzbek tilshunosligida yangi amaliy bosqichga oʻtish, yaʼni amaliy filologik faoliyatni yoʻlga qoʻyish uchun amaliy filologiya bakalavri va amaliy filologiya magistri mutaxassislarni tayyorlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Kompyuter lingvistikasi oldida turgan asosiy vazifalar, yaʼni kompyuterga ovoz orqali kiritish, oʻzbek tiliga oʻqitadigan va bilimlarni baholaydigan dastur yaratish, chizilgan surat, matematik formuladagi xatolik,

matnda yo‘l qo‘yilgan orfografik, uslubiy hamda boshqa xatoliklarni aniqlovchi dasturini mukammal tarzda yaratishdir.

Til korpusini yaratish bugungi kunda har kuni nazoratda turadigan vazifa bo‘lishi zarur. Chunki tilning belgilangan davrdagi, xilma-xil janr, rang-barang uslub, hududiy holda ijtimoiy variantdagi matnlarni va boshqa til sathlari bilan bog‘liq muammolarni yechish uchun eng qulay va zamon talabiga mos dastur sifatida amaliyotga tatbiq etilishi zarur.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Захаров В.П. Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург. 2005. – С.48.
2. Кутузов А.В. Корпусная лингвистика. – Москва, 2008. –С.26.
3. Национальный корпус русского языка. // вопросы языкознания. – Москва: Наука, 2006. – С.149-155.
4. Недашивина Э.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург, 2006. –С.26.
5. Хамраева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таълимоти. –Тошкент: ClobeEdit, 2020.
6. www.ruscovprova.ru // Плунгян В. Зачем мы делаем корпусы?
7. Курс “Корпусная лингвистика (А.В.Кутузов). Litsenziya Sreative commons Attribution share-Alike 3.0 Unpofted (elektron resurs) –// [lov 314. brsu. Vu/Kmp/kmp-video/CL/Corporetinra.pdf](http://lov314.brsu.Vu/Kmp/kmp-video/CL/Corporetinra.pdf).

TILSHUNOSLIKDA KO‘CHMA MA’NOLAR TAVSIFI VA ULARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Sulaymonov B., QarDU dotsenti

Inson fikrlash, so‘zlash va mehnat qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan va shular tufayli boshqa barcha mavjudotu mahluqotlardan ustun turuvchi oliy zotdir. Insonda xotira, farosat, tasavvur, mantiq qudrati, iffat, sevgi bor. Har qaysi xalq milliy qadriyatlarini o‘z maqsad-muddolari, shu bilan birga umumbashariy taraqqiyot yutuqlari asosida rivojlantirib ma’naviy dunyosini yuksaltirib borar ekan, bu borada tarixiy xotira masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Inson bu masalaga ana shunday ilmiy asosda yondashib azaliy tariximizni o‘rganish va baho berishda uning biror-bir davrini qamrab olishga harakat qiladi. Barkamol avlod ma’naviyatini yuksaltirishda milliy urf-odatlarimiz va ularning zamirida mujassam bo‘lgan mehr oqibat, insonni ulug‘lash, osoyishta hayot, do‘stlik va totuvlikni qadrlash, turli muammolarni birgalashib hal qilish kabi ibratli qadriyatlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ma’lum bir xalqning hozirgi tilidagi leksikasi va uning yutuqli jihatlarini ko‘rsatib berishda shu tilning umumiy izohli lug‘ati muhim ahamiyatga ega. O‘tgan asrning so‘nggida mana shu ehtiyoj, qolaversa, tilimizdagi leksik qatlamni umumlashtirish, uning leksik-semantik xususiyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan ochib berish maqsadida ilk ikki jildli izohli lug‘at yaratildi. Unda o‘zbek tilining leksik tarkibi ilk bora tartibga solindi, lug‘atlarda qanday leksik qatlamlar, aks etishi

meyorlashtirildi, izohli lug‘at tuzish tamoyillari amaliy jihatdan qaror topdi, lug‘atchilikning turli sohalariga oid yutuqlar umumlashtirildi²².

Leksik ma‘no leksik semantikaning asosiy kategoriyasi, markaziy tushunchasidir. Har qanday leksik birlik ikki jihatning – nom (shakl) va leksik ma‘noning barqaror birikuvidan tashkil topadi²³. So‘zning semantik strukturasi o‘ta murakkab jarayon bo‘lgani tufayli uning leksikografik talqini ham har doim nazariy va amaliy tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biri bo‘lib kelgan. Bugungi kunda o‘zbek leksikografiyasi so‘zlarning ma‘noviy talqini masalasida katta yutuqlarni qo‘lga kiritdi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” o‘zbek xalqi tarixi va ma‘naviyati taraqqiyotida ulkan hodisa bo‘ldi. Lug‘atning asosiy vazifasi o‘zbek adabiy tilining so‘z boyligini to‘plash va tavsiflash bilan birga, uning meyorlarini belgilab berish va mustahkamlashdan ham iboratki, unda adabiy tilning imlo, talaffuz, so‘z yasash va ishlatish meyorlari tavsiya etildi²⁴.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati ikki tomlik (1981)da lingvistik, leksikografik tamoyillar nazariy asoslangan dastlabki lug‘at sifatida umumxalq tili va adabiy tilimizga mansub bir talay leksemalarni aks ettirishga harakat qilindi. Shuningdek, 2006-2008, 2020-yillardagi navbatdagi nashrlarida esa bu jarayon yanada takomillashtirildi.

Ikki va besh jildli izohli lug‘atlarning “Lug‘at tuzilishi va undan foydalanish” qismida “bosh so‘z to‘g‘ri va ko‘chma ma‘nolarga ega bo‘lsa, to‘g‘ri ma‘nosi avval, ko‘chma ma‘nosi undan keyin berildi” deyilgan. Bizningcha, keyingi nashrlarda ...to‘g‘ri ma‘nosi jumlasida o‘rinda o‘z ma‘nosi tarzidagi jumlaning berish maqsadga muvofiq. Chunki, ko‘chma ma‘no haqida gap ketganda unga mos ravishda o‘z ma‘no atamasidan foydalanish uslubiy aniqlik kasb etadi deb o‘ylaymiz.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati II tomlik (1981) hamda V tomlik nashri (2006-2008)da so‘zliklarning ko‘chma ma‘nolarda qo‘llanishini quyidagi shartli qisqartma belgilar orqali berilganligini kuzatdik. 1. Ko‘chma ma‘no anglatayotganligi (ko‘chma); 2. so‘zlashuv tili (ko‘chma s.t.)ga oidligi; 3. aynan qaysi so‘zga (ko‘chma ayn.) tengligi; 4. siyosiy mavzu(ko‘chma siyos.)ga oidligi; 5. kesatiq ma‘nosi (ko‘chma kest.)ni anglatayotganligi; 6. poyetika (ko‘chma poyet.)ga oidligi; 7. ma‘noning (ko‘chma esk.) arxaikligi; 8. nutqda kam qo‘llanishligi (ko‘chma kam. qo‘l.); 9. salbiy ma‘no (ko‘chma salb) berayotganligi; 10. maxsus ma‘no (ko‘chma maxs.)da kelganligi; 11. nafrat tushunchasini anglatib kelayotganligi (ko‘chma nafr.); 12. qo‘pol ma‘noda kelishi (ko‘chma dag‘al); 13. dialektal qatlamga oidligi (ko‘chma dial.); 14. vulgarizm ekanligi (ko‘chma so‘k.); 15. so‘zlashuv tilida qo‘llanilishi va so‘nggi vaqtda arxaiklashganligi (ko‘chma s.t. esk.); 16. kitobiy til (ko‘chma kt.)ga oidligi; 17. qaysi so‘z turkumi (sifat ko‘chma)ga oid aqiq, ma‘noni anglatayotganligi kabilardir. Ushbu uslubiy va

²² Кўзиев У. Ўзбек тилидаги изоҳли луғатларда ўзлашма сўзлар: фил.фан. бўйича фалс. док. (PhD) дисс... автореф. – Фарғона, 2018. – 19-б.

²³ Ҳакимова М. Ўзбек тили семасиологияси – Тошкент, 2008. –10-б.

²⁴ Кўзиев У. Ўзбек тилидаги изоҳли луғатларда ўзлашма сўзлар: фил. фан. бўйича фалс. док. (PhD) дисс... автореф. – Фарғона, 2018. – 5-б.

grammatik belgilar orqali berilishi soʻz koʻchma maʼnolarining qoʻllanilish xususiyatlarini anglashda muhim ahamiyatga ega tushunchalardir.

Kuzatishlarimiz davomida besh tomlik oʻzbek tilining izohli lugʻati (2006-2008) nashrida ham yuqoridagi shartli qisqartmalar bilan birgalikda quyidagi qoʻshimcha yangi shartli qisqartma belgilar bilan taʼminlangan. Bulardan: a) qaysi soʻz turkumi (ot koʻchma)ga oid; b). xalq ogʻzaki ijodi (koʻchma folk.)ga; v) diniy tushuncha (koʻchma din.) bilan bogʻliq maʼnoda kelayotganligiga oid; g) laqab maʼnosi (koʻchma laqab)ni anglatishiga oid izohlar orqali berilishini kuzatdik. Demak, bu izohli lugʻatning ushbu nashrida tilshunos olimlarimizning semasiologik izlanishlari samarasi ekanligini taʼkidlashimizga sababchi omildir.

Bizning fikrimizcha, bunday qoʻshimcha izohlarning berilishi, birinchidan koʻchma maʼnoli soʻzlarning qoʻllanilish koʻlami kengligidan darak berishini, ikkinchidan, soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi maʼlum munosabatlarning mustahkam shakllanishiga xizmat qilishini, uchinchidan, lugʻatdan foydalanuvchilarning bilim saviyasi, soʻz qoʻllash mahoratini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, bosh soʻz sifatida berilgan soʻzliklarni II tomlikda 60 ming, V tomlikda 80 ming deb oladigan boʻlsak, mana shu lugʻaviy birliklarning koʻchma maʼnolari izohlanganlari soni II tomlik (1981)da 1728 ta (umumiy soʻzliklar soniga nisbatan 2,8%), V tomlik (2006-2008)da 2214 ta (umumiy soʻzliklar soniga nisbatan 2,7%), 2020 yil nashrda 2345 ta (umumiy soʻzliklar soniga nisbatan 2,9%)ni tashkil etadi. Biz mavzu doirasida ushbu izohli lugʻatlardagi faqat koʻchma maʼnolariga ega, faqat bosh soʻz sifatida berilgan soʻzliklarning hisobini olishga harakat qildik. Shu oʻrinda yuqoridagi koʻrsatkichlarni aniqlashda bosh soʻz bilan bogʻliq soʻz birikmasi va oʻzbek xalq maqollarining koʻchma maʼnolari hisobini ushbu maʼlumotlarga qoʻshmadik. Vaholanki, oʻzbek tilining izohli lugʻatlarida berilgan ushbu soʻzliklarning har biri eng kamida 1-2 tadan, oʻrtacha 3-4 ta, eng koʻp 8-11 tagacha oʻrinlarda koʻchma maʼnoda qoʻllanilishiga doir qaydlar kuzatildi. Misol sifatida:

Izohli lugʻatlarda bir oʻrinda koʻchma maʼnoga ega boʻlgan lugʻaviy birliklar; avlod, bedor, vujud, gavhar, daydi, egov va.b. Masalan, avlod [a oʻgʻillar, bolalar, nasl] 1 Ota-bobodan qolgan nasl (ajdodga nisbatan). 4 koʻchma Zamonaviy elektron-hisoblash mashinalarining va b. texnik jihozlarning yangilangan, takomillashgan turkumi. Bu apparat kompyuterlarning toʻrtinchi avlodiga mansub²⁵.

Izohli lugʻatlarda ikki oʻrinda koʻchma maʼnoga ega boʻlgan lugʻaviy birliklar; *asir*, *boʻgʻin*, *vabo*, *gurkiramoq*, *davlat*, *yeshilmoq* va. b. Masalan, *balchiq* 1 Yogʻingarchilikdan yoki suv bosgandan keyin hosil boʻladigan suyuq, yopishqoq loy.

3 koʻchma. Ogʻir sharoit; qiyinchilik. Vaqti kelganda, jiyan, doʻstlar qoʻltigʻingga kirib, balchiqdan tortmaydilar. (Oybek, Tanlangan asarlar).

²⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 1-том. – Тошкент Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. – 33-б.

4 ko‘chma. Noto‘g‘ri, nomaqbul turmush tarzi; jaholat. Bolalikning musaffo dunyosidan chiqib, balchiqqa botganlar kimlar?²⁶.

FRAZEOLOGIK MINIMUMLAR VA ULARNI TASNIF QILISH ASOSLARI

(PhD) Radjabova Z.I., QarDU

O‘zbek tilida nafaqat frazeologik minimumlar, balki leksik minimumlarni tuzishning nazariy va amaliy masalalari yechilmagani, bunday ro‘yxatlarning tuzilmagani jarayonni to‘g‘ri va aniq tashkil qilishda lingvistik (imlosi, grammatik shakli, variantlari) ham, uslubiy (nutqning qaysi ko‘rinishlariga xosligi) jihatdan ham, metodik (pedagogik maqsadlarga muvofiqlik) jihatdan ham bir qancha savollarning ochiq qolishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa tilshunosligimizda o‘quvchining ruhiy-fiziologik xususiyatlari hamda pedagogik vazifalarga asoslangan turli leksik minimumlar, frazeologik minimumlarni yaratishga bo‘lgan ehtiyojning tobora ortib borayotganini ko‘rsatmoqda.

So‘zlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri, nominativ, predmetni atab kelsa, frazeologizmlar esa obrazli-nominativ ma‘no anglatadi. Shu jihatlari bilan bu til birliklarining aloqa-aralashuv, kommunikativ vazifalari belgilanadi. So‘z asosan voqea-hodisa, predmetlarni ifodalaydi, frazeologizmlar esa ko‘proq tasvirlaydi. Albatta, so‘zlarning ham obrazli tasvirlash imkoniyatlari mavjud, ammo frazeologizmlarda bu belgilar o‘ta kuchli va ifodali bo‘ladi. Frazeologizmlar so‘zlarga nisbatan ma‘noni kuchli ifodalaydi. Masalan, “ilonning yog‘ini yalagan” frazeologizmi “mug‘ombir” so‘ziga nisbatan ma‘noni kuchli ifoda etayotganini sezish mumkin.

Frazemada xalq hayotining turli davrlariga aloqador tarixiy, madaniy, ijtimoiy, siyosiy tushunchalar, g‘oyalar o‘z izini qoldiradi:

– **milliy urf-odatlar** – oyog‘iga bosh qo‘ymoq, kavushini to‘g‘rilab qo‘ymoq, boshi oyog‘iga tekkuncha ta‘zim qilmoq;

– **diniy e‘tiqod va afsonalar bilan bog‘liq tushunchalar** – omonatini topshirdi, qaytish qildi, Azroilga dars beradi, jin chalgan, jini suymaydi, daqyunusdan qolgan;

– **axloqiy xususiyatlar** – ko‘rpangga qarab oyoq uzat, otdan tushsa ham egardan tushmaydi, sirkasi suv ko‘tarmaydi, besh barmog‘ini og‘ziga tiqadi, burgaga achchiq qilib ko‘rpani kuydiradi, qo‘ltig‘iga suv purkaydi, buzoqning haqi bor deb sigirning sutini ichmaydi;

– **xalq turmush tarziga oid tushunchalar** – ammamning buzog‘iday, suvga tushgan mushukday, podadan oldin chang chiqarmoq, otdan tushsa ham, egardan tushmaydi, guruch ortida kurmaklar suv ichadi, ilon po‘st tashlaydi o‘z ifodasini topadi.

Masalan, bugungi kunda o‘zbek xalqi hayotida “arava” asosiy transport vositasi emas, ammo qachondir shunday vazifani bajargan: aravani quruq olib qochmoq; ayni paytda kirill va lotin alifbosi amalda, biroq bir necha asrlar arab

---

²⁶ Юкоридаги асар. – 152-б.

yozuvi amalda bo'lgan va uning harf shakllari xalq tilida badiiy ifodasini topgan: *alifni kaltak demoq, lom-mim demaslik*²⁷.

Bilamizki, tilimizning frazeologik tarkibi ko'pligi va rang-barangligi, turli xil ma'no ottenkalarini ifodalashi bilan xarakterlanadi, shu bilan birga emotsional-ekspressivlikka ham boydir. Darhaqiqat, tilimizning frazeologik tarkibini kuzatsak, ularning ba'zilari biror narsa, hodisalarni, yoxud kishilar xarakterini atabgina qolmasdan, ayni paytda so'zlovchining shu hodisaga, xarakterga o'z bahosini, munosabatini ham bildiradi. Bu munosabatlar ijobiy yoki salbiy tarzda yuz beradi. Masalan, tilimizdagi "dali-g'uli", "dardi-bedavo", "dami baland", "og'zidan bol tomadi", "aflotun miya", "qo'y og'zidan cho'p olmagan", "bir qamchi yo'rg'asi bor", "ammamning buzog'i" kabi birliklar o'zlarining nominativ vazifasidan tashqari, anglatgan tushunchalarga nisbatan so'zlovchining ijobiy yoki salbiy emotsional-ekspressiv munosabatini anglatish, baholash xususiyatiga ham egadir.

"Bag'ri keng", "bahosi yo'q", "qo'li ochiq", "dili baland", "og'zidan bol tomadi", "labidan bol tomadi", "yigitning sultoni", "yigitning guli", "musichadek beozor", "bir qoshiq suv bilan yutib yuborguday", "onasi o'pmagan", "qaymog'i buzilmagan" kabi ijobiy ma'no ottenkasiga ega bo'lgan; "damida osh pishmoq", "dabdaba qilmoq", "bino qo'ymoq", "beti qattiq", "beti yo'q", "betga chopar", "bekorchil xo'ja", "bez bo'lib turmoq", "bargida yurmoq", "baloi nafs", "alifni kaltak deya olmaslik", "tekkanga tegib, tegmaganga kesak otmoq", "og'zing qani desa, qulog'ini ko'rsatmoq", "uchuga chiqqan", "qo'li egri", "yerga ursa ko'kka sapchimoq", "sirkasi suv ko'tarmaydi", "tirnoq orasidan kir izlamoq", "qildan qiyiq qidirmoq", "yer ostida ilon qimirlasa biladi", "ilonning yog'ini sanagan", "xudo urgan badbaxt", "tili boshqa-dili boshqa", "og'ziga kuchi yetmagan", "tili achchiq", "yumshoq supurgi bo'lmoq", "yakka maxov", "xom kalla", "to'nini teskari kiymoq", "surpasidan sichqon xazar qiladi", "egarlangan otday" kabi salbiy ma'no ottenkasiga ega bo'lgan frazeologizmlar o'zlarining nominativ funksiyasidan tashqari, o'zlari ifodalayotgan tushunchaga nisbatan so'zlovchining salbiy subyektiv bahosini ham ko'rsatib turadi.

Ma'lumki, frazeologizmlar yaxlitligicha yoki komponentlaridan birining ko'chma ma'nosi, ya'ni metaforik asosiga qurilgan bo'ladi. Bu esa frazeologizmlarda yorqin emotsional-ekspressiv bo'yoqdorlikning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bilamizki, ma'noning predmetlar, voqea-hodisalar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida ko'chishi metofoarning muhim belgisini tashkil etadi. Ayniqsa, predmet va uning harakati nomlarining kishilarga nisbatan ishlatilishi (hayvon nomlari, insonning tana a'zolarining nomlari, predmetlarning nomlari) so'zlovchining nutq obyektiga nisbatan ma'lum subyektiv emotsional-ekspressiv baho munosabatini ifodalaydi. Ayrim predmetlarning xususiyatlarini kishilarga ko'chirish hisobiga ham birikmalarda kishilarning u yoki bu yorqin, obrazli emotsional-ekspressiv baholovchi ma'nolar hosil bo'ladi. Masalan: "yumshoq supurgi" birikmasidagi "supurgi" har tomonga egiluvchanlik xususiyatiga ega. Bu xususiyat kishilarga nisbatan ishlatilishi asosida kishilardagi

²⁷ Rajabova Z.I. O'zbek o'quv frazeografiyasining lingvistik aspekti: Filol. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)... diss. – Qarshi, 2022. – 145 b

qat'iyatsizlik, ikkiyuzlamachilik kabi obrazli, emotsional-ekspressiv ma'no ifodalash imkonini beradi.

HALIMA XUDOYBERDIYEVA SHE'RIYATIDA "QUSH" POETIK OBRAZINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARIGA DOIR

Yuldasheva D.B., SamISI dotsenti

Annotatsiya. Maqolada H.Xudoyberdiyeva ijodida qush nomlarining o'rganilish tarixi ko'zdan kechiriladi, Halima Xudoyberdiyeva lirikasinining xalqchilligi, erk tuyg'usining isyoni badiiy go'zallikning yana bir qirrasini tashkil etadi. Shoiralarining hayotiylikni, xalqchilligini ularda ko'tarilgan g'oyalarning xalq taqdiri, hayoti va ruhoniyligi bilan nechog'li chambarchas bog'liqligida ko'rishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: ornitonim, qush nomi, Qush obrazi, lirika, lirik qahramon, poetik timsol, xalqchilik, vatanparvarlik.

Ma'lumki, O'zbekiston Xalq shoirasi Halima Hudoyberdiyeva lirikasining muhim xususiyatlaridan biri she'rlarida lirik qahramon ruhiyatidagi kechinmalarining holatlari va jarayonlarini bo'rttirib tasvirlash, inson qalbidagi botiniy sezgilarini detallashtirib ko'rsatish sanaladi [Hamidova M., 2002: 64-66.]

Halima Hudoyberdiyeva lirik qahramoni tabiatidagi vatanparvarlik, millatsevarlik psixologiyasini ko'rsatish orqali badiiy ijodda realistik tasvir tamoyillarining yorqin aks etishini ta'minlashga intiladi. Shoiralar lirik qahramoni hayotning o'z ko'ngli orqali kechgan tuyg'ulari suratini namoyon etish, o'z ongi-tafakkurida uyg'ongan kechinmalari, holatlari, kayfiyatlari manzarasini yaratishga intildi. 60-70-yillar o'zbek badiiy tafakkur madaniyatida ko'z ochgan mazkur uslubiy yo'nalishni o'z vaqtida ustoz Zulfiya g'oyat noziklik bilan ilg'agan va uning yetakchi belgilarini ko'rsatgan edi. Masalan, yosh shoiralar Halima Xudoyberdiyevaning "Oq olmalar" nomli she'riy to'plami (1973)ga ustoz Zulfiya tomonidan yozilgan "So'zboshi" maqolasida quyidagilarni o'qiymiz: "Biz Halimaning she'rlarini o'qiymiz: dehqonchasiga sodda va saxiy tabiatday serjilva, tuproqday g'adir-budir pokiza iboralarda ifodasini topgan o'sha tuyg'ularni o'qiymiz. U bizni ham o'sha tuyg'ular girdobiga tortadi. Bizni go'zalliklarga, zavqlarga, yulduzlar so'ziga, barglar shivirlashiga hamdam qiladi" [Zulfiya, 1973: 4.].

Darhaqiqat, shoiralar Halima Xudoyberdiyeva lirikasining xalqchilligi - bu badiiy idrok va ifoda madaniyatidagi realistik, romantik xususiyatlar, badiiy ijod hamda ilhom shukuhining o'ziga xos tabiati, adabiyotning milliylikni namoyon etuvchi badiiylikning etakchi mezonlaridan biri tariqasida namoyon bo'ladi. Poetik obrazlar xalqchilligi esa ijodkor ongi-dunyoqarashi bilai bog'liq ravishda uning olamni va odamni tushunishi, tabiat va jamiyat voqeligini tushuntirishi, fikrlash tarzi va til xususiyatlari bilan bir butunlikni tashkil etadi. Buni shoiralar asarlaridagi qush nomlari (ornitonimlar) bilan poetik obrazlar misolida yaqqol ko'rish mumkin.

H.Xudoyberdiyeva she'riyatidagi Qush yoki Qushcha obrazi badiiy-falsafiy fikrlarni o'zida mujassamlashtirgan serqirra ma'noni anglatuvchi timsol.

“Bo‘zlayotgan jonim qushi”, “Qushlar”, “Garchand qush emasman”, “Hindikushdan nola keldi”, “Bo‘z to‘rg‘ayday bo‘zlasang...”, “Burgutlarim”, “Turnalar”, “Burgut”, “Ikki qush bor” singari she‘rlardagi Qush obrazi shoira lirikasining mag‘zini tashkil etgan baxt va qabohat, go‘zallik va yovuzlik, yorug‘lik va zulmat singari ma’nolarni anglatadi. Masalan, shoira “Ikki qush bor” she‘ri (1974)da baxt bilan g‘am qushlarga qiyoslanadi. She‘rda ikki qush — bu lirik qahramonning quvonchli va qayg‘uli kunlarining poetik timsoli sifatida gavdalanadi. Asarda tasvirlangan “g‘am qushining rangi qop-qora”. Negaki:

*Men bir ovchi noshuddan-noshud,
Bu ikki qush ham baxt, ham sho‘rim.*

Otdim, qaro qush bo‘lmas nobud,

Oppoq qushni tutolmas to‘rim...[Xudoyberdiyeva H.2000:, 108.].

Umuman, shoira Halima Xudoyberdiyeva lirikasida qush yoki qushcha - erk-ozodlik timsoli sifatida jaranglaydi. Shoira she‘rlaridagi qushcha shaxsning, lirik qahramonning ma’naviy-intellektual erkinligini o‘zida mujassamlashtirgan umumlashma obraz darajasiga ko‘tarilgan. U ongimizdagi tushunchaga muayyan shaql baxsh etadi: “*ikki qush bor: quvonch, g‘am qushi*”. She‘rdagi ilk satrda bayon qilingan bu fikr botiniy mantiq tadrijiga ko‘ra she‘r davomida badiiy g‘oya darajasiga ko‘tariladi. Shu asosda qushcha obrazi shoira g‘oyaviy-estetik niyatini o‘zida aks ettiruvchi, ijtimoiy-falsafiy ma’no tashuvchi majoziy obraz mohiyatini kasb etadi.

Shoira “Bo‘z to‘rg‘ayday bo‘zlasang...” deb boshlanuvchi she‘ri folklor motivlariga asosiga qurilgan ikki to‘rtlikdan iborat bo‘lib, to‘rtliklarning oxirgi misralari o‘zaro zid ma’noli qofiya asosiga qurilgan, to‘rtliklarning qolgan uch misrasi o‘zaro qofiyadosh bo‘lib, lirik qahramon qushga, bo‘z to‘rg‘ayga murojaat qilib, uni kuylashga chorlaydi:

Bo‘z to‘rg‘ayim bo‘zlasang, bo‘zla-bo‘zla, to‘rg‘ayim,

Intiq sog‘inchlaringni so‘zla-so‘zla, to‘rg‘ayim,

Chappar urib izlasang, izla-izla, to‘rg‘ayim,

Umrin tongotarida.

Ammo, sen kuylamasdan uzun kunni qilsang kech,

Kechda bosh egib kelib, dema “O‘zing hal qil, ech”

Umid iplaring uzdim, unda, do‘stim, kelma hech,

Umrin kunbotarida [Xudoyberdiyeva H. 2006: 127.].

Shunisi muhimki, shoira poeziyasidagi qush obrazi shaxsning ruhiy erkinligi bilan bog‘liq ma’noni ifodalashga ham xizmat qiladi. Yerga qadalgan urug‘ unib-o‘sib, shoxlari gurkiragan daraxtga aylangani kabi shoira she‘ridagi qush poetik obrazi dastlab parrandani anglatuvchi tushuncha-fikr tadrijiy takomiliga ko‘ra badiiy g‘oyaga, so‘ngra majoziy ma’no tashuvchi timsoli mazmun kasb etadi.

Halima Xudoyberdiyeva lirikasining xalqchilligi, erk tuyg‘usining isyoni badiiy go‘zallikning yana bir qirrasini tashkil etadi. Shoira she‘rlarining hayotiylikni, xalqchilligini ularda ko‘tarilgan g‘oyalarning xalq taqdiri, hayoti va ruhoniyligi bilan nechog‘li chambarchas bog‘liqligida ko‘ramiz.

Demak, shoira lirikasidagi poetik obrazlar, jumladan qush obrazi g'oyaviy maqsadning inkishofinigina emas, xalq ko'nglining ifodasini ham o'zida namoyon etadi. Shunisi e'tiborliki, shoira she'rlaridagi qush yoki qushcha poetik obrazining xalqchilligi – bu o'sha she'rlarning ruhida, ma'no-mohiyatida mujassamlashgan. Bu poetik obraz she'rlardagi lirik qahramon tafakkur tabiatini namoyon etishiga ko'ra ijodkorning kimligini, qaysi millatga mansubligini ham yorqin namoyon etadi. Ana shunga ko'ra shoiraning qush poetik obrazi yaratilgan she'rlarida xalqchillik ruhi, milliylik xususiyati ustivor ekanligini sezish qiyin emas.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Zulfiya. Tuyg'un o'ylar, toshqin hislar kuychisi (So'zboshi) // Halima Xudoyberdiyeva. Oq olmalar. She'rlar. -Toshkent, 1973. – B. 4.
2. Xudoyberdiyeva H. Saylanma (she'rlar, turkumlardan). – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2000. – 448 b.
3. Xudoyberdiyeva H. Yo'ldadirman (she'rlar, baxshiyonalar, to'rtliklar). – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2006. – 496 b.
4. Hamidova M. Lirik xarakter milliyliigi va badiiyat // O'zbek tili va adabiyoti. 2002. № 5. – B. 64-66.

DUO MATNINING LINGVISTIK VA EKSTRALINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Amonturdiyeva Sh.R. TerDU dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada diniy matnlarning turlari, ularning janr ko'rinishlari, xususan, nutqda faol bo'lgan duo matnining lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlari tahlilga tortilgan. Fikrlar aniq misollar asosida bayon qilingan.

Kalit so'z: *lingvistika, ekstralingvistika, terminografiya, diniy leksika, arabizim.*

Tilshunoslikda ilmiy, badiiy, publitsistik, rasmiy va so'zlashuv nutqiga oid matnlar bilan bir qatorda, diniy matnlar ham tadqiqod sirasiga mansub bo'lib, bunday matnlarning boshqa matnlardan farqlanuvchi o'ziga xos lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlari mavjuddir.

Terminografik adabiyotlarda diniy matn termini quyidagicha izohlanadi: “Diniy matnlar – diniy an'analarga bog'liq matnlardir. Ular badiiy matnlardan e'tiqod, mifologiya, marosimlar, buyruqlar, qonunlar, etik ko'rsatmalar, ruhiy istaklarning jamlanmasi ekanligi bilan farqlanadi” [12.04.2019].

“Diniy matnlar muqaddas yozuvlar, muqaddas matnlar nomlari bilan ham ataladi, turli diniy an'analarga ko'ra muqaddas sanalgan, dinda markaziy ahamiyatga ega bo'lgan matnlardir” [12.04.2019].

Demak, diniy matnlar – diniy an'analarga bilan bog'liq, dinning markaziy tushunchalarini o'zida aks ettiradigan, diniy e'tiqod, diniy ko'rsatmalarni jamlaydigan matn turidir. O'zbekcha diniy matnlar lisoniy tabiati, mohiyati va

mazmuniga ko'ra ilmiy, badiiy, rasmiy xarakterga yegalligi bilan boshqa matn turlaridan farqlanadi hamda alohida matn turini tashkil etadi [Uluqov. 1997.29.].

Shu o'rinda o'zbek tilida qanday matnlar diniy matnlar sanaladi degan savol tug'ilishi tabiiy. O'zbek tilidagi islom diniga oid og'zaki va yozma diniy matnlarni bir necha guruhlariga bo'lib tasniflash mumkin:

- Qur'on tafsiri
- Hadislar
- Diniy ilmiy asarlar: tajvid, hadisshunoslik, islom tarixi, fiqh kabi yo'nalishlarda yaratilgan ilmiy matnlar
- Dinga oid terminografik va qomusiy lug'atlar
- Diniy publitsistik matnlar
- Diniy va'zlar, amru ma'ruflar
- Duo matnlari

Ularning orasida duo matni kundalik nutq jarayonida ko'p qo'llaniladi. Duo diniy e'tiqodda muhim rol o'ynaydi, ayniqsa, islom diniga e'tiqod qiluvchilar duo qilish orqali Yaratgan bilan muloqotga kirishadi. Eng muhimi, duo turlicha ko'rinishda bo'lsada, barcha uchun xosdir. Yosh-u keksa birdek ehtiyojiga qarab duo qiladi yoki duo so'raydi.

Duo matnlari og'zaki va yozma shakllarga ega bo'lib, ko'proq so'zlashuv nutqida, shuningdek, badiiy nutqda, dinga oid ilmiy adabiyotlarda, diniy publitsistik asarlarda uchraydi.

Duo ibodat turlaridan biri bo'lib, inson bilan Allohning orasini bog'laydi. Duo insonda qo'shib yaratilgan narsa bo'lib, qiyinchilik vaqtida o'z-o'zidan, birov o'rgatmasa ham inson Allohga iltijo qilib keladi. Inson hayotdagi hodisalar qarshisida ojiz qolganda o'ziga duodan boshqa suyanchiq topa olmaydi. Shuning uchun ham Alloh taolo musulmonlarni duo qilishga buyurgan. "*Robbingiz: «Menga duo qiling, sizga ijobat qilurman. Albatta, Mening ibodatimdan kibr qilganlar jahannamga xoru zor hollarida kirurlar», dedi*" ("G'ofir" surasi, 60-oyat).

Adabiyotlarda duoning lug'aviy ma'nasi quyidagicha sharxlanadi: **DUO** دعا (ko'pl. ادعية) [a] – Allohga yolvorib o'zi yoki boshqalar – mo'min-musulmonlar uchun yaxshilik so'ramoq, najot tilamoq, iltijo qilmoq uchun qo'llanadigan ma'naviy-ruhiy vositalar, yozma, og'zaki matnlar to'plami [Омонтурдиев. 2014. 41 - 42].

Shuningdek, Islom ensklopediyasida ham duoga quyidagicha ta'rif berilgan: **DUO** (arab. – iltijo) – xudoga yolvorib, o'zi yoki boshqalar uchun tilak tilash. Qur'on sura va oyatlaridan o'qib, so'ngra xudoga iltijo qilishdir [2005. 106.].

Ko'rinib turibdiki, duo asosan Allohdan nimanidir so'rash yoki gunohlarni kechirilishi uchun qilinadi. Duo asosan namoz so'ngida, dasturxon atrofida, safarga ketayotganda, to'yda, ramazon oyidagi saharlik va iftorlik vaqtlarida, diniy marosimlarda, bemorlikda shifo so'rash kabi vaziyatlardalarda asosan imom domlalar, keksalar va yosh bolalar tilidan bayon qilinadi. Umuman olganda duo barcha uchun xosdir, yosh va jins tanlamaydi.

Duo asosan o'zbek tilida shakllantiriladi, faqatgina duo matni orasida arabiy duolar va hadislar ham joy oladi. Avvalo, ***Qur'oniy va iltijo*** duolarni bir biridan ajratib olish kerak. Qur'oniy duolar muborak kalomdagi oyat va suralarni tashkil etadi. Iltijo duolari esa individial shaxs tomonidan ehtiyojiga qarab Allohga yolvorib so'rash mazmunidagi ifodalarni jamlaydi.

Duo matnlari boshqa matn turlari kabi ***lingvistik va ekstralingvistik*** xususiyatlarga ega. Tadqiqotimiz davomida ana shu jihatlarni ochishga harakat qilamiz.

Til faktorlarini aniqlashda tildan tashqari omillar ham muhim sanaladi. Duo matnlarini yuzaga keltirishda avvalo, insonda Allohdan so'rash uchun ehtiyoj, namoz ortidan duo qilinish uchun masjid yoki dasturxon atrofi va ana shu auditoriya vakillari, Qur'oniy duolar, sura va oyatlar, salovatlar, qo'l harakatlari, ko'zlar va ayrim o'rinlarda undagi yoshlar, qo'lni yuzga tortish nolisoniy omillar sirasiga kiradi.

Duoda zorlanish va iltijo kuchli bo'ladi. Shaxsning psixologik holatida ishonch birinchi planda bo'ladi. Ayrim o'rinlarda duo yashirin ham bo'lishi mumkin. Duo qilinayotganda ikki kaft birlashtirilib, yuqoriga ko'tariladi. Shaxs duo qilayotgan vaqtda asosan ko'zlarini yumgan holatda bo'ladi, osmonga yoki yerga qaragan, siniq ko'rinishda bo'ladi.

Duo matnining boshlanishi ***bismilloh, Allohga hamd va payg'ambarga salovat aytish*** bilan boshlanib, yakunida payg'ambarga salovat aytish bilan tugallanadi. ***Bismillahir Rohmanir Rohiym. Alloh taologa bitmas-tuganmas hamdu sanolar bo'lsin. Payg'ambarimizga mukammal va batamom salovatu durudlar bo'lsin.*** Ko'p hollarda matn boshi hamda yakunida hamd va salovatning arabiy ko'rinishi qo'llaniladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, duo muallifida zorlanish, iltijo kuchli bo'lganligi sababli uning nutqida taffuz bir me'yorda bo'lib, o'rni kelganda hayojonli yolvorish ohangi ham kuzatiladi. Urg'u iltijo qilinuvchiga qaratiladi: ***Yo Alloh, Yo robbi, Yo Rahmon, Yo Razzoq, yaratgam egam*** kabi atoqli otga tushadi, ya'ni bu yerda so'z urg'usi yetakchi bo'ladi. Gaplar bir tekisda talaffuz qilinadi. Auditoriyada ko'pchilik bo'lsa, bino katta yoki ochiq havoda kenglik bo'lsa duo qiluvchi matnni baland ovozda (yuqori tempda) talaffuz qiladi.

Duo matnlari qaysi tilda bo'lishidan qat'iy nazar unda arabiy va forsiy so'zlar qo'llaniladi. Chunki, islom diniga e'tiqod qiluvchilar ushbu dinga oid tushunchalardan duo qilayotganlarida ham keng foydalanishadi.

Arabcha: *xushu, xuzu, masiyat, ofiyat kabi kabi.*

Fors-tojikcha: *hunuk, darig', parvardigor, birodar, zarurat oni, oshno kabi.*

Matnlarda so'zlar ko'chma ma'noda deyarli ishlatilmaydi. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari ham o'ziga xos ko'rinish kasb etadi.

Sinonimlar: *taqdir et - nasib et, musharraf ayla - muvaffaq et, madadkor bo'l - o'zing qo'lla, yiroq qilgin - uzoq qilgin, ayollari - zavjalari - ahlilari, mo'minlik-musunmonlik, kibrli-takabburli, xokisorlik-kamtarlik, qadar-taqdir kabi.*

Antonim: *tog'dek gunoh - zarradek gunoh, do'zax-jahannam, farishta-shayton, dunyo-oxirat, halol-harom, hayot-mamot kabi.*

Omonim: Oilamni tinch qilgin - (ota, ona, farzandlardan tashkil topgan oila). Oilamni soliha qilgin -(erning turmush o'rtog'i).

Duo matnlarining ba'zi o'rinlarida ko'chma ma'nodagi o'xshatishlar ham qo'llanadi: Boshimizdagi **tojlarimiz** juftlarimizning umrlariga, rizqlariga, kasbu korlariga barokatlar bersin! Tuproq olishsa, **oltin bo'lsin, oltin boshlari omon bo'lsin. Hamisha oilamizning qiroli bo'lib yurishsin!**

Islom arkonlarini so'zsiz bajarguvchi, yerda yurguvchi „**Qur'on**“lar bo'lishsin kabi. Tilshunos D.Xudoyberganovaning fikricha, o'xshatishlar badiiy adabiyotda tasviriy vosita tilshunoslikda uslubiy figura, psixologiyada tafakkur amali, falsafada esa dunyoni bilish amali sifatida ta'riflanadi [Xudoyberganova. 2012. 15]. Xuddi shunday, duo matnlaridagi bunday o'xshatishlar diniy uslubga xos figurani ifoda qilgan.

Shuningdek, duo matnlarida tarixiy so'zlar ham uchraydi: *asxob, aylamoq, adl, ila, vasf, ayla, hor zalil, fazl, tugal, adl* kabi.

Duo matnlaridagi so'z tarkibiga qo'shiluvchi qo'shimchalar ham o'ziga xos xususiyatlarga egadir: *qilmagil, aylagil, bo'lishlilikni, yurishlilikni, yurgiz, iloxo, parvardigoro* ko'rinishida. Diniy matnlarda **-uvchi** ning **-guvchi** ko'rinishi qo'llaniladi. *Bor qilguvchi ham Sen, yo'q qilguvchi ham Sen. Bizga rahim qilgin.* Shuningdek, ayrim qo'shimchalar noodatiy ko'rinishda ham qo'llanadi: *Bergan dardingga sabr qilishlilikni nasib qilgin* kabi.

Islom dini arab diyorida yuzaga kelganligi va u fors tojik xalqlari orasida ham keng tarqalgani uchun o'zbek tilidagi duo matnlarida arabiy hamda forsiy izofalar keng foydalaniladi. Masalan, **lutf-u karaming, fazl-u karaming, fazl-u inoyat, nasib-u ro'z, nafli ilm, sabr-u jamiyl.**

Duo matnida bog'lovchilar qisqargan ko'rinishda qo'llaniladi: *Orqamizda qolib, xayrlilar ila, ehsonlari va Tilovatlari ila bizni eslaguvchi!*

Allohga nisbatan doimiy olmosh va shaxs sonning II shaxs birlik shakli qo'llaniladi. *Robbim Sendan halol rizq, nafli ilm va maqbul bulguvchi amal suraymiz. Uzing rozi bulgan narsangni bizlarga kursat! Uzing rozi buladigan narsani bizga eshittir!*

Boshqa diniy matnlarda bo'lgani kabi duo matnida ham undalmalar faol. Matnda asosan Allohning 99 ismi undalma bo'lib keladi va ulardan oldin "Ey, bor, Yo, yaratgan egam, olamlarning robbisi..." deb murojaat qilinadi: *Ey bor Alloh, Ey Robbim, Yo Alloh kabi.* Bu kabi murojaat qilish hurmat bilan birga, zorlanish, ilojsizlikni ifoda qiladi: **Ey bor Xudoyo!** *O'zing oson qilgin, dilimiz qulfini ochgin! Ishimizga rivoj bergin! O'zingning so'nggi Payg'ambaring Sunnatlarini o'rganib, unga amal qilishni niyat qilmoqdamiz shu niyatimizga yetkazgin! Omin!* ("Hadis va hayot", 1-juz, 141-bet). **"Ey Robbim!** *Yer keng bo'lishiga qaramay, menga tor bo'lib ketdi. Meni o'z huzuringga chaqirgin", deb duo qiladilar.* ("Hadis va hayot", 1-juz, 150-bet).

Aytish kerakki, Allohning 99 ismi bilan duo qilish islom dinida mustahab amal hisoblanganligi sabab, ayrim duolarda Allohning ismlari, ya'ni atoqli otlar qo'shiladi. Masalan, *Ey marhamatli Robbim, sen izzat sohibi bo'lgan aziz Zotsan. Oxiratda iymon keltirib, solih amal qilganlarga raxmat ko'rsatuvchi Ar-*

Roxiym-san, ey abadul abad tirik bo'lgan Al-Hayy, ey abadul-abad o'lmaydigan, uxlamaydigan Al-Qoyyum, ey jonlarni oladigan Al-Mumiyyat, ey jon ato etguvchi Al-Muhyii.....

Duo matnida gapning hukmi buyruq, talab ko'rinishida bo'lsada, ammo unda yalinish, zorlanish, iltimos, istak ma'nosi aks etadi: **“Yo Rahmon, rahm qilgin”, “Yo Aliym, bildirgin”** kabi.

Duo matnida zorlanish, ehtiyojni so'rash yetakchi bo'lganligi sababli ko'proq sodda gaplardan foydalaniladi. ***Allohim kofirlar oldida meni xor qilma. Allohim xiyonatkorlarni mendan uzoq tut.***

Uyushiq bo'laklar ham ko'p ishlatiladi. *“Alloh Subhan ova taolo ushbu buyuk ramazon sharofatidan oilalarimiz, insonlarimizni qalblariga muhabbatni solsin, iliqlikni solsin, oralaridagi dushmanchilik, adovat, kelishmovchilik, noqulayliklarni hammasini ko'tarsin. Ota-onalar, bolalar, er-xotin, opa-uka, aka-singillar oilani ichida yashab turgan barcha azizlarimizga Alloh taolo o'zi baxtli-saodatli hayot bersin!”*

Yuqoridagi misollar va fikrlar asosida shuni aytish mumkinki, boshqa uslub matnlarida bo'lgani singari, diniy matnning ham o'ziga xos turlari, aytish joiz bo'lsa, janrlari mavjud bo'lib, bular diniy matnlarning alohida uslub sifatida e'tirof etilishi uchun asosiy omillar sifatida xizmat qiladi. Boshqa matn turlari kabi diniy matnlar ham matn tilshunosligi uchun o'rganish obyekti bo'la oladi va ular faqat shunday matn turlariga xos xususiyatlari bilan boshqa matnlardan farqlanadi. Xuddi shunday, duo matnlari ham diniy uslubga xos bo'lib, ushbu matning lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlari o'zbek tilida diniy uslubning mavjudligini e'tirof qilishga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. www.wikipedia.org//religioustexts
2. <https://www.definitions.net/definition/religious+text>. (date of access: 12.04.2019)
3. Улуков Н. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси: филол. фан. номз.дисс.автореф. – Тошкент, 1997. 29 б.
4. Омонтурдиев Ж., Омонтурдиев А. Маърифий-ирфоний истилоҳлар изохли луғати. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014. 41-42 б.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 9 том. – Тошкент: ЎЗМЕ, 2005. 106 б.
6. Худойберганова Д. Ўхшатиш мазмунини ифодаловчи матнлар. // ЎТА, 2012, 6 сон, 15 б.

ABDULLA ORIPOV LIRIKASINING TILI VA USLUBI

(PhD) Narziyeva N.M., SamDU

Abdulla Oripovning Vatan, millat taqdiri mavzularida yozilgan she'rlarini ifoda uslubiga ko'ra ikki guruhga – mustaqillikkacha va undan keyingi yillarda yaratilgan she'rlarga bo'lish mumkin. Mustaqillikka erishgunga qadar yozilgan she'rlarda “kosa tagida nimkosa” usuli yetakchilik qilganligi seziladi. Bu davrda yozilgan she'rlarning asosiy xususiyati shundaki, ularda ichki iztirob, ruhiyatda

sodir bo'layotgan isyon, yurtni ozod ko'rish istagi bo'rtib turadi. Ko'ngildagi isyonkorona bu fikrlarni shoir ehtiyotkorlik bilan turli ramzlar, ishoralar orqali o'quvchi hukmiga havola etadi. "Abdulla Oripov she'riyati uchun eng avval boshdanoq samimiyat, rostgo'ylik xosdir. She'r qaysi mavzuda Vatan, O'zbekiston, uning tarixi, buyuk ajdodlarimiz yoki tabiat, inson umrining yorqin, nurli sahifalariyu uning toshdek zil, g'ussalarga to'la qayg'uli onlari, turli xil kayfiyatdagi holatlari, muhabbat iztiroblari to'g'risida bo'lmasin, bari-barida mana shu samimiyat, rost so'z bo'rtib turadi, sof ko'ngildan to'kilgan misralar ko'ngillarning mulkiga aylanadi"²⁸. Adabiyotshunos M.Davronova ijodkorlik mas'uliyati haqida quyidagicha yozadi: "Har bir davr o'sha davrni aks etuvchi voqealari, o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turganidek, har bir davrning taraqqiyotini (shu bilan bir qatorda illat va kamchiliklarini) ko'rsatuvchi, zamonni tasvirlovchi ijodkorlari mavjud. Bu ijodkorlar o'z davrini aks ettirganida o'sha davr illati va kamchiliklari hamda yutuqlarini o'ziga xos yo'lda tasvirlab berishadilar. Bir xil voqealarni yoki bir xil jarayonni tasvirlashsa-da, biroq bu tasvirlarda ijodkor "men"i, ya'ni uslubi yarqirab turadi"²⁹.

Abdulla Oripov "Minorayi Kalon tepasidagi laylak" she'ri orqali davr qiyofasini aniq, ravshan bera olgan. Uning tasvirida Buxoroni dushman egallab olgach, mahmadona mang'it davlati, beklar, amirlar shaharni tashlab ketganligi, hatto bulbullar ham tark etganligi, ammo birgina laylakkina muqaddas maskanida qolganligi haqidagi haqiqatning to'liq manzarasi suratlantiradi. She'rni ikki xil talqin qilish mumkin. Birinchidan, Buxoroning amirlar qo'lidan xalos qilinishi va mehnatkash xalqning ozodlikka erishishi bevosita ruslarning xizmatlari sifatida talqin qilinishi sobiq sho'rolar mafkurasiga to'la mos kelar edi. She'rning o'sha davrda senzuralarsiz nashr etilishi so'zsiz shu qarashlar tufayli bo'ldi. Ikkinchidan, she'rning har kim ham sezavermaydigan chuqur ma'nosi shoir o'z yurtini mustaqil va ozod ko'rish istagini turli ramzlar orqali ifodalagani bilan ham o'lchanadi. Bu ayniqsa, laylak qiyofasida "*oyoqlari g'o'zaga o'xshar, qanotlari esa paxtadek oppoq*" o'xshatishlari orqali xalq qiyofasini chizishidir. Mohirona o'xshatish mazmunga ziynat bag'ishlash bilan bir qatorda, uning ta'sir kuchini oshirishga, o'quvchi tasavvurida obrazli suvratlanishini yuzaga keltirgan. Badiiy matnda bunday tasvirlarning roli katta bo'lib, u badiiy vositalar yordamida ma'lum bir tarixiy davrga tegishli bo'lgan personaj obrazining yaratilishiga, uning individual va umumiy xususiyatlarini tavsiflashga, personaj obrazini tashkil qiluvchi axloqiy, psixologik, ijtimoiy, nutqiy jihatlarni ochib berishga hamda uning ijtimoiy-madaniy rivojlanishini aks ettirishga imkon beradi.

Adabiyotlar:

1. Бегимкулов Д. Шукухли шеърият. Орипов А. Кўзтумор. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б.112.

2. Давронова М. Ҳозирги ўзбек шеъриятида индивидуал услуб поэтикаси (Усмон Азим, Иқбол Мирзо, Фахриёр ва Абдували Кутбиддин

²⁸Бегимкулов Д. Шукухли шеърият. Орипов А. Кўзтумор. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б.112.

²⁹Давронова М. Ҳозирги ўзбек шеъриятида индивидуал услуб поэтикаси (Усмон Азим, Иқбол Мирзо, Фахриёр ва Абдували Кутбиддин шеърияти мисолида) Филол.фанлари доктори (DSc) диссерт.автореф. – Самарканд, 2019. – Б.16.

шеърияти мисолида) Филол.фанлари доктори (DSc) диссерт.автореф. – Самарқанд, 2019. – Б.16.

3. Орипов А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 179

REKLAMA MATNINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Yunusova Sh. M., TDPU dotsenti

Annotatsiya. Maqolada reklama matnlarining boshqa turdagi matnlardan asosiy farqlari hamda o'zbek tilidagi reklama matnlarining yaratilishidagi o'ziga xos lingvistik xususiyatlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: reklama, reklama tili, reklama matni, mikromatn, xoslangan leksika, so'zlashuv uslubi, o'zlashma so'zlar.

Reklama matnlari ommaviy madaniyatning ajralmas qismi hisoblanar ekan, uning matniy xususiyatlari tadqiqi ham tilshunoslar oldida turgan dolzarb masalalardandir. Reklama matnlari nafaqat foydalanuvchilarning mahsulot xaridi bilan bog'liq fikrlariga, balki tildagi o'zgarishlarga ham ta'sir qiladi. Kundalik hayotimizda reklama shu darajada tarqalganki, uning tilga, xususan, leksikaga faol ta'sirini inkor qilish imkonsiz. "Leksika til tizimining eng harakatchan, o'zgaruvchan bo'limi bo'lib jamiyatdagi evrilishlar unda juda tez aks etadi" [Vasilev, 2003:15-16]. Shuningdek, reklama matnlari hajmining kichik bo'lishi ham uning o'ziga xos belgilaridan ekanligini ta'kidlash o'rinli. "Mikromatn lingvistika va uslubshunoslikda ulkan ahamiyatga ega soha bo'lib, uning asosiy lisoniy xususiyatlaridan biri insonlarga axborotlarni qisqa va lo'nda, shuningdek, ixcham hajmda yetkazishdan iboratdir" [Turdaliyeva, 2022:754]. Nazarimizda, reklama matnlarining deyarli barchasi mikromatnlar hisoblanadi.

Reklama jamiyatda bir qator vazifalarni bajaradi. Muhimi: 1. Reklama axborot berishi lozim. 2. Reklama ishontirishi kerak [Farbi, 2004:13].

Axborot beruvchi matnni quyidagi qismlarga ajratish mumkin.

- Ktematonim (gr. ktemo "mulk" + onima "ism") – savdo belgisining so'z orqali ifodalanishi.

- Slogan (ingl. slogan "shior") – tovar reklamasini ifodalovchi qisqa shior. Lo'nda, aniq va yodda oson qolishi kerak.

- Ktematonimning yoki reklama qilinayotgan tovarning jamiyatdagi vazifasi g'oyani - mazmunni qisqa - lo'nda va tasviriy shaklda ifodalashdir. Bu jarayon bir yoki ikki jumla orqali berilishi mumkin [Maksimova,2004:158].

Qiyoslang:

evo tezlikni his et.

*evo bilan butun olaming-
ni o'zgartir*

shior

*ktematonim (evo) - bilan butun olamingni
o'zgartir (tavsiflovchi jumla*

Reklama matnlarining boshqa turdagi matnlardan asosiy farqlaridan biri shundaki, bunday matnlarda kutilmagan birikmalar, xato jumlar, deyarli, uchramaydi. Vaqt (televideniye, internet) va hajm (matbuot) jihatdan qat'iy cheklanganlik reklama matnlarining jiddiy tahrir qilinishini talab qiladi. Bu esa, reklama matnlarida faqat mualliflar tomonidan ataylab yo'l qo'yilgan xatolargina

mavjud bo'lishini anglatadi. Ya'ni bunday matnlarda uchraydigan so'z qo'llash bilan bog'liq, shuningdek, imloviy (matbuot va bannolardagi reklamalarda) xatolar foydalanuvchilar e'tiborini jalb qilishning yana bir vositasi hisoblanadi. Zero, "reklamada qabul qilingan aloqa-munosabat me'yorlari qanchalik ko'p buzilgan bo'lsa, shunchalik ko'p diqqat-e'tiborni jalb qiladi [SHatin, 2003:47]".

Reklama mo'ljallangan auditoriya "tili"da gapirishga intilish reklama matnlarida turli ijtimoiy guruhlariga xos bo'lgan jargonlarning faol qo'llanishiga olib keladi. Reklamalarning yoqimli musiqa bilan hamohang tez-tez takrorlanishi (televideniye va internet reklamalari nazarda tutilmoqda) yuqorida qayd etilgan jargonlar yoki boshqa chegaralangan qatlam so'zlarining foydalanuvchilar xotirasida o'rinishi, bu esa reklamalar bunday so'zlarning "maxsuslik"dan chiqib, me'yoriy leksikaga o'tishi uchun xizmat qilishini anglatadi. Masalan: *Anorbank - qog'oz-pog'ozsiz kredit. O-key gugljon, Qo'yliq katta bozorda savdo qachon boshlanadi? – Okey dovdirdjon, allaqachon boshlanib bo'lgan.*

Mazkur reklama matnlari so'zlashuv uslubida yaratilgan va bu ularning ta'sirchanligini oshirgan, foydalanuvchilar bilan birdamlikni ko'rsatish vositasi sifatida xizmat qilgan. Xoslangan leksikaga mansub so'zlar foydalanuvchilar auditoriyasini toraydiradi. Xoslangan leksikaning qo'llanishi reklama qilinayotgan mahsulot (yoki xizmat)ning xususiyatlariga bog'liq. Hamma tomonidan foydalaniladigan mahsulot yoki xizmat reklama qilinayotganda, tabiiyki, xoslangan leksikaga mansub so'zlardan foydalanilmaydi.

Shuningdek, reklama matnlarida xalq orasida mashhur bo'lgan ibora, matal kabi barqaror birikmalar ham aynan shu maqsadlarda qo'llanadi. Masalan: *Texnomart, yaxshilikka buyursin!*

Reklama matnlarida ilmiy atamalarning qo'llanishi foydalanuvchilarning katta qismida mahsulot va xizmatlarning o'zgacha ekanligiga bo'lgan ishonch hissini uyg'otadi. Ba'zan bu ilmiy atamalar umumxalq tilida oddiygina tushunchani anglatishi mumkin. Lekin ilmiy atama o'rniga hamma uchun tushunarli bo'lgan so'zni qo'llash reklamani ta'sirchanligini pasaytirgan bo'lar edi. Shu sababli reklama beruvchilar reklama matnlarida ba'zan sof ilmiy uslubga mansub jumlar va atamalarga murojaat qiladilar.

Masalan: *Tarkibida ona sutining polisaxaridlari mavjud! Nan supreme.* kabi atama aynan shu maqsadlar bilan qo'llangan, nazarimizda. Bu atama ilmiy-ommabop uslubda "monosaxaridlar qoldig'idan tuzilgan yuqori molekulali uglevodlar" [<https://uz.wikipedia.org/wiki/Polisaxaridlar>] tarzida hamma uchun tushunarli jumlar bilan ifodalanadi. Bunday yondashuv reklama matnidagi "sirli"likka putur yetkazgan bo'lar edi, bu esa reklamadan ko'zlangan maqsadga muvofiq emas.

Reklama matnlarida butun kelsikada bo'lgani kabi, o'zlashma so'zlardan ham faol foydalaniladi. Zero, "Globallashuv sivilizatsiyalar o'zaro munosabatining natijasi bo'lsa, sivilizatsiya – globallashuvning natijasi. Bu ikki jarayonning o'zaro munosabati tarixiy sharoitdan kelib chiqib, "sivilizatsiya – globallashuv" yoki "globallashuv – sivilizatsiya" sifatida amalga oshgan. Bu jarayonga tortilgan millatlar tez rivojlangan" [Yuldasheva, 2019:30]. Dunyoda 369 ta til donor til

hisoblansa-da [Yuldasheva, 2019:30], reklama matnlarida qo'llanayotgan o'zlashma so'zlarning salmoqli qismini yangi texnologiyalarni eng ko'p yaratayotgan mamlakatlar tillariga mansub so'zlar tashkil etadi. Masalan: *Aksiyada ishtirok eting Piala Gold choyidan sovg'alar yutib oling!*

Bu reklama matnida qo'llangan "aksiya" so'zi lotinchada "harakat" degan ma'noni bildiradi [O'zME. 2020: 65.]. Shuningdek, reklama qilinayotgan mahsulotni ishlab chiqargan, yoki taklif etayotgan xizmatni ko'rsatadigan korxona, tashkilot nomi ham o'zlashma bo'lishi va hatto, o'zbekcha bo'lmasligi mumkin.

Reklama matni leksikasi haqidagi I.Morozovaning quyidagi fikrlari o'rinli va uning mohiyatini to'liq ochib beradi: "Reklama matni maksimal tijoriy ma'lumotni minimal so'zlardan foydalangan holda shakllantirishdir" [Morozova, 2002:60]. Qisqa va ta'sirchan matnni yaratishda mustaqil so'z turkumlari, xususan, ot, sifat va fe'llardan faol foydalaniladi. Otlar mahsulot va xizmatlarning nomini, sifatlar uning ijobiy xususiyatlarini ifodalashda xizmat qiladi. Fe'l esa foydalanuvchini harakatga keltirishda favqulodda muhim sanaladi.

Fe'l turkumiga mansub so'zlar, asosan, foydalanuvchilarni ishon tirish, da'vat qilish, ularda ijobiy kayfiyatni uyg'otish maqsadida qo'llanadi. Shu sababli *tekshirilgan, sinalgan, ma'qul bo'ladi, ishonamiz, sinab ko'ring* kabi fe'llarni reklama matnlarida tez-tez uchratishimiz mumkin. Masalan: *Pul qolmadimi? Anorbank overdraftdan foydalaning; Goodwell ro'zg'orda tekshirilgan.*

Bu jihatlariga e'tibor qaratib, yaratilgan reklama matnlari reklama beruvchilarga muvaffaqiyat keltirishi va foydalanuvchilar uchun samarali bo'lishi shubhasiz.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Василев А.Д. Слово в российском телеэфире: очерки новейшего словоупотребления. - Москва: "Флинта", 2003.-С. 15-16.
2. Turdaliyeva D., Abbasova N., Hamidova N. Mikromatnlarning lisoniy xususiyatlari // Science and innovation, International scientific journal, Volume 1, Issue 7. 2022– P. 754-758.
3. Фарби Е.Д. Как создать успешную рекламу.-С.П б.; 2004, -С.13.
4. Стилистика и литературное редактирование. Под. ред. проф. В.И.Максимова. -М., 2004. -С.158.
5. Yunusova Sh. Reklama shiorlari xususida // Til va adabiyot ta'limi. - Toshkent, 2011, 5-son. B. 55-59.
6. Шатин Ю.В. Построение рекламного текста. - Москва: Бератор - Пресс, 2003. - С. 47.
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Polisaxaridlar>
8. Yuldasheva F.X. O'zbekistonda globallashuv sharoitida ma'naviy yangilanishning o'ziga xos xususiyatlari: falsafa fan. dok. (DSc) ... diss. avtoref. – Toshkent: 2019. –B. 30.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati, to'ldirilgan nashri, 5 jildlik, 1-jild, Toshkent: O'zME. 2020. – B. 65.
10. Морозова И. Слагая слоганы. Москва: РИП - холдинг, 2002. - С. 60.

AMIR TEMUR HAQIDAGI TARIXIY ROMANLARDA XRONOTOP MASALASI

Yaxshiyeva Z. R., TATU Qarshi filiali dotsent v.b.,

Annotatsiya. Ushbu tesizda dunyo va o'zbek adabiyotida mavjud bo'lgan tarixiy romanlarning ilmiy asoslanish asoslarida eng dolzarb va qiziqarli mavzu bo'lgan xronotop masalasi o'rganildi. Shuningdek, Amir Temur haqida yozilgan tarixiy asarlar va romalardagi badiiy xronotop masalasi nima maqsadga xizmat qilganligi ham ilmiy asosda tahlilga tortildi.

Kalit so'zlar: xronotop, epik, lirik, dramatik turlar, badiiy makon, roman-epopeya.

Ma'lumki, badiiy xronotop har qanday tarixiy asarda o'ziga xos mavqeda namoyon bo'ladi. Chunki yozuvchi aynan zamon va makon tabiatida ro'y beradigan voqelikni asarda ishtirok etuvchi qahramonlar xatti-harakatida namoyish qiladi. Ya'ni badiiylikni yanada jozibador chiqishida, uning ro'y berish vaqti aniq zamon va makonda jilvalanadi. Epik, lirik, dramatik turlar o'rtasida ma'lum ma'noda jiddiy tafovutlar kuzatiladi. Unda badiiy xronotop real va to'qima makon chegarasidagina mutanosiblik bo'lishi mumkin. Yozuvchi badiiy asar yozarkan, tarixiy voqelikni uch o'lchamli olam bilan bir butunlikda yaratish yo'lidan ham boradi. Estoniyalik esteit olim Y.Lotmanning qayd etishicha: "Inson ongidagi dunyo qurilishining shakllaridan biri geografik makon konsepsiyasiga tegishlidir" [1, 293]. Badiiy makon esa muallif tilidan ifoda etilgan o'sha muallifgagina tegishli bo'lgan olamning ko'rinishidir" [2, 297]. Darhaqiqat, jug'rofiy makon muammosi Muhammad Alining "Ulug' saltanat" tarixiy tetralogiyasida ko'pincha oiladagi o'zaro suhbatlar negizida oydinlashadi. Amir Temurning mehribon opasi Qutlug' turkon og'a va uning turmush o'rtog'i amir Dovud dug'lat, sevimli rafiqasi Saroymulkxonim va uning tog'asi amir Muso, uning rafiqasi Orzumulk sulton, Temurning rafiqalari Jaxongir Mirzoning va Oqa begimning onasi O'ljoy Turkon oqa, kanizaklari Umarshayxning onasi To'lin oqa, Mironshohning onasi Mengli bika, Shoxrux Mirzoning onasi Tag'oy Turkon og'alarni asarning bezagi deyish mumkin. Yozuvchi oila-muhit-saltanat birligini Amir Temur islohotlarining konsepsiyasiga ustalik bilan bog'lashga intilgan. Har bir janr tabiatidan kelib chiqib badiiy makon va zamon masalasini ichki qonun-qoidalarida zamirida tahlillash ishonchni oqlaydi. Tarixiy asardagi vaqt o'lchami syujetning qanday namoyon bo'lish shakli bilan ham bog'liqligini unutmaslik lozim. Bir jihatdan mazkur usul tarixiy haqiqatni qayta idrok qilish manerasining o'ziga xosligi bilan ham belgilanadi.

Rus munaqqidi, nazariyotchi olim M. Baxtin mazkur istilohni adabiyotshunoslikka ilk marotaba olib kirar ekan, 30-yillardagi adabiy izlanishlari negizida tahlil-u tadqiq qilishga erishadi. Badiiy xronotop muammosi bilan jiddiy shug'ullangan munaqqid mazkur istiloh haqida shunday ta'rif beradi: "Adabiyotda badiiy idrok etilgan zamon va makon aro uyg'unlikni xronotop (so'zma-so'z tarjimasida zamon-makon degan ma'noni bildiradi). Muhimi, bu o'rinda, istilohning zamon va makonni uyg'un holatda (zamonni makonning to'rtinchi o'lchami sifatida) ifodalashidir" [3. 234-235].

Badiiy zamon tetralogiyada nihoyatda katta davrni o'z ichiga qamraydi. U katta vaqt orqali kichik muddatlarga bo'linib, har bir personaj xatti-harakati hamda voqelikning sodir bo'lish tartibotini yozuvchi o'z qo'liga oladi. Unda voqelik va zamon, voqelik hamda makon o'zaro uyg'unlashib, psixologik taranglikni yuzaga chiqaradi. Ayniqsa, Amir Temurning jang-u jadallardagi ruhiy holati Samarqanddagi ulug' bunyodkorlik, markazlashgan Temuriylar saltanati qo'rg'onini mustahkamlash borasidagi zehniyatidagi uzil-kesil o'zgarishlarni butun-murakkabligicha namoyon qilishga erishgan. Yozuvchi asosan badiiy xronotopning Amir Temur ruhiyatidagi, bag'rikenglik, tadbir hamda tadorigidagi "yetti o'lchab bir kes tamoyili"ning ustuvorligini ko'rsatishga bag'ishlanganligi bilan ajralib turadi.

Prof. D.To'rayev qayd etishicha: "Muhammad Ali roman-epopeyaning mazkur kitobida L.Tolstoyning "Urush va tinchlik", A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanlari tajribalaridan ijodiy bahra olgan holda, ulardan farqli ravishda, juda katta hududlarda, vaqt va makonlarda juda ko'p qahramonlarni Sohibqiron taqdiri, saltanat taqdiri bilan bog'laydi, Turon saltanati qanday fidokorlik, mashaqqatlar, qahramonliklar bilan bunyod etilganligini ko'rsatadi" [4,98]. Munaqqidning ushbu mulohazasi temuriylar davrining roman-epopeyada nihoyatda keng miqyosda namoyon bo'lganligini isbotlaydi. Ayniqsa, Mironshohning o'z otasiga qarshi isyoni uchinchi kitobda aks etgan bo'lsa, shu jildda uning tavba-tazarrusini ham o'ta mohirlik bilan yuzaga chiqarishga erishgan.

Yozuvchi asar syujeti voqelarini shakliga ko'ra xronologik tarzda badiiy idrok qilsa, mazmuniga ko'ra voqelikni to'xtatib qo'yib, mifologik aspektida badiiy to'qimani reallik bilan payvandlashni birinchi planga olib chiqadi. Unda mifologik kiritma voqealar ham badiiy zamonda kechuvchi voqelikni uzviylikda namoyish qiladi. Masalan, tarixiy vaqt masalasi badiiy asarda yozuvchi ijodiy taktikasi negizida ma'lum ma'noda uzayishi hamda qisqarishi mumkin. Dunyoda sodir bo'layotgan vaqtning intensiv shakli badiiy asarda yozuvchining o'ziga tegishli voqelikni tasavvur hamda idrok qilish negizida paydo qilinadi. Birinchi jildagi Jahongir Mirzo bilan bog'liq badiiy makon hamda zamon muhtasham muhabbatning o'smir qalbida zohir bo'lishi, uni ilk uchratishi, "ko'rmay ko'ngil qo'yish" hissining uyg'onishi, atayin badiiy vaqtning intensiv cho'zilishi, oshiq va ma'shuqaning uchrashuv sahnalari zahirida poetik butunlikni qamrashga xizmat qiladi.

Prof D.Quronov qayd etishicha: "Inson tomonidan yaratilgan narsa borki, ma'lum bir ehtiyoj tufayli dunyoga keladi va muayyan bir vazifani bajaradi. Obrazli tafakkur asosida yaratilgan asarlar bundan mustasno emas va bu jihatdan qadimiyatdagi asarlarni uchta tipga ajratish mumkin: 1) olam tartibotini anglashga qaratilgan mif; 2) olam bag'ridagi odamini, uning butun olam bilan birligini idrok etishga qaratilgan epos; 3) konkret hayotiy holatlar idrokiga qaratilgan va amaliy-tadbiqiy xarakterdagi masala, ertak, rivoyat, hikoyat, latifa kabilar. To'g'ri mif adabiyot emas, adabiyotni undirgan zamin ekani ham shubhasiz, antik davrda mif va adabiyotning qorishiq holda yashashi ham shundan"[5,114]. Darhaqiqat, Muhammad Ali syujet qismlarini va undagi voqelik ketma-ketligini bir-biriga bog'lashda miflarga ham murojaat qiladi. Bu badiiy to'qima mahsuli bo'lib,

Jahongir Mirzoning suyaklisi Xonzoda xonimni tushida ko‘rib qolishi, ichki sezgi bilan azim muhabbat uyg‘onishi va “To‘ro‘g‘lon va Onabo‘ri” afsonasini sodiq do‘sti Axiy Jabbor tilidan hikoya qilib berilishi, Mir Sayyid Barakaning tushida Termiz ota bilan suhbatini uni Sohibqiron tomon yetaklashi, sevimli nabira Muhammad Sulton Qur‘oni Karimning 69 oyatini ko‘chirishga ulgura olgani Amir Temur tushida ramziy ma‘no ko‘rsatishi o‘quvchini yanada asar ichkarisiga boshlab ketadi. Shular orasida Axiy Jabbor hikoyasidan keyin o‘zida qandaydir ishqqa mubtalolik sezgan Jahongir Mirzo – eng oliy maqsadi Xorazm malikasi vaslini zabt etish istagida yashaydi. Tetralogiyaning mana shu zaylda voqelik bir-biriga ulanib, yaxlitlashuviga yozuvchi puxtalik bilan yondashadi.

A.Qodiriy romani tadqiqi bilan shug‘ullangan olim A. Ulug‘ov: “...ma‘lumki, “zamon” deganda yil, oy, kun, tun kabilar, “makon” deganda esa uy-joy, ko‘cha, qasr, saroy singari joylar nazarda tutiladi. Abdulla Qodiriyning ushbu romanlarida tarixiy voqelikni gavdalantiruvchi karvonsaroy, hujra, o‘rda, saroy, hovli, turarjoylar tasviri muayyan o‘rin tutadi. Tarixiy manba, solnomalarning hech birida o‘rda, saroylar “O‘tkan kunlar” romanidagi singari tasvirlanmagan. Abdulla Qodiriy ularning ko‘rinishini o‘quvchi aniq tasavvur qiladigan darajada chizib ko‘rsatgan. Ayni o‘rinlar muallifning asarni yozish jarayonida o‘quvchilarini bir zum ham unutmagani, u doimo kitobxonlarini o‘ylaganini bildiradi. Ijodkorning ko‘z o‘ngida hamisha kitobxon tursa, u yozayotgan har bir jumlasini, qalamga olayotgan voqealari boshqalarga ham osongina tushunarli bo‘lishi uchun intiladi. “O‘tkan kunlar” muallifi joylarning oralig‘ini aniq o‘lchov bilan ma‘lum qilish bilan kifoyalanmasdan, Marg‘ilon va Qo‘qondagi o‘rdalarning o‘xshash va farqli jihatlarini ham batafsil ta‘riflaydi” [6, 191]. Ushbu iqtibosning mohiyatida yuqorida keltirilgan M.Baxtin nazariy qarashlariga ham tayanilganligini inobatga olgan holda davom ettirilgan ijodiy izlanishlar negizida Muhammad Ali ham xuddi shu yo‘sinda g‘oyaviy niyatini amalga oshirishga harakat qilgan. Demak, xronotopning umumiy xususiyati “syujet, kompozitsiya, badiiy matn strukturasi, obrazlar poetikasiga doir muhim qismlarini qamrab olishi, badiiy makon va zamonni uyg‘un aks ettirishini hisobga oladi” [7,89].

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб., 2000. – 297 с.
2. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М., 1988. – 253
3. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 234-235. (кўчирма У.Жўракулов, “Назарий поэтика масалалари” китобидан олинди. – Тошкент, 2015. – Б.89)
4. То‘rayev D. O‘zbek tetralogiyesi. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – B. 98.
5. Qur'onov D. Roman haqida ayrim mulohazalar // Sharq yulduzi, 2011. – №5. – B. 114.
6. Ulug‘ov A. Zamon va makon musavviri // Sharq yulduzi. 2015. №2. – B. 191

7. Jo'raqulov U. Nasriy poetika masalalari. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi nashriyot - matbaa ijodiy uyi. 2015. – B. 89.

8. Muhammad Ali. Shohruh Mirzo. 4-jild. – Toshkent: Navro'z, 2019. – B.127.

TALABALAR NUTQIGA XOS BA'ZI KAMCHILIKLAR

(PhD) Allamberganova M., Taylakova M., Qoraqalpoq DU

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim talabalarining nutq madaniyati va talabalar nutqida kuzatiladigan kamchiliklar haqida so'z yuritilgan. Talabalarning so'z boyligini oshira borish, adabiy til me'yorlarini egallatish bugungi kunda dolzarb mavzudur.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, til, nutq, milliy til, parazit so'zlar, sergaplik, aloqa madaniyati, nutq xulq-atvor madaniyati, til me'yorlari.

Nutq madaniyati inson umummadaniyatining bir qismi bo'lib, fikrni adabiy til me'yorlariga muvofiq to'g'ri, erkin, aniq, mantiqan izchil, yoqimli va ta'sirli bayon qilishdir. Nutq madaniyati deyilganda til birliklaridan, jumladan, lug'aviy, grammatik va uslubiy vositalardan nutq jarayonida to'g'ri va o'rinli foydalanish nazarda tutiladi. Nutq madaniyati kishidan til boyligini – lug'aviy birliklar, grammatika, orfoepiya, orfografiya, nutq uslublari va ularning har biriga xos xususiyatlar hamda me'yorlarni yuqori darajada bilishni talab etadi. Talabalar nutqi madaniyati haqida gap ketar ekan, avvalo, til va nutq tushunchalarining mohiyatini farqlay olish lozim. Til va nutq to'g'risida fikr yuritishdan oldin til va nutq hodisalarining o'ziga xos xususiyatlarini bilib olish o'rinli. Til va nutq bir-biridan farq qiladigan, lekin o'zaro aloqador ikki ijtimoiy, ruhiy-ma'naviy hodisadir. Ya'ni til aloqa quroli, fikr bayon qilish vositasi bo'lsa, nutq so'zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga keladigan faoliyatdir. Bu ikki hodisani qiyoslaganda oradagi farqlar yanada oydinlashadi [1: 4-11].

Tilni xalq yaratadi, nutq esa shaxsiy boylik sanaladi. Har kim o'z qobiliyati, so'z boyligi, shaxsiy fikrlash layoqatiga qarab gap tuzadi va so'zlaydi. Shuning uchun ham nutq oldiga nihoyatda ulug' bir talab qo'yiladi: *o'ynab gapirsang ham, o'ylab gapir*. Zero, nutq (so'z) aqlning tarozisi, aqlning o'lchovidir. Darhaqiqat, nutqimizning salohiyati til qoidalarini yaxshi va zarur darajada bilishimizga bog'liqdir.

Tilning yozma va og'zaki me'yorlarini belgilash muammolarini hal qilish har bir milliy til madaniyatini rivojlantirishning uzviy qismi sifatida qaraladi. Shuning uchun ham me'yor masalalarining nutq madaniyati doirasida o'rganilishi bejiz emas, albatta. «...*nutq madaniyati muammosining o'rganilishi ... ikki aspektga ega deyish mumkin: birinchisi, o'zbek adabiy tili normalarini, imkoniyat doiralarini yanada silliqlash, stabillash bilan bog'liq bo'lgan nutq madaniyati muammolari; ikkinchisi esa o'zbek adabiy tilidan bu tilda gapiruvchi jamiyat a'zolarining (hatto konkret shaxslarning) to'g'ri, izchil hamda namunali foydalana olishlari uchun yordamlashishi bilan aloqador bo'lgan nutq madaniyati muammolari*». Ma'lum bo'ladiki, nutq madaniyati, agar masalaga til nuqtayi nazardan qaraladigan bo'lsa, bu, eng avvalo, nutqning to'g'riligi demakdir.

Ikkinchidan esa, u uslubiy jihatdan silliq bo'lishi kerak, ya'ni unda noaniqlikka, ikkima'nolilikka, uzundan-uzoqlikka yo'l qo'yilmasligi, qisqalik, soddalik va aniqlik bu nutqning asosiy o'lchovi bo'lishi lozim. Keng ma'noda esa nutq madaniyati nutqiy ta'sirchanlikni, ijodiy yorqinlikni, o'tkirlik va obrazlilikni ifoda etadi [2.120]. Xo'sh, talabaning nutq madaniyati qanday bo'lishi kerak? Ana shu savolga javob berish ushbu maqolaning asosiy maqsadi sanaladi.

Talabalarning nutq madaniyatining eng muhim elementlaridan biri so'zlarni to'g'ri ishlatishdir. So'zlar to'liq, mazmuniga ko'ra va boshqa so'zlar bilan uyg'unlashgan holda ishlatilsagina, shunda u auditoriyaga ta'sir qiladi.

Kuzatishlar jarayonida ma'lum bo'ldiki, talabalarning aksariyat qismi o'z nutqida mantiqiy ma'noga ega bo'lmagan parazit so'zlardan keng foydalanadi. Bu esa talabaning nutqini buzadigan asosiy omillardan biridir. Masalan, "shunaqa", "him", "ihim", "xo'sh", "aytaylik", "nima deydi? "Tabiiy, parazit so'zlarni talabaning o'zi payqamaydi. Lekin bular auditoriyaning jig'iga tegadi. Bularni albatta bartaraf etish choralari ko'rish lozim.

Ortiqcha so'zlar nutq tabiiyligini buzadi. Asosiy fikr esa bir "to'da keraksiz so'zlar" orasidan qiyinchilik bilan chiqadi". "Ilohiyot haqida" traktining muallifi shunday degan: *"Ortiqcha vazn nafaqat bizning jismimizga, balki nutqimizga ham zarardir. U nutqni haqiqatdan uzoqlashtirib, eshituvchiga boshqa ma'noda ta'sir etishi ham mumkin"*. Darhaqiqat, sergaplikni nafaqat madaniyatsizlik alomati balki, talaba gapirayotgan mavzu haqida tushunchaga ega emasligidan darak beradi deb o'ylash mumkin.

Ko'pgina talabalar o'z nutqlarida intonatsion-sintaksis tanaffuslarni noto'g'ri ishlatadilar, ularsiz grammatik qoidalarga asoslangan to'g'ri nutqning o'zi mavjud emas. Intonatsion-sintaksis tanaffuslar yozma nutqdagi tinish belgilariga amal qilinib, davomiyligi bilan ajralib turadi. Eng qisqa tanaffus – vergul o'rniga, eng uzuni nuqtaga to'g'ri keladi [3.53].

Fransuz nazaryachisi D.Doriaxa shunday degan: *"Kimki o'z nutqida tanaffus qilsa - to'g'ri nafas oladi, yaxshiroq talaffuz qiladi va osonroq artikullaydi. Tinish belgilarini to'g'ri qo'yish – bu o'z nutqi tezligini his etish va uni boshqarish demakdir...bu degani aniq so'zlash va uni boshqalar tushunishiga yordam berish, nima so'zlayotganni o'zi tushunish demakdir"*.

Talaba o'z nutqini o'zi nazorat qilishi lozim. Uzatilayotgan axborotni auditoriyaga ham to'g'ri va ravon tushuntirib berishi uchun avvalambor, uzatilayotgan axborotni o'zi tushunishi shart. Ba'zi talabalar so'zlayotgan so'zlarini ma'nosini chuqur anglab yetmasdan, yod oladi. Bu esa nutq madaniyatining sustlashib borishiga sabab bo'lmoqda.

Nutq madaniyati, avvalo, to'g'ri, adabiy til me'yorlariga amal qilgan holda so'zlashdir. Nutq madaniyatining yuqori darajasi madaniyatli kishining ajralmas xususiyati hisoblanadi. Nutqimizni yaxshilash har birimizning vazifamiz. Buning uchun talaffuzda, so'z shakllaridan foydalanishda, jummalarni tuzishda xato qilmaslik uchun nutqimizni kuzatib borishimiz kerak.

Madaniyatning keng tushunchasi, shubhasiz, aloqa madaniyati, nutq xulq-atvori madaniyati deb nomlanadigan narsani o'z ichiga oladi. Unga egalik qilish

uchun nutq odob-axloqining mohiyatini tushunish muhimdir. Shunday ekan, talabalar nutq madaniyati bilan birgalikda aloqa madaniyatga ham ega bo'lishlari shart. Bugungi kunda talabalar o'qituvchilar bilan o'rtasidagi aloqa madaniyatini unutib, ustozlar qo'ygan baholarga qoniqmay, o'zlariga o'zlari baho qo'yadilar, ustozlar bilan bahslashadilar. Ma'lumki, talabaning bilimi ustozlar tomonidan haqqoniy baholanadi.

Talabalarning nutq madaniyatini to'g'ri nutq ya'ni qabul qilingan, til me'yorlariga to'g'ri keladigan nutq sifatida shakllantirishimiz kerak. Har bir talaba, qo'yilgan vazifaga mos ravishda, eng yaxshi ta'sir etishni ta'minlovchi til materiallaridan foydalanishi zarur.

Talabalar uchun eng zo'r topilma bu badiiy asarlar va xalq maqollari, naqlaridir. Ular talabalarning faqatgina nutq madaniyatini emas aloqa madaniyatini ham yaxshilashga xizmat qiladi. Maqollarda ming yillardan beri isbotini topgan xalq haqiqati yotadi. Ularda xursandchilik va g'am, qahr, muhabbat, hasad, hazil ifoda etiladi. Maqollar va naqlar mehnatni ulug'laydi, dangasalikni qoralaydi, yaxshilikni, inshonchni mustahkamlaydi. Ular nafaqat nutq ifodaliligini kuchaytiradi, chiqishlarga mazmun va o'tkirlikni, chuqurlashtiradi, balki eshituvchilar yuragiga yo'l topadi, ularning hurmat va e'tiborini qozonishga yordam beradi. Shuning uchun nutqda maqollar va naqlar alohida o'ringa ega. Nutqda maqol va naqlardan foydalanishdagi muvaffaqiyat, ular qanchalik to'g'ri tanlanganligiga bog'liq.

Hozirgi paytda xalq maqolalari va ijodi to'plamlari soni juda ko'p va ular talabalarning qo'l ostida bo'lishi kerak. Ular yordamida tashqariga chiqayotgan axborot matni jonliroq va ishonchliroq bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. N. Mahmudov, A. Rafiyev, I. Yo'ldoshev «Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. "Cho'lpon" nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. -Toshkent, 2013.
2. A. Madvaliyev. O'ZME Birinchi jild. -Toshkent. 2000-yil.
3. K.Yo'ldoshev. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. Toshkent: O'qituvchi, 1996.

ADABIY ME'YORNING SHAKLLANISHIDA KINO TILINING O'RNI VA AHAMIYATI

(PhD) Shirinova M.Sh., BuxDU

Annotatsiya. Maqolada kino tili va adabiy me'yor tushunchalarining bir-biriga bog'liq ekanligi, kino tilida uchraydigan adabiy me'yor ko'rinishlari xususida so'z boradi. Shuningdek, har bir tilda adabiy me'yor shakllarining amalda qo'llanilishi, keng yoyilishi, taraqqiy topishida kino tili muhim vosita ekanligi ta'kidlangan.

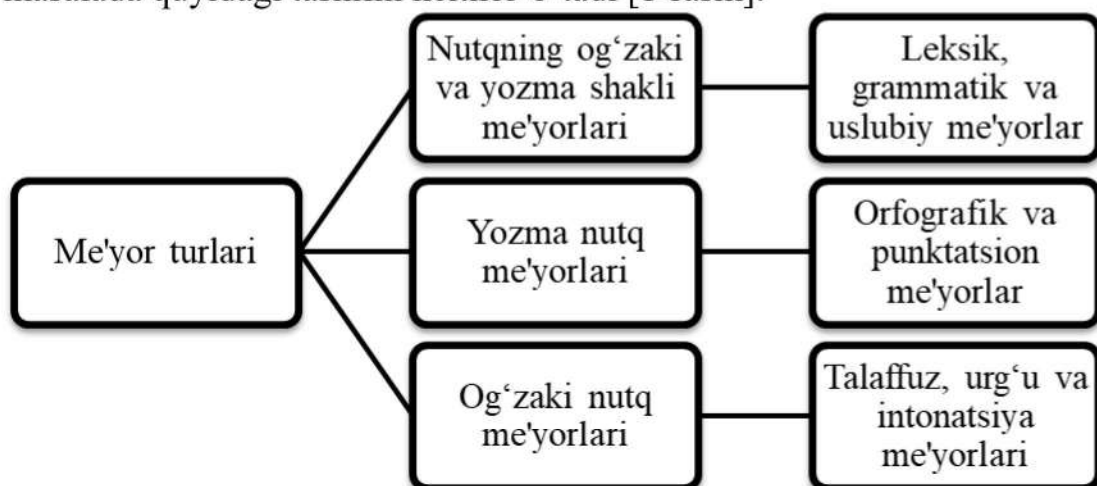
Kalit so'zlar: kino, kino tili, adabiy me'yor, og'zaki nutq me'yorlari, yozma nutq me'yorlari, titr.

Adabiy me'yor tilni nazorat qiluvchi qoidalar majmuidir. Ma'lum bir xalqqa xizmat qiluvchi har qanday adabiy til me'yor asosida shakllanadi. Adabiy tilni

E.Begmatov, A.Mamatovlar "...undan foydalanuvchi jamiyat a'zolarining mushtarak quroli sifatida barcha uchun bir xilda tushunarli, foydalanishga qulay bo'lishi, ko'pchilikka maqbul tushishi lozim. Buning ustiga, adabiy til va uning lisoniy vositalari til egasi bo'lmish jamiyat a'zolarining estetik va etikaviy talablariga, madaniy va ma'naviy ehtiyojlariga hamohang bo'lishi zarur" [Begmatov, Mamatov, 1999: 4] deya izohlashadi.

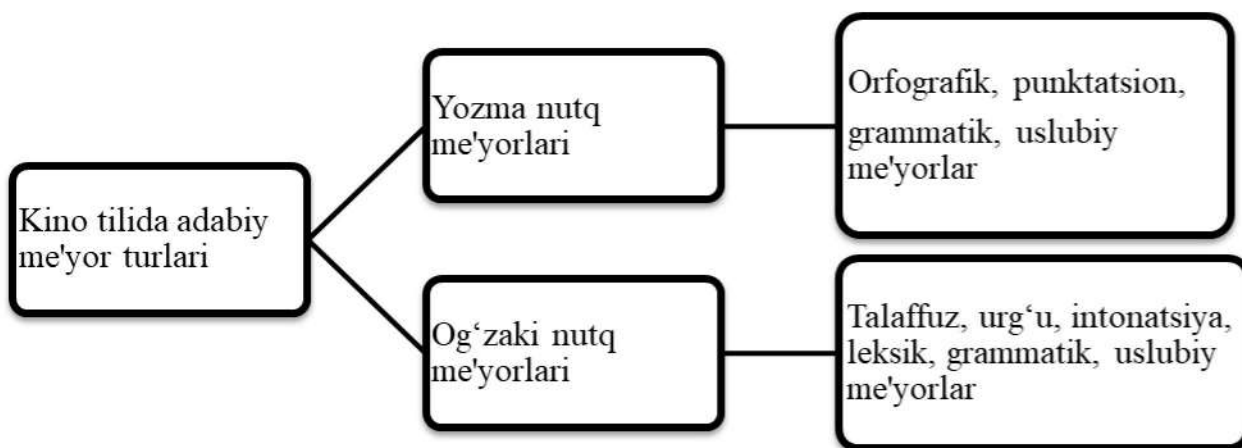
Til hamisha harakatda bo'lib, doim rivojlanib yangilanib turadi. Shu bois adabiy me'yor ham vaqt o'tgan sayin o'zining ma'lum kriteriyasini boshqasiga bo'shatib beradi. Aks holda ushbu mezonlar jamiyat uchun xizmat qilmay qo'yadi. Til me'yorlarining o'zgarish hamda rivojlanish xususiyatlari ma'lum davrda til me'yorlarini o'rnatish jarayonida bir qancha muammolarni keltirib chiqaradi; tilshunoslik fani oldida ushbu muammolarni yechishdek yangi vazifalarni ko'ndalang qilib qo'yadi. Dunyo tilshunosligida adabiy me'yor turlari masalasi adabiyotlarda turlicha izohlangan. Shu sababli hanuzgacha bir to'xtamga kelingan yakuniy xulosa uchramaydi. O'zbek tilshunosligida ayni shu masalaga oid ishlarni tahlil etgan E.Begmatov va A.Mamatovlar esa 13 ta me'yor turini sanab o'tishadi [Begmatov, Mamatov, 1998: 131-132]. V.Moskvin [Moskvin, 2004: 37] esa bu masalada quyidagi tasnifni keltirib o'tadi [1-rasm]:

1-rasm. Me'yor turlari.

Tasnifdan ko'rish mumkinki, kinofilmlar tili ham og'zaki, ham yozma nutq me'yorlariga tayanadi. Odatda, me'yor buzilgan-buzilmaganligini aniqlash yozma nutqda oson amalga oshiriladi. Buning uchun nazariy bilimga ega bo'lish yetarli. Natijada yozuvda muhrlanib, ko'zga yaqqol tashlanadigan me'yoriy holatlar yoki og'ishlar tezda aniqlanadi. Ammo og'zaki nutqda ushbu jarayon biroz murakkab kechadi. Bu murakkablikni turli jihatlar yuzaga keltiradi: talaffuz me'yorlarini to'la anglay olmaslik, intonatsiya va uning funksiyalarini bilmaslik, eshitish hamda anglash qobiliyatining sustligi, sheva unsurlarini ajrata olmaslik va boshqalar.

O'zbek adabiy tili qat'iy qonun-qoidalar, ya'ni adabiy normaga ega bo'lganidek, kino tili ham o'z me'yoriga ega. Kino adabiy tilning og'zaki shakli me'yorlarini o'zlashtirishda namuna vazifasini o'taydi. Mustaqillik kinofilmlar tilining qiyofasini tubdan o'zgartirib yubordi. Ularni tahlil etishda quyidagi me'yor ko'rinishlarini inobatga olish zarur [2-rasm]:

2-rasm. Kino tilida adabiy me'yor turlari.

Kino tilida odatda yozma nutq me'yorlari titrda, og'zaki nutq me'yorlari esa aktyor nutqida namoyon bo'ladi.

San'atlar orasida tomoshabinni tezda o'ziga rom qilib, ekran oldidan siljishga yo'l qo'ymaydigan, ko'ngilochar tur kinodir. Kino yunoncha *kineo* "harakatga keltiraman" degan ma'noni anglatib, o'zlashma qo'shma so'zlarning tarkibiy qismi sifatida kinematografiyaga, kinofilmga aloqadorlik ma'nosini bildiradi [O'TIL, 2006: 368]. Qahramonlar, so'zlar, rang-tasvir, kadr va boshqalarni "harakatga keltirib", katta-yu kichikni o'ziga mahliyo qilgan ushbu san'at turi o'ziga xos tilda so'zlaydi. Dastlab Parijda 1895-yil 28-dekabrda ixtirochi aka-uka Lui va Ogyust Lumerlar o'zlari kashf qilgan texnika yordamida "Poyezdning kelishi", "Bolani ovqatlantirish" kabi kinometrajlarini suratga olishgan. Ushbu kun tarixda kino san'atining vujudga kelish kuni deya muhrlandi [Abulqosimova, 2009: 3]. Shundan buyon kino ommaga, jamiyatga qaratilgan san'at turi sifatida baholanib, undagi har bir vosita tarbiya kaliti vazifasini o'tab kelmoqda.

Kino tilidagi har bir so'zning o'z "yuk"i bor. Ana shu "yuk"dan foydalanganimizda adabiy me'yorni unutib qo'ymasligimiz zarur.

Kino tilining ta'sir kuchi badiiy asar tilidan bir necha marta ortiq, chunki kinoni katta-yu kichik qiziqish bilan, ekran yonidan jilmay tomosha qiladi. Kinoni tomosha qilish yosh tanlamaydi. Hattoki savodi chiqmagan yosh bolajonlar ham o'z dunyoqarashlaridan kelib chiqib ibrat oladilar. Agar kino tilida yot unsurlar qanchalik ko'p bo'lsa, tarbiya ham shunchalik salbiy tomonga og'adi.

Kino tili (san'at tili)ni tushunish uchun kinoshunoslik fanidan xabardor bo'lish, ma'naviy salohiyat, bilim talab qilinmaydi. Ushbu jihatga e'tiborsizlik bilan qarash tijorat kinolari, shuningdek, tajovuzkor, buzg'unchi kinolarning g'alabasi bilan tugashiga asos bo'ladi.

Kino tili adabiy tildan ko'ra demokratikroq, ya'ni xalq tiliga yaqinroq bo'lishi kerak. Bu degani adabiy til me'yorlaridan butunlay voz kechish yoki ularni buzish mumkinligini anglatmaydi. Fan-texnikaning yuqori bosqichlarga ko'tarilishi kino tilini murakkablashtirdi, ammo uni yuzaga keltirishda bir qancha qulayliklarni yaratdi. Ma'lumki, kino (kino tili)ni yuzaga keltirishda faqat ssenariynavis emas, balki rejissor, prodyusser, aktyor, montaj ustasi, ovoz rejissori, grafika ustasi, operator, kompozitor, ovoz berish ustalari va boshqa ijodkorlarning

xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Chunonchi, aktyor nutqidagi biror jumla qay tarzda talaffuz etilishidan qat'i nazar montaj jarayonida tovush tezligi/tembri o'zgartirilishi yoki dublyaj jarayonida boshqa aktyor tomonidan ovoz berilishi yoxud boshqa so'z talaffuz etilishi mumkin. Aynan shu o'rinlarda texnikaning roli yaqqol ko'rinadi.

Kino tili va adabiy me'yor tushunchalarini o'zaro bog'liqlikda o'rganish kinoshunoslik hamda tilshunoslik sohaları uchun birdek ahamiyatlidir. Zero, kino tili – murakkab til, uni tahrirlab ekranga olib chiqish mashaqqatli mehnatdir. Ssenariylarni kino tili – ekran tiliga o'girish uchun kinomuharrir degan mutaxassis tayyorlash zarur. Kinomuharrir ham kino san'atidan, ham rejissorlikdan, ham adabiyotdan, ham til me'yorlaridan xabardor bo'lmog'i lozim. Shundagina kino tili sayqallanib, o'z maqsadini amalga oshiradi. Bu maqsadni amalga oshirishda esa tilshunoslik fani beminnat yordamchi vazifasini o'taydi. Mashhur fransuz rejissori Andre Bazan ta'biri bilan aytganda, *“Yosh go'dak kimgadir tayanib oyoqqa turganidek, kino ham o'z taraqqiyotining ilk pallalari adabiyotga tayanib, qaddini tikladi”* [10]. Bugungi kunda qaddini tiklab olgan kinoni tilshunoslik nuqtayi nazardan, adabiy me'yor aspektida tahlil etish ssenariyning badiiy salmog'i yuqori, oldi-qochdi gaplardan xoli bo'lishini ta'minlaydi. Zero, voqealar tizimi bir-biriga o'xshamaydigan, tilining soddaligi, jozibardorligi bilan hammani o'ziga mahliyo qiladigan kinofilmlar yaratish davr talabidir.

Kino tili turli sohalar uchun obyekt vazifasini bajara oladigan juda serqirra hodisadir. Tilshunoslik obyektı sifatida kino tili ekran uchun mo'ljallangan, audiovizual, hamma uchun tushunarli bo'lgan tildir. Unda audiovizuallik, harakatlilik, majozilik, obrazlilik, ekspressivlik, kommunikativlik, ko'ngilocharlik, ekran uchun xoslanganlik, ijtimoiylik, ixchamlik, o'ziga rom qilish, tushunarlilik kabi xususiyatlar bo'lishi lozim. Kino tili adabiy til me'yorlarining targ'ibotchisi vazifasini o'tashi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abulqosimova X. Kino san'ati asoslari. – T.: “O'zME” Davlat ilmiy nashriyoti, 2009. – B.3.
2. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi (Adabiy normaning shakllanish va yashash qonuniyatlari). – T.: Navro'z, 1999. – B.4.
3. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi (Adabiy normaning tiplari). – T.: Navro'z, 1998. – B.131-132.
4. Москвин В.П. Правильность современной русской речи. Норма и варианты. – Волгоград: Перемена, 2004. – 149 с. – С.37.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. II. E-M/ Tahrir hay'ati: T. Mirzayev (rahbar) va boshq.; O'zR FA Til va adabiyot int. – T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – B. 368.
6. Shirinova M.Sh. The issue of literary norms in the language of cinema // International Journal on Integrated Education, 2020.March.e-ISSN: 2620 3502. p-ISSN:2615 3785. Impact factor 6.196. Vol.3. Issue 3.–P.35-40.

7. Shirinova M.Sh. Kino tili tushunchasi va uning xususiyatlari // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. – Buxoro, 2019. 4-son. – B.182-185
8. Shirinova M.Sh. Kino tilida adabiy me'yorning o'rni // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – Namangan, 2020. 7-son. – B.236-240
9. Shirinova M.Sh. O'zbek kinofilmlari tilini lingvistik aspektida o'rganishning ahamiyati / "Buxoro viloyatini innovatsion rivojlantirish: muammo va echimlar" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Buxoro, 2020. – B. 1067-1071.
10. <https://ziyouz.uz>.

USLUBSHUNOSLIKDA MUALLIF SO'Z IJODKORLIGI MASALASI

(PhD) I.Ernazarova, O'z-Fin instituti o'qituvchisi,
D.Mamatqobilova, magistrant

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijodkorlarning so'z qo'llash mahorati natijasida til yangi so'zlar bilan boyib borishi haqida gap boradi. Ayni paytda muallif so'z ijodkorligini ifodalovchi lisoniy vositalar muallifning til va tilshunoslik qonuniyatlaridan xabardorlik darajasini, ijodiy uslubining o'ziga xos jihatlarini ham ko'rsatishi hamda muallif so'z ijodkorligi badiiy matnda muhim estetik vazifa bajarishi haqida to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: uslub, uslubshunoslik, ijodkor uslubi, so'z ijodkori, idiolekt, idiostil, badiiy unsur.

Mustaqillik yillarida o'zbek tilshunosligida ijodkor uslubi, tildan foydalanish mahorati tadqiq etilgan ko'p sonli izlanishlar olib borildi hamda ularda so'z ijodkorligi yozuvchi va shoirlarning individual uslubini belgilab beruvchi muhim omil deb qaraldi. Bunday tadqiqotlar orqali o'zbek tilining boy imkoniyatlari, muayyan nozik qirralari ochiladi. Chunki haqiqiy so'z ijodkori o'z ona tilining latofatini ko'z-ko'z qiladi.

Til muallifning ijodiy individualligi namoyon bo'lishiga xizmat qiluvchi vositadir. Badiiy ijodda yangi so'z aytish ehtiyoji muallifdan ifodaning tilimizdagi noodatiy shakllarini izlashni talab qiladi. Bu haqida prof. N.Mahmudov shunday fikrlarni bildiradi: "Estetik vazifa tilning asosiy kommunikativ vazifasini qulaylashtiradi, uning imkoniyatlarini boyitadi. Til va nutq ayni shu estetik vazifasi bilan ifodalilik, ta'sir quvvatini namoyon etadi" [Mahmudov, 2006: 51]. Bu esa, o'z navbatida, ijodkordan tildan foydalanish, individual yangi so'z hosil qilish, so'zga yangi ma'nolar yuklashda ulkan mas'uliyat talab qiladi. Shu bois ajdodlarimiz azal-azaldan badiiy ijodga o'ta hurmat bilan munosabatda bo'lishgan. Ijod tushunchasining mohiyati, ijod bilan shug'ullanuvchi shaxs oldida turgan vazifalar, talab va mezonlari qanday bo'lishi lozimligi to'g'risidagi masalalar hamma vaqt muhim masalalar qatorida turadi.

Samarqand uslubshunoslik maktabining asoschisi professor R.Qo'ng'urov va uning izdoshlari ijodkorlar tili va uslubiga bag'ishlangan ishlarida yangi so'z yasalishi, so'z ijodkorligiga doir nazariy asoslar, yangi ijodiy yasalmalarning ma'lum shoir, yozuvchining individual uslubini belgilashda tutgan o'rni hamda tilning leksik qatlamini boyitishdagi ahamiyati borasida bir qator ilmiy izlanishlarni

yaratganlar. Fanda ijodkor individualligi, badiiy mahorati haqida soʻz yuritganda tilshunos olim, professor S.Karimovning xizmatlari beqiyosligini taʼkidlash joiz. Olim oʻzbek tilshunosligida badiiy uslubning funksional uslublar doirasida tutgan oʻrnini ilmiy jihatdan asoslab berish barobarida uning oʻziga xos xususiyatlarini batafsil yoritib berdi.

Soʻz ijodkorligi tilshunoslik fanida ijodkorlarning individual uslubini belgilab beruvchi muhim omil sifatida oʻrganiladi. Ijodkorlarning soʻz qoʻllash mahorati asarning badiiyligini taʼminlash tamalidir. Zero, bu hodisa bevosita uning badiiy olamiga oyna tutadi. A.Shomaqsudov taʼkidlaganidek, “adabiy asarlarda individual xususiyatlar asarning badiiylilik qiymatini belgilovchi asosiy oʻlchovlardan biridir va shu sababli yozuvchining adabiy asarda voqelikni badiiy idrok etishi, obraz yaratishi, asar kompozitsiyasi bilan bogʻliq boʻlgan individual xususiyatlarning hammasi asar tilida yorqin namoyon boʻladi” [Shomaqsudov va boshqalar, 1983: 33] .

Ijodkor til lugʻatiga murojaat qilganida, oniy holat ifodasiga mos soʻzni qidiradi. Bunday soʻzni topa olmaganda esa ijodkorda yangi birlikka ehtiyoj paydo boʻladi. Ana shu ehtiyojga javoban yaratilgan birlik muallif soʻz ijodkorligining mahsuli sifatida qaraladi. Tilshunoslar fikricha, ijodiy yasalma faqatgina ijodkorning tafakkuriy evrilishlarini aks ettiruvchi mantiqiy belgigina emas, balki ifodalilik va ekspressivlikni taʼminlovchi vosita sifatida yuzaga chiqadi. Aynan shu jihati bilan oʻquvchilarda qiziqish uygʻotadi. Bizningcha esa, soʻz ijodkorligi shoir yoki yozuvchining oʻz oʻquvchisiga maʼlum hissiy kayfiyatni yuqtirish va muallifning axboroti mazmunini chuqurroq anglatish ehtiyoji tufayli yuzaga keladi. Darvoqe, hozirda u yoki bu soʻz sanʼatkorining tilini idiolekt va idiosstil tushunchalarisiz oʻrganish qiyin. Chunki ular til birliklarini tasniflash, tavsiflash, qiyoslash orqali bir lisoniy shaxs idiolekti boshqa lisoniy shaxs idiolektidan farqlanadi. Mazkur tushunchalar alohida olingan ijodkorlar individual uslubini oʻrganishda diqqatga molikdir. Bunda asar matnini tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan batafsil tahlil qilish hamda muallifning xususiy lisoniy faoliyatini kuzatish hal qiluvchi ishdir. Bu turdagi tahlil har bir muallifning tildan foydalanish uslubini bilish, uning asar gʻoyaviy mazmunini yoritishda, voqelikni badiiy bayon qilishda til vositalarini qoʻllash mahoratini oʻrganishni taʼminlaydi. Shaxsning til birliklaridan foydalanish mahorati zaminida uning idiolekti, yaʼni individual lisoniy faoliyat zahirasi yotadi. Idiolekt u yoki bu shaxsning, yozuvchining individual til xususiyatlari yigʻindisini umumlashtiradi. Yozuvchi idiolektini, lisoniy birliklarni turli guruhlariga boʻlib oʻrganish mumkin va bunda har bir qatlamga oid guruhning tizimiy va vazifaviy xususiyatlariga ahamiyat beriladi. Darhaqiqat, ijodkor individual uslubi uning oʻziga xos tafakkur tarzi, keng jabhali bilim darajasi va olamni anglashga intiladigan ruhiy olami bilan bogʻliq holatda shakllanadi. Maʼlumki, badiiy asar muallifning lisoniy qobiliyatini namoyon qiluvchi vosita boʻlib, unda ijodkor oʻz lisoniy mahoratini yuzaga chiqaruvchi lisoniy shaxs, yaʼni “markaziy qahramon”dir. Muallifning lisoniy shaxs maqomini egallashi haqida shunday fikr ilgari suriladi: “Ijodkor oʻz asarida “jonli nutq” yarata olsa, unga shaxsiga xos sifatlarni koʻchira olsa, til birliklaridan

o‘rinli va maqsadga muvofiq foydalana olish qobiliyatini namoyon etsa, u lisoniy shaxs darajasiga ko‘tariladi. Shu bilan birga, badiiy asar ham ijodkorning lisoniy shaxs maqomiga ega bo‘lishi uchun muayyan talab va shartlarni qo‘yadi” [Niyazova, 2021: 103].

Tilshunoslikda dastlabki tadqiqotlardan farqli ravishda ijodkorlarning tili va uslubidagi o‘ziga xosliklar aniqlanibgina qolmasdan, endi uning yuzaga kelish sabablari, so‘z ijodkorligining funksional jihatlari, semantik, poetik, pragmatik va kognitiv xususiyatlari ham tadqiq etila boshlandi. Albatta, mualliflik so‘zlarini chuqur tadqiq etish, bu so‘zlar izohini turli lug‘atlardan axtarish va uni o‘quvchiga yetkazish asar matnining o‘qishlilik bilan birga ijodkorning tafakkurini anglashga yordamlashadi, ya’ni kognitiv tahlilni amalga oshirish uchun asos bo‘ladi. Lisoniy tahlilning mohiyatidan kelib chiqadigan bo‘lsak, ijodkor olam haqidagi qarashlarini, bilimlarini so‘z orqali ifodalayotganini tushunish matnni anglash demakdir. O‘z navbatida, o‘quvchi ham matndagi mualliflik so‘zlarini tushunish orqali, birinchidan, bilim va ko‘nikmalarini oshiradi, ikkinchidan, so‘zligini boyitib, o‘z ifoda imkoniyatini kengaytiradi. Demakki, til foydalanuvchisining, ayniqsa, ijodkorlarning individual so‘zligini tadqiq etishning ma’lum tamoyillarini ishlab chiqish tilshunoslikning dolzarb vazifalari sirasiga kiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1.Кўнғуров Р. А.Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» асарининг лексик ва стилистик хусусиятлари / ЎзДУ асарлари, янги серия, №1. – Самарқанд, 1956. – Б.29-37;

2.Кўнғуров Р.Қ, Каримов С.А. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти. Библиографик кўрсаткич. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1984.– 100 б.

3. Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби: Филол. фан. д-ри дисс. – Тошкент, 1994. – 292 б.

4.Шомақсудов А., Расулов И., Кўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 70 б.

5. Маҳмудов Н. Нутқ маданияти ва тилнинг эстетик вазифаси // Филология масалалари. 2006. – №1. – Б.51.

6.Юсупов Ў.Қ. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультуре атамалари хусусида // Стистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида: Илмий амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2011.– Б. 49-56.

7. Ниязова Д. Бадий асар шахс лисоний қобилиятининг маҳсули сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 2021. – №1.– Б.103-106.

JADIDCHILIK VA OLMON OLIMASI

(PhD) D.Rahmatova, SamDChTI o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida vujudga kelgan jadidchilik harakati, uning maqsad va vazifalari, jadidlarning til ta’limi va tilga bo‘lgan munosabatini o‘rgangan olmon olimasi Ingeborg Baldauf haqida so‘z

boradi. Ingeborg Baldauf shaxsan O'zbekistonga, jumladan, Samarqandga kelib, arxiv va muzeylarda saqlanayotgan qo'lyozma ishlarini o'rgangan va ilmiy xulosalar bayon etgan olim. Uning tarjimalari ham jadid adabiyoti namunalarini jahonga tanitishda muhim o'ringa ega ekanligi bilan ahamiyatli.

Kalit so'zlar: Turkiston, jadid, «Qasdi safar», Mahmudxo'ja Behbudiy, Ismoilbek Gaspirali, nemis va o'zbek olimlari, teatr, matbuot, sayohat.

Turkistonda jadidchilik harakatlari, ularning maqsad va vazifalarini o'rganib, bir necha ilmiy xulosalar bayon etgan nemis olimasi, "Do'stlik" ordeni sohibasi Ingeborg Baldauf Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va ijodi haqida yozar ekan, eng avvalo, aniq dalillar va qo'lyozmalarga suyanadi. Olima Samarqandda nashr etilgan "Samarqand" gazetasi hamda "Oyina" jurnalining barcha sonlarini qidirib, Moskva, Peterburg, Xelsinki, Germaniya va hatto Afg'oniston arxivlarga murojaat qilgan. Bu davlatlarda mahalliy nashrlarning barcha sonlari saqlanib qolinmaganligini afsus bilan ta'kidlaydi.³⁰

Davr tilining leksik-semantik, fonetik, morfologik qatlamini o'rganish, tilda sodir bo'layotgan o'zgarishlarni tahlil qilishda mahalliy matbuotning ahamiyatini chuqur anglagan olim butun e'tiborini nashrlarni to'plash va xulosalashga qaratadi. Matbuotda uchrayotgan so'z ustida ish olib borgan tahlillari shuni ko'rsatadiki, olimaning nafaqat o'zbek tilini, balki arab, fors-tojikcha so'zlarning izohini ham yaxshi tushungan.

Ingeborg Baldauf Mahmudxo'ja Behbudiyning "Qasdi safar" ("Sayohat xotiralari") asarini nemis tiliga tarjima qilgan. Sayohatnoma janrida yozilgan ushbu asar Behbudiyning Yaqin Sharq mamlakatlariga qilgan ikki yillik sayohatlari natijasi bo'lib, unda keltirilgan dalillar bugungi kun o'quvchilari uchun ham juda qiziqarli. Olimaning "Mahmudxo'ja Behbudiy Falastinda" deb nomlangan maqolasida Behbudiyning Ismoilbek Gaspiraliga bo'lgan munosabatini va uning chuqur ildizlarga borib taqaladigan jihatlarini yoritadi. Mahmudxo'ja Ismoilbek Gaspiralinini har qancha hurmat qilmasin va islom olamiga qanchalik umid bog'lmasin, baribir Ismoilbekning islomiy qarashlarini, maqsadlarini ma'qullamasligini ta'kidlaydi. Behbudiyning "Sayohat xotiralari"da uning asosan dunyo bilan hamjihatlik, ma'rifatga intilish, madaniy muassasalarni kengaytirish, xo'jalik yuritishda ilg'or fan yutuqlaridan foydalanishga alohida e'tibor berganligini yozadi.

Ismoilbek Gaspirali tomonidan ta'rif berilgan va Turkistonda jadid maktablariga nom berishda "tanzimat" atamasini qo'llashi doirasida fikr yuritir ekan, olim bu so'zning etimologiyasiga e'tibor qaratadi. Ushbu so'z Usmonli turk imperiyasida qo'llangan bo'lib, "tuzatish kiritish", "tartibga solish", "yaxshi tashkil etish", "imkon boricha yaxshilash" ma'nosini beradi.³¹ Ismoilbek Gaspirali taklif etgan maktablar Turkistonda "muntazam maktablar" deb atalsa, bu atama jadidchilik harakati raqiblari tomonidan kamsitish ma'nolarida qo'llangan "jadid maktablari" atamasidan ko'ra ma'qulroq bo'lgan bo'lur edi, deb xulosa beradi.

³⁰ И.Балдауф. - XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. Тошкент.- Маънавият. 2004. Б.120.

³¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Тошкент, ЎЗМЭ нашриёти,- 2008.

“Muntazam” soʻzi esa Qrim va Volgaboʻyi tatarlari tilida “zamonaviy” maʼnosini ifodalovchi soʻz sifatida mavjud.

XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Turkistonda hayotni havas qilsa arzigulik darajada koʻrishni orzu qilgan jadidlar asosiy ishlarini maʼrifat tarqatish, oʻqish-oʻrganish, deb hisoblashgan ekan, albatta, uning asosi boʻlmish maktablarga nom berish uchun astoydil harakat qilganlari maʼlum. Ingeborg Baldauf haqiqiy turkiyshunos olimi sifatida “tanzimat”, “muntazam”, “jadid” soʻzlariga eʼtibor qaratadi.

Toʻgʻri, Mahmudxoʻja Behbudiy Ismoilbek Gaspirali ustoz sifatida tan olgan. Uning siyosiy, madaniy, maʼrifiy gʻoyalarini Turkistonda targʻib qilgan. Ustozi tomonidan taklif etilayotgan nomlash jarayonlariga ham eʼtiborli boʻlgan.

Mahmudxoʻja Behbudiyning adabiy-tanqidiy maqolalari orasida “Ismoilbek hazratlari ila suhbat” va “Ismoilbek hazratlari” maqolalarida ustoziga hurmati sezilib turadi.

Maqolalar matnida Mahmudxoʻja Behbudiy tomonidan etiket ifodalovchi bir qator soʻz va iboralar qoʻllangan: *Ismoilbek hazratlari* (22), *ustoz muazzam* (22), *afandim* (19), *ustod* (20), *ustod hazratlari* (21), *zoti noyob* (23), *xodimul-millat* (21) kabi. Allomaning faoliyatini *usuli savtiya maktablarining Rusiyada(gi) muassisi* (22), *birinchi yangi usul alifboni murattibi (tartib beruvchisi, tuzuvchisi) va noshiri* (22) sifatida yuksak baholangan.

Matnda ifodadagi ana shu pafos, koʻtarinkilik boshdan oxirigacha saqlanib turgan, deyish mumkin. Behbudiy Istanbulning “Gulxona” bogʻida bir margʻilonlik mudarris bilan sayr qilib yurgan paytida Ismoilbek Gaspirali bilan uchrashishga muyassar boʻlgan. *Hanuz oʻn qadam ketmab edik, “Ay, xoʻja!” deb orqamdan oshno bir sado eshitdim* (19), deydi adib. Gapdagi *oshno bir sado* jumlasida ana shu pafosni oʻzida mujassam qiladi. Bayon davomidagi *Ustod hazratlari buyurdilar (dedilar)* (19). *Ertaga Shom va Misrgʻa azimat etishimni arz etdim. “Unday boʻlsa, suhbat etayluk”, dedilar: tashakkur etdim* (19-20) gaplarida kelgan *buyurmoq*, ayni paytda, soʻzga -lar koʻrsatkichining qoʻshilishi, *azimat etmoq, arz etmoq, tashakkur etmoq* singari jumlar yordamida bu ifoda ruhi saqlanib turadi.

Ismoil hazratlarining tilida esa tatar tilining xususiyatlarini saqlab qolishga intiladi va uning *“Evet, oxiri shoʻyla oʻlmogʻi lozim kelur”* (20) gapida ana shu maqsadga erishadi.³²

Maqolalardagi *shogird, dars, taraqqiyot, qiroatxona, ilmiy va madaniy usuli savtiya maktabi, yangi usul alifbosi, tahsil* singari matnni anglash imkonini beradigan kalit soʻzlarning ketma-ketlikda keltirilishi ham bu ikki buyuk zot oʻrtasidagi suhbat mavzusini bimalol anglash imkonini beradi.

Behbudiy ishlatgan “mushrik”, “ijtihod”, “mujaddid”, “jihod”, “bidʼat” kabi asosan arab tilidan kirib kelgan va izohtalab soʻzlarga eʼtibor berib, soʻzlarning etimologiyasi haqida qiziqarli maʼlumotlar berganligini Ingeborg Baldauf ham taʼkidlaydi.

Xullas, olmon hamda oʻzbek tilshunoslari oldida turgan ayrim masalalarga oydinlik kiritish uchun bundan 100 yillar oldingi matnlarga murojaat qilgan olimi

³² Бехбудий Махмудхўжа. Танланган асарлар, I жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – Б.346.

ilmiy xulosalar taqdim qilar ekan, soʻz qudrati orqali zamonning tili, tarixi, etnografiyasi, tarixi, siyosati, madaniyati kabi koʻplab sohalariga oydinlik kiritdi. Bu esa, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti taʼkidlaganidek, “Samarqand tuprogʻida voyaga etgan Mahmudxoʻja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Siddiqiy-Ajziy, Hoji Muin, Abdulhamid Majidiy singari oʻnlab maʼrifatparvar fidoyilarning qoldirgan oʻlmas merosi bugungi kunda ham maʼnaviyatimizni yuksaltirish, yoshlarimizni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda muhim manba”³³ hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Behbudiy Mahmudxoʻja. Tanlangan asarlar, I jild. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
2. I.Baldauf. XX asr oʻzbek adabiyotiga chizgilar. –Toshkent.- Maʼnaviyat. 2002.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2017.
4. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent, OʻzME nashriyoti, 2008.

OʻZBEK TILI REKLAMA DISKURSIDA NUTQ MADANIYATI

Botirova M.B., TerDU katta oʻqituvchisi

Annotatsiya. Maqolada oʻzbek tili nutq madaniyati, oʻzbek tilshunosligida diskurs tushunchasi talqini, oʻzbek tili reklama diskursida nutq madaniyatiga xos boʻlgan birliklar tahlil qilindi. Reklama diskursida koʻzga tashlanuvchi nutq sofligini buzuvchi vositalar haqida mulohaza yuritildi.

Kalit soʻzlar: tilshunoslik, nutq madaniyati, diskurs, reklama, nutq sofligi, boyligi va ifodaliligi.

Nutq madaniyati – til qonuniyatlarini egallash yaʼni talaffuz urgʻu, soʻz ishlatish, gap tuzish qonunlarini yaxshi bilish, shuningdek, tilning tasviriy vositalardan har xil sharoitlarga mos va maqsadga muvofiq foydalana olish, ifodali oʻqish va soʻzlay olish madaniyatini egallash demakdir.

Nutq madaniyati deb yuritilayotgan hodisa bir qator murakkab, ammo mavjud til faktlari, ilmiy-amaliy tasavvurlar, aniq nutqiy jarayon koʻrinishlari va talablari bilan aloqadordir. Mana shunga koʻra nutq madaniyati:

- 1) tildagi mavjud til hodisasi nomi;
- 2) nutq madaniyati talablariga javob beruvchi aniq nutqiy jarayonning, yaʼni aniq nutqiy koʻrinishning nomi;
- 3) madaniy nutq va u haqida kishilar ongida mavjud boʻlgan aniq normatik tasavvurlarning nomi;
- 4) tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot obyekti boʻlgan nutq madaniyati va u haqida mavjud ilmiy tasavvurlarning, muammoning nomi;
- 5) nutq madaniyati muammosini tadqiq qilish bilan shugʻullanadigan tilshunoslik sohasining nomi tarzida talqin qilish mumkin [Karimov S., 2020: 30].

³³ Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мard ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. –Б.178.

Nutq madaniyati amaliy jihatdan nutqning xilma-xil muammolarini tadqiq qiluvchi fan bo'lib, chiroyli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til, til normalari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar, nutqiy asarlarning ko'rinishlari, nutqning talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi. Shundan kelib chiqib, maqolada o'zbek tili reklama diskursi nutq madaniyatini tahlil qilamiz va diskurs tushunchasining tilshunoslikdagi talqinlariga to'xtalib o'tamiz. Diskurs murakkab kommunikativ hodisa bo'lib, matnga qo'shimcha ravishda matnni tushunish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha lingvistik omillarni (fikrlar, dunyo haqidagi bilimlar, qabul qiluvchining maqsadlari, munosabatlari) o'z ichiga oladi.

“Diskurs” atamasi lingvistika sohasida ham juda ko'p qo'llaniladigan atamalardan biriga aylangan. Tarixiy jihatdan bu atama birinchi marta amerikalik tilshunos Z.Xarrisning 1952-yilda nashr etilgan “Diskurs tahlili” deb nomlangan maqolasida ishlatilgan. “Diskurs” atamasining to'liq ko'lami so'nggi yigirma yil ichida tilshunoslikda ommalashib bordi.

Tilshunos olim A.Pardayev talqinicha, diskurs bu so'zlovchi va tinglovchining o'zaro fikr almashish, bir-biriga ta'sir ko'rsatish maqsadida lisoniy va nolisoniy vositalardan o'zlari eng samarali deb hisoblagan shakl va turda amaliy foydalanish jarayoni hisoblanadi. Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo'lida voqelanishidir. Boshqa bir manbada diskurs lotincha “discursus” - muhokama so'zidan olingan bo'lib, hissiy, bevosita, intuitiv, ya'ni muhokama talab bilimdan farqli o'laroq, muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil - isbotli bilim demakdir. Sodaroq qilib aytganda, bu ta'rifda diskursning muhokama qilish, suhbat qilish ma'nosi ilgari suriladi [Ablakulova O., 2021: 1167-1172].

O'zbek tilshunosligida diskurs maxsus tadqiqotlar tilshunos Sh.Safarov tomonidan amalga oshirilgan. Tilshunos matn va diskurs muammolari to'g'risida quyidagilarni qayd etadi: “agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo'lsa, ularni faqatgina zohiriy – formal ko'rsatkichga asosan “og'zaki” va “yozma” sifatlari bilan farqlash imkoniga gumonim bor. Xuddi shuningdek, ularning birini moddiy ko'rinishli hodisa, ikkinchisini bu xususiyatdan xoli ko'rinishda tasavvur qilish qiyin masala. Axir bularning ikkalasi ham natijali faoliyat mahsuli bo'ladigan bo'lsa, erishilgan natija moddiy ko'rinish olishi kerakku? Maqsadli ifodalanadigan kommunikativ mazmun va so'zlovchi istagi bilan bogliq bo'lmagan holda tinglovchi idrokida (qabulida) hosil bo'ladigan informativ mazmun bir-birini inkor qilmaydi, aksincha, ular o'zaro qorishib, birikib, muloqotning samaraliligini ta'minlovchi omilga aylanadilar” [Safarov Sh., 2008: 12]. Kommunikativ va informativ mazmunlar uyg'unligi muloqot tizimi makro birligining yaxlitligini ta'minlaydi. Hozirgi paytda bunday yaxlitlik xususiyatiga faqatgina diskurs ega ekanligi e'tirof etilmoqda.

Y.Kubryakova qaydicha, “tilshunoslik fanining hozirgi taraqqiyoti davrida diskursning umumiy qabul qilingan biror bir ta'rifi mavjud emas”.

Reklama nihoyatda ko‘p qirrali va ko‘p qirrali hodisadir. Reklama turli xil professionallar o‘rtasida chegara pozitsiyasini egallaydi sohalarni qamrab oladi va turli kasb vakillari e‘tiborini tortadi.

Reklama diskursida nutq madaniyatiga katta e‘tibor qaratiladi. Reklama qilinayotgan mahsulotning barcha xususiyatlari o‘zbek tilining keng imkoniyatlaridan foydalangan holatda ifodalanadi.

Masalan: *Osmondagi katta sariq to‘p choy barglarini boyitadi, bizning shaftolilarni shirinroq qiladi va uning ta‘mi yanada mazaliroq bo‘ladi. Ko‘rdingizmi, quyosh nuri hamma narsani yaxshiroq qiladi. Quyosh nuri bilan to‘lgan Lipton Ays tea choyi bilan zavqlaning.* Reklama so‘ngida *Har tomchida quyosh nuri* jumlasini qo‘llaniladi.

Mazkur reklama diskursini nutq madaniyati asosida tahlil qiladigan bo‘lsak, unda nutq sofligi, boyligi va ifodaliligini o‘zida namoyon qiluvchi barcha unsurlardan keng foydalanilgan. Lekin, barcha reklama matnlarida ham bunday holat kuzatilmaydi. Ularda nutq sofligini buzuvchi omillar (varvar, dialektizm va arxaik so‘zlar) ko‘p ko‘zga tashlanadi.

Masalan: *“Samsung”ning yangi QLED televizorlari xona intereriga juda oson va oddiy tarzda mos tushaveradi.*

Afzalliklari: **Ambient rejimi** – 2018 yil Samsung kompaniyasi QLED televizorlari uchun innovatsion rejim taqdim etdi. **Ambient** rejimida qurilma displeyiga oboy rangi yoki tasvirini to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirish mumkin, bu esa o‘z navbatida televizor xona interyeriga a‘lo darajada mos kelishini ta‘minlaydi. **Ambient** rejimi orqali televizordan ob-havo va yangiliklar haqidagi eng muhim ma‘lumotlarni ko‘rsatib turilishi uchun foydalanish mumkin.

Mazkur reklamaga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, unda nutq sofligini buzuvchi omillardan, varvarizmlar ko‘p o‘rinlarda qo‘llanilganini ko‘rib o‘tish mumkin. Ularga yuqoridagi reklama matnidagi *interyer, kompaniya, innovatsiya, rejim, display, oboy* leksemalari mahsulotni reklama qiluvchilar tomonidan o‘zbek tilidagi muqobil so‘zlarga tarjima qilinmay, to‘g‘ridan to‘g‘ri iste‘molchilarga taqdim etilgan. Ba‘zan reklama beruvchilar chet tilidan kirib kelgan bu kabi so‘zlarni mahsulotdan foydalanuvchilar e‘tiborini tortuvchi muhim belgilardan biri sifatida qabul qilishadi. Aslida, reklama mahsulotni iste‘molchiga o‘z ona tilining barcha imkoniyatlaridan unumli foydalangan holatda taqdim etgan holatda vujudga kelishi, tushunarli bo‘lishi, emotsional-ekspressivlik xususiyatiga ega bo‘lishi va o‘sha taqdim etilayotgan mahsulotni insonning hissiyotlaridan foydalangan holatda ehiyotini qondirishi mumkinligini tushunib yetishga undashi lozim. Reklama diskursining asosiy vazifasi ham aynan shunda.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, reklama keng omma e‘tiborini o‘ziga jalb etuvchi vosita hisoblanadi. Shu sababli, reklama diskursi jarayonida qo‘llaniluvchi til birliklariga muhim e‘tibor qaratilishi lozim. Reklama har qanday nutq madaniyatini buzuvchi leksemalardan holi bo‘lishi va o‘zida ona tili nutqining boyligi, sofligi va ifodaliligini to‘la namoyon etishi kerak.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmudov N. O'qituvchining nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
2. Karimov S. Nutq madaniyati va mutolaa san'ati. Samarqand: SamDU tahririy-nashriyot, 2020.
3. Karimov S.A. va boshqalar. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish / Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston, 2003. – 192 bet.
4. Pardayev A. <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvopragmaticheskiy-analiz-sluzhebnyh-slov-uzbekskogo-yazyka>
5. Ablakulova O. U. Diskurs tushunchasi va uning tadqiqi // Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 11. – S. 1167-1172.
6. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 12-bet.

XIZMAT KO'RSATISH SOHA MUTAXASSISLARINI RIVOJLANTIRISHDA KASBIY TERMINOLOGIYANING O'RNI

Norboyeva D.J., SamISI katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada xizmat ko'rsatish sohasiga oid mutaxassis kadrlarga dars berish jarayonida kasbiy terminologiyaning o'rne, maxsus izohli lug'atlardan foydalanish, turistik terminlarni lingvistik jihatdan tahlil qilish, tilimiz leksikasiga xorijiy tillardagi atamalar va iboralar hamda ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish qonuniyatlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: terminologik tizim, lingvistika, innovatsiya, ta'lim, integratsiya, turistik innovatsiyalar, nutq madaniyati

Jamiyatdagi barcha o'zgarish va yangilanishlar, avvalo, tilda aks etar ekan, jarayonlar tilshunoslar oldiga qator vazifalarni qo'yadi. Ushbu vazifalardan biri lingvistik jihatdan tahlil qilish va rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish masalasidir. Xizmat ko'rsatish sohasi sharofati bilan dunyoning barcha mamlakatlarida iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasi va aholining turmush farovonligi qo'llab-quvvatlab turiladi. Shu sababli ko'pgina mamlakatlarda turizm va xizmat ko'rsatish sohasiga mutaxassis kadrlarni tayyorlash ishiga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Xizmat ko'rsatish sohasini izchil o'rganishga ham alohida e'tibor berib kelinmoqda va turizm sohasi bo'yicha zamonaviy, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash davr talabi bo'lib qolmoqda. Shunga qaramay, hozirgi kunda turizm va xizmat ko'rsatish sohasida kasbiy ta'limni o'rganish jarayonida anchagina qiyinchiliklarga duch kelinmoqda.

Buning sababi shundan iboratki, turizm va xizmat ko'rsatish ilm-fan, texnika va texnologiyalarning rivojlanishi natijasida kundalik xayotimizga kundan-kunga xorijiy turli xil atamalar, iboralar kirib kelmoqda va ularning soni borgan sari ko'payib bormoqda, shu sababli respublikamiz oliy o'quv yurtlaridagi o'quv jarayonlarida va xalqimiz leksikasida xorijiy tillardagi atamalar va iboralar sonining ortib borishi turizm va xizmat ko'rsatish sohasiga oid mutaxassis kadrlarga dars berish jarayonida maxsus izohli lug'atlardan foydalanish

va mutaxassislik terminlar bilan ishlash jarayonida innovatsion texnologiyalarni joriy qilish maqsadga muvofiqdir [G'. Abdurahmonov, 2002: 84].

Hozirgi kunda bir qator ilmiy maktablar shakllangan bo'lib, ular kognitiv lingvistika muammolari bilan shug'ullanadi. Ushbu maktablarning har biri kalit terminning o'ziga xos talqini bilan xarakterlanadi. Ulardan Moskva (E.S. Kubryakova, V.A. Vinogradov, V.F. Novodranova, E.V. Raxilina va boshqalar), Irkutsk (A.V. Kravchenko va uning shogirdlari), Tamba (N.N. Boldrev, A.L. SHarandin, T.A. Fesenko va boshqalar), Voronej (Z.D. Popova, I.A. Sternin, A.P. Babushkin va boshqalar) maktablarini ajratib ko'rsatish mumkin. Ushbu maktabda "Краткий словарь когнитивных терминов" nashr etilgan [X.M. Mamatkulov, 2010: 67].

Termin yasashidagi ichki imkoniyatlar deganda, har bir tilning mavjud ifoda vositalaridan va materiallaridan to'liq foydalanish nazarda tutiladi. Muayyan til terminologik tizimi asosan o'sha tillarning lisoniy bazasida so'z yasash, so'zlarning leksik ma'nosini o'zgartirish va ta'lim tizimiga innovatsion texnologiyalarni olib kirish maqsadida, maqolamizda "Hamkorlikda ishlash" metodi, tahlil va sintez, so'zlarni bog'lash va terminlarni kalkalash usullaridan foydalanilgan [L.V. Zankov, 2015: 54].

O'zbekistonda sodir bo'layotgan ulkan o'zgarishlar, amalga oshirilayotgan tub islohotlar, fan-texnika taraqqiyoti, boshqa davlatlar bilan olib borilayotgan yaqin ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar tilda o'z ifodasini topmoqda. Darhaqiqat, jamiyat hayotida ro'y beradigan har qanday o'zgarish tilda o'z aksini topishi tabiiy. Bugungi kunni turli sohalarni terminologiyasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Olimlarning aniqlashlaricha, bugungi kunda 500 dan ortiq yirik sohalar va ularning o'nlab yirik bo'limlari mavjudki, har biri o'ziga xos terminologik tizimga ega.

Mamlakatimizda ham turli sohalar shiddat bilan rivojlanib borayotgani, buning natijasida terminologik tizimning ham boyib borayotgani sir emas [H. Bektemirov, 2002: 48]. Terminologik tizimda turizm terminologiyasi ham salmoqli o'rinni egallaydi.

Rus tili turizm terminologiyasining shakllanishi o'ziga xos yo'nalishda ketgan. Rus tilida turizm terminologiyasining shakllanishi 3 bosqichga ajratiladi:

1-bosqich. Bu davrda umumadabiy tildagi leksik birliklar hisobiga terminlar hosil qilingan: *единичный путешественник, ночевка, час прибытия, час отправления, путевая книжка, путеводител*. Ruscha turistik terminlarning 3 foizi birinchi bosqichda paydo bo'lgan [X.M. Mamatkulov, 2010: 79].

2-bosqich. Fransuz tilidan turist va turizm terminlari o'zlashtirildi, ekskursiya faoliyatining rivojlanishi natijasida: ekskursiya turlari (*образовательная, ученическая, удешевленная, пешеходная экскурсия*), ekskursiya ishtirokchilari (*экскурсант, экскурсирующий*), vositalari (*палатка, туристическая одежда, штрмовка*), tashkilotchilari (*экскурсионная станция, экскурсионное бюро, экскурсионная сексия*) bilan bogliq tushunchalarni ifodalovchi terminlar bilan boyidi.

Ekskursiya va safarlarni tashkillashtirish bilan bogliq jarayonlarni anglatishga xizmat qilishuvchi terminlar qatlami hosil bo'ldi: туритско-экскурсионная работа, туритский маршрут, плановый туризм; палаточный лагерь, дом туриста, туристская база. Rus tilining ichki imkoniyatlari hisobiga terminlar (25 foiz) hosil bo'lgani kuzatilgan.

3-bosqich. Bu bosqichda terminlar tarkibida o'zgarishlar ro'y berdi, bir tomondan ba'zi terminlar ichki sistemasi yo'qoldi (плановый туризм, профсоюзный туризм), boshqa tomondan inglizcha terminlar kirib kelishi faollashdi. Turizm terminologiyasidagi mavjud 48 foizi terminlar 1990-yildan keyin paydo bo'lgan. Ularning katta qismi rus tili izohli lug'atlarida qayd etilmagan. Bunga misol qilib quyidagi terminlarni keltirish mumkin: "fleshkemning", "narkoturizm", "volontyorskiy turizm", "kauchserfing", "busterizm", "klubniy vagon", "glemping" [E. Belan, 2009: 18].

Termin yasalishidagi ichki imkoniyatlar deganda, har bir tilning mavjud ifoda vositalaridan va materiallaridan to'liq foydalanish nazarda tutiladi. Kuzatishlardan ma'lumki, muayyan til terminologik tizimi asosan o'sha tillarning lisoniy bazasida so'z yasash, so'zlarning leksik ma'nosini o'zgartirish, ushbu tillarning ichki imkoniyatlari asosida so'zlarni bog'lash, mavjud terminlarni kalkalash orqali rivojlanadi.

Termin yasalishidagi ichki imkoniyatlar deganda, har bir tilning mavjud ifoda vositalaridan va materiallaridan to'liq foydalanish nazarda tutiladi. Kuzatishlardan ma'lumki, muayyan til terminologik tizimi asosan o'sha tillarning lisoniy bazasida so'z yasash, so'zlarning leksik ma'nosini o'zgartirish, ushbu tillarning ichki imkoniyatlari asosida so'zlarni bog'lash, mavjud terminlarni kalkalash orqali rivojlanadi [E. Belan, 2009: 13].

O'rganishlar asosida, ta'lim tizimiga innovatsion texnologiyalarni qo'llash bir qadar murakkab jarayon bo'lib, mazkur jarayonda mutaxassislik yo'nalishlari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish taqozo etiladi. Shu bilan birga quyidagi xulosalar qilindi:

1) turizm va xizmat ko'rsatish sohasiga xos xususiyatlarini inobatga olgan xolda matn, terminologik va izohli lug'atlar o'stida ishlashni takomillashtirish;

2) turizm va xizmat ko'rsatish sohasida kasbiy ta'limni o'rganish jarayonida pedagog noan'anaviy ta'lim asoslarini hamda o'qitishning interfaol, reproduktiv va muammoli izlanish noan'anaviy ta'lim usullarini puxta o'zlashtirishi hamda o'z faoliyatlarida ulardan samarali foydalanish malakasi (tajribasi)ga ega bo'lishi;

3) noan'anaviy ta'lim usullari nazariyasi va uning asoslari borasida ma'lumotlar bera oluvchi manbalarni chop etish, ya'ni turizm yo'nalishiga oid fanlarni o'qitishda "Xamkorlikda ishlaymiz", "Davra suhbat", "Blits surov" "Ta'limiy o'yin", "Pinbord", "Vaziyatlar usuli", "O'quv loyihalar" va "Keys-stadi" noan'anaviy ta'lim usullari borasida ma'lumotlar bera oluvchi manbalar (o'quv qo'llanma, elektron darsliklar)ni chop etish;

4) Ta'lim jarayonida ta'lim shakliga mos xolda xonalarning jihozlanishi, noan'anaviy ta'lim usullarini qo'llaganda vaqt chegarasini standartlashtirishga hamda texnik jihozlar bilan ta'minlanganlik darajasiga e'tibor berish.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдурахмонов Ф., Мамажонов С. Ўзбек тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. 84б.
2. Маматкулов Х.М. Туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасига оид атамалар ва иборалар. Изоҳли луғат. Т.: Иқтисод-Молия. 2010. 67 б.
3. Занков Л.В., Давыдов В.В., элконин Д.Б. Развивающее обучение М. «Пилот». 2015, с.54.
4. Бектемиров Ҳ., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. – Тошкент: Фан, 2002. – 48 б.
5. Толипов Ў.Қ. Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. Т.: “Фан”. – 2016 йил 76 б.
6. Белан Э. Особенности формирования новых терминосистем (на материале английской и русской терминологии международного туризма): автореф. дисс... канд.филол. наук. Москва, 2009. с.18
7. Виноградова Л. Терминология туризма английского и русского языков в синхронном и диахронном аспектах: автореф. дисс... канд.филол. наук. Великий Новгород, 2011. с.12

TILDAGI SHAXS VA UNING MAQOMI

(PhD) Xojiyeva M.Y., BuxDU

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvistikada “Shaxs” konsepsiya sifatida tilning barcha vazifalarini amalga oshirish va mavjud imkoniyatlarini nutqda ro'yobga chiqarishda faol qatnashuvchi kategoriya ekanligi va “Shaxs”ning lingvistik terminlik maqomi, qamrovi, ixtisoslashuvi terminologik mazmuni va izohlari yanada aniq ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: til, shaxs, lisoniy shaxs, atoqli ot, leksema.

Tilshunoslikda ham shaxs eng ko'p qo'llanuvchi lingvistik termin hisoblanadi. “Shaxs” asosiy ilmiy tushuncha sifatida tilning barcha vazifalarini amalga oshirish va mavjud imkoniyatlarini nutqda ro'yobga chiqarishda faol qatnashadi. “Shaxs”ning lingvistik terminlik maqomi, qamrovi, ixtisoslashuvini terminologik mazmuni va izohlari yanada aniq ko'rsatadi.

N.Mahkamov va I.Ermatov tuzgan “Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati”da “shaxs” lingvistik termin sifatida yakka holda va birikmali terminlar tarkibida qo'llanishi, to'rt xil terminologik ma'noga egaligi quyidagi izohlardan anglashiladi:

Shaxs. Grammatikadagi uch shaxs: so'zlovchi, tinglovchi, o'zga.

Shaxs nomlari. Kishilarning ismi, otasining ismi, familiyasi, taxallusini bildiruvchi otlar. Mas., *Usmon Nosir, Erkin Vohidov*.

Shaxs otlari. Shaxslarni yoshiga, yashash joyiga, mansab-unvoniga, kasb-koriga, ijtimoiy holatiga, qarindoshlik darajasiga, nasl-nasabiga ko'ra nomlanishi. Mas., *andijonlik, hokim, quruvchi, dehqon, xola*.

Shaxs otli birikmalar. Shaxs oti va kishi nomlarining o'zaro birikishi: *zargar Rahimjon, Sirojiddin sartarosh, Abdurahim oqsoqol, Salim pichoqchi* kabi [Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati: umumta'lim

maktablari hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun. –Toshkent: Fan, 2013. – 144 b. –B. 139-140].

Tilshunoslikda shaxs ilmiy termin sifatida faqat yuqorida keltirilgan lingvistik tushuncha va terminologik ma’noni ifodalashi haqida xulosa chiqarishga shoshmaylik. Negaki lingvistika shaxs tushunchasi tildagi grammatik (“shaxs”), leksik-semantik (“shaxs nomlari”, “shaxs otlari”), sintaktik (“shaxs otli birikmalar”) xususiyatlarni ko’rsatishi bilan “qoniqmaydi”. Bu vazifadan tashqari, yanada yuqori bosqichda – ilmiy paradigmalardan o’rin olishiga imkon bergan: shaxs (inson) ilmiy tadqiq usuli, mezoni, ilmiy yondashuvlar vektorini belgilovchi lingvistik kategoriyaga aylanishiga qulay sharoit yaratgan.

Ma’lumki, obyektiv voqelik tilda bevosita aks etadi. Voqelikdagi munosabatlar xilma-xil va serqirra. Shunday bo’lsa ham, lingvistik in’ikos kategoriyasida inson (shaxs) yetakchi o’rinda. Buning sababi “Inson – so’zlovchi shaxs sifatida ham, o’zi so’z yuritayotgan olamning bosh ijrochisi (foili) sifatida ham tilning markaziy figurasi” (G.A.Zolotova ta’rifi) ekanligi bilan izohlanadi. Lisoniy faoliyat negizida inson (shaxs) turgan lingvistik konsepsiyaning ilmiy asoslari E.Benvenist, V.V.Vinogradov, Y.S.Stepanov, G.A.Zolotovanning ishlarida berilgan[Ахматянова З.С. Существительные Номина агентис в современном русском языке: Диссертация ... кандидата филол. наук. – Уфа, 2000. – 221 с].

Shaxs (inson) bir vaqtning o’zida o’zi mansub millat tili, shuningdek, ma’lum madaniy mentallik va voqelikni individual idrok etishining usuli bo’lgan o’z “tili”ning egasidir. Nainki til egasi, balki insonning mental, ichki olami, aqliy saviyasi aks etgan “lisoniy shaxs” o’laroq namoyon bo’lishini hisobga olmoq lozim. Chunki tilda inson va olam munosabati, lisoniy shaxs ruhiyati, ichki kechinmalari, maqsad va intilishlari, orzu-istaklarini ifodalash vositalari, ularning vazifasi va o’rnini aniqlash uchun behad zarur. Zotan, asrimizda global taraqqiyot shaxs manfaatdorligiga ustuvorlik berganligi shiddat bilan rivojlanayotgan antropotsentrik nazariyalar va tilning antropotsentrik paradigmadagi tadqiqidan ma’lum.

Shaxsga yetakchi kategoriya mavqeyini bergan lingvistik konsepsiyalar sirasida lingvopersonologiya alohida o’ringa ega. Mazkur yo’nalishda shaxs nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi “lisoniy shaxs” maqomini olgan. Demak, lisoniy shaxs lingvopersonologiyaning tadqiq obyektiga aylanishi bejiz emas. Tadqiqotchi D.Niyazovanning ayni masalaga doir ma’lumoti fikrimizni dalillaydi: “Dunyo tilshunosligida nutq tuzuvchi va nutqni idrok etuvchi shaxs tushunchasi talqinida yangi nazariy qarashlarning yuzaga kelishi bu muammoni o’rganuvchi soha – lingvopersonologiyaning shakllanishiga turtki berdi. Insonga tildan shunchaki foydalanuvchi shaxs sifatida emas, bu jarayonda til orqali o’z shaxsiy sifatlarini namoyon etuvchi, unga milliy-madaniy, etnik belgilarni singdiruvchi, tilni saqlovchi va kelajak avlodlarga uzatuvchi lisoniy shaxs sifatida qarash lingvopersonologiyaning alohida paradigma sifatida ajralib chiqishiga zamin yaratdi”[Niyazova D. Badiiy matnda lisoniy shaxs tiplari: Filologiya fanlari ... falsafa doktori (PhD) ... diss.avtoref.– Qarshi, 2020. –51 b. –B.9-10.].

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Ахматянова З.С. Существительные Номина агентис в современном русском языке: Диссертация ... кандидата филол. наук. – Уфа, 2000. – 221 с
2. Маҳкамов Н., Эрматов И. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати: умумтаълим мактаблари ҳамда академик литсей ва касб-хунар коллежлари учун. –Тошкент: Фан, 2013. 144 б. – Б. 139-140
3. Nazarova S.A., Hojiyeva M.Y. Personal description in the word combination and expression in a speech . International Journal on Integrated Education. -ISSN : 2620 3502 .p-ISSN : 2615 3785. Volume 3, Issue II, Feb 2020.
4. Niyazova D. Badiiy matnda lisoniy shaxs tiplari: Filologiya fanlari ... falsafa doktori (PhD) ... diss.avtoref. – Qarshi, 2020. 51 b. – B.9-10

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA ZAMONAVIY LEKSIKANING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Abdullayev O.I., QQDU o'qituvchisi

Tilda soʻz oʻzlashish jarayoni, asosan, xalqaro aloqalarning kengayishi, bozor munosabatlari shakllanishi, tovarlarning keng koʻlamda savdo-sotigʻi, mafkuraviy yoki ijtimoiy aloqalar doirasida yangi tushunchalarni ifodalash ehtiyoji, jamiyatning maʼlum bir tuzumdan yangi shaklga oʻtishi kabilar bilan bogʻliq. Fan-texnikaning jadal rivojlanishi hamda internet tizimi asosida turli tilda soʻzlashuvchi kishilarning fikr almashinishi natijasida XX asrning 90-yillaridan soʻng dunyo miqyosida globallashtirilgan zamonaviy texnologiyalarga oid soʻz va atamalarning baynalmillallashuvi kuchaydi. Shuningdek, bu holat jamiyatning siyosiy, maʼnaviy, madaniy, iqtisodiy sohalaridagi oʻzgarishlar bilan bogʻliq. [Jamolxonov, 2005: 196].

Bu davrdagi yangi soʻzlar oʻzlashishida, avvalo, siyosiy sohaga oid boʻlgan *president, spiker, parlament* kabi soʻzlarning kirib kelishi kuchaydi, ayrimlarida ishlatish faollashdi. Shuningdek, *kompyuter, display, fayl, monitoring, uzer, pleyyer, peydjer* kabi fan-texnikaga oid yangi soʻzlar, iqtisodiyotga doir *auditor, barter, diler, broker* kabi soʻzlar, madaniy sohaga oid *xit, xit-parad, shou* soʻzlari shular jumlasidandir.

Mustaqillikdan soʻng oʻzbek va qoraqalpoq tilining mavqeyi, ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy hayotdagi, davlat idoralarida ish yuritishdagi va matbuotdagi oʻrniga boʻlgan ahamiyat kuchaydi. Tilimizning goʻzal imkoniyatlaridan unumli foydalanish, uning ifodaviyligi, jozibadorligini koʻrsatib berish, turli sohalariga oid xalqaro miqyosda umumlashayotgan soʻz va iboralarni tilimiz qonuniyatlariga mos holda olib kirish ishlariga alohida eʼtibor berila boshlandi.

Tarixdan maʼlumki, uzoq davrlar davomida takomillashgan turkiy tillar xalqaro miqyosda oʻz oʻrniga ega boʻlgan. Oʻzbek qozoq, qirgʻiz kabi tillar uchun bobotil hisoblangan turkiy tilda yirik-yirik nasriy va nazmiy asarlar yozilgan, olamshumul ahamiyatga ega boʻlgan “Xamsa” kabi shoh asarlar yaratilgan.

Ko'p asrlik taraqqiyotga ega bo'lgan o'zbek va qoraqalpoq tili ko'plab tillarning o'zlashma so'zlari hisobiga boyimoqda va ko'plab tillarga so'z berib kelmoqda.

So'z o'zlashish jarayoni har bir jonli tilga xos bo'lgan qonuniyat bo'lib, dunyo tillari orasidagi ijtimoiy-madaniy, ma'naviy sohalar asosida to'xtovsiz harakatda bo'ladi. Ingliz tili hind-yevropa tillari oilasining german guruhiga kiradi. Inlizcha so'zlarning o'zlashishi nafaqat o'zbek tiliga, balki qoraqalpoq tiliga ham ta'sir qildi. Biroq rus tili ham ingliz tili singari hind-yevropa tillari oilasiga mansub bo'lgani bois bu tilning ta'sirini tilimizga nisbatan faolroq sezilishini kuzatish mumkin. [Mahmudov, 2010: 8]

O'zbek va qoraqalpoq tiliga inglizcha yangi o'zlashma so'zlarning o'zlashish yo'llari tulichadir. Qator yangi tushunchalar va hodisalar aynan o'zbekcha nomlanishga ega bo'lmasa yoki o'zlashma so'z tushunchaning (sinonimiga nisbatan) turli qirralarini ifodalash va nomlash jihatidan o'zining ijobiy va samarali ta'siriga ega bo'lsa, to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish yoki aynan o'zlashtirish usulidan foydalanilmoqda. Masalan, *chat (chat) – suhbat, bifshteks – (beefsteaks) – qovurilgan mol go'shtini qaylaga solib beriladigan ovqat turi, mani (money) – pul, boy-frend (boy-friend) – do'st, o'rtoq* kabi so'zlar ham ayrim reklama, bolalar kiyim-kechaklari yoki aholi e'tiborini tortuvchi buyumlarda aks etmoqda.

Bu kabi so'zlar odatda tushuncha ifodalashi jihatidan ingliz yoki boshqa tillarda o'z ekvivalentiga ega bo'lsa-da, biroq ulardan uslubiy jihatdan u yoki bu xususiyatiga ko'ra ma'noni tasviriyl ifodalashiga ko'ra farqlanadi.

Bugungi kunda matbuot va jamoat mutaxassislarining fikir-mulohazalariga ko'ra, 40-50 yoshdagi kishilarning fikrlari hozirgi yoshlar nutqidan qoniqish hosil qilmayotgani va yangi o'zlashayotgan so'zlarga nisbatan salbiy munosabatda ekanligini aniqlashgan.

O'zlashma so'zning o'zlashgan tilda sinonimi bo'lsa, uning qo'llanishi uchun turli sabablar mavjud bo'ladi. Ya'ni, sinonim sifatida kirib kelgan so'z tilda termin sifatida yashaydi, yoki uslubiy ma'no ifodalovchi so'z bo'ladi, yoki o'z zidlanuvchi so'zga nisbatan mavhum tushuncha ifodalaydi, ba'zan esa yoshlar orasida odat tusini olmoqda.

Ingliz va rus tillari bir til oilasiga mansub bo'lgani bois inglizcha so'zlarning rus tilida o'zlashish jarayoni o'zbek tiliga nisbatan faol va keng qatlamni tashkil etadi. Tilshunos olimlar ta'kidlaganidek, ko'pchilik inglizcha o'zlashma so'zlar tilda, avvalo, okkozional (muvaqqat) xarakterga ega bo'ladi, vaqt o'tishi bilan okkazonal neologizmlar o'zining bilingvizm (ikki tillilik) xususiyatini kengaytira boshlaydi.

Hozirgi paytda gazeta, jurnal, radioeshittirish va teleko'rsatuvlarda muxlislarni o'ziga jalb etadigan mavzular nomi inglizcha so'zlar va ularning urf-odatlar bilan bog'liq holatlar tez ko'zga tashlanadi. Mashhur siyosiy arboblardan, siyosatchilardan, iqtisodchilardan, jurnalistlardan ham o'zlarining nutqlarida sohalariga mos holatda o'rni bilan inglizcha o'zlashmalarga murojaat qilib turishadi.

Manbalarda so'z o'zlashtirishning ikki yo'li borligi ta'kidlanadi:

1) jonli soʻzlashuv orqali soʻz oʻzlashtirilishi. Bunda boshqa tildagi soʻzlar oʻzbek va qoraqalpoq tiliga mahalliy aholining ogʻzaki nutqi orqali oʻtadi. Masalan, *online restaurant, site* soʻzlari oʻzbek tilining jonli soʻzlashuvidan *onlayn, restoran, sayt* deb talaffuz qilingan, keyinchalik oʻzbek adabiy tiliga ham shu shaklda oʻzlashgan;

2) bosma manbalar orqali soʻz oʻzlashtirilishi. Bunda boshqa tildagi matnni oʻzbek va qoraqalpoq tiliga tarjima qilish yoki shu tillarda yozilgan maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda boshqa til soʻzlarini (ayniqsa, termin va atamalarini) ishlatish orqali boʻladigan oʻzlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi *katet, gipotenuza, adabiyotshunoslikdagi kulminatsiya, syujet* kabi terminlar, *ocherk, roman, povest* kabi soʻzlar shu yoʻl bilan oʻzlashtirilgandir. [Mengliyev, 2005: 46]

Koʻpgina tilshunolar soʻz oʻzlashishining asosiy sababi sifatida quyidagilarni koʻrsatishadi:

- xalqlarning tarixiy aloqasi;
- yangi predmet, jarayon va tushunchani nomlash zaruriyati;
- nutqiy tejamkorlik imkoniyatiga intilish;
- ikki tildan foydalanishning alohida turi;
- chet tili soʻzlarini yangilik sifatida qoʻllash;
- biror millatning oʻziga xos udum yoki rasm-rusumlariga nisbatan

koʻr-koʻrona ergashish.

Yoshlar nutqi kuzatiladigan boʻlsa, 14-17 yosh orasidagi oʻspirinlar nutqida ayrim oʻziga xosliklarni kuzatish mumkin. Sababi kompyuterda oʻtirib, internet orqali dunyo yangiliklari bilan tanishib borishadi. Xorijiy tillarni puxta oʻzlashtirib borayotgan yoshlar oʻzlarining qiziqishlariga oid ingliz, rus yoki boshqa chet tiladgi maʼlumotlarni ham koʻzdan kechiradi. Ayniqsa, xorijiy tildagi kinofilm yoki musiqalarni tinglash orqali yoshlar nutqiga juda koʻplab xorijiy tildan kirib kelayotgan soʻzlar oʻzlashmoqda.

Umuman olganda, soʻz oʻzlashish jarayoni tilning doimiy harakatdagi qonuni boʻlib, oʻzbek va qoraqalpoq tili leksikasiga oʻzlashishi sezilarli darajada taʼsir qilgan 20 dan ortiq til oʻzlashmalari mavjud.

Maʼlumki, dunyo tillari orasida sof tilning oʻzi yoʻq. Tilning sofliги uning oʻz til soʻzlari hisobiga yashashi bilan belgilanmaydi. Tillarning oʻzaro integratsiyasi, birining ikkinchisiga taʼsir etib borishi til jarayonining harakatdagi barqaror qonuniyatlaridan biri hisoblanadi. Bu hodisaning rang-barang tillarda meʼyoriy, meʼyordan past va meʼyordan ortiq taʼsiri koʻzga tashlanib, soʻz oʻzlashishining meʼyordan past va meʼyordan ortiq darajada harakatlanish holati til tizimida maʼlum bir salbiy oqibatlarini yuzaga keltirishi mumkin.

Oʻzbek va qoraqalpoq tili leksikasi bugungi kunga qadar til taraqqiyoti natijasida doimiy oʻz ichki imkoniyatlari asosida soʻz yasash, oʻzga tillardan soʻz olish, eskirgan soʻzlarning chiqib ketishi kabi maʼlum bir oʻzgarishlar hisobiga tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib oʻtmoqda. Leksik qatlam taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan bogʻliqdir. Xalqlarning oʻzaro madaniy, siyosiy, iqtisodiy aloqalari tillarning integratsiyalashish holatiga sabab boʻladi.

Qoraqalpoq tili leksik qatlami taraqqiyotini ham jamiyatdagi muhim o'zgarishlarni hisobga olgan holda ma'lum bir davr bosqichlari asosida o'rganish mumkin. Shu sababli ham tillarning o'zaro ta'siri, ularning aholi turmushida birgalikda, yonma-yon faoliyat ko'rsatishi uchun shu tillar bilan aloqa qiluvchi til egalarining iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarda va kundalik hayotda aloqa qilishlari zarur deb hisoblanadi.

Qoraqalpog'iston shaharlarida aholi aralash yashaydi. Ammo so'z o'zlashish jarayoni har xil millat vakillarining hamda mahalliy millat vakillarining hisobiga to'g'ri keladi. Qoraqalpog'istonda aholi individual xarakterga ega ikkitilli shaxslardir. Ularning ikkitilliligi ona tili zaminida yuzaga kelgan ikkitillilik bo'lib, u doim tarjimaga muhtoj bo'ladi va ona tili asosidagi fikrlashga ekvivalent topilganidagina o'zaro va shaxslararo tushunish yuzaga keladi. So'nggi bir necha yil davomida qoraqalpoq tiliga rus tilining ta'siri birmuncha susaydi. Rus tili orqali ifodalanadigan so'zlar o'rniga qoraqalpoqcha variantdagi so'zlar qo'llana boshlandi. Ammo, rus tili susayishi bilan qoraqalpoq tilida yangi leksemalar o'zlashtirilishi boshqa tillardan ko'plab kirib kela boshladi. Asosan, ovqatlanish shahobchalari, savdo obyektlari va shunga o'xshash bir qator inshootlarga nom berish chet tilidan kirib kelayotgan yangi (zamonaviy) leksemalar orqali amalga oshirilmoqda.

Uzoq vaqtlik muloqot natijasida til integratsiyasi sezilarli darajada har ikkala til leksik qatlamiga ham ta'sir qildi. O'zbek tili leksik qatlamiga yangi so'zlar, so'z birikmalari, iboralar, hattoki so'z yasovchi qo'shimchalar ham kirib keldi. Bunday so'zlar avvalo mavhum, keyinchalik ularning ko'pchiligi o'z qatlam so'zlari kabi tilimizga moslashib, ajratib bo'lmas holatda o'rinlashdi. Buning sababi sifatida o'zlashma so'zlarning tilda ko'p asrlik nutq jarayoni va til tizimidagi sinonimik, graduonimik, giponimik, bir so'zning faollashuvi ikkinchi so'zni passivlashishi jarayoni kabi munosabatlar hisobiga barqaror o'rnashib qolgan deyish mumkin.

Muhimi shundaki, tilimizning shunday ko'p yillik omuxtalashish jarayonida ham leksik qatlamining katta qismi o'z so'zlarimiz hisobiga saqlab qolgani quvonarli hodisadir. Zero ki leksikamizdagi o'zlashma so'zlar hisobi hozirgi davr fors tili leksikasiga qiyoslanadigan bo'lsa (ayrim mutaxassislarning ta'kidlashicha, bu til leksik qatlamining 65% ini arabcha so'zlar tashkil etadi), yuqoridagi holat nechog'lik ahamiyatga ega ekanligi va bugungi kunda fors millati uchun til sofligini saqlash davlat ahamiyatidagi masala sifatida turgani ma'lum bo'ladi. Bu holat tilda so'z o'zlashishining me'yordan ortiq darajasi bo'lsa, tilimizdagi arab, fors so'zlarining leksik qatlamdagi o'zni, qo'llanishi va miqdori esa so'z o'zlashishining me'yor darajasidagi holatini ko'rsatadi. Aynan shu so'z o'zlashishining me'yordan ortiqlik darajasi til taraqqiyotining salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin. O'zni kelganda shuni ham aytish lozimki, til omuxtalashishidan chetda qolgan, so'z o'zlashishining me'yordan past darajasida bo'lgan, globallasuv, madaniy, siyosiy, iqtisodiy, sport aloqalaridan uzilgan tilda ham shunday "yakkalanish" holatlar kutilishi mumkin. Hozirgi paytda dunyo tillari orasida o'lik tillar qatoriga o'tib borayotgan bir necha tillar shunday tarixiy jarayonni boshidan kechirmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: O'qituvchi, 2005. 196 bet.
2. Mahmudov N. O'zbek tilida o'zlashma so'zlar: me'yor va milliylik // O'zbek tili va adabiyoti. 2010. 6-son.
3. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Qarshi: Nasaf, 2005.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. II jild, – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2021.
5. Madvaliyev A va b. Xalqaro terminelementlarning izohli-illyustrativ lug'ati. – T.: 2020.

POETIK NUTQDA SINTAKTIK FIGURALARNING QO'LLANISHI

Yokubova Sh. Y., BuxDU o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada poetik nutqning yanada go'zal, ta'sirchan chiqishiga xizmat qiluvchi badiiy tasviriy vositalar, stilistik figuralar haqida bayon etilib, ularning she'riy nutqda voqelangani ko'rinishlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: antiteza, gradatsiya, ellipsis, ritorik so'roq, sintaktik parallelizm, stilistik figuralar.

Badiiy nutq tili hissiyotlarimizga yuksak darajada ta'sir qiladigan, ularni uyg'otadigan va jumbushga keltiradigan, go'zallik haqidagi tushunchalarimizni tarbiyalaydigan va shakllantiradigan, fikr va xayolimizni boyitadigan tildir.

So'zlovchi yoki yozuvchi o'zi bayon qilayotgan fikrni tinglovchiga ixcham, aniq, ta'sirchan va tushunarli qilib yetkazib berishga harakat qiladi. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Y.Tojiyevlarning "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" nomli o'quv qo'llanmasida: "Masalan, ko'pincha biror narsa, belgi, xususiyatni tinglovchi yoki o'quvchiga tushunarli, aniq qilib tasvirlab berish uchun uzundan uzoq va birdan ortiq gaplarga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Shunday vaqtlarda so'zlovchi yoki yozuvchi ayni shu fikrni bayon qilib berishda, aytganimizdek, birdan ortiq uzundan uzoq gaplarni qatorlashdan qochadi-yu, ammo shu fikrni boshqa vositalardan (jumladan, o'xshatish, sifatlash, kinoya, allegoriya, ellipsis v.h.) foydalangan holda lo'nda va aniq qilib tushuntirishga erisha oladi. Bunday vositalarni tilshunoslik va adabiyotshunoslikda ifoda tasviriy vositalar deyiladi" degan tavsif o'z ifodasini topgan [Tojiyev Y.,1994: 97]. Dastlab tasviriy vositalar tizimi qanday tashkil etuvchilardan iboratligini ko'zdan kechiraylik.

"Mazkur tasviriy vositalar, – deb yozadi professor R. Qo'ng'urov, – troplar va figuralar deb ikkiga bo'linadi" [Tojiyev Y.,1994: 97]. Ifodalilik, ekspressivlik va aniqlikni ta'minlash niyatida biror narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'chirish, o'xshatish yoki so'zlarni shu maqsadda, umuman, ko'chma ma'noda ishlatish troplar deyiladi.

Metafora, o'xshatish, sifatlash, metonimiya, sinekdoxa, mubolag'a, kichraytirish, kinoya, allegoriya, jonlantirish, perefraza kabi usullar troplarning turlari bo'lsa, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, ritorik so'roq, bog'lovchisizlik, ko'p bog'lovchilik figuralar(stilistik figuralar)ning ko'rinishlari hisoblanadi [Tojiyev Y.,1994: 98]. Biz ushbu ishimizda badiiy tasviriy vositalarning keyingi turi – stilistik figuralarning poetik nutqda voqelanishini ko'rib o'tamiz.

Sintaktik parallelizm. Badiiy matnda, shuningdek, uning bir ko‘rinishi bo‘lgan poetik nutqda sintaktik jihtadan bir xil shakllangan gaplarning qo‘llanishi she‘r tasirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Sintaktik parallelizmning tabiati haqidagi fikrlarni R.Parfi she‘ridan olingan tubandagi parcha misolida ham ko‘rishimiz mumkin:

Yana keldim mahzun go‘shaga

Bunda bir nay yotibdi sinib.

Qo‘y sig‘inma ortiq o‘shanga,

Qo‘y sig‘inma unga sevgilim...

Parchadagi “singan nay” ramzdir. Mazkur ramzni o‘z ma’nosida ham (ya’ni, o‘sha go‘shada chindanam singan nay yotibdi degan ma’noda), shuningdek, uni lirik qahramonning yo‘qotilgan hislari, armonga aylangan orzulari ma’nosida ham tushunish mumkin bo‘ladi. Ikkinchi holatda biz “singan nay”ni ramz sifatida qabul qilgan bo‘lamiz. Masalaning yana bir muhim tomoni shuki, “singan nay” bilan “yo‘qotilgan hislar, armonga aylangan orzular” orasida hech qanday, ya’ni, metaforadagi kabi o‘xshashlik yoki metonimiyadagi kabi aloqadorlik asosidagi munosabat mavjud emas. Ya’ni, “singan nay” faqat shu kontekst doirasidagina shartli ravishda o‘sha mazmunni ifodalashi mumkin. Parallel birliklarning asosiy vazifasi o‘quvchi e’tiborini o‘sha nuqtaga jalb etish orqali ta’sirchanlikni oshirish hisoblanadi.

Ellipsis. Badiiy estetik maqsadni ko‘zlagan holda nutqda, jumla tarkibida so‘z(bo‘lak)ni atayin tushirib qoldirish. She‘riyatimizda asosan bosh bo‘laklardan birining tushirilib qoldirilishi hisobiga ellipsis hodisasi sodir bo‘ladi.

Tanidim yurtimni, qadim elimni,

Alisher so‘zlagan suluv tilimni.

Va lekin yovlarim to‘sisib yo‘limni,

Ne zabun kunlarni ko‘rgan yoshligim. [Oripov, 2009: 46]

Kontekstda qo‘llangan *tanidim yurtimni, qadim elimni, Alisher so‘zlagan suluv tilimni* shaklida qo‘llanganda ikkinchi jumlada kesim tushirib qoldirilgan.

Ritorik so‘roq. So‘roq gaplarning bir turi bo‘lmish ritorik so‘roq gaplar she‘riyatda voqe-hodisa yoki axborotning ta’sirchanligini oshirishda muhim stilistik vosita sifatida qo‘llaniladi.

Shavkat Rahmonning ushbu jumllalarida [Rahmon Shavkat, 1997: 374] ritorik so‘roqlar juda go‘zal tasviriy vosita yaratgan.

Pano‘h so‘radimmi borimni yechib,

O‘zni urdimmi yo biron eshikka?

Qaltis lahzalarda oridan kechib,

Kirdimmi sichqonlar kirgan teshikka...

Bolam, jonim bolam,

bu go‘zal hurlik,

unutma bu hurlik to‘ralgan kunni!

She‘riyat nafis tuyg‘ular tajallisidir. Bu tuyg‘ularning naqadar go‘zal ifodalanishi shoir mahorati, lisoniy birliklardan o‘rinli foydalana olish mahoratiga bog‘liqdir. Biz yuqorida ko‘rgan ijod namunalarida uslub individualligini

ta'minlashga xizmat qiladigan sintaktik figuralar nutq ta'sirchanligini boyitish bilan birga ma'noni kuchaytirib go'zal badiiy namular yaratgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Khojiev, M. Y., Yokubova, S. Y. (2021). Language and speech expression of personal descriptions. *TJE-Tematics journal of Education* ISSN, 2249-9822.
2. Oripov Abdulla. Menga xush xabar ayt. She'rlar. –T.: Ma'naviyat, 2009. 128 b.
3. Раҳмон Шавкат. Сайланма. –Т.: Шарк, 1997. 384 б.
4. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Саидова Р., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари амалиёти. – Т.: 1994.115 б.

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA KONTRAST ("Qo'y" lug'aviy-ma'noviy guruhi asosida)

Sharipova M. J., BuxDU o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada "qo'y" lug'aviy-ma'noviy guruhi asosida shakllangan xalq maqollarining ko'chma ma'nolari izohlangan. Jumladan, "qo'y" LMGi asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarida kontrast hodisasi tadqiq etilgan. Maqollar badiiy asarlardan olingan parchalar orqali izohlangan.

Kalit so'zlar: maqol, lug'aviy ma'noviy guruh, ko'chma ma'no, kontrast, nomlash, qo'y.

Ilmiy matn muallifining asosiy e'tibori axborot berish, bildirish, tegishli qoidalarini ishlab chiqish va umumlashtirish, ilmiy yangiliklarni isbotlash, dalillash, muayyan qonuniyatlardan tinglovchi yoki o'quvchini xabardor qilishga qaratilgan bo'lsa, badiiy matn ijodkorining maqsadi tinglovchi yoki o'quvchining his-tuyg'ulariga ta'sir qilish, uning ruhiy olamini zabt etishdan iborat bo'ladi. Shuning uchun ilmiy matnda fikrning mantiqiy, aniq va ikki xil talqinga yo'l bermaydigan ifodasi taqozo etilsa, badiiy matnda fikrning obrazli, ko'p ma'noli ifodasi birinchi planda turadi [1, 97].

Ta'bir joiz bo'lsa, tilning estetik vazifasi badiiy matnda kommunikativ vazifaning ustida "o'tiradi", shuning uchun estetik vazifa yaqqol ko'rinib turadi, kommunikativ vazifa esa uning ostiga ko'zga tashlanmasdan ishtirok etadi [1, 99].

Barcha fan sohalarida, shuningdek, tilshunoslikda ham bilish vositasi sifatida qo'llanadigan usul – bu kontrastdir. Kontrast badiiy adabiyotda tazod, zidlash, antiteza, qarshilantirish kabi nomlar bilan atalishi ma'lum. Kontrast mikromatnning barcha turlariga xos hodisa sifatida baholanar ekan, u maqol tarkibida ham alohida ahamiyat kasb etadi va tadqiqotchilar fikriga ko'ra aynan shu jihat maqolning o'ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Maqollardagi qarama-qarshilik tamoyilining universalligi uning shakliy va mazmuniy tuzilishidagi o'ziga xoslik bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu stereotipik holat yoki hodisalar o'rtasidagi munosabat belgisini bildiradi. *Topgan qo'y keltirar, Topmagan jo'jaxo'roz*. Mazkur maqolda qo'y va jo'jaxo'roz leksemalari matniy zidlanish asosida kontrast hodisasini yuzaga keltirgangan bo'lib, qo'y zoonimi hurmat, yuksak e'tibor semalarida reallashgan bo'lsa, jo'jaxo'roz atamasi qadr-qimmat jihatdan qo'yga nisbatan past darajadagi tortiq ekanligi va majozan

har bir inson o'z imkoniyat darajasidan kelib chiqqan holda ish ko'rishi nazarda tutilgan.

Maqolda *qo'y jo'jaxo'rozga* qaraganda yuksak in'om ekanligi nazarda tutilgan bo'lsa, *Toycha oti bo'lmasa ham, qo'ycha oti bor* maqolida *qo'y* zoomorfi *toyga* zid *qo'yilib*, uning bahosi toyning darajasidan ancha pastligi ko'rsatilgan.

Inson dunyoni sharhlash va voqealarni tezda idrok etishi uchun qarama-qarshilik asosida qurilgan bilimlarga asoslanadi. *Yo'lbars yo'lbarsdir, Hech qachon qo'zichoq bo'lmasdir* [7] maqolida *yo'lbars* hamda *qo'zichoq* leksemalari kuch-qudrat va zaiflik semasida kontrastni yuzaga keltirgan birliklar sifatida baholanadi. Shuning uchun muayyan ma'noni tavsiflashda u qanday predmet yoki hodisalarni aks ettirishigina emas, balki unda tasvirlangan obrazning qaysi xususiyatlari umumlashtirilganligi ham muhimdir. *Yo'lbars* hamda *qo'zichoq* leksemalari zoonimlar sifatida umumiylikni hosil qilsa, maqolda qudrat va o'jizlikning ifodasi sifatida ziddiyatni yuzaga keltirgan.

Maqoldagi juftlashgan kontrast tinglovchida shaxsiy munosabatni faollashtiradi, u nafaqat ongga, balki his-tuyg'ularga ham ta'sir qiladi. Jumladan, *Echki qo'y bo'lmas, Eshak – toy* maqolida chorva mollari hisoblanmish *echki* va *qo'y*; *eshak va toy* zoomorflari baho nuqtayi nazardan qarshilantirilgan. Maqolning ikkinchi qismida ikki tomonlama kontrast mavjudligini kuzatish mumkin: *eshak*, birinchidan, *ot* darajasida yugurik emas, ikkinchidan, *toy* go'shti xalq orasida qimmatbaho hisoblanmish qazi uchun mahsulot hisoblanadi. Har ikki jihatdan ham *eshak* *toyga* tenglasholmaydi. Mazkur maqolda keltirilgan *echki – qo'y*, *eshak – toy* zoonimlarini qarshilantirish orqali o'z aql-u zakovati, tajribasi, fazilatiga ko'ra boshqalardan ajralib turuvchi insonlar qadrlangan.

Tilda mavjud so'zlar murakkab munosabatlarni ifodalashga xizmat qilar ekan, har qanday fikr qay tartibda tuzilishidan qat'i nazar qaysidir jihati bilan tasavvur qilinadigan predmetlarni bir-biri bilan taqqoslash jarayonida oson anglashiladi. Taqqoslash asosida vujudga kelgan *Echki egiz tug'ib qo'ydan oshmas, It egiz tug'ib eldan oshmas* maqolida *qo'y*ning "qadr-qimmatlilik" semasi faollashgan bo'lib, *qo'y* zoomorfi ushbu jihatga ko'ra *echkidan* ancha yuqori baholanishiga ishora mavjud. Maqol mazmuni umumiylikni, yonma-yon yashash hamda qarama-qarshilik tushunchalarini bir o'rinda keltirish orqali reallashgan. *Echki – qo'y* chorva mollari guruhiga kirishi nuqtayi nazaridan umumiylikni hosil qilsa, *echki qo'y* podasini yetaklash vazifasini bajarganligi uchun uning doimiy hamrohi sifatida yonma-yon yashash; qiymat jihatdan zidlanish semalarini ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu uch jihat maqolda *qo'y* hamda *echki* juftlik holida birgalikda qo'llanganda mazmun oson idrok etilishini ta'minlagan.

Eshakning boshi bo'lguncha, Qo'yning oyog'i bo'l. Maqolda qarama-qarshilik tamoyili nihoyatda muhim, chunki ikkilik maqolning, odatda, yagona tarkibiy qurilishi bo'lib, uning tashqi va ichki, ya'ni denotativ va konnotativ semalarini bog'laydi, ifodalanayotgan fikrning yanada aniqroq tushunilishiga xizmat qiladi. Qadimiy diniy tasavvurlarga ko'ra, *qo'y*ning insonni muhofaza etuvchi jonivor hisoblanishi uning e'zozlanish sabablaridan biri bo'lgan. *Eshak* esa

ijtimoiy hayotda qimmat va qiymat jihatdan past sanalganligi sababli bu ikki jonivor nomi maqolda zidlikni yuzaga keltirgan.

Bir qo'chqorning shoxi singuncha, Yuzta qo'yning boshi ketadi. Maqolda kontrast hodisasi bilan birgalikda undosh tovushlar ohangdorligi, ya'ni alliteratsiya usuli ham mavjudligi kuzatiladi. Qo'chqor – qo'y, kuch-qudrat va ojizlikni ifodalashiga ko'ra bir-biriga zid qo'yilishi tabiiy. Shuningdek, qo'chqor leksemasi er-yigitlarga nisbat berilishini inobatga olsak, maqolda genderlikka ko'ra neytral semada reallashuvchi qo'y leksemasiga nisbatan yarim zidlanishni shakllantirishga xizmat qilgan.

Bedov boylovda semirar, qo'y-qo'zi yaylovda. Bedov, odatda, otga nisbatan ishlatiladi: o'ynoqi, uchqur ot kabi. Ot yaylovda boqilgani bilan semirmaydi, qo'y-qo'zi boylovda, ya'ni bog'lab qo'yilganda semirmaydi. *Ot – qo'y* zoonimlari oziqlanish sharoitiga ko'ra maqolda zidlikni shakllantirishga xizmat qilgan.

Bo'rini bo'riligi uchun emas, qo'yni yegani uchun o'ldiradilar. Bo'ri yirtqich hayvon bo'lib, uning yemishi, asosiy ozuqasi go'sht mahsuloti hisoblanadi va, odatda, bo'ri uchun ozuqa vazifasini bo'riga nisbatan kuch-qudrat jihatdan ojiz qo'y bajaradi. Cho'ponning asosiy daromad manbayi esa qo'y bo'lganligi bois, u bo'ringa kushandasiga aylanadi. Maqolda yovvoyilik va xonakilashtirilganlik, shuningdek, kuch-qudrat va ojizlik jihatdan *bo'ri* va *qo'y* leksemalari qarama-qarshilikni hosil qilgan. Maqol orqali jamiyatdagi zolim kishilar himoyasizlarga zarar yetkazgani uchun jazolanishi uqtirilgan.

Ho'kizning o'tini yeb, qo'yning qilig'ini qilma. Ho'kiz (buqa, novvos, qo'tos) – mehnatiga yarasha oziqlanadi va hayotda, ko'pincha og'ir-vazmin, mehnatkash, sog'lom kishilarga nisbatlanadi. “Qo'y” zooleksemasi o'ynoqi, bebosh kishilarga qiyos qilinganda, salbiy ma'noli leksema sifatida maydonga chiqadi. Maqolda “qo'y” leksemasi orqali katta va'dalarni berib, so'ng uni bajarishga kuchi yetmay qolganlar ho'kiz hamda qo'y zoomorflari zidlanishi asosida ochib berilgan.

1-jadval

Zidlanish jarayonida “Qo'y” LMGiga oid birliklar ustunlik qilgan zoonimlar

T/r	Zoonimlar	Maqollar
1	Qo'y – jo'jxo'roz	<i>Topgan qo'y keltirar, Topmagan jo'jxo'roz.</i>
2	Qo'y – echki	<i>Echki egiz tug'ib qo'ydan oshmas, It egiz tug'ib eldan oshmas.</i>
3	Qo'y – eshak	<i>Eshakning boshi bo'lguncha, Qo'yning oyog'i bo'l.</i>

2-jadval

Zidlanish jarayonida “Qo'y” LMGiga oid birliklardan ustunlik hosil qilgan zoonimlar

T/r	Zoonimlar	Maqollar
1	Toy – qo'y	<i>Toycha oti bo'lmasa ham, qo'ycha oti bor.</i>
2	Yo'lbars – qo'y	<i>Yo'lbars yo'lbarsdir, Hech qachon qo'zichoq bo'lmasdir</i>

3	Bo'ri – qo'y	<i>Bo'rini bo'riligi uchun emas, Qo'yni yegani uchun o'ldiradilar.</i>
4	Ho'kiz – qo'y	<i>Ho'kizning o'tini yeb, Qo'yning qilig'ini qilma.</i>
5	Bedov – qo'y	<i>Bedov boylovda semirar, Qo'y-qo'zi yaylovda.</i>
6	Qo'chqor – qo'y	<i>Bir qo'chqorning shoxi singuncha, Yuzta qo'yning boshi ketadi.</i>

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti, 2008. – 160 b.
2. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
3. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.
4. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2007. – 687 б.
5. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 606 б.
6. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 591 б.
7. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Т., 1990. – Б. 528; Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани (Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.

LINGVOKULTUROLOGIYA ANTROPOSENTRIK TILSHUNOSLIKNING YO'NALISHI SIFATIDA

*Barnoyeva S.U., Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muxandislari instituti" Milliy tadqiqot universiteti
Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti*

Annotatsiya. Maqola zamonaviy tilshunoslikning jadal rivojlanayotgan yo'nalishlaridan birini tavsiflashga bag'ishlangan. Antroposentrizm va lingvomadaniyatshunoslik tushunchalariga izoh berilgan.

Kalit so'zlar. Paradigma, antroposentrizm, Protagor lingvomadaniyatshunoslik, madaniyat, til.

XX asr va XXI asr boshlarida til ikki paradigma, ya'ni markazlashgan tuzilma va antroposentrik yo'nalishda o'rganildi. Zamonaviy tilshunoslikda tillarni o'rganishda antroposentrik paradigma ustuvor ahamiyatga ega. Bunda tadqiqotchining qiziqishlari bilish obyektidan subyektda o'tkaziladi, ya'ni tildagi

shaxs va shaxsdagi til tahlilga tortiladi. Hozirgi bosqichdagi til to'g'risidagi antropotsentrik yondashuv tildagi inson omili muammosiga qiziqish bilan birlashtirilgan qator xilma-xil ilmiy yo'nalish va maktablar, lingvistik ta'limot va konsepsiyalarning shartli umumlashtiruvchi nomidir. Ayni shu munosabat antropologik lingvistikaning obyekti hisoblanadi.

Antroposentrizm (yunon tilidan antropos – inson va lotin tilidan centrum – markaz) – tabiat, jamiyat haqidagi har qanday bilimda va bilimning o'zida insoniy o'lchov mavjudligini tasdiqlovchi antropomorfizmning keskin shakli, bilish ko'rsatkuchidir. O'zining mumtoz formulasini antroposentrizm Protagorning mashhur "Inson barcha narsaning o'lchovidir" formulasida topadi. Antroposentrik yo'nalish konsepsiyalarida erkin tanlov va mas'uliyatli harakat subyekti sifatida shaxsning mustaqilligi ta'kidlab o'tilgan. Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson o'zini anglash barobarida, shuningdek, ilmiy va amaliy faoliyati orqali dunyoni o'rganadi. Yangi ilmiy paradigmani shakllantirish jarayonida quyidagi tezis e'lon qilindi: "Dunyo – bu narsalar emas, balki dalillar majmuyidir" (Vitgetshteyn). Til asta-sekin dalilga, voqeaga qayta yo'naltiriladi va so'zlovchining shaxsiyati diqqat markaziga aylandi. Yangi paradigma til tadqiqining yangi ifoda va maqsadlarini, yangi muhim tushuncha va uslublarni nazarda tutadi. Antroposentrik paradigmada lingvistik tadqiq mavzulari ham, ularni o'rganish usullari ham o'zgardi, tadqiqotning umumiy tamoyillari va usullarini tanlashga yondashuv ham o'zgacha tus oldi, lingvistik tavsifning bir qator raqobatdosh metatillari paydo bo'ldi.

Til shaxslar o'rtasidagi muloqot vositasi, madaniyat esa jamiyat taraqqiyotining ma'lum darajasidir. Til madaniyatni asraydi, uni avloddan avlodga yetkazadi. Shu g'oya asosida lingvomadaniyatshunoslik fani vujudga keldi.

Lingvomadaniyatshunoslik – XX asrning 90-yillarida shakllangan til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rganuvchi lingvistikaning mustaqil yo'nalishi.

Ma'lumki, til va madaniyat o'rtasidagi munosabat muammosi tilshunoslikda uzoq vaqt davomida o'rganilib kelinmoqda va turli yo'nalishlarda tadqiq qilinmoqda. Ushbu muammo yechimining dastlabki urinishlari V. Gumboldt asarlarida o'z aksini topgan. Uning ta'kidlashicha, konsepsiyasining asosiy qoidalar quyidagilar:

1. Moddiy va ma'naviy madaniyat tilda mujassamlashgan.
2. Har qanday madaniyat milliydir, uning milliy tabiati dunyoga munosabatda reallashadi; til har bir xalqqa xos ichki shakllarga ega.
3. Tilning ichki shakli "xalq ruhi", uning madaniyati ifodasidir.
4. Til inson va uning atrofidagi dunyo bilan aloqasidir.

Hatto bir xil tilni bilgan holda ham odamlar bir-birlarini har doim ham to'g'ri tushuna olmaydilar va buning sababi, ko'pincha, ular tegishli bo'lgan madaniyatlarning farqidadir.

Inson nutqi so'z va jumalardan iborat bo'lib, ularsiz muloqot qilish "mumkin, lekin bunday muloqot ham qiyin, ham soddadir" [8]. So'z va mulohazalar odamlarni muloqot orqali birlashtiradi. Muloqotsiz jamiyat mavjud

emas, jamiyatsiz esa na ijtimoiy, na madaniyatli, na idrokli inson mavjud. “Til - xalqning barcha soʻzlari va ularning toʻgʻri birikmasi, oʻz fikrlarini yetkazish majmuidir” [6. b 347].

Til odamlarning qadriyatlari, ideallari va munosabatlarini, odamlarning olam va bu dunyodagi hayoti haqidagi fikrlarini aks ettiradi va shakllantiradi. Tilning eng muhim vazifasi madaniyatni asrab, uni avloddan-avlodga yetkazishdir. Ayni shuning uchun ham til shaxs, milliy xarakter, etnik jamoa, xalq, millatni shakllantirishda hal qiluvchi rol oʻynaydi. Maʼlumki, turli tillarda moddiy madaniyat obyektlarini (masalan, oziq-ovqat, ichimliklar) belgilash uchun maxsus atamalar mavjud. Bunday atamalarning mavjudligi maʼlum bir madaniyatga xos boʻlgan maxsus odatlar, qadriyatlar tizimining xususiyatlari bilan bogʻliq. Madaniyat soʻzi lotincha “Colere” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “oʻstirish, tarbiyalash, rivojlantirish, qadrlash, sigʻinish” degan maʼnolarni anglatadi. XVIII asrdan boshlab madaniyat inson faoliyati, uning maqsadli mulohazalari tufayli paydo boʻlgan barcha narsalarni anglatishni hamda XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu soʻz ilmiy atama sifatida qoʻllanila boshlandi. Madaniyat atamasi koʻp maʼnoli. Katta ensiklopedik lugʻatda quyidagicha taʼrif berilgan: Madaniyat – bu jamiyat, odamlar hayoti va faoliyatini tashkil etishning turlari va shakllarida, ularning munosabatlarida, shuningdek, ular tomonidan yaratilgan moddiy va maʼnaviy qadriyatlarda ifodalangan shaxsning ijodiy kuchlari va qobiliyatlari taraqqiyotining tarixan belgilangan darajasi [2, b 669]. A.Vejbitskaya G.Klifford tomonidan berilgan taʼrifga koʻra: Madaniyat– bu ramzlarda mujassamlashgan maʼnolarning tarixan uzatiladigan namunasi, ramzlar koʻrinishida ifodalangan irsiy tasvirlar tizimidir, ular yordamida odamlar bir-biri bilan muloqot qilishadi va ular asosida ularning hayot haqidagi bilimlari va hayotiy tafakkurlari mustahkamlanadi va rivojlanadi [3,44.b]. Ushbu taʼrifdan kelib chiqadiki, odamlar muloqot qiladigan belgilar bu tildir. Yaʼni, madaniyat tilda mujassamlashgan maʼnolarning tarixan uzatilgan namunasi. Til “madaniyat” haqiqiylikining eng asosiy isboti hisoblanadi. Til va madaniyat oʻrtasidagi munosabatni koʻrib chiqamiz. Ularning quyidagi oʻzaro yaqin munosabatlari yaqqol namoyon boʻladi: 1. Til va madaniyat insonning dunyoqarashini aks ettiruvchi ong shakllaridir; 2. Madaniyat va til bir-biri bilan muloqotda mavjud (shaxs madaniyat va tilning subyekti boʻlganligi sababli, shaxslar oʻrtasidagi oʻzaro taʼsir vositasi til, til esa madaniyatni avloddan-avlodga oʻtkazish vositasi boʻlishi mumkin boʻlsa, u holda madaniyat va til oʻrtasida “muloqot” yoki maʼlumot uzatish borligini aytishimiz mumkin); 3. Madaniyat va til subyekti bu shaxsdir; 4. Til va madaniyat meʼyoriylik umumiy xususiyatiga ega; 5. Madaniyat va tilning muhim xususiyatlaridan biri bu tarixiylikdir. Yuqoridagilarni hisobga olib, quyidagi xulosaga kelish mumkin: til va madaniyat muloqot jarayonlarida; insonning til qobiliyatlarini shakllantirishda; ijtimoiy shaxsning shakllanishida oʻzaro bogʻliqdir.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Арутюнова, Н.Д., Степанов, Г.В. (1979), Русский язык. Москва.
2. А. М. Прохоров: Большой энциклопедический словарь. 1993.

3. Вежбитская А. (2001), Понимание культур через посредство ключевых слов. Москва.
4. Гумбольдт, В. (1985), Язык и философия культуры. Москва.
5. “О наречиях русского языка” В.И. Даль 1995
6. Маслова В.Л. (2001), Лингвокультурология. Москва.
7. Тер-Минасова, С.Г. (2000), Язык и межкультурная коммуникация. Москва.

«DEVONI LUG‘OTIT TURK»DA DIYEREZA HODISASI XUSUSIDA

M.Misliddinova, tadqiqotchi

Mahmud Koshg‘ariyning til elementlarini me‘yorlashtirish borasida amalga oshirgan ishlaridan biri talaffuz yengilligi yo‘lidagi harakatlarni, ya‘ni diyereza hodisasini ko‘rsatib berishdan iborat bo‘lgan. Olim izoh bergan talaffuz yengilligini ifodalovchi holatlar ham nutqiy qonuniyatlar – talaffuzdagi noqulaylik va qiyinchiliklarni bartaraf etish jarayonida paydo bo‘lganligi ma‘lum bo‘ladi. Masalan: ياغقۇ **jag‘qu** – ياقۇ **jaqu** *yomg‘irli joy* [DLT. III,31], سقۇ **suqqu** – سقۇ **suqu** *hovoncha* [DLT. III,246], باقۇ **baqqu** – باقۇ **baqu** *balandlik* [DLT. III,246], تىكۇ **tikkü** – تىكۇ **tikü** *bo‘lak* [DLT. III,248].

Darhaqiqat, **g‘** va **q** ni yonma-yon holatda talaffuz qilish yoki bu tovushlarni geminativ yoki takrorlangan holatda qo‘llash hamma vaqt ham oson kechavermaydi. Shuning uchun ham “Devon”da سەكز **sekiz** so‘ziga *sakkizning yengili, qisqargani* deb izoh berilgan. S.Mutallibov shu o‘rinni to‘ldirib, lug‘atshunosning shu so‘z borasidagi izohida *sakkiz, to‘qqiz, ikki* so‘zlari ikki **k** bilan ham bir **k** bilan ham qo‘llanishi haqidagi fikrini eslatadi [DLT. I,345]. Hozirgi tilimizda ular qo‘sh undosh holatida me‘yorlashgan.

Mahmud Koshg‘ariy ayrim so‘zlar qo‘llanishidagi funksional chegaralanishlarni turklar va o‘g‘uzlar talaffuzidagi farqlar misolida ko‘rsatib beradi. Masalan: turklar: چۇمچۇق **chumchuq**, o‘g‘uz va qipchoqlar: چۇمۇق **chumuq** *chumchuq* deyдилar. Shuningdek, تەماق **tamag‘aq** – تەماق **tamaq**; بارغان **barag‘an** – باران **baran** – *hadeb ketaveradigan*; ارغان **urag‘an** – اران **uran** – *hadeb uraveradigan* kabi. «Talaffuzda yengillik bo‘lsin uchun o‘g‘uzlar otlardagi **κ** ni ham tushiradilar. Fe‘llarda ham shu ma‘nodagi so‘zlarda غ o‘rniga almashgan **κ** ni ham tushiradilar. Hamma turk tillarida ham shu yozilgan qoidalar asosdir» [DLT. I,69].

Tadqiqotchining kuzatishicha, yengil, ya‘ni, qulay talaffuz qilish maqsadida ba‘zi so‘zlardan و unli tovushi tushiriladi. Fonetik jarayon bu bilan ham tugamasdan, bir tovush ikkinchi tovushga singdiriladi: بۇلاتتى **bulattī**: ال قوزى بۇلاتتى **ol qozī bulattī** – *u qo‘zini qozon bug‘ida pishirishga buyurdi* [DLT. II,358]. Ba‘zi holatlarda ا **alif** tushiriladi: ياشلادی **jashladī** – ياشلادی **jashladī** – *ot ho‘l o‘t edi* [DLT. III,322], ياغلادی **jag‘ladī** – ياغلادی **jag‘ladī** – *yog‘ladi* [DLT. III,324] kabi. Ammo ا **alif** ning tushirilishi orfografik me‘yorlar nuqtai nazaridan ahamiyatli bo‘lishi mumkin, lekin talaffuzga yoki uning natijasida sodir bo‘ladigan stilistik o‘zgarishlarni ifodalay olmaydi.

Muallif **tamur** soʻzining oʻgʻuzlar tilida **tamar** deyilishini sharhlab, singarmonizm hodisasiga asosan turkiy tillarda koʻpincha keyingi boʻgʻinda lablangan **u** unlisining kelmasligini inobatga oladi va talaffuzdagi eng maʼqul variantni aytadi: «Oʻgʻuzlar bu soʻzni **tamar** deydilar. Ular doim soʻzni yengillatib soʻzlaydilar. Soʻzda **a** qoʻllash **i, u** ga nisbatan yengildir» [DLT. I,343].

Turkiy tillardagi qisqalik va yengilikka intilish zarurati **d** tovushining diyereza hodisasiga uchrashida ham koʻrinadi: **andgʻardī** - **angʻardī** – *ont, qasam ichirdi* [DLT. I,230] kabi. **ishlār** – *xotin*; asli **ishijlār** – *xonim* demakdir. Koʻp qoʻllanganidan, yengillik uchun **ی** harfi tushirilgan [DLT. I,140]. Demak, muayyan fonetik jarayonlarning amal qilishida soʻzlarning nutqda isteʼmol doirasi ham ahamiyatli boʻlib hisoblanadi. Olimning izohicha, soʻz qanchalik koʻp qoʻllanilsa, kishilar uni mumkin qadar yengil talaffuz qilishga harakat qiladilar. Shuning uchun soʻz tarkibidagi ayrim tovushlarning diyereza hodisasiga uchrashi oʻsha davr nutqi uchun meʼyoriy sanalgan.

Olim baʼzan talaffuz qulayligi uchun kasrali boʻlish kerak boʻlgan holatlarda sukun holida ham talaffuz qilish nutqda yengillikni yuzaga keltirganligini qayd etadi: «**ogʻrī** – *oʻgʻri*. Aslida **غ** kasrali boʻlishi kerak edi, yengillatib sukun holida talaffuz qilinadi» [DLT. I,147].

Mahmud Koshgʻariyning ayrim tahlillaridan maʼlum boʻladiki, soʻzlar talaffuzidagi diyereza hodisasi nutqning madaniyligi doirasida kuzatiladi. Muallif har bir soʻzning maʼnosiga, qoʻllanish chegarasiga eʼtibor bilan qaraydi. Shu maʼnoda qushning va yilqining nasl qoldirishga nisbatan amalga oshirilgan izohlar xarakterlidir: «... Agar *qush tugʻdi* deyilmoqchi boʻlinsa, qoidaga muvofiq, **qush balaladī** deyiladi, *qush bola tugʻdi* demakdir. Faqat biya haqida bunday deyilmaydi. Agar biya *tugʻsa* **qisraq qulnadī** deyiladi, *biya bola tugʻdi* demakdir. Bu erda qoidaga koʻra **qulunladī** – *qulunladi* deyish kerak edi. Lekin **qulnadī** – *qulnadi* deyiladi. Chunki **ن** - **n** bilan **ل** - **l** maxrajdan chiqadigan tovushlardandir. Bular bir-biri oʻrniga almashadi. Shuning uchun bir harf tushirilib yengillatilgandir» [DLT.III,101].³⁴ **tikān** – *tikan*. Bu soʻzning yengil, qisqa shaklidir. Qoidaga qaraganda ikki **ک** bilan **tikkān** boʻlishi kerak edi. Chunki bu soʻz ilish, tilish maʼnolaridagi **tikdi** dan yasalgandir. Agar oʻzakning oʻzida ham **ک** harfi bor boʻlsa, u vaqtda ikkinchi bir **ک** orttirib, singdirib talaffuz qilinadi. **tikkān** shundandir, lekin yengillik uchun bir **ک** tushirilgandir» [DLT.I,381].

Shuningdek, ikki sukunning yonma-yon kelishi turkiy tillar uchun odatiy emasligi tufayli ular qatnashgan soʻzlar juda ozdir. Bu ikki sukunli soʻzlarning yonma-yon kelishi faqatgina **-zalaqa** harflari uch harf **ل ر ن** lar bilan qoʻshilib kelgandagina mumkinligi bilan izohlaniladi. Bu hol ism va feʼllarda keng qoʻllanuvchi qoidadir: «Ikki sukunlilarning yonma-yon kelishi faqat shu harflarga

³⁴ С.Муталлибов «Махмуд Кашғарийнинг бу изоҳида кичик бир аниқсизлик бор. Бу сўзда ҳарф алмашиниш ҳодисаси эмас, ҳарф тушиш ҳодисаси бор», деб эътироз билдиради [ДЛТ. III,101]. Бизнингча, бу ўринда Махмуд Кашғарий изоҳида аниқсизлик йўққа ўхшайди. Чунки олим **н** ва **л** ни махраждан чиқадиган товуш бўлганлиги учун сўзда умуман ўрин алмашиниши мумкинлиги ҳақида гапириб ва уни мисол орқали исботлаб, айни пайтда, иккинчи фонетик жараён юз берганлиги – битта товуш, яъни **л** тушганлигини таъкидламоқда ва, бу билан, нутқда енгиллик пайдо бўлганлигини қайд этмоқда.

bog'liqdir. Bu harflar talaffuzi og'ir so'zlarni yengillatadi. Ikki harf bir harf holiga o'tadi. SHuning uchun shoirlar bularni bir harf hisoblab, bir harf qatorida qo'llashlari mumkin (vaznga zarar kelmaydi)» [DLT. III,425].

Talaffuzda tabiiylikka va qulaylikka intilish ba'zan so'zning tuzilishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. SHu bois *o'rilgan soch, xotinlar kokili* ma'nosini anglatadigan اړځگ **örgyçh** (اړځگ **örkyçh**) so'zi اړځگ **örchÿk** ka aylangan [DLT.I,128].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Маҳмуд Қошғарий*. Девону луғотит турк. I том. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов). – Тошкент: Фан, 1960. 498 б.

2. *Маҳмуд Қошғарий*. Девону луғотит турк. II том. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов). – Тошкент: Фан, 1961. 427 б.

3. *Маҳмуд Қошғарий*. Девону луғотит турк. III том. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов). – Тошкент: Фан, 1963. 460 б.

O'ZBEK TILI MATNLARINI RAZMETKALASH

Tursunov M.S., SamDU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili milliy korpusi (uzbekcorpora.uz)ga matn yuklash va so'zlarni razmetkalash keltirilgan.

Kalit so'zlar: MS Word, razmetka, MBBT, lug'at, avtomatik razmetka, grammatik harakteristika.

uzbekcorpora.uz platformasida grammatik razmetkalash dasturi *Nuxt JS*, *Python* va *PostGreSql* ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimida (MBBT) tuzilgan. Matnlarni korpusga kiritish jarayonini soddalashtirish uchun grammatik razmetkalash ikki bosqichda bajariladi: matnni dastlabki formatlash bosqichi va razmetkalash bosqichi. Dastlabki formatlash bosqichida matnning tuzilmaviy komponentlari aniqlanadi, ya'ni matnda so'zlar, gaplar, abzatslar ajratiladi. SHuningdek, so'zlarning matndagi o'rni aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda grammatik razmetkalash amalga oshiriladi. Razmetkalash natijasida matndagi har bir so'zshaklga o'zining morfologik parametrlari va satrli atributlari to'plami biriktirib chiqiladi. Quyida bu ikkala bosqichning grammatik razmetkalash dasturi orqali bajarilishi batafsil bayon qilinadi.

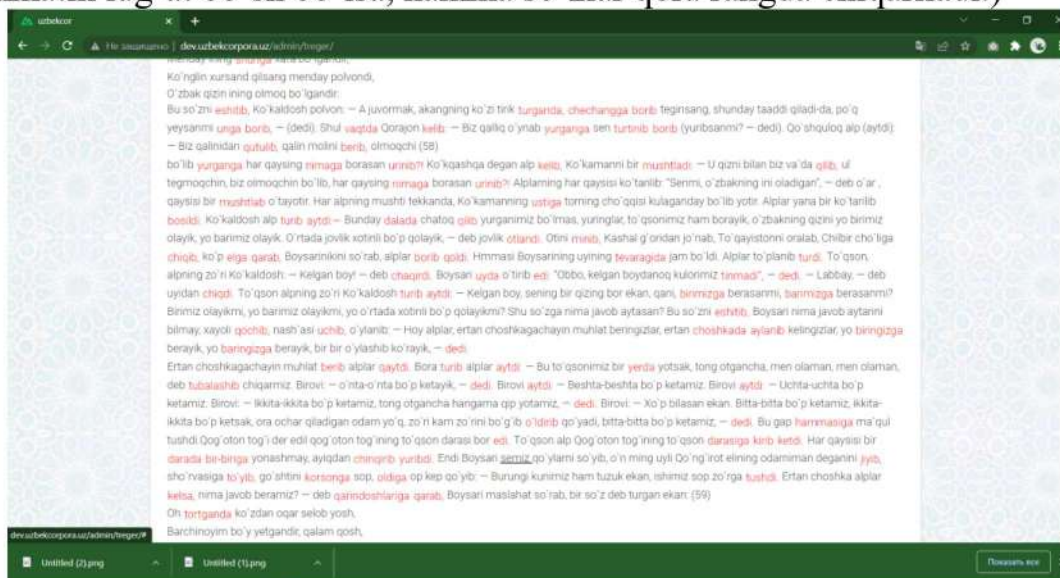
Dastlabki formatlash bosqichi. Bu bosqichda korpusga kiritiladigan fayl dastlab qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar, u *MS Word* dasturi formatiga o'tkazilishi kerak. *MS Word*ning 2007 va undan yuqori versiyalarini ishlatish zarur, chunki ularda matn *.docx formatda bo'lib, standart tizim asosida avtomatik ravishda teglangan holda bo'ladi. Matnni tuzilmaviy komponentlarga (so'zlar, gaplar, abzatslar) bo'lish *MS Word* dasturi tomonidan avtomatik tarzda bajariladi. Matnda so'zlarning o'rnini bildiruvchi ma'lumotlar alohida faylga yoziladi.

Razmetkalash bosqichi. Razmetkalash deb matnga va uning komponentlariga maxsus teglarni biriktirib chiqishni tushunish kerak. Maxsus teglar ikki xil bo'ladi: lingvistik teglar va ekstralingvistik (tashqi) teglar. Lingvistik teglar matn elementlarining leksik, grammatik va shunga o'xshash boshqa xususiyatlarini tavsiflaydigan ma'lumotlardan iborat. Ekstralingvistik teglar esa

muallif haqidagi va matn haqidagi ma'lumotlarni (muallif, nomlanishi, nashr yili va joyi, janr, tenatika va hakoza) tavsiflaydi [Nikolayev I.S., 2016:320].

Korpusning ulkan hajmi bilan mutanosib ravishda razmetkalash ko'p vaqt va mehnat talab qiladigan jarayondir. Shuning uchun u avtomatik tarzda bajarilishi zarur. Agarda razmetkalashning biror bir turi hali avtomatlashtirilmagan bo'lsa, u holda bu ishni qo'lda bajarishga to'g'ri keladi [M.S.Tursunov, 2022].

Bu bosqichda, dastlab, avtomatik razmetkalash dasturi ishga tushiriladi. Natijasida matn *.docx formatdagi fayl (1-rasm) ko'rinishida taqdim etilib, unda razmetkalanagan so'zlar qizil va razmetkalanmagani qora rang ajratilgan bo'ladi. (Grammatik lug'at bo'sh bo'lsa, hamma so'zlar qora rangda chiqariladi.)

1-rasm. Faylning dastlabki holati

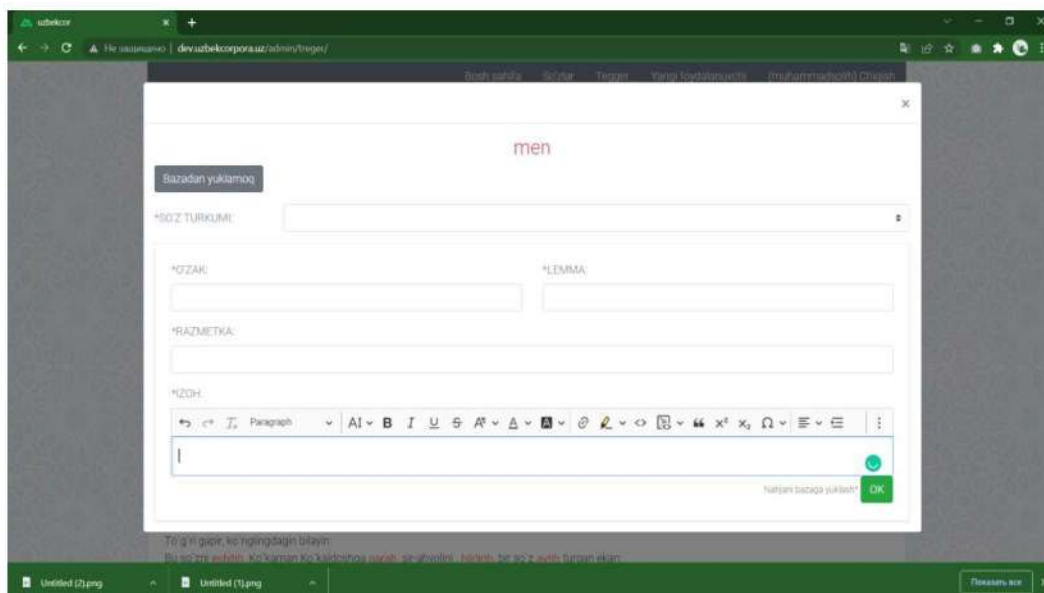
Buning uchun, so'z ustiga kursor keltirib bosilganda, so'zning morfologik xarakteristikalarini yozilgan oyna ekranda paydo bo'ladi (2-rasm).

2-rasm. So'zning grammatik teglari

Matndagi so'zlarning ranglaridan foydalanib, so'z teglangan yoki teglanmagani aniqlanadi. So'z hali razmetkalanmagan bo'lsa, tegishli tugma bosiladi va so'zning morfologik parametrlarini belgilash uchun oyna ochiladi (3-rasm).

3-rasm. Soʻzga morfologik xarakteristikalar berish oynasi

3-rasmda soʻzni morfologik razmetkalash mumkin boʻladi. Bunda soʻzga uning turkumi, turkumga mos ravishda grammatik belgilari, oʻzagi, lemmasi va izoh kiritiladi. Oynadan turkumni tanlaganimizda turkumga mos ravishda grammatik belgilar roʻyxati ochiladi. Roʻyxatdan kerakli belgilar tanlab olinadi.

Soʻzlarni grammatik lugʻatga kiritish. Bu vazifani bajaruvchi dasturiy modul *Lug_Kirit* deb nomlangan. Lugʻatga yangi birlik kiritish foydalanuvchi tomonidan interaktiv rejimda amalga oshiriladi. Bu jarayonni *Lug_Kirit* dasturi taʼminlaydi. Kompyuter ekranida *Suz_Rhati* dasturi tomonidan chiqarilgan roʻyxat mavjud va unda bitta soʻz boshqa rang bilan ajratib koʻrsatilgan. *Lug_Kirit* dasturi yordamida foydalanuvchi roʻyxat boʻyicha harakatlanib, joriy soʻzni tanlaydi va “Enter” tugmasini bosadi. Natijada ekranda kiritish oynasi paydo boʻladi. Foydalanuvchi bu oynada soʻralgan maʼlumotlarni klaviaturadan terib kiritadi va “Bazaga kiritish” tugmasini bosadi. SHunda tanlangan soʻz va unga mos kiritilgan grammatik xarakteristikalar jamlanib, elektron lugʻat fayli *LUGAT*ga va boshqa yordamchi fayllarga yozib qoʻyiladi. SHundan soʻng foydalanuvchi roʻyxatdan navbatdagi soʻzni tanlaydi va bazaga kiritadi. SHu tariqa, berilgan roʻyxatdagi barcha soʻzlar *LUGAT* faylga kiritilib, grammatik lugʻat qadamma-qadab boyitib boriladi.

Tegger dasturi matnlarni korpusga kiritish uchun foydalaniladi. Matnlarni korpusga kiritish jarayonida, matnga grammatik ishlov beriladi. Matndagi soʻzlarga grammatik maʼlumotlar yarimavtomat tarzida toʻldiriladi va grammatik maʼlumotga ega boʻlgan soʻzlarning rangi qizil rangga oʻzgaradi va foydalanuvchiga razmetkalanmagan soʻzlar hamda razmetkalangan soʻzlar yaqqol ajralib koʻrinadi. Soʻzni razmetkalashning lingvistik taʼminoti ilovada (a ilova) keltirilgan. Buni 1-rasmda koʻrish mumkin. Razmetkalanmagan soʻzlarga grammatik maʼlumotlar berish uchun soʻz ustidan bir marta bosiladi va soʻzga grammatik ishlov berish oynasi hosil boʻladi (8-rasm). Soʻz razmetkalangandan soʻng soʻzning rangi koʻk rangga oʻzgaradi. Bu esa matn bilan ishlash vaqtida razmetkasi qoʻlda berilganligini bildiradi. Qizil rangdagi soʻz ustidan bosilgan vaqtda uning grammatik maʼlumotlari koʻrinadi. Agar grammatik maʼlumotlar

noto'g'ri berilgan bo'lsa, 2-rasmning *b* bandidagi oynadan "O'zgartirish" tugmasi bosiladi va so'zga grammatik ishlov berish uchun 8-rasmdagi oyna hosil bo'ladi. Matnga ishlov berilgandan so'ng matn qayta saqlanadi. Matnlar korpus tarkibida *JSON (b ilovaga qarang)* formatida saqlanadi.

Grammatik razmetkalashni avtomatlashtirish. So'zlarni grammatik tahlil dasturi uchun maxsus avtomatik razmetkalash moduli yaratilgan. Bu modul qo'lda teglash dasturidan oldin ishga tushiriladi. Unda har bir so'z mavjud grammatik lug'at (MBning *Words* jadvalidan) tarkibidan izlanadi va agar u topilsa, lug'atda bor morfologik parametrlardan foydalanib, teg avtomatik tarzda shakllantiriladi va so'zga biriktiriladi. Grammatik lug'atdan topilmagan so'zlarning razmetkasi bo'shligicha qoladi. Matnda takrorlanuvchi so'zlar uchun lug'atdan izlash faqat bir marta bajariladi va natija ularning hammasiga tadbiiq etiladi.

Avtomatik razmetkalashning o'ziga xos kamchiliklari ham mavjud:

1) Matnning grammatik lug'atdan topilmagan so'zlari razmetkasiz qoldiriladi. Lekin, korpus yaratish jarayonida grammatik lug'at kengayib borishi natijasida matnning undan topilmaydigan so'zlari ulushi tobora kamayib boradi. SHuning uchun, grammatik lug'atni mumkin bo'lgan barcha usullarni qo'llagan holda, mumkin qadar boyitish zarur;

2) Grammatik lug'atni kengaytirib borish natijasida omonim so'zlar muammosi ham ko'proq namoyon bo'la boshlaydi. Bu muammo shundan iboratki, lug'atda bir so'z bir necha xil grammatik xarakteristikalariga ega bo'lib, ulardan qaysi birini olish kerak degan savol paydo bo'ladi. Muammo so'zning kontekstini tahlil qilish asosida hal qilinadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Николаев И.С., Митренина О.В., Ландо Т.М., Прикладная и компьютерная лингвистика. Книга – Санкт Петербург: СПбГУ. 2016. – S. 320. - ISBN 978-5-9710-3472-8.

2. Kennedy G., An introduction to corpus linguistics. London: Longman, 1998.

3. M.S.Tursunov, Description of the management system programs of the national corpus of the Uzbek language // International journal of engineering mathematics, <https://iejemta.com/index.php/em/article/view/9/9>, volume 4 ISSUE 1, 2022, 32-42 p.

TOPONIMLARNI TADQIQ ETISHDA STILISTIK VA STATISTIK METOD

Turdimurodov U., SamDU tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada toponimlarni tadqiq qilishda stilistik va statistik metodning o'rni haqida ma'lumot berilgan. Toponimlarni tadqiq etishda bu metodlar ham muhim ahamiyat kasb etishi va tahlil qilish xususiyatlari aytib o'tilgan.

Kalit so'z: metod, stilistik metod, statistik metod, onomastik birlik, onomastik poetika, toponim.

Tabiat va jamiyatda yuz berayotgan hodisalarning mohiyatini bilish, ularning o'ziga xosliklarini, belgi xususiyatlarini aniqlash va bu haqda ilmiy xulosalar chiqarish faqat muayyan tahlil metodlari orqali yuzaga keladi. Boshqa fanlar kabi tilshunoslik fani ham o'z tarixiy taraqqiyoti davomida lingvistik hodisalarni tadqiq etishda, o'rganilayotgan manbani tahlil qilib, aniq ilmiy xulosalar chiqarishda mavjud metodlar asosida ish yuritadi. R.Rasulov ta'kidlaganidek, "Har bir fanning mavjudligi, xulosalari, faolligi uning tadqiqot obyekti (manbai), tadqiqot maqsadi va, ayni vaqtda, tadqiqot metodlari bilan belgilanadi, o'lchanadi" [7, 550-251].

Tilshunoslikning alohida sohasi bo'lgan nomshunoslik ham o'z birliklarini tadqiq etishda lingvistik tahlil metodlariga tayangan holda ish olib boradi. Bugungi kungacha yaratilgan toponimik tadqiqotlarda stilistik va statistik metodlardan ham tadqiqotchilar foydalangan.

Stilistik metod. O'zbek tilshunoslikda bu metod bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotlarga X.Mamadov, Q.Samadov, E.Qilichev, S.Karimovlarning ishlarini sanab o'tishimiz mumkin [6; 8; 5; 3].

Bu metod yordamida manbalarda, badiiy va publisitik matnlarda, so'zlashuv nutqida qo'llanilgan onomastik birliklarning o'zining asosiy ma'nosidan tashqari qo'shimcha ma'nolariga uslubiy talqin berish, ularning matndagi funksional xususiyatlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

"Toponimlar tilning boshqa birliklariga xos bo'lgan xususiyatlardan, jumladan, stilistik xususiyatlardan ham holi emas. Ular o'zining asosiy ma'nosidan tashqari, yana qo'shimcha ma'nolarni aks ettiradi. Ushbu ma'nolar, odatda, stilistik ma'nolar deyiladi. Shuning uchun ham tilshunoslikda poetik onomastika tushunchasi mavjud" [4, 46].

Ayrim toponimlarning leksik ma'nosi, etimologiyasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar ulardan ma'lum stilistik ottenkalar anglashilib turadi. Masalan, Istiqlol, Mustaqillik, Guliston, Do'stlik, Tinchlik, Yangi qurilish, Navro'z, Bunyodkor, Yangiqishloq, Yangi hayot, Oltinobod kabi toponimlar qo'llanilishida ijobiylik ottenkasi sezilib turadi. Shuningdek, Yalong'och, Qo'tirbuloq, Ko'rovul, Ko'rbuloq, Baxiltov, Itmozor, Jovbosgan, Toshkeno'lgan, Ajaljar kabi toponimlarning etimologik ma'nosini bilmagan hollarda salbiylik ottenkasi anglashilib turadi.

"Toponimlar lingvistik birlik sifatida bu kabi stilistik ma'no ottenkalarini berishdan tashqari, geografik joy nomi ma'nosi sifatida barcha uslublarda bab-baravar ishlatilaverish huquqiga ega va shuning uchun ularni funksional jihatdan chegaralash maqsadga muvofiq emas. Kelajakda toponimlarga xos bo'lgan shu stilistik xususiyatlar alohida tahlil etilishi lozim" [4, 51-52.].

Statistik metod. Statistik tahlil metodi tilning deyarli barcha sathlarida: fonetik, leksik, morfologik va sintaktik sathlarini tadqiq etishga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

R.Rasulov bu metod haqida quyidagi fikrlarni ta'kidlaydi: "Statistik metod lisoniy birliklarning, masalan, tuvush, bo'g'in, qo'shimcha, so'z birkmasi, gap kabilarning ishlatilish miqdorini, arifmetik sonini aniqlash uchun xizmat qiladi. Bu

metod ayniqsa leksikologiya sohasida keng ishlatilmoqda [7, 274.]. Shuningdek, bu metodda nomshunoslik sohasida ham keng foydalanilmoqda. T.Enazarov ta'kidlaganidek, "ushbu metod mavjud nomlarning statistikasini, ya'ni ularning ma'lum bir hudud (tumanlar, viloyatlar va respublika)da mavjud miqdorini, qo'llanish darajasini, qo'llanish yo'nalishini ko'rsatuvchi metod sanaladi. Chunki nomlarning umumiy miqdorini, faol qo'llanayotgan nomlarning miqdorini bilmasdan turib, nomlanish va nom ma'nosini izohlash to'g'risida gapirish o'rinsiz hisoblanadi [11, 35-36.]. Masalan, toponimlar tadqiqiga bag'ishlangan har qanday ishda dastlab hududda mavjud bo'lgan joy nomlari yig'iladi, umumiy miqdori aniqlanadi, yig'ilgan toponimik birliklar guruhlashtirilib, ma'lum bir sistemaga keltiriladi.

Toponimik tadqiqotlarning eng dastlabki ko'rinishlarida asosan statistik metoddan foydalanilgan. Chunki bu kabi tadqiqotlarda toponimik birliklar oddiy qayd qilingan. Bu kabi tadqiqotlarda toponimlarni lingvistik tadqiqiga ko'p e'tibor qaratilmagan, faqat ayrim o'rinlardagina joy nomining qisman izohi berib borilgan. Masalan, Abu Rayhon Beruniy, Zamaxshariy kabi allomalarning asarlarida, shuningdek, muallifi noma'lum "Hudud ul-olam" kabi manbalar bunga misol bo'ladi.

Alisher Navoiyning asarlari leksikasini tadqiq qilish bilan shug'ullangan B.Bafoyev Navoiy asarlarida 295 ta toponim nomi uchrashini qayd etgan [2, 42.]. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida 1100 ta toponim nomi uchraydi [10, 19-21.]. Abulg'ozir Bahodirxonning "Shajarayi turk" asarida 286 ta toponim, 51 ta gidronim, 22 ta oronim qayd etilgan [9, 9.].

O'zbek toponimikasi tadqiqiga bag'ishlangan har bir ishda statistik metoddan foydalanib hudud toponimlari yig'ilgan hamda ularning umumiy miqdori belgilangan. Masalan, T.Nafasov – 7000, Z.Do'simov – 5000, Y.Xo'jamberdiyeva – 6000, M.Ramazonova – 1200, L.Karimova – 2192, N.Oxunov – 2500, J.Latipov – 1800, X.Xolmo'minov – 3000, O'.Oripov – 2000, T.Rahmatov – 4000*, S.Bo'riyev – 2000, A.Aslonov – 1139, A.Turobov – 2610, Sh.Temirov – 1400, Y.Ne'matova - 1000, S.Ahmedov – 1000, O.Begimov – 2000 ga yaqin toponimlarni o'z tadqiqotlarida to'plagan va ularni ma'lum lingvistik tahlilini amalga oshirgan.

Ma'lum bir hudud toponimlari miqdori jihatdan ko'p yoki kam qo'llanilganligini ko'rsatishda ham statistik metoddan foydalaniladi. Masalan, Xatirchi tumani toponimlarini ro'yxatga olish natijasida hududda mahalla nomlari 70 ta, qishloq nomlari 166 ta, guzar nomlari 27 ta, ko'cha nomlari 57 ta, qabriston nomlari 102 ta, avliyo qadamjoyi 27 ta, masjid 16 ta, ariq 26 ta, soy 21 ta, buloq 22 ta, tog' 11 ta, tepa 31 ta, qir 18 ta, zavur 8 ta, kanal, daryo, nasos, sharshara, ko'l havuz, jar, g'or kabi toponimlar 3 tadan 1 tagacha uchrashi aniqlandi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, har bir sohani muayyan tadqiqot metodlarisiz tadqiq qilib bo'lmaganidek, toponimlarni stilistik metod orqali tadqiq

---

* Usbu tadqiqotlar to'plangan toponimik birliklarning miqdoriy ko'rsatgichlari quyidagi manbadan olingan. Асланов А.С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили: филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. 7-б.

etganda badiiy va publisistik matnlarda, soʻzlashuv nutqida qoʻllanilgan onomastik birliklarning oʻzining asosiy maʼnosidan tashqari qoʻshimcha uslubiy maʼnolari tahlil qilinadi, ularning matndagi funksional xususiyatlarni aniqlanadi. Shuningdek, toponimlarni statistik metod orqali tadqiq etilganda joy nomlari yigʻiladi, ularning umumiy miqdori aniqlanadi, yigʻilgan toponimik birliklar guruhlashtirilib, maʼlum bir sistemaga keltiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Асланов А.С. Шофиркон тумани микропонимиясининг лингвистик таҳлили: филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. 7-б.
2. Бофоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983, 42-б.
3. Каримов С. Зулфия асарлари лингвостилистикаси. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2006. -120 б.
4. Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. Монография. – Тошкент: Фан, 2006. 46-52-б.
5. Қиличев Э. Архаизмы и историзмы в прозе Садриддин Айни: автореф. канд. дисс. – Тошкент – 1969;
6. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: автореф. канд. дисс. – Тошкент – 1969;
7. Расулов Р. Умумий тилшунослик. –Тошкент – 2010, 274-б.
8. Самадов Қ. Ойбекнинг тилдан фойдаланиш маҳоратининг бази масалалари: ном.дисс... автореф. –Тошкент – 1967;
9. Турдибеков М.Т. Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асари ономастикаси. филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2001, 9-б.
10. Холманова З. “Бобурнома” лексикаси. – Тошкент: Фан, 2007, 19-21-б.
11. Эназаров Т. Номшунослик масалалари. Услубий қўлланма. – Тошкент: Университет, 2010, 35-36-б.

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI”DA SHEVAGA OID SO‘ZLARNING SHAKLIY-STRUKTUR TAVSIFI

Bobotayev M.I. SamDU tadqiqotchisi

Oʻzbek tilshunosligining ajralmas tarmogʻi hisoblangan shevashunoslik sohasida shevalarni yaxlit holda oʻrganishga bagʻishlangan juda koʻplab ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. XX asrning birinchi yarmida Oʻzbek dialektologiyasining fan sifatida shakllanishi, oʻsishi, rivojlanishi rus turkolog olimlari professor E.D.Polivanov, Qirgʻiziston fanlar akademiyasi akademigi, professor K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, professor V.V.Reshetov, oʻzbek tilshunos olimlari professor Gʻozi Olim Yunusov, S.Ibrohimov, F.Abdullayev nomlari bilan bogʻliq boʻlsa, XX asrning ikkinchi yarim yilligida Sh.Shoabdurahmonov, B.Joʻrayev, M.Mirzayev, A.Shermatov, X.Doniyorov kabi tilshunoslarning mehnati samarasi oʻlaroq, oʻzbek shevalarining hududiy mukammal tavsifi yaratildi. [3.B.48] Oʻzbek shevalarining morfologik xususiyatlari Yu.Jumanazarov, Y.Ibrohimov, X.Alimurodov, N.Rajabov, K.Raximova, T.Yoʻldoshevlarning

tadqiqotlarida monografik tarzda o'rganilgan. Bu tadqiqotlarda o'zbek shevalari morfologiyasi tarixiy-qiyosiy, tavsifiy usullarda tadqiq etilgan.

Mamlakatimizda ilm yo'lini tanlagan tadqiqotchilar uchun barcha imkoniyatlar mavjud. Faqatgina bu imkoniyatlardan to'g'ri va oqilona foydalanish kerak xolos. Muxtaram Prezidentimiz qayd etganidek "...mutafakkir shoirimiz Mir Alisher Navoiy o'z davrida yoshlarga murojaat qilib, "Quyoshliq istasang, kasbi kamol et", deb yozganlar. Chindan ham, odamlarga quyoshdek beminnat nur taratishni, yaxshilik qilishni istaydigan inson, kamolotga intilib, turli ilm va kasb-hunarlarini o'zlashtirishi lozim." [1.B.4] Shundan ko'rinadiki, o'zbek tilshunosligi sohasida ilmiy tadqiqot qilgan olimlarimiz "quyosh" yang'liq "ilm nuri"ni taratishgan. Biz esa ularga munosib bo'lib bu yo'lni davom ettirishimiz zarur.

Inson hayoti davomida eng muhim va yashash uchun zarur bo'lgan vositalar ichida til juda katta ahamiyat kasb etadi. Bugungi kun talabi va ehtiyoji, jamiyat taraqqiyotiga monand holda mavjud muammolarni aniqlash va ularga to'g'ri yechim taqdim qilish har jihatdan ustuvor vazifadir. Ijtimoiy hayotimizda tinimsiz sodir bo'layotgan o'zgarishlar, albatta, ona tilimizga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Bu esa tilimizning ayrim birliklari yo'qolish xavfi borligini ham anglatadi. Aynan shunday salbiy ta'sir sheva va uning leksikasida ham kuzatilishi mumkin. Shevalarimizni saqlash, ularning leksikamiz tarkibidan barqaror joy olishiga erishish, faol nutqqa olib kirish uchun sheva so'zlarini shakliy-struktur jihatdan tadqiq qilishni taqozo qiladi.

Shevaga oid so'zlar ham formal-struktur jihatiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, uning tadqiqi o'zbek tilining nazariy masalalari bilan birga amaliy masalalari doirasida ham alohida o'rin egallaydi. Ushbu tadqiqotimizda "O'zbek tilining izohli lug'ati"da aks etgan sheva so'zlarining struktur jihatini o'rganish va tahlilga tortishga harakat qildik.

Quyidagi ayrim misollar doirasida bu jihatlarni ko'rib chiqamiz. Ot yasovchi *-chi* orqali yasalgan sheva so'zlari kasbga oid so'zlar guruhini tashkil qiladi. Masalan, *bo'yovchi* [2.1-jild,B.396], *go'rkovchi* [2.1-jild,B.532], *yo'qchi* [2.2-jild,B.287], *ko'zbog'chi* [2.2-jild,B.447], *pakkichi* [2.3-jild,B.206], *poyko'pchi* [2.3-jild,B.286], *siniqchi* [2.3-jild,B.512], *tarakachi* [2.3-jild,B.673] va hokazo. Demak, *-chi* muayyan kasb, hunar bilan shug'ullanuvchi shevaga xos shaxs otlarini yasashda faol qo'llanadi. Bu sheva so'zlarining bunday xususiyati so'zlashuvda qulaylikka bo'lgan moyillik bilan ham bog'liq. Bunday sheva so'zlarning xalqchilligi, keng iste'molligi ularning adabiy til qatlamiga o'tishida ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Ma'lumki, sheva so'zlari sodda va tushunarlilik jihatidan muayyan hudud shevasida yoki turli hududlarda har xil ma'no ifodalashi bilan ham o'ziga xoslik kasb etadi. Sheva so'zlari ayrim hududlar doirasi va tor qatlam uchun xos bo'lgan birlik sifatida bitta so'z shaklida uchrashi bilan xarakterlanadi. Masalan, *yezna* [2.2-jild,B.6], *yelik* [2.2-jild,B.7], *yemtik* [2.2-jild,B.11], *yengsak*, *yengcha* [2.2-jild,B.14], *jajman* [2.2-jild,B.64], *jazman* [2.2-jild,B.65], *jezna*, *jelak* [2.2-jild,B.80], *kashal* [2.2-jild,B.337], *kirpi* [2.2-jild,B.375], *pishak* [2.3-jild,B.275], *po'stirma* [2.3-jild,B.331], *tishlon* [2.4-jild,B.120], *tomizim* [2.4-jild,B.140] va h.k.

Mazkur sheva soʻzlari shakliy jihatdan sodda tarkibli birliklar sanaladi. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da qayd qilingan sheva soʻzlarining aksariyati tuzilishi jihatdan sodda tuzilishlidir. Oʻzbek tili leksik qatlamidagi dialektizmlarini ham umumleksik birliklardagi kabi shakliy tuzilishi uch (sodda, qoʻshma va juft) guruhga ajratish mumkin.

Dialektizmlarni yuqorida taʼkidlaganimizdek tuzilishiga koʻra sodda, qoʻshma, juft, takror, birikmali kabi turlarga ajratish mumkin. Shuningdek, sheva soʻzlarining morfologik jihatdan asosan mustaqil soʻz turkumlaridan ot va feʼl soʻz turkumiga oidligi ham alohida jihat sifatida qayd qilinadi. Masalan, *qoramashoq* dialektizmi ham shakliy tuzilishi jihatidan oʻziga xos. Izohli lugʻatimizda *qoramashoq* (qargʻa maʼnosida) [2.5-jild, B.340] tarzida berilgan boʻlib, u *qora* va *mashoq* soʻzlarining birikuvidan hosil boʻlgan, morfemik tarkibi sifat+ot deb belgilash mumkin. Xuddi shu kabi *sarimoy* dialektizmi ham sifat+ot, *qirqoyoq* son+ot, *tuxumbarak*, *ityaloq* dialektizmlarining shakliy tuzilishi ot+ot tarzida, *simtarash* dialektizmi ot+feʼl tarzda belgilanib bularning barchasi struktur jihatdan qoʻshma dialektizmlar hisoblanadi.

Qayd etish kerakki yuqorida keltirilgan dialektizmlar ikki asosli, yaʼni ikki mustaqil soʻzning qoʻshilishidan hosil boʻlgan sheva soʻzlaridir. Demak, qoʻshma dialektizm birdan ortiq soʻzning leksik uygʻunlashuvi va natijada yagona lugʻaviy birlikning hosil boʻlishidir, jumladan: *qoratamoq*, *kallapoʻsh*, *ityaloq* kabilar.

Tilshunos olim N.Qosimovning taʼkidlashicha, “ikki mustaqil leksik maʼnoli komponentlarning teng bogʻlanishi asosida tashkil topib, umumlashtirish, jamlik kabi maʼnolarni ifodalovchi soʻz – juft termindir. Juftlashuvchi qismlar orasidagi tenglik munosabati yozuvda defis bilan koʻrsatiladi. Talaffuzda bu qismlar teng fonetik choʻqqiga ega boʻladi, ayni vaqtda, ikkinchi yagona leksik urgʻu yordamida leksema boʻlib birlashadi”. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da berilgan sheva soʻzlariga nisbatan bunday yondashuv tatbiq qilinsa, bunday sheva soʻzlari juft va takror soʻzlar sanaladi, lugʻatda bunday shakldagi dialektizmlar kam miqdorni tashkil qiladi. Masalan, *doʻna-doʻna*, *dikong-dikong*, *dapqir-dapqir*, *dalva-dalva*, *dav-daska*, *guras-guras*, *yebir-yesir*, *ontar-toʻntar*, *sin-simbat*, *uyqi-tuyqi* kabilar.

Tadqiqotlarda taʼkidlanganidek, “Har qanday lugʻat turi uchun soʻzlik muammosi adabiy til va uning uslublarini chuqur tadqiq qilgan holda hal qilinishi kerak. Bu oʻrinda soʻz yasalihi va grammatika masalalari, shuningdek, yasama, qoʻshma, juft va qisqartma soʻzlarning soʻzlikdan joy olishi masalalari ham ilmiy asoslanishi kerak”. [5.B.14]

Lugʻatlarda berilgan tub sheva soʻzlarning maʼnosini izohlash yasalgan sheva soʻzlarining maʼnosini izohlashdan koʻra ancha murakkabroq. Chunki, yasalgan dialektizmlarda yasalihi asosidan kelib chiqib maʼnosini topib olish oson. Tub sheva soʻzlari aynan qaysi semasiga koʻra dialektallik xususiyat kasb etishini izohlash izohli lugʻatlardagi lugʻat maqolasining ixcham va aniq ifodaga ega boʻlishida jiddiy diqqat-eʼtiborni talab qiladi.

Oʻzbek shevalariga oid soʻzlarni yasalihiiga koʻra ikki guruhga ajratish mumkin:

- 1) sodda tub sheva soʻzlari;
- 2) sodda yasama sheva soʻzlari.

Kuzatishlar natijasi shuni koʻrsatdiki, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da keltirilgan sodda tub dialektizmlar orasida boshqa tillardan, masalan, fors-tojik, arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar boʻlsa-da, oʻzbek tili shevasiga singib oʻzlashib boʻlgan. Masalan, **Bacha/Bachcha** - (forscha soʻzdan olingan boʻlib odam bolasi maʼnosida, shuningdek, hayvon nasli maʼnosida ham ishlatiladi). Shevaga oid soʻz boʻlib bola maʼnosini anglatadi. *Bachaga ish buyur, izidan oʻzing yugur*. Maqol. *Mening bacham, yoshginam, alla-yo, alla, Yonimda yoʻldoshginam alla-yo alla*. “Qoʻshiqlar”. [2.1-jild,B.180]

1971-yilda nashr qilingan “Oʻzbek xalq shevalari” lugʻatida ham *bacha* termini *bola* maʼnosida izohlanib qarluq lahjasining asosan Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Fargʻona, Tojikiston aholi vakillari tomonidan isteʼmoldagi termin hisoblanadi. *Šūnāy qilib bāčā āčāsini tāpūw ālli* (Janubiy Tojikiston). Bundan tashqari *bacha* termini “oʻgʻil bola” maʼnosida Forish hududida (*bachali uy guliston bachasiz uy choʻliston*) muomalada boʻlsa, “raqqos bola” maʼnosida (*ilgāri bāčā oynārdi*, arxaiklashgan) Toshkent hududida muomalada boʻlganligini bilishimiz mumkin. [4.B.335]

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da sodda yasama sheva soʻzlaridan *bebilchak*, *bulgʻamoq*, *bulgʻovich*, *bachalik*, *kelbatli*, *urugʻlamoq*, *usulchi* kabilarni uchratishimiz mumkin. *Bebilchak* - Oyoq yuzining doʻng joyi. *Tufli bebilchagimni siqyapti. Askar oyogʻini koʻtarib, peshonasiga tekkazdi*. T.Murod, Qoʻshiq. [2.1-jild,B.202] “Oʻzbek xalq shevalari” lugʻatida (Uychi hududida) ham “Oyoq yuzi” maʼnosida qoʻllangan. [4.B.49]

Dialektizmlar bevosita soʻzlashuv tilining asosiy vositasi boʻlgani holda maʼno ifodalash taʼsiri va koʻlami kengligi bilan ham ajralib turadi, shuningdek, oʻzbekona muloqotning oʻziga xosligini taʼminlash imkoniyatiga ega til birligi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, dialektizmlarni shakliy-struktur jihatdan tahlil qilish dialektizmlar boʻyicha ilmiy-nazariy yondashuv va xulosalarni boyitish dialektal xarakterdagi tadqiqotlar oldidagi dolzarb vazifalarni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasi. <https://www.uzbekistonmet.uz/oz/lists/view/687>
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. Тузатилган 2-нашри. –Тошкент: Oʻzbekiston nashriyoti Davlat unitar korxonasi, 2020.
3. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. Филол.фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 1963.–483 б.;
4. Шоабдурахмонов Ш.,Ишаев А., Носиров Ш., Узоқов Х., Абдурахмонов Д. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1971.- 407 б.
5. Зайниддинова Н.Қ. Машғуллик семасига эга бўлган шахс отларининг лексикографик талқини. Фил.фан.номз... диссертация. – Тошкент, 2004

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВОСПИТАНИИ ВЫСОКОНРАВСТВЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ

Комилова М.К., преподаватель СамПЭС

Аннотация. В статье рассматриваются такие новые методы работы с информацией, как работа с графическими организаторами и компьютерные технологии, которые открывают перед обучающимися широкие возможности по использованию разнообразных источников информации, создают условия для творчества и успешного развития личности, повышают эффективность самостоятельной работы

Ключевые слова : технология, воздействия, многообразие, умений педагогов, интеллектуальное развитие, воспитательный процесс, педагогическое воздействие, деятельность

Педагогическая технология – это научно обоснованный выбор характера воздействия в процессе организуемого преподавателем взаимодействия с детьми, производимый в целях максимального развития личности, как субъекта окружающей действительности. Педагогическая технология есть некоторая проекция теории и методики воспитания на практику воспитания, сфокусированная в одной точке, краткой по времени, едва уловимой по способам, индивидуализированной в силу широчайшего многообразия персональных особенностей личности преподавателя и студента.

Между тем это слово, пришедшее к нам от греков, если судить по составляющим его корням, было рассчитано на более универсальное использование: “технос” – искусство, мастерство, “логос” – учение.

Педагогическая технология выявляет систему профессионально значимых умений педагогов по организации воздействия на воспитанника, предлагает способ осмысления технологичности педагогической деятельности.

Когда педагог строит воздействие на обучаемого, он должен учитывать множество параметров: эмоционально-психологическое состояние, общий уровень культурного и возрастного развития, сформированность отношений, духовное и интеллектуальное развитие и др. В итоге на основе внешних проявлений формируется первоначальное представление о его личности, которое во многом определяет характер педагогического воздействия.

Шацкий С.Т., используя влияние среды на воспитанника, расширил горизонты педагогической технологии, хотя и не пользовался этим термином. Рассуждая о специфике школьных занятий, С.Т. Шацкий отмечал необходимость совершенствования и повышения их воспитательного значения путем “наполнения ценностью” любой деятельности, организуемой на уроке.

Педагогическая технология как система научного знания должна оптимизировать и обеспечить воспитательный процесс. Воспитание- это объективный процесс, который совершается в обществе независимо от воли

и желания педагога. Реализация этих функций педагогического воздействия обеспечивается педагогической технологией, которая научно обосновывает профессиональный выбор воздействия педагога на учащегося в его взаимодействии с миром, формирует у него отношение к этому миру. Сущность педагогической технологии выявляется через систему необходимых и достаточных элементов, связанных между собой и имеющих внутреннюю логику. Хочу привести пример нескольких элементов педагогических технологий:

Создание психологического климата

Создание психологического климата в группе является одной из наиболее важных и наиболее сложных задач педагога с детьми. Психологический климат – качественная сторона межличностных отношений, совокупность психологических условий, способствующих или препятствующих продуктивной совместной деятельности и всестороннему развитию личности в группе. Благоприятный психологический климат – это атмосфера раскрепощенности, взаимного уважения, дружелюбия, деликатности, создает комфорт и условия для работы, раскрывает возможности личности. Неблагоприятный климат препятствует личностному развитию, ввергая человека в состояние незащищенности, нервозности, боязни и отчаяния.

Технологически влияние на климат обеспечивается совокупностью операций, соответствующих следующим правилам:

- установление личных контактов;
- подбадривающее, одобрительное отношение во время работы;
- этическое благородство, заключающееся в бескорыстной помощи, открытости и радости за другого;
- предупреждение возможных неудач в процессе и результате работы;
- аудиовизуальный художественный ряд, создаваемый использованием музыкальных фрагментов, слайдов. Это снимает тревожность, рождает уверенность;
- внесение элемента новизны за счет использования разнообразных средств. Это отвлекает от трудностей, увлекает и снимает психологические зажимы, способствует творческому проявлению каждого студента.

Групповая деятельность

Групповая деятельность может рассматриваться не только как внеклассное мероприятие, но и занятие. Содержание групповой деятельности на уроке определяется знанием, которое предлагается детям для рассмотрения. Организуя урочную деятельность по усвоению знаний, педагог может исходить из двух позиций по отношению к детям. Во-первых, преподаватель относится к студентам, как к пассивным участникам образовательного процесса, наблюдателям, в задачу которых входит восприятие материала. При такой позиции: учитель – субъект деятельности на уроке, учащиеся выполняют роль объекта. Во-вторых, рассмотрение группы студентов как совокупности субъекта деятельности, организуемой на

занятии. Если в первом варианте преподаватель, как правило, использует приказ, указание, распоряжение в качестве строгих требований к студентам, то во втором случае он больше обращается к просьбе, совету, рекомендации и тем самым способствует развитию самосознания своих студентов. Повышению результата групповой деятельности способствуют такие операции, как установление личного контакта со студентами, снятие с них страха перед предстоящей деятельностью, предоставление каждому обучающемуся возможности индивидуально проявить себя. Реализация данной функции на занятии диктует педагогу необходимость выстраивать деятельность по освоению знания таким образом, чтобы обучаемые постигали не только голые факты науки, но и осознавали, ради чего надо постоянно стремиться идти по пути расширения своих представлений о мире и закономерностях, происходящих в нем. Такая технология влияет на развитие и формирование субъективности студента, позволяя ему активнее включаться в деятельность, соизмеряя и реализуя свои возможности.

Литература:

1. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций. – М., 1993
2. Питюков В.Ю. Что такое педагогическая технология. (Воспитание школьников) – М., 1995.
3. Камилова М. К. Новые возможности икт в обучении русскому языку в неязыковых вузах узбекистана //Интернаука. – 2019. – №. 2-1. – С. 30-31.
4. Камилова М. Роль онлайн занятий в формировании информационной деятельности студентов.: технология, учебный процесс, межкультурная коммуникация, самообразование, дистанционное обучение, интернет //FILOLOGIYA UFQLARI JURNALI. – 2022. – Т. 8. – №. 8.
5. Komilova M.Q. Issues of the social significance of education in uzbekistan Analytical Journal of Education and Development Special issue | 2022 “Innovative Research Methods and Methodologies on XXI Century”

QASHQADARYO XALQ DOSTONLARI TILIDA QO‘LLANGAN SODDA ASOSLI ONOMASTIK BIRLIKLAR TADQIQI (“Kelino yoki Norguloy”, “Jorxun maston” misolida)

Abatov D. R., QarDU tadqiqotchisi

Annotatsiya. Qashqadaryo xalq dostonlari tilida qo‘llangan sodda asosli onomastik birliklar tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: affikssiz toponim, affiksal toponim, murakkab toponim, onomastik birlik, antroponim, toponimlarning tuzilishi, ot asosli onomastik birlik, sifat asosli onomastik birlik, fe‘l asosli onomastik birlik.

Onomastik birliklarning tuzulishiga ko‘ra turlari, ularning model tiplari turkiy tilshunoslikda, shu jumladan, o‘zbek tilshunosligida ma‘lum darajada tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bu borada bajarilgan ishlar sifatida T.A.Begjanov, K.Abdumuratov, O.T.Molchanova, E.M.Mirzayev, N.Oxunov, Z.Do‘simov, T.Nafasov, T.Enazarov, N.Uluqov, L.G.Karimova va boshqalarning tadqiqotlarini ko‘rsatish mumkin.

Toponimist olim Z.Do'simov toponimlarning tuzulishiga ko'ra tasnifi xususida so'z yuritir ekan, ularni struktural-tipologik tasnif deb ataydi va o'zbek tili toponimlarini quyidagi guruhlariga ajratib tadqiq etadi:

1. Affikssiz toponimlar va tub toponimlar: Qal'a, Alan, Bo'z, Jam, Adaq kabi.

2. Affiksal toponimlar yoki yasama toponimlar: Tuyachi, Ko'salar, Toshloq, Tongzor.

3. Prefiksal toponimlar: Poyariq, Bevatan, Sardaha.

4. Indikatorli toponimlar yoki toponim-kompozitlar.

5. Birikmali toponimlar [Do'simov Z. – Toshkent, 1978. - №1:19-20].

Surxondaryo viloyati Boysun toponimlari bo'yicha tadqiqotlar amalga oshirgan X.Xolmo'minov ushbu hudud mikrotoponimlarini tuzulishiga ko'ra uch turga ajratishni ma'qul ko'radi:

1) sodda toponimlar, 2) qo'shma toponimlar, 3) murakkab toponimlar [Xolmo'minov X. – Toshkent, 1989. №6: 60-61].

Q.Ollayorovning Xorazm dostonlari onomastikasiga bag'ishlangan tadqiqotida ham dostonlar tilida qo'llangan atoqli otlar tuzulishiga ko'ra sodda, qo'shma va murakkab tarkibli nomlar sifatida o'rganilganini ko'ramiz [Ollayorov Q, Avtoref. – Samarqand, 2018].

Yuqoridagi tadqiqot natijalariga ko'ra Qodir baxshi Rahimovning "Kelinoy yoki Norguloy", "Jorxun maston" dostonlarida qo'llangan onomastik birliklarni uch guruhga ajratib tadqiq etish mumkin: 1. Sodda tarkibli onomastik birliklar, 2. Qo'shma tarkibli onomastik birliklar va 3. Murakkab tarkibli onomastik birliklar.

Ma'lumki, tarkibi birgina lug'aviy asosdan iborat atoqli otlar sodda tarkibli nomlar deb yuritiladi. Bu tarkibli nomlarni o'z navbatida yana ikki guruhga ajratish mumkin: 1) sodda tub onomastik birliklar, 2) sodda yasama onomastik birliklar kabi.

Sodda tub asosli onomastik birliklarga kiruvchi toponimlarga quyidagilarni kiritish mumkin: Buxoro, Chambil, Gala, G'uzor, Qo'qon, Qarshi, Boysun, Hisor, Amu, Qiziriq, Regar, Xo'tan, Angor, Termiz kabi.

Sodda tub asosli onomastik birliklarga kiruvchi antroponimlar: Oydin, Bobir, Sayxon, Yusuf, Berdi, So'ltoq, Tohir, Zuhra, Layli, Barchin, Jopsaq, Hasan, Husan, Nazar, Rajab, Ergash, Ismoil, G'ulom, G'ani, Yunus, Soqi, Asad, Shodmon, Xalil, Suluv, Usmon, Farhod, Majnun, Dono, Rahmat, Donish, Avaz, Yunus, Qodir, Murod, Malik.

Sodda asosli atoqli otlarning yasama turiga quyidagilarni kiritish mumkin: Gulzor (ko'cha), Charmgar (mahalla).

Sodda tarkibli onomastik birliklarni morfologik xususiyatiga ko'ra ham alohida turlarga ajratib o'rganish mumkin. Masalan, ot, sifat, fe'l kabi asoslardan tashkil topgan onomastik birliklar kabi.

Ot asosli onomastik birliklar: Boysin, Hisor, Qo'qon, Qarshi, G'uzor, Buxoro, Termiz.

Sifat asosli onomastik birliklar: Alami, Qiziriq.

Qo'shma tarkibli onomastik birliklar. Tarkibi birdan ortiq lug'aviy asosdan iborat onomastik birliklar qo'shma tarkibli birliklar sanaladi. Bunday tarkibli onomastik birliklar asosan kompozitsiya usuli bilan yasaladi.

Qodir baxshi Rahimov dostonlari tilida qo'shma onomastik birliklar ham keng qo'llanilgan. Jumladan, bunday nomlar toponimlar tarkibida ham, antroponimlar tarkibida ham ko'p uchraydi: *Oqtosh, Zarchashma, Oqbosh (tog'), Oqbet (tog'), Sherobod, Gilambaxt, Pachkamar, Oqdovon, Qizilqiya, Laylimkon, Tangiharam, Olatog', Ko'kbuloq, Kattapoy, Jilg'asoy, Nazarboy, Ernazar, Oychinor, Oyto'ti, Oltiyor, Qaysarbek, Keldiyor, Berdiyor, Shayboniyxon, Bobirbek, Temurlang, Go'ro'g'li, Oysuluv, Omonyor, Oyparcha, Chinorbek, Oychinor, Shukuraliboy, Norguloy, Omongeldi, Xonimoy, Oypari, Ermatboy, Nuralixon, Uzunko'z, Gapsarshoh, Yoqubbek, G'anibek, Ashurbek, Shahnozxon, Shohnodir* kabi.

Qo'shma tarkibli onomastik birliklarni morfologik asosi va shakllanish modeliga ko'ra yana kichik guruhlariga ajratib o'rganish mumkin. Bu borada to'plangan materiallar asosida baxshi dostonlarida qo'llangan qo'shma tarkibli onomastik birliklarni quyidagi kichik guruhlariga ajratib tadqiq etish mumkin:

Ot+Ot qolipidagi onomastik birliklar: *Zarchashma, Sherobod, Gilambaxt, Jilg'asoy, Nazarboy, Ernazar, Oychinor, Oyto'ti, Shayboniyxon, Bobirbek, Go'ro'g'li, Oysuluv, Omonyor, Oyparcha, Chinorbek, Oychinor, Shukuraliboy, Norguloy, Xonimoy, Oypari, Ermatboy, Nuralixon, Uzunko'z, Gapsarshoh, Yoqubbek, G'anibek, Ashurbek, Shahnozxon, Shohnodir*.

Fe'l+Ot, Ot+Fe'l qolipidagi onomastik birliklar: *Keldiyor, Berdiyor, Omongeldi*.

Sifat+Ot qolipidagi onomastik birliklar: *Oqtosh, Oqbosh (tog'), Oqbet (tog'), Qizilqiya, Olatog', Ko'kbuloq, Kattapoy*.

Son+Ot qolipidagi onomastik birliklar: *Oltiyor*.

Murakkab tarkibli onomastik birliklar. Bu turga kiruvchi atoqli otlar sodda va qo'shma tarkibli onomastik birliklardan farq qiladi. Ular ko'proq birikma va gapga teng bo'lishi mumkin. Qodir baxshi Rahimov dostonlarida ko'proq birikmali onomastik birliklar qo'llaganiga guvoh bo'ldik. Jumladan, "Jorxun maston" dostonida quyidagi birikmali toponimlar qo'llangan: *Chortoqli Chambil, Chambil davlati, Asqar tog'i, Palapon tog'i, Oydin ko'li, Gulzor ko'cha, Junxay g'ori, Kengay dara, Bolxuvon shahri, Arpali cho'li, Havdak ko'li*. Doston matnida birikmali antroponimlar ham uchraydi: *Misqol pari, Bek Soqi, G'ani mullabachcha, Jorxun maston, Donish vazir, Bek Shodmon, Asad mergan, Ashurbek sardor, Oqtosh shohi*. "Kelinoy yoki Norguloy" dostonida quyidagi birikmali toponimlar qo'llangan: *Oqbosh tov, Oqbet tov, Chakchak tog'i, Malik cho'li, Katta dara, Oq dovon, Hisor viloyati*. Dostonda qo'llangan birikmali antroponimlar: *G'ulom cho'pon, Ergash cho'pon, Jopsoq cho'pon, Dono cho'pon, Alim mergan, Suluv xola*. Doston matnida qo'llangan birikmali zoonimlar: *Jayron qashqa, Bo'yra biya, Qarri to'ri, To'ri ola oyog, Ko'k qashqa, Ko'kchil inak, Jiyron qashqa*.

“Kelinoy yoki Norguloy” hamda “Jorxun maston” dostonlarida qo‘llangan birikmali toponimlar: *Boysin tog‘*, *Hisor tog‘*, *Kattapoy havvor*, *Jilg‘a soy*, *Ko‘ytang darasi*, *Ko‘ytan tog‘i*, *Qiziriq cho‘li*. Birikmali zoonimlar: *Oq bo‘z*, *Chavkar ko‘k*, *Tarlon bo‘z*. Dostonda qo‘llangan birikmali antroponimlar: *Oyto‘ti momo*, *Bobir shoh*, *Amir Bobir shoh*, *Sayxon usta*.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. №1. – 19-20.
2. Холмўминов Х. Бойсун район микротопонимикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. №6. Б. 60-61.
3. Ollayorov Q, Xorazm dostonlari onomastikasi. Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori diss. Avtoref. – Samarqand, 2018.

“DEVONU LUG‘OTUT TURK” ASARIDAGI “VATAN” KONSEPTI QO‘LLANGAN MAQOLLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Sharipova O.X., BuxDU doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda buyuk qomusiy olim Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otut turk” asarida keltirilgan “vatan” konsepti qo‘llangan maqollar to‘plangan. Ushbu maqollarning asar konteksida kelgan asliyatdagi shakli (asar eski turkiy tilda yaratilgan) va ularning hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi tabdili berilgan. “Vatan” konsepti qo‘llangan maqollarni leksik-semantik jihatdan tadqiq qilish orqali turkiy xalqlar tarixida bu tushunchalar qanday mazmun-mohiyatga ega bo‘lganligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Mahmud Koshg‘ariy, «Devonu lug‘otut turk», Turkiy xalqlar, maqolshunoslik, etnografiya, leksik tahlil, semantik tahlil, tarix, madaniyat, “vatan” konsepti.

Maqol xalq ma‘naviy-madaniy hayotining ko‘zgusi, ajralmas qismidir. Maqollar hajman ixcham, ma‘no jihatdan salmoqdor birliklar bo‘lib, uni yaratuvchi bo‘lgan xalqning urf-odatlari, an‘analari, ishonch-e‘tiqodlarini o‘zida ifoda etishi bilan ham qimmatlidir. Uzoq tarixiy taraqqiyot davomida bunday purmazmun hikmatlarning ayrimlari iste‘moldan chiqib ketgan bo‘lsa, ba‘zilari shaklan, mazmunan o‘zgarishga uchragan holda ijtimoiy hayotda faol qo‘llanib kelmoqda. Bugun mustaqil davlatimizda milliy qadriyatlarimizning tiklanishiga katta e‘tibor berilayotgan bir davrda o‘tmish hayotimiz haqida hikoya qiluvchi asarlarni, daho ajdodlarimizning hayotiy xulosalarini o‘zida aks ettiruvchi maqollarni o‘rganish, ularni kelgusi avlodlarga mukammal tarzda yetkazish g‘oyat muhim masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Milodiy asr avvalida yashagan turkiy xalqlarning tili, etnomadaniy holati haqida ma‘lumot beruvchi asarlarning eng mukammali Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atut-turk” asari hisoblanadi. Asar XI asrda yaratilgan bo‘lsa-da, xalq og‘zaki ijodi, qadriyatlari, qarashlari asrlar davomida shakllanishini, yaratilishini hisobga oladigan bo‘lsak, demakki, bu asar o‘zi yaratilgan davrdan bir necha asrlar oldin yashagan turkiy xalqlar mentalitetini ham o‘zida aks ettiradi.

Bugunga qadar “Devonu lug‘atut turk” asari ilm-fanning turli sohalari nuqtayi nazaridan dunyoning ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. “Devon”ning nashr ettirilishi hozirgi zamon turkologiya fanining taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega hodisalardan biri bo‘ldi. Asar tadqiqining dastlabki bosqichlaridayoq unda keltirilgan qadimgi turkiy maqollarni yig‘ish va o‘rganish borasida bir qator ishlar amalga oshirilgan. O‘zbek olimlaridan birinchilardan bo‘lib Abdurauf Fitrat bu asar ustida ilmiy izlanishlarni boshladi. Uning o‘zbekcha tarjimai yirik adabiyotshunos olim Soli Mutalibov tomonidan 1960-1963-yillar mobaynida amalga oshirildi.

Nikolay Baskakov, Andrey Kononov, Ergash Fozilov, Q.Sodiqov, Basim Atalay, M.Avezova, G‘.Abdurahmonov, I.Mirzaaliyev, Zeynep Korkmaz, Kemal Eraslan va boshqa bir qator olimlar mazkur devon va uning tarkibidagi maqollarni to‘plash, nashrga tayyorlash va tadqiq qilish ishlariga o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shganlar. Bu olimlarning ishlarida asarning turli tomonlama mukammal tadqiqi amalga oshirilgan bo‘lsa-da, unda keltirilgan “vatan” konsepti qo‘llangan maqollarni tashkil etgan leksik komponentlar ichki mazmun-mohiyati bilan batafsil yoritib berilmagan. Biz ushbu tadqiqotimizda bunday maqollarning leksik, semantik, lingvomadaniy jihatlarini yoritib berishga harakat qildik. Mazkur maqollarni tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi.

Bundan qariyb o‘n asr oldin Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yaratilgan «Devonu lug‘otut turk» asarida qo‘llangan maqollar hali-hanuz o‘z qiymatini, tarbiyaviy ahamiyatini yo‘qotmagan. Bu asarda keltirilgan maqolar turkiy xalqlarning ko‘p ming yillik tarixini, etnografiyasi va maishiy hayotini, madaniy va ma‘naviy olamini o‘zida aks ettirganligi bilan ham qimmatlidir.

Asarda olim turli ijtimoiy guruhlariga mansub, asosan ko‘chmanchi tarzda hayot kechiruvchi chorvador qabilalar tilida keng qo‘llanilgan maqollarni ko‘plab keltiradi. Bu esa muallif fikr yuritayotgan mavzu mohiyatining keng ommaga tushunarli bo‘lishini ta‘minlagan. Asardagi jami maqollar soni borasida dunyo olimlari turlicha fikr bildirganlar. Turk olimlaridan Ahmet Bijan Erjilasun asardagi jami maqollar soni takrorlar bilan hisoblanganda 304 tani tashkil etishini aytadi. Ulardan 26 maqol ikki marta, oltita maqol esa uch marta qayta qo‘llanganini hisobga olib olim asar tarkibida turli tuzilish strukturalari hamda mavzuiy guruhlariga mansub 266ta takrorlardan xohi maqollar keltirilgani haqida ma‘lumot beradi. T. Mirzayev esa “Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otut-turk” tadqiqotida dala safarlarida yozib olgan 268 maqol matnini keltirgan” deb ko‘rsatgan. Abdulahad Nuriyning «Otlar so‘zi» nomi ostida nashr etilgan asarida «Devonu lug‘otit turk»dagi aforizm va maqollarning 251 tasi to‘plangan.

“Devonu lug‘otit turk” bo‘yicha tuzilgan indeks-lug‘atda o‘zbekcha-ruscha lug‘at maqolalardan keyin ilova sifatida asar tarkibida kelgan maqollar vatanparvarlik, do‘stlik, donolik va nodonlik, mehnat, odob, tarbiya va yana boshqa bir qator semantik guruhlariga ajratib ko‘rsatilgan.

Asardagi “vatan” konsepti qo‘llangan maqollarni tadqiq qilish asnosida ularning ba‘zilari bugungi kunimizda ishlatilmasligini, ayrimlarining esa o‘zgarish

bilan yashayotganligini kuzatishimiz mumkin. Misol sifatida quyidagi maqolarni tahlilga tortdik.

Tilkü öz yinikā ürsä, uđuz bolur. “Devonu lug‘otit turk” bo‘yicha tuzilgan indeks-lug‘atda bu maqolning tabdili “Tulki o‘z iniga qarab hursa, qo‘tir bo‘ladi” tarzida berilgan. Maqolning eski turkiy tildan hozirgi o‘zbek adabiy tiliga qilingan so‘zma-so‘z tabdili bugungi kunda ham xuddi shu tarzda qo‘llanadi. Shuningdek, uning “Tulki inidan nolisa, o‘ziga nomus”, “Vataniga tosh otgan vatangado bo‘ladi” shaklidagi variantlari ham ishlatilib, bu bilan o‘zining unib-o‘sgan yerini, elini, Vatanini yomonlaydigan noshukur kimsalar qoralangan.

Yatniñ yaglig tiküsinden, öznüñ kanlig yuyruk yeğ. (Yotning yog‘lik ovqavidan yaqinlarning mushti yaxshi). Bu maqol bilan ona-yurtning o‘zga yurtlardan har tomonlama afzalligi ko‘rsatiladi. Bugungi kunda uning bir nechta variantlari tilimizda ishlatiladi: “Yot yurtning donosi bo‘lguncha, O‘z yurtning nodoni bo‘l”, “Uzoqning Qozisi bo‘lguncha, Yaqinning tozisi bo‘l”; “Chet yurtning gulidan o‘z yurtning tikoni yaxshi”, “O‘zganing toqu ravoqidan o‘zingning ayvoning yaxshi” va b.

Asar tarkibida yana shu kabi xalqni xalqparvarlikka undovchi, uning himoyasiga doimo shay turishga chaqiruvchi ko‘plab maqollar borki, ular anglatgan mazmun-mohiyat hamisha dolzarb, hamisha ahamiyatlidir.

Orī qopsa,oğuş aqlışur,yağī kelsä,imrām tebräşür – Faryod ko‘tarilsa, urug‘lar to‘planadilar, Dushman kelsa hamma yig‘iladi.

Neča yitig pičäk ersä, öz sapīn yonumas – Pichoq qanchalik o‘tkir bo‘lsa ham, o‘z sopini yo‘nmaydi.

Yazīdaqī eđärgäli, ewdägi taqağu – Qirg‘ovul oviga chiqsang uydagi tovuqni unutma.

Yer basruqī –tağ, bođun basruqī beg – Yerning og‘irligi tog‘ bilan, xalqning og‘irligi beklar bilan.

El qaldī, törü qalmas – Shahar tashlanar, rasmi tashlanmas.

Eđgülügni suw ađaqīnda kemiš bašīnda tilä – Xalqqa yaxshilik qil, uni suv tagiga tashlasang-da suv ustida ko‘rasan.

Yarīn bulğansa, iyül bulğanur –Kift suyagiga kulfat yetsa, elga kulfat yetadi.

Böri qošnīsīn yemäs – Chiyabo‘ri qo‘shnisin yemas.

El qalī, törü qalmas – Mamlakat qolar, odat qolmas...

Xulosa qilib aytganda, Mahmud Koshg‘ariy to‘plagan maqollar eng qadimgi turkiy xalqlarning til xususiyatlarini, etnomadaniy holatini o‘rganishda katta ahamiyat kasb etadi. Ular hozirgi o‘zbek adabiy tilining rivojlanishida ham o‘ziga xos muhim o‘ringa ega. Bu maqollar til taraqqiyoti natijasida ayrim lug‘aviy, fonetik va morfologik o‘zgarishlar bilan bizgacha yetib kelgan bo‘lsa-da, tilga olingan mavzular va ulardagi hayot haqiqati barcha davrlar uchun o‘zgarmas-dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бо‘йича кузатишлар. -Т., Фан, 1971.

2. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. -Т., Ўқитувчи, 1984.
3. Кошғарий М. Девону луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). Т. I-II-III. –Тошкент: Fan, 1960-1963. Т. I. 1960. –529b.; Т. II. 1961. – 488 b.; Т.III. 1963. – 468 b.
4. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. Нега шундай деймиз. –Тошкент, 1988. -352 б.
5. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990. -528б.

XXI ASR O‘ZBEK DRAMATURGIYASIDA PLEONAZMNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Yo‘ldosheva D.X., NavDPI tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XXI asr o‘zbek dramalaridagi pleonazm hodisasining pragmatik xususiyatlari, pleonazmning yuzaga kelishiga qanday pragmatik omillar ta’sir ko‘rsatishi, so‘zlovchining yoki nutq egasining nima maqsadda pleonazmdan foydalanganligi kabilar tahlil ostiga olingan.

Kalit so‘zlar. pleonazm, pragmatika, lingvopragmatika, lisoniy omil, ta’kid.

Jahon tilshunosligi taraqqiyotining bugungi bosqichida kommunikativ munosabatlar antropotsentrik tamoyillar asosida o‘rganilib, lisoniy hodisalar va ularning ifoda imkoniyatlari keng tadqiq etildi. Tilshunoslikning matn lingvistikasi, psixolingvistika, lingvokulturologiya, pragmalingvistika, kognitiv tilshunoslik, etnolingvistika va boshqa shu kabi tarmoqlarida inson omili tadqiqotning o‘rganish obyektiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, badiiy matnda inson omili va uning nutqini lingvopragmatik jihatdan tadqiq etilishi bugungi kun tilshunosligini sifat bosqichiga ko‘tarmoqda. Bu esa XXI asr tilshunoslik nazariyasini yangi tushunchalar bilan boyitib, pragmalingvistik bilimlar o‘rganilish ko‘lamini kengaytirmoqda.

Dunyo tilshunosligida badiiy matnning lingvopragmatik tahlili, matnda qo‘llanilgan leksik, grammatik vositalarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning pragmatik munosabatlari, matnga lingvopoetik yondashuv kabi muammolar tahliliga alohida ahamiyat qaratilmoqdaki, bu holat butun bir ijtimoiy tuzumning o‘ziga xosligini aniqlash, shu bilan bir qatorda, ijodkor yoki uning olamni idrok etish tamoyillarini belgilash imkonini beradi. Badiiy matn tahliliga bunday yondashuv tilshunoslikda yuzaga kelgan zamonaviy tahlil usullari bilan aloqadorlikda namoyon bo‘lmoqda. Shunday qilib, dunyo tilshunosligida badiiy matn va uni tahlil etishda pragmalingvistik yondashuvning keng tatbiq etilishi mavzuni yoritish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Yurtimiz ilm-fanida yuzaga kelayotgan turli o‘zgarishlarning tilshunoslik sohasida adiblar asarlari tili, badiiy asar kompozitsiyasi hamda ijodkorning mahoratini yuzaga chiqaruvchi turli jihatlar, xususan, pleonazm va tavnologiyalarning lisoniy xususiyatlari lingvopragmatik tadqiqiga doir masalalariga oid ko‘plab izlanishlar maydonga kelmoqda. Pragmatik nazariyalar gap belgisi va propozitsiyaning matndagi muvofiqligining so‘zlovchi va

tinglovchi tomonidan oqilona ta'minlanishini o'rganadilar. Shunga ko'ra, pragmatik nazariya nutqiy faollik (performatsiya) nazariyasining ma'lum bir qismidir». [Katz, 1977: 19]

Pragmatik muhit tashkil etuvchilari miqdoran rang-baranligi va keng qamrovliligi bilan xarakterlanadi. Shaxs, vaziyat, sharoit orasida shaxs omili, kommunikanlarning tabiati va mavqei, o'zaro munosabati kabilar muhim ahamiyatga ega. Badiiy matndagi shaxsning nutqiy holati uning yoshi, fe'l-atvori, ijtimoiy mavqei, jinsi, saviyasi, mutaxassisligi, sog'ligi-yu va albatta, kayfiyati haqida axborot beradi. Bularning har biri lisoniy birliklar, grammatik shakl, hamda sintaktik va semantik birliklarning, bir so'z bilan aytganda til birliklarining nutqiy voqelanishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Bu xususida A. Ibrohimovning "Tusmol" dramasiga murojaat:

Xusan ovozi (o'ng tomondan): Eshitdim, dada, hozir berib yuboraman.

Ali: Zap o'g'lim bor-da, mo'min-qobilgina. **Xuddi**, quyib qo'yganday o'zim. [2-b]

E'tibor qilinsa, bosh qahramon Ali nutqida tinglovchiga o'g'lining ijobiy xislatini yetkazib berishda leksik pleonazmdan foydalanilgan. Bunda so'zlovchi nutqidan kayfiyatining ko'tarinkiligi, o'z farzandidan mamnunlik, hamda faxr hislari, shu o'rinda o'zining ham yaxshi inson ekanligi, o'g'liga nisbatan mehr va ishonch tuyg'ularini sezish qiyin emas. Shu o'rinda so'zlovchi "quyib qo'ygandek o'zim" birikmasi orqaligina ham o'z farzandining xarakterini tavsiflab, birinchi gapdagi *mo'min-qobilgina* juft so'zi anglatadigan ma'noni yanada oydinlashtirsa ham bo'lardi. Ammo ijodkor mahorati yordamida ma'noni kuchaytirish, o'xshatishni yanada bo'rttirish maqsadida pleonazmdan foydalanadi.

Chunonchi, N.D.Arutyunovanning fikricha «har qanday nutqiy hodisa ma'lum bir maqsad asosida namoyon bo'ladi. Odamlar nimadir haqidagi o'z muhokamalarini bayon qilish niyatida maslahat berish, va'da berish yoki taklif etish kabi tinglovchini biron-bir narsaga ishontirish maqsadida so'zlaydi». [Arutyunova, 1976: 47]

Demak, kommunikaning munosabati va holati mazkur grammatik shaklning o'ziga xos ma'noda qo'llanishiga sabab bo'lgan asosiy pragmatik omildir.

Umuman olganda, shaxs omili pragmatik omillarning markazida ularni uyushtiruvchi kuch sifatida yuqori mavqega ega bo'ladi. Pleonazm hodisasining grammatik sathda ham uchratishimiz mumkin, xususan, bu turni biz affiksali pleonazm deb nomlaymiz:

Ali. Xusanjon! Sifat holang ko'k garimdori so'rabdilar, berib yubor! [2-b]

Yuqorida keltirilgan misolda -lar affiksi pleonastik qo'llanganini ko'rishimiz mumkin. -lar affiksining ko'plik ma'nosi uning lisoniy omili bo'lsa, yuqoridagi misoldek, hurmat semasi uning nolisoniy omili hisoblanadi. Bilamizki, pleonazm o'rinli ortiqchalik hisoblanadi. Shunday ekan, bu affiks ushbu jumlada o'rinli qo'llanilib, nutq qaratilgan shaxsning yoshi ulug'ligiga ishora qilinmoqda.

Nutqda lisoniy omillar so'zlovchi tomonidan «majburiy-ixtiyoriylik» tamoyili asosida boshqariladi. Masalan, so'zlovchi muloqot intentsiyasi va uning

namoyandasi bo'lgan nutqiy intentsiya asosida til vositalaridan birini tanlaydi hamda unga mustahkamlovchi vositalarni tirkaydi – soʻz va grammatik shakllarning valentlik imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda fikrini muayyanlashtirish hamda oʻz maqsadiga osonroq va qulayroq erishish uchun fikriy tanlovni amalga oshiradi. Albatta, bir vaqtning oʻzida, ong ostiga oʻtib ketgan pragmatik omillarni inobatga olish va ularni ham oʻz oʻrnida «ishlatish» kompetentsiyasiga tayanadi. Natijada lisoniy va pragmatik omillarning uygʻunligiga erishiladi.

Xulosa oʻrnida shuni aytib oʻtish joizki, adib oʻz ijodida soʻzlovchining oʻziga xos talaffuz usuli, nutq subʼektiga tegishli maʼlumot va axborotlarni ifodalovchi til birliklarini ortiqcha qoʻllash yoʻli orqali emotsiyaga yoʻgʻrilgan qahramonning ruhiy holatini koʻrsatib beradi. Bu esa nutqning jozibasi, taʼsirchanligini osirishga xizmat qiladi, hamda nutq egasining koʻzlangan maqsadiga tezroq va aniqroq erishishiga yordam beradi.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Эрназарова М. Грамматик ма'но лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида. Монография. Тошкент: “Академнашр”, 2016. – 160 б.
2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик.- Жиззах: Сангзор, 2006.-91 б.
3. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. Тошкент. 2008. – 318 б.
4. Сусов И.П. Семантика и прагматика предложения. Калинин: КГУ, 1980. 51 с.

SIROJIDDIN SAYYID SHE'RLARIDA “AYOL” KONSEPTINING KOGNITIV TALQINI

Nurmanova S., NavDPI tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikning zamonaviy yoʻnalishlaridan biri hisoblangan kognitiv tilshunoslik, undagi asosiy tushuncha – konsept tadqiqi yoritilgan. Xususan, S.Sayyid sheʼrlaridagi “ayol” konseptining kognitiv talqini misollar asosida ochib berilgan.

Kalit soʻzlar. kognitiv tilshunoslik, konsept, inʼikos, antroposentrik paradigma

Oʻzbek tilshunosligida XXI asrning dastlabki yillaridan antroposentrik paradigma asosida bajarilayotgan tadqiqotlar asosan sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvistik pragmatika, psixolingvistika va antroposentrik paradigmanning umumnazariy masalalari yoʻnalishlarida amalga oshirilmoqda. “Kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasi inson ongida kechadigan mental jarayonlarni lisoniy faoliyat bilan bogʻliq holda oʻrganishdir. Shunga nisbatan ushbu fanning erishgan asosiy yutuqlaridan biri insonning bilish faoliyati natijasida xotirada hosil boʻladigan oldingi tajribaning «iz»lari, yaʼni kategorial tushuncha hamda turli koʻrinishdagi yuqori darajadagi tarkibli tuzilmalarning mantiqiy va lisoniy tizimlari haqidagi maʼlumotlar majmuasining toʻplanishidir. Bu ikki tizim oʻrtasidagi aloqaning uzviyligi kategoriyalashtirish hodisasida yaqqol oʻz aksini topadi”.

Tilshunoslikka oid tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturalogiya antroposentrik paradigmaning yetakchi yo'nalishlari hisoblanadi. XX asning so'nggi choragida tilshunoslik tadqiqotlarining asosiy ob'etlaridan biriga aylangan kognitiv tilshunoslik XXI asrda lingvistikaning peshqadam sohalaridan biriga aylanib ulgurdi. Zamonaviy kognitiv tilshunoslikning vujudga kelishi amerikalik olimlar J. Lakoff, R. Langaker, R. Jakendoff va boshqalarning ilmiy tadqiqotlari bilan bog'lanadi. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalish ilmiy tadqiqotini tilshunos olimlar: Sh.Safarov, D.Ashurova, A.Mamatov, G'Hoshimov va boshqalarning izlanishlarida ko'rish mumkin. Rus tilshunosligidagi bu yo'nalish tadqiqotchisi Y.S.Kubryakovaning yozishicha: "Kognitologiya ko'p qirrali fan sohalaridandir. Uning doirasida shakllangan kognitiv tilshunoslik, o'z navbatida, murakkab vazifa ijrosini ko'zlaydi, zotan lisoniy bilim strukturalari o'rtasidagi munosabatlar hamda doimiy muqobilliklar tahlili, izohi rejalashtiriladi".

Tilshunos olimlar ilmiy-nazariy qarashlari asosida kognitiv tilshunoslikda ko'p uchraydigan konsept kategoriyasi insonning ijtimoiy voqelikni til orqali anglashi, o'rganishi, his va idrok qilishida tafakkurda kechuvchi in'ikosidir.

Sirojiddin Sayyidning she'rlarida ayol tushunchasi turli xil konseptlarda namoyon bo'ladi. Shoir she'rlarida "momo", "ona", "kelin", "singil", "gul", "yanga", "sarv", "savsan", "yor", "kiyik", "parivash", "muslima", "jufti halol" kabi leksik birliklar ayol konseptini ifodalaganligini ko'ramiz.

Masalan, "Mezon ketdi ..." deb boshlanuvchi she'rda:

*Sho'rlilik **momom**. Bir umr giryon bo'ldi.*

Gohi u yon, gohida bu yon bo'ldi:

***Kelin**larni yarashtira olmayin,*

Butun umr yurak-bag'ri qon bo'ldi...

"Konsept mazmun jihatidan bir tomondan voqelik bilan munosabatda bo'lsa, ikkinchi tomondan esa lisoniy belgisisiz bevosita munosabatga kirishadi. Bu munosabatlar lisoniy-tafakkur faoliyati sinergetikasining natijasidir. Kognitiv jarayonlar va lisoniy belgilarning mazmuniy munosabatlari ma'lum turdagi energiya bilan bog'liq. Bunday energiyaning manbayi esa insonning muhit bilan o'zaro munosabatidir".

"To'y" she'rida:

*Aravada yig'laydi **Gul**, atrofida*

***Yangalarning** koyishlari ketmoqdadir...*

Yoki "Ketmonchi qizlarga" she'rida:

Balog'at chog'ida balog'at ko'rmay,

O'n beshdan uyog'i halovat ko'rmay,

Sabohdan sahroga aylanganlarim,

*Sarg'aygan **sarvlarim**, gul **savsanlarim**...*

Har bir ijodkor o'z uslubiga ega. S.Sayyid she'rlarida oddiy insoniy hissiyotlarning ham, murakkab vaziyatda qolgan inson kechinmalarining ham xalqona ohanglarda sodda yo qo'shma gap shaklida mazmundor jumlar orqali ifodalanganligi e'tiborga molikdir. Shoir she'rlarida ayol atamasi turli konseptlar orqali berilib, inson tafakkurining milliy sezimlariga ta'sirchan holatda yetib

borishiga xizmat qilgan. “Konsept – shaxsning tushunishi, mazmundorlikning oz miqdorda obyektiv ma’no va tushuncha tarzida namoyon bo’lishi”dir. Ijodkorning “Samarqandlik kiyigim” she’ridagi kiyik konsepti sharq qizlarining hurkak, chaqqon sifatlarini aks ettirgan.

*Endi qayga olib boray
Bu yuragim-kuyugimni?
Ado bo’ldim o’ylayverib
Samarqandlik **kiyigimni**...*

Sirojiddin Sayyid she’rlarida ayol konsepti ona tushunchasini juda yorqin buyoqlarda ochib beradi. Buni “Oybibi momo vidosi” she’ridagi quyidagi misralarda kuzatamiz:

*Erta-indin bunda qolmas izlarim,
Taxlanur, so’ng tashlanur kigizlarim.
Sochingizni yulmang, bo’ldi, qizlarim,
Enangizning joni misli qush endi,
Uchgay-ketgay, giryonlarim, xush endi...*

She’rda qo’llangan juft so’zlar; giryonlarim, qizlarim kabi murojaat birliklari o‘zbek millatiga mansub ona qiyofasini yanada jonli aks ettiradi. She’rda shoir “z” tovushi va -im egalik qo’shimchasi orqali go’zal alliteratsiya – tovushlar ohangdoshligidan unumli foydalangan.

Shoir she’rlarida ayol konsepti mushtipar ona, kuyunchak buvi, uzatilayotgan qiz, suyagi mehnatda qotgan ketmonchi qiz, beshik quchoqlagan kelin, dimog’dor qiz, xokisor rafika, yor tushunchalarining turli qirralarini namoyon etadi.

“Kognitiv faoliyatda kognitiv metaforalarning ahamiyati beqiyosdir. Kognitiv tilshunoslik asoschilaridan biri J.Lakoff o‘z tadqiqotlarida metafora faqat til hodisasi bo’libgina qolmasdan, insonning bilish faoliyatida muhim o‘rin tutuvchi vosita ekanligini chuqur asoslab bergan. Kognitologiya fani nuqtayi nazaridan kognitiv metafora insonning o‘z bilimlarini namoyon qilishi va konseptuallashtirishi usullaridan biri hisoblanib, uning mohiyati bir ob’yektni boshqa bir ob’yekt vositasida tushuntirish va tushunishdan iboratdir”.

Metafora bir vaqtning o‘zida ham aqliy, ham lingvo-ijtimoiy hodisadir, chunki konseptual metafora inson tajribasining butun sohasini qamrab oladi. Sirojiddin Sayyidning bir qator she’rlarida ayol konsepti bilan bog‘liq kognitiv metaforalarni quyidagi nazmiy matnlarda kuzatamiz.

*Nursiz paykallarda shu’la yozmayin,
Tuproqqa qorishib o’chgan yaproqlar.
Husnin chechaklarin chanoqlar yulgan,
Sochlarin gardida nasimlar o’lgan.
Sizning tarovat-u gul yuzingni
Quyoshlar tushlikka tanovul qilgan...*

(“Ketmonchi qizlar”)

Shoir ushbu she’rda metaforaning turli shakllari 1) belgi o‘xshashligi nursiz paykal, o‘chgan yaproqlar, gul yuz; 2) harakat o‘xshashligi shu’la yozmoq,

chanoqlar yulgan, nasimlar oʻlgan; 3) nom oʻxshashligi husn chechaklari kabi kognitiv metaforalardan ustalik bilan foydalangan.

Demak, XX asning soʻnggi choragida tilshunoslik tadqiqotlarining asosiy obʻetlaridan biriga aylangan kognitiv tilshunoslik XXI asrda lingvistikaning peshqadam sohalaridan biriga aylandi va oʻzbek tilshunosligida bu sohada olib borilayotgan tadqiqotlar dolzarbligi bilab alohida ahamiyatga ega.

Konsept tushunchasi inson ongida kechuvchi bir necha jarayonlarning asosiy natijasidir va u kognitiv tilshunoslikda chuqur tadqiq etishni taqozo etadigan birlikdir. Tadqiqotchilarimiz taʼkidlaganidek, konsept mantiqiy, milliy xususiyatga ega boʻlgan bir hodisadir, uning negizini aynan shu oʻrganilayotgan predmet va hodisa haqidagi bilim tashkil qilsa, ifodalanishini esa til vositalarining mutanosibligi tashkil qiladi.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Sirojiddin Sayyid . Asarlar 2 jild. T: Sharq. – 2018.
2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. «Сангзор» нашриёти Жиззах – 2006.
3. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Серия литературы и языка. Т. 52. № 1. - М., 1993.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафорг, котормми мм живем (Перевод Н.В. Персова) // Теория метаформ. – М., 1990. – С 387-416.
5. Маматов А. Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? // Тилшуносликнинг долзарб масалалари: Проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. Б. 212-219.
6. Юсупов Ў.Қ. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокултурема атамалари хусусида // Стилистика тилшуносликнинг замонавий ёʻналишларида: Илмий амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2011. – Б. 49.

SINESTETIK METAFORALARNING STILISTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Odinayev B.I., SamDU doktranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada sinestetik metaforaning lingvistik mohiyati, yuzaga kelish sabablari, stilistik-pragmatik xususiyatlari hamda Erkin Aʼzamning inson ruhiy holati, ichki kechinmalari, xarakterini yoritishda va asar qahramonlarining oʻzgalarga, atrof-muhitdagi voqea-hodisalarga boʻlgan ijobiy yoki salbiy munosabatlarini ochib berishda ulardan foydalanishdagi individual mahorati xususida soʻz yuritiladi.

Kalit soʻzlar: sinesteziya, sinestetik metafora, qolip, hosila maʼno, stilistik-pragmatik xususiyat.

Sinesteziya (yunoncha synaisthesis – “aralash tuygʻu”) – sezuvchanlikning turli sohaları sifatlarining birlashishi, unda bir modallikning sifatleri boshqasiga oʻtadi [Рубинштейн, 2007: 593]. “Sinesteziya keng maʼnoda – deyarli har qanday odamning tovushlar va ranglar, hidlar va tovushlar hamda shu kabilarni birgalikda idrok etish qobiliyatidir” [Моисеева, 2014: 47]. Sinesteziyaga dastlab

psixofiziologik hodisa sifatida qaralgan bo'lsa, XIX asrning 80-yillaridan boshlab tilshunoslikda ham faol qo'llanila boshladi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan "sinesteziya" atamasi sezgilararo assotsiatsiyalar jarayoni va uning natijalarini anglatadi.

Shunday qilib, sinesteziya intermodal yoki intersensor assotsiatsiyaga asoslanadi [Галеев, 2004: 38]. Bu bizga ushbu hodisani o'ziga xos metafora sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Sinestetik ko'chirish jarayonida qo'llanilgan leksik birliklar sememasidagi emotsional baho semalarining aktuallashuvi ham sodir bo'ladi. Sinestetik ko'chirish – bu tilning leksik va frazeologik tizimini boyitish va turli sezgilarni tasvirlashda qo'llaniladigan leksik vositalarni to'ldirish muammosini hal etish jarayonidir. Biz ushbu maqolada sinesteziya vositasida yuzaga keluvchi metaforalarning ayrim stilistik-pragmatik xususiyatlari haqida to'xtalib o'tamiz.

M.Mirtojiyev ta'kidlab o'tganidek, metafora hosila ma'no referentini hosil qiluvchi ma'no referentiga qiyoslash, o'xshatish orqali sodir bo'ladi. U oddiy metafora, personifikatsiya, sinesteziya kabi ko'rinishlarga tasnif qilinadi. *Oddiy metafora* referentlarning oddiy qiyosi, o'xshashligiga asoslansa, *personifikatsiya* jonsiz referentning jonli referentga o'xshatilishiga; *sinesteziya* bir sezgida his qilingan referentni boshqa sezgi bilan his qilingan referentga belgilarini ongda umumlashtirib qiyoslanishiga, o'xshatilishiga asoslanadi [Миртожиев, 2010: 100].

Sinestetik metaforalarda bir sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushuncha boshqa sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushunchaga o'xshatiladi, yaqinlashtiriladi va shu asosida hosila ma'no yuzaga keladi. Masalan: shirin tabassum, shirin gap, shirin tashvish, shirin xayol, shirin orzu; yengil tabassum, yengil nigoh, yengil qadam, yengil harakat, yengil taom; og'ir tush, og'ir gap, og'ir masala, og'ir savol, og'ir kun; yumshoq ko'ngil, yumshoq fe'l, yumshoq tabiat kabi. Bu misollarda keltirilgan shirin, yengil, og'ir, yumshoq sifatlari sinestetik metaforani yuzaga keltirgan. Masalan, *yumshoq* so'zining genetik ma'nosi qo'l botadigan, oson eziladigan; muloyim, mayin bo'lib, birovga qattiq gapirmaydigan, dag'allik qilmaydigan, muloyim kabi hosila ma'nolarni yuzaga keltiradi. Mulohazalarimizni Erkin A'zam asarlaridan olingan misollar yordamida kengroq yoritib berishga harakat qilamiz:

Birinci kundan boshlab "diktora bola" Rahmon akada ana shunday sovuq taassurot uyg'otdi. Shu kundan boshlab u Rahmon akaga qo'l bermadi, keyiniga salomini ham uzdi. Bora-bora "domla" ham yo'qoldi, "talaba" ham ("Zinapoya").

Matndagi "sovuq + taassurot" sinestetik metaforani yuzaga keltiradi. Bu yerda *sovuq* ko'ngilga yoqmaydigan, xush kelmaydigan, yoqimsiz ma'nolarini anglatib, bir sezgi orqali qabul qilingan ma'lumot ikkinchi bir sezgi orqali qabul qilinadigan ma'lumot bilan birikkan holda hosila ma'no yuzaga keltirmoqda.

– *"Hayotning yorqin tarafi"yu "musaffo hayot"ni, yana burasangiz – allaqanday tomosha-shouning markazida javlon urmoqda, tag'in burasangiz – qaysi bir cho'zma serialda bosh qahramon, yana birida giyohvand bangi yigitning achchiq qismatini o'xshatib berayotir ("Shovqin").*

Yuqoridagi kabi ushbu matnda ham “achchiq + qismat” sinestetik metaforani yuzaga keltirib, azob-uqubat, xor-zorlikda yashab oʻtgan inson taqdirini, uning gʻam-iztirobli, alamli umr yoʻlini anglatuvchi hosila maʼnoni ifodalamoqda.

Oʻrganishlarimiz davomida koʻrish sezgilari, eshitish sezgilari, hid bilish sezgilari, taʼm bilish sezgilari, teri sezgilari kabi asosiy sezgilar orqali qabul qilinadigan maʼlumotlarning oʻzaro birgalikda idrok etishi natijasida shakllanadigan oʻziga xos sinestetik metafora qoliplari mavjud ekanligi kuzatildi. Masalan, “eshitish, (ovoz) + taʼm sezgisi”, “koʻrish + teri sezgisi”, “hid + taʼm sezgisi”, “hid + eshitish sezgisi”, “hid + teri sezgisi”, “koʻrish, (rang) + eshitish”, “koʻrish, (rang) + hid” va hokazo. Shuningdek, “rang + his-tuygʻu” qolipi ham mavjud boʻlib, aynan mana shu qolip muallif asarlarida koʻproq kuzatildi:

Ota turib-turib mendan noliy ketdi:

*A, jiyanjon-a, siz-ku oʻqigan, esliroq edingiz, joʻrangizni yoʻldan qaytarmabsiz-da! Nima kasofat urdiki... Ramazonning sudi ham oʻziga oʻxshadi – **qip-qizil hangoma!** (“Anoyining jaydari olmasi”).*

Ushbu matnda sinestetik metafora orqali butunlay, toʻligʻicha kabi hosila maʼnolar ifodalangan.

Keltirib oʻtilgan misollardan koʻrinadiki, sinestetik metafora qoliplari oʻzaro paradigma hosil qiladi:

*Ramazonning ortidan qarab qolarkanman, negadir uning sevimli qoʻshigʻi esimga tushdi: “Xush qol en-di-i, Zuhroxonim...” – Joʻrang **qip-qizil gʻalcha** ekan, – dedi sudga birga borgan yozuvchi doʻstim qaytishda. – Oʻzini oʻzi qamatdi (“Anoyining jaydari olmasi”).*

Bu kabi paradigmatic qatorlarni uzoq davom ettirish mumkin va bir xil qolip asosida yuzaga kelgan sinestetik metaforalardagi hosila maʼnolar oʻrtasida semantik bogʻliqlik mavjud boʻladi.

Bizni real dunyo bilan bogʻlaydigan barcha hislarni oʻz ichiga olgan sinestetik metaforalarni reallik va xayol oʻrtasidagi koʻprik sifatida koʻrish mumkin. Badiiy matnda sinestetik metaforalarning qoʻllanilishi nutqning hissiy baholash taʼsirining kuchayishiga va u orqali ifodalanayotgan mazmunning kitobxonlarga sodda, ravon va tez yetkazib berilishiga xizmat qiladi:

*– Anavi nima? – dedi bir payt qiz dahshat ichida. U yigitning yelkasidan qattiq gʻijimladi. Yigit ilkis bosh koʻtarib, qiz koʻrsatgan tomonga qaradi. Bulardan toʻrt daraxt naridagi keksa argʻuvon tagida nimaningdir junli boshi koʻrinardi. Bir juft **sovuq koʻz** choʻgʻday yiltillab turibdi!.. (“Ajina”).*

Oʻziga jalb qilmaydigan, yoqimsiz hosila maʼnosiga ega boʻlgan sinestetik metafora bir vaqtning oʻzida alanga, otash, taftni ifodalashda qoʻllaniladigan choʻgʻday sifati bilan semantik oppozitsiya hosil qilgan.

*U ham shuni sezarmidi, Farhodni koʻrganda nimanidir aniqlab olmoqchidek **sovuq-sovuq tikilib** qoʻyardi (“Shovqin”).*

Paradigmatik qatordagi ikki matnni oʻzaro qiyoslasak, birinchi matnda koʻzning yoqimsizligi, ikkinchi matnda esa qarashning yoqimsizligini ifodalangan.

Yuqoridagilardan tashqari sinestetik metaforalaning yana bir o'ziga xos stilistik-pragmatik xususiyati shundan iboratki, ular qahramonlarning psixologik va jismoniy holatlarini aks ettirish vazifasini ham bajaradi:

– *Xa-e, – dedi Xolnazar moyli qo'li bilan terlagan burnini ishqab. So'ng "Burningni art avval", degan Omonqulovning boloxonaga chiqqaniga ishonch hosil qilgach, changitib so'kindi* ("Sabil").

Xolnazarning Omonqulovni "changitib so'kishi"ning asosida uning ruhiy holati, o'zaro munosabatlari va ularning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeyi yotadi. Bolaning otaga bu kabi qo'pol munosabatda bo'lishining zamirida otaning o'gayligi, oilaviy munosabatlarda ayolning eridan ustunligi, oilada erlik va otalik o'rni yo'qligi, ikkinchi turmushi bo'lishi bilan birga o'z uyini tashlab xotining uyida yashashi, ayolning undan mavqe jihatdan ham ustunligi turadi.

So'ngi so'z o'rnida aytib o'tishimiz mumkinki, "sinesteziya o'quvchiga yozuvchi va shoirning dunyoqarashi va munosabatining o'ziga xosligini, uning atrofdagi voqelikka qarashini ochib beradigan muayyan stilistik belgidir" [Смолина, 2009: 102]. Shuningdek, sinestetik metaforalar metaforaning alohida shakli, chunki o'xshashlik yasash mexanizmi tufayli bir sezgi modallik chegarasidan chiqib, boshqa bir modallikning ta'sir doirasiga o'tadi va gapning mazmunini o'zgartiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Эркин Аъзам. Танланган асарлар: 4-жилд. Роман, янги аср хикоялари, эски дафтар. – Тошкент: "Sharq" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2021. – 552 б.
2. Галеев Б.М. Синестезия в мире метафор // Обработка текста и когнитивные технологии (материалы межд. конф.). – Москва-Варна, 2004, – С. 33-42.
3. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: "Mumtoz so'z", 2010. – 288 б.
4. Моисеева С.А. Синкретизм эмпирийных прилагательных и синестезия // Современные проблемы языкознания, литературоведения, межкультурной коммуникации и лингводидактики = Actual problems of linguistics, literature studies, intercultural communication and linguodidactics: сб. науч. ст. междунар. науч. конф., – Белгород, 12-14 мая 2014 г.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: учеб. пособие. – СПб.: Питер, 2007. – 782 с.
6. Смолина А. Н. Синестезия как троп метафорического типа // Журнал Сибирского Федерального университета. Гуманитарные науки. – 2009. – Т. 2 – С. 101-108.

O'ZBEK ADABIY TILIDA ME'YOR MUAMMOSI

Nabiyeva Sh.I., QDU doktoranti

Annotatsiya: Ushbu tezisdan imlo bilan bog'liq eng asosiy muammolardan biri – bu joriy me'yorlarning qotib qolganligi, adabiy tilning imloviy me'yorlarini

belgilash hamda o'zbek adabiy tili rivojiga hissa qo'shayotgan lug'atlar haqida, ularning ilmiy asoslanishi borasida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: imlo lug'ati, imloviy shakllar, orfogramma, o'zlashmalar, imlo me'yori.

Bugungi kunda imlo bilan bog'liq eng asosiy muammolardan biri – bu joriy me'yorlarning qotib qolgani, isloh qilinmayotgani bilan bog'liq. O'zbek tilida tuzilgan ilk katta, akademik imlo lug'ati mualliflari lug'at so'z boshida o'z lug'atlari haqida quyidagi fikrlarni bildirgan edilar: “Adabiy tilning imloviy me'yorlarini belgilash nihoyatda qiyin va mas'uliyatli ish. Imlo masalalari o'zbek tilshunosligida hali yetarli ishlanmagan va ilmiy umumlashtirilgan emas. Asar mualliflari buni to'lig'icha his etishadi va lug'atda berilgan ba'zi so'zlarning imloviy shakllari haqida boshqacharoq qarashlarning bo'lishi ehtimolligini inkor etishmaydi” [Иброҳимов ва б., 1976: 5]. Ushbu lug'atga 1981-yilda nashr etilgan o'zbek tilining akademik leksikologiyasi mualliflari ham o'z davrida “...mukammal emas, mavjud o'rtacha hajmli lug'atlardan mukammalroq imlo lug'atidir” [Ҳоҷиев ва б., 1981: 300] deb baho bergan edilar.

2013-yilda nashr etilgan nisbatan so'nggi “O'zbek tilining imlo lug'ati”ni garchi lug'at mualliflari shu vaqtga qadar yaratilgan imlo lug'atlaridan “a) so'zligining ancha boyligi; b) imlosi qiyin va munozarali bo'lgan va hozirgacha imlo lug'atlari sahifalaridan tushirib qoldirilayotgan leksemalarni ham qamrab olgani; v) nashr etilgan va etilayotgan boshqa tip lug'atlar(ikki tilli, terminologik, izohli lug'at va b.)dagi ijobiy imloviy tajribalarni ham hisobga olgani; g) o'zbek imlosi amaliyotida keyingi paytda yuzaga kelgan va ilmiy jamoatchilik tomonidan to'g'ri deb topilayotgan ba'zi orfografik o'zgarishlarni ham hisobga olgani bilan farqlanadi” – deb tavsiflasalar-da, bundan qariyb qirq yil oldin nashr etilgan o'zbek tilidagi birinchi akademik imlo lug'ati mualliflari tomonidan aytilgan yuqoridagi fikrni takrorlaydilar va “Adabiy tilning imloviy me'yorlarini belgilash g'oyatda mas'uliyatli va qiyin ishdir. O'zbek lug'atchiligi tarixida hozirga qadar turli tipdagi o'nlab imlo lug'atlari tuzilgan bo'lsa-da, bu tip lug'atlarni tuzishning ilmiy asos va tamoyillari, lug'atga kiritish lozim bo'lgan materialning xarakteri va tarkibi, imlo lug'atlari bilan kundalik yozuv amaliyotida yuz beradigan tafovutlar va ushbu asosda imlo qoidalarini takomillashtirib borish kabi ko'pgina masalalar o'zbek tilshunosligida hali yetarli tadqiq qilinmagan hamda nazariy asoslanmagan. Shu sababli har qanday imlo lug'atida ham ayrim nuqsonlar, munozarali o'rinlar bo'lishi tabiiy” [Bahriddinova, 2021] ekanini tan oladilar. Zero, filologiya fanlari doktori, professor Nusratullo Jumaxo'ja “...hozir mavjud imlo qoidalariga asoslangan, tegishli davlat idoralari tomonidan tasdiqlangan birorta rasmiy, mukammal imlo lug'atiga ega emasmiz, ... bu borada yagona huquqiy mexanizm yaratilmagan... R.Jomonov tilga olgan boshqa lug'atlar bilan birga 2013-yilda chop etilgan “O'zbek tilining imlo lug'ati”ni ham yangi, rasmiy lug'at sifatida qabul qilib bo'lmaydi. Unda yuzlab xato va tushunmovchiliklar bor”, filologiya fanlari doktori, professor B.Bahriddinova “O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari” tasdiqlanganiga chorak asr o'tyaptiki, mustaqil davlatning rasmiy tili bo'lgan ona tilimizning ilmiy me'yorlarini belgilab beruvchi asosiy mezon – imlo me'yorlarini

aniq belgilab beradigan yagona va mukammal dasturulamalga ega emasligimiz ajablanarli” [Иброҳимов ва б., 1976]. Ushbu xulosalarning nechog‘li asoslilikini o‘rganish maqsadida ayni paytda amalda bo‘lgan, deyarli barchasining birinchi sahifasida “O‘zbekiston Respublikasi FA Tilshunoslik instituti ilmiy kengashi nashrga tavsiya etgan” deb yozib qo‘yilgan imlo lug‘atlarida muayyan so‘zlarning berilishini tahlil qilamiz:

O‘TIL[5]	O‘TKLAIL[6]	O‘TIL[7]	O‘TIL[8]
adab va odob	adab yoki odob	adab (ta’zir) odob (axloq)	adab va odob
—	apellatsiya	apellatsiya	apellyatsiya
—	amri ma’ruf	—	amrima’ruf
—	aksi sado	aks sado	akssado
—	antisiklon	antisiklon	antitsiklon
—	arosat	arosat	arasot va arosat
koeffitsent	koeffitsiyent	koeffitsiyent	koeffitsiyent
junbish	junbish	junbush	junbish
zayl	zayil	zayl	zayl
—	munkullamoq	munkillamoq	munkillamoq
—	rizqiro‘z	rizqi ro‘z	rizq-ro‘z
sufior	sufior	sufiyor	sufiyor
senariy	—	ssenariy	ssenariy
sentabr	sentabr	sentabr	sentabr
vaholanki	vaholanki	vaholanki	vaholonki
naqarot	naqorat	naqarot	naqarot
xayrixoh	xayrixoh	xayrxoh	xayrixoh

Aksariyat lug‘atlarda yuqorida sanalgan muammolar bilan bir qatorda izofali birikmalar, qo‘shma so‘z qismlarining qo‘shib yoki ajratib yozilishi, so‘zning paronim yoki variantdosh so‘z ekanligi bilan bog‘liq talay tafovutlar ham uchraydi. *URL, SMS, MMS, Scopus, Times New Roman, Misrosoft Word, Moodle, ZOOM, HEMIS* kabi sohaviy atamalar nari tursin, ayni paytda faol leksikaga xos so‘zga aylangan o‘zlashmalar, masalan, *beeline, usell, e-mail, YouTube, Chrom, Galaxy, SHAREit, Wi-Fi, Bluetooth, Screenshots, Google, WhatsApp, viber, twitter, skupe, Iphon* kabilarni ham o‘zbek tilidagi orfogrammasi belgilanmagan, biror lug‘atda uchramaydi. Ko‘pchilik foydalanadigan mobil telefonlar uchun yaratilgan imlo ilovalarning asosi ham yuqorida tilga olingan lug‘atlarga tayangani bois mukammal emas.

Hozirgi o‘zbek tilida amalda bo‘lgan akademik me’yoriy izohli lug‘at — “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ga yozilgan kirish qismida mualliflar lug‘atning me’yoriy lug‘at ekaniga izoh berar ekanlar, me’yorni payqash, me’yoriy holatlarni ajratib olish oson ish emasligi, shu sababli adabiy til me’yorlarini belgilashda lug‘atda ayrim kamchiliklar, munozarali, bahsli hollar bo‘lishi tabiiyligiga urg‘u beradilar va “... me’yoriy lug‘at adabiy til me’yorini belgilashga intilar ekan, me’yorlarni abadiylashtirmaydi. Lug‘atning yuzaga kelishi, adabiy til me’yorini qat’iy, barqaror holga keltirish bilan birga, unda uzil-kesil hal etilmagan masalani

aniqlash va bartaraf qila borish uchun ham yordam beradi” [Мадвалиев ва б., 2006: 8] deb ta’kidlaydilar. Demak, har qanday me’yoriy lug’atning ilmiy va huquqiy asosi bo’lgan me’yorlar qat’iy bo’lmay, vaqt o’tishi bilan islohga ehtiyoj tug’ilishi, eskirishi mumkin. Zero, o’zbek tilining yangi akademik imlo lug’ati “So’zboshi”sida mualliflar ta’kidlaganlaridek, “... Imlo qoidalari imlo lug’atining ilmiy-nazariy asosi. Binobarin, qabul qilingan imlo qoidalari ilmiy jihatdan asosli, amaliy jihatdan qulay, iloji boricha pishiq puxta bo’lmog’i kerak. Ammo har qanday imlo qoidalari ham ideal darajada mukammal bo’la olmaydi...”.

Umuman, jahon ortologiyasida me’yorlarning qotib qolishiga salbiy qaraladi. O’z davrida me’yorlarni o’zgartirish tarafdori bo’lgan yagona olim S.Jonsonning 1755-yilda nashr etilgan “Ingliz tili lug’ati”(“A Dictionary of English Language”)ning kirish qismiga yozgan “Qoida, me’yorsiz natija samarali bo’ladi. Inglizlar qat’iy me’yorni talab etadi. Til esa tabiatan o’zgaruvchan. Uni bir me’yorda ushlab turib bo’lmaydi. Balki me’yorni o’zgartirish kerakdir” [Jonson, 1755] degan fikri keltirilgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Bahriddinova B.M. Ona tilimiz taraqqiyotida yangi bosqich: muammo va yechimlar // <http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/anons/159>
2. Begmatov E.A., Madvaliyev A.P. O’zbek tilining imlo lug’ati (85000 so’z) / Professor N.Mahmudov tahriri ostida. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 528 b.
3. Иброҳимов С.И., Бегматов Э.А., Аҳмедов А.А. Ўзбек тилининг имло луғати. – Тошкент: “Фан”, 1976. – 632 б.
4. O’zbek tilining imlo lug’ati. Tuzuvchilar: Panasenko E.D., Umarov E. – Toshkent: “Iqtisodiyot va huquq dunyosi”, 1998.
5. O’zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug’ati. Tuzuvchilar: Tog’ayev T., Tavaldiyeva G., Akromova M. – Toshkent: Sharq, 1999.
6. O’zbek tilining imlo lug’ati. – Toshkent: “O’qituvchi”, 2011.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
8. Ўзбек тили лексикологияси. Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиёв, А.Аҳмедов. – Тошкент: Фан, 1981. – 316 б.
9. Samuel Johnson’s *A Dictionary of the English Language*. 1755. URL:<https://www.bl.uk/collection-items/samuel-johnsons-a-dictionary>

FRAZEMA VA LEKSEMANING SEMANTIK-STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Rahmatova Y.Sh., NavDPI tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada frazema hamda leksemaning ma’noviy va shakliy tuzilishidagi o’zaro o’xshash va farqli jihatlar, leksik, grammatik xususiyatlari tahlillar asosida ochib berilgan.

Kalit so’zlar: frazema, leksema, komponent, yarim kalka, grammatik forma, asimmetriya, simmetriya.

Muayyan bir xalqning tarixi, mental xususiyatlari, xususan, ma'naviy-madaniy saviyasi, dunyoqarashi, moddiy turmush tarzi, betakror qadriyatlari, milliy va diniy mansubligi asosida shakllangan leksikasida frazeologizmlar ham chuqur joy olganligi, ushbu leksik birliklar shu xalqning asrlar osha takomillashgan ma'naviy bo'y-bastini ko'rsatib turadi.

Leksik birlik sifatida frazema va leksemaning ma'noviy strukturada ham, shakliy strukturasi ham o'xshashlik bo'lishi tabiiy. Ular quyidagilardan iborat: Frazeologik birlik ham, leksik birlik ham o'zlashma bo'lishi mumkin, yangi yoki eskirgan bo'lishi mumkin.

Frazeologik kalka deganda, u, bir tildagi iboraning ikkinchi tilga so'zmaso'z shunday tarjima qilinishini ko'zda tutadiki, tarjima qilingan ibora originaldagi iboraga leksik sostav jihatidan to'la mos keladi. Masalan, *Amerika ochmoq* frazemasi yarim kalka (*Открыть Америку*) yo'li bilan o'zlashgan bo'lib, kitobiy uslubga xos frazeologik birlik sifatida o'zbek adabiy tiliga singigan [Йўлдошев, 1998: 31] bo'lsa, o'zbek tiliga yarim kalka yo'li bilan o'zlashgan leksemalar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Masalan: *полу-автомат* – yarim-avtomat, *двопесчнопма* – sport saroyi kabi.

Frazema va leksemaning ma'noviy strukturada ham, shakliy strukturasi ham o'xshashlik bo'lishi bilan birga, ma'lum farqlanishlar mavjuddir. Biroq asos va yasama tuzilishga egalik leksemalarga xos xususiyatdir. Yasama leksema asos va affiksning semantik motivatsiyasiga asoslangan holda yuzaga chiqadi. Bunda yasama so'zning ma'nosi yasovchi komponentlarning ma'nosi bilan motivlanadi, shu komponentlar ma'nosidan kelib chiqadi. Masalan, *kitob+sevar* – *kitobsevar* (*kitob mutolaa qilishni sevuvchi*), *sotmoq+olmoq* – *sotib olmoq* (*biror narsani birortadan pul berib olmoq / keltirmoq*). Yasama so'zga asos bo'lgan komponent – so'z yasaliish asosi, motivlovchi asos, undan hosil bo'lgan so'z motivlanuvchi so'z deyiladi.

Leksemada grammatik formaning o'zgarishi, yangi grammatik formaga o'tishi, odatda, ikkinchi bir grammatik ma'noning yuzaga kelishi bilan aloqadordir. Biroq mavjud barcha leksemalar grammatik forma qabul qilavermaydi. Frazeologizmlar xususida ham shunday deyish mumkin.

Gap tarkibida kelganda frazeologizmlar grammatik formalarni olish yoki olmasligiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) grammatik formalarni qabul qiluvchi frazeologizmlar; 2) grammatik formalarni qabul qilmaydigan frazeologizmlar. Natijada ushbu formalarni qabul qilgan frazeologizmlar turli sintaktik pozitsiyaga xoslanadi. Masalan, bosh qotirmoq frazeologizmining har ikkala komponenti ham grammatik formani qabul qiladi. Ayrim o'rinlarda grammatik forma frazemaning birinchi komponentiga qo'shiladi. Masalan: *Boshimni qotirdi, boshingni qotirdi, boshini qotirdi; boshimizni qotirdi, boshingizni qotirdi, boshlarini qotirdi* kabi. Masalan: *Bu o'jar savol ustida bosh qotirarkan, banogoh yangi direktorning qalamkash ekanligi esiga tushib ketdi.* (Y.Xudoyqulov).

Ayrim o'rinlarda esa ikkinchi komponentiga qo'shiladi. Masalan: *Bosh qotirdim, bosh qotirding, bosh qotirdi; bosh qotirdik, bosh qotirdingiz, bosh*

qotirdilar kabi. Masalan: *Jamshid ana shu qaltis savolga javob topish ustida bosh qotirardi*. (Y.Xudoyqulov).

Yana bir o'rinda ikki komponentli frazemalarning har ikkala komponenti ham grammatik formani oladi. Masalan: *bosh(imni) qotirdim, bosh (imni) qotirding, bosh(imni) qotirdi, boshimizni qotirdik, boshingizni qotirdingiz, boshlarini qotirishdi* kabi. Masalan: *Ha, bundan buyon Gulruxning boshini qotirmang*. (Y.Xudoyqulov).

Shaxs-son ma'nosini anglatuvchi grammatik forma birinchi komponentga qo'shilganda, Ya'ni *boshimni qotirdi* tarzida kelganda "Ish-harakat boshqa kishi tomonidan amalga oshirilganligi", ikkinchi komponenta qo'shilganda, ya'ni *boshini qotirdim* tarzida kelganda "Ish-harakatni harakat bajaruvchisining o'zi amalga oshirmaganligi", grammatik forma har ikkala komponentga qo'shilganda, ya'ni *boshimni qotirdim* tarzida kelganda "Ish-harakatni bajaruvchi ham, bajartiruvchi ham bitta ekanligi" anglashiladi.

H.Ne'matov frazeologik birliklarning ifoda va mazmun planida asimmetriya (bir-biriga to'liq mos kelmaslik) mavjudligini ta'kidlab, *tarvuzi qo'ltig'idan tushdi* jumlasining ichki tomoniga diqqat qaratadi. *Olim tarvuzi qo'ltig'idan tushdi* konstruksiyasini nutqiy hosila, ya'ni o'zbek tilidagi [tarvuz], [qo'ltiq], [tush] leksemalarining ma'lum grammatik formalar bilan birikishi va shu asosdagi [ega – vositali to'ldiruvchi yoki hol – kesim] modelining nutqda yuzaga chiqishi, nutqiy hosila qismlarining o'z mazmun va ifoda rejasining mustaqilligini, alohidaligini saqlaganligi, bu holatda ifoda rejasi bilan mazmun rejasining mosligi mavjud deb qaraydi. *Olim tarvuzi qo'ltig'idan tushdi* formasi frazeologik birlik bo'lib kelganda ifoda va mazmun rejalari orasida simmetriyaning yo'qligi, butun jumla semantik jihatdan qayta qurilib, "bo'shashmoq" ma'nosi uchun xoslanib qolganligini ta'kidlaydi va frazeologik birlik sifatida tahlil qiladi [Неъматов ва б., 1993: 17-18]. Masalan: *Yodgor Qodir bosh rejissyor bilan xayrlashib, telefon go'shagini o'rniga qo'yarkan, dili xira tortdi, tarvuzi qo'ltig'idan tushdi...* (Y.Xudoyqulov).

Til birliklarining ifoda va mazmun jihatlari o'zaro dialektik bog'lanadi. Ifoda ramziy belgisiga ko'ra nisbiy mustaqillikka ega. Frazemalar ham "...mohiyatan o'zida tayyorlik, majburiylik, ijtimoiylik belgilarini mujassamlashtirganligi bois, bir atov birligi, bir leksemaga teng birlik sifatida qaralib, yaxlit holda LSQning bir uzvini to'ldiradi" [Sayfullayeva va b., 2009: 305]. Frazeologik birlikka xos shakl va mazmun sintagmatik nomutanosibligi tushunchasi frazeologik birlik konstruksiyasida qatnashuvchi birliklar orqali aniqlanadi. Frazeologik birlik tarkibidagi leksemalar leksik ma'nosi bilan nomutanosiblikni yuzaga keltiradi. Bunda bir so'z shakli ikkinchi so'z shakli bilan sintagmatik aloqaga kirishib butunlikni vujudga keltiradi. Yuzaga kelgan butunlik tarkibida leksemalarning leksik ma'nosi, semasi inkor etiladi – barham topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
3. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T., 2009.
1. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд, 1998.

QIZIL RANG BILAN BOG‘LIQ LEKSIK BIRLIKLARNING LINGVOKULTURALOGIK TALQINI

Toshova X.S., NavDPI tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ma’lumki, dunyo xalqlari ranglarga millatining e’tiqodiy qarashlaridan kelib chiqqan holda yondashadi, masalan, *qizil* leksemasi muayyan bir tilda alohida leksema sifatida qo‘llanish bilan birga, til va madaniyat uyg‘unligini ifodalovchi leksik birlik sifatida ham ifodalanadi. Qizil belgi bildiruvchi leksemasi denotativ ma’no bilan bir qatorda, konnotativ ma’noni ifodalash maqsadida ham qo‘llaniladi. Bu ko‘chma ma’no frazeologizmlar, maqollar, matallarda o‘z aksini topadi.

Kalit so‘zlar: qizil, alvon, qirmizi, ibora, maqol, leksema, denotativ ma’no, konnotativ ma’no.

Tilda ranglarning alohida leksik-semantik guruhni tashkil etishi har bir millatning mentaliteti, saviyasi, ruhiyatida ranglar ramziy ifodasining mavjudligi bilan belgilanadi. Shu ma’noda, ranglarning ramziy ma’nolarida til va madaniyatning uyg‘unligi o‘z aksini topadi.

Ranglar tilimizda muayyan rang-tus semasini ifodalash bilan bir qatorda, turli hosila ma’nolarni ham aks ettiradiki, bu konnotativ ma’nolarda xalqning e’tiqodiy qarashlari ifodalanadi. Konnotatsiya, ayniqsa, frazeologik birliklarda nihoyatda kuchli bo‘lib, ularda yana ham oydinroq ko‘zga tashlanadi.

Qizil leksemasining etimologiyasida “qon rangidagi”, “alvon”. “Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan, bu sifat asli “qizil tus ol” ma’nosini anglatgan qyz – fe’lidan -yl qo’shimchasi bilan yasalgan; keyinchalik y unlilarining qattqlik belgisi yo‘qolgan: *qyzy-l-qizil*” [Rahmatullayev, 2000: 539].

O‘zbek tilining izohli lug‘atida qizil leksemasi qon rangidagi; alvon, qirmizi ma’nolari bilan ifodalangan.

Xalqlar o‘rtasida bu rangning bir qancha ramziy ma’nolari bor. Masalan, Hindistonda qizil muhabbat va hayot rangidir. Rim va Vizantiyada kuch va buyuklikni, Fransiya esa aristokratlar rangi, Xitoyda baxtni, Yaponiyada xavfni anglatgan. Shu sababli yapon multfilmlarida qahramonning g‘azabini, qahrini aks ettirish uchun qizil rangdan ko‘p foydalaniladi [<https://oriftoilib.uz>]. Tasavvufda qizil irfonni, ya’ni bilish, anglash kabi ramziy ma’nolarini ifodalaydi. Xuddi shu kabi quvonch, go‘zallik, sevgi, adovat, hasad, ijobiy-salbiy kabi ko‘chma ma’nolar qizil rang bilan bog‘liq frazeologizmlarda ham aks etadi. Biz o‘zbeklarda esa bu rang bilan bog‘liq qizarmoq, qizarishmoq, qon qaro qaqshatmoq, sovuqqon, qon qilmoq, qizil taxta, qizil imperiya, qizil armiya, qizilbosh, qizilni ko‘rsa xizr ham yo‘ldan ozadi, qizil xizrni aynitar, qizil yuzing qizartirma, uzun tilingni qisqartir kabi frazeologik birliklarda o‘ziga xos konnotativ ma’nolarni ifodalaydi.

Bilamizki, *qizarmoq*, *qizarishmoq*, *qizillik* kabi leksik birliklar qizil leksemasi asosida yuzaga kelgan bo‘lib bu leksik birliklarda *qizil* konnotativ ma’no ifodalashga xizmat qilgan: *Qizarmoq* “nojo‘ya, nomaqbul xatti-harakati, qilmishi, aybi, kamchiligi va shu kabi holatlar uchun kimsa oldida xijolat tortmoq, izza holatga tushmoq” [Мадвалиев, 2006: 276] ma’nolarini; *qizarishmoq* “san-manga bormoq, achchiqlashmoq, aytishmoq” [Мадвалиев, 2006: 276] kabi ma’nolarni;

qizillik “biror bir holat, vaziyatdan uyalish, xijolat bo‘lish” ma’nolarini ifodalaydi. Masalan, *Qizarmoq*: Turobjon **qizardi**. U bir zamon betob o‘rtog‘ini yo‘qlab eltgan tarvuzini, bemaza chiqqan bo‘lsa kerak, sigirning oxurida ko‘rib shunday xijolat bo‘lgan edi (A.Qahhor “Anor”).

Qizillik: Boburning yuziga nafis **qizillik** yugurdi. U uyalganini sezdirgisi kelmay, boshini egdi-yu, o‘z tizzalariga ko‘z tikdi (P.Qodirov “Yulduzli tunlar”).

Qizarishmoq. Yo‘qchilik o‘lsin, ikkovining ham tori tarang, sal narsaga **qizarishib** qoladi (“Mushtum”).

Qizil ko‘chma ma’noda ichkilik ma’nosini ham bildiradi. Masalan,

– *Xo‘sh, nima buyuramiz? – so‘radi labini yalab Salimboyvachcha.*

– *Qattiqrog‘i bo‘lsin, men konyak, – javob berdi paxtachi Jamolboy.*

– *Qo‘ying, men qizil ichaman, – dedi Salimboyvachcha* (Oybek “Qutlug‘ qon”).

Qizil leksemasida aks etgan konnotativ ma’nolar qizil bilan ifodalangan frazeologik birliklarda ham o‘z aksini topadi.

Xalq og‘zaki ijodida qizil rangning qo‘llanilishi nisbatan faol, masalan, xalq maqol va matallarida keng qo‘llaniladi.

Bilamizki, badiiy adabiyotimizda Xizr obrazi afsonaviy homiy, mangu tiriklik bulog‘idan “obi-hayot” ichgan va natijada umri boqiy bo‘lgan, shuningdek, insonlarning mushkul ahvollarida paydo bo‘lib, ularning mushkulotini oson qiluvchi yoki kimki uni ko‘rsa, shu insonni baxtli qiluvchi obraz sifatida gavdalantiriladi. Aynan shu jihat folklor namunalarida ham kuzatiladi. Masalan, **Qizilni ko‘rsa Xizr ham yo‘ldan ozadi** maqola bor. Ushbu maqolda *Xizr* so‘zi qizil so‘zi bilan distant joylashgan, ma’lumki qizil leksemasi “...qizil-oltin, tilla, tanga” ma’nolarida qo‘llanilib, “Qizil Xizrni aynatur”, “qizildan qozi ham uyaladi” [Шомақсудов ва б., 1990: 486] kabi variantlari ham mavjud.

Qizil yuzing qizartirma, uzun tiling qisqartir – bu maqolda esa qizarmoq fe‘lining konnotativ, ya’ni nojo‘ya, nomaqbul xatti-harakati, gapirganda har qanday kerak-kerakmas so‘zlarni gapirib uyalib qolish kabi holatlar uchun kimsa oldida xijolat tortmoq, izza holatga tushmoq. [O‘zbek xalq maqollari, 2005: 324].

Oqi oqqa qizili qizilga ajralib frazeologik birikmasida oq va qizil leksemalari konnotativ ma’no, ya’ni balog‘atga yetgan 13-15 yoshli qizlar, go‘zal, bo‘y-basti bejirim ma’nolarini ifodalash uchun qo‘llanilgan. Masalan, *Oradan yillar o‘tib, Zulfiya qizili qizilga, oqi oqqa ajralib go‘zal qizga aylandi* (S.Tursunov “Chavandozning ko‘ngli”). Bu iboraning o‘rni almashib qo‘llanilish holati ham kuzatiladi. Har ikki holatda ham qiz bolaga nisbatan qo‘llanilib, variantdosh hisoblanadi: *qizili qizilga, oqi oqqa ajralib//oqi oqqa, qizili qizilga ajralib*. Masalan, Bir mahallar mittigina, ko‘rimsiz qiz edi. Endi bo‘yi cho‘zilib, rang tortibdi, *oqi oqqa, qizili qizilga ajralib*, boshqacha bo‘p qopti (M.Ahmedova “Uyga qaytish”).

Frazemalar tarkibida *qizil* leksemasi o‘rnida ot turkumiga mansub *qon* lemmasining qo‘llanilganligi kuzatiladi. Masalan, *qon-qaro qaqshatmoq* iborasi tarkibida bu jihatni ko‘rish mumkin. Frazema “qattiq pand yemoq, og‘ir

musibatga, kulfatga duchor bo'lmoq, zor-zor yig'lamoq, qaqshab yig'lamoq" [Содиқова, 1974: 93] ma'nosini beradi. Masalan:

1. "Og'ir musibatga, kulfatga duchor bo'lmoq" ma'nosida: *Bu savdo siz-u bizning boshimizdagina emas, chor Rossiyasida qon-qaro qaqshab yotgan barcha kambag'allar boshida bor* (M.Ismoiliy).

2. "Zor-zor yig'lamoq, qaqshab yig'lamoq" ma'nosida: *Bozor qo'ylarni topolmasligiga ishongandan keyin boshiga tuproqlar sochar va qon-qora qaqshab yig'lardi* (S.Ayniy "Doxunda").

Yuragi qon bo'ldi / yuragini qon qildi / bag'ri qon bo'ldi kabi frazeologik birliklarida ham qizil leksemasi qon so'zi orqali ifodalangan, ya'ni "qattiq siqilmoq, xun bo'lmoq, g'am-hasrat bilan to'lgan, ezilgan" kabi ma'nolarni ifodalagan. Bu frazeologik birikmalar variantdosh birikmalar hisoblanadi. Masalan, Ichimni yondirgan, *yuragimni qon qilgan* "Ona..." faryodi ila...Bu ovozga, bu hidlarga, bu mehr, bu quchoqqa qanchalar mushtoq edim... Jannat xola Ikromjon cho'lga ketgandan beri yolg'iz uyda uymalayverib *yuragi qon bo'lib ketdi* (S.Ahmad "Ufq"); *Tuynugin ochib alarning holidin olsam xabar, Yuzlariga parda tortuqliq, tururlar bag'ri qon* (Uvaysiy).

Qon yutmoq – ich-ichidan qattiq qayg'urmoq, azoblanmoq kabi ko'chma ma'nolarni ifodalaydi. Masalan:

*Jon bolam, jonim bolam, qaylardasan, bergil xabar,
G'amda boshim, ko'zda yoshim, ichganim bo'ldi zahar.
Za'farondek sarg'ayurman hasratingda qon yutib,
Ko'zlarimning nuri ketdi yo'llaringga ko'z tutib* (O'.Hoshimov).

Qoni qaynadi iborasi qizishdi, jahli chiqdi, achchiqlandi kabi ko'chma ma'nolarni ifodalaydi. Variantlari: *qiziqqonlik qildi, achchig'i keldi, zardasi qaynadi*. Masalan, Sultonmurod bilan Onatoy **qonlari qaynab** bir-birlarini ayamay mushtlashar va tinmay bir-biriga tashlanishardi. Oqibat nima bilan tugashini – yo o'lish, yoki ro'molchani qaytarib olish ekanligini his etgan Sultonmurod faqatgina: "Ber! Ber deyman!" so'zlarini takrorlardi (Ch.Aytmatov).

Qon bilan bog'liq yana bir frazeologik birlik **sovuqqonlik** iborasidir. Bu iboraning ikki xil ma'nosi mavjud:

1. Bo'lar-bo'lmasga hovliqib yoki tutoqib ketmaydigan; og'ir, vazmin, sovuqqon odam [Мадвалиев, 2006: 542]: "Musulmonqul Normuhammad qushbegiga besh ming sipoh qo'shib, Toshkand ustiga jo'natqan!" Bu xabarlar xalq tomonidan juda oddiy, ortiqcha **sovuqqonlik** bilan qarshi olindilar (A.Qodiriy "O'tkan kunlar").

2. E'tiborsizlik, beparvolik. O'z ishiga sovuqqonlik bilan qaramoq [Мадвалиев, 2006: 542]. Masalan, U odam otmagan, biroq undan ko'plar qo'rqishardi, uni yolg'iz uchratganda xushomad qilishar, gavjum joylarda unga yaltoqlanib ovi baror olib turganmi ekanini so'rashardi. Omon **sovuqqonlik** bilan qisqa javob berardi (Sh.Xolmirzayev "Omon ovchining o'limi").

Yuqoridagi qon bilan bog'liq iboralar qonning qizil bilan aloqadorligi uning qizilligi asosiga qurilgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, qizil leksemasi rang-tus bildiruvchi sifat bo‘lib, leksik ma’nosidan kelib chiqqan holda ramziy, majoziy, konnotativ ma’nolarni ham ifodalaydi. Qizil rang frazeologik birliklarda, maqollarda, birikmalarda o‘ziga xos ijobiy-salbiy ma’nolar aks etadi. E’tibor qaratadigan bo‘lsak, milliy-madaniylikni ifodalovchi birliklarda ranglarning o‘ziga xos beqiyos o‘rni mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Қ ҳарфи. – Т.: ЎЗМЭ, 2006.
2. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. С ҳарфи. – Т.: ЎЗМЭ, 2006.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (turkiy so‘zlar). I jild. – T.: Universitet, 2000.
4. Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Т.: Фан, 1974.
5. O‘zbek xalq maqollari. – T.: Sharq, 2005.
6. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. – Т.: ЎЗСЭ, 1990.
7. <https://orifolib.uz>

“HOTAMNOMA” ASARIDAGI AYRIM SO‘ZLARING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Abdumannotova N.A., SamDU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Maqolada saxiylikning oliy timsoli Hotami Toy va uning qahramonliklari tasvirlangan xalq kitobi – “Hotamnoma” matnidagi ayrim so‘zlarning leksik-semantik xususiyatlari haqida fikr bildirilgan.

Kalit so‘zlar: folklor leksikasi, leksik semantik xususiyatlar, “Hotamnoma”, denotativ ma’no, konnotativ ma’no.

Folklor asarlari barcha davrlarda olimlarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Ulardagi syujet, obrazlar, xarakter qirralarini tasvirlash, ochib berishda asosiy tendensiyalar yaratilgan. Ular xalq og‘zaki ijodi asarlarining syujeti, ularni harakatga keltiruvchi motivlar, obrazlar gallereyasi, qardosh va qardosh bo‘lmagan xalqlar og‘zaki ijodida mavjud bo‘lgan sayyor syujetlarning o‘xshash va farqli jihatlarini tahlil qilishda ko‘zga tashlanadi. Bugun jahon, shuningdek o‘zbek tilshunosligida ham folklor asarlari matnining til xususiyatlarini turli aspektlarda tadqiq qiluvchi yangi yo‘nalish – lingvofolkloristikaning taraqqiyoti natijasida folklor asarlari nafaqat sof folkloristik nuqtayi nazardan, balki lingvofolkloristik jihatdan ham tahlil qilinayotganligi quvonarli holat. Lingvofolkloristik tadqiqotlar tilshunoslikka nima beradi? degan savolga rus tadqiqotchilari javob topishgan edi. Xususan, xalq og‘zaki ijodi matnlari tarkibidagi so‘zlar ma’nosining bir talay tarbiyaviy jihatlarini bor, xalq og‘zaki ijodi tili millat tilining saqlovchi mezonidir. “xalq tili o‘z mohiyatiga ko‘ra qanday bo‘lsa barcha tabiiy xususiyatlari bilan shundayligicha xalqning og‘zaki ijodida saqlanib qoladi” – deb yozadi Bodyanskiy. Atoqli rus pedagogi K.D.Ushinskiy folklorga axloqiy tarbiyaning ishonchli vositasi, uning tiliga esa ona (millat) tilini o‘rganish va milliy

madaniyatni tarbiyalashning mukammal usuli [Хроленко, 2001: 8] sifatida yondashadi.

O'zbek tilshunosligida folklarning turli janrlari: xalq dostonlari qo'shiqlari, maqollari, topishmoqlari matnining til xususiyatlari tilshunos olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Biz quyida xalq kitobi "Hotamnoma" matnida qo'llanilgan ayrim so'zlarning leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilishga harakat qildik.

Fors-tojik tadqiqotchilarining fikricha, "Hotamnoma" xalq afsonalari "Ayyor Samak" ("Samaki Ayyor"), "Amir Xamza qissasi" (Qissai Amir Hamza) asarlari kabi yozma adabiyotga og'zaki xalq afsonalarini yozib olish asosida kirib keldi. XVI asr oxiri – XVII asrning birinchi yarmigacha og'zaki shaklda va xalq dostonlari xotirasida mavjud bo'lgan "Hotamnoma" yozma adabiyotga asta-sekin kirib bordi va fors-tojik hikoya nasrining eng ko'p o'qiladigan kitoblaridan biriga aylandi. Fors-tojik qissa nasri o'z taraqqiyot va takomillashuv jarayonida yozma va og'zaki adabiyot bilan aloqada bo'lishi tufayli o'ziga xos til va bayon uslubi hamda badiiy xususiyat kasb etgan. Asrlar davomida hikoyachilar o'z didi va bilim saviyasi, hikoya qilish mahorati darajasiga ko'ra asar matniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritib kelgan. Fors-tojik qissa nasri namunalari – "Ayyor samak", "Dorobnoma", "Abumuslimnoma", "To'rt darvesh", "Hotamnoma" va boshqalar qachon va qanday yozilgan va qanday tahrir qilinganligi masalasi ma'lum emas, ammo shu aniqlik, bunday asarlarda turli davrlardagi so'zlashuv tili xususiyatlari saqlanib qolgan, ammo bu asarlarning tili turli o'lkalarning shevasi va turli xalqning o'ziga xos so'zlashuv va adabiy tilidir va shuning uchun ham o'zining uslubiy va lingvistik xususiyatlari bilan tilshunoslik tadqiqotlari uchun qiziqarli bo'lishi mumkin. [Давлатзода, 2019: 85].

"Hotamnoma" ham tili, ham taqdim etish uslubi jihatidan kitob va so'zlashuv lug'atidan iborat. Boshqa tomondan, she'r va nasr qorishmasi asarning uslubiy xususiyatlaridan biridir. Asarning leksik-semantik xususiyatlari tahlilini biz quyidagi tamoyillar asosida tekshirib chiqdik:

1. Asarda fors-tojik, arab, turkiy tilga oid leksik birliklar statistikasi, semantik xossalari.
2. Asarda dennotativ va konnotativ ma'nolar.
3. Asarda metaforalar, ularning hosil qilinishi.
4. Asarda iboralar, maqollar va ularning pragmatik mazmuni.
5. Asarda til tarixi nuqtayi nazardan muayyan davrga oidlikni ifodalovchi leksik birliklar.

"Hotamnoma" asari Hotam at-Toyining turli qahramonliklari, sarguzashtlarini tasvirlaydi. Asarda, asosan, xalq og'zaki nutqiga yaqin bo'lgan fors-tojik qissa nasri tilining soddaligi, bayon qilish uslubi kuzatiladi.

"Hotamnoma" taqdimotiga asos bo'lgan sodd bayon uslubi, og'zaki adabiyotga xos til va uslub bilan bir qatorda ayrim hollarda qofiyali nasr (saj), qiyin arab tilidagi misralar ham qo'llangan. Shuningdek, asarda forscha so'zlar, iboralar va burilishlarni ham kuzatish mumkin. Asar tilining lisoniy va uslubiy xususiyatlaridan biri fe'llarning noodatiy shaklda qo'llanishidir. Xususan,

“talabonidan” (talab qilmoq), “kushonidan” (o‘ldirishga topshirmoq), “shyonidan” (yuvish), “to‘ro kunonidan” (o‘g‘irlik qilmoq) fe’llari shular jumlasidandir.

Asarda shuningdek, arab, fors-tojik, uyg‘ur, hind, turkiy tillarga oid so‘zlar qo‘llangan. Eng ko‘p foiz ko‘rsatkichi arab va fors-tojik tilidagi so‘zlar hissasiga to‘g‘ri keladi.

Arabcha so‘zlar	Forscha so‘zlar	Sof turkiycha so‘zlar	Uyg‘urcha so‘zlar	Hindcha so‘zlar
Taqobul- ro‘para, yuzma-yuz (Hn., 8)	Farovon- ko‘p (Hn., 70)	Tuymoq-sezmoq, bilmoq, tanimoq (Hn., 12)	Mangmoq- bormoq, jo‘namoq, yurmoq (Hn., 11)	Kutvol- qal’a soqchisi, mirshab (Hn., 21)
Firar-qochish (Hn., 8)	Payg‘om- xabar, darak (Hn., 66)	Tishi (<i>qadimgi turkiycha</i> - urg‘ochi, xotin (Hn., 104)	O‘bdan-yaxshi, juda, obdan (Hn., 11)	-
Sa’y-harakat qilish, urinish (Hn., 8)	Shavhar-er (Hn., 39)	Bulung (<i>qadimgi turkiycha</i>)- burchak, tomon Hn., 108)	Go‘rlamoq- kavlammoq, chuqur qazimoq (Hn. 15)	-
Hasham- xizmatchi, navkar (Hn., 9)	Tolob- hovuz, ko‘l (Hn., 41)	Yonchuq-yon cho‘ntak (Hn., 70)	Yonmoq- qaytmoq (Hn., 18)	-

Folklor matnlarida leksemalararo konnotatsiya yaqqol ko‘zga tashlanadi. Konnotatsiya biror elementning matnga kiritilishi natijasida vujudga keladi.

S.E.Nikitina ta’kidlaganidek, folklor tilining ko‘plab so‘zlari ikki xil hayot kechiradi: moddiy olamning belgisi sifatida va ramzlar, an’anaviy ma’nolarning keskin maydonining belgilari, ongsiz arxetipik tasvirlarning bir qismini amalga oshiradi [Никитина, 1993:14].

“Hotamnoma” asarida ham konnotatsiya folklor xarakteridan kelib chiqqan holda matn mazmunini kuchaytirish, voqelikni obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Xususan, bir o‘rinda yo‘lbars, qo‘y denotativ ma’noda hayvonlarning nomini anglatib keladi: *Ul andog‘ ediki, vaqtiki yo‘lbars ko‘rsa sahovat ko‘rg‘uzub, anga yemish berar edi. Yo‘lbarslar so‘zg‘a kirib andin borar manzilini so‘radi* (Hotamnoma). Ayni shu leksema boshqa o‘rinda konnotativ ma’no anglatadi:

Ul podshohning insof-u adlida yo‘lbars qo‘y birla bir joyda suv ichar edi [Хотамнома, 1988: 11].

Ushbu misolda yo‘lbars tasviri metaforik mazmun ifodalab, obrazlilikning oshishiga vosita bo‘lib xizmat qilgan. Bu tipdagi matnlarda denotativ ma’no asosiy bo‘lib chiqadi: mahalliy semantikaga ega leksema birinchi navbatda tavsif va tasvir vazifasini bajaradi va predmetlarning, harakatlarning ayrim boshqa xususiyatlarini tanishtirish uchun ishlatiladi – qo‘shiqda tasvirlangan voqea shu yerda sodir

bo'ladi. Biroq bu leksemalarning semantikasida an'anaviy ma'nolar mavjudligini inkor etib bo'lmaydi.

Xalqning estetik ideallarini bilvosita o'zida mujassam etgan folklor asarlarini ramzlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Binobarin, ma'noning konnotativ ramziy komponentining mavjudligi ham folklor so'zining semantik tuzilishining eng muhim xususiyatlaridan biridir, masalan:

Sel – tabiat hodisasi, tabiiy ofat (*sellarda qolmish erdi*), **sel** – o'tkinchi dunyo (*Dunyoni o'bdan bildiki, dunyo joyi seldur*);

Darvish (*forscha*: درویش – *turkcha* derviş – kambag'al) qalandar, qashshoq, o'zini **Alloh** yo'lida xizmat qilishga bag'ishlagan va o'zini o'zi kamolotga yetishtirish yo'liga kirgan **inson** (*Ey onaning joni, bu darvish podshoning murshididir*). **Darvish** – kamtarin inson, kamtar yashovchi shaxs (*Agar ulug'liqdin kun kechirmagi misli darvish. Darvish iltifotini bizga ko'rguzubdur*).

Qora – rang. Biror predmetning rangi, sifatlovchisi (*qora tun zulmatida kezib, manzilini axtara edi*). **Qora** – yovuz niyatli shaxsni sifatlovchi leksema (*Ul darvishning yuzi qora bo'lsunki, biz haqimizda shundoq ish qildi*).

Zar – boylik, xazina, oltin (*Podshoh ko'rdukim, aning qo'lida oncha zar bor edi. Musofirlarg'a taomu, muhtojlarga zar bergaysiz*). **Zar** – oroyish, zardek tovlanish, shodumonlik (*Andin keyin yeti g'orni ko'rgatti. Shohning zardek xotiri ochildi*);

Dashti biyobon – cho'l va sahrolar (*Bul dashti biyobonda shag'ollar yashar edi*). **Dashti biyobon** – oshiqlar maskani (*Aning rasmim shul, xonayi dashti biyobon*).

Asarda konnotativ ma'no denotativ ma'nodan tamoman uzoqlashmaydi. Shuningdek, Hotamnoma asari semantikasining o'ziga xos xususiyatlari haqida aytilganlarni umumlashtirib shuni ta'kidlash kerakki, folklor matni to'g'ridan to'g'ri ifodalangan (denotativ) va ishora tarzidagi (konnotativ) qismlardan iborat, folklor sememasi iyerarxik tuzilishga ega bo'lib, folklor so'zi ko'rinadigan (matnli) va ko'rinmas (matn ortidagi) qismlardan iborat. Quyidagi turdagi semalar o'z ichiga oladi:

- gipersema umumiy tematik ma'noni ifodalovchi gipersema;
- denotativ to'g'ridan to'g'ri (umumiy til) ma'noni ifodalovchi denotativ sema;
- konotativ ya'ni qo'shimcha ma'noli va uslubiy ma'nolarni ifodalovchi konnotativ semalarda.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, "Hotamnoma" asarida leksemalar sememasi tarkibida sanab o'tilgan sema turlari alohida emas, ularni "sof shaklida" ajratish qiyin, ba'zan deyarli imkonsizdir, ular bir-biriga kirib boradi, bu esa semantikaning tarqalishiga olib keladi. Folklor matnidagi so'z, bir tomondan, xalq og'zaki ijodi so'zlarining semantik hajmini to'yintirsa, ikkinchi tomondan, ma'nosining ma'lum bir noaniqligiga olib keladi. "Hotamnoma" asari semantikasining o'ziga xosligi uning ko'p o'lchovlilikini belgilaydi, bu semantikaning yakuniy umumlashtirilishi, assotsiativlik, paradigmaticlik, semantik tarqoqlik, idiomatiklik, izofunksionallik kabilarda namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Давлатзода Н.Д. Формирование и эволюция художественного образа Хатама в персидско-таджикской литературе (классический период): АКД. – Душанбе, 2019. – 146 с.
2. Хотамнома. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: А.Матғозиев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 224 б.
3. Никитина С.Э. Устная народная культура и языковое сознание. – Москва: Наука, 1993. – 385 с.
4. Путилов Б. Н. Современная фолклористика и проблемы текстологии // Русская литература, 1963. № 4.
5. Червинский П.П. Семантический язык фолклорной традиции. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1989. – 224 с.

ABDULLA QODIRIYNING “ULOQDA” HIKOYASIDA QO‘LLANGAN SO‘ZLARNING STATISTIK TAHLILI

Cho'liyev R.A., BuxDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada A.Qodiriyning “Uloqda” hikoyasida qo‘llangan so‘zlarning so‘z turkumlari va tub turkiy so‘zlarga mansubligi tog‘risidagi mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: statistika, so‘z, so‘z turkumlari, o‘z qatlam, tub turkiy so‘zlar.

Statistika atamasi barcha sohalarda bo‘lgani kabi lingvistika sohasida ham tatbiq etila boshlandi. Bunda faqatgina qo‘llangan birliklarning miqdori emas, balki qamrab olingan tushunchalarning tilshunoslikning turli sathlaridagi tahlili va tadqiqi muhim ahamiyatga molik sanaladi.

Shaxs va narsa-buyumni ifodalovchi so‘zlar. “Uloqda” hikoyasida ot turkumiga oid so‘zlar takrorlari bilan 673 o‘rinda qo‘llangan.

Shaxs, narsa-predmetni bildiruvchi so‘zlarni quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin:

a) shaxs bildiruvchi otlar: *dada, oyi, Turg‘un chavandoz, tog‘a, to‘ra, aka va h.k;*

b) narsa-buyumni anglatuvchi otlar: *choy, qashlog‘ich, bosh, dum, hayitlik, egar, yugan, quyushqon, qorinbog‘, umildiriq, qayish, ustun, kamzul, shim, etik, baxmal, do‘ppi, kiyim, ko‘z va h.k;*

d) o‘rin-joy bildiruvchi otlar: *otxona, o‘rin, yerto‘la va h.k;*

e) mavhum tushunchani ifodalovchi otlar: *orzu, maqsad va h.k;*

f) faoliyat-jarayonni ifodalovchi so‘zlar: *odat, to‘y-po‘y, ish, yig‘i va h.k.*

Belgi-xususiyatni ifodalovchi so‘zlar. Predmet, holat va voqea-hodisaning belgisini, xossa-xususiyatini ifodalash uchun xizmat qiluvchi so‘zlar sifat [Содиқова, 1975: 6] deb ataladi. Sifat leksemalardan nutq jarayonida, jumladan, badiiy matnlarda o‘rinli va oqilona foydalanish uslubiy ta’sirchanlikni oshirish, ma’noni kuchaytirishning muhim vositalaridan biri sanaladi [Пардаев, 2004: 19]. “Uloqda” hikoyasida takror bilan 108 ta, takrorsiz 83 ta sifat qo‘llangan, eng ko‘p “qora” so‘zi qo‘llangan.

Ushbu sifatlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- a) xususiyat bildiruvchi sifatlar: *yaxshi, yomon, jujuncha, o'rischa va h.k;*
- b) holat bildiruvchi sifatlar: *kir, yoppa-yolg'iz, jips, qiziq va h.k ;*
- d) rang-tus bildiruvchi sifatlar: *oq, qora, ola, ko'k, chovkar, to'riq;*
- e) shakl-ko'rinish bildiruvchi sifatlar: *cho'tir, bahaybat;*
- f) maza-ta'm bildiruvchi sifatlar: *sho'r;*
- g) hid bildiruvchi sifatlar: *xushbo'y;*
- h) zamon-makon bildiruvchi sifatlar: *kelasi, haligi, bulturgi, boyagi, chetdagi, bu yoqdagi;*

Miqdor, son-sanoqni ifodalovchi so'zlar. Predmet sanog'i, miqdorini bildiruvchi so'zlar son hisoblanadi. Til sistemasida bir guruh so'zlar borki, ular abstrakt sonni, miqdorni, sanoqni, to'g'rirog'i, predmetning sanash, joylashish, bajarilish tartibini bildiradi [Абдушукоров, 2017: 31].

“Uloqda” hikoyasi tarkibida takrorlangan holda 73 marta son so'z turkumiga oid so'zlar qo'llangan:

- a) tartib sonlar: *ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi va h,k;*
- b) miqdor sonlar: *bir, o'n ikki, yuz, ikki yuz, ikki, uch, yuz ming, ikkovimiz, o'nta, yarim va h.k.*

“Uloqda” hikoyasida predmet o'lchovini ko'rsatuvchi hisob so'zlar ham qo'llangan, ular quyidagicha guruhni tashkil qiladi:

- a) yakka hisoblash uchun ishlatilgan numerativlar: *dona, nafar, tup;*
- b) to'dalab, guruhlab ko'rsatuvchi hisob so'zlar: *to'da, durkum(turkum);*
- d) uzunlik, masofani o'lchash uchun ishlatiladigan hisob so'zlar: *gaz, odim, qadam;*
- e) vaqt bilan bog'liq hisob so'zlar: *soat, vaqt, daqiqa;*
- f) qiymatni bildiruvchi o'lchov so'zlar: *so'm.*

Harakat-holat belgisini ifodalovchi so'zlar. Ravishlar mustaqil ma'noli o'zgarmas so'z turkumi bo'lib, u belgi, miqdor yoki holatni, o'rin, payt ma'nosini ifodalaydi bu jihatdan ot, sifat, songa yaqin turadi. “Uloqda” hikoyasida takrorlar bilan 109 ta ravish qo'llangan. Ularni quyidagicha ma'noviy guruhlarga ajratish mumkin:

- a) holat ravishlari: *otliq, yayov, arang, azod, bexos, naridan beri, sekin, birdan, tez, birdaniga va h.k;*
- b) payt ravishlari: *endi, bu gal, ertalab, shu choq, shu payt, yana, so'g'un(so'ng), goho va h.k;*
- d) o'rin ravishlari: *uyoq-buyoq, tashqariga, orqamdan, nariroqda, shu yerda;*
- e) daraja-miqdor ravishlari: *azod, juda, biroz, sag'al(sal);*
- f) maqsad ravishi: *ataylab, jo'rttaga.*

Olmosh turkumiga oid so'zlar. “Uloqda” hikoyasida olmoshlar takrorlangan holatlari bilan 169 marta qo'llangan. Hikoyada olmoshning quyidagi ma'noviy guruhlari mavjud:

- a) kishilik olmoshi: *men, u, biz, sen;*
- b) ko'rsatish olmoshi: *shu, ana shu, o'shandog', bu, ana o'sha, ana;*
- d) o'zlik olmoshi: *o'z;*

- e) so‘roq olmoshi: *qayer, qaysi, qani, qancha, nima*;
 f) gumon olmoshi: *nima uchundir, allakim, allaqancha, allanima, birov, bir odam, bir kishi, allaqaysi* ;
 h) belgilash-jamlash olmoshi: *hamma, har qachon, har kim, har narsa, har qancha*;

g) bo‘lishsizlik olmoshi: *hech kim, hech narsa*.

Harakat-holat bildiruvchi so‘zlar. “Uloqda” hikoyasida takrorlar bilan 640 o‘rinda fe‘l so‘z turkumiga oid so‘zlar qatnashgan. Ularni quyidagicha ma‘naviy guruhlariga ajratishimiz mumkin:

a) harakat bildiruvchi so‘zlar: *bormoq, yugurmoq, ichmoq, kulmoq, qashlamoq, tipir-tipir qilmoq, chayqamoq, tepmoq, silkimoq, chopmoq, tushmoq, olmoq, qilmoq, egarlamoq, artmoq, surtmoq, qo‘nmoq va h.k*;

b) holat bildiruvchi so‘zlar: *yalang‘ochlamoq, kuzatmoq, g‘ash qilmoq, asramoq, gijinglamoq, qotmoq, yaxlamoq, ola-kula qilmoq, o‘nglamoq, bildirmaslik, uyalmoq, hayron qolmoq, kekkaymoq va h.k*;

d) nutqiy fe‘llari: *so‘ramoq, demoq, jekirmoq, atamoq, qarg‘amoq, buyurmoq va h.k*;

e) aqliy faoliyat fe‘llari: *yalinib-yalpog‘lanmoq, o‘ylamoq*;

Mustaqil so‘zlar tarkibiga kirmaydigan birliklar. “Uloqda” hikoyasi tarkibida 208 o‘rinda takrorlar bilan mustaqil so‘zlar tarkibiga kirmaydigan birliklar qo‘llangan. Bularni quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin:

1) Yordamchilar:

a) ko‘makchilar: *uchun, degan, bilan, deb, keyin, ustida, ichida, to‘g‘risida, keyin, tagida, beri, qoshida, ostida*;

b) bog‘lovchilar: *lekin, goh...goh, va, chunki, xoh...xoh, biroq, yoki*;

d) yuklamalar: *ham, xuddi, axir, faqat, (nah)*.

2) Alohida olingan so‘zlar:

a) taqlid so‘zlar: *duv*;

b) undov so‘zlar: *barakalla, rahmat, balli, hay, voy, hov*;

d) modal so‘zlar: *ayniqsa, shekilli*.

Shu bilan birga “ha” tasdiq, “yo‘q” inkor, “juda” daraja bildiruvchi so‘zi, “edi, ekan, emish va inkor shakldagi emas” to‘liqsiz fe‘llari qo‘llangan.

“Uloqda” hikoyasida ot so‘z turkumiga oid so‘zlar 30,7 foizni tashkil qiladi. Hikoyada son va olmosh so‘z turkumiga oid so‘zlar takrorlarsiz oz miqdorda qo‘llangan bo‘lsa-da, takrorlar hisobiga asar tarkibida salmoqli o‘rinni egallagan. Ushbu so‘zlarning qo‘llanilish statistikasi quyidagi jadvalda berilgan.

“Uloqda” va “Jinlar bazmi” hikoyalarida so‘zlarning ko‘p qo‘llanilish chastotasi yuzasidan quyidagicha jadval qilish mumkin:

1	Aka	13 ta	6	Demoq	64 ta
2	Qora	8 ta	7	Va	14 ta
3	Bir	22 ta	8	Bilan	19 ta
4	Men	33 ta	9	Ham	38 ta
5	Yana	9 ta	10	Edi	19 ta

Yuqoridagi jadvalda shuni ko'rish mumkinki, so'z turkumlari doirasida so'zlarning qo'llanilishiga ko'ra olmosh va yordamchi so'zlar ko'p miqdorni tashkil etmasa-da, takroriy qo'llanilish chastotasiga ko'ra yetakchilik qilganligiga guvoh bo'ldik.

O'z qatlam. Istalgan badiiy asarning leksikasi tarixiy-etimologik tomondan tadqiq qilinganda tarkibi o'z va o'zlashgan so'zlardan iborat ekanligi ayon bo'ladi. "Har bir tilning taraqqiyoti, rivojlanishi o'z qatlamga oid so'zlar bilan chambarchas bog'liqdir. O'z qatlam deganda aslan shu tilniki bo'lgan leksemalar va shular asosida yasallishlar, shuningdek, o'z affiks bilan boshqa til so'zlaridan hosil qilingan leksemalar tushuniladi [Турецкое, 1992: 173]. O'z qatlam doirasidagi so'zlar, avvalo, tilimizning umumiy boyligini o'zida namoyon qiladi va bu, o'z navbatida, ularni tarixiy yodgorliklar tili bilan solishtirish negizida til tarixi va etimologiyasi uchun qimmatli xulosalar chiqarishga imkon beradi. Har qanday turkiy tillarga mansub tilda yozilgan asarlardagi leksemalar tarkibini uch holat yuzasidan tasniflash mumkin: a) tub turkiy so'zlar; b) turkiy so'zlarga turkiy so'z yoki qo'shimcha qo'shish yo'li bilan yasalgan leksemalar; d) o'zlashma so'zlarga turkiy qo'shimcha yoki so'z qo'shish yo'li bilan yasalgan so'zlar.

Tub turkiy so'zlar. Abdulla Qodiriyning "Uloqda" hikoyasida turkiy so'zlarga mansub bo'lgan tub shaxs otlari 13 tani tashkil etadi.

"Uloqda" qo'llangan sof turkiy so'zlarni leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

- qarindoshlik anglatuvchi so'zlar: *dada, aka, oyi, uka* va *h.k(U)*;
- inson tana a'zolari: *bosh, dum, ko'z, bel, chov, ko'krak, bosh* va *h.k(U)*;
- zoonimlar: *uloq, toy, ot, qashqa, echki, qush, chovkar, ko'kchovkar, to'riq, mishiqli (insonga nisbatan qo'llangan), yo'rg'a, baytal, biya* va *h.k(U)*;
- vaqt ifodalovchi so'zlar: *kun, qish, tong, yoz(U)*;
- faoliyat-jarayonni ifodalovchi so'zlar: *to'y, yig', uloq, kulgi* va *h.k(U)*;
- maishiy leksemalar: *yugan, qorinbog', ustun, shim, kiyim, do'ppi, etak, egar, qashlog'ich, umildiriq, to'n* va *h.k(U)*;
- shaxs bildiruvchi so'zlar: *o'g'il, kishi, oshna, o'rtoq* va *h.k(U)*;
- belgi-xususiyat bildiruvchi so'zlar: *kelasi, yaxshi, yangi, oq, qora, ola, ko'k, yo'rg'a, yolg'iz* va *h.k(U)*;
- sonlar: *bir, ikki, uch, to'rt* va *h.k(U)*;
- harakat-holatni ifodalovchi fe'llar: *bormoq, yugurmoq, ichmoq, kulmoq, olmoq, qashlamoq, qilmoq, tepmoq, chopmoq* va *h.k(U)*.

Ba'zi tub turkiy so'zlar tarixan ma'noli qismlarga ajralgan bo'lsa-da, hozirgi kunda ajralmas holga kelib qolgan. So'ngra, ichra, ichkari, tashqari kabi so'zlarda jo'nalish kelishigi shakli ajralmas holga kelib qolgan bo'lsa, "baytal" so'zida qadimgi turkiy tilda orttirma nisbat shaklining qo'llanganligiga guvoh bo'lish mumkin. *Ularning orqasidan Shokir ham baytalini yugurtirdi(U).*

Baytal – "qisir qolgan urg'ochi ot". *Qashqa baytalni go'shtga topshirib yubordik. Bu ot asli qadimgi turkiy tildagi "yoyil" ma'nosini anglatgan baz fe'lining bay shakliga (PCTЯ, II, 35) –(ыт) orttirma nisbat qo'shimchasini va kuchaytirish ma'nosini ifodalovchi –a qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan*

shaklidan –l qo‘shimchasi orqali yasalgan, keyinchalik ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan; -a unlilari -a(nuqtalik) unlilariga almashgan: (((baz>bay)+yt=bayyt)+a=bayyita)+l=bayyital>baytal>baytal(nuqtalik-a))).

A.M. Sherbak baytal so‘zining etimologiyasi noaniq ekanini aytib, bu so‘z qavslar ichida bay-ta-l tarzida uch qismga ajratib, bay qismini ism, -ta fe‘l yasovchi qo‘shimcha, -l qismini ot yasovchi qo‘shimcha deydi (ИПЛЯ, 89) (ЎТЭЛ).

Yuqoridagi tahlillar asosida “Uloqda” hikoyasi tarkibida qo‘llangan tub turkiy so‘zlar yetakchi o‘rinni egallaganligini ko‘rish mumkin, bu esa buyuk so‘z san’atkorining chuqur bilimli va yuksak mahorat egasi ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, Фан, 1983.
2. Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузий” лексикаси. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 31.
3. Пардаев З. Ўзбек тили сифатларининг семантик-услубий хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – Б. 19.
4. Қодирий А. Кичик асарлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1969. – 212 б.
5. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. – 255 b.
6. Sodiqova M. Hozirgi o‘zbek tilida sifat. – Toshkent: Fan, 1975.
7. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992. – B. 173.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGINING ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI TARAQQIYOTI

Yandashova D.Sh., NavDPI tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari hamda kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, lingvokognitologiya hamda konsept va uning badiiy asarlarda qo‘llanilishi yuzasidan fikr yuritilgan. Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb mavzularidan biri bu – konseptdir. Bu termin kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, kategoriya, konsept.

Hozirgi kunda barcha fan sohalari singari tilshunoslik ham shiddat bilan tobora rivojlanib kelmoqda. Lingvistika yoki tilshunoslik fani murakkab aloqa materialli hisoblangan tilni sistema sifatida, bir butun obyekt sifatida tahlil qiladi. O‘zbek tilshunosligida ham bugungi kunda til tizimini zamonaviy tadqiq qilish usullariga e’tibor qaratilmoqda. O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida ta’kidlanganidek: “Ta’lim tizimini takomillashtirish, sifatli ta’lim

xizmatlari imkoniyatlarini oshirishimiz kerak” [O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni].

Lingvistikaning zamonaviy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan “Kognitiv lingvistika” haqida so‘z yuritmoqchiman. Dunyo tilshunosligida bugungi kunda matnni lingvo kulturologik, lingvokognitologik, sotsiolingvistik hamda psixolingvistik tamoyillar yordamida tahlil qilish kuchaydi. Insonning bilish faoliyati bilan shug‘ullanuvchi lingvokognitologiyaning paydo bo‘lishi 1956-yillarga borib taqaladi. Kognitiv tilshunoslikda kognitiv atamasi “inglizcha” “cognitive – bilishga oid” degan ma‘noni anglatadi. Kognitiv lingvistika insonning kognitiv faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir. G‘.M.Hoshimov “Kognitiv tilshunoslik – inson tomonidan borliq, dunyo voqeligining til orqali anglanishi, o‘rganilishi, ya‘ni konseptlar vositasida uning inikos etilishi, his va idrok qilinishi kabi inson miyasida kechuvchi murakkab konseptual jarayonlar bilan bog‘liq muhim yo‘nalishdir” deya ta‘rif berib o‘tgan. Konsept, ssenariy, kognitsiya, freym atamaları kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchalaridir. Bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblangan lingvokognitologiya turli fan sohalari chorrahasida yuzaga kelgan fan hisoblanadi. Bugungi kunda kognitiv tilshunoslikda keng miqyosda foydalanilayotgan “konsept” atamasi ham bevosita tafakkur birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Konsept bu bilimlar umumlashmasidir. Bugungi kunda tadqiqotchilar konseptning leksik hamda frazeologik turlari bilan bir qatorda grammatik turini ham ajratib ko‘rsatishmoqda. Tilshunos olim N.Mahmudov o‘zining “Til tizimi tadqiqi” nomli risolasiining “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” mavzusidagi maqolasida “...konsept tafakkurga oid, mazmuniy mental tushuncha, lekin uni milliy madaniy unsurdan tamoman holi bo‘lgan hodisa sifatida qarash anchayin munozaralidir” [Махмудов, 2017: 60] deb yozadi. “Pragmalingvistika” hamda “Kognitiv tilshunoslik” asarlari muallifi Sh.Safarov tabiri bilan aytganda “...inson til va moddiy olamni bir xil uslubda hamda bir xil yo‘nalishda o‘zlashtiradi. Moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqida tushuncha tug‘ilishini, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna-konsept sifatida shakllanib, moddiy nom olishini taqozo qiladi.” [Сафаров, 2006: 25].

Yuqorida aytib o‘tilgan tasniflardan kelib chiqqan holda, konsept badiiy asarlarga nihoyatda o‘zgacha bir ma‘no berishini quyidagi misollar orqali keltirib o‘tsam. Xususan, Nazar Eshonqulning “Momoqo‘shiq” qissasida “Hayrat” konsepti mahorat bilan ifodalangan.

Bu juda go‘zal manzara edi, buni faqat usta rassomlarning suratlaridagina ko‘rish mumkin, biroq eng zo‘r musavvir ham uning qo‘shig‘iga bo‘yoq topolmagan bo‘lardi. Qizning ovozida bani dunyo o‘zaro uyg‘unlashib jaranglar, go‘yo xayol ham, go‘zallik ham, orzu ham qizning qiyofasiga kirib qo‘shiq aytardi. Qo‘shiqni tinglayotgan odam bahorni, yasharish faslini, sollanib turgan gullarni, shabadadan to‘kilay-to‘kilay deyayotgan qizg‘aldoq bargidagi shudringni, tuman qoplab olgan bog‘ni, varrak uchirayotgan bolalarni, yuksak-yuksaklarda parvoz qilayotgan, jilvalanayotgan bolalik xayolini ko‘z oldiga keltirishi mumkin edi. Bolalik kabi go‘zal, tiniq va orzumand bu ovoz quyoshning issiq taftidek o‘z

ohangi bilan odamni eritib yuborar, ko'ngilga yoqimli shabadaday esib kirardi. To'rt hasharchi shunday taassurotlarni boshidan kechirar, ular qo'shiqni oxirigacha eshitmoqchiday dong qotib turishardi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, konsept shakllanishining boshlang'ich nuqtasi voqelik bo'lagi (predmet) haqidagi tasavvur-obrazning yuzaga kelishidir. Madaniy konseptlar lingvokulturologiya fanining asosiy tushunchasi hisoblanadi. Ushbu konsept turida insonning ichki his-tuyg'ulari bilan bir qatorda, ma'lum bir millatning o'ziga xos xususiyati, stereotipi namoyon bo'ladi. Moddiy olam o'zlashtirilishining ilk bosqichida inson ongida dastlab alohida olingan predmetning obrazi, ramzi hosil bo'ladi, keyingi bosqichda ushbu predmetni inson moddiy faoliyati doirasida uni qo'llash bilan bog'liq harakatlar sxemasi yuzaga keladi. Inson faoliyati natijasida idrok etilayotgan predmet haqidagi tushunchalar, tasavvurlar doirasi ham kengayib boradi. Borliqni biz o'z qiziqishimiz, ehtiyojimiz doirasida qabul qilamiz. Sevishgan insonlar olamga ehtiros bilan boqsa, och qolgan odam yegulik izlaydi. Arxitektor hamda din homiysi bir inshootga turlicha qaraydi, fikr bildiradi. Natijada insonning idrok faoliyati jarayonida predmet va hodisalarning idrokiy umumlashtirilishi yuzaga keladi. Bir narsa aniqki, faqatgina kognitiv qobiliyatgina uchrayotgan yangi obyektlar, hodisalarni oldingi tajribaga tayangan holda qabul qilish imkonini beradi. Cho'pon uchun suruvdagi har bir qo'y hissiy jihatdan har xil bo'lishi mumkin, lekin u ularni guruhlariga ajratish hamda "qo'chqor", "sovliq", "panji", "chori" sifatida tasniflash imkoniga ega. Aynan umumlashtirish qobiliyati hamda ikkinchi darajali ma'lumot beruvchi belgi, xususiyatlarni inkor etish hamda konsept strukturasini shakllantirish uchun muhim tomonlarni tanlash imkonini yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, konsept inson aqliy, ma'naviy dunyosidagi madaniyatning eng asosiy yacheykasidir. Zamonaviy tilshunoslikning eng yangi yo'nalishlaridan biri hisoblangan kognitiv tilshunoslik bu bevosita insonlarning bilish faoliyati, atrof-muhitdagi narsa hamda tushunchalarning asl ma'nosini anglashdagi mantiqiy-ruhiy harakatlarni o'z ichiga olgan yo'nalishi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni.
2. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017.
3. Сафаров Ш. Когнитив лингвистика. – Жиззах, 2006.

MUROD MUHAMMAD DO'ST ASARLARIDA MA'NODOSH SO'ZLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Qurbonov S.A., SamDU o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matndagi ma'nodosh so'zlarning lingvopragmatik xususiyatlari, xususan, yozuvchi kommunikativ maqsadini ifodalashda sinonimlarning pragmatik qiymati yozuvchi Murod Muhammad Do'stning "Galatepaga qaytish" qissasi asosida tadqiq etilgan.

Kalit soʻzlar: lingvopragmatika, pragmatik tahlil, kommunikativ maqsad, sinonim, kontekstual sinonim, obrazlilik, individual uslub.

Oʻzbek tilshunosligida soʻnggi yillarda matnning, xususan, badiiy matnning pragmatik tadqiqi boʻyicha koʻplab tadqiqotlar amalga oshirildi. [Bu haqda qarang: 1; 2; 3]. Bunday ishlar ichida maʼlum ijodkor asarlarining lingvopragmatik tadqiqi, ayniqsa, eng koʻp oʻrganilayotgan masalalardan biri sanaladi. Negaki biror yozuvchi individual uslubini, tildan foydalanish mahoratini aniqlashda uning asarlari tilini lingvopragmatik jihatdan oʻrganish nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi va bu borada aniq ilmiy dalillangan, keng qamrovli fikrlarni bayon qilish imkonini beradi.

Ijodkor asarlari tili lingvopragmatik jihatdan tadqiq etilar ekan, odatda, qismdan butunga tamoyiliga amal qilinadi, yaʼni badiiy asar tilidagi turli til birliklarining pragmatik xususiyatlarini aniqlash orqali shoir-yozuvchi asarlari tilining butun “pragmatik kartinasi” tiklanadi.

Biz ushbu maqolada atoqli yozuvchi Murod Muhammad Doʻstning “Galatepaga qaytish” qissasidagi maʼnodosh soʻzlarning pragmatik xususiyatlarini, jumladan, yozuvchi kommunikativ maqsadini ifodalashdagi kontekstual sinonimlarning oʻrni borasidagi ayrim mulohazalarimizni bayon qildik.

Leksik birliklarning faqat nutqda voqelanadigan, bir martalik maʼnodosh qoʻllanishi tilshunoslikda “kontekstual sinonimiya” deb ataladi. “Leksik maʼno bilan leksik qoʻllash, frazeologik maʼno bilan frazeologik qoʻllash orasidagi sinonimik munosabat kontekstual sinonimiya deb nomlanishi mumkin. Kontekstual sinonimiya rang-barang koʻrinishlarga ega. Bunday sinonimik munosabat har gal nutqning oʻzida voqe boʻladi, shu aniq nutqdan tashqarida yoʻqqa chiqadi” [TypeyHOB BA 6., 1992: 118].

Kontekstual sinonimlar badiiy matnlarda muhim uslubiy vosita hisoblanadi. Umuman, kontekstual sinonimiyaning yuzaga kelishiga sabab ham estetik va stilistik ehtiyojdir. Yozuvchilar oʻz asarlarida tasvirni quyuqlashtirish, ifodalanayotgan mazmunni aniqlashtirish, ekspressivlikni kuchaytirish uchun tilda oʻzaro maʼnodosh boʻlmagan birliklarni sinonim sifatida qoʻllaydilarki, matniy qurshovdagina yuzaga chiqadigan bunday noodatiy sinonimik munosabat katta emotsional-ekspressiv mohiyat kasb etadi.

Xalq tilining haqiqiy bilimdoni boʻlgan, milliy tilni chuqur bilgan yozuvchilar faqatgina mavjud til birliklaridan, xususan, lisoniy sinonimik qatorlardan foydalanib qolmasdan badiiy tasvir talabi va ehtiyojiga koʻra oʻzlari ham kontekstual sinonimik qatorlarni “ijod etadilar”, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradilar. Ana shu jihatdan ijodkorning tildan foydalanish mahoratini oʻrganish va baholashda kontekstual sinonimlarni qay darajada oʻz oʻrnida, muayyan badiiy-estetik maqsad bilan qoʻllaganligini aniqlash muhimdir. Chunki bunday bir martalik sinonimlar yozuvchining sof ijodiy mahsuli boʻlib, uning qanchalik muvaffaqiyatli chiqqani, matnga singib ketgani va tasvir ruhiga muvofiq kelgani muallifning lisoniy-badiiy mahoratini koʻrsatadi.

Yozuvchi Murod Muhammad Doʻst asarlarida, xususan, “Galatepaga qaytish” qissasida kontekstual sinonimlarning goʻzal namunalariga duch kelamiz.

Masalan, tilimizda **qiynalmoq, mayishmoq, gandiraklamoq** soʻzlari sinonimik munosabatga kirishmaydi, bu soʻzlar boshqa-boshqa sinonimik qatorlarning uzvlari hisoblanadi. Quyidagi parchada esa yozuvchi ayni soʻzlarni maʼnodosh sifatida qoʻllagan: *“Bir zum oʻtmishga boqdi va ortda, yigirma yilcha ortda, qabristonni, undan pastga qarab ketgan soʻqmoqni va shu soʻqmoqning etagidan ikkita chelak suv koʻtarib kelayotgan Murod amakini koʻrdi. Murod amaki moʻzorboshiga yetib kelguncha rosa **qiynaldi, mayishdi, gandirakladi**, lekin chelaklarni qoʻymadi, chelaklarni yerga qoʻyish mumkinligi uning ham xayoliga kelmadi”*[M.M.Doʻst, 2009: 56]. Bu oʻrinda ushbu soʻzlar, bir tomondan, qahramonning jismoniy azobini kuchaytirib, darajalab ifodalagan boʻlsa(qiynaldi → mayishdi → gandirakladi), ikkinchi tomondan, matndagi keyingi gap bilan mustahkam mazmuniy munosabatga kirishib, yozuvchining katta umumlashma fikr-gʻoyalarini mujassamlashtirgan(!) Murod amaki obrazining boshqalar tomonidan(kitobxon tomonidan ham) aqliy nuqson sifatida qabul qilinadigan ruhiy-maʼnaviy qiyofasini ochib berishga xizmat qilgan.

Qissada kontekstual sinonimlik qatori asosan uchta soʻzdan iborat boʻlib, ular oʻzaro darajali semantik munosabatga kirishgan holda reallashadi: *“Shular boisdirki, Raim oqsoqolning Anziratga taloq aytganiga birov ishonib, birov ishonmagan. Shu boisdirki, Anziratdan keyin Raim oqsoqolning nikohiga oʻtgan ayollarning **rangi chiqmadi**, barisi **gʻamgin, ezilibroq** yashab oʻtdi”*[M.M.Doʻst, 2009:17]. Bu jumlada turli turkumga oid soʻzlar nutqiy maʼnodoshlik munosabatiga kirishgan boʻlib (**rangi chiqmadi, ezilibroq** – feʼl: **gʻamgin** – sifat), ular tasvirni detallashtirib, mazmunni kuchli emotsionallik bilan ifodalagan. Maʼlumki, sinonimiya faqat bir turkum doirasida yuz beruvchi hodisa hisoblanadi, tilda maʼnodosh boʻlmagan, ayniqsa, boshqa-boshqa turkumlarga kiruvchi soʻzlar nutqda maʼnodosh sifatida qoʻllanganda ular odatdagi sinonimik qatordagi soʻzlarga qaraganda ifodalanayotgan maʼnoni ancha kuchli darajada yuzaga chiqaradi, uslubiy boʻyoq oladi.

Kuzatishlarimiz shuni koʻrsatdiki, “Galatepaga qaytish” qissasidagi aksariyat kontekstual sinonimlar ekspressivlikni oshirish, estetik taʼsirni kuchaytirish vazifasini bajargan: *“Mahbubasi begona odam bilan apoq-chapoq gaplashib oʻtirganini koʻrib goʻyo tildan qoldi, qizardi, boʻgʻilgandek tomogʻini ushladi, soʻng qandaydir shilimshiq soʻzlarni gapira poshladi. Gaplari poyma-poy edi, biror maʼno anglatmasdi – **gʻazablangan, aqlini yoʻqotgan, rashkdan olov boʻlib yonyapti**, soʻzlarning maʼnosi va yaxlitligi haqida oʻylashga imkon yoʻq”*[M.M.Doʻst, 2009:103]. *“Goʻyoki ular ikkisi ham bu yerda begona, ikkisini ham **chetga surishdi, ayirishdi**, mana endi ular ikkisi odamlardan narida, hech narsaga aralashmay turishibdi”*[M.M.Doʻst, 2009: 67]. Birinchi misolda yozuvchi nutqiy sinonimlar orqali qahramonda boʻlayotgan ichki va tashqi oʻzgarishlarni bosqichma-bosqich tarzda ifodalagan, bu bilan obrazning ayni oʻrindagi holatini aniq badiiy tasvirlarda chizib bergan. Bunda maʼnoning koʻtarilib, ortib borishi muhim ahamiyat kasb etgan. Keyingi misolda ham xuddi shunday holat kuzatiladi, *chetga surishdi* birikmasiga maʼnodosh sifatida qoʻllangan *ayirishdi* soʻzi oʻz

nutqiy sinonimidan anglashilayotgan ma'noni kuchaytirish bilan birgalikda mazmunni aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Ba'zan so'z va turg'un birikma nutqiy ma'nodoshlik munosabatiga kirishadi. Lisoniy jihatdan ham fikrni obrazli ifodalashga xoslangan frazeologizmning asli ma'nodosh bo'lmagan so'z bilan sinonim sifatida qo'llanishi natijasida tasvir ikki hissa quyuqlashadi, stilistik xususiyati oshadi, estetik ta'sir quvvati ortadi: "Galatepaning chang ko'chalarida xarish xo'tikday ag'anab o'sgan, mana, biror besh kundirki, bulardan uzoqlashgan bola, hali shahar havosiga to'ymagan, o'zining naq qahramonlik ko'ringan uddaburonligidan, jur'at va jozibasidan **mast, boshi aylangan** – o'zini qayga qo'yarini bilmaydi, dunyo yolg'iz uniki, uning amriga muntazir, ko'ngli tusagani bo'ladi, bo'lishi shart!" [M.M.Do'st, 2009: 122]. "Hozir Oyparcha kampir naq saksonga kirdi. Beli bukchayib qolgan, lekin hali umri uzoq, mayli, u butkul **cho'kib, ko'taram bo'lib qolsin**, lekin hali yuzga kiradi, ikki yuzga, uch yuzga!.. Oyparcha kampir o'lmaydi, mangu yashaydi!" [M.M.Do'st, 2009: 10]. Bu o'rinda yozuvchi kontekstual leksik-frazeologik sinonimlarni ketma-ket qo'llab, ayni ma'noning kuchli darajasini hosil qiladi va uni keyingi gap mazmuniga qarama-qarshi quyadi. Natijada kuchli ziddiyat yuzaga keladi: bir tomonda cho'kib, ko'taram bo'lib qolgan Oyparcha kampir, ikkinchi tomonda shunga qaramay, yuzga, ikki yuzga, uch yuzga kiradigan, mangu yashaydigan Oyparcha kampir. Aslida ramziy ma'no tashuvchi bu tasvirlar orqali katta emotsional-ekspressivlik namoyon bo'ladi. Bunda esa nutqiy leksik-frazeologik ma'nodoshlarning alohida xizmati bor.

Yozuvchi ayrim o'rinlarda kontekstual sinonimlardan anglashilayotgan ma'noni bo'rttirish, ifodalilikni oshirish uchun ulardan birini o'xshatishning tarkibida keltiradi, ya'ni o'xshatish vositasida mazmun yanada ta'kid, urg'u oladi: "Kunlari juda **sekin**, xuddi eshonning rivoyatlaridek **imillab kechaveradi...**" [M.M.Do'st, 2009: 195]. Kontekstda **sekin** so'ziga ma'nodosh sifatida qo'llangan **imillab** ravishdoshi o'xshatish tarkibida uning asos uzvi sifatida kelgan, bu esa umumiy ma'noni kuchaytirgan.

Ma'nodosh bo'lmagan so'zlarning nutqda ma'nodosh bo'lib kelishi o'zining ma'lum asoslariga ega bo'ladi. Kontekstual sinonimiya harchand nutqiy, bir martalik hodisa bo'lmasin, so'zlarning semantik aloqadorligiga tayanadi, lisoniy mezonlarga asoslanadi. Masalan, yuqoridagi misollardan birida **mast** so'ziga **boshi aylangan** iborasi sinonim sifatida qo'llangan bo'lib, bu birliklarning nutqiy ma'nodoshlik munosabatiga kirishuviga ular tarkibidagi o'zaro bir-birini taqozo qiluvchi, ishora qiluvchi semalar asos bo'lgan, ya'ni bu so'z va ibora umumiy ma'nosi jihatidan sinonim bo'lmasa-da, semantikasidagi ma'lum bir semalar(so'z umumiy ma'nosining bir uzvi, bo'lagi)ning mushtarakligi tufayli sinonimiya yuzaga chiqqan. Yoki boshqa misolga murojaat qilamiz: "Umuman, Raim oqsoqol qurgan binolarning hammasi **baland, devqomat**, lekin yuragi torroq odam edi, pastak shifini yomon ko'rardi" [Сафаров ба 6., 2007: 53]. Ushbu gapda **baland** va **devqomat** so'zlari nutqiy sinonim bo'lib, bunda devqomat so'zining semantik tarkibidagi "baland" semasi tayanch vazifasini o'tagan, ya'ni baland so'zining leksemasi va devqomat so'zining semalaridan biri o'zaro muvofiq kelgan,

boshqacha aytganda, baland leksemasi anglatuvchi ma'no devqomat leksemasining sememasi tarkibida bir sema sifatida mavjuddir.

So'zlarning ana shunday ichki bog'liqliklarini, ma'no nozikliklarini bilish, badiiy asarda ulardan o'z o'rnida foydalana olish ijodkorning lisoniy salohiyatini ko'rsatadi. Yozuvchining kontekstual sinonimlardan foydalanish mahorati ma'nosi anchayin uzoq bo'lgan so'zlarni badiiy matnda qay darajada sinonim sifatida qo'llay olganligi, bu orqali tasvirda qanchalik originallikka, o'ziga xoslikka erishganligi va, umuman, mana shunga imkoniyat beruvchi mazmunan baquvvat kontekstlar yaratganligi bilan belgilanadi.

Murod Muhammad Do'stning yozuvchilik iste'dodi, mahorati ma'nodosh so'zlardan foydalanishida ham yaqqol namoyon bo'ladi. "Galatepaga qaytish" qissasida ma'nodosh so'zlar, ayniqsa, kontekstual sinonimlar tasvir maqsadiga binoan tabiiy bir ravishda qo'llanadi. Aytish mumkinki, yozuvchi asarlarida ma'nodosh so'zlarning badiiy-estetik imkoniyatlari to'laligicha yuzaga chiqqan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Т., 2013.
2. М.М.До'ст. Galatepaga qaytish yoxud saodatmand G'aybarov rivoyati. – Т.: "G'afur G'ulom" nashriyoti, 2009. – 240 b.
3. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т., 2008.
4. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нуткнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2007.
5. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: "Ўзбекистон", 1992.

TAQLID SO'ZLARNING MAKTAB DARSLIKLARIDAGI TADQIQIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

*Narziyeva N., SamDChTI akademik litseyi
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim tizimida taqlid so'zlarning o'qitilish metodikasiga oid ayrim mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: taqlid so'z, tovushga taqlid, holatga taqlid, sodda taqlid so'z, takroriy taqlid so'z.

Maktab ta'limida ona tili eng asosiy va yetakchi o'quv fanlaridan biridir. O'quvchi va talabalarni ona tili darslarida mustaqil ijodiy fikrlashga o'rgatish, ular ongida ma'naviy-ma'rifiy inqilob hosil qilishga intilish lozim. Shuning uchun yangi dastur va darsliklarda grammatik qoidalarni yodlatishdan voz kechish, ijodiy tafakkur tarzini shakllantirish, dars va mashg'ulotlarni o'quvchi va talabalarning nutqiy malakasini yuzaga keltirishga qaratish maqsad qilib olindi.

O'zbek tilida taqlidiy (tasviriy) so'zlar katta bir leksik guruhni tashkil qiladi. Umumta'lim, shuningdek, o'rta maxsus kasb-hunar ta'lim tizimida ham taqlidiy so'zlar alohida so'zlar guruhidan o'rin egallagan. Xususan, taqlidiy so'zlar umumiy o'rta ta'limning 7-sinf darsligida alohida mavzu sifatida, 8-sinfda takrorlash qismida keltirilgan.

Taqlidiy soʻzlar mavzusi kengroq va atroflicha 7-sinf darsligida yoritilgan. Mazkur darslikda taqlidiy soʻzlar mavzusi «Taqlid soʻzlar» va «Taqlid soʻzlarning tuzilishi va imlosi» nomi ostida tadqiq qilingan.

Darslikda taqlidiy soʻzlarga quyidagi taʼrif berilgan: «Narsalarning tovushiga va holatiga taqlidni bildirgan soʻzlar taqlid soʻzlar hisoblanadi» [3,126]. Mazkur darslikda taqlidiy soʻzlarning maʼnosiga koʻra turlari haqida toʻxtalib, ularga quyidagicha izoh berilgan: «Taqlid soʻzlar nimaga taqlidni bildirishiga koʻra ikki xil boʻladi:

- 1) tovushga taqlid soʻzlar;
- 2) holatga taqlid soʻzlar.

Narsalarning ovoziga taqlidni bildiruvchi soʻzlar tovushga taqlid soʻzlar sanaladi. Masalan, **gʻa-gʻa** (*oʻrdak ovoziga taqlid*), **di-dit** (*mashina signaliga taqlid*).

Narsalarning holatiga taqlidni bildiruvchi soʻzlar holatga taqlid soʻzlar hisoblanadi. Masalan, lip-lip (*chiroq holati*), jimir-jimir (*suv holati*).

«Taqlidiy soʻzlar» mavzusini oʻrganish uchun ajratilgan soatda bajarish uchun quyidagi topshiriq va mashqlar ajratilgan:

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi taqlid soʻzlarni aniqlang.

1. *Dupur-dupur* ot keldi, Koʻchaga qarang, kim keldi. (*Qoʻshiq*)
2. Tashqaridan *gurs-gurs* qadam tovushi eshirildi.

2-topshiriq. Aniqlangan soʻzlarning nimaga taqlidni ifodalashini ayting.

Dupur-dupur - ot tuyoqlarining chiqargan tovushga taqlid, *gurs-gurs* - insonning yurgan paytida chiqargan qadam tovushiga taqlidni ifodalaydi.

Darslikning 265-mashqida taqlid soʻzlarning tagiga chizish va ularning maʼno turini aniqlash topshirilgan. Bu mashqda keltirilgan gaplar tarkibidagi taqlidiy soʻzlar maʼnosiga koʻra quyidagi turlarga mansub: *dagʻ-dagʻ*, *dir-dir*, *yal-yal* - holatga taqlid, *chars-churs*, *gurs-gurs*, *qiy-chuv*, *gʻuv-gʻuv-gʻuv*, *ship-ship* - tovushga taqlid.

267-mashq. ***Qars-qurs, lip-lip, tars, yilt-yilt, ship, yarq, gʻa-gʻa, gʻiyq*** soʻzlarini maʼno guruhlariga ajrating va ular ishtirokida gaplar tuzing. Mazkur mashqda ham keltirilgan soʻzlar taqlidiy soʻzlarning maʼnosiga koʻra quyidagicha ajratiladi:

Holatga taqlid soʻzlar: *lip-lip, yilt-yilt, yarq*.

Tovushga taqlid soʻzlar: *qars-qurs, tars, ship, gʻa-gʻa, gʻiyq*.

Shu oʻrinda oʻquvchilarga dars jarayonida mustaqil ravishda yuqorida berilgan taqlidiy soʻzlar ishtirokida gaplar tuzish topshirigʻi beriladi. Bu esa oʻquvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini oʻstirishga, nutq boyligini oshirishga xizmat qiladi.

Darslikning «Taqlid soʻzlarning tuzilishi va imlosi» mavzusi ostida berilgan qismida esa taqlid soʻzlarning tuzilishi haqida fikr yuritilib, ular bu jihatdan ikkiga: sodda va takroriy taqlid soʻzlarga boʻlingan va bu boradagi qarashlar bir qator topshiriq hamda mashqlarda oʻz aksini topgan. [3,128]. Masalan, 2-topshiriqda takror taqlid soʻzlarning qanday yozilishini tushuntirish haqida gap boradi. Bu oʻrinda oʻquvchilarga boshqa bir qator soʻz turkumlari doirasidagi takroriy soʻzlar

kabi takror taqlid soʻz qismlari ham chiziqcha bilan ajratib yozilishini taʼkidlab oʻtish kerak.

Berilgan sodda taqlid soʻzlar bilan takror taqlid soʻzlar oʻrtasidagi maʼno farqlanishini izohlang (269-mashq). Sodda taqlid soʻzlar: ship,yarq, yilt, tars.

Takror taqlid soʻzlar: ship-ship, yarq-yurq, yilt-yilt, tars-turs.

Maʼlumki, otlar takrorlanganda predmetlarning son jihatidan koʻpligini bildirsa, takrorlangan feʼllar ish-harakatning birdan ortiq boʻlganligini, davomlilikni bildiradi. Taqlidiy soʻzlar ham feʼllar kabi takrorlanganida harakat obrazini, tovushning bir necha marta bir xilda, bir tekisda takrorlanganligini, davomlilikni koʻrsatish uchun xizmat qiladi. Bundan tashqari, takrorlangan taqlidiy soʻzlar miqdor, kuchaytirish kabi hodisalarni koʻrsatishi ham mumkin. Bu xususiyatlari bilan ular sodda taqlidiy soʻzlardan farqlanadi. Sodda taqlidiy soʻzlarda bir lahzalik harakat-holat yoki bir martalik tovushga taqlid maʼnosi ifodalanadi.

Quyidagi misollarni taqqoslash sodda va takror taqlid soʻzlar oʻrtasidagi maʼno munosabatini ochib berishi mumkin: 1. Qovun *tars* yorildi. 2. Bashorat esiz odamgarchilik degandek, unga bir oʻqrayib qaradi-yu, *tars-turs* yurib hovlidan chiqib ketdi. Darslikda shu asosda mavzuni bajarish hamda mustahkamlashga oid qator mashq va topshiriqlar berilgan. [3,140]

8-sinf darsligining oʻtilganlarni takrorlash qismida undov, taqlid va modal soʻzlarni jadvalga (ajratib) koʻchirish berilgan. [2,10]

Undov soʻzlar	Taqlid soʻzlar	Modal soʻzlar
eh, ofarin, evoh, hoy, beh-beh.	gʻir-gʻir, taqir-tuqur, yalt- yult, duv-duv, qars-qurs.	Ehtimol, ofarin, shekilli, shubhasiz, albatta, afsuski.

Dars soʻngida uyga vazifa sifatida kundalik matbuot nashrlaridan undov, taqlid, modal soʻzlar qatnashgan matnlar yoki parchalarni koʻchirib yozish va ularning gapdagi vazifasini sharhlash berilgan. Bu esa oʻquvchilarning mavzu doirasidagi bilimlarini takrorlashga, uni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Akademik litseylar uchun Oʻzbekiston Respublikasi Oliy va oʻrta maxsus taʼlim vazirligi tomonidan 2021-yil 10-martda tasdiqlangan namunaviy oʻquv dasturida 2-bosqich talabalari uchun “Alohida olingan soʻzlar” mavzusiga 10 soat ajratilgan.

Yuqorida taʼkidlaganimizdek, umumiy oʻrta taʼlim maktabining 7-sinf darsligida taqlidiy soʻzlar va ularning xarakterli xususiyatlari nisbatan kengroq yoritilgan boʻlsa-da, lekin shu oʻrinda baʼzi bir mulohazalarni oʻrtaga tashlamoqchimiz. Xususan, bir qator oʻquv qoʻllanmalari va darsliklarda taqlidiy soʻzlar tuzilishiga koʻra uchga, yaʼni sodda (yakka), juft va takroriy koʻrinishlarga egaligi taʼkidlangan. Lekin darslikda juft taqlidiy soʻzlar borasida umuman munosabat bildirilmagan. Vaholanki, tilimizdagi *gij-badabang*, *qiy-chuv*, *taka-tum-tak*, *pluq-qum-prr* kabi soʻzlar juft taqlidiy soʻzlar sifatida eʼtirof etilgan.

Shu oʻrinda yana bir mulohazani oʻrtaga tashlashni lozim topdik. Baʼzi bir taqlidiy soʻzlar ham tovushga, ham holatga taqlidni ifodalashi mumkin. Masalan,

tekshirish obyektimiz bo'lgan darslikning 270-mashqida quyidagi gap berilgan: Jigarim otashga tegardi *jiz-jiz*. Sochlarim oqargan shunda ehtimol. (S. Zunnunova)

Gapda ishtirok etgan *jiz-jiz* taqlidiy so'zi asli tovushga taqlid bo'lib, bu o'rinda u holatga taqlidni ifodalagan. Bunday holatlarda taqlidiy so'zlarning qaysi ma'noda qo'llanganligi matn mazmuni orqali anglashiladi. Bizningcha, yuqoridagi kabi holatlar yuzasidan qisqacha bo'lsa-da o'quvchilarga izoh berish mavzu mohiyatining yanada tushunarli bo'lishiga yordam berardi.

Shuningdek, mazkur darslikda taqlid so'zlarga xos bo'lgan asosiy belgilar-egalik va kelishik qo'shimchalarini olib turlanishi, gapda ot bajargan vazifalarda kelishi, taqlidiy so'zlarning barchasidan fe'l turkumiga oid so'zlar yasalishi borasida fikr yuritilmagan. Shu bilan birga, taqlidiy so'zlar faqat otlashganda emas, balki otlashmagan holda ham sifatlovchi aniqlovchi, hol, kesim kabi gap bo'laklari vazifasida kela olishi, taqlidiy so'zlardan faqat fe'llar emas, balki tilimizdagi juda ko'p ot, ba'zi sifat va ravishlarning yasalishida ham asos bo'lishi haqida ham munosabat bildirilganda mavzu mohiyati yanada to'laqonli ravishda yoritilgan bo'lardi.

Shuningdek, darsda mazkur mavzu tadqiqi jarayonida o'quvchilar lug'atini tovushga taqlid bildiradigan so'zlar bilan boyitish maqsadida berilgan so'zlarni (mas., inga-inga, gumbur-gumbur, pix-pix, viz-viz, vish-vish, vaq-vaq, miyov-miyov, bildir-bildir kabilar), inson tovushiga taqlid so'zlar, hayvon, qush, hasharotlar chiqaradigan tovushga taqlid so'zlar, tabiat hodisalari chiqargan tovushlarga taqlid so'zlarga ajratish va bu so'zlar guruhini mustaqil davom ettirish, tovushga taqlid so'zlarni to'liq takrorlangan (mas., gumbur-gumbur, guldur-guldur) va tovush o'zgarishlari asosida takrorlangan (mas., taq-tuq, shaq-shuq) kabi guruhlarga ajratish, holatga taqlid so'zlar ustida ham xuddi shunga o'xshash ish usullaridan (mas., holatga taqlid so'zlar ro'yxatini tuzish) foydalanish, ular yordamida gaplar tuzish, matn yaratish, taqlid so'zlarda ma'noning torayishi (mas., tartarak, sharshara), ularning qo'llanilishi va imlosi ustida ishlashga oid amaliy ishlar olib borish o'quvchilarning mavzu doirasidagi bilim va malakalarni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu o'rinda o'qituvchining ijodkorligi, mohir pedagogik mahorati yetakchi rol o'ynaydi. Mazkur mavzuni o'rganish taqlidiy so'zlardan foydalanib, tasviriy insho yozish bilan yakunlansa, hosil qilingan bilim, malaka va ko'nikmalarning amaliy ahamiyati yanada ortadi.

Adabiyotlar:

1. А. Ҳожиёв Лингвистик терминларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1985. - 144 б.
2. М. Қодиоров ва бoshq. Она тили. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfı uchun darslik. -T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019.-144 б.
3. N. Mahmudov va boshq. Она тили. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfı uchun darslik. -T.: Ma'naviyat, 2017. -160 б.
4. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. –Тошкент: Фан, 1966. - 154 б.

5. R. Sayfullayeva va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent, 2009. - 415 b.

6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.

7. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili.-Toshkent: Universitet, 2006. - 464 b.

“IZOHLI LUG‘AT”LARDADI TAQLIDLARNING AYRIM XUSUSIYATLARI HAQIDA

*Mamadiyeva S., Samarqand shahridagi 16-umumiy
o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi*

Xalqimizning necha yuz yillik orzusi bo'lgan mustaqillik ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarida bo'lgani kabi, tilshunoslik sohasida ham katta o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Ona tilimizning lug'at boyligi har jihatdan boyidi va takomillashdi. «Xuddi shu bebaho boylikning tarkibini jamiyatimizning har bir a'zosiga tushunarli tarzda ta'riflash va tavsiflashga ulkan ehtiyoj tug'ilgani uchun hukumatimiz qabul qilgan dasturga muvofiq Til va adabiyot instituti olimlari besh jildli “O'zbek tilining izohli lug'ati”ni (2006-2008) yaratdi. Bu lug'at ming yillik o'zbek lug'atchiligi an'analari va dunyo lug'atchiligi tajribalaridan unumli foydalangan holda tuzilgan fundamental nashrdir» [1]. Tilimiz lug'at boyligining ana shu leksikografik manbada aks etish darajasini tahlil etish ma'lum darajada ona tilimizning boyligi darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Shu ma'noda unda berilgan taqlidiy so'zlarni ushbu lug'atga qadar nashr etilgan izohli lug'atlar bilan qiyoslagan holda o'rganish ham ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Maqolada o'zbek tili leksikografiyasida erishilgan yutuqlarga tayangan holda izohli lug'atlarda berilgan taqlidiy so'zlarni qiyosiy talqin etish va shu asosda mazkur so'z turkumining o'zbek tili lug'at boyligida tutgan o'rnini belgilash masalasi yuzasidan ba'zi mulohazalar bildirildi. Bunda «O'zbek tilining izohli lug'ati»ning birinchi va ikkinchi nashrlaridan to'plangan leksikografik materiallar qiyosiy tahlil etildi. Maqolada har bitta taqlidiy so'zga baho berish ishimizning hajmini oshirib yuborishi inobatga olinib, ularni umumlashtirishga harakat qilindi.

Bizningcha, har ikkala lug'at o'rtasidagi xarakterli farqlar quyidagicha:

1. O'TILning 1-nashrida izoh birmuncha mavhum, uslubiy jihatdan g'aliz berilgan holatlar 2-nashrida tuzatilgan va to'ldirilgan. Masalan:

-**adi-badi**: 1-nashrda: *adi-badi aytishmoq*; 2-nashrida: *bir-biriga tegadigan gap-so'z, vaqtni behudaga o'tkazib aytishish, behuda tortishuv*;

-**ba-ba**. 1-nashrida: *Qo'ylarning ma'rashi haqida*; 2-nashrida: *Qo'ylar ma'ragandagi tovushni ifodalaydi*;

-**bitbildiq**. 1-nashrda: *Bedananing sayrash haqida*. 2-nashrda:

1. *Bedananing sayrashiga taqlid*. 2. *Laqab vazifasida keladi*;

-**vavag'**. 1-nashrda: 1. *Bedananing sayrash haqida*. 2. *Baqirib, vag'illab gapiradigan odam haqida*; 2-nashrda: 1. *Bedana sayraganida eshitiladigan ovoyni*,

unga taqlidni bildiradi. 2. Biron jihatiga (bedanaga ishqibozligi yoki boshqa xususiyatiga) ko'ra kishi nomiga qo'shib, laqab sifatida ishlatiladi.

-**do'q**. 1-nashrida: *Jarangsiz narsalarning urilishidan hosil bo'lgan ovoz haqida*; 2-nashrida: *Jarangsiz narsalarning urilishidan hosil bo'lgan ovoz*;

-**tar**. 1-nashrida: *Tarillagan ovoz haqida*. 2-nashrida: *Ba'zi narsalarning yirtilishida yoki ba'zi asboblarning ishlatilishida chiqadigan tovushni bildiradi va hokazo*.

Darhaqiqat, 1-nashrda **bitbildiq** va **vavag'** so'zlarining izohi *bedananing sayrash haqida*; **do'q** so'zining izohi *jarangsiz narsalarning urilishidan hosil bo'lgan ovoz haqida*; **tar** ning *tarillagan ovoz haqida* tarzida izohlanishi bu taqlid so'zlarning ma'nosini to'raligicha qamrab ololmagan, mavhum ifoda qilingan. 2-nashrida bu jihatlariga aniqlik kiritilgan: **bitbildiq**, **vavag'** - *bedananing sayrashiga taqlid*, **do'q** - *Jarangsiz narsalarning urilishidan hosil bo'lgan ovoz*, **tar** - *Ba'zi narsalarning yirtilishida yoki ba'zi asboblarning ishlatilishida chiqadigan tovushni bildiradi* tarzida izohlangani maqsadga muvofiq bo'lgan.

2. O'TILning birinchi nashrida muayyan taqlid so'zdan hosil bo'lgan birliklar ikkinchi nashrida chiqarib tashlangan. Masalan:

-**guldur**: *gulduratmoq, guldurashmoq*;

-**gur**: *gurillatmoq, gurkiratmoq*;

-**dikir**: *dikirlatmoq*;

-**zir**: *zirillatmoq, zirillashmoq*;

-**shaq**: *shaqillatmoq, shaqillashmoq, shaqirlatmoq*;

-**qiyq**: *qiyqiratmoq kabi*

3. O'TILning birinchi nashrida bir ma'no ostida izohlangan so'zlar ikkinchisida ajratilgan va har birining ma'nolari alohida izohlangan. Masalan:

- 1-nashrida: **dir/dir(r)**. *Tebranish natijasida hosil bo'ladigan harakat va tovush haqida*;

- 2-nashrida: a) **dir**. *Silkinib qaltirash, titrash tufayli hosil bo'ladigan tovushga taqlid*; b) **dir(r)**. *Tebranish natijasida hosil bo'ladigan ana shunday harakat va tovush haqida*.

4. Yoki aksincha, O'TILning birinchi nashrida ma'nolari ajratib izohlangan taqlidiy so'zlar ikkinchi nashrida umumlashtirilgan. Masalan:

-**shatir**. 1-nashrida: 1. *Quruq shox-shabba, qamish kabilarning harakatga kelishidan hosil bo'ladigan tovush*; 2. *O'ylab o'tirmay, dabdurustdan, to'satdan*; 2-nashrida: *Quruq shox-shabba, qamish kabilarning harakatga kelishi, suv, yomg'ir kabilarning urilishidan hosil bo'ladigan tovushni bildiradi kabi*.

5. O'TILning har ikkalasida ham izoh bir xilda berilgan. Masalan:

-**vit**. *Bedana va sh.k. qushlarning ovozi haqida*;

-**gijbang**. *Childirmaning baralla yangragan ovozi haqida*;

-**gur**. *Birdan boshlanadigan shiddatli harakat va undan chiqadigan tovush haqida*;

- **dakang**. *Childirmaning ikki zarbda chiqargan ovozi haqida*;

-**jig'**. *Qaynay deb turgan samovar, qumg'on va sh.k.dan chiqadigan tovush haqida*;

-pov. Pov-pov. *Shiddatli jarayon, tez yonish va sh.k.da chiqadigan tovush haqida;*

-o'xo'. *Yo 'tal tovushini ifodalaydi kabi.*

6. O'TILning ikkinchi nashriga taqlidiy so'z sifatida kiritilmagan birliklar. Masalan: *ix, tir, shalp, g'ars, g'ag' va boshqalar.*

Bu so'zlar asosan taqlidiy so'zlarning takroriy shaklidir: *ix-ix, liq-liq, liqqa-liqqa, liqang-liqang, lov-lov, lop-lop, milt-milt, tappa-tappa, taraq-taraq, tars-tars, tiz-tiz, tir-tir, tirs-tirs, to'p-to'p, to'q-to'q, shalop-shalop, shalop-shulup, shalp-shalp, shalp-shulp, shar-shar, shart-shart, shatir-shatir, shaq-shaq, shaqir-shaqir, shivir-shivir, shildir-shildir, shilt-shilt, shilq-shilq, ship-ship, shir-shir, shirt-shirt, shirq-shirq, shitir-shitir, shiq-shiq, shiqir-shiqir, qarr-qarr, qars-qars, qars-qurs, qag'-qag', qag'-qug', qirr-qirr, g'art-g'art, g'arch-g'arch, g'at-g'at, g'at-g'ut, g'aq-g'aq, g'ijir-g'ijir, g'iz-g'iz, g'iyt-g'iyt, g'ilt-g'ilt, g'ilq-g'ilq, g'ing-g'ing, g'ing-ping, g'irt-g'irt, g'irch-g'irch, g'ichir-g'ichir, g'o'ng-g'o'ng kabi.* Ularning kiritilmasligi, bizningcha, lug'atning ikkinchi nashrini kambag'allashtirgan. Masalan, keyingi **taraq-taraq** juftligini olib qaraylik. Ikki quruq narsaning bir-biriga qattiq urilishidan chiqqan tovushni bildiradigan *taraq* taqlidiy so'zidan *taraqlamoq* fe'li yasaladi, *tarag'ingni yig'ishtir* tarzida ot yasab bo'lmaydi, uslubiy g'alizlik kelib chiqadi. *Taraq-taraq* dan esa, *taraq-taraq qilmoq, taraq-taraq etmoq* tarzida fe'l, *taraq-tarag'ingni yig'ishtir* singari gaplar tarkibida ot yasalaveradi.

Ammo uning yangi O'TILda *taraq(a)-turuq* tarzida alohida so'z sifatida berilganligi va ««*taraq*» va shunga yaqin tovushlarni bildiradi», deb izohlanganligi maqsadga muvofiq bo'lgan. Bu taqlidiy so'zlar sirasiga *tars-turs, shap-shup, shaq-shuq, shov-shuv, g'art-g'urt, g'aq-g'uq* kabi birliklarni ham kiritish mumkin, chunki ular alohida so'z sifatida izohlangan.

7. O'TILning ikkinchi nashrida alohida birlik sifatida ajratib berilgan taqlidiy so'zlar. Masalan:

-shapir-shupur - *suvga narsaning ketma-ket urilishi bilan chiqadigan bir-biriga yaqin tovushni («shapir» va shunga yaqin tovushlarni) bildiradi;*

-shap-shup - *«shap» va shunga yaqin tovushni bildiradi;*

-shart-shurt - *«shart» va shunga yaqin tovushni (tovushlarni) bildiradi;*

-shatir-shutur / shatira-shutur - *«shatir» va shunga yaqin tovushlarni bildiradi;*

-shaq-shuq - *«shaq» va shunga yaqin tovushni bildiradi;*

-shov-shuv - *«shov» va shunga yaqin tovushni bildiradi;*

-shovur - *«shov» va shunga yaqin aralash tovushni bildiradi;*

-g'art-g'urt - *«g'art» va shunga yaqin tovushlarni bildiradi;*

-g'arch-g'urch - *«g'arch» va shunga yaqin tovushlarni bildiradi;*

-g'aq-g'uq. - *«g'aq» va shunga yaqin tovushlarni bildiradi va boshqalar.*

8. O'TILning ikkinchi nashrida taqlidiy so'z (taql.s) belgisi qo'yilmagan birliklar. Masalan:

-liq;

-lip. Lip-lip;

-tappa singari.

Ularning ko‘lamini *ak-ak, alg‘ov-dalg‘ov, ar-ar, baqir-buqur, bag‘-bug‘, bez-bez, bilang-bilang, visir-visir, gangur-gungur, gir-gir, dag‘-dag‘, jilpang-jilpang, jimir-jimir, jiq-jiq, jiqqa-jiqqa, zirq-zirq, ilang-bilang, ipir-ipir, yilt, yilt-yilt, kuf, kuf-suf, lang, lim, lim-lim, limmo-lim, pil-pil, pitpildiq, pitpiliq, pichir, pichir-pichir, suf, suf-kuf, tors, tors-tors, chuvur, chuvur-chuvur, chuv-chuv, yum-yum, yalt, yalt-yalt, yarq, yarq-yarq, qaldir-quldir, qalt-qalt, qah-qah, qiy-chuv, qilt, g‘adir-budir, g‘ala-g‘ovur, g‘arq, g‘idi-bidi, g‘idi-g‘idi, g‘imir-g‘imir, g‘ing‘ir-g‘ing‘ir, g‘iring-g‘iring, g‘iring-piring, g‘ovur, g‘ovur-g‘ovur, g‘ovur-g‘uvur, g‘uvur, g‘uvur-g‘uvur, g‘uj-g‘uj, g‘uldur-g‘uldur, g‘o‘ldur-g‘o‘ldur, g‘o‘q-g‘o‘q, hang-mang, hilp-hilp, hil-hil* singari so‘zlar hisobiga kengaytirish mumkin. Chunki bu so‘zlar O‘TILda aslida taqlidiy so‘z deb emas, balki ulardan paydo bo‘lgan hosila sifatida izohlangan.

9. O‘TILning har ikki nashridagi izohga ham qo‘shilib bo‘lmaydigan birliklar. Masalan:

-apshu. 1-nashrida: *aksirish tovushi haqida*; 2-nashrida: *Aksirish tovushining yozuvdagi shartli ifodasi*. Bu izohlar o‘rniga *aksirish tovushini ifodalaydi* tarzida berilishi maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Ma‘lum bo‘ladiki, O‘TILning ikkinchi nashri birinchisiga qaraganda ancha mukammal tuzilgan. Izohlarning batafsilligi, ortiqcha hisoblangan takrorlarning olib tashlanganligi, ayrim taqlidiy so‘zlarga alohida birlik sifatida izoh berilganligi ana shu mukammallikni ta‘minlovchi omillar bo‘lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маҳмудов Н. Ўқтам ва ўлмас тилимиз // Тафаккур, 2010. -№ 4. - Б.5.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I, II том. – Москва: Рус тили, 1981.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, I-V jild. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006-2008.
4. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. - Тошкент: Фан, 1966.

BOBUR G‘AZALLARIDA QO‘LLANGAN SOMATIK FRAZELOGIZMLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Suyunova D.X., SamDU mustaqil izlanuvchisi

Annotasiya. Maqolada o‘zbek adabiy tili rivojiga munosib hissa qo‘shgan Zahiriddin Muhammad Boburning g‘azallarida qo‘llangan bosh komponentli frazeologizmlar tadqiq etiladi. Xususan, qo‘llangan iboraning qaysi qatlamga oidligi, uning leksik va grammatik varintlari, qisqargan yoki kengaytirilgan ko‘rinishlari, matnda ifodalagan semantik-pragmatik ma‘nolari misollar yordamida tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, frazeologizm, polisemantik ibora, umumturkiy so‘z, eskirgan so‘zlar, denonativ ma‘no, konnotativ vazifa.

Ma‘lumki, tilning asosiy birligi sanaladigan so‘z nutqda aktuallashishi tufayli o‘zining denonativ ma‘no doirasidan tashqariga chiqib, konnotativ vazifalarni ham bajara boshladi. Buning natijasida til birliklarining ma‘no anglatish, obrazli-ekspressiv ottenkalarni ifodalash ko‘lami g‘oyatda kengayib

bordi va bu jarayon til vositalarining boylik darajasini belgilaydigan o'ta muhim omilga aylandi. Ona tilimizda frazeologik birliklarning paydo bo'lishi ham ana shu nutqiy qonuniyatlarning samarasi sifatida tushunilishi zarur.

Mohir tilshunos olim Zahiriddin Muhammad Boburning asarlari tilini kuzatar ekansiz, unda so'z qo'llash mahoratini yuksak darajada ekanligiga guvoh bo'lasiz. Bobur asarlari tilida iboralar ham rang-barang bo'lib, turli ma'nolarni ifodalashga xizmat qilgan. Boburning lirik asarlarida qo'llangan iboralar uning nasriy asarlarida qo'llangan frazeologizmlardan farqli tomonlarga ega. Shuningdek, "Boburnoma" tilidan qo'llangan frazeologizmlar qo'llanishi jihatidan g'azallarda qo'llangan iboralardan farqli tomonlarga ega.

Umumturkiy qatlamga oid ko'z so'zi Boburning asarlarida faol qo'llangan bo'lib, ular uch ma'noga ega bo'lgan: 1. Ko'z; 2. Ko'rish qobiliyati, ko'z qarash; 3. Nuqtai nazar, fikr, dunyoqarash. Jumladan, shoir asarlarida ikki ko'zum yo'lida to'rt, ko'zlari sayd aylar, ko'zumdin uchi uyqu, ko'z yumub-ochqucha, ko'z tushmoq, ko'zum och ersa, ko'z to'yor. ko'zum yo'lida ko'z oqizur kabi somatik komponentli frazeologizmlar qo'llangan.

Adabiy tilda mavjud ko'zi to'rt bo'lmoq iborasi yo'lga intizor ma'nosini bildiradi (O'TIL-5,3,1). Asosan ijobiy ma'no ifodalashga xizmat qiluvchi mazkur FB Boburning g'azallaridan birida kengaygan holda ikki ko'zim yo'lida to'rt shaklida qo'llangan:

*Bobur, bo'lubturur ikki ko'zum yo'lida to'rt,
Kelsa ne bo'ldi qoshima bir-bir mango manga.*

Bundan ko'rinadiki, tildagi FBarning taraqqiy etishi va boyishi, tilning boshqa birliklarida bo'lganidek faqat frazeologik neologizmlarning paydo bo'lishi bilan emas, balki mavjud iboralarning semantik, grammatik va funksional jihatdan yangilanishi asosida ham sodir bo'ladi. Shuning uchun FBarning o'zgarishi, transformasiyasi va shu bilan bog'liq masalalar nazariy frazeologiyada hamda pragmatik, stilistik tadqiqotlarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiy tilimizda mavjud bosh komponentli "boshiga tushmoq", "boshiga tufroq sovurmoq", "boshiga urmoq", "bosh ostonaga yetmoq", "boshi quyi bo'lmoq", "bosh tortmaslik" singari umumturkiy frazeologizmlar Bobur g'azallarida ham faol qo'llangan. "Bosh olib ketmoq" iborasi "hamma narsadan voz kechib boshqa joylarga butunlay ketmoq" ma'nosini anglatadi [O'TFL 2, 209]. Jumladan, "bosh olib ketmoq" iborasi "qaytmas bo'lib ketmoq" ma'nosini bildirgan:

*Keldi ul vaqtiki, boshimni olib ketgaymen,
Olam ichra ayog'im yetganicha yetgaymen.*

Bobur g'azallarida "bosh" somatizmi asosida shakllangan umumturkiy ibora "boshidin evrilmoq" "boshini g'oz tutmoq, boshini baland, mag'rur tutmoq" ma'nosini anglatishga xizmat qilgan:

*Evrulur boshingg'ayu gox,i yuzunga yuz qo'yar,
Bu jihattin ot emish «gulpech»u gax, «gulzor» anga.*

"Oyoq // ayog // ayog" so'zi eng qadimgi, umumturkiy so'zlardan biri bo'lib, "odam, hayvon, qush va umuman jonli organizmlar gavdasining tayanib

turishi va yurishi yoki oʻrinalishi uchun xizmat qiladigan aʼzo” maʼnosini bildiradi [OʻTIL, 1, 522]. Bu umumturkiy soʻz yordamida tilimizda oʻttizdan ortiq iboralar shakllangan.

Yana bir iboralardan biri “oyogʻiga bosh quyib” iborasi boʻlib, Boburning gʻazallarida “xokisorlik qilmoq” (xokipoyini oʻpmoq) maʼnolarini ifodalaydi:

Qoʻyub oyogʻiga bosh, soʻrsa laʼlidin har kim,

Boshigʻa tufroqu ogʻzigʻa tosh, kerak boʻlsa!

Quyidagi misralarda keltirilgan iboraga eʼtibor qaratadigan boʻlsak. *Bu yoʻlgʻa qoʻyma oyoq* iborasining frazeologik sinonimi hozirgi kundagi yoʻlidan qaytmoq iborasiga teng.

Habib ishqida boshdin kech, ey koʻngul, yoʻq esa

Bu yoʻlgʻa qoʻyma oyoq sanga bosh kerak boʻlsa.

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, Zahiriddin Muxammad Bobur asarlarida qoʻllangan frazeologizmlar oʻzbek tili frazeologik tizimining asosini tashkil etadi. Ularni oʻrganish, matnda qoʻllanishdagi oʻziga xosliklarini tadqiq etish tilshunoslar oldida turgan vazifalardan hisoblanadi. Biz maqolada shoirning lirik asarlaridagi ayrim umuturkiy frazeologizmlarning syemantik-pragmatik xususiyatlarini maʼlum darajada koʻzdan kechirdik.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Bafoyev B. Navoiy asarlari leksikasining baʼzi masalalari // Navoiy va ijod saboqlari. – Toshkent: Fan, 1981. – B. 126.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. –Toshkent: Ijod-press, 2020. -705 b.
3. Yoʻldoshev B. Frazeologik uslubiyat masalalari. – Samarqand: SamDU nashri, 2007.
4. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1978. – B. 49-50.
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati, besh jildlik. Birinchi jild. –T., Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006, 384-bet. Bu lugʻat maqolada OʻTIL qisqartmasi bilan beriladi, qavs ichida asar tomi va sahifasi koʻrsatiladi.

MODAL SOʻZLARNING OʻZIGA XOS TABIATI VA OʻRGANILISHI

Hatamov Z.M., SamDU mustaqil tadqiqotchisi

Tilda mantiqdan kirib kelgan modallik kategoriyasini ifodalovchi asosiy vositalardan biri bu feʼlning bu mayllar deb yuritilgani. Bu usul esa modallik morfologik ifodalovchi asosiy vositadir. Shu bilan bir qatorda leksik-semantik soʻzlar majmuasi borki, bu soʻzlar modal soʻzlar deb yuritiladi. Modal soʻzlar ayrim hollarda gap modalligini ochuvchi uslubiy qatlam vazifasini oʻtaydilar. Lekin modal soʻzlar mustaqil soʻz turkumini hosil qiladimi yoki alohida yordamchi soʻzlar turkumini hosil qiladimi degan savol hozirgi kunda tilshunoslar oldidagi dolzarb muammolardan biri boʻlib kelmoqda. Ushbu savolga javoblar ham turlicha. Ayrim tilshunoslarning fikricha, modal soʻzlar “gapdan tashqarida” boʻladi, faqat unga “bitishadi”. Boshqa soʻzlar bilan aloqada boʻlmay, “ular gap boʻlagi boʻlmaydi, hatto yordamchi ham boʻlmaydi” deb qaraydilar

[Абдурахмонов ва б., 1976: 243]. N.K.Dmitriyev esa boshqird tilidagi modal soʻzlarni alohida soʻz turkumiga emas, balki alohida soʻzlar majmuasi va yuklamalar orasidagi bir turkum soʻzlardir deb qarasa, A.N.Kononov, A.N.Baskakov va boshqalar yuklamalar kabi modal soʻzlarni alohida yordamchi soʻz turkumi deb ajratmaydilar. Ayrim turkshunoslar modal soʻzlarni alohida yordamchi soʻz turkumi deb taʼkidlaydilar.

Boshqa bir guruh tilshunoslar esa yordamchi soʻz turkumlari bilan bir qatorda modal soʻz turkumlari deb ajratadilar va bu turkumga yuklamalar bilan modal soʻzlarni kiritadilar.

Rus tilshunosligida esa modal soʻzlarni ravishlar tarkibida yoki bogʻlovchilar tarkibida tahlil qilingan. Bu xildagi qarashlar uzoq vaqt modal soʻzlarni alohida bir leksik-semantik birlik sifatida qarashlarning rivojlanishiga toʻsqinlik qilib keldi.

Modal soʻzlarni alohida kategoriya sifatida talqin etish bilimini V.V.Vinogradov ishlab chiqdi. U modal soʻzlarning oʻziga xos xususiyatlari, Grammatik mazmun-mohiyati, kelib chiqishi, lugʻaviy tarkibi, vazifalari, boshqa turkum soʻzlar bilan munosabati kabilarni koʻrsatib berdi. Lekin V.V.Vinogradovning modal soʻzlar toʻgʻrisidagi qarashlari toʻliq va tom maʼnoda oʻz ifodasini topmadi. Shu bilan bir qatorda S.I.Abduakimovanning modal soʻzlarning alohida soʻz turkumi sifatida alohida eʼtirof etishi hamda I.I.Menzaninovaning kirish (modal) soʻzlarni alohida soʻz turkumi deb ajratish toʻgʻrisidagi dadil konsepsiyasi ham oʻz rivojini topmadi.

Oʻzbek tilida modal soʻzlar boʻyicha bir necha ishlar amalga oshirilgan. R.Komiljonovanning “Oʻzbek tilida modal soʻzlar” (1975, nomzodlik dissertatsiyasi), S.Saidovning “Modal soʻzlarni oʻrganish tarixidan” (OʻTA. № 4, 1963), “Hozirgi zamon oʻzbek tilidagi modal soʻzlarning klassifikatsiyasi masalasiga doir” (OʻTA. № 6, 1963) kabilar shular jumlasidandir. Shunday boʻlsa ham, oʻzbek tilida modal soʻzlar hozircha toʻliq oʻrganilgan emas. Shunday ekan, biz ham oʻz ishimizda xuddi shu masala haqida fikr yuritmoqchimiz. Modal soʻzlarni alohida soʻz turkumi sifatida talqin etish uchun quyidagi 3 ta omilga eʼtibor berish kerak:

1. Tildagi modallik kategoriyasini keng maʼnoda tushunishdan kelib chiqish.
2. Modal soʻzlarni yordamchi soʻz turkumi sifatida qarab sintaktik birlik boʻlgan kirish soʻzlardan farqlash.
3. Modal soʻzlarni yuklamalardan farqlash mezonini ishlab chiqish.

Modal soʻzlar oʻzining leksik-grammatik maʼno-mohiyatiga koʻra undov soʻzlarga ham yaqin turadi. Ikkalasi ham hayajonni, asabiy holatni ifodalaydi va soʻzlovchining borliqdan taʼsirchanligini koʻrsatadi.

Ularni bir-biridan farqlab turgan narsa shuki, undov soʻzlarning aksariyati insonlarning yarim ongli ruhiy taʼsirlanishini ifodalasa, modal soʻzlar subyektivlikni, soʻzlovchining ifodalanayotgan fikriga munosabatini ifodalaydi.

Morfologik belgilariga koʻra modal soʻzlar boshqa yordamchi soʻz turkumiga kiruvchi: koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, undov, taqlid soʻzlardan farq

qilmaydi. Chunki modal soʻzlar ham yordamchi soʻz turkumlari kabi oʻzgarmas, soʻz yasash, soʻz oʻzgarish affikslariga ega emas.

Ularni bir-biriga oʻxshash tomonlarining boisi ularning tarixi bilan bogʻliqdir, chunki modal soʻzlar turli xil mustaqil soʻz turkumlaridan kelib chiqqan. Bunday tarixiy jarayon, yaʼni soʻzlarning leksik-grammatik oʻzgarishi natijasida ayrim modal soʻzlar toʻlaligicha oʻzining boshlangʻich nuqtasidan tamomila uzilib chiqib ketganki, ular faqat modal maʼnolarni ifodalaydi, boshqalari esa toʻligʻicha modal soʻzlar qatoriga oʻtib ketmagan shuning uchun ular ayrim hollarda modal maʼnolarni ifodalasa, boshqa hollarda maʼlum gap boʻlagi vazifasini bajaradi. Masalan:

1. *Aftidan, Safarov ikkovi ogʻilga tomon kelmoqda edi.*

2. *U qop-qora, qotma, vujudi pay bir yigit boʻlib, aftidan yoshini chamalash qiyin edi.*

Ikkala gapda ham bir xil shakldagi soʻz qoʻllangan. Ikkalasi ham tarixan bir turkumga oid. Biroq bugungi kunda bu soʻzlar ikki xil soʻz turkumining tarkibida oʻrganilganligi bois shakldosh soʻzlar sifatida qaraladi. Yuqoridagi gaplarning birinchisida *aftidan* soʻzi modal soʻzlik xususiyatini namoyon qilgan boʻlsa, ikkinchi gapda, bilʼaks ot soʻz turkumidagi xususiyatlarini namoyon qilgan. Shu bois bu soʻzlar endilikda omonim soʻzlar sifatida oʻrganilmoqda.

Sintaktik belgilariga koʻra modal soʻzlar oʻziga xos xususiyatga egadir. Ularning hech qaysisi gap boʻlaklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Modal soʻzlar gapda alohida oʻrin egallab, toʻligʻicha gapga, gapning bir boʻlagiga tegishli boʻladi. Modal soʻzlarning bunday xususiyatlari ularning gapda erkin boʻlishiga imkoniyat beradi, yaʼni gapning boshida, oʻrtasida kelishi mumkin. Masalan:

1. *Chamasi, Tillaboy feʼli aynib, xiyonat koʻchasiga kirganga oʻxshaydi.*

2. *Tillaboy, chamasi, feʼli aynib xiyonat koʻchasiga kirganga oʻxshaydi.*

3. *Tillaboy feʼli aynib, xiyonat koʻchasiga, chamasi, kirganga oʻxshaydi.*

Keltirilgan misollarimizdagi *chamasi* modal soʻzi gapning turli oʻrnida kelyapti va toʻligʻicha gapning mazmuniga tegishlidir. Qoʻshma gaplar tarkibida kelgan modal soʻzlar esa qaysi gap qismida kelsa, oʻsha qismigagina tegishli boʻladi. Masalan:

Shu gapim qulogʻingizda boʻlsinki, men ishning ikki kuninigina oʻz ehtiyojim uchun sarflayman, xolos.

Modal soʻzlarning ishlatilish oʻrniga koʻra ham tasniflanishi mumkin.

1. Faqat gapning boshida ishlatiladigan modal soʻzlar: *toʻgʻri, afsuski, xullas, umuman* kabi.

2. Faqat gapning oxirida ishlatiladigan modal soʻzlar: *shekilli*.

3. Gapning har bir oʻrnida: boshida, oʻrtasida, oxirida ishlatiladigan modal soʻzlar: *qolgan modal soʻzlarning barchasi*.

Modal soʻzlar sintaktik funksiyasiga koʻra ham ikki guruhga boʻlinadi:

1. Kirish soʻz vazifasida keluvchi modal soʻzlar.

2. Gap boʻlagi yoki soʻz-gap vazifasida kelishi mumkin boʻlgan modal soʻzlar.

Hozirgi kunga kelib o'zbek tilidagi modal so'zlar borasida ham turli xil qarashlar mavjud. Masalan, R.Komiljonova modal so'zlarni ma'nosiga ko'ra 14 guruhga, S.Saidov 4 ta guruhga, "O'zbek tili grammatikasi"da esa 6 ta guruhga [Абдурахмонов ва б., 1976] ajratadi. Shunga o'xshash boshqa xil qarashlar ham mavjud.

Biz ham modal so'zlarning lug'aviy ma'nosiga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratdik:

1. Fikrning tasdig'ini va isbotini ifodalovchi modal so'zlar;
2. Fikrning taxminini, gumonini, shubhasini ifodalovchi modal so'zlar;
3. Fikrni ajratib ko'rsatuvchi modal so'zlar;
4. Fikrni kimga qarashli ekanligini ko'rsatuvchi modal so'zlar;
5. Fikr tartibini ko'rsatuvchi modal so'zlar;
6. Fikrning yakunini ko'rsatuvchi modal so'zlar;
7. Fikrni eslashni ifodalovchi modal so'zlar;
8. Shodlik, afsus, nadomatni ifodalovchi modal so'zlar;
9. Zaruriylik, shartlilik, talabni ifodalovchi modal so'zlar.

"Til – eng avvalo so'zlarning umumlashmasidir. So'z esa modal kabi ikki qirraga ega: uning birinchi tomoni – tashqi, ya'ni ifodalovchi yoki ko'rinuvchi (fizik), ikkinchi tomoni esa – ichki, ya'ni eshitilmaydigan va ko'rinmaydigan (ruhiy) qismlardir. Birinchi qismi so'zlarning eshitiluvchi yoki yoziluvchi qismi bo'lsa, ikkinchi qismi so'zlarning ma'nosi yoki mohiyatidir" [Якушин, 1984: 5]. Shuning uchun leksikada hal qilinishi lozim bo'lgan, turli qarashlarga sabab bo'lgan bir qancha masalalar mavjud. Modallik kategoriyasining leksikada ifodalanishi shunday dolzarb masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Тошкент: Фан, 1987.
2. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. – Т., 1995.
3. Асқарова М., Абдурахмонов Ҳ. Ўзбек тили грамматикасининг практикуми. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
4. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лектик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
5. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождение языка. Введение. – М.: Наука, 1984.

NORMUROD NORQOBILOV METAFORALARINING SEMANTIK MUNDARIJASI

Z.B.Saidova, SamDU 2-kurs magistranti

O'zbek tilshunosligida muayyan ijodkor asarlari tilida yetakchi unsur sifatida qo'llanuvchi tasviriy vositalarning lisoniy xususiyatlarini ochib beruvchi qator ilmiy izlanishlar amalga oshirildi. Shu jumladan, badiiy matnda faol qo'llaniluvchi metaforalar xususida ham ko'plab tadqiqotlar yuzaga kelgan. Mazkur

maqolamizda mahoratli o'zbek yozuvchisi Normurod Norqobilov asarlarida qo'llanilgan metaforalarning lisoniy xususiyatlarini yoritishga harakat qilamiz.

Normurod Norqobilovga xos individual lingvistik mahoratni belgilashda adib qissalari tilining badiiyatini ta'minlovchi metaforalarni tahlil qilishdan iborat. Buning uchun Normurod Norqobilovning so'z tanlash va qo'llashdagi o'ziga xos individual uslubining lingvistik va badiiy-yestetik asoslarini ochib berish, qissalari tilining badiiyatini ta'minlovchi metaforaning lingvistik va kognitiv xususiyatlarini yoritib berish, qo'llangan lisoniy metaforalar va badiiy metaforalarning semantik xususiyatlarini ochib berish, metaforalarning badiiy san'atlar hosil qilish jihatlarini tadqiq qilish va badiiy-estetik vazifalarini yoritish talab qilinadi. Binobarin, badiiy matnda tilning estetik vazifasi va ifoda imkoniyatlari kengligining zohir bo'lishida metaforalarning o'rni muhim ahamiyatga ega. Zero, ular g'oyaviy baquvvatlikning muhim shartlaridan biridir. A.Hasanov ta'kidlaganidek: «O'zbek tilshunosligida metaforalar o'zining nazariy asosini topgan bo'lsa-da, biroq alohida olingan yozuvchi ijodida qo'llangan metaforalarning amaliy jihati hali yetarlicha o'rganilgani yo'q. Zero, metaforalar yozuvchining individual uslubini, asar badiiyatini ta'minlovchi muhim tasviriy vositadir.»³⁶ Binobarin, metaforalar asar badiiyatini ta'minlovchi muhim lisoniy vosita hisoblanadi. «Shuning uchun ham badiiy uslubda poetik metafora faqatgina muhim tasviriy vosita bo'lib qolmasdan, balki badiiy tafakkur elementiga, estetik hodisaga aylanib ketadi. U nutqni bezash doirasidan chiqib, his-tuyg'uni, fikrni obrazli ifodalash vositasi darajasiga ko'tariladi. Metafora ko'magida endi biz tasvir ob'ektini faqatgina «ko'rib qolmasdan», balki his qilamiz, uni go'yo o'z boshimizdan kechiramiz. U bizning hissiyotimizga, ongimizga ta'sir etish bilan birga yozuvchini ham uzundan-uzoq bayondan qutqaradi»³⁷.

Normurod Norqobilovning badiiy mahorati, so'z qo'llashdagi san'atkorona uslubi originalligi va favquloddaligi bilan alohida ajralib turadi. O'zida badiiylik va falsafiylik muvozanatini uyg'unlashtirgan lirikasida, xalq tarixining zalvorli davri, millatning buyuk namoyandalari ibratli faoliyatini badiiy tarannum etishning go'zal namunalari bo'lgan qissalarida o'zbek tili lisoniy imkoniyatlaridan yuksak darajada foydalanganini ko'ramiz. Lisoniy imkoniyat voqelanishining yorqin namunasi – uning badiiy nutqda yuzaga chiqishi. Ijodkorning mahorati ana shu imkoniyatdan qay darajada foydalanishi va imkoniyat kengayishi uchun qanchalik hissa qo'shishi bilan belgilanadi. Badiiy nutqda o'zbek tili lisoniy imkoniyati umumiy me'yor asosida yuzaga chiqar ekan, bunda har bir ijodkorning individual mahorati, bir tomondan badiiy nutq imkoniyatining voqelanishini kengaytirsam, ikkinchi tomondan, imkoniyat boyishiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Normurod Norqobilov ijodi bu borada alohida xususiyatga ega. Binobarin, keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida badiiy matnni tashkil qiluvchi til birliklarini har tomonlama tadqiq qilish masalasiga e'tibor kuchaydi. Chunki har qanday til birligi badiiy matnda muallifning badiiy niyatiga xizmat qiluvchi bebaho

³⁶ Хасанов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тилининг бадийатини таъминловчи лексик-стилистик воситалар: Филол.фан.ном.дис. – Тошкент, 2010. – Б.36.

³⁷ Каримов С. Бадий услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. – Самарканд: СамДУнашриёти, 1994. – Б.18.

vositaga aylanishi hamda o'ziga xos qonuniyatlarni namoyon qilishi mumkin. Chunki adabiy tilning rivoji uchun badiiy adabiyot tili eng boy manba bo'lib xizmat qiladi. Binobarin, adabiy tilning badiiy mukammallikka, milliy xarakterlar yaratishdagi o'ziga xoslikka erishishida o'zbek yozuvchilarining mashaqqatli xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim. Shu nuqtai nazar ushbu magistrlik dissertatsiyasi uchun tanlangan mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Har bir ijodkorning individual uslub qirralari unga zamondosh ijodkorlarning bayon uslubi bilan qiyosan o'rganilganda yanada oydinlashadi. Jumladan, N.Norqobilovning so'z tanlash mahorati, benazir uslubi Erkin A'zam, Tog'ay Murod, Shukur Holmirzaev va Murod Muhammad Do'stning badiiy til mahorati bilan muqoyasa qilinganda ochiq-oydin namoyon bo'ladi. Yozuvchi metaforik ko'chma ma'noning semantik, semantik-grammatik tasnifi, funksional turlari va badiiy-estetik vazifalariga oid natijalari o'zbek tilshunosligida muhim ma'lumotlar bo'lib xizmat qilishi asoslangan.

N.Norqobilov metaforalardan foydalanishda so'zning semantik mundarijasiga kiruvchi konnotativ-ifoda semalarga o'ziga xos badiiy mazmun yuklaydi. Leksik-stilistik vositalarning semantik o'zgaruvchanligi metaforaning lisoniy va badiiy-estetik qimmatini belgilashda aktuallik kasb etadi. Ayniqsa, bu vositalar orqali pragmatik mazmunning istifoda etilishi bevosita yozuvchining badiiy maqsadi bilan bog'liq bo'lib, lingvopragmatik tahlilda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Normurod Norqobilov asarlari tilining lingvistik xususiyatlari, uning metaforadan foydalanish mahorati ustida ayrim ishlar qilindi. Biroq Normurod Norqobilov asarlarining tili xususida yo'l-yo'lakay bildirilgan fikrlar, ayrim maqolalar ko'zga tashlansa-da, adib asarlari tilining lingvistik xususiyatlari, undagi metaforaning qo'llanilishi alohida o'rganilmagan. Shu nuqtai nazardan, yozuvchi qissalari tilini chuqurroq tekshirish, uning o'ziga xos individual mahorat sirlarini ochib berish, asarlaridagi metaforaning kognitiv tabiati, lisoniy imkoniyat sifatidagi xususiyatlari bugungi o'zbek tilshunosligining oldiga turgan muhim vazifalardan biridir.

Metafora nutqning obrazlilikini, ta'sirchanligini ta'minlash maqsadida qo'llaniladigan ikki narsa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslangan ko'chimdir. R.Qo'ng'urov metaforani shunday izohlaydi: «Metaforani yashirin o'xshatish deyish ham mumkin. Ammo u oddiy qiyosdan farq qiladi. Agar oddiy qiyos har doim asosiy ikki a'zodan tashkil topsa (ya'ni nima qiyos qilinadi, nima bilan qiyos qilinadi - qiyos qilinuvchi va qiyos qilinadigan predmet), metaforada faqat ikkinchi a'zo - o'xshatilgan narsa qoladi, o'xshagan narsa tushiriladi, lekin u kontekstdan ochiq sezilib turadi, demak, metaforada tasvirlanayotgan predmet ana shu ikkinchi a'zo orqali idrok qilinadi».³⁸ A.A.Potebnya: «Metafora qisqargan o'xshatishdir», – deb ta'rif bersa, M.Mirtojiev: «Metafora hosila ma'no yuzaga kelishi hodisalarining eng faoli hisoblanadi. U, tilshunoslikda qayd etilishicha, hosila

---

³⁸ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. –Б.15

ma'no yuzaga kelishining hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari o'zaro o'xshash kelishiga asoslanadi"³⁹ deb hisoblaydi.

Normurod Norqobilov qissalarida qo'llangan metaforaga misollar keltiramiz. Masalan: *Uzoq cho'zilgan qorasovuqdan so'ng erga birinchi qor tushdi.* ("Oqbo'yin" qissasi, 78-bet)

Bunda *qora* so'zi metaforik ma'noda qo'llangan bo'lib, uning mohiyatini ob'ektivlik nuqtai nazaridan baholash birmuncha qiyin. *Qora* leksemasining genetik semasi belgi, rang bildiradi, ifoda semalarning bo'rttirilishi darajasiga ko'ra mo'tadil ifodali (adherent konnotatsiyali) so'z hisoblanadi. *Qora* leksemasi nutqda ko'chma ma'no hosil qilib, salbiy uslubiy bo'yoqqa ega bo'lishi mumkin. Yuqoridagi kontekstda *qora* leksemasi sub'ekt tomonidan salbiy okkazional ma'noda qo'llangan, ya'ni *qora* leksemasi sememasi strukturasida qo'shimcha (ijtimoiy shartlangan) «sovuq» semasi bo'rttirilgan. *Qora* leksemasining okkazional ma'no hosil qilishida sovuqning darajasini oshirib, metaforik ma'no hosil qilgan. *Cholning kampiri bog'idagi tosholmalarni sandiqqa joylab qishi bilan maktab bolalariga donasini yigirma tiyindan pullardi.* ("Yuzma-yuz" qissasi, 17-bet) matndagi *tosh* so'zi metaforik ma'noda qo'llangan bo'lib, uning genetik semasi qattiq jismni bildiradi. Olmaning uzoq muddat saqluvchi qattiq turiga nisbatan «*tosholma*» so'zi ishlatilib, bu erda *tosh* leksemsi metaforik ma'no hosil qilgan. - *Anovi turqi sovuqni ober-chi, - dedi podachi Mallani ko'rsatib. Temirdek qattiq barmoqlariga tish botirishdan o'zini tiyib, jimgina turib berdi.* (O, 44) matnida *sovuq* leksemasi o'zining genetik «past harorat», «past temperatura» yoki «temperaturasi belgili chegaradan past yoki juda ham salqin, ayoz» semalaridan chekinib, «gap-so'zi, tashqi ko'rinishi bilan kishiga yoqmaydigan kimsa haqida aytiladigan ibora» ko'chma mahnosi asosida tashqi ko'rinishni bildiruvchi metaforik ma'no hosil qilmoqda. *Mamat qassob zardobini to'ka-to'ka nevaralaridan eslirog'ini o'g'illariga yubordi.* (Yu, 11-b) matnida *zardobini* so'zi metaforik ma'noda qo'llangan. Yana: 1) *Masalan, u qopqon degan narsani yuz odimdan sezadi. Temir iskanja qanchalik ustalik bilan ko'milmasin, unda o'tirib qolgan turli hid yuzada qolaveradi-da.* (O, 84); 2) *Og'zidan o't purkovchi qora kaltak uzoqdan xayfsiz ekanini u allaqachon fahmlab etgandi.* (O, 86); 3) *Bu qanotli maxluqlarni bir tomondan haydasa, ikkinchi tomondan yopirilardi.* (O, 96); 4) - *Ha, daydi! Qaerlarda sanqib yuribsan, Qorangni ko'rsatmay qo'yding? Hozir bir adabingni beraymi- a?! (O, 99); 5) Manzilga yuz odimcha qolganda, podachining o't sochuvchi kaltagini eslab, tag'in to'xtadi. Alamli g'ingshidi.* (O, 100); 6) *Sho'rlik hademay o'g'lini ur kaltak - sur kaltak qilishlaridan mutlaqo bexabar - ko'zi rangli iplarda, xayoli oppoq yo'rgakli chaqaloqda gursa-gursa qilich tortadi.* (Yu, 4); 7) *Jondor zoti borki, ovozini eshitishi bilan qir boshida mixlanib qolaveradi.* (O, 44) kabi misollarning birinchi gapda temir iskanja birikmasi, ikkinchi gapda *og'zidan o't purkovchi qora kaltak* birikmasi, uchinchi gapda *qanotli maxluqlar* birikmasi, to'rtinchi gapda *daydi* so'zi, beshinchi gapdagi

³⁹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. — Тошкент: Мумтоз сўз, 2010 —Б.94.

o't sochuvchi kaltak birikmasi, oltinchi gapdagi *qilich* so'zi, ettinchi gapdagi *mixlanmoq* so'zi metaforik ma'no hosil qilgan.

Ko'rmoqdamizki, yozuvchi matnga obrazlilik, ta'sirchanlik baxsh etish maqsadida ikki narsa yoki hodisa o'rtasidagi o'xshashlik, muvofiqlik asosida ularning biri o'rnida xuddi shu ma'noni anglatadigan so'z yoki iboralardan metafora hosil qilib unumli foydalangan. Umuman, metaforalar yozuvchining individual uslubini, asar badiiyatini ta'minlovchi muhim tasviriy vosita ekanligini N.Norqobilov ijodida ham ko'rish mumkin ekan. N.Norqobilov qissalarda voqelikni real tasvirlashda, unga mahalliy-milliy ruh bag'ishlashda, personajlarning dunyoqarashini, e'tiqodini, ruhiyatini jonli ifodalashda, qissa personajlarining xarakter-xususiyatlari, nutqini individuallashtirishda, intim-ruhiy kechinmalarni ifodalashda, voqelikka mos tarzda ichki va tashqi ma'naviy olamidagi dunyoqarashini yaqqol aks ettirishda tabiiylikka, soddalikka, asarlarining «o'qishli» bo'lishiga intilgani uning metaforalardan unumli foydalanganidan ko'rinib turibdi.

N.Normurodov metaforalardan qissalari tilining badiiy-obrazlilikini, estetik ta'sirchanligini oshirishda, personajlar nutqini, xarakter-xususiyatlarini o'ziga xos tarzda ifodalashda, jonli so'zlashuv tiliga xos milliy-mahalliy kolorit bag'ishlashda, qolaversa, o'zining individual uslubiga xos tasvir yaratishda, xususiy yashirin ma'noga ishora qilishda, qahramonlar portretini, intim-ruhiy kechinmalarini intensiv usulda tasvirlashda o'ta mohirlik bilan foydalanib, ularni asarning umumiy g'oyasiga xizmat qiluvchi obrazli ta'sirchan tasviriy vositaga aylantira olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Каримов С.А. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. Ўқув кўлланмаси. – Самарқанд: СамДУ нашриёти. 1994. – Б.18.
2. Каримов С. Ўзбек тилининг грамматик услубияти. – Самарқанд, 2012. - Б.12
3. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. -Б.94
4. Расулов Т. Бадий тасвир ва образли тасвирий воситалар// Ўзбек тили ва адабиёти, 1965. №5, – Б 10.
5. Хасанов А. Абдулла Қахҳор ҳикоялари тилининг семантик-стилистик хусусиятлари: филол. Фан. Номз. Дисс. – Тошкент, 2010. -В.36
6. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент, Фан, 1977. -Б.15.

KOMPYUTER LINGVISTIKASIDA MORFOLOGIK ANALIZATOR VA MORFOLOGIK RAZMETKA

Tirkashev J. O'. SamDU magistranti

Morfologik analizator tabiiy tilni qayta ishlashda qo'llaniladigan vosita bo'lib, tilning grammatik tuzilishi va lug'atini o'z ichiga olgan ma'lumotlar bazasidan foydalanadi. Morfologik analizatorlar turli tillar uchun turlicha ishlab

chiqilishi mumkin va ko‘pincha tilning grammatik tuzilishi va lug‘atini o‘z ichiga olgan ma’lumotlar bazasidan foydalanadi.

Uning ma’lumotlar bazasida o‘zak so‘zlar, kategoriyalar va boshqa grammatik xususiyatlar haqida ma’lumotlar mavjud. Morfologik analizatorlar matnlarni tushunish va qayta ishlash uchun juda muhim vositadir. Ushbu vosita matnlardagi so‘zlarning morfologik belgilarini ya’ni so‘zning ma’nosini aniqlash, so‘z turini aniqlash, lug‘at tarkibini aniqlash va shu kabi boshqa amallarni bajarish uchun ishlatiladi.

Morfologik analizatorlar, ayniqsa, matnlarni avtomatik tarjima qilish yoki tushunish kerak bo‘lganda foydalidir. Masalan, matn mazmunli tarjima qilinishi uchun matndagi har bir so‘z tushunilishi va to‘g‘ri tarjima qilinishi kerak. Shuning uchun morfologik analizatorlar matnlarni aniq tarjima qilishda ham muhim vosita hisoblanadi.

Matnlar korpusining asosiy birliklarini so‘z, asos (o‘zak, lemmalar) va gap tashkil etadi. Qabul qilingan birliklar asosida yaratiladigan korpuslar hajmi korpusni yaratish maqsadidan kelib chiqadi. Korpus harflar, harfiy birikmalar, tovush va tovush birikmalari chastotasini o‘rganishda kichik hajmli bo‘lishi mumkin. Leksika, morfologik hodisalar, matnning sintaktik va stilistik xususiyatlarini o‘rganishda katta hajmli bo‘ladi⁴⁰.

S.Y.Bogdanova kompyuterning lingvistika bilan bog‘liq masalalarni hal qilishda ahamiyatli ekani haqida fikr bildirgan. “So‘z tadqiqi uchun qo‘llanadigan ob‘yektiv metodlar mantiqiy mos holda namoyon bo‘ladi. Aynan so‘z, nazariy aniqligi jihatidan murakkab bo‘lishiga qaramasdan, tovush yoki grafik vosita sifatida inson tomonidan qabul qilinadigan real mohiyat sanaladi. So‘z munosabatlar uchun qulay, uning shu til sohiblari uchun umumiy bo‘lgan ma’nosi lug‘at manbalarida qayd qilingan, ularga ma’lum bir grammatik tavsiflar berilgan”⁴¹.

Teglarni kompyuter lingvistikasida morfologik-sintaktik xususiyatlarni dastur tushunadigan tildagi muqobili desak bo‘ladi. Agar ushbu teglar jahon standartlariga muvofiq bo‘lsa, ularni bir-biriga sinxronlashda foydalansak bo‘ladi. Shuning uchun dunyo tilshunoslari teglarni birxillashtirishga harakat qiladilar.

Korpuslar tizimidagi maxsus morfologik belgilar tahlil jarayoni uchun xizmat qiladi. “morfologik tahlil moduli – so‘zshakldan uning lemma (leksemaning lug‘atdagi shakli)ga qadar tahlil qilinishidir.”⁴²

Morfologik razmetka bir matndagi so‘zlar va ularning ularning grammatik xususiyatlarining tushuntirilishi yoki belgilanishi jarayoni hisoblanadi. Bu jarayon avvalgi qadamlar orqali yozilgan korpus lingvistikalarda amalga oshiriladi. Bu jarayon, odatda, avtomatik tarzda yoki qo‘llaniladigan morfologik analizatorlar yordamida amalga oshiriladi. Morfologik razmetka yozilgan matnning tahlilini olib, avvalgi qadamlar orqali yozilgan korpus dasturlarida amalga oshiriladi. Bu

⁴⁰ Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика. –Иркутск: ИГЛУ,2011. –С.37.

⁴¹Богданова С.Ю. Исследование слова и предложения компьютерными методами: цели и перспективы.

⁴² Абжалова М. Ўзбек тилидаги матнларни тахрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (расмий ва илмий услубдаги матнлар тахрири дастури учун). Филол. фан. фалс.(PhD)... дисс.-Тошкент, 2019.-Б.14-15.

jarayon yozilgan matnlarda tilning grammatik xususiyatlarini tahlil qilishga va yozilgan matnlarni atrofida ko'p miqdorda ma'lumotlar olishga imkon beradi. Morfologik razmetka, tilni o'rganish, tarjima qilish, ma'lumotlar olish va boshqa lingvistik tadqiqotlar uchun foydali bo'ladi.

O'zbek tilining milliy korpusi filologlar tomonidan dasturchilar yordamida amalga oshiriladi. Shunisi ham borki, filolog ma'lumotlar bazasi, lingvistik ta'minot, dekodlash, kodlash, referatlash, modellash, annotatsiyalash, razmetkalash, morfologik, sintaktik, semantik razmetka tushunchalari haqida muayyan bilimga ega bo'lishi lozim. O'z navbatida, dasturchi ham morfologik, sintaktik, grammatik shakl, semantik analiz, lug'aviy ma'no, matn, grammatik ma'no, ilmiy, rasmiy, publisistik uslub xususiyatlari haqida bilishi kerak.

Otning morfologik razmetkasi ot turi va otning qaysi xususiyatlariga ega bo'lishni aniqlashga yordam beradi. Bu razmetka otning shakli, jinsi, raqami, zamon va boshqalar xususiyatlarini aniqlaydi. Masalan "*kitob*" so'zi otining shakli "*nom*" va soni "*birlik*" bo'ladi. "*Kitoblar*" so'zi esa otining shakli "*nom*" va nomi "*ko'plik*"ga o'tadi. Otning morfologik kodi esa otning sonini bildiradi, masalan "*a*", "*b*" yoki fe'llarda zamon bo'yicha razmetkada esa harakat-holatning paydo bo'lish vaqti, joriy vaqtda yoki o'tgan vaqtda bo'lishini aniqlashga yordam beradi. Misol uchun, "*yozaman*" so'zi joriy vaqtda, "*yozgandim*" so'zi esa o'tgan vaqtda yozilgan so'z. Otning morfologik razmetkasi otning ma'no va funksiyasini tushuntirishda ham yordam beradi. Misol uchun, "*o'qituvchi*" so'zi "*nom*" shakli, soni birlikda, "*o'qituvchi*" so'zi o'qitishni bajaruvchi insonni tushunishda yordam beradi. Morfologik razmetkasi tilni o'rganish, tarjima qilish va boshqa lingvistik tadqiqotlar uchun foydali bo'ladi.

RANG IFODALANISHINING KOGNITIV-SEMANTIK TUZILISHI

Ergashev A., NavDPI magistranti

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning "*Layli va Majnun*" dostonida qo'llangan "*rang*" semasini ifodalovchi til birliklarining kognitiv-semantik tuzilishi tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, konsept, "*rang*" konsepti, tushuncha, sema, semema.

Ma'lumki, kognitiv tilshunoslikda konseptning til vositalari orqali ifodalanishi masalasini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Konsept ruhiy-mental, milliy-madaniy tuzilma sifatida tilning barcha sathlarida bevosita yoki bilvosita voqelanadi. Konsept fikrlash, ma'no va shuningdek semantik makon birligi sifatida so'zlar va verballashuvning boshqa vositalari bilan bog'liqlikka ega. Konsept milliy, ijtimoiy, ma'lum guruhga tegishli va individual xususiyatlarga ega bo'lib, insonning mental dunyosi, hamda madaniyati va tarixiga bog'lanadi. Shuning uchun ham konseptning ifodalanishi til birliklari orqali til sohiblarining til kartinasi aks etishiga asoslangan hisoblanadi va leksik semantika esa xalq tarixi, uning dunyoqarashi va psixologiyasi, anglash faoliyatida etnosning "*idrok*"ini namoyish etadi. Shunday ekan insonga xos his tuyg'ular har bir etnosga, umuman insonga

xos xususiyat hisoblansa-da, ularning tilda aks etishi farqlanadi. Emotsiyalar turli maqsadda, turli vaziyatda yuzaga kelib, inson faoliyati bilan bevosita bog'liq rivojlanadi. Mazkur rivojlanish jarayonida ifodalanadigan emotsiyalar ma'lum ma'noda shaxsga tegishli bo'lgan madaniyat, etnologik xususiyatlarning o'ziga xos namoyish etilishidir.

Alisher Navoiy asarlarida "rang" konsepti leksik, kompozitsion birliklar hamda stilistik vositalar orqali voqelanadi. Leksik birliklarning ma'no ko'chishi hodisasida ham ushbu konseptning voqelanishini kuzatish mumkin. Konsept – emotsional-baholovchi belgilarni qamrab olgan tushunchalar yig'indisi. Kubryakovaning ta'kidlashicha, konsept – inson psixikasida aks etadigan, butun olam qiyofasini ifodalaydigan lisoniy ong bo'lib, mental leksikonning xotiradagi operativ mazmuniy birligi sanaladi [Кубрякова, 1997: 90-93].

Konsept – tasavvur, obraz, tushunchalar kabilarni qamrab oluvchi tafakkur birligi, shu ma'noda, "rang" konsepti ongimizda assotsiativ tarzda *rang* leksemasining sememasini tiklaydi.

Olam asosida 7 xil rang yotsa-da, bu ranglarning har birida bir necha tus va jilolar bor. "Yetti xil kamalak (spektr) rangini bir-biriga aralashtirish orqali 280 dan ortiq rang tuslanishini hosil qilish mumkin" [Ўтамова, 2007: 11] ekan. Manbalarga ko'ra, Alisher Navoiy asarlarida 95 ta rang bildiruvchi so'z va so'z formalari qo'llangan [Бафоев, 1991:139]. Biroq Navoiy asarlarida rang so'zlari soni yuzdan ziyodligi aniqlandi. Ulardan 26 tasi arab tiliga, 66 tasi fors tiliga mansub, 9 tasi arabcha-forscha, 9 tasi turkiy tilga tegishlidir. Shoir o'z asarlarida fors va arab tili leksik birliklari bilan birga, ona tilimizda mavjud bo'lgan *yashil, sarig', oq, qizil, qora, ko'k, alocha, ko'kbo'z, charda, qirmiz, qonlig', ko'k* singari turkiy so'zlarni ham qo'llagan. Navoiy asarlaridagi rang-tus nomlari *oq, sariq, qizil, yashil, ko'k, sapsar, kulrang, aralash rang, qora* singari umumlashtiruvchi ma'nolari bilan hosil qilingan. Ushbu sifatlar muayyan rang tushunchasini ifodalashiga ko'ra umumiy guruhni hosil qilsa-da, lekin bu guruh a'zolarining har qaysisi o'zining farqlovchi ma'nosiga ega. Masalan, *la'l, ol, aqiq, humro//hamro, ahmar, humrat* so'zlari arabcha so'zlar bo'lib, "qizil" ma'nosini beradi va poetizm sanaladi.

*Ham jon kelib ikki la'li maygun,
Ham tavqi zaqan kelib anga nun.*

Shoir *qizil* semasini anglatuvchi leksemalarni ko'p o'rinlarda forsiy tilga mansub so'zlar bilan bir qatorda, arab tiliga mansub o'zlashmalar bilan qo'llagan. Mazkur leksemalar ramziy ma'noni aniqlashtirishga, ziynatlashga va bo'rttirishga xizmat qildirilgan. *Yoqut* so'zi mumtoz adabiyotda "qizil" hosila ma'nosini ifodalab, ko'pincha ma'noni kuchaytirish uchun monand tarzda qo'llanadi [Шамсиев ва б., 1972: 213]. Navoiy "qizil" ma'nosi mavjud arabiy so'zlarni takrorning oldini olish, obrazli tasvir hosil qilish maqsadida qo'llagan.

"Layli va Majnun" asarida *Jismiki bor erdi yosimin gul, Humro qilur erdi otashin gul!* Baytida qizil gulning olovday tovlanishi chiroyli tarzda ifodalangan. Shoir asarlarida eng ko'p qo'llangan ranglar – qizil, sariq va yashil ranglar bo'lib, undan keyin esa oq va qoraning tazodi turadi, lojuvard va sandal ranglar ularga

qaraganda kamroq qo‘llangan. Navoiy qo‘llagan rang bildiruvchi so‘zlarning har biri she‘riy matnda semantik jihatdan muayyan so‘zlar bilan sintaktik aloqaga kirishadi. “Layli va Majnun” dostoni asosida aytish mumkinki, bu o‘rinda *la‘l, ol, aqiq, humro//hamro, ahmar, humrat (qizil), sava:d//savod, anbar, muanbar, adham (qora), asfar(sariq)* kabi poetizmlar yetakchilik qiladi: *af‘iyi muanbar, af‘iyi mushkin, anbarin af‘i, sunbuli gisu, sochi tiyra*, qora zulfini *muanbar zulf, anbarin zulf, sunbul zulf/zulfi sunbul, mushkin zulf, mushkin hilol* Navoiy asarlarida sariq rang sarig‘//soriq//sorig‘ shakllarida qayd etiladi: *Qon yoshim sorig‘ yuz uzra oshkor etti firoq...* (G‘S). Lug‘atlarda rang nomlari izohida muayyan tafovutlar kuzatildi.

“Xush isli narsalar aralashmasidan tayyorlangan xushbo‘y qora modda” ma’nosini beruvchi arabcha *anbar* so‘zi poetizm sanaladi va u asosida hosil qilingan *anbari soro, anbarafshon, anbarbez, anbarbor, anbarol, anbarolud, anbarin, anbarsirisht, anbarfom, anbaros* [Шамсиев ва б., 1972: 47-48] yasalmalaridan “qora” ma’nosining majoziy qirralari yuzaga chiqqan:

1. *Tufrog‘i mushku anbari soro.*

2. *Anga tegruki mushk sochib shom,*

Qildi olam yuzini anbarfom.

Shoir yorning qora va xushbo‘y sochini majoziy ma’noda *af‘iyi muanbar, af‘iyi mushkin, anbarin af‘i, sunbuli gisu, sochi tiyra*, qora zulfini *muanbar zulf, anbarin zulf, sunbul zulf/zulfi sunbul, mushkin zulf, mushkin hilol* kabi poetizm asosida hosil qilingan birikmalar orqali ifodalagan. Bu kabi birikuvlarda garchi *soch, zulf* aniqlanmishlari “qora” ma’nosini anglatga-da, ushbu rangni ifodalovchi so‘zlarning aniqlovchi sifatida qo‘llanishi ma’noni yorqinroq ochishga xizmat qilgan. Shuning uchun bu kabi so‘zlarning aniqlanmish bilan birikmaga kirishuvi undagi rang ma’nosini ochiq ifoda etishda muhim omil bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Кубрякова Е.С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1997.
2. Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.
3. Бафойев Б. Кўхна сўзлар тарихи. – Т.: Фан, 1991.
4. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

O‘ZBEK TILIDA YUKLAMAGA KO‘CHAYOTGAN SO‘ZLAR

Rustamova I.A., SamDU magistranti

Annotatsiya: Maqolamizda bugungi kunda til tizimimizda o‘z semantik ma’nosi kengayib bir turkundan boshqa bir turkumga ko‘chayotgan so‘zlar haqida so‘z boradi hamda o‘zbek tilida olmosh turkumidan yuklamaga ko‘chayotgan: ana, mana, nima, qani so‘zlariga to‘xtalganmiz. Bu so‘zlarning yuklama vazifasida kelganda anglatadigan ma’nolari misollar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: transpozitsiya, “oraliqdagi birliklar”, “oraliq hodisa”, sof yuklama, nisbiy yuklama, semantik ma’no, ana, mana, nima, qani so‘zlari.

Tilshunosligimizda yordamchi soʻzlar sirasi masalasi hali ham oxiriga yetgan emas. Ayrim birliklarning qaysi guruhga kirishi haligacha munozarali boʻlib kelmoqda. Baʼzi soʻzlarni muayyan guruhga kiritsak-da, baʼzilarining vazifasi oʻz guruhining umumiy vazifasiga mos kelmay qoladi. Bu xil muommoni hal etishda transpozitsiya yoki transformatsiya yoki omonimiya hodisasi deyish anʼanaga aylandi. Ammo H.Neʼmatov bu xildagi birliklarni koʻchishlar emas, “oraliqdagi birliklar” deyishni maʼqul topdi.

Rivojlanishda boʻlgan til tizimimizda soʻzlarning bir turkumdan ikkinchi bir turkumga koʻchishi, yaʼni baʼzi bir soʻzlarning bugungi kunda semantik maydoni kengayib bormoqda. Bu jarayon yordamchi soʻzlarda ham kuzatilmoqda. Ushbu jarayon tilshunoslar tomonidan oʻrganilib, bu borada turli xulosalar berilgan: yordamchi soʻz mustaqil soʻz va soʻz-gap oraligʻida “oraliq uchunchi” maqomini oladi. ...yordamchi soʻz mustaqil soʻz hisobidan ortib boradi. Yordamchi soʻzning boyishida yana bir yoʻl – ularning ichki tomondan bir turdan ikkinchi turga oʻtishi, aniqrogʻi, “oraliq hodisa” xususiyatiga ega boʻlgan koʻmakchi bogʻlovchi, bogʻlovchi-yuklamaning mavjudligi [Sayfullayeva, 2009: 276].

Yuqorida toʻxtalib oʻtganimizdek, yuklamalarni ikki turga: 1) qoʻshimcha koʻrinishidagi yuklama; 2) soʻz yuklamaga ajratgandik. Soʻz yuklamaning oʻzini esa sof soʻz yuklama va nisbiy (vazifadosh) soʻz yuklama deb tasnif qilgan edik. Ushbu maqolamizda aynan nisbiy yaʼni vazifadosh yuklamalar xususida soʻz boradi.

Bugungi kunda til tizimimizda oʻz semantik maydonini kengaytirib yuklamalashayotgan, yaʼni bir oʻrinda boshqa soʻz turkumi vazifasida, yana bir oʻrinda esa yuklama vazifasida kela oladiga soʻzlar mavjud boʻlib, bunday soʻzlar qatoriga quyidagilarni kiritsak boʻladi: 1) olmoshdan koʻchgan: ana, mana, nima, bu, qani, ayni; 2) sifatdan koʻchgan: shoʻrlik, bechora, yomon(yomonam); 3) ravishdan koʻchgan: atigi, yolgʻiz, aynan kabilar.

ANA. Bu soʻzning “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da ikki maʼnoda qoʻllanishi keltirilgan. Bir oʻrinda koʻrsatish olmoshi vazifasida kelsa, yana bir oʻrinda koʻrsatish, taʼkid maʼnolarini ifodalovchi yuklama boʻlib kela olishi aytilgan.

Nutqda relyativ munosabatlarni shakllantiradigan element hisoblanuvchi olmoshlar oʻzining leksik-grammatik vazifasidan tashqari nutqiy vaziyatga qarab diskursiv yuklamalar sifatida qoʻllanilib, har-xil stilistik vazifalarni bajaradi va matnga oʻziga xos ekspressiv maʼno bera oladi [Пардаев, 2013: 168].

Ana olmoshi yuklamaga koʻchganda koʻrsatish, taʼkidlash maʼnolaridan tashqari matnda ifodalanayotgan axborotga qoʻshimcha ravishda tan berish, ajablanish, baho berish kabi semantik maʼnolarni ham yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Buni matndan olingan parchalar misolida koʻrib chiqaylik. Masalan: Pishmagan yongʻoqning bitta yaxshi tomoni bor: ogʻir boʻladi. Uchi bilan dum tomonini yaxshilab ishqalab yogʻlasangiz, zoldirdek sipsilliq soqqaga aylanadi. Ana undan keyin “soqqa quvar” oʻynayverasiz (“Dunyoning ishlari” Oʻtkir Hoshimov). Matnda qoʻllangan ana soʻzi bu oʻrinda yuklama vazifasida kelyapti. Sababi bu misolimizda ana soʻzi biror narsani koʻrsatish uchun emas, balki

ma'noni tasdiqlash, ta'kidlab ko'rsatish uchun xizmat qilyapti. Keling bu yuklamani yana bir qancha o'rinlarda qo'llanilishini tahlil qilaylik. Masalan, Ana! – Kelinoyi tag'in shang'illadi. – Sizning eringiz o'tiningizgacha yorib beradi. Maniki bo'lsa, bir paqir suv olib kelmaydi ("Dunyoning ishlari" O'tkir Hoshimov). Keltirilgan bu misolimizda ana yuklamasi bildirilgan fikrning tasdiqini ta'kidlab kelyapti.

Kuzatishlarimizga tayanib shunday deya olamizki, ana vazifadosh yuklamasi mana vazifadosh yuklamasi bilan matn tarkibida bir o'rinda qo'llanganda gap mazmuniga kuchaytirish-ta'kidlash ma'nosi bilan birgalikda, matndan anglashilgan biror narsa yoki voqeaga baho berish ma'nosini ham yuklab keladi. Masalan:

1. Shibilg'oni deysizmi, shakarangur deysizmi, echkiemarmi – hammasi shu bog'da bo'lardi. Ana uzumu mana uzum.

2. Ana rohat-u mana rohat! Usti muzday, ichi issiq. Bir burdasini o'zim yeyman, bir burdasini kuchugimga beraman.

3. Nihoyat mol bozoriga keldik. Ana bozor-u mana bozor. (O'.Hoshimov)

Ana yuklamasining tasdiq ma'nosini ta'kidlab, kuchaytirib keladi: Menday paytida otni egarlab o'zi choptirgan. Jo'raboshimizday bo'lganida ketmon bilan bir tanob yerni hashpash deguncha ag'darib tashlagan. Oltmishvoy ana shunaqa yigit! (O'.Hoshimov); Bir maza qilaylik. Ana ko'rdinglarmi paxtaning xosiyatini, tasadduqlar.

Bu so'z vazifadosh yuklama vazifasida kelganda tasdiq, ta'kid ma'nolari bilan birgalikda qahramon kayfiyatidagi quvonchini, hayajonini ifodalashda ham qo'l keladi. Masalan: Kichkina akamning oyog'iyam bir joyda turavermaydida. O'sadi, etik sig'maydi. Ana endi etik bizniki! (O'.Hoshimov); Ana bunisi boshqa gap! Xayriyat-e, bo'yniga oldi oxiri.; Yemakxonaga kirganda u taom tanlab o'tirmaydi, to'g'ri kelganini ikki-uch hissa qilib urib chiqaveradi. Ana shuning uchun ham qaddi-qomati hamon shopdek, biror joyidan shikoyati yo'q (E.A'zam).

Ana vazifadosh yordamchisi matn tarkibida oldin aytilgan fikrning tasdiqini kuchaytirib ifodalashga xizmat qiladi. Oqqoshsho keladi – ana endi keladi! ("Otamdan qolgan dalalar" Tog'ay Murod); Kinobobomiz ana shundayin dono, donishmand! (E.A'zam).

MANA. Bu so'zning "O'zbek tilining izohli lug'ati"da bir qancha vazifalarda kela olishi ko'rsatilgan: 1) ko'rsatish olmoshi vazifasida; 2) ko'rsatish olmoshlari oldidan qo'llanib, kuchaytiruv va ta'kidni ifodalab keladi; 3) alohida ta'kidni ifodalovchi yuklama; 4) undov gapda hayrat, kinoya, tajjub kabi ma'nolarni ifodalay olishi keltirilgan.

Tilshunos olim, professor A.Pardayev bu olmoshni diskursiv yuklamalar safiga kiritib, mana olmoshi gapda o'zining an'anaviy deyktiv belgisiga ko'ra ko'rsatish ma'nosida emas, balki matnga ma'lum bir harakat, jonlantirish kiritishga xizmat qiladi deya aytib o'tadi.

Keltirilgan ushbu ma'lumotlarga asoslanib, biz ham ikkilanmasdan mana so'zini kuchaytiruv-ta'kid ma'nolarini ifodalab keluvchi vazifadosh yuklama sirasiga kiritsak bo'ladi.

Mana vazifadosh yuklamasi ko'rsatish olmoshlari oldidan qo'llanib, kuchaytiruv va ta'kidni ifodalab keladi. Masalan: Maktabda oddiy muallima bo'lgan eski xotinining qo'lida bir qizu mana shu o'g'li Baxtiyor qoldi; Filmni ovozlashtirganda binoyidekkina o'zbekcha sayrab berishadi-yu, o'zaro gap-so'zga kelganda mana shu ahvol!; Bari mana bu arboblik savlatiga, shu savlatni bergan mayda-chuydalarga almashtirildi, qurbon berildi.; Ustoz deganlari – kinochilarimizning piri, mana shu dargohga ham ko'p yillar rahnamolik qilgan, ikkitami-uchta "kartina"si bilan mashhuri jahon bo'lgan yetmish yoshlardagi chol (E.A'zam).

Mana alohida ta'kidni ifodalovchi yuklama vazifasini ham bajaradi: Mana, endi boshqa g'oliblar qatori xalqaro kinoko'rikka otlangan; Mana, necha yil bo'ldiki, mansab kursisiga mahkam yopishib olgansan, arzirli biror nima yozganing yo'q; Mana, u halidan beri eski charm kresloda Valentina Grigorevna Samoxinaning qovog'ini poylab o'tiribdi; Mana, bordingiz deylik. Chol bog'dagi biror daraxt soyasida albatta esnab o'tirgan bo'ladi; Mana, endi sizni tabriklasak bo'lar, o'rtoq muallif!; Mana, nihoyat, ustoz-u shogird o'sha o'rik tagida o'tiribmiz; Beixtiyor sigaretni labiga qistirib, gugurt chaqdi: "Mana, hammayoq kislorod!"; Mana, o'zing "iste'dod" deyapsan, to'ng'ich o'zbekcha kartina ekanini, anovi shov-shuvlarni tilga olyapsan – baloni bilgich kinoshunos bo'laturib, filmning nomiga kelganda bunday bepisand tasmollab so'zlashing nimasi! (E.A'zam).

Xulosa o'rnida shuni ayta olamizki, mana vazifadosh yuklamasi o'zi qatnashgan gap mazmuniga kuchaytiruv, ta'kid, tajjub, hayrat kabi qo'shimcha ma'no yuklab keladi. Bu vazifadosh yuklama olmosh turkumidan ko'chgan yuklama bo'lib, ko'proq badiiy, publitsistik hamda oddiy so'zlashuv uslublarida qo'llaniladi. Rasmiy va ilmiy uslublarda deyarli uchramaydi.

NIMA. Bu olmoshga "O'zbek tilining izohli lug'ati" da so'roq olmoshi deya ta'rif berilib, yana bir nechta ma'nolarni ifodalab kelishi aytilgan. Masalan, nima olmoshi so'roq gaplar tarkibida yana boshqa so'roqni ifodalovchi vositalar bilan birgalikda kelib, so'roq mazmunini kuchaytiradi va ta'kidlaydi.

Nima olmoshi nutqiy jarayonda pragmatik imkoniyatini kengaytirib, so'roq mazmundagi grammatik vazifasidan chekingan holda, ta'kid ma'nosini kuchaytirishga xizmat qiladi [Пардаев, 2013: 168]. Buni misollar asosida ko'raylik: "Nima, buningni boshida shoxi bormi, ishlasin-da", deydi...; Nima, or qilyapsanmi? – dedi bir muddat xomush o'tirgach; Nima, sen kinoyulduzmisan? Jahonshumul shaxsmisan?; Sizga ham Acha xoladan yuqqan shekilli, – dedim yarim hazil, yarim kinoya qilib. – Nima, fol ochyapsizmi? (O'.Hoshimov). Keltirilgan ushbu misollardagi so'roq ma'nosi -mi so'roq yuklamasi orqali shakillangan. Nima olmoshi esa taajjubni kuchaytirish va so'roq mazmunini ta'kidlash bilan birgalikda nutqni jonlantirishga, uni harakatli qilishga xizmat qilmoqda. Keling, jumla tarkibidagi nima nisbiy yuklamasini bir o'rinda qatnashtirib, boshqa bir o'rinda tushirib ko'raylik: Nima, vrach sizdan rostdan ham pul so'radimi? (O'.Hoshimov) Qiyoslaymiz: vrach sizdan rostdan ham pul so'radimi? Ushbu misolda qo'llangan nima diskursiv yuklamasi vositasida matn

odiy axborot, xabar berishga nisbatan birmuncha ta'sirliroq, yorqinroq va jonliroq obrazli faoliyatni yuzaga keltirishga xizmat qilmoqda. Nima yuklamasi tushirilgan qismi esa, oddiy so'roq mazmunli gap bo'lib kelyapti.

BU. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da bu so'zini omonim so'z safiga kiritib, ikki ma'noda: 1) ko'rsatish olmoshi; 2) kuchaytiruv-ta'kid yuklamasi bo'lib kelishi aytilgan.

Tilshunosligimizda yaratilgan bir qancha ilmiy ishlarda ham bu so'zining yuklama vazifasida kelishi ta'kidlangan [Исқоков, 2005: 22].

Bu vazifadosh yuklamasi gapdagi ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Masalan: Bu deyman, do'kongayam chiqmaysan, – dedi yana ham ingichkaroq tovushda; Bu diyman, uka, gazetlaringga bizniyam yozsa bo'lavuradimi? Yo buniyam "ohoni" bormi?; Bu Maskov degani xo'pam katta shahar ekan. (O'.Hoshimov) matnlarida bu olmoshi yuklama ko'chib, muloqot jarayonida tinglovchi diqqatini tortish, ifodalanayotgan fikrlar ketma-ketligini ta'minlash maqsadida qo'llanilgan.

Olmosh turkumidan ko'chgan bu vazifadosh yuklamasi ko'proq badiiy uslubda qo'llaniladi.

QANI. Bu so'zga izohli lug'atda so'roq olmoshi deya ta'rif berilib, so'zlovchining ko'z o'ngidagi shaxs yoki narsaning qayerda ekanligi haqidagi so'roqni bildirgan o'rinlarda so'roq olmoshi vazifasini bajarib kelishi ta'kidlangan. Masalan: Nima bo'ldi? – dedi oyim tipirchilayotganimni ko'rib. – Soqqam qani?; Dalavoy shiddat bilan otdan sakrab tushdi. – Qani qog'ozingiz? (O'.Hoshimov).

Qani so'zi so'roq manosidan tashqari yana o'zi qo'llangan jumla tarkibiga e'tiborni jalb etish, undash, da'vat ma'nolarini ham yuklab keladi. Ushbu ma'nolarni ifodalab kelgan o'rinlarda esa yuklama vazifasini bajarib keladi. Masalan: Qani ayting, nimaga ishonish kerak, kimga ishonish kerak?; Iya, ana, Shayx kelib qoldi! – dedi allakim tantana bilan. – Qani, samovarga o'zing qaray qol; Iye-ye, qoravoylar, kep qopsizlar-da! – deydi quvonib. – Qani, kampir, chodirni opchiq; Qani, kela qoling, – dedi oyim ayvon tomonga yurib; Qani uyga, – dedi dadam qo'lini ko'ksiga qo'yib. – Bir piyola choyimiz bor; Qani, tuyog'ingni shiqillat! – dedi tahdid bilan; Qani chertib ko'rchi. Yetti pushtingni quritib yuboraman!; Qani, tura qol, bolam, echkini haydashib borasan; Qani, bo'yniga olmay ko'rsin-chi.; Qani, otlari! – dedi odatdagidek shoshilib. – Jizzaxga ketdik. ("Dunyoning ishlari" O'.Hoshimov)! (Qani, tuyog'ingni shiqillat-chi! – dedi Grisha tishini g'ijirlatib; Qani, nonga qara. Oyimlarning nonlarini sog'ingansan ("Tushda kechgan umrlar" O'.Hoshimov).

Qani vazifadosh yuklamasi istak-xohish mazmunli gaplar tarkibida qo'llanib, istak-xohish ma'nosiga alohida ta'kid hamda urg'u beradi. Masalan: Shahnoza chirqillab erining yelkasidan tortqilashga tushdi. Qani kuchi yetsa!; Qani shunaqalardan o'n mingi, boring, ana mingtasi bo'lsa!; Grisha derazani yopdiyamki, qulog'i tinchisa qani?; U yoqqa ag'darildi, bu yoqqa ag'darildi. Qani uyqu kelsa!; Uyqu kelsa, qani! Xayol ming ko'chaga olib kiradi; Komissar g'azabdan qaltirab qoldi. Tili kalimaga kelsa qani! (O'.Hoshimov).

Xulosa o'rnida shuni ayta olamizki, to'xtovsiz rivojlanishda bo'lgan til tizimimizdagi mavjud bir qancha so'zlar bugungi kunda o'z semantik maydonini kengaytirib, bir o'rinda mustaqil so'z yana bir o'rinda esa yuklama vazifasini bajarib kelmoqda. Bunday so'zlar tilimizda ko'pchilikni tashkil qiladi. Biz maqolamizda ba'zi vazifadosh yuklamalarga to'xtalib o'tdik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. www.ziyouz.com kutubxonasi
2. Hoshimov O'. Tushda kechgan umrlar. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2002.
3. Исоков З. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро муносабати ва унда юкламаларнинг ўрни: Филол. фан. номз. ...дис.автореф. – Фарғона, 2005. – 22 б.
4. Пардаев А. Ўзбек тилида ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматик таҳлили. – Тошкент: Фан нашриёти, 2013. – 169 б.
5. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – T., "Fan va texnologiya", 2009. – 276 b.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А ҳарфи. А.Мадвалиев таҳрири остида (2006). www.ziyouz.uz

SH.RASHIDOVNING “KASHMIR QO'SHIG'I” QISSASIDA EPITETNING QO'LLANISHI

G'aybulloyeva U.A. NavDPI magistranti

Annotatsiya. Sh.Rashidovning “Kashmir qo'shig'i” qissasida tasviriy vosita turlaridan biri hisoblangan epitetning badiiy-estetik vazifasi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: kontekst, nutqiy vaziyat, matn, oddiy aniqlovchi, epitet, sema.

Ma'lumki, til birliklari nutqda axborot ifodalash, so'zlovchining voqelikka munosabatini aks ettirish yoki uning his-tuyg'usini bayon etish kabi turli vazifalarni bajaradi. Til birliklariga xos yana shunday jihatlardan biri ularning nutqda uslubiy vazifa bajara olish xususiyatiga ham ega bo'lishidir. Til birliklarining uslubiy vazifasi kontekst, nutqiy vaziyat, so'zlashuvchilarning til ko'nikmalari va nutq ob'ekti haqidagi umumiy bilimlari bilan bog'liq tarzda yuzaga chiqadi. Tasviriy vositalarning xarakterli ko'rinishlaridan biri epitet – sifatlash bo'lib, u voqelik, tuyg'u va predmetning o'ziga xos tomonlarini aniqlab, ta'kidlab, ajratib, bo'rttirib ko'rsatadi. Ushbu xususiyati bilan epitet badiiy aniqlovchi sanaladi. Epitet, aslida, yunoncha epitheton – ilova etilgan, izohlovchi so'zlaridan olingan bo'lib, badiiy sifatlash demakdir [Lapasov, 1995: 56].

U narsa-hodisaning belgisini obrazli ifodalaydigan badiiy aniqlovchidir. Til nuqtayi nazaridan qaralsa, sifatlash (epitet) hamisha aniqlovchi vazifasida keladi, lekin oddiy aniqlovchidan farqli ravishda, u badiiy-estetik vazifa bajaradi. Oddiy aniqlovchi narsa-hodisani bir turdagi boshqa predmetlardan ajratib ko'rsatish uchun xizmat qilsa, epitet unga xos muayyan belgini ajratib, ta'kidlab ko'rsatadi.

Ko'p hollarda epitet belgini ko'chma ma'no orqali ifodalaydi. Bunday hollarda metaforik epitet hosil bo'ladi [Quronov, Mamajonov, Sheralieva, 2013: 369].

Sh.Rashidovning "Kashmir qo'shig'i" she'riyatida sifatlash (epitetlar)lardan badiiy asarning estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida unumli va ijodiy foydalanilgan.

Epitet poetik aniqlovchi sifatida narsa, hodisa yoki tushunchaning biror xususiyati, belgisini alohida baholab ko'rsatish uchun o'shanday so'zlar oldidan qo'shimcha tarzda keltiriladi va poetik matnning muhim tasvir ifodasi sifatida yuzaga chiqadi. Sifatlovchi-aniqlovchi sifatida turg'un, doimiy, barqaror epitetlar poetik matnlarning aksariyatida uchraydi. Ijodkorlar olamdagi narsa va hodisalarni, shaxslarni tasvirlashda ularga xos bo'lgan doimiy belgilarga asosiy e'tiborni qaratadilar. Bu orqali olamni badiiy idrok etish, narsa va hodisalarning belgilarini obrazli tarzda his qilish va matnda ulardan o'rinli foydalana olishni bosh maqsad qilib oladilar. Masalan:

Kashmir xalqining qadimiy sevgi dostoni ham xuddi ana shu to'liqlik daryolarni eslatadi.

Epitetda badiiy niyat va ta'kidlangan belgi-xususiyat ma'nosi bir-biriga muvofiq kelishi joiz. Epitetlarning ketma-ket kelishi mantiqan tasvir emotsionalligini ta'minlaydi. Munosabat ottenkasi va baholash mezonlari epitet tabiatini jilvalantiradi. Yorqin mazmunda shakl va mazmun mushtarakligi uning ma'no-mohiyatini belgilab beradi. Obraz tavsifii aslida ta'rif, tavsif va nisbat negiziga quriladi, bu o'rinda sevgining insonga xos xususiyat ekanligi va muhim belgisi inson kabi qadimiy ekanligiga ishora qilingan. Shuningdek, *daryo* so'zi inson ongida "*mavjlanish, to'liqlanish*" assosatsiyasini tiklaydi, shu ma'noda, sevgi ham inson qalbini to'liqlantiradi.

Yoki *Nargiz gullar bog'ining hayotbaxsh tongini yangratib, pokiza sevgi haqida kuylaydi* misrasida sevgi tushunchasining ikkinchi bir belgisi – uning pokiza tuyg'u ekanligiga e'tibor qaratiladi.

Shuningdek asarda *pok sevgi, pokiza sevgi, olijanob sevgi, ulug' sevgi, chin sevgi, vafoli sevgi, baxtli sevgi, o'tli sevgi, qudratli sevgi*, butun *vujudini qoplab olgan sevgi* kabi epitetlar ham keltirilganki, sevgining oliy tuyg'u ekanligi belgi ifodalovchi so'zlarning epitet sifatida tasvirga tortilishi bilan konkret ifoda etilgan. Demak, berilgan sifatlar sevgining xususiyatlarini to'la namoyon qilgan. Aynan «sifatlash vositasida kishida narsa va hodisa haqida aniq tasavvur tug'iladi, u o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalanadi. Shu bilan birga sifatlash predmet va voqeadagi mavjud belginigina ta'kidlab ko'rsatmay, balki u narsada mavjud bo'la oladigan belgi va sifatlarni ta'sirchan ifodalay oladi» [Salaev, Qurboniyozov, 2010: 229].

Ma'lumki, har qanday muloqot matndan nutq tuzuvchi va uni qabul qiluvchi shaxsni ajratish mumkin. Ijodkor badiiy nutq tuzuvchi va idrok etuvchi, badiiy tildan foydalanish jarayonida unga o'z shaxsiy sifatlari bilan ta'sir ko'rsatuvchi, jamiyatda shakllangan milliy-madaniy qarashlarni unga singdiruvchi shaxsdir. Ayni shu xislatlarga ega til egasining nutqi individual mahorat hisoblanadi. Shu ma'noda "Kashmir qo'shig'i" qissasida sevgi tushunchasi hayot

tushunchasi bilan aloqador ekanligiga ko‘p bora urg‘u berilgan; inson hayot ekan, uning sevgisi yengilmaydi va doim g‘olib bo‘ladi, shu ma’noda, asarda aslida sevgi hayot uchun kurashish ekanligi va hayotning kurashish mevasi ekanligi, hayot va sevgi doim tantana qilishi tarannum etilgan. Hayotda chin insonga xos yashashning mohiyatini ifodalovchi ezgu xislatlar sevgi tushunchasining sifatlari sifatida voqelantirilgan. Bu fikrlarini dalillashda epitet asosiy tasviriy vosita darajasiga ko‘tarilgan. Yana bir o‘rinda ushbu fikrni dalillash mumkin. Masalan:

Olijanob sevgini madh etuvchi muzika va qo‘shiqlar yangrab turgan, asl do‘stlar go‘zal Nargiz atrofida parvona bo‘layotgan, sevgi va yoshlik o‘yinlari avjiga mingan bir paytda osmon qop-qora bulutlarga burkana boshladi...

Epitet nutqning go‘zal tarzda yuzaga chiqarishga xizmat qilibgina qolmasdan, ijodkorning estetik didini ham ko‘rsatib turadi. Shu sabab qo‘llangan epitetlarda betakrorlik kuzatiladi va qo‘llangan epitet (sifatlash)larning mavzu doirasi keng va serqirra. Ularda belgi ifodalovchi so‘zlar salmoqli o‘rin egallaydi.

Ijodkor ayrim o‘rinlarda asar g‘oyasi, qimmatini belgilashda juda zarur va betakror epitetlardan foydalanadi. “Kashmir qo‘shig‘i” asarida sevgi deb atalmish oliy tuyg‘uning sifatlanishi fonida ushbu tuyg‘uning qahramonlarning ruhiyati, zohiriy va botiniy tuyg‘ular kurashi bilan bog‘liq yorqin tasvirlar bahosi kuzatiladi. Muallif so‘z birikmasi vositasida qayta shakllantiradigan epitetlardan sevgining oshiqlar ruhiyatidagi manzarasini chizishda samarali foydalanadi. Tasvir va ifoda bir-biriga uyg‘un holda keltirildi, poetik munosabat aniqligi estetik quvvat hofizasini oshiradi. Tasvir predmeti yorqinligi ijodiy muvaffaqiyatni ta‘minlaydi.

Nutqiy muloqot jarayonida nutq egasi uzatilayotgan axborotni ifoda etish bilan birga, unga o‘z munosabatini bayon etadi. Bu jarayonda nafaqat so‘zlovchi, balki tinglovchida ham voqelikka nisbatan baho munosabati shakllanadi. Sh.Safarov qayd etganidek, «nutqiy faoliyat tashabbuskori, ya‘ni so‘zlovchi shaxs ob‘ekt haqidagi ma‘lumotni tinglovchiga yetkazish uchun ushbu ob‘ektning “qandaydir” xislatlarini tanlaydi va shu xislat asosida ob‘ektga baho beradi hamda baho ma‘lumotini adresatga uzatadi. Bunday baho berish axboroti esa, o‘z navbatida, tinglovchiga ta‘sir o‘tkazish va uni biror bir xatti-harakat, faoliyatga undash maqsadi uchun xizmat qiladi» [Safarov, 2008: 189].

Bunday o‘tli va qudratli sevgi bilan to‘lqinli daryolardan, tubsiz dengizlardan suzib o‘tish mumkin

Bu yerda *o‘tli, qudratli* leksemalari «oliy» leksemasi o‘rnida qo‘llangan. *o‘tli, qudratli* epitetlari sevgi tushunchasiga tantanavorlik ruhini bag‘ishlagan, ikkinchidan insonga xos muqaddas tuyg‘uning o‘ziga xos tomonlarini, sifatlarini aniqlab, ajratib, bo‘rttirib ko‘rsatish xususiyati bilan qo‘llanilgan. Demak, epitet, ya‘ni sifatlash, ta‘kidlanganidek, «badiiy aniqlovchi»lik vazifasini bajaradi. Ma‘lumki, *o‘tli, qudratli* leksemalarining birlashtiruvchi umumiy belgisi ular tarkibida “yengilmas kuchga ega” semasining mavjudligidir. Shoir subyektiv munosabatni aniq va ravshan ifodalash maqsadida “*o‘tli, qudratli*” leksemasidan o‘rinli foydalangan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, asarda epitet milliy ruhiyatni ifodalovchi asosiy vositaga aylangan. Epitetlarning, insonga xos oliy tuyg‘u – sevgi

tushunchasini turli tomondan sifatlanishi orqali obrazli, badiiy, milliy tasvirlarning yaratilishi individual mahoratni belgilovchi muhim omil sifatida yuzaga chiqqan. Epitet nutq badiiy-mantiqiy-psixologik vazifadoshligini ta'minlagan, ma'no ta'kidi va tasavvur yorqinligini belgilab bergan, tasvir va ifoda o'rtasidagi rishtani mustahkamlagan, belgi-xususiyatni ko'chirish yordamida obraz estetik qiymatini oshirishga xizmat qilgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. –Т.: Ўқитувчи, 1995.
2. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2013.
3. Салаев Ф., Қурбониезов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. – Т.: Янги аср авлоди, 2010.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т.: ЎЗМЕ давлат илмий нашриёти, 2008.

O'ZBEK XALQ DOSTONLARIDAGI MAQOLLARNING BA'ZI LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Turopova H.F., SamDU magistranti

Annotatsiya. Maqolada Ergash Jumanbulbul o'g'lining 5 tomlik "Bulbul taronalari" deb nomlangan dostonlar turkumidagi ayrim maqollar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra lingvopoetik jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: antonim, ta'sirchanlik, kontrast, shakldosh so'z, lug'aviy paronimlar, frazeologik paronimlar, lug'aviy omonimlar.

Maqollarda omonim, antonim, paronim, sinonim so'zlar o'ziga xos tarzda uchraydi. Ergash Jumanbulbul o'g'li dostonlari matnidagi maqollarda ham bunday so'zlar ko'plab uchraydi. Ulardan ayrimlarini tahlil qilib o'tamiz. Dastlab, antonim shaklidagi maqollarni ko'rib chiqamiz.

Maqollarda zid ma'noli so'zlardan foydalanish orqali ta'sirchanlik ortadi, kuchli hissiyot ifodalanadi. Nutqimizda lug'aviy antonimlardan foydalanish fikrimizni ta'sirli ifodalashda katta ahamiyatga ega. Antonimlar ko'proq badiiy uslubda qo'llanilib, qarama-qarshi tushuncha (tazod, antiteza, kontrast) uslubini yaratish uchun xizmat qiladi. Antonimlar sifat va ravishlar orasida ko'p uchraydi. Masalan:

*"Yaxshi so'z zamon ilon indan chiqadi,
Yomon so'z zamon mo'min dindan chiqadi".
So'z bir gavhar, har kimsada bo'lmaydi,
Yaxshi so'z, yoronlar, kimdan chiqadi.* [Ergash Jumanbulbul o'g'li, 1971: 354]

Muallif yaxshi so'z bilan yomon so'zni farqini chiroyli qilib asoslab beryapti. Bu misolda *yaxshi* – *yomon* (sifat so'z turkumi) o'zaro bir-biriga qarama-qarshi bo'lib kelgan. Belgini ifodalayapti. *Yaxshi so'zni* – *shirin so'z* shaklida ko'chma ma'noda ham qo'llash mumkin, lekin muallif o'z ma'nosida qo'llagan. Maqolda so'zning qudrati qanchalik kuchli ekanligi ko'rsatib berilgan.

Antonimlar bir xil va har xil o'zakli so'zlardan ham tarkib topishi mumkin. O'zakdosh so'zlarning antonimligi, asosan, zid ma'noli so'z yasovchi qo'shimchalar vositasida yuzaga keladi: suvli - suvsiz, xabardor - bexabar kabi. Har xil o'zakli so'zlardan tarkib topgan antonimlar esa tub shaklda bo'ladi: katta - kichik, rost - yolg'on. Ko'p ma'noli so'zlar o'z va ko'chma ma'nolari bilan bir necha antonim juftliklar tarkibida ishtirok etishi mumkin: og'ir yuk - yengil yuk, og'ir masala - oson masala kabi.

Navbatdagi misolda ravish bilan sifat so'z turkumi antonim bo'lib kelgan: Taqsir, *"Avval yomonni ayt; so'ng bilan yaxshini ayt"* degan ekan. Yurtni qizilboshga berib qo'ysak, bu qanday bo'ladi?! Agar qizilbosh sizni bu yoqda deb eshitsa, albatta, el avloq deb kelari ham tayin-da, - deb hamma birdan arz qildi (4-tom, 51-b). Payt ma'nosini bildiruvchi (avval - so'ng) ravish so'z turkumi bir-biriga qarama-qarshi bo'lib kelgan. Bundan tashqari sifat ham (yaxshi - yomon) antonim bo'lib kelgan. Bu yerda sifat otlashib kelgan.

Fe'l so'z turkumida ham antonimlik hodisasi uchraydi. Masalan: Podsho aytdi: - Yaxshi bo'libdi, zakot - xirojini berib, fuqaro bo'lib o'tira beradi-da. *"Elga el kelsa davlat, eldan el ketsa mehnat"*, degan ekan. Unday bo'lsa, yuring borib mehmon bo'lib, oshna bo'lib ketayik, - deb kelib tusha berdi. (I tom, 69-b)

«Elga el kelsa davlat, eldan el ketsa mehnat» maqolida qarama - qarshi harakatni bildiruvchi *kelsa-ketsa* tub fe'li antonim bo'lib kelyapti. Ma'no jihatdan antonimlar o'zaro bog'lanishli bo'ladi. Birini aytishimiz bilan uning ziddi ko'z oldimizga keladi.

*Past ketmagay xon Hasanning iqboli,
Yoronlar, kamlikning bordir kamoli,
Manmanlik ko'p, esiz, mardning ko'ngliga,
Yoronlar, manmanning bordir zavoli.* (I tom, 178-b)

Kamol va *zavol*, ya'ni ot so'z turkumi yuqoridagi maqolda bir-biriga zid bo'lib kelgan. *Kamol* - bu yuksaklikka yoki yaxshi natijalarga erishish. *Zavol* aksincha insonning tubanlikka yuz tutishidir. *Manmanlik* insonga hech qachon yaxshilik keltirmagan, faqat jarlik tomon yetaklaydi, xolos. Maqolda kamtarinlik va manmanlikning qanday oqibatlariga olib kelishi ko'rsatib berilgan.

Antonimlar poetik nutqda o'ziga xos bir necha funksiyalarni bajaradi. Jumladan, qarama-qarshi fikr, hissiyot, voqelikni badiiy ifodalaydi, poetik nutqqa ta'sirchanlik bag'ishlaydi, ohangdorlik sifatini beradi. Juft qo'llangan antonimlar nutqqa zidlilikdan ko'ra umumlashma ma'no bag'ishlaydi, ya'ni shu voqelik, ruhiyatni butun borlig'icha aks ettiradi. Satrlararo antonimlik bir necha voqelik, holatni bir voqelik, holatga kontrast qo'yib, tasvir ta'sirchanligini oshiradi. Unda bir tomonning ikkinchi tomondan ustun, ortiq yoki kamligi qiyoslab baholanadi.

Omonimiya hodisasi nutqni yoqimli, ta'sirchan qilish bilan birga, o'quvchini kontekst talabidan kelib chiqqan holda, mushohada qilishga va shu so'zning asl ma'nosini, unga yondosh ma'nolarini izlashga undaydi. Omonim so'zlar xalq og'zaki ijodida, ayniqsa, askiyada so'z o'yini va qochiriq vositasi sifatida keng qo'llaniladi. Mumtoz adabiyotda go'zal

namunalari yaratilgan tuyuqlar ham aynan omonim soʻzlar vositasida namoyon boʻladi. Ergash Jumanbulbul oʻgʻli dostonlari matnidagi maqollarda ham omonim soʻzlar uchraydi. Masalan:

Goʻroʻgʻli shu yoqdan nima boʻlib kelardi deysizlar. *“Qilganga qil”* degan bir soʻz bor. Hali mening koʻzim yiltirab turib, elimga qulni katta qilib, oʻzim unga fuqaro boʻlib, oldida qoʻl boylab taʼzim qilib salom berib turmayman, oʻlib qolsam ham sen kattasan, deb sira-sira aytmayman. (4-tom, 55-b)

Yuqorida keltirilgan misolda *qil* soʻzi omonim boʻlib kelgan. 1. qil – inson (otlashgan sifat-dosh), 2. qil – harakat (feʼl soʻz turkumi). Qisqagina maqolda omonim soʻzni qoʻllanishi orqali maqolning badiiy qimmatini ortgan, taʼsirchanlik aks etgan. Bu, albatta, yozuvchining mahoratiga bogʻliq.

Men Goʻroʻgʻliday ahmoq, beaql emasman. Seni sira-sira odam demasman, pand-firibingni yemasman, senga omon beradigan odam men emasman. *“Tushdan keyin kelar qulning aqili”* - degan bir naql bor, endi esing keldimi. (4-tom, 81-b)

«Tushdan keyin kelar qulning aqili» maqolida tush soʻzi omonim boʻlib, uning quyidagi maʼnolari bor: 1. quyosh tikkaga kelgan vaqt; 2. uyquda koʻrinadigan obraz; 3. pastga tushmoq. Keltirilgan maqolda *tush* – quyosh tikkaga kelgan vaqt (ravish soʻz turkumi) maʼnosida kelgan.

Ot yaraydi yomon kunda,

Yaxshi ot mingan obroʻ topar.

Bari chuvlab urushadi,

Tinmay bari otin chopar. (4-tom, 155-b)

Jang tasviri aks ettirilgan ushbu misralarda otning (hayvon) naqadar kuchli ekanligi, insonlarga foyda keltirishi aks ettirilgan. Yaxshi ot insonga, albatta, gʻalaba keltiradi. Hattoki yaxshi doʻst ham boʻla oladi. Bu maqolda *ot* omonim soʻz boʻlib uning quyidagi maʼnolari bor: 1. *Ot* – ism, nom; 2. *Ot* – yakka tuyoqli ish-ulov uy hayvoni; 3. *Ot* – uloqtirmoq, otmoq.

Ikki bolaning zorillab yigʻlagani toshni suv qilar edi. Nima uchun? *“Kuygandan kul chiqar”* degan emasmi, ikkovi ham kuyib borayotgan. Shunday qilib, *“Kuyganning ogʻziga qarama”* degan. Shu pilla kuygan koʻngil, ogʻziga nima kelsa aytib yuboradi. (4-tom, 60-b)

“Kuygandan kul chiqar” maqolida ikkita omonim soʻz qatnashgan: *kuy* va *kul* soʻzlari omonim boʻlib kelgan. *Kuy* soʻzining quyidagi maʼnolari bor: 1. *Kuy* – qoʻshiq, ohang; 2. *Kuy* – biron narsaning kuyishi, harakat. Yuqoridagi maqolda *kuy* soʻzining 2-maʼnosi qoʻllangan.

Kul soʻziga kelsak, uning quyidagi maʼnolari bor: 1. *Kul* – kuyish natijasida hosil boʻladigan kukun; 2. *Kul* – kulmoq, jilmaymoq. *Kul* soʻzi yuqoridagi maqolda kuyish natijasida hosil boʻladigan kukun maʼnosi qoʻllangan.

Oʻgʻli borning yonib turar chorogʻi,

Qizi borning albatta bor tirnogʻi

Bu zohirda oʻgʻli-qizi boʻlmasa,

Xazondadir uning samarli bogʻi. (3-tom, 166-b)

Bu misralar orqali muallif farzandning qanchalik aziz ekanligini ko'rsatib bermoqda. Maqolda bor so'zi shakldosh so'z hisoblanib, quyidagi ma'nolari bor: 1. *Bor – mavjud*; 2. *Bor – marta, daf'a*; 3. *Bor – kimyoviy element*; 4. *Bor – biron joyga borish, harakat*. Yuqoridagi maqolda bor so'zi mavjudlik ma'nosida qo'llangan.

Bu davlatim o'zim o'lmay kam bo'lmas,

Bu dunyoda odamzod beg'am bo'lmas;

“Kuyovdan ul bo'lmas, kuldan tom bo'lmas”.

Tursang joying, ketsang yo'ling, omon bo'l. (3-tom, 367-b)

She'rdagi chiroyli qofiyadosh so'zlar, badiiy tasvir vositalarining yorqin ifodasi o'ziga xos tarzda aks ettirilgan. Omonim so'zlarning ma'nolar go'zalligi ham jilvalangan bo'lib, bu she'rning badiiy qimmatini oshirgan. Keltirilgan maqolda *tom* so'zi omonim hisoblanib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1. *Tom – haqiqiy, asl (tom ma'no)*; 2. *Tom – imoratning usti (uy tomi)*; 3. *Tom – kitob, jild (1-tom)*; 4. *Tom – tommoq, tomchi tushmoq*. «Kuyovdan ul bo'lmas, kuldan tom bo'lmas» maqolida *tom* so'zi uyning tomi ma'nosida kelgan.

Paronimlar ham maqollarda o'ziga xos qo'llanish xususiyatiga ega. Paronimlar bazan og'zaki nutqda, badiiy asarlarda uchraydi. Ular bir so'z turkumiga ham, turli so'z turkumiga ham oid bo'lishi mumkin: *zirak* (ot) – *ziyrak* (sifat). Paronimlarning quyidagi turlari mavjud: 1) lug'aviy (leksik) paronimlar: *dalil – dadil*. 2) frazeologik paronimlar: *joni kirdi* (rohatlanmoq) – *jon kirdi* (tetiklashmoq) [Hamroyev va b. 2007: 56]. Ergash Jumanbulbul o'g'li dostonlaridagi ayrim maqollarda uchraydigan paronimlarni tahlil qilib o'tamiz. Jumladan, Nuralibek buni ko'rib: «Bu nima gap bo'ldi, bu bachchag'arlar nimaga yotibdi; *yov desam urushi yo'q, to'y desam kupkarisi yo'q*. (3-tom, 451-b)

Bu misolda urush so'zi paronim hisoblanadi. Urush – jang ma'nosida kelgan. *Urush* (ot so'z turkumi) – *urish* (fe'l so'z turkumi).

Oshiqlik yomon ekan. Burungilarning so'zi bor: - *Yotib qolgan cha otib qol*, degan ekan. Bu yerda qarab, bo'zarib qolgan cha, piyoda bo'lsa ham, bir yugurib ko'rayin deb ketib borayotibman», - dedi. (3-tom, 260-b)

Yotib qolgan cha otib qol maqolida *yot* so'zi paronimdir. *Yot* (fe'l so'z turkumi) – *yod* (ot so'z turkumi). Hech narsa qilmasdan jim qarab turgandan ko'ra qo'ldan kelgan cha harakat qilish lozimligi aks ettirilgan maqolda.

Yaxshi, shirin so'z qanchalik qudratga ega-yu, aksincha yomon so'z nimalarga qodirligini hamma ham tushuna olarmikan. Menimcha bu savolni har bir inson o'ziga berib ko'rishi lozim, deb o'ylayman. Navbatdagi maqolda *odam* so'zi paronim bo'lib kelgan. *Odam* (inson) – *odim* (qadam). Paronimlar ko'pincha adabiy me'yori bo'yicha talaffuz etmaslik natijasida paydo bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, dostonidagi maqollarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra tahlili shuni ko'rsatadiki, Ergash Jumanbulbul o'g'li dostonidagi maqollarda sinonim so'zlar deyarli uchramaydi. Zid ma'noli, omonim va paronim so'zlar o'ziga xos tarzda qo'llangan. Maqollarda zid ma'noli so'zlardan foydalanish orqali ta'sirchanlik ortadi, kuchli hissiyot ifodalanadi. Nutqimizda ayniqsa, lug'aviy antonimlardan foydalanish fikrimizni ta'sirli

ifodalashda katta ahamiyatga ega. Omonim va paronim soʻzlarning ham maqollarda qoʻllanishi orqali maqollarga obrazlilik, taʼsirchanlik, ohangdorlik baxsh etadi.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Хамроев Н, Мухамедова Д. ва б. Она тили, дарслик. – Т.: 2007. 56-б
2. Турниёзов Н, Рахимов А. Ўзбек тили (маърузалар матни). Самарқанд, 2006. -Б175
3. “Якка Аҳмад”. Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли / Булбул тароналари, беш томлик, 1-том. - Тошкент: Фан, 1971. -Б. 69
4. “Хушкелди”. Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли / Булбул тароналари, беш томлик, 3-том. - Тошкент: Фан, 1972. -Б. 24

PUBLITSISTIK MATNDA KIRITMALAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Shermamatova N.Sh., SamDU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada publisistik matnlarda kiritmalarning qoʻllanilishi, ularning matn tarkibida ekspressiv-sintaktik vazifalarni bajarib kelishi, publisistik matnlarning turli koʻrinishlarida ular bajargan sintaktik va ekspressiv vazifalar yoritib oʻtilgan.

Kalit soʻzlar: publisistik uslub, publisistik matn, kirish soʻzlar, kiritmalar, ekspressiv-sintaktik omil, taʼsirchanlik, publisistika

Publisistik uslub boshqa nutq uslublaridan leksik, morfologik, sintaksik jihatdan farq qiladi. Publisistik matnlarda uchraydigan leksik (maʼnodosh, shakldosh, zid maʼnoli soʻzlar va boshqalar), morfologik (soʻz turkumlari, qoʻshimchalar) birliklar qatori sintaktik birliklarning qoʻllanilishi va ishtiroki ham keskin farq qiladi. Ular publisistik matn uslubini belgilovchi ekspressiv-sintaktik omil boʻlib xizmat qiladi. Shunday vositalardan biri – bu kiritmalar (kirish soʻzlar, kirish gaplar, kirish birikmalar).

Insonlar muloqot jarayonida bir-birlari bilan oʻzaro axborot almashishadi. Faqat axborot almashibgina qolmay, bildirayotgan fikrlariga nisbatan subyektiv munosabatini ham ifodalaydi. Aytilayotgan fikrga ishonch, gumon, taxmin, tasdiq va shu kabi turli emotsional tuygʻularni ifodalovchi sintaktik vositalar - kiritmalar nutqimizda muhim roʻl oʻynaydi. Barcha nutq uslublarida kiritmalarning (kirish soʻz, kirish birikma, kirish gaplarning) keng qoʻllanilishini koʻrishimiz mumkin. Ammo ularning maʼlum bir qismi barcha nutq uslubida qoʻllanilsa, baʼzilari bir nutq uslubida koʻp, boshqasida kam qoʻllanilishi bilan yoki faqat bir nutq uslubiga xoslanganligi bilan farq qiladi.

Kiritmalar (kirish soʻz, kirish birikma, kirish gap) soʻzlovchining aytilayotgan fikriga turli munosabatini ifodalaydi. Shunday munosabatlardan biri - ishonch yoki tasdiq maʼnosi. Bu tip kirishlar deyarli barcha nutq uslublari uchun xarakterli. Lekin bular soʻzlashuv, badiiy, publisistik uslublarda kengroq qoʻllaniladi [Qoʻngʻurov, 1993: 190]. Ishonch, tasdiq kabi maʼnolarni ifodalovchi kirishlar- *albatta, darhaqiqat, shubhasiz, chindan ham, ochigʻi, koʻrarsiz, aniqroq*

qilib aytganda, to'g'risini aytganda va shu kabi ko'plab ko'rinishlari nutq uslublarida uchraydi. Publisistik matn uslubida ham yuqoridagi kabi kirishlar unumli qo'llaniladi. *To'g'risi, bir paytlar ko'plab yurtdoshlarimiz davo istab chet ellarga borishga majbur edi* [Xalq so'zi, 2023].

Bundan tashqari, tinglovchining diqqat-e'tiborini tortish maqsadida ham publisistik uslubda bir qancha kirish so'z va kirish birikmalar faol qo'llaniladi: *E'tiborlisi, bu borada dastlabki dadil qadam qo'yildi* [Xalq so'zi, 2023]. *Tabiiy, savol tug'iladi: xo'sh, bunday sharoitda nima qilish kerak* [Xalq so'zi, 2023]? *Ayni chog'da, O'zbekiston xalq artisti Ozodbek Nazarbekov ijro etgan "Mendirman o'shal" qo'shig'i va bu qo'shiqdan ilhomlanib, o'zbek-turk ijodkorlari tomonidan yaratilgan ko'p qismli "Mendirman Jaloliddin" filmi xalq qahramonlarini haqli ravishda e'tirof etishga ochilgan eshik bo'ldi, desak, haqiqatga yaqin bo'ladi* [Xalq so'zi, 2023]. *Zotan, mazkur sammit G20ga a'zo bo'lmagan davlatlarning qarashlari va g'oyalari bilan o'rtoqlashish uchun alohida imkoniyat yaratdi* [Xalq so'zi, 2023].

So'zlovchi fikrini dalillash maqsadida subyektiv munosabatni ifodalovchi birliklardan foydalanadi. Bunday birliklarga misol uchun, masalan, misol qilib aytganda singlarlarni ayta olamiz. Publisistik matnlarda ham shu kabi ma'noni ifodalash uchun xizmat qilgan kirish so'z va kirish birikmalarning turli ko'rishlarini ko'rishimiz mumkin. *Ma'lumotlarga ko'ra, viloyatda bir yilda 668,5 ming tonna chiqindi hosil bo'lar ekan* [Xalq so'zi, 2023]. *Shu nuqtayi nazardan aytganda, ushbu sammit mintaqaviy va global taraqqiyot masalalarida Hindiston-O'zbekiston hamkorligini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi* [Xalq so'zi, 2023]. *Tabiiy, savol tug'iladi: xo'sh, bunday sharoitda nima qilsih kerak* [Xalq so'zi, 2023]?

Shuningdek, fikrning tartibini bildirib keluvchi kirishlar ham mavjud. Bu vazifada *birinchidan, ikkinchidan, avvalo, nihoyat, so'ngra, oxiri, dastlab, innaykeyin* kabi so'zlar keladi [Qo'ng'urov, 1993: 195]. Publisistik uslubda ham shu ma'nodagi kirishlarning turli ko'rinishlari uchraydi:

Muxtasar aytganda, O'zbekiston va Singapur o'rtasidagi jug'rofiy masofa uzoq bo'lishiga qaramasdan mamlakatlarimiz o'rtasida turli sohalaridagi hamkorlikni yanada faollashtirish va kengaytirish uchun barcha imkoniyat mavjud [Xalq so'zi, 2023]. *O'z navbatida, Singapurning turizm sohasidagi boy tajribasi O'zbekiston uchun o'zaro hamkorlikni rivojlantirishning yana bir nuqtasi hisoblanadi* [Xalq so'zi, 2023]. *Bunga erishishning asosi, birinchi navbatda, qonun* [Xalq so'zi, 2023].

E'tibor qiladigan bo'lsak, publisistik matnlarda kirishlarning birikmali holda qo'llanilishi faoldir. *Shuningdek, ta'kidlaganlaridek, zero, avvalo, umuman, xususan, ... ning ta'kidlachicha, ... fikricha, umuman, toki* kabi birliklarning ishtiroki sermahsul ekanini kuzatishimiz mumkin. *Ta'kidlash joizki, keyingi yillar mobaynida O'zbekistonda Singapur biznesining sarmoyaviy faolligi kuzatilmoqda* [Xalq so'zi, 2023]. *Shu ma'noda, bugun Manguberdining timsoli gavdalantirilayotgan asarlarda xolislik va haqiqat bosh mezon bo'lishi lozim*

[Xalq so'zi, 2023]. *Shunday ekan, u o'zining eng ishonchli himoyachi, deb harbiy san'atni puxta egallashni tushunadi* [Xalq so'zi, 2023].

Bundan tashqari, so'zlovchi aytilayotgan fikrining to'la va tushunarli bo'lishi uchun aytilayotgan fikriga qo'shimcha tarzda izoh va ma'lumot keltiradi. Bunday izoh va ma'lumot gap ma'nosini yanada oydinlashtiradi. Misol uchun: *"Usuli jadid" nomini olgan, "Usuli savtiyai tadrijiya" (bosqichma-bosqich tovush metodi)ga asoslangan maktablar mohiyat e'tiboriga ko'ra, "rus-tuzem" maktablariga qarshi keskin kurashlarda qaror topdi* [Xalq so'zi, 2023]. Shu va shunga o'xshash kiritmalarni publisistik matnlarda ko'plab uchratishimiz mumkin. Bunday kiritmalarni ilmiy uslubda faol qo'llanilishini kuzatamiz. Turli atamalar, nazariyalar, qonuniyatlarning izohi ko'plab keltiriladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, publisistik uslub va uning bir qancha xususiyatlari tahlil etish va o'rganish hali hamon o'zbek tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Buni tadqiq etish esa biz yosh izlanuvchilarning oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Қўнғуров Р. ва бошқалар. Ўзбек тили стилистикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
2. Абдусaidов А.. Газета жанрларининг тил хусусиятлари: Филол.фан.дри. ...дис.автореф. – Тошкент, 2005;
3. Каримов. С Ўзбек тили функциoнал стилистикаси. Монография. - Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. -192 б.
4. Холиқулов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тилида мураккаблашган содда гаплар услубияти. Филол.фанлар.номз...дисс.Тошкент,1993. –Б. 122.

THE STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF COMPUTER TERMS

Toshkentova Sh.Q. QDU magistranti

Abstract. The article was written about studying the structural translation of computer terms in English. And analysed the peculiarities of the word-formation process and the functioning of English computer terms. Furthermore, a structural analysis of computer terms showed that affixation, lexical-semantic transposition and compounding are highly productive ways of word-formation. And also in the article it was studied the features of abbreviations and the way of its forming.

Keywords: *morphological word-formation; affixation; compounding; reversion; abbreviation*

The role of information technology is increasing rapidly as it can build communications networks for a company, safeguarding data and information, creating and administrating databases, helping employees troubleshoot problems with their computers or mobile devices, or doing a range of other work to ensure the efficiency and security of business information systems. "The end of the twentieth century was characterized by rapid scientific and technological progress which led to the 'information revolution'. The dynamic development of science and technology is invariably accompanied by so-called 'terminological explosions' — intense increases in the number of new terms as a result of the emergence of

new branches of knowledge" [1, 121]. Information technology is the use of any computers, storage, networking and other physical devices, infrastructure and processes to create, process, store, secure and exchange all forms of electronic data. Mainly, IT is utilized in the sphere of business operations and also personal and entertainment purposes.

The branch of information and communication technologies is one of the most advanced in terms of innovations. Most of the inventions in this field appear in the US, so naturally they receive their nomination in English. . According to Kizil " the creation of a term is a process in which a common word acquires the characteristics of a term (for example, command, icon, error, input, link, display, etc.)[2, 54].

In structural characteristics of computer terms , the following methods were used: the sampling method, word-formation analysis (to distinguish productive and unproductive ways of forming English-language computer terms), the comparative method, the method of classification, the descriptive method, quantitative analysis, and systematic and statistical methods (to identify the quantitative ratio of different ways of forming computer terms).

Apart from this, it pays attention on the generalization and comparison of research results and involves the use of the systematic method. In order to identify the productivity of the various ways of creating computer terms, a classification, structural, word-formation and comparative analysis of the terminological units of the computer term system was performed. Scholar Dubuc suggests four main methods used to create new terms: semantic change, in which an established word is given a new meaning; morphological change, in which a term is formed by shortening an existing word or by joining existing words and formative elements; conversion, in which a term is coined by changing the grammatical class of an existing word; and by borrowing from other languages.[3, 135]

Word-formation is defined the means of nomination and replenishment of the vocabulary of a language with new words to indicate the latest phenomena and concepts of human civilization and culture, which both cause the development of the language and the updating of its lexical semantic composition.

The types of morphological word-formation of computer terms are as follows: morphological (affixation [suffix, prefix, and prefix-suffix], abbreviations, acronyms, etc.), syntactic (the formation of terminological compounds), and morphological-syntactic.

Affixation is the formation of a new lexical unit by adding an affix (suffix, prefix, inter fix, infix, etc.) to the stem. The most common ways of computer term affixation are:

1. Pre fixation, is commonly used in creating new computer terms by adding of a prefix, the affix that stands before the stem, with the most common examples being "cyber-", "e-", "hyper-", "micro-", "mini-", "multi-", "sub-", "super-", "techno-" (for example, cyberaddict, deactivate, e-banking, hyperlink, interface, macroassembler, microblog, minicomputer, multiaccess, overload, redirection, subdirectory, superclass, technofear, etc.).

2. Suffixation, is one of the way of forming a new lexical unit characterized by the addition of a suffix, the affix, which stands between the root of the word and the ending, with the most common suffixes being “-er”, “-ware”, “-ise”, “-ing”, “-(a)tion”, “-ish”, “-ese” (for example, scanner, web ware, processor, hack, smiley, hacker, crock hood, hacking, kerning, application, cursor, malware, authorize, authorization, minimize, etc.).

3. Prefixal-suffixal, is a way of building a lexical unit characterized by the addition of both a prefix and suffix (for example, reassignment, disintermediation, co-registration, outliner, refactoring, encoder, super sampling, destructor, reauthorize, over locking, defragmentation, cyber hacking, multi netting, etc.).

Another way of creating computer terms is compounding that is a combination of two or more stems into one word, distinguished by integrity (for example, motherboard, hardcoded, workstation, net dead, wire head, bar mail, rollover, laptop, craftsmanship, flatworm, user-friendly, keyboard, background, etc.).

There is a distinction between types of compounding, such as “one-component compounding”, “two-component compounding”, etc. Some linguists suggest a difference between complex words and complex phrases based on their semantic, morphological, orthographic, phonetic, and other features. In spite of how many word compounds they consist of, they acquire the same meaning and make up one lexical unit. Klymenko interprets this phenomenon as the compounding of stems of several words characterized by the combination of two or more components without connecting vowels.[4, 98]

The following examples are represented in the sample:

Two-component:

Adj. + N = N (for example, actual argument, Bad Clusters, control panel, full screen, general options, recycle bin, etc.).

N + N = N (for example, code review, command prompt, data type, garbage collection, link editor, machine code, sound bluster, source code, web service, web site, etc.).

Participle II + N = N (for example, advanced option, lost clusters, managed code, run time, etc.).

Three-component:

Adj. + N + N = N (for example, Active Server Page, Base Class Library, etc.).

Reversion, or reverse word formation, is the formation of new words by clipping affixes (for example, double click — double-clicking, download — downloading, flood — flooding, etc.).

Abbreviation is shortened words which is formed from the first letters or other parts of words to indicate a name or concept. They are used in oral and written languages (for example, PC— Personal Computer, CLS — Clear Screen).

Abbreviations are divided into:

1. Acronyms (for example, DIVOL — Digital-to-Voice Translator);
2. Acoustic acronyms (for example, PC — Personal Computer).

In general, structural analysis of computer terms shows that affixation, lexical-semantic transposition and compounding are highly effective ways of word-formation. On the other hand, the least productive ways of forming a new word were reversion, blending and conversion. Analysing structural features of computer terms can provide with the most adequate translation.

References:

1. Aitchison, J. Language change: Progress or decay? //Cambridge University Press.2001.-121
2. Kizil M. A. Semantichni aspekty mihratsiï odyntyts " metaterminosystemy sfery komp "iuternykh tekhnolohiï anhlïis "koï movy. Naukovyï visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Filolohiia, 2015. – 54p.
3. Dubuc. R. Terminology: A practical approach.// Canada National Library. 1997.- 135p.
4. Klymenko. N. F. Osnovy morfemiky suchasnoï ukrains" koï movy. 1998.- 98p.

SIROJIDDIN SAYYID IJODIDA RANGLARNING RAMZIY IFODALANISHI

Baymuradova A.O., SamDU magistranti

Olamning lingvistik manzarasini anglashda rang bildiruvchi soʻzlarning ishtiroki ularning shoirlar tomonidan sheʼriyatda qayta va qayta ishlatilishidan namoyon boʻladi. Olimlar ranglar olamni his etish va unda badiiy matnlarda foydalanishda lingvokulturologik va antroposentrik yondashuvlarning ahamiyatli ekanligini qayd etadi.

Ranglar, rang ramzlari qadimdan boshlab, to hanuzgacha maxsus oʻrganilib kelinmoqda. Xalqning hayotida, adabiy dostonlarida, sheʼrlarida, badiiy adabiyotda 7 xil asosiy rang aks etadi. Ularga oq, sariq, qizil, koʻk, yashil, jigar rang va qora. Bu ranglar his-tuygʻuni ifodalovchi, holatni bildiruvchi ranglardir. Xalqning eng qadimiy qarashlari asosida har bir rang oʻziga xos maʼno kasb etgan. Masalan: oq – ezgulik, qizil – quvonch, yashil – tiriklik, sariq – ayriliq.

Ranglar turfa xil xalqlarning ijtimoiy-madaniy hayoti, urf-odati, marosimi, qadimiy qarashlarini ham ifoda etadi. Qadimda dunyoning qutblari 4 xil rangda tasavvur etilgan: sharq – yashil, janub – qizil, shimol – qora, gʻarb – oq rangda. Shu bois shu mintaqalarda yashovchilar uchun bu ranglar muqaddas hisoblangan.

Tilimizda oq, qora, qizil, koʻk, zangori, yashil, moviy kabi soʻzlar alohida leksik-semantik guruhni tashkil etadi. Ranglar belgi bildirishi bilan birga turli ramziy maʼnolarni ham anglatadi. Sheʼriyatda ranglarning ramziyligi yanada turfa maʼnolarda ifoda etiladi. Ranglar – bu har bir xalqning oʻz boshidan kechirganlari, yashash tarzi, urf-odatlar, milliy udumlari, olam haqidagi tasavvurlari orqali ham bogʻlanib, ularning turmush hayoti chambarchasligini ham aks ettiradi. Buni ranglardagi ifodaviylik orqali ham koʻrish mumkin. Eng qadimgi kitob boʻlmish Avestoda oq – yaxshilik, ezgulik ramzi boʻlsa, qora – zulmat, qorongʻulik maʼnolarini aks ettirgan. [2.B.48]. Navoiy esa qora rangni buyuklik sifatida

bilgan. Qadimdan “Qoraxoniylar” davlatining butun bir shakl-shamoyili shu buyuklik rangini beruvchi qora rang orqali xalqning ongiga singdirilgan. Buni Navoiyning

“Sabbai sayyor” dostonidan olingan ushbu parcha orqali ham bilib olish mumkin:

Qora rang elga toji tarakdur,

Kim bu rang ichradur, muborakdur. [1.B.87].

Ya’ni qora rang saltanatning ramzi ekanligi va qora rangda kiyinganlar saltanatni boshqarishga aloqador bo’lgan shohlarning avlodiligi ushbu misralarda keltirilmoqda. Umuman olganda, she’riyatda ranglardan foydalanish shoirga o’z fikrini teranroq ifodalashiga yordam beradi. She’riyatdagi rang va unda ifodalanuvchi yana bir boshqa olam shoir nigohi o’tkirligi, uzoqni ko’ra bilishi, o’zgalardan bir qadam oldinda ekanligidan dalolat.

O’zbek tilshunosligida ranglar sifatlar tarkibida o’rganilib M.Sodiqova, Z.Pardayev, R.qo’ng’irov, H.Tojimatov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. [6.B.21]. Ranglar turli madaniyatlarda turlicha ifodalanishi mumkin. Shoir Sirojiddin Sayyid ijodida ranglar alohida o’rin tutadi. Uning she’rlarini o’qigan she’riyatning chinakam ixlosmandi, shoirning “oq”, “qora”, “yashil”, “zangori” ranglarni ishlatganligini bee’tibor qoldira olmaydi. Shoirning : *“Yoshlik o’tdi–ketdi, ul oppoq tulpor, Undan qirlar aro qolmish oq g’ubor”*, [3.B.58]. - misralarini o’qiganda yoshlikning beg’uborligi, yoshlik faslining butun inson hayoti davomidagi eng go’zal xotiralari muhrlangan davr ekanligi, undagi inson kuchi tog’ni ura talqon qilishga-da qodirligi, undagi eng pok tuyg’ularning mavjlanishi shu palla bilan uzviy bog’liqligi kitobxon ko’z oldida gavdalanadi. Oq rang azaldan poklik, xotirjamlik ramzi bo’lib kelgan. Bundan tashqari bu rang kamtarlik, oddiylik, soddalik ramzi hamdir. Oq rang, shuningdek tenglikni ham ifodalay oladi, aynan shu rangdan boshqa barcha ranglarni hosil qilish mumkin.

“O’zbek tilining izohli lug’atida” oq sifati qor, sut, paxta ranglarini bildirib, oq doka, oq qog’oz, oq non kabi narsa va predmetlarning belgisini bildirishi qayd etib o’tilgan. [7.B.268]. Oq so’zi ibora, matal, maqollarda ko’chma ma’noda qo’llaniladi: oq ko’ngil, oq qilmoq; oq yuvib, oq taramoq; oq-qorani tanigan; ko’zining oq-u qorasi; manglayi oq bo’lsin; oq sutini oqqa, ko’k sutini ko’kka sog’moq; kosasi oqarmagan; oq degani olqish, qora degani qarg’ish; Ig’vogarga oq sut ham qora; Oq ko’ngilning oti ham ozmas, to’ni ham to’zimas.

Shoirning yoshlikni oq tulporga mengzashida yuqoridagi ma’nolardan tashqari uning go’zalligiga, shiddatkorligiga ham ishorat bor. Lekin tulpor qanchalik betakror bo’lmasin, u juda tez, shiddat bilan yeladi, o’zidan mayda g’uborlar qoldiradi. Bunday oppoq, hech narsani ko’rib bo’lmaydigan g’uborlar qoldirishi uchun u qanchalik tezkor bo’lishi mumkinligini bir o’ylab ko’ring-a? Aynan shoirning yoshlikni tulporga mengzashi shu badiiy ifodani yanada bo’rttirib, ko’z oldimizda yaxlit manzaraning tasvirlanishiga imkon bermoqda.

Z.Pardayev oq rangning semalari qatorida eng birinchi bo’lib, uning ramziylik ma’nosi ustunligini aytib o’tadi va “oq sut”ni poklik, halollik ramzi sifatida ko’rsatadi. Bundan tashqari ma’noni kuchaytirish (oppoq bo’zalar); yurt-

mamlakat (oq podsho); beg'ubor, pokiza (Ertasi... Ishongum, baxt kabi oppoq); pok, beg'ubor (o'n sakkiz yoshimda oppoq singlim); yorug'lik (oq oqpar kunduzlar qorong'u bo'ldi) ma'nolarini anglatishini dessertatsiyasida qayd etib o'tgan. [5.B.15].

She'r qalbning holati bo'lganligi bois uni har kim har xil talqin etadi. Xonanda

“Hech kishiki olamda mendek yoridan ayrilmasin” deb nola chekkanda, birov ichida “oh” deydi, birov barmog'ini qarsillatib o'yinga tushadi.”

Sirojiddin Sayyidning ushbu misralarida shundan holatni ko'rish mumkin: *“Qoshlaringni tasvirlayman, Ko'zlaring uchun, So'zlar qidiraman – eng porloq so'zlar.// Sochlaringni tasvirlayman, afsonalarning, Tushiga kirmagan so'zlarni topib.// Lablar ochiladi, sadaf tishlardan, Oppoq kaptar kabi uchar qahqaha.”*

Shoir uchun yorning jamolini tasvirlash oson emas. U yorning qalam qoshlarini tasvirlab turib, yorning ko'zlarini maqtash uchun so'zlar qidirishga tushadi. Ular oddiy so'zlar bo'lishi mumkun emas, chunki uning yori oddiy go'zal bo'lmaganiday, oshiq uchun oddiy so'zlar yorning visolini tasvirlashga ojizlik qiladi, shuning uchun ham u shunday so'zlar topishi kerakki, xatto afsonalarda ham bunday so'zlar uchramagan bo'lsin. Shoir aynan shu o'rinda, yorning kulishlarini oppoq kaptarlarga o'xshatadi. Beg'ubor, samimiy va kaptarlar kabi betakror. Kulishga nisbatan oq rangning berilishi, uning ijobiyligini yanada oshirgan.

She'riyatda juda ko'plab yaxshi kunni oq rangga, yomon kunni qora rangga qiyoslagan shoirlar bisyor. Hayotni oltmish to'rtta katakdan iborat shaxmatga qiyoslaganlar ham, yoki pianinoning oq-qora klavishlariga o'xshatganlar ham uchrab turadi. Sirojiddin Sayyid aynan shu oq va qora kunlar haqida go'zal misralarni yozgan: *“O'tgusi oq va qora ro'zi shabi, Umr bir dars, bir sinovlar maktabi. // Sen fikr qil, sen jadal qil, sen o'qi. Har namozingni vidolashgan kabi.”*

She'rdagi oq va qora doimiy tushuncha bo'lsa-da, shoir ikkisi orqali kontrast muvozanatni saqlay olgan. Xuddi shunday ma'noni “Hayot qo'shig'i” she'ridagi ushbu misralarda ham ko'rish mumkin: *“Kimlar gul deb suydilar, Kimlar tushga yo'yidilar. // Oq-u qora ranglari, Buni hayot deydilar.”*

Sirojiddin Sayyid uchun oq rang umidbaxshlik, oppoq orzular, oppoq ezgu niyatlar ramzi. U oq rangni misralarida keltirar ekan uni goh oqqoq yuzlar, goh oppoq shamollar siymosida ko'radi. *“Bir kun bahor kelar oq va nofarmon. O'z dilim tog'ida daryoday toshgum, // Shunda senga boqib, shod va bearmon, Ustingdan bir quchoq boychechak sochgum.”*

Yoshlik qalbni sog'inchga to'ldiruvchi davr. Bahor faslining yosharishi, yangilanishi aynan yoshlik davriga qiyoslanadi. Oq rang yana bir bor yangilanish, yangidan dunyoga kelish mohiyatini ham anglatmoqda.

Xalqimizda keksalardan biror ishni boshlashdan oldin “fotiha olish” udumi bor. Bu kattalarning rozi-rizoligini olib biror yangi ishni boshlash, yoki yangi bir hayotga qadam qo'yish demakdir: *“Men bunda har dildan navolar oldim, Har giyoh, har guldin sabolar oldim. Oq fotiha oldim, oppoq tog'lardan, Azim chinorlardan duolar oldim.”*

She'rdagi ifoda etilgan oq fotiha oldim misralari va shu misra tarkibida keltirilgan fotiha olmoq iborasi oldidan oq rangning keltirilishi misra mazmunini yanada kuchaytirgan. Ijobiylikka ijobiylik qo'shib, oq rangning ifoda ko'lamini oshirgan.

Xalqimizda dasturxon alohida ahamiyatga ega. Chunki o'zbek xalqi o'zining mehmonnavozligi-yu mehmondo'stligi, shirinsuxanligi-yu qo'li ochiqligi, dasturxonni hamisha to'kin- sochinligi bilan boshqa xalqlar orasida katta hurmat qozongan. Dasturxonning to'kisligi mehmonga bo'lgan hurmatni ham bildirgan. Shoir "Mehr" she'rida aynan shu udumga ham alohida e'tibor qaratgan: "*Bugun sizga oq dasturxon to'shar hayot.//Taronani tog'oraga qo'shar hayot, Ham singil, ham yoringizga o'xshar hayot// Mehringizni qizg'onmang bir-biringizdan.*"

Hayotning insonlar oldiga oq dasturxon to'shshida ramziylik bor. Dasturxonning oppoqligi uning muqaddasligidan, pokligidan dalolat. Hayotning har bir inson oldiga aynan oq dasturxon to'shshasi va har bir inson o'zi xohlagan nozu ne'matlar bilan uni to'ldirishi bor gap. Demak, oq dasturxon tenglikning ham ramzi.

Qora rang oqning zidi bo'lib, har doim oq rangni assotsialashga xizmat qilgan. O'zbek tilida qora so'zining eng ko'p qo'llanganligini qadimiy yozma yodgorliklardan ham bilsa bo'ladi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "qora"ga: "...rang-tusi mavjud ranglarning barchasidan to'q, shu tusga moyil, to'q rangli qoramtir; is-qurum bosgan; qoraygan yoki oqlanmagan, pardozlanmagan; qorong'u, nursiz, ziyosiz" kabi yana bundan boshqa o'ndan ortiq ma'nolarni bildiruvchi so'z sifatida izohlanadi. [7.B.156].

O'zbek xalq maqollarida ham qora so'zi ishtirok etgan juda ko'p paremiyalarni uchratish mumkin: "Dili qoraning – tili qora; Dili qoraning qilmishi – qiyiqlik; Yomonga yaqinlashsang, balosi yuqar, qozonga yaqinlashsang qorasi; Ko'ngli qoraning yuzi qora; Oq degani – olqish, qora degani – qarg'ish; Oq it, qora it, bari – bir it; Yaxshiga qora yuqmas, yomonga el boqmas."

Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati"da ham "qora" so'zi ishtirok etgan o'rinlarni ham ko'rish mumkin: "Oq-qorani tanimoq; oq-qorani tushunmoq, yuragi qora; qorasini ko'rsatmaslik; qorasi o'chmoq; qora terga botmoq; qora yurak; yuragi qora."

Rus tilshunosligida A.Kononov qora rangning ma'nolarini tadqiq etib, shu so'z bilan "katta", "yirik", "muhtasham", "ulug'", "qudratli", "kuchli", "pokiza", "musaffo" kabi mazmunlar ifodalaganini ko'plab misollar bilan izohlab bergan. [4.B.67].

Qora rang bilan bog'liq ramziylik qadimdan qo'llanilib, aksariyat hollarda qora rang yovuzlik, qo'rqinch, tun, umidsizlik ma'nolarini iste'foda etgan. Bugungi kunda qora rang she'riyatda shoirning mahoratiga qarab salbiy yoki ijobiy ma'noni o'zida tashimoqda: "*Siymin yulduzlarning jaranglarida, Dunyoning vidoli yalanglarida, // Oyning yarqiragan yalanglarida, Qora sochlaringni suzib ber menga.*"

Shoir uchun yorning sochlari qoraligi uning go'zalligi, yoshligidan dalolat. Sirojiddin Sayyid ijodida qora rang yorning qoshi, ko'zi, sochiga nisbatan ko'p

tilga olingan: *“Qoshlaring qarosida, bilmam ne fasod bo‘lgay. Sochlaring bozorida, bozorim kasod bo‘lgay.”*

Ijodkorning ayni she‘rida qoshning qaroligi navqironlik ramzi bo‘lib kelgan. Mumtoz adabiyotda qora soch, qora qosh, qora ko‘zlar go‘zallikning o‘lchovi bo‘lib, hozirgacha yorning go‘zallik mezonini qora rang bilan o‘lchanadi: *“Bog‘larim mung‘aydi orzularimni, Qarolig‘ chulg‘adi uyqularimni.// Quvnab, to‘y-to‘ylashib qayg‘ularimni, Ey siz, qaro sochlar, yulduz qarog‘lar, Nima topdingiz.”*

O‘zbek tilshunosi Z.Pardayevning “O‘zbek tilida sifatlarning semantik-uslubiy xususiyatlari” dissertatsiyasida qora rang haqida; *“ “Qora leksimasi” so‘zlovchi yoki yozuvchining o‘z nutqi qaratilgan shaxsga bo‘lgan munosabati nuqtayi nazaridan matnga bog‘liq holda ijobiy yoki salbiy ekspressivlikni ifodalashi mumkin”,- deb aytadi: “Qaro zulfig qaro qildi, kunimni, tunlarimni ham, Kuyuk ko‘ngil isi kelgay tunim ham, kunlarimdan ham.”*

She‘riyatda eng azaliy o‘xshatishlar qora rang bilan bog‘liq. Yorning zulfi qora va shu zulfi oshig‘ining kun-tunini qaro qilgan. Bu orqali shoir yorning zulfi qaroligi hayotining qoraligini oshirganligini, shu qoralig kecha-yu kunduzni qurum bilan qoplaganini bayon etmoqda. Tilshunos Z.Pardayev qosh, ko‘z, soch kabi a‘zolarga nisbatan qora leksemasi epitet sifatida qo‘llanilganda ijobiy munosabat semasi ma‘lum darajada aks etishini ifoda etgan. [5.B.15].

“Men bu olam ahvolining har rangiga tushunmadim, Men bu odam avlodining nayrangiga tushunmadim. //Men bu ichi to‘la riyo ko‘ngli qaro yoronlarning, Kiyib yurgan choponining zar rangiga tushunmadim”. Xalqimizning “ichi qora” iborasi azaldan bor. Bu ibora zamirida keltirilgan qora rang yaxlit bir kompozitsiyaning yuzaga kelishiga imkon bergan. Qora rang ko‘rolmaslik, g‘azab kabi salbiy illatlarning birlashmasi bo‘lib, ma‘noni yanada konkretlashtirgan. Z.Pardayev qora rangning motam, qayg‘u, kun, shom, holat, daraja, yorug‘lik-qorong‘ulik darajasi, bid‘at, zararli, yomon, gunohkor semalarida ham kela olishini alohida qayd etib o‘tgan. [5.B.15].

Sirojiddin Sayyid tabiatni o‘ziga xos yo‘nalishda ko‘ra oladi. U xuddi musavvirlar kabi ko‘rganini, o‘zi his qilganday tasvirlashga qodir ijodkor. U yoshlikning epekinlarini his qilib, qo‘msab yashaydi: *“Do‘stlarim, bor edi mening bir shahrim, Bir parcha o‘tlog‘i bor edi yashil. Bir parcha o‘tlog‘i ichra bir davrim, Yashil davrim qoldi, do‘stlarim, axir.”*

Dunyoning deyarli barcha madaniyatlarida yashil bitta umumiy ma‘noga ega. Avvalo, u tiriklik va farovonlik ramzi. Aynan shu ongimizda tabiatning bahor uyg‘onishi tushunchasi bilan bog‘liq.

Yashil rang – tiriklik, hayot, tabiat, uyg‘unlik va muvozanat ramzi. Bu rang bahor kabi qayta tug‘ilish bilan bog‘liq bo‘lib, shu rang orqali tabiatning yangilanishi, qaytadan yangi davrni boshidan kechirayotganligini ifodalash mumkin.

Qadimgi Misrda yashil rang tirilish, o‘lim ustidan g‘alaba qozonish ramzi bo‘lgan. Hindistonda esa yashil rang tinchlik va umidni bildirgan. Qadimgi Yunonistonda yashil va ko‘k ba‘zan bir-birining o‘rnida ishlatilib va bir xil so‘z

orqali ifoda etilib, ba'zan dengiz rangini ham, ba'zan esa daraxtlarning rangini ifodalay olgan. Ko'pgina xalqlarning asriy dunyosida yashil rang betakror yoshlik va hayotning quvonchini ham anglatgan. Xitoy e'tiqodlarida tushida yashil rangni ko'rish yaxshilik alomati hisoblangan.

Umuman olganda, o'zbek she'riyatida ham yashil rang ijobiylik ottenkalariga ega bo'lib, bu rang assotsiativ ravishda tabiatga bo'lgan muhabbatni, u bilan samarali harakat qilish qobiliyatini ham anglatishi mumkin. *"Dashtu dalalarda ungan lolalar, Yashil qirlardagi shabnam, jolalar. Tog'larda yaralgan sof shalolalar, Shoir bo'laman deb kelgan bolalar."*

Yashil rang ko'pgina ko'ngil torini chertuvchi shoirlar uchun bolalik davrini yodga soluvchi, beg'am-betashvish kunlarining darakchisi bo'lib qolgan. Sirojiddin Sayyid fikriy kechinmalarini davom ettirib yashil rangga zafaron rangini qorishtirib, o'z umrini, bosib o'tgan yo'lini shu orqali namoyon qiladi: *"Izhor deyinmikin, va yo iztirob, Sevinchmi, saodat, sevgimi, sarob? //Yarim ko'nglim obod, yarmisi xarob. Yashil ham za'faron ko'klamim, qirq yosh, Ichi to'la hijron to'plamim, qirq yosh."*

Shoirning ijodida bunday ranglar orqali ruhiyatning ochib berilishi va unga ramziylikning qo'shilib kelishi uning topog'onligidan ham dalolat.

Demak ramzlar – bu tashqi dunyoning turli madaniyat vakillari ichki dunyosida, ongi va tafakkurida aks etishi. Ayniqsa ranglar, rang bildiruvchi so'zlar kishilarning olamni qanday ko'rishini ifodalay oladi. Bundan kelib chiqadiki ramzlar insonning anglab bo'lmas botiniy olamini ko'rsatib beruvchi oyna kabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 10-жилд. Тошкент, 1992.
2. Иброҳим Ҳаққул. Яна қора ранг талқини ҳақида. Хуршид Даврон кутубхонаси. 2017.
3. Сиројиддин Саййид. Асарлар. I, II жилд. – Т.: Шарқ, 2018.
4. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках// Тюркские сборник. Москва, 1978.
5. Пардаев З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Филол. фанлари номз. ... дис. автореф. Самарқанд.1978.
6. Содикова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифатлар. Т.: Фан,1974.
7. Пардаев З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Филол. фанлари номз. ... дис. автореф. Самарқанд.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (2007). 3-жилд. – Тошкент

FRAZEOLGIZMLARNING KOGNITIV-PRAGMATIK ASPEKTI

Bobokulov X.S., SamDU magistranti

Annotatsiya. Maqolada frazeologizmlarning kognitiv-progmatik aspekti haqida so'z yuritilgan. Bu xususda, jahon va o'zbek tilshunosligida bajarilgan ilmiy tadqiqotlarga murojaat qilingan. Frazeologik birlik komponentlaridan anglashiladigan umumiy ma'no, frazeologik birlik anglatgan ma'noning progmatik jihati misollar orqali atroflicha izohlangan.

Kalit soʻzlar: frazeologizm, soʻz birikmasi, konnotatsiya, kontsept, geshtalt, stereotip, pragmatika, pragmatik aspekt.

Lingvomadaniy jamoaning olamni bilish, idrok etish va tafakkur xususiyatlari ushbu etnos tilining frazeologiyasida leksikaga qaraganda mukammalroq va yorqinroq aks etadi. Maʼnoning madaniy komponenti milliy tilning barcha birliklari, xususan frazeologik birliklarning ajralmas xususiyatidir. Frazeologik birliklarning tabiati ularni antropotsentrik paradigma doirasida tadqiq etishni taqozo qiladi. Til kognitiv yondashuv nuqtayi nazaridan oʻrganilganda uning kognitiv tuzilmalari, yaʼni insonning tafakkur va idrok etish strukturalarini ifodalovchi ekanligini koʻramiz. Frazeologizmlarda “aslini olganda, faqatgina inson, olamning anʼanaviy manzarasi va uning fragmentlariga subʼektning barcha munosabatlari haqidagi bilimlar emas, bu lisoniy voqeliklar milliy madaniyatning etalon va stereotiplarining avloddan avlodga uzatilishida programmalashgan ishtiroki” kontseptuallashgan boʻladi” [Teliya 1999:10].

FBlarni oʻrganishga kognitiv yondashuv, avvalambor, uning leksik birliklarini semantik tahlil qilishni taqozo qiladi. Hozirda ilmiy doirada kechayotgan til belgisining tub mohiyati va frazeologizmlar tabiati haqidagi munozaralar sabab frazeologik maʼno tushunchasiga yaxlit taʼrif mavjud emas. Til birligi boʻlgan soʻz va FB umumiy oʻxshashliklarga ega. Ikkisi ham nominativ birlik hisoblandi va obyektiv voqelikni tushuncha orqali aks ettiradigan tafakkurni ifodalaydi. Biroq nominativ birlik sifatida FBning oʻziga xos xususiyati shuki, ular avval nomlangan voqelik fragmentini nomlaydi, shu sababdan ularning referenti ortida muayyan belgi birikkan boʻladi va bu ularning ikkilamchi nominativ belgi hisoblashimizga asos boʻladi. FBlar ikki funktsiyani amalga oshiradi: nomlash (nominativ) va anglanuvchi haqida obrazli maʼlumot berish (semantik). Semantik funktsiyani amalga oshirishda predmetga obrazli, mantiqan boʻlaklarga ajralmaydigan tavsif beradi. Frazeologik maʼno koʻpkomponentli tuzilishga ega boʻlib, ulardan konnotativ komponenti juda muhim sanaladi. Konnotatsiya til egalari ongidagi asosiy maʼno bilan turgʻun bogʻlangan qoʻshimcha semantik va uslubiy elementlarni oʻz ichiga oladi; nutqiy ifodaning emotsional va baho ottenkalarini ifodalash va jamiyatning madaniy anʼanalarini aks ettirish uchun moʻljallangan; oʻzida predmet va hodisalarning oʻzini emas, ularga nisbatan muayyan munosabatlarni ifodalovchi turli shakldagi pragmatik axborotlarni ifodalaydi [<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/977993>].

A.P.Babushkin frazeologik birliklarni “manzara” koʻrinishidagi turli tipli kontseptlar sifatida baholaydi. Masalan, fikriy manzara (“suvga tushgan mushukday” turgʻun birikmasi kishining suvga boʻkkan mental obrazini ifodalaydi), sxematik manzara (“alifni kaltak deyolmaslik” frazeologizmi arab alifbosining bosh harfi alifni muayyan kichik oʻlchamli yogʻoch boʻlagiga oʻxshataolmaslik motividan kishining intellektual qobiliyatining salbiy baholanadigan past darajasini tavsiflaydi), freym manzara (“*non sindirish*” ushbu FB folklorda mavjud anʼanani anglatuvchi hodisa haqidagi bir qancha bilimlar majmuasi, koʻlamli tasavvurlar: yigit va qizning unashilganligi, shu munosabat bilan tashkil etilgan marosim, qizga talabgor kishilarning harakatiga taʼqiq va hak.

ni qamrab oladi), ssenariy manzara (*“kavushini to‘g‘rilab qo‘ymoq”* frazeologizmi *“haydab yuborish”* semasini anglatib, o‘zbek lingvomadaniy jamoasida muomala madaniyatining ekstralingvistik ko‘rinishining intralingvistik shakli deya olishimiz mumkin. Mavjud an‘anada sovchilarga rad javobi berilishi ular oyoq kiyimining hovliga kirish yo‘li tarafga to‘g‘rilab qo‘yilish orqali ifodalandi). Kontseptlarni frazeologizmlarda manzara tipida tasniflab o‘rganish istiqbolli hisoblanadi. Chunki FBlar muayyan etnosning olamni idrok etishi va madaniyatining milliy xususiyatini, insonlarning hayot va faoliyatini, ularning olamga munosabatini, insonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatini aks ettiradi, o‘zida qadriyatlar majmuasini, yaxshilik va yomonlik, sevgi va nafrat, yaxshi va yomon va hak.lar haqidagi tasavvurlarni saqlaydi, umuman olam lisoniy manzarasining o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rish imkonini beradi. Shunday qilib, qimmatli axborotlar o‘ziga xos “manzaralar” shaklida frazeologizmlar leksik-semantik aspektida fiksatsiyalanadi.

Tildagi qadriyat asosli tasavvurlar muayyan xalq yoki umum insoniyat tarixida ko‘plab avlodlarning jamoaviy faoliyati natijasi hisoblanadi. frazemalar etimologik tomondan xalqning moddiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi voqe, faktlari bilan bog‘lanadi: *do‘ppisini osmonga otmoq; ishi bitdi, eshagi loydan o‘tdi; tili bir qarich; mumini yo‘qotgan ko‘nado‘zday*. Frazemalarning funksional vazifasi nomga ega bo‘lgan voqelik fragmentini aks ettirib qolmasdan, ushbu nom yordamida obyektga yo‘nalgan sub‘ektiv ahamiyatli biron bir ish-harakatni obrazli anglatishdan ham iborat. Frazemaning bunday murakkab denotati ham fe‘l semantikasida ham ish-harakat obyekti semantikasida aks etadi va bu frazemalarning murakkab ma‘noviy tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi.

FBlarni aynan o‘qish orqali ichki shakl aniqlanadi. *Tog‘ni talqon qilmoq* FB ma‘nosining signifikativ belgilari “katta kuch talab qiladigan og‘ir ishlarni bajarmoq”. Ushbu birlikni ichki shakli “katta”, “og‘ir” belgilarini rivojlantirishga asoslangan. Bir tipli ichki shakllar majmuasi bosh obraz, kontseptual geshtalt, freym, skriptlar lisoniy reprezentatsiyasini tiklashga imkon beradi. Masalan, *ammamning buzog‘i, qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan, og‘zing qani desa, qulog‘ini ko‘rsatmoq, og‘zidagi oshini oldirmoq* FBlarining bosh obrazi “landovur kishi”ga dalolat beradi. Bosh obrazlar muayyan madaniy kodni aks ettiradi. Yuqoridagi misollardagi dastlabki juft frazeologizmlar zoomorf, keyingisi somatik madaniy kod. Ko‘rsatilgan bosh obraz aktsional madaniy kodga mos keladi. Ichki shakl lingvomadaniy jamoada shakllanib yetilgan tasavvurlarni gavdalantiradi, hodisalarni anglash stereotiplarini verballashtiradi. Masalan, *qozonga yaqin yursang qorasi yuqar; qorindagi qiliq qora yerda qolar* frazemalari misolida o‘zbek ongida nomaqbul xulq-atvor stereotipi qora rang ekanligi ko‘rinadi. *Bilimliga dunyo yorug‘, bilimsizga – qorong‘u; ilm – yorug‘lik, jaholat – zulmat; ilmli uy – charog‘on, ilmli uy – zimiston yorug‘lik va qorong‘ulik* holatlarining ramziy ma‘nolariga tayanuvchi stereotiplar ushbu paremiyalarda ifodalanadi.

FBlarning pragmatik aspektini tadqiq qilish ular semantikasi ma‘nosining baholovchi, motiv-obrazli va emotiv komponentlarini tahlil qilishni qamrab oladi. Baho kategoriyasi voqelik obyektlarini insonga xos bo‘lgan turli aksiologik

nuqtayi nazarlar bilan tavsiflash qobiliyati sabab olam lisoniy manzarasining ajralmas qismi qismi hisoblanadi. Baho sub'ekti obyekt belgilarini "yaxshi" va "yomon" kriteriyalar bilan baholash shkalasining mos zonasiga joylashtirganda ratsional jarayon voqe bo'ladi. Ijobiy va salbiy belgilarning sifat va miqdoriga muvofiq ijobiy va salbiy baholar darajalanadi.

Frazemalar pragmatik aspekti tadqiqining oxirgi bosqichi frazeologik ma'noning emotiv komponentini aks ettiruvchi FBlarning intensional holat tahlili bo'ladi. Emotiv komponent turli his-munosabatlarni aks ettiradi, qaysiki ko'p hollarda bir biriga qatlanadi va tanbeh referentsiyasining stereotip vaziyatiga kirib boradi. His-munosabatlar: nafrat, ayblash, ma'qullamaslik.

Xullas, FB ma'nosining pragmatik aspekti shuni ko'rsatadiki uning komponentlari – baho, motivatsiya, emotiv komponent – to'laligicha frazemalarning denotativ gavdalanishiga (tasavvur etilishiga) bog'liq bo'ladi. Frazemalarning ekspressiv bo'yoqli ma'nolarida denotativ ma'lumotlarning roli ma'no uzatishga olib boradi, frazemaning obrazli asosini interpretatsiyalash natijasida shakllangan olamning qadriyatlar manzarasidan uning bahosi, emotiv-baholi ma'lumoti so'zlovchining madaniy-lisoniy kompetentsiyasiga bog'liqlikda bo'ladi.

Frazeologik birliklarning tabiati ularni antropotsentrik paradigma doirasida tadqiq qilishni taqozo qiladi. Antropotsentrizm tilni kognitiv strukturalar in'ikosi deb hisoblovchi kognitiv yondashuvda anchayin yorqin namoyon bo'ladi. Voqelikni metafora va metonomiya kabi kognitiv mexanizmlar yordamida anglash natijasida FBlar shakllanishi voqe bo'ladi. Metafora ontologiyasiga ko'ra o'xshash bo'lmagan hodisalarning muayyan xususiyatlarini o'xshatishga, mavhum predmetlarni konkret predmetlarga tenglashtirishga asoslanadi. Metafora sermahsul kognitiv mexanizm bo'lib, olam fragmentlarini leksik va frazeologik nomlashda obrazlilik yaratish xususiyatli kognitiv jarayonni, ham so'zlovchi ham tinglovchiga pragmatik ta'sir o'tkazish orqali pragmatik effektini namoyon qiladi. Obyektni obrazli nomlash orqali uning yangi ma'no qirralari ochiladi va obyekt nomi yangi axborotlar beradi. Ushbu jarayonda olam haqidagi yangi bilimlar vujudga keladi va bu bilimlar verballashadi. Obrazli metafora semantik nuqtayi nazardan xilma-xil, uning obrazli ma'nosi obrazli FB qo'llanilayotgan kontekstga bog'liq bo'ladi. FBlarni kognitiv-psixologik yondashuv bilan tadqiq etishdagi muammolardan biri mental leksikonda idiomlar saqlanishi masalasi hisoblanadi. Bu masala yechimi uchun uchta kontsepsiya ilgari suriladi: leksik reprezentatsiya nazariyasi, konfiguratsiya gipotezasi, idiomning semantik qismlarga ajralish gipotezasi.

FBlar pragmatik aspekti ular semantikasining baholovchi, motiv-obrazli va emotiv komponentlarini tahlil qilishni qamrab oladi. V.N.Teliya leksik ma'nolarning pragmatik yo'nalganligi haqidagi ma'lumotlar yetishmasligi konnotatsiya va uning nutqiy ifoda (utterance)ning ekspressiv effektini yaratishdagi roli masalasini ishlab chiqishni qiyinlashtirayotganini ta'kidlagan edi [V.Teliya1999:156].

Kontekstda FB tanlovi o'zida semantik va pragmatik kompetentsiya namoyon qiladi. Pragmatik kompetentsiya so'zlovchining vaziyat, uning

ishtirokchilari va ularning voqeadagi roli, tinglovchi prezumtiv ma'lumotlari, uning ijtimoiy mavqei, olamining qadriyatlar manzarasi va hak.lar haqida xabardorligini tavsiflaydi.

Ko'pchilik FBlar pragmatik yondashuv nuqtayi nazaridan turli kommunikativ-pragmatik vaziyatlarni ifodalay oladi, masalan yer tagida ilon qimirlasa, bilmoq (nihoyatda ziyrak, sezgir) FB quyidagi kontekstda "ehtiyotkorlik" ma'nosini anglatuvchi "xatti-harakatlarda mulohozakorlik" kommunikativ-pragmatik vaziyatni reprezentlaydi: Nasimjonning xotini yanglishmaydi. Yer tagida ilon qimirlasa, biladigan quv ayol.

FBlar pragmatik aspektida baho, emotiv va ekspressiv ma'nolarni anglatadi. Illyustrativ materialga asoslanib quyidagi konnotatsiyalarni ajratdik: 1) kommunikantlar roli bahosi; 2) adresatga shaxsiy munosabatning ifodalanishi; 3) kommunikativ – pragmatik vaziyat reprezentatsiyasi. Badiiy asarlarda Fblar qo'llanishi yozuvchining maqsadi, voqealar, qahramonlarning psixologik, ijtimoiy va individual xususiyatlarini tasvirlovchi asar g'oyasi bilan bog'langan bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари. –Т., 1999.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг ба'зи масалалари. – Т.,1966.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Т., 1992.
4. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирикларнинг функционал-услубий хусусиятлари. –Т.,1993.
5. Алефиренко Н. Ф. Фразеология в системе современного русского языка. – Волгоград, 1993.
6. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. –Jizzax: Sangzor, 2007. 67 b.

SHE'RIY MATNLARDA OLMOSHLARNING QO'LLANISHIDAGI O'ZIGA XOSLIKLAR

Eshaliyeva R. SamDU magistranti

Annotatsiya. Olmosh so'z turkumlarining she'riyatda qo'llanganda shakily o'zgarishlari. Muallifning ichki kechinmalarini yoritishda olmoshlarning o'rni, olmoshlarning sinonimik variantlari, Takroriy olmoshlarning she'riyatda qo'llanganda u beradigan ma'no-mazmun ahamiyati.

Kalit so'zlar: So'z, olmosh, sinonim, stilistika, takror, poetika, intonatsiya, emotsiya, ifoda, g'alizlik, variant, nutq, tarixiy so'z.

O'zbek tilshunosligida olmosh so'z turkumining tuzilishi boshqa so'z turkumlardan to'p mohiyatdan farq qiladi. O'zbek she'riyatida olmoshlarni qo'llanilishiga e'tibor beradigan bo'lsak. Har bir so'z shakl-shamoiliga egadir. She'riyatda ko'pincha ohangdorlik, ma'no-mazmun qolaversa, intonatsiya bo'lishi shart. Shuning uchun poetik nutq o'ziga xos nutq bo'lib, bu o'ziga xosligi yozuvchi o'z mahorati orqali ifoda etadi. She'riyatga xos hissiy fikrlash, monologik nutqi, uning so'z poetikasi ham o'ziga xos olamni yaratadi. Bu olam

she'ning ma'no-mazmunini yaratishda so'z turkumlari muhim o'rinni egallaydi. Garchi ot, sifat, fe'l singari so'z turkumlarining poetik kengligi olmoshlarda uchramasa-da, olmoshlar ham o'zining semantik-stilistik xususiyatlari bilan she'riy nutqda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. She'riy nutqda olmoshlar sinonimiyasidan, she'riy, tarixiy variantlaridan keng foydalanganlik holatiga duch kelamiz. Bu muallifning hissiy kechinmalarini ochib berish uchun emotsiya beradi. She'riyat talabidan kelib chiqadi va bu holat ba'zan muhim stilistik vazifani ado etishga xizmat qiladi. Bunday olmoshlarning qo'llanishda shoira Tursunoy Sodiqovanning "Atirgul isi" to'plamida olmoshlarning qo'llanilishi, shoira ijodidagi ta'sirchanlik kuchi sezilarli darajada emotsiya bag'ishlashi olmosh so'z turkumining stilistik-sinonimik jihatlarini yoritishi she'rlari misolida tahlil etamiz.

Ham demishki, yashamoqning andozasin bichursan,

Va ne tashvish qilar bo'lsa, eng avvalo ichursan. (42-b)

Bu matndagi "ne" shakli "nima" olmoshining shevaviy variantidan olingan. Lekin bu holat she'rda hech qanday g'alizlik tug'dirmagan, aksincha, ajayib ruh bag'ishlab turibdi. Bu so'roq olmoshining sinonimik shaklidir.

Shoira she'rlarida "men" olmoshining ham "man" shaklida qo'llanilishini kuzatish mumkin.

Man-man degan yigit yo'qdir biz deb yonib-kuymagan.

Nozikkina zot qoshida tanda titroq to'ymagan. (43-b)

Bu matnda "men" kishilik olmoshi o'rnida "man" shakli qo'llanilgan. Bu olmoshlarning sinonimiyasiga misol bo'ladi. Sinonim shakl poetikada qo'llanganda tinglovchiga boshqacha ruh bag'ishlab, asar matnini kuchli ta'sirchan ifoda etishga turtki bo'ladi.

Ul men aytgan birinchi kuy, birinchi olam,

Qushchalarning chug'uriday quvnoq kulgum u.

Yuqoridagi misolga e'tibor beradigan bo'lsak "u" kishilik olmoshining qadimgi variantini "ul" shaklida talaffuz etilgan. Bugungi kunga kelib she'riyatda ul shaklida olmoshning qo'llanilishi ta'sirchanlikni oshirish uchun xizmat qiladi.

Shul o'rinda tabiatdan qilgum kelar o'gitlar,

Beparvodek yaraldingiz, beg'amroqsiz, yigitlar. (43-b)

Ushbu matnda "shunday" so'zi o'rnida "shul" so'zi ishlatilgan. She'riyatda olmoshlar har qanday o'rinda ham kelib o'ziga xos emotsionallik va stilistik vazifani bajaradi.

U kishilik olmoshining qadimgi variant hozirgi zamon she'riyatida ham uchrab turadi, jumladan quyidagi misolda buni uchratamiz. Biz bilamizki "u" olmoshi ham kishilik ham ko'rsatish olmoshi o'rnida qo'llanilib keladi. Quyidagi parcha orqali ko'rsatish olmoshi o'rnida qo'llanilganini anglaymiz.

Yuragimda faryodday o'rtanib yangramoqda,

Ul siz erib kuylagan "Ushshoq", "Girya" ham "Ajam"

Bu yerda u olmoshining ul shaklini, qadimgi variantini uchratishimiz mumkin.

Qo'yidagi jumlada biz "kim" ko'rsatish olmoshini qisqargan variantini "ki" shaklini uchramiz. Bu esa muallifning emotsional ta'sir kuchini oshirishda mohirona foydalanib, bu shaklga yuzlanganini sezamiz.

Ki erkak qandayin erkak, yuzida yuzta rang bo'lsa.

Ki u er qanday er, ahli-ayolin holi tang bo'lsa. (117-b)

E'tibor beradigan bo'lsak, "Asli kim u er qandayin erkak?" degan mazmunni anglatib kelmoqda. Bu parchalarda olmoshni sinonimiyasini uchratdik, olmosh bunda yozuvchining ichki kechinmalarini, qolaversa, ohangdorlikni oshirish vazifasini o'tayotganini anglaymiz.

Ushbu parchada ham yozuvchining mahoratini, olmosh so'z turkumidan so'roq olmoshi vazifasini o'tayotgan "qanday" olmoshini qisqargan variantini "qay" tarzida qo'llanganligini uchratishimiz mumkin.

U qay zotki, nomi eru so'zida quvvati yo'qdir.

Qizu o'g'lin huzurinda ibratu izzati yo'qdir. (117-b)

Yoki "qay" so'zini muallif o'z she'rida qo'llar ekan "qaysi" so'roq olmoshi o'rnida ham qo'llanilishi mumkinligini uchramiz. Bu olmosh so'z turkumining sinonimiyasi odatda vazifa bajarishiga ko'ra bir xillikni bajaradi. Ammo shoira o'z ochki kechinmalarini ochib kitobxonga yetkazish uchun qisqargan variantlardan foydalanadi.

"Huv, olisdan bir kuy kelur, bir pardasi men o'zim,

Qay darchadan tushar nurning singdim bir tolasiga. (40-b)

Bunda "qaysi darchadan tushar nur"- deya aytayotganini anglaymiz.

Quyidagi jumlada esa "qayerga" so'roq olmoshini qisqargan variant ya'ni "qayga" shaklida she'riyatda, badiiy adabiyotda qo'llanilishini uchramiz.

Qayga borsam, issiq yuz chalinar ekan ko'zga,

Pichirlagum mehr-la: menikilar o'shalar. (40-b)

Qayerga olmoshi qisqargan holda qayga shaklida kelayapti, Bu esa she'riyatda muallifning aytadigan fikrlarini qisqa bayon etish, she'r bo'g'inlari sonini qisqarishiga ham yordam beradi. Bu olmoshlarning bir-biri bilan sinonim bo'lib ketishi biri ikkinchisini o'rnida qo'llanilishi mumkinligini yana bir isbotidir.

Har ne kuyga tushsak hamki, o'hu fog'on demasmiz,

Hitobim shul -yigitlarni biz urushga bermasmiz. (41-b)

Ushbu gapda "shul" so'zi olmoshning "shunday" ko'rsatish olmoshining qisqargan variant shaklida ifodalanayapti. Bu qisqargan shakl she'rni emotsianalligini oshirishga o'z xissasini qo'shib kelyapti.

Bu olmosh so'z turkumi matn jarayonida hech qanday ma'no o'zgartirmaydi. Aksincha, ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Yoki qo'yidagi misol orqali tovush ortish oqibatida ham ta'sirchanlik oshishi mumkinligini uchramiz.

Siz tinglang o'shal o't kuylarni,

Jo'r bo'ling yetgancha ovozlari.

"O'sha" olmoshiga 1 qo'shimchasi orilishi bilan "o'shal" olmoshi hosil bo'lyapti. Bu esa o'sha ta'sirchanlikni yanada kuchaytirayapti. (62-b)

Ba'zan olmoshlar nutqda ko'p takrorlansa, uslubiy jihatdan g'alizlik kelib chiqadi, lekin she'riyatda bunday holat kuzatilmaydi. Shu takror o'ziga xos ta'kid,

kuchaytirish vazifasini bajaradi. Xalq og'zaki ijodida ham olmoshlar keng qo'llanadi bu esa olmoshlarning vazifa ko'lami nihoyatda serqamrov ekanligidan dalolat beradi. Mana shunday qilib poetik asarlarda ko'pincha, olmoshning takror qo'llanishi oqibatida emotsionallik ko'chayadi. Ayrim olmoshlar boshqa ma'oni anglatib kelishi mumkin

Kuta-kuta toliqqanlar ketmaslikka ko'ndilar,

Qancha-qancha onajonlar ostonada sundilar. (61-b)

Bu jumlagi e'tibor beradigan bo'lsak, avvalo, qancha so'roq olmoshi qatnashib yakka holda qo'llansa o'z ma'nosida so'roq ma'nosini bildirib keladi. Takror holda qo'llanganda qancha-qancha esa o'zga ma'no ya'ni miqdor ma'noni, juda ko'plik ma'nosini bildirib kelayapti. Yoki bundan tashqari quyidagi misolga e'tibor beramiz.

O'z so'zim-la o'z- o'zimni savaladi: o'ylandim,

Ziyrak tortdim-til tiyishday ajib saboq berdi u. (60-b)

Ushbu matnni tahlil etar ekanmiz o'z so'zi yakka holda qo'llansa odatda o'zlik ma'nosini anglatib keladi. O'zi bajargan ishni bildirib kelsa, takror holda o'z-o'zimni so'zlari orqali kelib, ta'kid ma'nosini berayapti, bundan tashqari o'z-o'zini koyish ma'nosini ham anglatib kelayapti.

Quyidagi misolda ham buni ko'ramiz.

Bir-birovin izlab, bo'zlab topishganlar-insonlar,

Bizlar bog'miz, tog'lar kabi zimdan nurab boryapmiz... (51-b)

Ushbu misolda birov olmoshi bir so'ziga -ov qo'shimchasini qo'shish oqibatida birov olmoshi yuzaga chiqayapti. Bu olmosh begona shaxs ma'nosini berayapti. Shu bir so'zi takror holda bir-birovin so'zlari birikib qo'llanilib, aksincha, jamlikni bildirib kelyapti, ya'ni yaqin kishilar bir birini izlab topganliklari haqida ma'lumot berayapti. Quyidagi misolga nazar solsak olmosh so'z turkumining ishlatilishida takror so'zlarning qo'llanilishi qo'shimcha ma'no mazmun kasb etishini anglaymiz.

Bo'lmasangiz ne qilardim, goho vahm bosadir,

Sizsiz she'r ham hech bo'lardi, qolarmidim qalamsiz. (41-b)

Ushbu she'r parchasida "siz" kishilik olmoshi yakka qo'llanganida II shaxs ko'plik ma'nosini anglatib kelar edi. Takror holda qo'llanganda esa o'zga ma'no sizsiz yolg'iz qolish ya'ni o'zi tanho, yoridan ayrilgan holati tasvirini, mazmunini berib kelyapti.

Quyidagi parchada takror qo'llangan olmoshning ma'no kengligi naqadar kuchli ekanligini anglaymiz.

Man-man degan yigit yo'qdir biz deb yonib kuymagan.

Nozikkina zot qoshida tanda titroq tuymagan. (43-b)

bu misolda "men" olmoshining "man" shakli varianti qo'llangan bo'lib, bu takror holda qo'llanganda o'zga ma'no man-man tarzida aytilib tengi yo'q ma'nosini ifodalab kelmoqda.

Shunday qilib o'zbek tilida so'zlarni ya'ni olmosh turkumiga xos bo'lgan so'zlarni, turli ma'no- ma'zmun kasb etishini uchratamiz.

Xulosa qilib shuni aytamizki, olmoshlarning poetik nutqda qo'llanishi juda faol bo'lib ularning uslubiy xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Bunda ularning tarixiy shakllari, variantlari va turli dialektlardagi formalarini kuzatish mumkin. Shuni ta'kidlab o'tishimiz kerakki, she'riyatda qo'llaniladigan olmoshlar kitobxonni his tuyg'ularini ochib berishdan tashqari muallifning mahoratiga ham bog'liq. Tursunoy Sodiqova ham o'z she'rlarida olmosh so'z turkumi ko'lamidan keng foydalangan bu esa nutqiy jarayonda olmoshlarni o'rni beqiyos ekanini, emotsiyanallikni, kuchaytiruv ta'kid ma'nolarni anglatishini yuqoridagi parchalar orqali tahlil qildik, olmoshning qo'shimcha vazifalarini o'rgandik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. – Самарқанд. СамДУ. 1975.
2. Каримов С. Олмошларнинг функционал-стилистик чегараланиши. Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд. СамДУ. 1992.
3. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларини изоҳли луғати. – Тошкент. 2002.
4. Ҳожиёв Ҳ. Кишилиқ олмоши ва ҳурмат маъноси//Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент. 2000.
5. Ҳамроев М. Ҳозирги ўзбек тилидаги кўрсатиш олмошларининг функционал-семантик хусусиятлари. – Тошкент. 2009.
6. Юсупова О. Ўзбек тилида олмошларнинг функционал-стилистик хусусиятлари. – Самарқанд. 2007.
7. Содиқова Т. Атиргул иси. – Тошкент: Ўзбекистон. 2007.

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI”DA BERILGAN AYRIM FOLKLORIZMLARNING STILISTIK IMKONIYATLARI

Tursunova D. SamDU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada “folklorizm” so‘zining ishlatilishi borasida ayrim mulohazalar keltirilgan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan ba’zi folklorizmlarning stilistik xususiyatlari yoritilgan. Doston matnlarida uchraydigan folklorga oid so‘zlarning uslubiy bo‘yoqdorligi xususida izlanishlar olib borilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, folklorizm, stilistika, uslubshunoslik, leksikografiya.

“Folklorizm” so‘zi adabiy istiloh sifatida ilk bor XIX asrda fransuz folklorshunosi Sebiyo tomonidan qo‘llangan bo‘lib, “folklore bilan qiziqish va shug‘ullanish” ma’nosini ifodalagan. Rus adabiyotshunosligida XX asrning 30-yillariga kelib M.K.Azadovskiy badiiy adabiyotda va publitsistikada folkloridan foydalanishni folklorizm deb atadi. Shu asrning 60-yillarida “folklorizm” istilohini qo‘llash xalqaro tus ola bordi va keng yoyildi. [Literaturnyy ensiklopedicheskiy slovar, 1987: 469].

Professor B.Sarimsoqov “Biror ijodkor asariga biror maqsad bilan kiritilgan folklorga xos barcha materialni folklore deb emas, balki folklorizm atamasi bilan

yuritish lozim, chunki unga ijodkor tomonidan muayyan bir ishlov berilgan bo'ladi", - deganida haq edi. [Sarimsoqov B, 1980: 39].

Ushbu maqolada "O'zbek tilining izohli lug'ati"da berilgan ba'zi folklorizmlarning stilistik imkoniyatlari borasida so'z yuritamiz.

Ketdi bedov ot ang'ishlab,

Avazning vaqtini xushlab. (Intizor)

Baytda kelgan folklorizm (ang'ishlab) gijinglab, irg'ishlab o'ynash ma'nosida kelgan. Bu folklorizm, asosan eposlarda uchraydi. Ot o'zining o'zgacha harakatlari bilan egasining ko'ngliga yoqqani tasvirlangan.

Yurib-yelib, harchand qichab ko'radi,

Ang'ishlab bu "Qultoy" ketib boradi. (A.336)

Bu yerda "Qultoy" Alpomishning oti ma'nosida kelgan. "Ang'ishlab" folklorizmi otning gijinglagan harakatini ifodalagan hamda stilistik imkoniyatini kengaytirgan.

Qo'ng'irot elga yo'lni boshlab,

Bedov boradi ang'ishlab. (A)

Bedovning o'ynab, kishnab borayotganligini ifodalab kelgan folklorizm, baytdagi qofiya uchun ham xizmat qilyapti. Ang'ishlamoq folklorizmi otning ham kayfiyati xushligini bildirib, misraga emotsionallik baxsh etyapti.

Arqiragan sherday bo'lib, ot qo'y arabning ustiga (Yunus pari). Ana endi arqiramoq folklorizmining qudratli tovush chiqarish kabi ma'no ottenkasi borligini ko'rishimiz mumkin. Otning sher kabi hujum qilishi kuchaytiruv ma'nosini bildirsa, arqiragan fe'lining qo'shilishi ma'noning yana ham kuchayganligini ifodalaydi. Ya'ni ot kuchli na'ra tortib, pishqirib hujum qiladi.

Boychibor boradi shunday arqirab,

Tuyog'ida to'rt sixi bor yarqirab,

Irg'iganda qumlar ketdi tirqirab,

Borayotir cho'lda shunday shirqirab. (A.144)

Otning tuyog'iga qadalgan mixlar sabab, na'ra tortayotganini ko'rishimiz mumkin. Shunday bo'lsa ham katta tezlikda uchib borayotganligi tasvirlangan. Baytda arqirab folklorizmining qo'llanganligi uslubiy bo'yoqdorlik kasb etyapti.

Kelganlar toza odamlar,

Har bir gapi bamazalar.

Kiyganlari tozalar. (Yusuf va Ahmad)

Ushbu baytda qo'llangan folklorizm (bamaza) ma'noli, mazmunli, yoqimli kabi semantik ma'no ifodalab kelyapti. Kelguvchilarning yaxshi, asl odam ekanligini, ularning gaplari bamaza (mazmunli) ekanligini qo'llanilgan folklorizm ochib beryapti. Bunday bo'yoqdorlik faqatgina badiiy uslubda kuzatiladi.

Buyon keldi yetti navkar,

Navkarning bari davkar. (Tohir va Zuhra)

Folklorizm (davkar) navkarlarning zabardast ekanligini bildirib kelgan. Yettita navkarning o'zi devdek ma'nosini berayotgan edi, ammo davkarning qo'llanilishi bilan ma'no yana ham kengayib, stilistik ottenka ifodaladi.

Quloq sol, to'rajon, aytgan so'zima,

Jimma-jimma yoshim to'lgan ko'zima.
Xolbekani men ko'rsatsam, to'rajon,
Kirasiga ne berasan o'zima? (Kuntug'mish)

Ushbu baytda jimma-jimma folklorizmi qo'llanilgan bo'lib, ko'p-ko'p, juda ko'p kabi ma'nolarni ifodalayapti. Bu so'zning faqatgina badiiy uslubda ishlatilishini ko'rishimiz mumkin. E'tibor bersak, baytda so'zlashuv uslubiga oid bo'lgan "kirasiga" so'zini ko'rishimiz mumkin. Doston matnlarida uchraydigan shu kabi folklorizmlar badiiy matnga emotsionallik bag'ishlaydi.

Xabardor bo'l. Shirvonning ko'p mastoni, Mastonlardan xabardor bo'l, Ravshanjon! (Ravshan)

Maston folklorizmi qatnashgan bu gapda ayyor, jodugar xotin ma'nosi ifodalanyapti. Epik asarlarda maston kampir birikmasining ko'p qo'llanganligini bilamiz. Bu badiiy asarning o'qilishi va ta'sir doirasining kengayishiga sabab bo'ladi. So'zlashuv uslubida ham kichik yoshdagi qizaloqlarga nisbatan erkalash (voy mastoncha-yey) ma'nosida qo'llaniladi.

G'irot Avazni ko'rib, uchadigan qushday, har ko'zi tarkashday, yulduzni ko'zlab, taraqqos boylab o'ynay berdi. (Balogardon)

Asosan otga nisbatan qo'llaniladigan ushbu folklorizm noz-ishva qilmoq ma'nosini beradi. Badiiy uslubda keng qo'llaniladigan bu so'z, o'qilganda o'zgacha kayfiyat bag'ishlaydi.

...gulday jaynab, suqsurday bo'ylab, parvoz aylab, taraqqos boylab, ostida Jiyronqush oti har usulda o'ynab: (Ravshan)

Keltirilgan misolda esa otning chiroyli bo'lib, tovlanib, yashnab turishi nazarda tutilgan. Folklorizmlar ham matnda ishlatilish o'rniga ko'ra turli ma'no kasb etadi.

Asarlarda keltirilgan folklorizmlarni topish deganda: a) uning tipini aniqlash; b) syujetdagi o'rnini belgilash; v) g'oyaviy-badiiy qimmatini baholash nazarda tutiladi. Ularni lingvistik jihatdan tahlil qilish deganda esa: a) funksional-semantik xususiyatini aniqlash; b) leksik-semantik jihatini aniqlash; v) grammatik tahlil qilish kabilar nazarda tutiladi.

Xulosa shuki, folklorizm o'ziga xos badiiy hodisa sifatida muhim estetik ahamiyat kasb etadi. U folklore ta'sirida yozma adabiyot namunasiga folklorga xos hodisalarning badiiy mahorat bilan singdirilishidan, qayta talqin etilishidan yuzaga keladi. Folklorizm xalq og'zaki ijodiyotiga mansub janr, syujet, obraz, motiv, ritmning individual ijodkorlar tomonidan o'zlashtirilib, aynan yoki qayta ishlangan yohud ularga monand holda yaratilishidan iboratdir. Shuning uchun u folklor va yozma adabiyot hosilasi, badiiy ijodning tarkibiy qismi hisoblanadi. Folklorizmlar vositasida ijodkorning individual badiiy mahorati, o'ziga xos uslubi namayon bo'ladi va yaratilayotgan asarning g'oyaviy-badiiy ta'sirchanligi ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sarimsoqov B. Folklorizmlar tipologiyasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti. 1980. № 4. B. 39.
2. Литературный энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1987. – С. 469.

3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik. Birinchi jild. (A-D) – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2020. – 679 b.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik. Ikkinchi jild. (E-M) – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2020. – 671 b.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik. Uchinchi jild. (N-Tartibli) – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2020. – 687 b.
6. Alpomish. Fozil Yo'ldosh o'g'li. – Toshkent: "SHarq" nashriyot-matbaa konserni, 1998.
7. Ravshan. – Toshkent: Fan, 1954.
8. Rustamxon. – Toshkent: G'G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985.

BAHODIR QOBUL ASARLARIDA CHEGARALANGAN LEKSIKAGA OID SO'ZLARNING LINGVOPOETIK TALQINI

Anvarova M.F., SamDU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada asarda qo'llanilgan tarixiy va arxaik so'zlarning asar badiiyatida qanday ruhiy xarakter aks etgani, so'zlar tarixiy vaziyat yoki personaj maqsadi uchun xizmat qilayotganligini aniqlashga doir fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: chegaralangan leksika, tarixiy so'z, arxaik so'z, nutqiy maqsad, badiiyatda ruhiy xarakter, pragmatik maqsad, xalqchillik, estetik zavq.

Til doim jamiyat uchun muhim va ahamiyatli bo'lib qoladi. Til har doim o'zining ko'rinishi, maqsadi, talqini va pozitsiyasini nutqiy momentga qarab o'zgartirib turadi.

Til jamiyat taraqqiyoti, inson tafakkuri bilan uzviy ravishda rivojlanib borar ekan, uning amaliy jihati tilning lug'at tarkibida o'z in'ikosini topadi. Jamiyatning muttasil ravishda rivojlanib borishi tilning leksik qatlamidagi ayrim so'z va tushunchalarning iste'mol doirasidan chiqib ketishiga turtki bo'ladi, shu bilan bir qatorda tilning lug'at tarkibiga yangi so'zlar kirib keladi [3, 7].

So'z san'atkorlari badiiy matnga badiiy-estetik ruh bag'ishlashda, asar badiiyatini ta'minlashda muhim mezonlardan biri sanalgan eskirgan so'zlardan xalqchillikni ta'minlash, qolaversa, emotsional-ekspressivlikni yuzaga chiqarishda uslubiy vosita sifatida foydalanadilar.

Bizga ma'lumki, tarixiy so'zlar badiiy matnda tarixiy davrni haqqoniy tasvirlash zaruriyatidan kelib chiqib qo'llaniladi. Arxaik so'zlar esa, uslubiy vosita sifatida badiiy matnga badiiylikni ta'minlash bilan birgalikda asarga ko'tarinki, tantanavor ruh bag'ishlab, ifoda-ta'sirchanglikni yuzaga chiqaruvchi estetik vazifani bajarib keladi.

Tarixiy so'zlar. Bahodir Qobul tarixiy qatlamga oid leksik birliklardan hikoyalari ("Ena shamol" to'plamidagi "Ena shamol", "Oqdala", "O'spirinlik" qissalari. (qo'shimcha manba yozuvchining "Otachiroq" to'plamidan "Otachiroq" hikoyasi) tilining badiiyatini ta'minlashda chuqur mulohaza va mahorat bilan foydalangan. Chunonchi, badiiylik asarda hayotning nechog'lik haqqiqatga yaqin

aks ettirilgani, xalq qalbiga yaqinligi, shakli va mazmuni birligiga erishilishdagi mahorati bilan belgilab beriladi.

Bahodir Qobulning yuqorida keltirilgan hikoyalari aynan tarixiy mavzuga bag'ishlanmagan bo'lsa-da, biz undagi shu xususiyatlarni ochishga intildik. Ayni vaqtda qalami serqirra ijodkorlardan bo'lmish Abdulla Qahhor ijodi bilan (uning aynan tarixiy mazvuga oid bo'lgan bir qator hikoyalari orqali) ba'zi qiyosiy tahlillarni olib borishga va bunda Bahodir Qobul ijodidagi tarixiy momentga ishoraviy yondashuvlarni aniqlashga urindik. Bu borada adibning mahoratini taniqli adabiyotshunos olim Ozod Sharofiddinov shunday baholaydi "Tarixiy asar yaratishga intilmagan holda xalq hayotining tarixan haqqoniy manzarasini chizish-Abdulla Qahhor ijodining muhim xususiyatidir" [4, 8].

Demak, Abdulla Qahhorning "O'g'ri", "Dahshat", "Bemor" hikoyalarida tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning ulushi anchayin keng. Yozuvchi tarixiy so'z(istorizm)lardan tarixiy voqea-hodisalarning haqqoniy (real) tasvirini yaratish, badiiy asarga tarixiy ruh berishda o'rinli va maqsadga muvofiq foydalangan, Adib hikoyalaridagi *dodxo*, *qozi*, *ellikboshi*, *mingboshi*, *amin* kabi tarixiy so'zlar ijtimoiy nufuz, unvon, mansab semasini ifodalovchi leksik-semantik guruhni tashkil etadi [3, 9].

Bahodir Qobul hikoyalarida tarixiy so'zlardan foydalanar ekan, qahramonlarning ruhiy kechinmalarini ifodalashda, eski xotiralarni o'sha zamon ruhi bilan yodga olib, o'quvchida ham shu kayfiyatni uyg'otishni maqsad qiladi. To'g'ri, ijodkor asosan zamonaviy va erkin ijod bilan shug'ullangani uchun Bahodir Qobul hikoyalaridagi tarixiy so'zlarning semantik ta'sir doirasi tarixiy romanlar ustasi Oybekning yoki G'afur G'ulomning tarixiy asrlaridan ancha farq qiladi.

Ma'lumki, har qanday so'zning ma'no qirralari, qo'llanilish uslubi badiiy matn doirasida yozuvchi shaxsiyatiga xos bo'lgan pragmatik maqsadlarni yuzaga chiqarish bilan namayon bo'ladi. So'zni qanday va qay maqsadda qo'llash, albatta yozuvchi uslubiga xos [3, 12].

Kuzatishlar natijasida Bahodir Qobulning yuqoridagi hikoyalarida kelgan tarixiy so'zlarning arxaizmlarga xos stilistik vazifada kelishiga guvoh bo'ldik. Bu esa, Bahodir Qobulning Oybek, G'afur G'ulomdan ko'ra farqli ravishda, tarixiy so'zlardan foydalanishdagi o'ziga xos mahoratni belgilaydi. Masalan, yozuvchining "Ena shamol" qissasidagi va "Otachiroq" hikoyalaridagi (yozuvchi tomonidan "bitik" tarzida qo'llanilganligini ta'kidlash ayni muddao) qalandarxona, *musofirxona*, *karvonsaroy*, *olampanoh*, *qozi*, *mudarris*, *sulton*, *qabza mavlono*, *pochchoiq*, *madrasa*, *rasadxona* kabi tarixiy so'zlar bir qarashda asarga o'tmish ma'nosini bera olmagan bo'lsa-da, ammo baribir ular tarixiylik bo'yog'ini yo'qotmaydi. Ayni so'zlar ishtrokidagi jumlarlar orqali tarixiy moment tilga olinadi va jarayon gavdalantiriladi.

"Ena shamol" hikoyasida keltirilgan quyidagi misolga e'tibor qarataylik:

Bunga Enamning Samarqandni ko'rmagan bo'lsalar ham, Katta Otamning bu shaharda o'qiganlari, uning har bir g'oridan tortib buloqlarigacha, har bir qiridan soyigacha, machit-u madrasasi, avliyolarga liq to'la qabristonlari,

qalandarxonalari, karvonsaroylari, musofirxonalari, ikki arava sig`maydigan tor-u tang ko`chasi-yu, burumigacha erinmay aytib berganlaridan bo`lsa kerak, Samarqand deyilsa, sergak tortadilar[1, 14].

Qachon kostyum-shim kiyishimni so`raganimda Enam: "Shuyam gap bo`ptimi, balajon. Hali beklarbegi beklab chaqirmas, chin poshsholar elchilab so`ramas, shohlar to`n yopmas ekan, kelganim yolg`on,—deganlar. – Bekligiyam, poshsholigiyam. Men hali bolaman. Bunaqa gaplarni tushunmayman [1, 15].

- *Buguncha endi mudarrislik qilmay turing, Mirzoiy deb kenadilar. Indamay turganimdan jahli chiqib, baqirib ketdi* [1, 15].

Bahodir Qobulning "Ena shamol" qissasidan olingan misolda esa tarixiy so`z badiiy matnda nominativ ma`no bilan bir qatorda yozuvchi shaxsiyatiga xos illokutiv pragmatik maqsadni yuzaga chiqaruvchi uslubiy vosita sifatida qo`llangan. Bu yerda yozuvchi qahramonning opasi tilida tarixiy so`zni qo`llash orqali badiiy matnga ekspressivlik olib kirgan. Yozuvchi yigitcha o`z yutug`idan faxrlanish holatini yuzaga keltirish uchun amalga oshirgan harakatini opa tomonidan chippakka chiqarish va bu orqali uni kesatiq so`z bilan "siylashi" jarayonini keltirib chiqarmoqda. Kesatiq so`z sifatida esa tarixiy qatlamga oid leksikadan foydalanilmoqda.

Ammo asardagi tarixiy leksikalar faqat ma`lum pragmatik maqsad uchungina qo`llanilib o`zining asl ma`noviy qiymati va momentidan ayri tushgan deyish ham noo`rin. Misol uchun, "*Bir qo`lida qalqon, bir qo`lida qilich, bir qo`li oq, bir qo`li qaro, bir yelkasi yo`l, bir yelkasi o`r, bir oyog`i johda, bir oyog`i chohda, birovga yaxshi, birovga yomon ko`rinib o`tgan, bir qo`ltig`i sodiq, bir qo`ltig`i xoin, izi sirga to`la bolaginasining, oti aytilsa dunyo oyoqqa turadigan bolasining kuch-qudratiyam Yaratganning sovuqqinasi oldida hech narsa emasligini eslarkan epkinlarga oqligini yuvib quritgani yarim kun, yarim tun, yarim issiq, yarmi sovuq kunning doriga osadi* [1, 199].

Bahodir Qobulning keltirilgan asrlaridan olingan *musofirxona, raykom, melisa, pioneer* kabi arxaik so`zlar davr ruhini haqqoniy tasvirlashda, badiiy matnga o`tmish ruhiyatini berishda asosiy vazifani bajargan. Ular bugungi kunda mehmonxona, kabi ekvivalentlari bor.

Ma`lumkin, "arxaik so`zlar nutqqa kinoya, piching, mazax-masxara ruhi va xajv ottenkasini berish uchun ham ishlatiladi" [5, 51].

Buguncha endi mudarrislik qilmay turing, Mirzoiy, - deb kenadilar [1, 21].

Ko`rinib turibdiki, bu o`rinda ishlatilgan "mirzoiy" so`zi kinoya va piching sifatida tushuniladi. Bu yerda qahramonning opasi uning harakatlaridan asbiylashadi va shu tarzda unga ishi yoqmayotganligini ifodalamoqchi bo`ladi.

Umuman olganda, berilgan asarda tarixiy va arxaik so`zlarning qo`llanilishi asar badiiyatini ko`taradi, personajlarning ayni vaqtdagi kechinmalarini yanada jozibador qilib ko`rsatishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro`yxati:

1. Баҳодир Қобул. Эна шамол. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
2. Баҳодир Қобул Отачироқ. – Тошкент: 2021

3. Каримов С. Ўзбек тилининг балиий услуби. Самарқанд, 1992. – 140 б.
4. Хасанов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тилининг бадииятини таъминловчи лексик-стилистик воситалар. Фил. фан. ном. автореф. 2010. – 26 б.
5. Шарафиддинов О. Истеъдод жилолари // Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. I том. – Тошкент, 1967. – Б. 8.
6. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 248 б.

SHAVKAT RAHMON SHE'RLARIDA MODALLIK KATEGORIYASI

To'xtayeva D.Sh. SamDU magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada modallik kategoriyasi va uning matn mazmuniga ta'siri, matnning ta'sirchanligini oshirishdagi o'rni va ahamiyati Shavkat Rahmonning ayrim she'rlari misolida ko'rib o'tiladi. Shoirning ifodalayotgan fikriga mubosabati uning she'rlaridagi modallikni yuzaga keltiruvchi vositalar orqali aks etganini ko'ramiz.*

Kalit so'zlar: *modallik, sub'ektiv baho, modal so'z, lingvistik tahlil, emotsional-ekspressivlik, ta'sirchanlik.*

Ma'lumki, til o'zining ijtimoiy tabiatga egaligi bilan ajraib turadi. Shuning uchun ham tilda ma'lum bir qoiadalarini barqaror va o'zgarmas deb ayta olmaymiz. Negaki, tildagi har qanday qonuniyat ko'proq nisbiylik xarakteriga ega. Shu sababli ham tilimizning barcha sathlarida bir qolipga tushmaydigan, ayrim qonunlarni istisno qiladigan holatlar ko'p uchraydi. Jumladan, bu holatni biz she'riy asarlarda juda ko'p uchratamiz. Sababi, shoir ifodalamoqchi bo'lgan fikri chegarasiz, u kitobxonga yetkazmoqchi bo'lgan fikrini xohlagan tarzda amalga oshiradi, nutqning istalgan birliklaridan uslub talabicha foydalanadi. Shuningdek, shoir she'rlaridagi ifodalanayotgan mazmunning emotsional-ekspressivligini, ta'sirchanligini oshirish, kitobxonga o'zining «kasal»ini yuqtirish uchun modal so'zlarni yoki modallikni yuzaga keltiruvchi bir qancha vositalarni qo'llaydi.

Modallik kategoriyasining ildizlari Qadimgi yunon hamda Sharqda o'rta asrlar va Uyg'onish davrlariga borib taqalishini shu davr olim va donishmandlarining nutqlaridan ham bilishimiz mumkin. Shuni ham ta'kidlab o'tishimiz kerakki, til va nutq kesishgan nuqtada yuzaga keladigan modallik kategoriyasi fanlar otasi - falsafa bilan ham bog'liq. Chunonchi, modallik kategoriyasi va uning o'ziga xos xususiyatlari ilk bor Qadimgi Yunonistonda falsafa fani namoyandalarining asarlarida o'z aksini topgan.

Xususan, yunon faylasufi va qomusiy olimi Arastu formal mantiqni bilish va haqiqat nazariyasi bilan bevosita bog'lab, borliq haqidagi ta'limotida borliqni mantiqiy bilish hamda shakllar munosabatida asoslab ko'rsatgan. Bunda Arastu modallik kategoriyasiga alohida e'tibor bergan va mantiqiy fikr haqidagi mulohazalarini sistematik tahlilini yaratib, mantiqiy modallik nazariyasi ta'limotiga asos solgan. Modallik kategoriyasini ilmiy-falsafiy maydonga olib chiqib, modal universalialar va ayrim (alohida, shaxsiy, xususiy) kategoriyalarga

zid ravishda sillogistika (xulosa chiqarish) jadvalini tuzishga harakat qilgan. Arastu ularni umumiy va ayrim (zarur, mumkin) fikr-mulohaza holida “modal tushunchalar” deb tushungan. Natijada ikkita mantiqiy-lingvistik modallik kategoriyasi, ya’ni zaruriyat va mumkinlik kategoriyalari kelib chiqqan.[2]

Bizning taqdiqot obektimiz, Shavkat Rahmon she’rlaridagi modallik kategoriyasi ekan, biz quyida shoir she’rlaridan ayrimlarini shu asosda tadqiq etamiz.

Shavkat Rahmonning «Orol dengizini saqlash borasida oliy rahbar maslahati» she’rini o’qir ekanmiz, unda modallikni yuzaga keltiruvchi bir qancha vositalarga ko’zimiz tushadi. Masalan, «qaniydi», «olaylik», «qisqasi», «albatta», «qani», «otanggizga balli», «bo’ldi» kabi modal so’zlar she’rning ma’nosini boyitishga, she’rning o’qishligini ta’minlashga hissa qo’shgan:

Olaylik, uzoqyil qor ko’p yog’gandi,
qor tagida qoldi Fargona taraf,
o’n ming buldozerda o’sha qorlarni
sursak bo’lmasmidi Orolga qarab.

Yoki,

Qaniydi,
Hammamiz ishlatmasak suv,
paxtamiz yigirma milyon bo’lardi,
Qisqasi, ommaning ongi o’sgan kun
Orol ham, albatta, suvga to’lardi.[3]

paxtamiz yigirma milyon bulardi,

Bundan tashqari, shoir she’rning ta’sirchanligini, emotsional-ekspressivligini yanada oshirish maqsadi-da, she’r misralarida undalmalardan, undov so’zlardan ham foydalanadi. Masalan,

Otangizga balli,
takliflar sozdir,
boshingiz tilladan bo’lsin-e, rahbar,
qo’yday xalq fahmida sayozlik bordir,
shu oddiy narsani bilmapti, ahmaq.

Ushbu she’rni o’qir ekansiz, bevosita siz she’rning ichiga «kirib» qolasiz, ko’z o’ngizda tobora qurib borayotgan Orol dengizi gavdalanadi, misralarni qiziqib, berilib, muallifga qo’shilib, «kuylaysiz» xuddi. Siz bu she’rni jo’n, oddiy o’qiy olmaysiz, sababi, she’rdagi modallik sizni o’ziga bo’ysundiradi.

She’rning so’nggi misralari undan-da ajoyib, shoir «bo’ldi», yoki «nos chekarlar» «ey, namozxon» kabi so’zlarni qo’llash orqali «kosa tagida nimkosa» qilib, o’quvchiga qat’iy xulosani berayotgandek tuyiladi:

Bo’di, nos chekarlar,
rahbar so’zlaydi,
og’zingni chaygin-u, Orolga tupur,
sen xam, ey namozxon,
ol-da ko’zani
taxorat olgani Orolga yugur.

Shavkat Rahmonning sheʼrlarini oʻqigan kitobxon uning oʻziga xos poetik individualligini, soʻz qoʻllash mahoratining qanchalik yuqori darajada ekanligini payqaydi. Shuning bilan birga, shoirning xarakterini ham oʻzicha kashf qiladi. Masalan, shoirning «Kutilmagan siyliqlar» sheʼridagi mana bu jummalarga diqqatimizni qaratamiz:

Mendayin faqirga shuncha manzirat
va tagin ismimga qoʻshadilar bek.
Voh, shuncha siylovdan butkul gangigan
faqirni oʻldirib qoʻymasa bu erk.
Chindanam, bunday erk ogʻirmasmi koʻp
odamga ergashib qattik aldangan,
Oʻlimdan oʻga bir nasibasi yoʻq,
bir umr qamoqda yotgan odamga...

Yuqoridagi misralarda ishlatilgan «faqir» soʻzi ham sheʼrning maʼnosini, uning taʼsirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Nima uchun shoir faqir soʻzining oʻrniga inson, odam, shaxs, kishi kabi soʻzlarni ishlatmaydi? Chunki, faqir soʻzining maʼnosi oddiy, kamtar maʼnolarini tashishi bilan boshqa maʼnodoshlaridan farq qiladi.

Yoki yana mazkur sheʼrning quyidagi misralariga toʻxtalsak,
Yopiray, hammaning bor ekan tili,
kechagi chittaklar boʻdi qahramon,
hammaning ichiga shaytonlik qilib,
kirganga oʻxshaydi makkor Axramon.

Ushbu sheʼrda shoirning «yopiray» modal soʻzini hamda salbiy ottenka kasb etuvchi Axriman prezident birlikni ishlatishi sheʼrning hamma misralaridagi mazmunni ochib berishga qaratilyapti, yoxud, «hammaning bor ekan tili», «kechagi chittaklar boʻldi qahramon» misralaridagi frazeologizm yoki metaforalarning qoʻllanishi shoir tabiatida isyonkorlik, jahl-gʻazab tuygʻularining aks etganligini koʻramiz.

Xulosa qilib aytganda, modallik kategoriyasi nafaqat sheʼriy misralarda, balki har qanday nutqiy muloqotda oʻz aksini topadi. Bu stillarning yozma shaklida, va shuningdek, ogʻzaki shakllarida ham keng qoʻllaniladi. Modomiki, til va nutq soʻzlovchining tinglovchiga oʻz maqsadini yetkazishning asosiy qurollari ekan, unda soʻzlovchi tildagi barcha imkoniyatlarni ishga solib, nutqni jonlantiradi, uni rivojlantiradi. Shu maʼnoda shoir Shavkat Rahmon sheʼrlarida modallik kategoriyasining oʻrni beqiyosligini biz uning ayrim sheʼrlari misolida birozgina toʻxtalib oʻtdik, xolos. Ammo shoirning «Saylanma»sida magʻzi chaqilmagan, «tesha tegmagan» jumlar hali talaygina. Biz ularni kelgusi ishlarimizda yoritishga harakat qilamiz.

Adabiyotlar:

1. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс , 1977.
2. Шавкат Рахмон. Сайланма. – Тошкент, 1997.

“BESHİK”, “CHOPON”, “ATLAS” REALIYALARINING SHE’RIYATDA IFODALANISHI

Baymuradova A.O., SamDU magistranti

Til nafaqat madaniyatning bir qismi, balki madaniyatni inson tasavvurlari bilan bog‘liq holda aks ettiruvchi hodisa. Til madaniy hodisa sifatida aks etsa-da, uning tizimida millatning madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi birliklar bo‘ladi. Bu birliklarga muayyan xalqqa xos etnik, ijtimoiy-madaniy qarashlar, milliy an‘analari, urf-odatlar, udumlar, odob-axloqni ham ifodalaydigan so‘zlar kiradi. Aynan shular milliy-madaniy birliklar hisoblanadi. V.V.Vorobyev ularni lingvokulturema deb ataydi. Chunki bu termin til birligining nafaqat lisoniy ma‘nosini, balki madaniyat segmentini ham o‘z ichiga oladi.⁴³ Millatga xos madaniy qadriyatlar “milliy so‘z tasviridagi madaniy iz” sifatida ko‘riladi. Bundan bilish mumkinki milliy-madaniy birliklar tilning milliy o‘ziga xosligini namoyon qiluvchi birlikdir.

Milliy-madaniy birliklarga har bir xalqqa xos bo‘lgan etnik va boshqa xalqda kuzatilmagan jihatlar, uning o‘z millatidan kelib chiqib shakllangan milliy dunyoqarashi, urf-odat va an‘analari, ota-bobolaridan meros qolgan xalq og‘zaki ijodi, milliy qadriyatlari, muloqot me‘yorlari, maqol, matal, ibora, majoziy ifodalar kiradi. Lekin bu birliklarning har birida milliy belgi turlicha ifodalaniladi. Ba‘zilarida to‘g‘ridan-to‘g‘ri milliylik belgisi ko‘rinib turadigan bo‘lsa, ba‘zilarida bu belgi o‘sha xalqning ongida aks etadi. Buning boisi shuki har bir xalq bir narsaga qarab turli xil fikr yuritadi. Oddiygina paxta o‘zbeklar uchun milliy boylik, boshqa xalq uchun u shunchaki bezak. Yoki beshik so‘zi. Bu so‘z o‘zbek xalqining ongida oilaning yana bir insonga kengayishi, xursandchilik, milliy urf-odat bo‘lib gavdalanadi va milliy-madaniy birlik hisobiga kiradi. Bunday so‘zlarga xos madaniylik belgisi uning lug‘aviy-atash ma‘nosi orqali anglashiladi. Bu kabi birliklar to‘g‘ridan to‘g‘ri millatning o‘ziga xosligini assotsiyalaydi va boshqa bir xalqda kuzatilmaydi. Bular tilshunoslikda realiyalar yoki ekvivalentsiz ya‘ni o‘rmini bosib bo‘lmaydigan so‘zlar sifatida o‘rganiladi. Xalqimizda qadimdan “beshik” chaqaloqni belab va tebratib uxlatish uchun qo‘llangan va u tol yoki tut yog‘ochidan yasalgan maxsus buyum hisoblanadi. Beshikni buyum realiyasi sifatida qabul qilishimiz mumkin. Uning atrofida esa turli-tuman milliy udumlarmiz aylanadi. Atoqli shoir Sirojiddin Sayyidning ushbu misralarida aynan beshik leksimasi aks etgan: *“Sevinch birlan ochilsalar eshiklar, Uyingizni tor aylasa beshiklar, Yangrasalar armon bo‘lgan qo‘shiqlar, Qiqirlasa ko‘rgan qizu o‘g‘lingiz. To‘larmidi hech to‘lmagan ko‘nglingiz.”*

O‘zbek tilining izohli lug‘atida “beshik” so‘zi chaqaloqni belab va tebratib uxlatish uchun tol yoki tut yog‘ochidan yasalgan yo‘rg‘a oyoqli maxsus moslama, tebratma belanchak sifatida izohlangan. Beshik aynan o‘zbeklarning bolajo‘yigini ko‘rsatib beradigan milliy realiyadir. Buni quyidagi misralarda ham ko‘rish mumkin: *“Ko‘chalardan ko‘tarib o‘tganing beshik bo‘lsin, Uyingdan chiqqan ovoz alla ham qo‘shiq bo‘lsin.// Qiz ko‘rsang, Shirin kabi, shirin bo‘lsin ozoda. O‘g‘il ko‘rsang, kamida, Farhodday oshiq bo‘lsin.”*

⁴³ Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: РУДН, 1997. 76- С.

“Beshik” leksimasining o‘zbek xalqi ongida gavdalanishi va uning tilda keng tarqalishi va unda bolajonlik, quvonch, shirin tashvish semalarining berilishi, bu realiyaning o‘zbek xalqi hayotida juda keng tarqalganligini ko‘rsatadi. Hattoki o‘zbek xalq maqollarida beshik realiyasi ishtirok etgan o‘rinlar juda ko‘p”: Ona yurtning – oltin beshiging; Mard muhtoj beshigi, elga ochiq eshigi; Kimxob to‘ning bo‘lguncha, oltin beshiging bo‘lsin; Inoq oilada beshik bo‘shamas; Eshik ko‘rgan yurt buzar, beshik ko‘rgan yurt tuzar; Eshik ko‘rganni emas, beshik ko‘rganni ol; Eshikli bo‘lding beshikli bo‘lding; Bola beshikdan yiqulguncha, podsho taxtidan yiqilsin; Bola bo‘lsa beshik topilar; Beshikdagi bolaning bek bo‘lishini kim bilar; Beshikdagiga tegma, betingni yular; Beshikda tekkan, kafanda ketar.⁴⁴

O‘zbek xalqi uchun bu so‘z muqaddas bo‘lib, asosan bu so‘z “Vatan” ma’nosida ishlatiladi. “Beshik” so‘zi milliy ruh bilan sug‘orilgan bo‘lib, lingvomadaniy birlik hamdir.

O‘zbek xalqi uchun “beshik” bu xursandchilik, hatto u duo qilayotganda ham aynan shu so‘z orqali o‘zining yaxshi niyatini boshqa bir birodariga tilaydi. Shoirning “Yaxshiliklar shahri” sarlavhasi ostidagi misralarda ham shu quvonchni ko‘rish mumkin: *“Tiriklik bu – yarmi alvon, Yarmi nafarmon qo‘shiq. Har bir nasl o‘z navosin, Bunga ketgaydir qo‘shib. Nevaralar qulluq bo‘lsin. Yangajon, oching eshik. Rais buva bozorlardan, Ko‘tarib kelgay beshik”*.

Beshik – milliylik ramzi bo‘lib qolmay, uning semasida yuqori xursandchilik barq urib turadi: *“Sen – G‘afur G‘ulomning hayot qo‘shig‘i, Oybek, Shayxzodaning ko‘ngil eshigi. Beshiklarga to‘lsin uylaring, shahrim, Ey ulug‘ zotlarning mangu beshigi”*.

Ushbu misralarda ham shoir xalqini duo qilayotganda aynan “beshiklarga to‘lsin uylaring” birikmasidan foydalanyabdi. Beshiklarga to‘lsin deyish orqali uying quvonchga to‘lsin demoqda. Naqadar go‘zal duo beshik orqali aks etmoqda. Bundan tashqari aynan shu vatan qanchadan qancha buyuklarni yetishtirgan deya “ey ulug‘ zotlarning mangu beshigi” o‘xshatishini ishlatmoqda. Bunda ham milliylikka xos beshik asosiy ma’noni bermoqda.

Do‘ppi, atlas, yaktak, karnay-surnay leksemalarida madaniy sema ularning lug‘aviy ma’nosi bilan birga gavdalanadi. Bu orqali o‘zbek xalqining milliy urf-odatlariga ishora qilinadi. Shunday urf-odatlardan biri “yor-yor”dir. Ma’lumki, rasm-rusm – madaniy g‘oyalar, me’yorlar, tasavvurlar, qadriyatlarni o‘zida aks ettirgan jamoada ma’lum bir hissiyotlarni uyg‘otadigan jamoaviy harakatlarning yig‘indisi bo‘lsa, urf-odat – ma’lum bir jamoada ishlab chiqilgan, o‘tmishdan davom etib kelayotgan, shu jamoaning a‘zolari uchun odatiy hisoblangan, insonlarning faoliyati va o‘zaro munosabatini ijtimoiy-madaniy jihatdan tartibga solish shakli hisoblanadi. O‘zbekning xonadonini esa to‘y-tomoshasiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Sirojiddin Sayyidning “Bir muhabbat qissasi” she’rida o‘zbekning urf-odatlari chiroyli aks etgan: *“Kirib keldik, boshimizdan, Onam sochdi tangalar, // Taomil deb, doyra chaldi, O‘lan aytdi yangalar, // Otam avval arazlab so‘ng, Ag‘dardilar ho‘kizni. // Ma‘lum qilib osh berdilar, Chaqirib el-ususni”*.

⁴⁴ O‘zbek xalq maqollari. T. Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov. Sharq. 2005.

Urf-odatlarimizga ko'ra o'lan xalq og'zaki ijodi janri bo'lib, ayollar tomonidan childirma jo'rligida ijro etilgan. Ijro davomida kelin-kuyovning ustidan turli xil sochqilar, tangalar sochiladi. Buning ma'nosi tangalar badavlat bo'lishlari uchun chiroyli tilak bo'lsa, shirinliklar baxtli yashashlari uchun niyatdir. Har bir to'yning bosh, shoxona taomi esa o'zbekning eng shox taomi palov, boshqacha aytganda oshdir. Qay bir o'zga bir millat vakilidan so'raydigan bo'lsangiz O'zbekiston deganda aynan nima ko'z oldingizda gavdalanadi deb, bunga, shubhasiz, osh deb javob beradi. Shoirning "Ma'lum qilib osh berdilar, chaqirib el-ulusni" misralarida o'zbek xonadonida ikki yoshning nigohini el-ulusga ma'lum qilish uchun elning yoshi kattalariga katta qozonda osh berilishi va ularning duolarini olishlari aks etmoqda. Bu faqatgina o'zbek xalqiga xos bo'lgan sof urf-odatdir.

Madaniyat bilan bog'liq realiyalar jamiyat taraqqiyotidagi barcha o'zgarishlarga tez ta'sir qiladi. Realialarda til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik yaqqol ko'rinadi. Jamiyatning moddiy va ma'naviy dunyosida realialarning paydo bo'lishi, uning vujudga kelishiga olib keladi. Realialarning boshqa so'zlardan farqi u ifodalayotgan predmet, tushuncha, hodisaning bir tomondan xalq bilan va boshqa tarafdin vaqtning tarixiy bo'lagi bilan bog'lanishidir. Xuddi shunday o'zbek xalqiga xos so'zlar milliy taomlarda, buyumlarda ko'rinadi.

Realialarning eng asosiy xususiyati, u faqat qaysi madaniyatga tegishli bo'lsa, o'sha madaniyatda o'ziga yuklatilgan vazifani bajara olishida. She'riyatda ana shunday realialardan biri bu "chopon" realiasidir: *"Otam o'gitlarin unutmoqdaman, Unutyapman ozg'in yuz qo'llarini.// Ter hidi anqigan beqasam chopon, Ketmoni, yaktagi, yamoqlarini"*. Bu misra Muhammad Yusuf ijodida kelgan bo'lib, unda milliy erkaklar ust-boshi nomlari: chopon va yaktak ishlatilyapti.

Butun dunyoga o'zbek xalqining o'ziga xosligini bildirib turuvchi kiyimlar ham bor bo'lib, ularga chopon, do'ppi, atlas, belbog', yaktak kabilar kiradi. Chopon xalqimizning eng qadimiy kiyimlaridan biri. Sirojiddin Sayyid bir she'rida bu milliy realiyaga shunday jon kirgizadi: *"Choponingda tuprog'u, Zahmatlarning izi bor.// Yuzlaringda ming tashvish, Qismatlarning izi bor.// Olam Atodan qolgan Hikmatlarning izi bor, // Bu hikmatni bilmagan, O'z yurtiga sag'indir. O'zbekiston, onajon, mangu issiq bag'irdir"*.

Bu misralar "Dehqon madhiyasi" she'ridan parcha bo'lib, shoir uchun dehqon tinmay mehnat qiladigan halol, pokdamon inson. Uning egnidagi kiyim ya'ni chopon uning doimiy hamrohi. Shuning uchun ham shu chopon dehqonning yaxshi-yomon kunini ko'rgan milliy ust-boshdir.

Demak, shu misralardan shuni ham bilish mumkinki nafaqat chopon milliy kiyim, balki o'zbek dehqonlarining qaysidir ma'nodagi ramzidir.

An'anaviy o'zbek libosi asosan, ustki ko'ylak, ishton va chopondan, boshga do'ppi, oyoqqa mahsi-kalish yoki etikdan iborat bo'lgan. Chopon – ochiq yoqali yaktak shaklida astarli va paxtali qilib tikilgan. O'zbek choponlari rangi, uzunligi, kengligi va kiyish uslubiga ko'ra farqlangan. Buxoro, Qashqadaryo, Surxandaryo va Zarafshon vodiylarida keng va uzun, uzun yengli, paxta yoki yarim ipak rangli

matodan tikilgan chopon, Farg'ona va Toshkentda esa yashil va ko'k chopon kiyilgan. Quydagi misralarda ham aynan shu realiani ko'rish mumkin: *"Bariga o'zing panoh, baridan o'zing voqif, // Biri shayx, biri naqib. El desang, elday sohib, kel desang, kelgay oqib. // Egniga to'nlar yopib, belga belbog'in taqib, // Sen o'zing ayt onajon, Sen o'zing aytgil Vatan. // Inshoolloh, inshoolloh, aslingga qaytgin Vatan"*.

Sirojiddin Sayyid ijodida choponning boshqa varianti "to'n" realiyasini ko'rish mumkin: *"Yonbosh tashlab so'rimizda choylar ichsak maylimi? Terlab ketsak, to'nimizni tandan yechsak maylimi? // Bo'ladimi o'zimizning suvimizda yuz yuvsak, O'ylar so'rsak, beda o'rsak, o'tirsak yo yo'l yursak"*.

O'zbek tilining izohli lug'atida "chopon" "to'n" sifatida ham keltirilgan. "Beqasam chopon. Paxtali chopon. Bir choponi (yoki to'ni) ikki bo'lmadi. Qashshoqlikda kun kechiradi. Kosasi oqarmadi. Choponini teskari kiymoq. ayn. To'nini teskari kiymoq."⁴⁵

O'zbek xalq maqollarida choponning aynan "to'n" variant ishlatilgan o'rinlari juda ko'p ko'zga tashlanadi: "Bo'yga qarab to'n bich; Keng bichilgan to'n to'zimas; Maslahatli to'n tor kelmas; Ot minmagan ot minsa, chopa-chopa o'ldirar, To'n kiymagan to'n kiysa, qoqa-qoqa to'zdirar; Otim ketsa toycham bor, To'nim ketsa, parcham bor; Har kimning bo'yiga qarab to'n bich; To'nni ayagan to'n kiyar; Yaxshi to'n to'y savlati; Otga boqma, to'nga boq, Ichidagi jonga boq; Kiygan to'ning eskirar, Kiydirganing eskirmas; To'n kiyganniki, ot minganniki; Onadan ko'rgan to'n bichar, otadan ko'rgan o'q yo'nar; Yomondan to'n kiysang, to'yda "to'nim ber" deydi; It itligini etar, to'n etagini yirtar; Oqko'ngilning oti ham horimas, to'ni ham to'zimas; Hunar to'yg'izar, ot mindirib to'n kiygizar; El egasiz bo'lmas, to'n yoqasiz; Tekin to'n qimmatga tushar".

Realialarning boshqa tushunchalardan, so'zlardan farqi ularning predmetnarsa ma'nosiga ega bo'lganidadir. Realianing dastlabki ma'nosi ham narsa-buyum haqidagi tushunchadir. Realিয়া so'zining o'zi ham "moddiy" degan tushunchadan o'sib chiqqan. Bundan realialarni moddiy madaniyat belgilari sifatida aks ettirish mumkin degan xulosaga kelish mumkin. Realialar o'z xususiyatiga ko'ra atamalarga va atoqli otlarga yaqin turadi. Lekin realialar ma'lum bir xalqning madaniyati bilan bog'lanib, aynan shu xalq tilida ishlatiladigan va boshqa xalqlarda mavjud bo'lmagan narsa-buyum nomlaridir. D.E.Rozental, M.A.Telenkovalar uni "so'zning nominativ ma'nosi uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi, mavjud madaniyat predmetlari" deb ta'riflaydi. N.Sobolev esa unga ekvivalentga ega bo'lmagan maishiy va milliy so'zlar hamda boshqa tillarda mavjud bo'lmagan milliy turmush tarzi deb izoh bergan. Eng to'g'ri ta'rifni A.V.Fedorov berib, u realiya deganda "ijtimoiy hayot va o'ziga xos turmush tarzini anglatuvchi mahalliy ifodalar va boshqa millatlarning hatto tushunchasida ham bo'lmagan so'z" deb aytadi. Boshqa bir tilshunos esa realiyani muayyan millatga xos urf-odatlar, maishiy predmetlar sifatida talqin qiladi. Shunga ko'ra realialarni

⁴⁵ Ўзбек тилининг изохли луғати (2008). 5-жилд. — Тошкент.

milliy va tarixiy kaloritni o'zida mujassamlagan so'z deyish mumkin. Shunday so'zlardan biri esa dasturxondir.

Dasturxon forsha-tojikcha so'z bo'lib, o'zbek madaniyatini belgilovchi realiyadir. Xalqimiz orasida "dasturxonga qaramoq, dasturxonga o'tirmoq" metonimiyasiga asoslangan ko'chma ma'noli so'zlar ham uchrab turadi. Dasturxon so'zi yana ko'chma ma'noda "mamalakat, jamiyat boyligi", "rizq-ro'z" ma'nosida ham kelib, "xalqimiz dasturxoni", "fayzli xonadonning to'kis dasturxoni" iboralarida ham o'z aksini topadi. Dasturxon so'zi ibora tarkibida "yoymoq" ma'nosida ham ishlatiladi. Masalan: "Dardini dasturxon qilmoq". Bu realiyada mato, taom, ovqatlanish, yoyish, boylik, qadriyat ma'nolarini ko'rish mumkin. Bundan tashqari "O'zbek xalq maqollari" kitobida "Yomonning dasturxonidan, yaxshining ustixonini yaxshi; Mehmon ko'rki – dasturxon; Dasturxonga boqqan do'st emas; Dasturxon ustida dushman ham do'st ko'rinar" maqollarini uchratish mumkin.

Dasturxon o'zbek xalqi uchun xontaxta ustiga yoziladigan, oila a'zolarini bir doira ustida birlashtirib turuvchi buyum. Xalqimizda oila juda muqaddas bo'lib, ularning birlashishi, suhbat qurishi, bir-biri bilan diydorlashishi "dasturxon" realiyasi bilan uzviy bog'liq. Xalqimizda dasturxon uchun alohida udumlar bor. Masalan, katta yoshli kishilar dasturxonga qo'yilgan taomdan birinchi tanovul qilishlari kerakligi, kichik yoshdagilar taomlanib bo'lganidan so'ng faqatgina katta yoshli keksalar ruxsat bersagina undan turib ketishi mumkinligi, dasturxon yig'ishtirishda alohida duo qilinishi, dasturxonning rizqni saqlovchi ekanligi sababdan, uni pokiza joyda saqlanishi aynan shu realiyaning boshqa madaniyatdan ajratib turadigan xususiyatidir. Shoir aynan shularni hisobga olib, unga o'zgacha joziba beradi: *"Nurotaning cho'qqisidan tashlasang nazar, Zumrad vodiylar quyosh emib, jilva ko'rsatar. // Oltin daryo oqib yotar, kokillari zar, Dasht bag'ridan Jayhun kelar unga sarbasar, // Samarqanddir, Buxorodir – oftob jamoldir, Iymoni but, dasturxonda noni haloldir"*. Dasturxon xalq qadriyati darajasiga ko'tarilgani bois u alohida ahamiyatga ega va uni nopok joyga qo'yish, ovqat yeb bo'lgandan so'ng unga qo'l artish ta'qiqlangan va dasturxonga har bir xonadonda baraka, fayz sifatida qaralgan. Dasturxon realiyasida mato, taom, boylik, qadriyat, ma'nolarini ko'rish mumkin: *"Tig'iz xotiralarning shuvalgan ayvonidan, Ko'zlar yorib chiqadir atomning zamonidan.// Unda otlar kishnaydi, doston aytadi chollar, Ruhim kengliklarida yoyilib yelar yillar, // Hammasi o'z o'rnida: So'ri. Dasturxon. Pichoq. Yillar uzangisiday osig'liq ul arg'imoq"*.

Realiyalar ma'lum bir xalq turmush tarziga oid tushunchalarni ifodalab, vaqt o'tgach semantik ma'nosida madaniy munosabatlarni, kognitiv belgilarni, qadriyat va bahoni namoyon etadi.

V.fon.Gumbold aytganiday tilda xalq ruhi aks etadi. Tilda xalqning urf-odati, yashash tarzi, iqtisodiy ahvoli, xalqning qadimdan to shu paytgacha o'zida saqlab kelayotgan bebaho boyliklari bor bo'yi bilan aks etadi. Muayyan bir xalqning tilini bilish uning butun borlig'ini anglash demakdir. Muayyan xalq tilining mazmun-u mohiyatini idrok etish, uni o'rganish, tadqiq va tashviq etish o'sha xalqning tarixi-yu kelajagini idrok etish bilan barobardir. Til xalqning eng

buyuk, bebaho xazinasini. Xalqning har bir asl farzandi o'z tilida sobit va o'z tiliga sodiq bo'lishi ajdoddan avlodgacha qarz ham farz. Nemis tilshunosi Yakob Grim aytganiday "Xalq haqida saqlanib qoladigan eng jonli guvoh bu uning suyagi, foydalangan ish-qurollari yoki qabri emas, balki uning tilidir". Xalq o'zining tili haqida, uning paydo bo'lishidan tortib to hozirgi kunigacha ma'lumotga ega bo'lsa, bu tilning jilolanishi-yu asl mohiyatini anglay olsa, o'zining uzoq va murakkab tarixini biladi va his eta oladi, undan faxrlana oladi, har bir tilning o'z o'rnini borligini, e'zozga loyiqqligini anglay oladi. Bu esa avvalo millatni anglash, millat orqali esa o'zligini anglash va kashf etishdir.

Filologiya va psixologiya fanlari doktori A.A.Leontev aytgan: "Bizning ko'p millatli Vatanimizning yaxshi bir fuqorosi bo'lish uchun o'z ona tilini, milliy madaniyatini sevishtirish va bilish juda muhim. Kishi o'z tug'ilgan uyini qanday sevmasligi mumkin".

Realialarga milliy taomlar, kiyim-kechaklar, milliy cholg'u asboblari, ro'zg'or anjomlari, taxalluslar, nomlar, shahar va qishloq xususiyatlari, me'morchilik, geografik nomlar, tabiat manzaralari, diniy marosimlar va boshqa etnografik belgilarni ifodalovchi so'z va iboralar kiradi⁴⁶. Shunday milliy realialardan biri ayollarning eng sevimli matosi, ularning ko'rkiga ko'rk qo'shadigan bir tomoni yaltiroq, mahalliy gazlama bu – atlas. O'zbek tilining izohli lug'atida "atlas" arabcha "tekis, silliq, ipakdan to'qilgan mayin mato", "Bir tomoni yaltiroq, guldor, mahalliy ipak gazlama" sifatida izohlangan. O'zbek xalq maqollarida ham atals so'zi ishtirok etgan maqollar bor: "Atlas yamog'i atlasga, shol yamog'i sholga; Yomon atlas bilan ham yomon; Eshakka atlas to'qim ursang ham baribir eshak". Shoir aynan shu atlas matosini she'rda aks ettiradi: "*Sarg'arib qizlar sarig'las kiydilar, Tovlaniblar so'ngra atlas kiydilar*".

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, realiya birliklari tadqiqi leksemalarning semantik taraqqiyotini tahlil etishda ahamiyatli. Realiya birliklari ma'lum bir xalq turmush tarziga oid tushunchalarni anglatir ekan, vaqtlar o'tib semantik mundarijasida madaniy munosabatlarni, kognitiv belgilarni qadriyat va bahoni namoyon etaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari. –T.: Sharq. 2005.
2. Fayzullaeva R. Yo'llar yiroq, ko'ngillar yaqin//Tarjima san'ati (maqolalar to'plami). –Toshkent, 1973.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: РУДН, 1997.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent, 2008. 5-jild.

⁴⁶ Fayzullaeva R. Yo'llar yiroq, ko'ngillar yaqin // Tarjima san'ati (maqolalar to'plami). – Toshkent. 1973. –257 b.

ILMIY MATN YARATISH PRINSIPLARI

Abdiyeva M.B., QarDU magistranti

Annotatsiya: ushbu maqola ilmiy matn yaratishda kerak bo'ladigan zarur tamoyillar, qo'llaniladigan prinsiplar, uning xususiyatlari haqida bo'lib, ilmiy matnni boshqa turdagi matnlardan farqlashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: ilmiy matn, xususiyat, prinsip, aniqlik, obyektivlik, dalil, atama.

Ilmiy yozishning maqsadi har qanday boshqa yozuv turlari kabi g'oyalar va ma'lumotlarni yetkazishdir. Bu soha XIX asr oxiri XX asr boshlarida shakllandi, kasbiy faoliyatga aylandi. Ilmiy matnlar ilmiy uslubda yoziladi. Ilmiy stilning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu stilda fikrlar mantiqiy jihatdan aniq, izchil, bir ma'noli bo'lishi lozim [Sultonsaidova: 2009, 20].

Ilmiy matnning xususiyatlarini batafsil muhokama qilishdan oldin uni boshqa yozuv turidan - jurnalistikadan ajratib olish kerak. Publitsistik matn, nomidan ko'rinib turibdiki, omma uchun mo'ljallangan, ya'ni u badiiy matndan ko'ra ko'proq umumiy o'quvchiga qaratilgan. Bundan tashqari, publitsistik matn odatda fantastika emas, balki faktlarni o'z ichiga oladi, u dolzarb ijtimoiy, siyosiy yoki madaniy muammolarga bag'ishlangan va muallifning ushbu muammolarga nisbatan shaxsiy pozitsiyasini ifodalaydi. Bularning barchasi, bir qarashda, jurnalistik matnni ilmiy matnga o'xshash qiladi, ammo bu faqat birinchi qarashda ko'rinadi.

Darhaqiqat, ijtimoiy fanlar bo'yicha ilmiy matn yozuvchilar uchun xavf aynan jurnalistikada yashiringan. Publitsistik matn shaxsiy yoki professional manfaatdorlar uchun emas, balki, keng o'quvchi uchun mo'ljallangan. Undan maqsad muammoni keskinlashtirish va unga jamoatchilik e'tiborini qaratishdir. Lekin qanday yo'l bilan? Mutaxassislariga emas, balki keng o'quvchiga e'tibor qaratgan publitsistik matn muallifning pozitsiyasini ancha emotsional ifodalarda ifodalaydi va faktik ma'lumotlar muallif tomonidan bu pozitsiyani qo'llab-quvvatlash uchun o'zboshimchalik bilan tanlanadi. Jurnalistika ilmiy emas, balki, publitsistik matndir. Jurnalist kasbining o'ziga xos xususiyati bor, lekin bu o'ziga xoslik uni badiiy adabiyot bilan bog'laydi.

Jurnalistikaning asosiy xususiyati uning siyosiylashgan yoki mafkuralashtirilganligidir. Bunday matnlar har doim muallifning shaxsi emas, balki aniq e'tiqodga ega bo'lgan ma'lum bir guruh odamlarning pozitsiyasini ifodalaydi. Masalan, odamlarning o'limini jurnalist har doim hukumatning, ayrim siyosiy guruhlar yoki qurolli guruhlarining aniq jinoiy harakati sifatida taqdim etadi. Muvozanatli, xolis baholash va har tomonlama tahlil qilishga o'rin yo'q, tegishli uslubiy va ilmiy asos yo'q, isbot va bibliografiya yo'q. Surishtiruv jurnalistikasining usullari ma'lum va odamlarning subyektiv tajribalari, ko'pincha nafaqat hissiy jihatdan to'yingan hamda xolis, balki, hayratlanarli darajada ham matbuot yoki teleko'rsatuvlarda aks etadi. Bunday tekshiruvlarning maqsadi haqiqatni izlash emas.

Ilmiy matnda e'tiqodlar, subyektiv tajribalar yoki e'tiqodlarga o'rin yo'q. Bu yerda har bir so'z asoslanishi, ishonchli ma'lumotlar bilan tasdiqlanishi yoki

eksperimental tarzda tekshirilishi kerak. Har bir ma'lumot manbasi havolalarda taqdim etilishi, ishonchlilik va obyektivlik talablariga javob berishi kerak. Ilmiy matn muallifi shior yoki murojaat bilan emas, isbotning mantiqiyligi va izchilligi bilan ishontiradi. Bunday matn xolis bo'lib, o'quvchiga taqdim etilgan ma'lumotni tanqidiy baholash va mulohaza yuritish imkoniyatini beradi.

Albatta, xolis va asosli ilmiy maqola yozishni darhol o'rganib bo'lmaydi. Ular aytganidek, har qanday biznesni o'rganish kerak. Shuning uchun esse deb ataladigan o'quv (akademik yozuv) ilmiy matnlardan boshlash kerak. Vazifani asta-sekin murakkablashtirib, tajriba orttirish orqali ham ilmiy tadqiqot, ham akademik yozish-siz haqiqatan ham ilmiy matnlarni yozishingiz mumkin bo'ladi.

Ilmiy matnning har bir turi bir-biridan ma'lum xususiyatlariga ko'ra farq qiladi. Lekin ularni birlashtiradigan umumiy xususiyatlar mavjud. Ular sirasiga boy ma'lumotlarni keltirilishi, ularning obyektivligi, aniqligi, fikrning qisqa va lo'nda ifodlanishi xosdir. Shuningdek, ularning barchasida ilmiy-terminalogiyaning ishlatilishi ham muhim xususiyat hisoblanadi. Shu narsani farqlash lozimki, ilmiy matnlarda bir tomondan – ilmiy fikrlash xususiyati mavjud, ikkinchi tomondan – uni ilmiy uslubda ifodalash mumkin. Bunda fikr berilayotganda, ya'ni yozilayotganda, uning tadqiqot bosqichi bilan birga shakllantirish masalasi ham hisobga olinadi. Shuning uchun isbotlash usullari, lo'ndalik darajasi, oddiy tasvir yoki ommalashtirish darajasi nazarda tutiladi. Shundan kelib chiqqan holda, ichki va tashqi nutqni bir xilda baholab bo'lmaydi. Ular orasida kata farq ham yo'q. Lekin shuni e'tiborga olish lozimki, tafakkurning uzil-kesil ifodasi tashqi nutqda namoyon bo'ladi.

Ilmiy matnlarning boshqa turdagi matnlardan farqi shundaki, ilmiy bayon mavhum va umumiy bo'lishiga qaramay, mantiqiylik kuchli bo'ladi. Ikkinchi xususiyati matnda qo'llanilgan lisoniy birliklarning qo'llanilishi uslubga mos [1]. Ilmiy matnlarning tipik xususiyatlari quyidagicha:

- a) atamalarning qo'llanilishi;
- b) bir ma'nolilik;
- c) obrazlilikning deyarli bo'lmasligi;
- d) yashirin emotsionallik;
- e) bayonning obyektivligi;
- f) ifoda bayonining qat'iyligi.

Fanda obyektivlik e'tiborni faktlarga emas, balki dalillarga qaratishni anglatadi. Ko'pgina izlanuvchan mualliflar ilmiy matn, ta'rifiga ko'ra, "ma'no" bo'lishi kerak, deb noto'g'ri ishonishadi. Va agar o'quvchi hamma narsani tushunsa, siz yaratgan matn yomon yoki ilmiy bo'lmagan. Ha, akademik matnlarni tushunish juda qiyin, chunki ular murakkab tuzilishga ega, bir nechta faraz va dalillarni o'z ichiga oladi. Biroq o'z oldingizga matnni ataylab "qiyinlashtirish" maqsadini qo'ymasligingiz kerak, matnni yanada "chiroyli" qilishi uchun g'ayrioddiy so'zlardan foydalaning. Bu to'g'ri strategiya. Maqolaning tuzilishi va siz ishlab chiqqan kontseptsiya murakkab bo'lishi mumkin, ammo tilning o'zi iloji boricha aniq bo'lishi kerak.

Passiv fe'llar, kesimlar, sifatli sifatlar va lug'atda qidirgan so'zlardan kamroq foydalanishga harakat qiling. Agar sizning sabablaringiz va dalillaringizni ifoda eta oladigan oddiy so'zlar bo'lsa, ulardan foydalaning. Agar kerak bo'lsa, turli xil matn muharrirlari va matn analizatorlaridan foydalaning (masalan, Advego Plagiatus) – bu sizning qaramligingizni ko'rsatadigan ajoyib vosita. Matnni o'qishni qiyinlashtiradigan “uzunliklardan”, ko'plab bog'lovchilardan va boshqa tuzilmalardan xalos bo'lishga harakat qiling. Esda tutish kerak bo'lgan asosiy qoida shundaki, siz o'z fikringizni aniq ifodalash uchun oz sonli so'zlar bilan cheklanishingiz shart emas, lekin ko'plab ilmiy atamalar yoki professional jargonlarni ishlatishdan qochishingiz kerak [Principles of scientific writing: 2014, 3].

Aytaylik, siz ma'lum bir yetakchilik qobiliyati (masalan, boshqalarni rag'batlantirish qobiliyati) butun tashkilot muvaffaqiyatiga ta'sir qilishini isbotlashga harakat qilyapsiz, maqolangiz shu haqda. Buni qanday isbotlaysiz? Xulosalaringizni tasdiqlash uchun sizga aniq statistik ma'lumotlar va amaliy tadqiqotlar kerak. Ilmiy ishda mavhum nazariy tushunchalar bo'lishi mumkin, ayniqsa mavzu falsafa yoki ijtimoiy fanlar bilan bog'liq bo'lsa. Biroq siz ushbu tushunchalarni o'quvchiga nima haqida gapirayotganingizni tushunishga yordam beradigan aniq misollar bilan tushuntirishingiz kerak. Misollar maqolaning har bir qismida “ishlaydi”, shuning uchun siz o'quvchining e'tiborini jalb qilmoqchi bo'lsangiz va ma'lum bir tushunchani tushuntirmoqchi bo'lsangiz, ulardan foydalaning. Albatta, sizning o'zingizning fikringiz bor va siz u bilan qolishni xohlaysiz. Siz maqolada o'z nuqtayi nazariningizni bildirasiz va ilgari surilgan taklifni kuchli dalillar bilan isbotlashga harakat qilasiz, ammo bu siz qarama-qarshi fikrni e'tiborsiz qoldirishingiz mumkin degani emas. Argumentlar ustida ishlaganingizda, muammoning barcha tomonlarini o'rganganingizni isbotlashingiz va muammoni yechishda o'z pozitsiyasingizda turishingiz va buni yaratayotgan ilmiy matningizda tushuntirishingiz kerak. Agar, masalan, siz yalpizning sog'liq uchun foydalari haqida maqola yozayotgan bo'lsangiz va haqiqatan ham turli kasalliklarga chalingan bemorlarga uning qiymatini isbotlamoqchi bo'lsangiz, ogohlantirishlar va yon ta'sirlarga ham e'tibor berishingiz kerak. Topilmalaringizga zid bo'lgan tadqiqotlarni e'tiborsiz qoldirmang, faqat o'z nuqtayi nazariningizni asoslab berganingizga ishonch hosil qiling va uning mavjud yondashuvlardan qanday farq qilishini ko'rsating.

Siz foydalanadigan ma'lumotlar bilan juda aniq bo'lishi kerak. Tadqiqot bosqichida siz o'z xulosalaringizni tasdiqlaydigan ko'plab ma'lumotlarni olishingiz mumkin. Ulardan to'g'ri foydalanish juda muhimdir. Misol uchun, “Ko'p bemorlar analgin bilan o'zlarini yaxshi his qilishadi” deb ayta olmaysiz. Siz aniq ma'lumot berishingiz kerak: qancha bemor? Qaysi tadqiqotlar tegishli dalillarni beradi? Matnda bunday ma'lumotlardan foydalanish kerak. Ma'lumotlarga ulanishdan oldin ishonchli manbadan olinganligiga ishonch hosil qilishingiz kerak.

Muvofiqlik maqolaning ikki xil jihatini nazarda tutadi: yozish uslubingizning bir xilligi va dalillarni shakllantirish va taqdim etish mantiqiyligi.

Sizning yozish uslubingiz izchil bo'lishi kerak. Agar siz kirish qismida murakkab jumalardan foydalanayotgan bo'lsangiz, maqolaning boshqa bo'limlarida bunga yopishib olish oqilona bo'lardi. Agar oddiy va tushunarli "telegrafik" yozish uslubidan foydalansangiz, unga doimo amal qiling. Taqdimotning benuqson mantig'iga ega bo'lgan akademik maqolaning o'zi o'quvchini sarosimaga keltirmasdan kirishdan so'nggi jumlagacha qadar "boshlaydi". Birinchi qoralama bilan tugatsangiz, ma'lumotlarda bo'vshliqlar yo'qligiga ishonch hosil qilish uchun matnni o'qib chiqishingiz va ko'rib chiqishingiz kerak. Uni ma'lum bir mavzu haqida hech narsa tushunmaydigan odamning pozitsiyasidan o'qing. Barcha dalillar izchil va ilgari surilayotgan tezis bilan bog'liqligiga ishonch hosil qiling. Takroriy yoki keraksiz jumalar va paragraflardan xalos bo'lishdan oldin ikki marta o'ylamang. Matnning har bir qismi siz ko'zlagan maqsad bilan bevosita bog'liq bo'lishi kerak.

Ilmiy matnlarning bu xususiyatlari ularning asosiy funksiyalari dunyo haqidagi ilmiy bilimlarni shakllantirish, to'plash va yetkazish bilan bog'liqdir. Ilmiy matnlarning aniq xususiyati ularning ilmiy atamalar bilan ifodalanganligidir, ammo ilmiy matnlarning boshqa ko'plab xususiyatlarini – kompozitsiyani va lisoniy belgilaydigan rasmiy-mantiqiy taqdim etish usuli eng muhimidir.

Ilmiy matnning asosiy maqsadi bir qator nazariy qoidalar va eksperimental natijalarni tavsiflash, tushuntirish va asoslashdan iborat bo'lganligi sababli, taqdimot mantiqan to'g'ri keladi va tezislari, qoidalar va xulosalarning dalillarini o'z ichiga oladi.

Ilmiy nashr uchun adabiyotda ma'lum bo'lgan izchil matn turlaridan – bayon qilish, tavsiflash va mulohaza qilish – fikrlash xarakterlidir, ammo tavsif ham keng ifodalanadi (aniq fanlarda fikr yuritish ko'proq uchraydi, tabiiy va gumanitar fanlarda, tavsif yanada keng tarqalgan).

Ilmiy matnlarning yana bir muhim xususiyati muallifning shaxsiyatidan maksimal darajada ajralib turishni nazarda tutadigan an'anaviy shakllangan taqdimot shakli bilan bog'liq. Foydalanishda aksi, quyidagilardan ustun bo'ladi:

- a) uchinchi shaxs fe'llari (...ko'rsatadi, ... ga olib keladi);
- b) shaxssiz va noaniq shaxsiz qurilishlar (ko'rsatilishi kerak; ma'lumki ...);
- c) majhul nisbat shaklidagi fe'llar yoki qisqa majhul nisbat qo'shimchalar bilan konstruksiyalar (tahlil o'tkaziladi ..., bir nechta yangi tamoyillar aniqlandi).
- d) taqdimot birinchi shaxs ko'pligida ham o'tkazilishi mumkin:.. biz buni ko'rsatdik ..., ... bizga o'xshaydi ...

Fe'llarning birinchi shaxs birlik shakli (men eksperiment o'tkazdim ...) ilmiy matnlarda ishlatilmaydi. Muallifning «biz» deb ataladigan birinchi shaxsida fe'llarning ishlatilishi bir nechta sabablar bilan izohlanadi, xususan, bu ko'proq obyektivlik taassurotini yaratadi. Muallif o'zining ilmiy ishi va uning natijalari haqida gapirar ekan, o'quvchini (test adresatini) unga jalb qiladi va shu bilan uni olib borilayotgan mulohazalarning guvohi va sherigiga aylantiradi. O'quvchi bir vaqtning o'zida ma'lum mantiqiy operatsiyalarni – gipotezani, faktlarni

taqqoslashni, konsepsiyani tahlil qilishni va atamani kiritishni, umumlashtirish va boshqalarni bajaradi deb taxmin qilinadi. Muallifning “biz” soʻzidan ortiqcha foydalanish matnni bir xillikka olib keladi, shuning uchun olmoshsiz shakllar ham qoʻllaniladi: ... aksincha, deylik, yoki birinchi shaxs koʻplik egalik olmoshi bilan ifodalaniladi.

Xulosa qilib aytganda, ilmiy matn yaratish izlanuvchidan puxta tayyorgarlik koʻrishni talab etadi. Fikrni aniq, ixcham, obyektiv holatda ifoda etish lozim. Ilmiy matnning yana boshqa tomonlarini yoritib berish, tadqiqot olib borayotganlarga har tomonlama qulaylik yaratish biz – izlanuvchilarning oldida turgan muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Saodat Sultonsaidova, Oʻlmas Sharipova. Oʻzbek tili stilistikasi. – T.:“Yurist Media markazi,” 2009, 20 b.
2. Principles of scientific writing. The Writing center university of Colorado. – Anschutz medical campus, 2014, august.
3. В.Н. Академическое «письмо» (методический аспект). М.:Изд-во СГУ, 2015. 276 с.
4. Боголепова С.В. Обучение академическому письму на английском языке: подходы и продукты//Высшее образование в России. 2016. № 1. С. 87-94.
5. Колябина Н.С. Роль академического письма в формировании общепрофессиональных компетенций магистра // Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки. 2016. № 21 (242). С.180-187.
6. <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/scientific-writing>

XURSHID DAVRON IJODIDA METAFORANING OʻZIGA XOSLIGI

Qurbonova.M.J., SamDU magistranti

Annotatsiya: Bu maqola oʻzbek tilshunosligida tilning unsurlari, sintaktik figuralar va bular orqali adabiyotda ularning ahamiyatini izohlaydi. Shu bilan birgalikda, til va adabiyotning aloqasi uzviyligi tahlil etar ekan, til hodisalari yordamida inson ruhiyatining ochib berilishi tadqiq etiladi.

Kalit soʻzlar: metafora, poetika, Aristotel, lingvopoetika, tasviriylik

Shoir sheʼrlarining lingvopoetik xususiyatlarini oʻrganar ekanmiz, sheʼrlari tarkibida eng koʻp qoʻllanuvchi maʼno koʻchish vositalaridan biri metafora sanaladi. Metafora-bir predmetning nomini boshqa biror predmetga biror tomondan oʻxshashligini eʼtiborga olgan holda koʻchishidir [2.63]. Yaʼni, Metafora soʻzlarning yangi maʼnolarini hosil boʻlishida qatnashadigan omillardan biridir [1.579]. Bizga maʼlumki, metafora masalasi Antik davrlardan oʻrganilib, tahlil etilib kelinmoqda va bu boradagi izlanishlar Arastuning, “Poetika” asarida misollar asosida tahlil etiladi. Uning fikricha, sheʼriyat tili oʻziga xos soʻz qoʻllashni taqozo etadi, toki tanlangan soʻzlar, bir tomondan aniqlikni, ikkinchi tomondan, kundalik nutqdan farqlanib turishini taʼmin etsin.

Metafora orqali she'riyat nafisligi, so'zlarning, izhorlarning, boringki hodisalarning talqini kishi qalbi va shuurini birdek zabt etadi. Shoir ijodida tilimizga xos bo'lgan ko'plab unsurlarning o'z o'rnida va samarali qo'llanganiga, tabiat hodisalarining aks ettirilishi shoir ijodigagina xos o'zgacha ruhda tarannum etilganiga guvoh bo'lamiz:

*“Shitirlagan tungi yomg'ir ham,
Tumanlarni quchoqlagan tong,
Qop-qoraygan dala-yu qir ham
Bari menga tanish qadrdon.”*[4.8]

E'tibor qaratsak, shu to'rt misra she'rdagi “tumanlarni quchoqlagan tong” ifodasida shoir tong yorishishi va shu bilan birga ko'k yuzini tuman qoplaganligini ifoda etadi, bu orqali inson ruhiyatiga xos bo'lgan kechinmalarni ham ta'riflar ekan, atrof yorug', ammo dilda qandaydir anglab bo'lmas jarayon kechayotgannini ifoda etadi.

Yoki *“Qiz va shamol haqida ertak”* she'rida kunning tunga almashish hodisasini “uxlab qolgan oydin kecha” deya ohangga soladi:

*“Dardday uzun-uzun ko'chani
Oyoqlaring besas o'padi.
Uxlab qolgan oydin kechani
Uyg'otadi sochlaring hidi.”*

Shoir yorga xos go'zallik va yoqimlilikni ifodalash uchun ham kechani oydin deya ta'kidlaydi, qorong'u, zim-ziyo, yalmog'iz kecha emas, balki uxlab qolgan oydin kecha- tun ishorasini beradi. Shoir ijodida tunning tongga otishi, tongning tunga botishi ajib metaforalar orqali qiyoslanganini e'tirof etgan holda, kunning qismlarga bo'lingan pallalarini ham lirika ohanglariga solgani insonni hayrat dengiziga g'arq qiladi:

*“Huv... Bo'g'ilib sayragan qushdan ham uzoq,
Qishlog'imning cheksiz dalalarida,
Oppoq shiyponlarda ko'ksini titroq,
Iliq, moviy shamollar o'pib,
Uxlab yotar terimchi qizlar
Tushlarini quyoshga ko'mib...”*

“Kuz ertagi” nomli bu she'rda ijodkor “tushlarini quyoshga ko'mib” tasviri orqali tong otgan va ayni quyosh tikka ko'tarilgan paytni o'ziga xos o'xshatish orqali she'r ohangiga ohang qo'shgan.

“Men daraxtga aylandim tunda” she'rida esa, bir misra tarkibida ikki xil o'xshatish orqali shoir tun tasvirini chizgan:

*“Kapalakday uxladi dunyo,
Uxlamadi men kabi daryo.”*

Odatda kapalak bir kun umr ko'radi va bu vaqt davomi erta tongdan to kechgacha bo'lgan jarayon deya qaraladi. Ijodkor aynan bu obrazni kiritishining yana bir sababi kunning, umrning, dunyoning o'tkinchi ekanligini, ko'z ochib yumgumcha bo'lgan vaqtga tengligini qiyoslagan. Shu bilan birga, bu vaqt

davomida boshqa bir hodisa tun ham kirib kelganligini, “dunyo uxladi” jumlasini orqali tasvirlab bergan sanaladi.

“Muvaffaqiyatli o‘xshatishning muhim belgilaridan biri kutilmaganlik, yangilik, tasviriylilik elementidir. O‘xshatishning eng qadimgi va ommabop til hodisalaridan ekanligi hech kimda e’tiroz paydo qilmaydi”. [3.10] Darhaqiqat, shoir ijodidagi metaforalar, so‘zning, she‘rning shunchaki jozibasi uchungina emas, balki undagi ma‘naviy birlikning ham kishi qalbiga yetkazishini ta‘minlaydi. Bu orqali jodkor o‘ziga xos bo‘lgan, o‘z dunyosini ochib bera olgan “xususiy metaforalar”ni yaratgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Xususan, yana bir tun peyzajini jonlantirgan ushbu she‘riga diqqatimizni qarataylik:

*“Mening ko‘zlarimga
Boqardi mahzun
Olis-olislardan
Oqib kelgan tun”.*

Bu yerda tunning kirib kelish holatini oqib kelgan deya ta’kidlaydi shoir, bu orqali inson ruhiyatiga hos sokinlik, o‘ychanlik va mushohadalik vaqti jonlantirilgan sanaladi.

Quyidagi she‘rda esa:

*“Tunlar samoda oy bo‘lib,
Oy cho‘milgan bir soy bo‘lib,
Goho faqir goh boy bo‘lib,
Dillar aro ash‘or manam”⁴⁷.*

Shoir “oy cho‘milgan bir soy bo‘lib” metaforasi orqali, “oy cho‘milgan soy” deya osmon tushunchasini ifodalaydi. Oy cho‘milgan soy, ya’ni osmondagi vaqt esa tun holatiga qiyos etiladi. Shoir bir misrada ham osmon, ham tun holatini ifodalaydi. Metafora ko‘p asarlarda bo‘lishi mumkin, uni turli ijodkorlar qo‘llay ham bilishi mumkin, ammo shakl va mazmun uyg‘unligini yuzaga keltirish bu alohida hodisa sanaladi. “Agar bu vositalar faqat alohida olingan ijodkor qalamigagina mansub bo‘lsa, ohori to‘kilmagan holda, badiiy ijodning nodir namunasi sifatida yashayveradi. Shuning uchun ham, bunday vositalarning badiiy uslubdagi ahamiyatini keng tushungan S. Mamajonov ta’kidlab, “tasviriyy vositalar ro‘para kelgan odam minib ketaveradigan, egarlab qo‘yilgan ot emas. Qaysi tasviriyy vositani qanday qo‘llash shoirning dunyoqarashi, g‘oyasiga, voqelikka munosabati, uni o‘ziga xos ko‘rishi, idrok etishi, tushunishi va tushuntirish uslubiga, badiiy tafakkuriga, lirik qahramonning xususiyatiga, qisqasi, shoirning o‘ziga xos uslubiga bog‘liq. Haqiqiy san’atkor hech vaqt, mana shu joyda falon usulga yoki falon tasviriyy vositaga murojaat etayin, degan o‘yni xayoliga ham keltirmaydi, aksincha, o‘z tafakkuri, g‘oyaviy niyati, tushunchasi va materialning taqozosi bo‘yicha ish ko‘radi. Ijodkorning ruhiy olami, uni ilhomlantiradigan hayotiy voqelik qanday bo‘lsa, uning tasviriyy vositalari ham shunday bo‘ladi”, – degan edi”⁴⁸[3.8]. Darhaqiqat, shoir ijodida metafora faqatgina jim-jimadorlikni yuzaga keltirivchi qurol emas balki, u orqali insonning ruhiy kechinmalarini

⁴⁷ Xurshid Davron. Bahordan bir kun oldin. - Toshkent: Sharq, 1997. B57

⁴⁸ Каримов Суюн Амирович. Бадийий услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. - Самарқанд. 1994. Б.8

ifodalash tarzi kabi xususiyatlarni bergan. Shoir metaforani qo'llar ekan o'ychan holatni sokin ko'chim, inson ruhidagi evrilish hodisalarni tun, tabiat mushratakligi orqali ifoda etganiga guvoh bo'lamiz.

"Har bir yozuvchining o'z ijodiy mulki bo'lgan individual metaforalar tasviriy vositalarning eng yaxshi namunalari bo'lib, u badiiy uslubning ham o'ziga xos xususiyati sanaladi. Yozuvchi ijodida hatto bitta metaforik qo'llangan so'z butun bir matnni o'z atrofida jipslashtirishi, tayanch nuqta hisoblanib, metaforik kontekst hosil qilishi mumkin".[3.20] Professor S.Karimovning ushbu fikrlariga tayangan holda shoir she'rlaridagi tabiat hodisalari tasvirini metaforik holatda ifoda etish manzarasining guvohi bo'lar ekanmiz, tadqiqotimiz natijasida ikki narsaning aniqlaymiz:

1. Shoir tabiat hodisalar, xususan tongning otishi, tunning botishi hodisalarini o'ziga xos tarzda til unsurlaridan foydalangan holda gavdalantirgan.

2. Aynan bu tabiat hodisalar shoir qalb kechinmalarini ifodalashga xizmat qilgan, inson va tabiat o'rtasidagi mushtarak aloqadorlik, xususan, kun va tun almashinishi tasviri inson umrining, dunyoning o'tkinchi ekanligiga ishora beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. -Toshkent: O'qituvchi, 1979.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -Toshkent: Fan, 2002.
3. Karimov S.A. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. -Samarqand. 1994.
4. Xurshid Davron. Bahordan bir kun oldin. -Toshkent: Sharq, 1997.

SIROJIDDIN SAYYIDNING "ILTIMOS, SUYANMANGIZ" SHE'RIY MATNINING SINTAKTIK-STILISTIK TAHLILI

Otaqulova A., SamDU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunosligimizning sintaktik-stilistik sohasiga oid tadqiqotlardan xulosalar keltirilgan. Sirojiddin Sayyidning sintaktik-stilistik so'z qo'llash mahorati "Iltimos, suyanmangiz" she'ri misolida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Stilistika, sintaksis, sintaktik parallelizm, pragmatika, gradatsiya, inversiya, ritorik so'roq.

Bizga ma'lumki, inson va til tushunchasi azaldan yonma-yon ishlatilib kelinadi. Har bir shaxs avvalo, o'z nutqi bilan jamiyatda o'ziga xos o'rin tutadi. Kishilarning nutqiy vaziyatga mos nutqiy faoliyatni amalga oshirishi ham bevosita stilistika sohasi bilan bog'liq. Mustaqillik sharofati bilan barcha sohalarda bo'lgani kabi tilshunosligimizda ham katta o'zgarishlar amalga oshirildi. Azaldan mavjud bo'lgan lisoniy tushunchalar yangi atamalar bilan qayta ko'z ochdi-fanga yangi nom bilan kirib keldi. Xususan, stilistika sohasi ham qadimdan filologiya ilmidan mavjud bo'lsa-da, asosan adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganib kelinayotgan edi. O'tgan asrning 50-yillaridan tilshunoslikning qiziq mavzusiga aylangan bo'lsa-da batafsil bu sohaga oid tadqiqot ishlari 80-yillarga to'g'ri keladi.

Endilikda stilistika sohasi yangi kirib kelayotgan tilshunoslikning boshqa sohalari bilan ham mushtarak va bog‘liqlikda ekanligi yaqqol sezilmoqda.

O‘zbek tili stilistikasining imkoniyatlarini tadqiq etishdagi dastlabki ilmiy ish va tadqiqotlar badiiy adabiyot ilmini o‘rganishga bag‘ishlangan. Zero haqiqiy stilistik jarayon va stilistik kashfiyotlar shoir va yozuvchilarning badiiy so‘z qo‘llash mahorati bilan ochib beriladi. O‘zbekiston xalq shoiri Sirojiddin sayyidning “Iltimos, suyanmangiz” she’rida stilistik mahorat yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shoir o‘z fikri va she’r g‘oyasini turli stilistik vositalar bilan ochib berganki, o‘qigan kitobxon oddiygina iltimos, murojaat emasligini, shubhasiz, anglaydi. Yefimov A.I: “Stilistika ijodiy mahorat, tilning tasviriy vositalari haqidagi fan hisoblanadi”.⁴⁹

Ushbu she’rning yaratilishiga metro eshigidagi yozuv sabab bo‘lgan. “Iltimos, suyanmangiz” gapi nutqiy jarayon, nutqiy vaziyat sabab turli ma’no ifodalashi mumkin. Agar bu gapni metro eshigini nazarda tutib aysak, bevosita metro ichi nutqiy vaziyatni yuzaga keltiruvchi asosiy nutqiy maydon sanaladi. Bu esa bevosita stilistika va pragmatika tilshunoslikning ajralmas sohasi ekanligini bildiradi. She’r badiiy uslub materialini sanalgani bois unda erkinlik yaqqol sezilib turadi. Shoir shu bir “Iltimos, suyanmangiz” gapi bilan turli xil ma’no ottenkalarini ko‘rsata olgan. Iltimos so‘zi darajasining she’r bandlarida ta’sirchanligi oshib ta’kidga aylanib borishi kuzatiladi. Shoir fikrini asoslab, misollar keltirib “Iltimos, suyanmangiz”ni turli nutqiy aktlarga bog‘laydi. Ushbu she’rda sintaktik parallelizm, ritorik so‘roq, inversiya, ellipsis vositalaridan stilistik maqsadda asosli foydalanilgan. Ushbu she’rning sintaktik strukturasi ham she’r mazmuniga hamohang va har bir band farqli ko‘rinishlarga ega. Sintaksisda til birliklarini turli stilistik ma’no ottenkalari uchun qo‘llash keng o‘rinli, ayniqsa, she’riyatda rang-barang.

Iltimos, suyanmangiz.

So‘zlarning hurmatini

Saqlangu sansimang.

Yelkalari yag‘irdir,

Sizmas, unga og‘irdir

Iltimos, suyanmangiz.

Dunyongiz hansiragan.

Birinci baddagi “Iltimos, suyanmangiz” gapidagi -ngiz (shaxs-son, 2-shaxs ko‘plik)ning qo‘llanishi da’vat, murojaatni (mulohaza qilish tarzida) ifodalagan. She’r erkin (sarbast) she’r bo‘lgani bois ohangdorlik muhim o‘rin tutadi. Shu bois she’r mazmuni intonatsiya yordamida to‘la ochib beriladi, inversiya tufayli sintaktik-stilistika o‘z mohiyatini ko‘rsatib boradi. “Inversiya fikrni emotsional-ekspressiv tarzda ifodalashning aktiv va mahsuldor usullaridan biridir”⁵⁰

She’rning ushbu baddida “Iltimos, suyanmangiz” gapi buyruq gap shaklida bo‘lsa-da, mazmunan tarbiyalash vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Dunyo so‘zining

⁴⁹ Ефимов А.И. Стилистика русского языка. – М., 1969, С 23.

⁵⁰ Abdullayev A. O‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – Toshkent. “Fan”, 1983

uchala shaxsga ham tegishi bo'lmashligini bilgan holda shoir" Dunyongiz hansiragan" deya umrning o'tkinchiligiga ishora qiladi. Birinchi bandda shoir oddiy so'zlashuv uslubiga xos tarzda murojaat qilsa, ikkinchi bandda bu murojaat nasihat, o'git tusiga kiradi:

Iltilmos, suyanmangiz,
Otangiz holdan toygan,
U sizni suyib, suyab
Yetkazdi kamolotga
Biror zot qolmaganda,
Odamzod qolmaganda,
Mozorlarga yosh to'king,
Suyanmang jaholatga!

Ikkinchi banddan shoir aniq nimalarga suyanmaslik kerakligini ochiqalaydi. She'r shakliiy tuzilishida yana inversiya hodisasiga murojaat qiladi. Kitobxonni sodda tilimiz bilan o'z yaqiniga aylantiradi. Qabrston deb nomlab o'tirmasdan mozor deb qo'ya qoladi. Ijodkor ushbu bandda tarz holini uyushtirish orqali ta'kidni kuchaytiradi, band oxirida bu qat'iylikni yana-da oshirish maqsadida inkor mazmunli (bo'lishsiz shaklli) kesimni gap boshiga chiqaradi.

Uchinchi band nihoyatda ta'sirli:
Nish chiqargan kurtaklar,
G'oralarga aylanar,
Birga o'sgan jo'ralar
To'ralarga aylanar.
"Do'stlik bor-u do'stlar yo'q".
Dosh bering, kuyinmangiz.
Dushmanga ham suyanmang.
Do'stga ham suyanmangiz.

Endigina daraxt shohidan otilib chiqqan kurtaklar, "Nish chiqargan kurtaklar" deb baholanib, sifat-dosh qurilma ajoyib tashbehni ifodalagan. Gap kesimi bir xil grammatik vositalar yordamida uyushgan, sintaktik parallelizm baxshiyona ohangdorlikni ta'minlagan. She'r bandiga A.Muxtorning "Do'stlik bor-u do'stlar yo'q" satri kiritilishi ham bejiz emas, zero "g'o'raligini unutgan o'riklar"ga ishora qiladi. Bandda takrorlar sintaktik-stilistik vosita bo'lib kelgan. Qarama-qarshi ma'noli so'zlar (tazod)dan anglashilgan fikr iltimos so'ziga bu o'rinda xojat qoldirmaydi. Shoir qat'iy xitob qilganday tuyuladi. Aks ma'noli so'zlar orqali fikr qat'iylashib inkor mazmuni ketma-ket kesimga yuklatiladi, zero kesim markaziy mazmun maydonidir.

Keyingi bandda ellipsis sintaktik vositasi ajoyib stilistik mazmun ifodalagan. Fikrlarda tadrijiylik yaqqol seziladi. Murakkab qo'shma gap va murakkablashgan sodda gap qurilmasi mazmun bilan hamohang keladi. Misradagi alliteratsiya (takror) ogohlikka, xushyorlikka chaqiradi. "Iltilmos, suyanmangiz" gapi ogohlikka da'vat etish (afsuslanib qolmaslikka chaqirish) ma'nosini ifodalashga xizmat qilgan:

Yillar bo'yar boshlarni

Tiriklikning qoriga,
Qayg‘u kelsa, g‘am chekmang,
Baxtiga suyunmangiz.
Iltimos, suyanmangiz.
Qalloblarning zo‘riga,
kazzoblarning zariga,
Iltimos, suyanmangiz.

Beshinchi bandda shoir ishtiyoq san‘ati orqali ta’sirchanlikka erishadi. Qo‘shma gapning bog‘lovchisiz turida anofara stilistik figurasidan mohirona foydalanib “Mardlarga ham suyanmang, suyanmang nomardlarga”deya qat’iy talab qo‘yadi. Bu bilan ham cheklanmay ergashgan qo‘shma gap orqali suyanish lozim bo‘lsa, Boborahm Mashrabga suyaning deb uqtiradi, boisi ergashgan qo‘shma gaplarda ta’sir etish kuchi yuqori bo‘ladi. Ikki turdagi aniqllovchilarni birikmali tarzda qo‘llash orqali band oxiridagi falsafiy fikriga ta’kidni kuchaytirgan. Bu bandda antiteza, ellipsis, intonatsiya sintaktik-stilistik mazmun kasb etgan:

Mardlik bor-u mardlar yo‘q
Rost kelgan oyatlarda,
Mardlarga ham suyanmang,
Suyanmang nomardlarga.
Insonlari past ketsa,
Muttaham bu dunyoning,
Boborahim Mashrabning
Bir satriga suyaning.

Oltinchi bandda she’r tadrijiylikda davom etib iqtisodiyot mavzusiga yetib kelganida, jamiyatdagi ayrim nuqson va kamchiliklarga munosabat bildiradi, iltimos, suyanmangiz gapi orqali tagma’no yashiringan. Endi bu buyruq gap fikrdan qaytarish ma’nosini ham birga ifodalaydi:

Razolatning qo‘lini
Dollar to‘ra hallolar,
Nokaslarda rang bo‘lmas
Qanchalar bo‘yanmangiz.
Mening gul chamanimga,
Kerak emas dallolar
Iltimos, suyanmangiz!
Yettinchi band nihoyatda izohtalab:
Hayot nadir-bir umr
ayrilmoq ham kuyinmoq
shoh Bobur aytgandayin
O‘z qalbiga suyanmoq
Ba’zan ishi tushmishdir
To‘ng‘izlarga tuyaning,
Maysalarga suyaning,
Qo‘ng‘izlarga suyaning.

Ritoriq so‘roq gap orqali she‘r misrasi go‘zallashadi. Z.M.Bobur nomidan o‘z qalbingga suyan, Allohgagina suyan deb maslahat beradi. Bu bilan kifoyalanmay idioma ham qo‘llab “Ba‘zan ishi tushmishdir to‘ng‘izlarga tuyaning” deb inversiya hodisasini takror ishlatadi. Hatto yashash va tiriklik naqadar bebaho ekanligini aytishga so‘z topolmaganday “maysa va qo‘ng‘izlarga suyaning” deb maslahat beradi. Ushbu bandda “iltimos, suyanmangiz” bo‘lishsiz shaklli fe‘l kesimi umuman ishlatilmaydi. Nasihat, o‘git ma‘nosi uchun vositali to‘ldiruvchilar fe‘l kesimga to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘lanadi Sifatning shevaga xos shakli -dayin (“shoh Bobur aytgandayin”) uqtirish, eslatib qo‘yish ma‘nosida ifodalansa-da da‘vat ustunlik qilgani bois ot kesimni harakat nomi bilan qo‘llaydi.

Sakkizinchi bandda shoir kitobxonni yana ham sergak torttiradi. Boisi shoir ojizlarga suyanmaslikka qat‘iy buyruq-xitob qiladi. She‘r bandidagi takrorlar “kursilarda yastanib bo‘ylamaslikka” qat‘iy hukm chiqarganday tuyiladi. Ojiza ayollar mehnatiga suyanmang, bundan foyda topmang deya ochiqcha buyuradi. Ularning ketmonlarga suyanganliklarini eslatib qo‘yadi, she‘r bandi oxiridagi iltimos, suyanmangiz gapi achchiq kinoya bilan ishlatiladi:

Bu yurtning kech-kunduz
Dalalari bedordir
Ketmonlarga suyangan
Singillaringiz bordir.
Kursilarda yastanib,
yastanib bo‘ylamangiz.
singillar mehnatiga,
Iltimos, suyanmangiz.

She‘rning so‘nggi bandida egalar uyushib kelib, asosiy so‘z – Vatan ekanini ta‘kidlaydi, takrorlar orqali bu ma‘no kuchaytiriladi. Vatan so‘zining ketma-ket uch misra avvalida takrorlanishi she‘r asosiy g‘oyasiga qat‘iy da‘vat etadi. Bandda -ni tushum kelishigining poetik asar bo‘lgani bois -in shaklidan foydalanilgan. Fikr xalqqa qaratilgani bois vositali to‘ldiruvchi harakat nomining -moq shaklida ifodalangan. She‘rda sintaktik gradatsiya orqali ma‘no yana-da kuchaytirilgan. Oxirgi band:

Sizni ulg‘aytirgandir
Suvlari, shamollari
Uning oy-quyoshlari
Teraklari, tollari.
Zahmatlarin chekmoqdan
Or etmang, uyalmingiz.
Vatanga tayanch bo‘ling
Vatanga suyanmangiz!
Vatanga suyanmangiz!

Tilshunos Adham Abdullayev sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog‘lovchilarning maxsus qo‘llanilishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so‘roq gap kabi uslubiy figuralar fikrning o‘ta ta‘sirchan

ifodalanishiga xizmat qilishini ta'kidlaydi. "Badiiy tekstning lingvistik tahlili"⁵¹ kitobi mualliflari sintaktik figuralarning quyidagi asosiy ko'rinishlari mavjudligini bayon qilishadi: anafora, epifora, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, alliteratsiya, ritorik so'roq gaplar.

Sirojiddin Sayyidning "iltimos, suyanmangiz"she'rida ham sintaktik-stilistik figuralar she'r intonatsiyasi, ekspressivligi va g'oyasini ochishga xizmat qilgan. Sintaktik birliklarning nozik ma'no ottenkalari bandlarda shoir stilistik mahorati sabab asosli ochib berilgan. She'rda ham sodda, ham qo'shma gap stilistikasidan foydalanib, shoir chaqiriq, da'vat, buyruq, iltimos, nasihat, o'git, ta'kid ma'nolarini ifodalab bergan. Ko'proq darak, buyruq, undov gaplardan foydalanilgan bo'lsa-da she'rdagi mazmun so'roq ohangini kitobxonga yuklab qo'yadi hamda o'ylashga, fikr qilishga undaydi. "Iltimos, suyanmangiz" deyilsa-da bu nozik ma'noning kinoya, tag ma'nolari ham seziladi. Shoir ushbu she'rining g'oyasini ochishda har bir sintaktik birlikka munosib stilistik baho bera olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi.-Toshkent, "Fan", 1983.
2. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. -Toshkent, 2008.
3. Karimov S. O'zbek tilining badiiy uslubi. –Samarqand, 1992.
4. Xalilova M. O'zbek tili stilistikasi asoslari. –Farg'ona, 2009.
5. Sirojiddin Sayyid. Asarlar. –Toshkent, 2019
6. Boboyev T., Boboyeva Z. Badiiy san'atlar. –Toshkent, 2001

JAMIYAT SOTSIAL QATLAMIDA PSIXOLINGVISTIKANING NAMOYON BO'LISHI

(Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" qissasi misolida)

Mardonova.O.Sh., SamDU magistranti

Annotasiya: Ushbu maqolada jamiyat ijtimoiy qatlami nutqida uchraydigan ayrim o'ziga xos birliklarning inson psixologiyasi bilan bog'liq o'rinlari izohlangan. Maqolaning yordamchi obyekti qilib esa Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" qissasi olingan.

Kalit so'z: Sotsiologiya, psixologiya, sotsiolingvistika, psixolingvistika, badiiy asar, folbin nutqi, sovchi nutqi, qo'shnilar psixolingvistikasi, psixologik ta'sir.

1952-yilda Amerikalik tilshunos Kurri tomonidan tilning jamiyat bilan bog'liq jihatlarini o'rganuvchi termin fanga kiritildi va u Sotsiolingvistika (lotincha socialis – jamiyat, lingua – til) deb ataldi. "Sotsiolingvistika o'z o'rganish obyekti bilan sof lingvistikadan farqlanadi. Sof lingvistika lisoniy belgilarni, chunonchi, tovush va uning yozma ifodasini, uning boshqa belgilar bilan o'zaro munosabatini, vaqt va zamonda o'zgarishini tahlil qilish bilan shug'ullansa, sotsiolingvistika insonlar mazkur lisoniy belgilarni ularning yoshi,

---

⁵¹ O'rinboyev B, Qo'ng'urov R. Lapasov J. "Badiiy tekstning lingvistik tahlili" T. "O'qituvchi", 1990, 34-bet

jinsi, ijtimoiy holati, bilimi va madaniyatlik darajasiga ko'ra qanday qo'llashlarini, ya'ni ijtimoiy muhitning ularning nutqiy muomalasiga qanday ta'sir qilishini o'rganadi".[1] Psixolingvistika esa ana shu qatlam kishilari nutqi bilan shug'ullanadi. Ular nutqining jamiyatga ta'sirini, "nutqiy faoliyatni nutq akti mazmuni bilan so'zlovchining maqsad-niyati orasidagi aloqadorlik nuqtayi nazaridan o'rganadi".[2]

Jamiyatda har birimiz ma'lum bir sotsial vazifani bajaramiz. Ya'ni har birimizning o'z rolimiz mavjud. O'z o'rnida bu maqomlar ham turlicha. Kasbiy jihatdan bir boshqa vazifani bajarsak oilaviy jihatdan boshqa vazifaga o'tamiz. Masalan bir kishi ishxonada shifokor, oilada farzandlariga ota, ayoliga turmush o'rtoq, singillariga aka, ota-onasiga farzand va h.k. Shunga ko'ra uning psixolingvistik nutqi ham turlicha mohiyat kasb etadi. Ishxonada bemorlarga samimiy bo'lib, oilada qattiqqo'l ota, badjahl erga xos nutqiy birliklardan foydalanishi ham mumkin. Inson "o'z obraziga" mos ravishda so'z qo'llaydi va bunda turli xil psixologik motivlardan foydalanadi. O'zbek adabiyotida sotsial psixolingvistik namunalarning eng jozibador misollaridan bir qanchasini Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" qissasi orqali ko'rib chiqamiz.

1. Sovchilar psixolingvistikasi. Sovchi termini alohida olinganda boshqa terminlar singari (shafyor, sotuvchi, muhandis va h.k) shaxsiy kasbga ega emas. Biroq u ham sotsial qatlamning bir bo'lagi, ta'bir joiz bo'lsa muhim bo'lagi hisoblanadi. Chunki har kim ham bu vazifani uddalay olmaydi. Shuning uchun ham jamiyatda obro'-e'tiborga ega, so'zamol kishilar sovchi sifatida tanlanadi va u o'ziga yuklatilgan vazifani a'lo darajada bajarish uchun qo'lidan kelgan barcha hunarlarni ishga soladi, qiz tarafni rozi qilish uchun ularga turli xildagi psixologik ta'sirlar o'tkazadi. Asar yuzasidan oladigan bo'lsak, Oymomoni so'rab kelgan sovchilar avvaliga berilgan rad javobini an'ana sanab (o'zbeklarda sovchilar birinchi marta so'rab kelganda aniq javob aytilmaydi) indamay ketishadi. Qarashadiki, keyingi safar ham shu gap. Uyning sohibi bo'lmish akaning xo'p deydigan rayi yo'q.

– Eson qassob gapni cho'rt kesdi:

– Qoplonmi? Bo'lmaydi!

– Qassob og'ir bo'l, somonday og'ir bo'l.

– Og'ir bo'lsam bo'lmasam! Uningiz na salomni biladi, na alikni biladi!

– Qassob ko'ngling bilan eshit – quloq aldaydi, aqling bilan ko'r – ko'z aldaydi...

– Uningiz odamga o'xshamaydi!

Shunda sovchilar o'z san'atlarini qo'lladi. Biri qo'yib biri, qassob otasi borasida hamd-u sanolar aytdi:

– Rahmatlik otasi ko'p yaxshi odam edi-da...

– Ko'p mard edi...

– Ko'p tanti edi...

– Esonboy otasiga tortmabdi...

– Noshukur bo'lmang, Esonboy otasiga quyib qo'yganday tortadi...

– Qani, qanikayin?...

– Ana, anakayin. Musulmonchilik asta-asta-da.

Sovchilar gap oxirini ana shunday otadan qolmish ana shunday o'g'ilga olib kelib uladi. Eson qassob oxir-oqibat yon berdi.

– Men bir nima deyolmayman – dedi. – Og'ayni jamoa bor, qiz boqqan yangasi bor. Yana bir kelinglar, maslahatlashib olaylik".[3]

2. Yanga. Asar davomida bu obrazning hatto ismi keltirilmaydi. Yozuvchi unga ijtimoiy maqomi bilan "yanga" deb murojaat qiladi. Shu o'rinda Yanganing qaynsingilga o'tkazadigan psixogik ta'siri to'g'ridan to'g'ri ifodalanmaydi. Oymomoning yangasi bilan o'rtoqlashavermasligi, unga hamma sirini ham aytavermasligini yanganing xonaga kirib kelish tasviridan ham bilsak bo'ladi.

"Kenja jiyaniga qatiq yalatib o'tirmish Oymomo yangasidan orlandi. O'ziga qaragan bo'ldi: yelkasiga sirg'alib tushmish iroqi ro'molini yopindi. Yuqoriga yig'ilib qolmish ko'ylagi barini tortdi, tizzalarini yopdi.

Jiyani qulochini ochdi, onasiga talpindi.

Onasi kenjasini bag'riga oldi.

Qaynsinglisiga tikildi – tikildi, miyig'ida kuldi".[4]

Qolgan gaplar mavzusi shu birgina jumladan(miyig'ida kuldi) ayon bo'ladi. Suhbat so'ngidagi sukut holati ham aslida ko'pgina aytilmagan so'zlardan ustun baholanadi.

"– Joyi chiqib turibdi, xo'p deya ber. Qoplon ikki yelkasiga uy tiksa bo'ladigan yigit.

– Men undaychikin odamni bilmayman...

– Endi bilasan-da. Aytganimdan qolma. Chiroying borida chinoringni top!

Oymomo cho'qqa tikilmish ko'yi o'tira berdi. Cho'g' Oymomo yuzlaridan, Oymomo yuzlari cho'g'dan qolishmadi.

Yanga bo'lmish kenjasini Oymomoga berdi

– Bo'ldi, sukut alomati rizo, – dedi".[5]

3. Folbin obrazi psixolingvistikasi. Aslida eng hayajonga soluvchi psixologik nutqni ham folbinlar tilida uchratamiz. Bizning xarakterimiz, nimalar yoqishi-yu yoqmasligi, ish faoliyatimiz bilan bog'liq muammolarni aytib berganda-ku, beixtiyor yoqa ushlaymiz. Kelajagimiz bilan bog'liq ayrim narsalar ayon bo'lishi ham sir emas. Hatto ayrim hollarda ularning nutqi shu qadar ta'sirli bo'ladiki, shu qadar ishonamizki, aytgan bashoratlari bo'lishi yoki bo'lmasligi uchun bor-yo'g'imizdan kechishga ham tayyor bo'lamiz. Asarning folbinga oid psixolingvistik ta'siri esa bir kun avval kelib kirmay ketayotganda otning tuyog'ini tosh urishi-yu, Qoplonning jahl qilgani, Oymomo uyni tovuq ferma deb o'ylagani (bu haqda hech kimga aytmagandi)ni, eng ajablanarlisi – tumori joyida yo'qligini bilganidan so'ng Oymomoning hayrati oshishi bilan bog'liq o'rinlarda ko'rinadi.

"– Hay azizlar, avliyolar, anbiyolar!.. Qo'lingdan bermasang yo'lingdan ber, yo'lingdan bermasang so'zingdan ber!..Mag'ribdan desammikin?... Mashriqdan desammikin?... Foling kelmayapti aynam, nima balo qarib qoldimmi deyman!...

Hojar ko'r doira halqachalarini shildiratib-shildiratib chala ketdi, aytib-aytib chala ketdi".[6]

Ma'sum ayol shunchasini "bilgan" kampirning "sendan bola bo'lmaydi" degan gapiga ham ishonadi, yig'laydi, garchi hech ishongisi kelmasa ham.

4. Mehmon obrazi psixolingvistikasi. O'zbeklar juda mehmondo'st xalq bo'lib, balki shuning uchun ham tilimizda mehmonlar qolip nutqi, umuman, mehmondorchilik nutqi shakllanib qolgan. Xoh tanish bo'lsin, xoh notanish bo'lsin, o'zi xoh xursand bo'lsin xoh xafa bo'lsin to'ylarda qovoq uymay, jilmayib gap boshlaydi, gaplari ham o'sha – o'zimiz bilgan jumlar: hol-ahvolini, xesh aqrabosini, bola-chaqasini so'raydi, davrada necha kishi bo'lsa har kim bilan alohida alohida navbati bilan so'rashib chiqiladi. Mehmon sotsial qatlam bo'lagi, uning o'ziga xos psixologik nutq birliklari borligini bildik, xo'sh, "Oydinda yurgan odamlar" da u qanday psixolingvistik vazifa bajaradi. Asar matniga yuzlanamiz:

"Qoplon otamiz yon uyga kirib o'tirdi.

Shoymardon ferma mudiring to'xtamishlik mol do'xtir oshnasi keldi.

Ichkariladi. Qo'li halollanmish o'g'lon bilan so'rashib keldi.

Barcha bilan ko'rishdi. To'rlab o'tirdi. O'ng tarafdin bitta-bittalab so'rashdi. Gal uchinchi odamga keldi. Qoplon otamiz segaklandi. Eshikka qarab-qarab qo'ydi. Boshini quyi egdi. Dasturxon chetini qayirib o'ynadi. Choynak qopqog'ini shiqirlatib ochib-yopdi.

Gal Qoplon otamizga keldi.

Mehmon qo'li ko'ksida so'rab boshladi:

– Yaxshimisiz, aka...

Otamiz qo'lini ko'ksiga qo'ydi.

– Shukur-shukur, – dedi.

– Bola-chaqalar o'syaptimi?

– Shukur...

– Nevara-chevaralar katta bo'lyaptimi?

– Shukur...

– Chopqillab-chopqillab yurishibdimi?...

Otamiz qo'li ko'ksida bo'ldi. Egik boshini irg'ab o'tira berdi.

Otamiz to'y-to'ylaganlari, yegan-ichganlari burnidan chiqdi!"[7]

Umri farzandsizlikda o'tayotgan Qoplon ota notanish mehmonni ko'riboq o'ng'aysizlandi. Nega? Javobi oddiy. U ham o'zbek, tabiiyki, u ham yuqorida aytgan mehmondorchilik nutqiy qolipidagi so'zlardan xabardor. Shuning uchun ham hali gali kelmayoq ichini it tirnay boshlaydi. Oqibat esa baribir unga ham navbat keladi, nima deydi? So'rama, meni bolam yo'q, deb aziz mehmoning yoqasidan olmaydi-ku, "egik boshini irg'ab o'tira beradi". Bunda mehmon o'zi bilmagan holda otaning yarasini yangilab qo'ygan edi.

5. Qo'shnilar psixolingvistikasi.

– Momomiz qazo qilgandan beri televizor, radio qo'ymaymiz.

– Biz ham qo'ymaymiz.

– Enam qora kiyib yuribdi.

– Mening otam bir quti yangiroq kiyimini kiyib shaharga bormoqchi bo'lib edi, enam urishdi, odammisiz o'zi, dedi. Otam farosatsizligidan o'zini koyib, yana qora kiydi. – Biz ham qora kiyimlarimizni kiyib yuribmiz.

- Enam taqinchoqlariniyam sandiqqa solib qo‘ydi.
- Ukalarim oqshomlari ashula aytib o‘ynardi, enam urishdi. Azalimiz, bovang eshitib qolsa kim degan odam bo‘lamiz, dedi”.[8]

Bolalarning qora kiyib yurishi, televizor ko‘rmaslik, baland ovozda ashula aytib o‘ynashdan qaytarish orqali qo‘shni ayol kelajak avlodi ongiga qanday psixologik ta‘sir o‘tkazyapt, deb o‘ylashingiz mumkin. Asriy milliy an‘ana, qo‘shnining qo‘shniga azizligi, yaqinligi singdirilmoqda bu yerda. Bu odat hali hanuz o‘zbeklarda saqlanib qolgan. Janoza bo‘lgan uyda ham, unga qo‘shni uyda ham ma‘lum kunlar televizor qo‘yilmaydi, baland ashula aytilmaydi, shod-xurramlik marosimlari (to‘y, bayram) o‘tkazilmaydi.

Boshqa tilshunoslik bo‘limlaridan farqli ravishda psixolingvistikada birgina tovush ham birgina imo ishora ham katta ahamiyat kasb etishi mumkin. Uning kundalik hayotimizdagi o‘rni shu qadar keng hajmli, o‘lchamsizdir. Hozirda birgina badiiy asardan misollarda tushuntirmoqchi bo‘ldik. Biroq, aslida sotsiolingvistika ham psixolingvistika ham kundalik hayotimizning har bir kunida uchraydi. Ularni o‘z vaqtida anglay bilish zehnimizni oshirsa, o‘z o‘rnida qo‘llash nutqimizni ravon qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yusupova O. Tilshunoslik va tabiiy fanlar (o‘quv qo‘llanma). – Samarqand 2021.
2. Usmanova Sh. Psixolingvistika. Lingvistika (o‘zbek tili) magistratura mutaxassisligi bo‘yicha ma‘ruzalar kursi.
3. T. Murod. Oydinda yurgan odamlar. –Toshkent. Sano standart. 2017.

O‘ZBEK TILIDA AYRIM BAHO KONSEPTINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Pulatova.U.U., SamDU magistranti

Annotatsiya: Maqolada ayrim baho konseptlari haqida ma‘lumot berilib, ularning o‘ziga xos pragmatik xususiyatlari yoritib berilgan. O‘zbek tilshunosligida baho konseptining o‘rganilish darajasi va muammolari haqida fikrlar bildirilgan. Baho va konsept tushunchalarining izohi, ularning bir-biriga bog‘liqligi, pragmatik xususiyatlari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Konsept, ottenka, struktural-semantik, pragmatika, subyektiv munosabat, kompleks hodisa.

Tilning ijtimoiy mohiyati nutqiy muloqot muhitida o‘z aksini topadi. Nutqiy muloqot va faoliyat keng qamrovli hodisa bo‘lib, unda tilning yaratuvchanlik, ijodkorlik imkoniyati to‘la namoyon bo‘ladi. Bu imkoniyat nutqiy muloqot faoliyatining mahsuli bo‘lgan matnda o‘z aksini topadi. Inson fikrlar ekan atrofidagi narsa predmetlarni, hodisa-jarayonlarni o‘zicha baholaydi. Baho - har bir insonning o‘zigagina tegishli bo‘lgan induvidual munosabat shakli hisoblanadi. Inson o‘zining dunyoqarashi, tafakkuri, bilim darajasidan kelib chiqib borliqdagi narsa-hodisalarga munosabat bildiradi. Shuning uchun, insonlar turlicha fikrlaydilar. Biror narsa-buyum to‘g‘risida bir xil munosabat bildirish kamdan-kam holatlarda hamfikir, hamdid odamlar o‘rtasidagina uchraydigan holat. Shunday

ekan, har bir soʻzlovchi atrofidagi voqelikni turlicha baholaydi va bahoni oʻziga xos nom bilan ataydi. Shunga koʻra oʻzbek tilida baho munosabatining aks etishini oʻrganish ham qiziqarli, ham murakkab, ham dolzarb masaladir.

Baho konseptini ifodalovchi lisoniy birliklar nutq faoliyatida alohida oʻrin egallaydi. Bunday til vositalari muloqot jarayonida qoʻllanish darajasining yuqoriligi bilan xarakterlanadi. Baho ifodalovchi birliklar nutqda pragmatik, struktural semantik va uslubiy jihatdan keng imkoniyatlar va oʻziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Ularni kognitiv nuqtayi nazaridan tadqiq etish tilning maʼnaviy va madaniy kategoriya sifatidagi rolini yanada chuqurroq oʻrganish uchun zamin hozirlaydi hamda taʼlimning turli pogʻonalarida lisoniy birliklar mohiyati va vazifasini anglashga yordam beradi.

Tilshunoslikda til birliklari va ularning ogʻzaki va yozma nutqda qoʻllanish imkoniyatlari, matnni oʻrganish bilan bogʻliq masalalar qatori baho kategoriyasi ham maʼlum darajada oʻrganilgan. Tilshunoslikda matnni kommunikativ-pragmatik nuqtayi nazardan oʻrganish borasida qator yutuqlar kiritilgan boʻlsa-da, baho kategoriyasining kognitiv talqini hozirga qadar amalga oshirilgan emas. Baho kategoriyasi va uni yuzaga chiqaruvchi omillar, konsept tushunchasi, diskurs, nutqiy aktlar nazariyasi, semantik innovatsiya, evolyutiv birikmalar muammolarini zamonaviy tilshunoslik talablari asosida tadqiq etish oʻzbek tilshunosligi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Konsept va bu boʻyicha olib borilgan ishlar oʻzbek tilshunosligida maqtanarli darajada emas. Internet sahifalari orqali kuzatishlarimiz natijasida rus tilshunosligida olib borilgan tadqiqotlar nihoyatda koʻpchilikni tashkil etishining guvohi ham boʻldik. Rus olimlari tomonidan berilgan taʼriflar, nazariyalar, tasniflar konseptologiya boʻyicha bajarilajak ishlar uchun nazariy asos boʻlsa ajab emas. Oʻzbek tilshunosligida tahlil va talqin vositasi hamda termin sifatida “konsept” atamasi 1990- yillardan boshlab qoʻllanila boshlagan. Bugungi kunga qadar koʻplab olimlar bu borada oʻz tadqiqotlarini olib borgan boʻlsa-da, yakdil bir qaror sifatida uning aniq taʼrifini berishgan emas. Konsept zamonaviy tilshunoslikning yadrosi sifatida takomillashib borayotgan tadqiqot sohasidir. U bevosita inson ongi, idroki bilan bogʻliq boʻlgan jarayon boʻlib, oliy tafakkur mahsuli sifatida namoyon boʻladi. Bu tushunchaga juda koʻplab olimlar oʻzlarining taʼriflarini berishgan. Birmuncha yangi hisoblangan bu yoʻnalish boʻyicha oʻzbek tilshunosligida ham tadqiqot ishlari koʻlami ortmoqda. Shu oʻrinda Sh.Safarov, N.Mahmudov, T.Mardiyev, E.Mamatov, M.Rahmatova, Oʻ.Yusupov, G.Hoshimov kabi olimlarning tadqiqotlarini alohida taʼkidlash joiz. Konsept – tushuncha – soʻz munosabati. “Konsept” tushunchasi mavhum hodisa boʻlganligi sababli uni aynan bir birlikning mavjud boʻlmagan, moddiy koʻrinish aks etmagan, balki ongimiz, tafakkurimiz orqali hosil qiladigan maʼnolar jamlanmasi sifatida baholaymiz.

Baholash – bu kompleks hodisa boʻlib, unda voqelikning nafaqat gnoseologik va aksiologik aksi, balki insonga xos barcha ehtiyojlari ham oʻz ifodasini topadi. Mantiq nuqtayi nazaridan ...baholash oʻrganilayotgan obyekt yoki hodisani oʻzicha emas, balki insonga, uning manfaatlari, ehtiyojlari, his-tuygʻulari, didi va hokazolarga munosabatiga koʻra tavsiflaydi. Shu asosda subyektning

obyektga munosabatidan kelib chiqib baho pragmatik baho, emotsional baho, axloqiy baho ko'rinishlariga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek har bir hodisa, shaxs yoki narsa predmet borki ijobiy yoki salbiy bahoga shuningdek neytrallikka ega hisoblanadi, va ular o'zgaruvchidir. Yani ma'lum vaqtlar davomida neytrallikka ega bo'lgan predmet yoki narsa hodisalar vaqtlar o'tgan sari ijobiy yoki salbiy bahoga ega bo'lishi mumkin. Yoki aksincha ijobiy yoki salbiy bahoga ega bo'lganlari neytral holatga kelishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki baholar o'zgaruvchidir.

Albatta, davr nuqtayi nazaridan olib qaralsa, subyekt tomonidan obyektga berilgan bahoni qat'iy va barqaror deb bo'lmaydi. Subyekt tomonidan ijobiy baholangan obyekt oradan ma'lum bir vaqt o'tgach, salbiy baholanishi mumkin. So'zlovchi baholanuvchi obyektga nisbatan befarq munosabatda bo'lishi mumkinligini ham inkor qilib bo'lmaydi. Xuddi shunday, tanbeh ham vaqt o'tishi bilan maqtovga aylanishi mumkin, yoki aksincha.

Nutq obyektini baholashda muloqotchilarning subyektiv munosabati muhim ahamiyat kasb etadi. Nutq ishtirokchilarining dunyoqarashi, jamiyatda tutgan o'rni, ijtimoiy nufuzi, mavqei, nutq obyektining so'zlovchiga bog'liqlik darajasi, yaqinligiga ko'ra obyekt turlicha baholanishi mumkin. Masalan, ayol tushunchasi subyekt tomonidan psixologik, emotsional, axloqiy tavsiflariga ko'ra baholanishida yuqoridagi holatlar o'z aksini topadi:

Bu xotin to'g'risida mulla Norqo'zi shunday fikrda: agar farishta ilgari o'tgan bo'lsa – shuning onasi, endi tug'lsa – shuning bolasi bo'ladi, agar hozir yer yuzida bo'lsa – shu xotinning o'zi. Shuncha keladi, haftalab, o'n kunlab turib qoladi, nainki shu choqqacha mulla Norqo'ziga tovushini eshittirmasa! Shariatni mahkam ushlagan xotin shaharda ikkita bo'lsa, biri – mulla Norqo'zining xotini, ikkinchisi – shu! Namoz o'qiydi, odatdagi ro'zadan tashqari ashir oyida ro'za tutadi, zavoddan chiqqan nonni, hozirgi kushxonalarda so'yilgan molning go'shtini yemaydi. (Abdulla Qahhor).

Parchada nutq obyekt – ayol ijobiy baholanmoqda. Baholash dinamik xarakterga ega bo'lib, bir gapda ifodalangan fikr – baho keyingi gaplarda borgan sari kuchaytirilib tasvirlangan. Keltirilgan baho shkalasida juda yaxshi, a'lo semasi aks etgan. Nutq obyektiga berilgan bunday baho aksincha bo'lishi ham mumkin:

– Bo, xudo, paranjini tashlab ko'chada yurishga yuzi chidagandan keyin uyati bormi! Qurib ketgurlar, biram sharmandaki... Tavba qildim. Badaningda naming borida besh-oltita erkakni ko'rmasang, umr bo'ladimi bu umr, deydi-ya! Tag'in ham zilzila bo'lib hammani yer yutmas ekan-da! Tavba qildim-yey... (A.Qahhor)

Mazkur holatda so'zlovchining ochiqdan ochiq salbiy munosabati, baholanuvchi obyekt – ayolga nisbatan negativ bahosi ifodalangan. Matndagi uyati bormi, sharmanda, yer yutmaydimi, tavba qildim-yey kabi so'z va iboralar salbiy baholashdan tashqari emotsional-ekspressivlikni ta'minlashga ham xizmat qilgan.

Aytish joizki, baholarning eng yorqin va ko'p qirrali ko'rinishlari, baholovchi sub'ekt his-tuyg'ulariga ko'ra ham ijobiy, ham salbiy tavsiflarni o'zida mujassam qilib, hayot konseptida namoyon bo'ladi:

Shu kunlarga yetishishni orzu qilgan, kurashgan, hatto umrining bir qismini Sibir o'rmonlariga tashlab kelgan Asadulla "ilon"larning qilmishini hisobga olmagan ekan. "Bahor keldi, vassalom, olam charog'on bo'lajak", deb ko'nglini shodlagan ekan. (T.Malik); Shu bois, u dunyoda... o'lsa bo'ladi! U dunyoda oyoq uzatib yotsa bo'ladi! Ko'z yumib yotsa bo'ladi! (Tog'ay Murod).

Yuqorida keltirilgan misollarda subyektning munosabati keng qamrovli ekanligi bilan ajralib turadi. Misollardagi orzu qilmoq, kurashmoq, hatto umrining bir qismini Sibir o'rmonlariga tashlab kelmoq, ilon, bahor, chorog'on, oyoq uzatib yotmoq, ko'z yumib yotmoq, o'lmoq kabi so'z va iboralar salbiy yoki ijobiy ma'no ifodalashiga ko'ra hayot konseptida baholovchi birliklar sifatida ishtirok etmoqda.

Quyida esi "oy" konseptining o'ziga xos xususiyatlari keltirilgan.

Oymomoyu oymomo,

Kosa to'la moy momo.

Balki, shakar solingan

Shiringina choy momo.

Oymomoyu oymomo,

Kulcha bo'ling, hoy momo.

Yaxshilarga kulchayu

Yomonlarga yoy momo.⁵²

Keltirilgan she'riy matnda "oy" konsepti haqida so'z yuritilmoqda. "oy" konsepti o'zbek tili sohiblarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi:

1) Yovuzlikdan panoh topish, ezgulik;

2) Yangilik, yangi hayot;

3) Rizq hamda farovonlik;

4) Diniy e'tiqod. (Islom dinida);

5) Go'zallik;

6) Tinchlik.

Bizning xalqimizda Oy bu shunchaki Yerning tabiiy yo'ldoshi hisoblanmaydi. Yuqoridagi she'r orqali esa oyning quyidagi ma'nolari yuzaga chiqqan. "Oy" konsepti o'zbek tilida neytral emas balki mutlaq ijobiylik sifatida qaraladi va xalqimizda oy bilan bo'g'liq barcha tushunchalar ham ijobiydir. Shuning uchun o'zbek tili vakillarining tafakkurida "oy yuzli", "oydayin go'zal yuzli" o'xshatishlari paydo bo'lgan. Shuningdek, "Oyni etak bilan yopib bo'lmas" kabi maqollar ham mavjud. Safarga otlangan kishiga ezgulik ulashish maqsadida "Oy borib, omon qayt" birligi ham qo'llaniladi. Shuning uchun oyga ijobiy baho konsepti sifatida qarashimiz mutlaqo to'g'ridir. Uning pragmatik xususiyati haqida gapiradigan bo'lsak, yuqorida keltirilgan she'riy matnda ham "oy" konsepti ezgulik vositasi sifatida qayd etilgan. Shuningdek oy tasvirida ijobiylik satrdan satrga kuchayib tasirchanlikni oshirgan. Hamda oyni kosa to'la moyga, shiringina choyga, kulcha, yoyga o'xshatish orqali tasviriylik oshirilgan. Bundan tashqari, "oy" konsepti lingvomadaniy ahamiyatga ham ega bo'lib, u rus madaniyatida ham go'zallikka qoyil qolish ma'nosida "litso kak luna" iborasi mavjudligini ta'kidlash

⁵² 15. Anvar Obidjon. Saylanma. Toshkent -2019. 161-bet

joiz. Lekin ruslar ongida “oy” qorong‘ilik, oxirat, hayot-momot tarzida tasavvurlar bor. Shu singari misollarni boshqa xalqlar madaniyatida ham uchratish mumkin. Masalan, Vetnam xalqi hayotidagi jamiki ezguliklarni oy orqali tasavvur etadilar.

Hamma baxtli shod – farovon non bilan,
To‘y tomosha yurt charog‘on non bilan.
Hamma do‘st, qadrdosh, qadrdon non bilan.
Non aziz, non bilan hayotdir inson,
Non ushog‘in ko‘zga surgin bolajon.
(Xalq og‘zaki ijodidan)

“Non” konseptining pragmatik xususiyati haqida gapiradigan bo‘lsak, bizning xalqimizda non faqatgina qorin to‘qlash vositasi hisoblanmaydi. Yuqoridagi matn orqali esa nonning quyidagi ma‘nolari yuzaga chiqqan. Non azaldan xalqimizda ijobiy narsa, muqaddas narsa sifatida qadrlanib kelingan. Xalqimiz nonni yaxshi ko‘radi. Qanday taom tanovvul qilmaylik, dasturxonimizda albatta non bo‘ladi. Mehmonga borsak ham, safarga chiqsak ham yonimizga non olvolamiz. Nonga ehtirom turmush tarzimizdan, ma‘naviyatimizdan chuqur joy olgan. Oila qurayotgan ikki yoshning hayoti baxtli, rizqi mo‘l bo‘lsin, degan niyatda non ushatiladi. Uzoq joyga ketayotganlarga non tishlatiladi. Bu uning rizqi uyida qolganligining ramzi sanaladi va u qaytib kelgunicha asrab qo‘yiladi.

–Hoy bola! Nonni bosyapsan!

–Bobo non emas, molni oxiriga solinadigan ushoq.

–Nodonliq qilma. Terib ol!

–Jo‘ralarimdi bari futbolda. Sizdi ishingiz men minan, qizdan ham battar qildingiz...

O‘spirin qo‘lidagi laganni yerga olib urdi. Idish ichidagi po‘chog‘u uvoq yer bilan bitta bo‘ldi. Sakrab yana bir tepdi, atrof bulandi.

Chol qahrlandi:

–Hoy telba, terib ol, ko‘r bo‘lasan!

–Ey, go‘rga! Ko‘zim oqib tushsin...

–Tavba de, nodon...

–Demayman! Demayman!! Demayman!!!

Qancha suvlar oqib ketdi, qancha bobo o‘tib ketdi. Bola er yigit bo‘lib, harbiydan keyin quruvchilik qildi. Tasodifda tepadan nimadir ko‘ziga tushgandek bo‘ldi. Birov chang dedi, birov temir qirindisi dedi, bormagan do‘xtiri, ko‘rsatmagan tabibi qolmadi. Bugun unday, ertan bunday, ko‘z kundan-kun qora tortaverdi... (Og‘zaki hikoyalardan)

Yuqoridagi matndan ham ko‘rinib turibdiki, xalqimiz nonni alohida e‘zozlaydi. Bobomeros an‘analarimizga ko‘ra, non teskari tishlanmaydi, uning ustiga boshqa narsalar qo‘yilmaydi. Nonning ustidan hatlash, uni isrof qilish katta gunoh hisoblanadi. Nonni bosma, ko‘r bo‘lasan degan naqlar ham bekorga paydo bo‘lmagan. Non Olloh tomonidan berilgan muqaddas rizq, ne‘mat hisoblanadi. Olloh bergan ne‘matini uvol qilish esa qattiq qoralangan. Xattoki insonlarga ham nonga nisbatan munosabatiga qarab ijobiy yoki salbiy baho berilgan. Yuqoridagi matnda ham bobo bekorga nabirasiga telba, nodon deb murojat qilmagan.

Xullas, umumiy qilib aytganda non bu shunchaki qorin to‘qlash vositasi emas. Shuningdek “non” konsepti neytral ham emas, balki ijobiy tushuncha hisoblanadi. “Non” konseptining yuqoridagi matn orqali yuzaga chiqqan barcha ma’nolari esa uning pragmatik ma’nosi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Anvar Obidjon. Saylanma. –T.: 2019
2. Hakimov M. O‘zbek pragmalingsistikasi asoslari. –T.:2013
3. Mamarajabova Z O‘zbek tilida sifatlarning konnotativ ma’nolari. – T.:2004
4. Nurmonov A. Ko‘makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi. –T.:1986
5. Qambarov G‘. O‘zbek tilida baho munosabati. Filol.f.n...diss.avto-ref. 2008
6. Safarov Sh. Pragmalingsvistika. 2008
7. Safarov Sh Kognitiv tilshunoslik. 2006

“QUYOSH QORAYMAS” ROMANIDA EPITETLAR

Onarboyeva X., SamDU magistranti

O‘zbekning “tolstoyi”, favqulodda iste’dod sohibi Oybek o‘zbek tilining boy imkoniyatlaridan maromiga yetkazib foydalana olgan buyuk so‘z san’atkori edi. O‘z davrida Alisher Navoiy tilimizning qudratini ochib berganidek, Oybek ham go‘zal va betakrorligini amalda isbotlab berdi. O‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida adibning ona tilidan foydalanish mahorati borasida bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lsa-da, Oybek asarlari til xususiyatlari haligacha to‘laqonli ochib berilmagan, nazarimizda. Obrazli qilib aytadigan bo‘lsak, adib ijodi dengiz ostida yashiringan durlarga o‘xshaydi. Har bir g‘avvos suv ostiga sho‘ng‘iganda quruq chiqmaydi, betakror dur-u javohirlar topaveradi. A.Sabriddinov, S.Boymirzayeva, Q.Samadov, Sh.Shoabdurahmonov va boshqa bir qator izlanuvchilar adib ijodiga bag‘ishlangan filologik tadqiqotlar olib bordilar.

Ushbu maqolamizda biz ham Oybekning oybekona o‘xshatishlari va individual epitetlardan foydalana olish mahoratini “Quyosh qoraymas” romani asosida ko‘rsatishni maqsad qildik. Asar tasviriy vositalarning o‘ziga xos tanlovi va obrazlilikning go‘zal namunasi sifatida g‘oyat ahamiyatlidir. Ushbu asarning yaralish tarixi haqida Z.Saidnosirova “Oybegim mening” kitobining “Bektemir izidan” qismida so‘z yuritib, adib jangchilar hayotidan maxsus asar yozish maqsadida frontga ketganligini aytadi. Ko‘rinadiki, asardagi tasvirlar oddiygina hayoliy urush tasviri emas, balki ko‘z bilan ko‘rib, guvoh bo‘lib, chuqur o‘ylangan mushohadalar to‘plamidir.

Romanda epitetlarning go‘zal namunalarini uchratishimiz mumkin. Ma’lumki epitet – sifatlash nutq jarayonida kishilarning, predmet yoki voqea-hodisaning ma’lum sifatini alohida bo‘rttirib ko‘rsatishga va badiiy yoki poetik aniqlovchi sifatida yozuvchi maqsadini ochib berishga xizmat qiladi. Oybek ijodi ham, xususan, “Quyosh qoraymas” romani shunchalar tasviriy vositalarga boyki, kitobxon ko‘z o‘ngida jang tasviri butun tavsilotlari bilan namoyon bo‘ladi.

Fikrimizni tasdiqlash maqsadida asardan ayrim epitet – badiiy aniqlovchilarni keltiramiz. Misollar:

“Samolyotlar **qora bo‘ronday** tepada gir aylanib **ajalkor qoida va tartib** bilan sho‘ng‘idilar (18)⁵³. “Yomg‘ir **yaknasoz** va **zeriktirgich** shuvillaydi” (8). Dushmanning siyraklashgan tanklari uzoqda – o‘z tarafiga **oshig‘ich** qochmoqda. Batalyon **oshg‘ich suratda** mustahkamlanishga kirishdi (54). Bu misollarda keltirilgan *ajalkor*, *yaknasoz*, *zeriktirgich*, *oshig‘ich* so‘zlari Oybek domlaning o‘ziga xos so‘z yasash va badiiy tafakkur mahsulidir. *Ajalkor* yasalmasining qoida va tartib so‘zlari bilan birikuvi yoki tez, ildam, shoshilib qochyapti ma‘nosini bildirib kelayotgan **oshig‘ich va oshg‘ich suratda** so‘zlari tasvirning originalligini va betakrorligini ta‘minlagan. Keyingi gapdagi yomg‘irning yog‘shi tasvirida ham oybekona uslubning guvohi bo‘lamiz. Bilamizki, yomg‘irning yog‘ishi badiiy asarlarda ko‘pincha ijobiy ma‘no otenkasiga ega bo‘ladi. Lekin bu tasvirda adib yomg‘irni yarim kechasida xaroba va hayot asari ko‘rinmaydigan, hatto itning ham akillashi eshitilmaydigan qishloqqa yetib kelgan askarlar ruh holiga ko‘ra *zeriktirgich* va *yaknasoz* deya tasvirilaydi. Bu kabi neologizmlarni asarda ko‘p uchratishimiz mumkin: **balodor yuk** (54), **iztirobbaxsh manzara** (72), **minabozlik, to‘pbozlik**.

Tabiat tasvirlarida ham ana shu uslub saqlanib qoladi. Ya‘ni yozuvchi tabiat manzaralariga oddiy yozuvchi ko‘zi bilan emas, balki dahshatli urush maydonlaridagi askarlarning ko‘zlari bilan qaraydi va ularning ruhiyatiga mos epitetlardan unumli foydalanadi. Masalan, “Kunduz kimganga hiyla vaqt bo‘lsa-da, **quyosh o‘z qizi – yerning iztirobli yuzini** ko‘rmoqqa cho‘chigandek, bulutlar qo‘ynidan chiqmagan edi” (49). “Keyin qoshiga qadar tushib, peshonasini siqqan og‘ir kaskani ko‘tardi, uyqusizlikdan qovjiragan ko‘zlari bilan atrofga qaradi – **tumanli, bulutli, xo‘mrangan sovuq kuz tongi...**” (36). **Sovuq tomchilar** uning yuziga, bo‘yniga tegib g‘ashini keltirdi. **Sovuq shamol** shinelining etaklarini uchirdi, badanini uvishtirdi. O‘rmon **sirli, hazin shovqinga** to‘la. **Barglarning qo‘shig‘idan ayriliq faryodi ingraydi** (57). Tutun va olovga chulg‘angan samoda yarimta oy, go‘yo **iztirobdan yuzi qiyshayganday, mungli** yiltirardi (32). Bu va boshqa tasvirlarda askar ruhiyati va tabiat manzarasining uyg‘unlashtirilganiga, badiiy tasvir vositalari jangchi ruhiyati obrazli ifodasi majmuyiga singdirib yuborilganiga guvoh bo‘lamiz.

Asar matnida Yana yer **fig‘on ko‘tarib titradi**, havoga **tuproqlar minorasi** yuksaldi (18). Lekin to‘zondan, duddan, guldurosdan, **chigirtkaday qalin uchgan o‘qlardan** boshi gangidi. G‘ayri ixtiyoriy ravishda, **chok chok bo‘lgan yerga** o‘zini tashladi (21). Front buzildi. U **dahshatli quyundan** yarim-yorti salomat qolgan **parokanda karvonni** tartibga soldi.(23) “Odamlar **jon qafaslari bo‘lgan uylaridan ajdarning og‘zidan qochgan kabi jon hovuchlab** yugurardilar”(33) Tor uyni to‘ldirgan **ahil uyqu og‘ushidan** hammalari bir zumda, go‘yo **to‘shakni olov qamraganday**, sakrab turdilar (32). Bu – kichkina, toza, serdaraxt,

⁵³ Oybek. Asarlar, o‘n tomlik, oltinchi tom. – T.: G‘ofur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1971, 18-bet.

shiringina manzil edi. Shaharchaning gavdasini **urush tirnog'i** tirnagan ham emas.(27) **Shahar olov girdobida – yong'in uning suyaklarini kemirib,** to'ymagan kabi, **ko'kni ham qamramoqchiday hamla qiladi** (33) kabi jummalarni o'qish jarayonida ijodkorning tasvir mahoratiga tan bermay ilojimiz yo'q. Asarni o'qish jarayonida Oybek ijodiy fantaziyasining go'zal namunalariga duch kelaveramiz. Masalan, **“ofatning oyoqlari”, “mehnatda qayrilgan kuch”** (33), **“ko'mirlangan yog'och”, “jing'irtob similar”, “yong'in quturib o'z o'ljasini katta ishtaha bilan yutmoqda”** (34), **“odam dengizi quturib oqadi”, “zolim, beomon ishtaha” “temir changal” “olov devori, qon seli”** (50).

Bu metafarik epitelar va o'xshatishlar yozuvchining individual ijodiga xos bo'lib, bunda tasvirni aniq va batafsil ifodalashning oybekona uslubi ko'zga tashlanadi. Oybekona uslub haqida so'z borar ekan, har bir detalning, voqea-hodisaning ipidan ignasigacha erinmasdan bayon qilish, tasvir va ifodaning kengligi, o'quvchi ko'z o'ngida har bir tasvir bor bo'y basti bilan namoyon bo'lishini aytib o'tishimiz kerak. Bunday uslub jang, tabiat, kishilar, ma'lum bir yer tasvirlari kabilarda ko'zga tashlanadi. Birgina kishilar tasviridagi batafsillikka va metaforik epitelarga e'tiborimizni qaratsak: *“Asqar polvon uzunchoq yuzli, qarchig'ay burunli. Bektemirdan ikki yosh katta, bo'yi undan ko'ra hiyla uzun, lekin gavdasi sal hipcharoq ko'rinar edi. Qari polvonlar unga yaxshilab razm solib, shunday xulosa chiqargandilar: “go'shti pay, ya'ni nuqul kuch beradigan ham to qariguncha to'zmaydigan go'sht, ammo hali tobiga kelinqiramagan”* (11). Yoki Ali tajang tasviri: *U sariq tukli. Olqindiday chuvak yuzli, kichik gavgdali, ko'rimsiz edi. Arzimagan narsaga ichi juda tez pishib ketar, dilgir, xunob bo'lar va shunday paytlarda u ingichka bo'ynini jo'jaxo'rozday cho'zib so'kinar, qizg'ish mo'ylovi asabiy titrab ketardi.* Bu kabi tasvirlarni o'qir ekanmiz qahramonlar ko'z o'ngizimizda ro'y-rost gavgdalanadi, ularning jonli kartinkasini ko'rib turgandek bo'lamiz.

Oybek badiiy olamning nafosat olami ekanligini va bu olam orqali tilimizning nafis imkoniyatlarini amalda isbotlab bera olgan buyuk yozuvchi edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Said Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim. –T.: Sharq, 1994.
2. Saidnosirova Z. Oybegim mening. –T.: Sharq, 1999.
3. Karimov S. Oybek sehgarg san'atkor. SamDU nashri.
4. Karimov S. Oybekning til mahorati haqida ba'zi fikrlar. SamDU nashri.
5. Karimov S. Oybek romanlarining tili haqida mulohazalar. Ilmiy maqolalar to'plami, Samarqand, 1996.
6. Oybek. Asarlar, o'n to'mlik, oltinchi tom. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1971

“BOSH” KOMPONENTLI IBORALARNING STRUKTUR-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Mamarajabova O., SamDU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqola frazeologiya sohasiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda asosan o‘zbek tilidagi bosh komponentli frazeologizmlar struktur-semantik jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *“bosh” komponentli ibora, iboralar tarkibi, birikmali iboralar, gap shaklidagi iboralar.*

Ibora - tilimizning lug‘at tarkibini tashkil etuvchi birliklardan biridir. Ular ikki va undan ortiq so‘zning ko‘chgan ma‘nolari asosida tarkib topgan lug‘aviy birlik bo‘lib, xuddi so‘z kabi lug‘aviy ma‘noni anglatadi. Masalan, *boshini ikki qilmoq* iborasi “uylantirmoq” ma‘nosini, *boshi ochiq* iborasi esa “uylanmagan, turmush qurmagan” ma‘nosini, *boshi ko‘kka yetmoq* iborasi esa “xursand” ma‘nosini bildiradi. Xuddi so‘z kabi yaxlit bir ma‘noni anglatadigan bunday til birligi frazeologik birlik yoki frazeologizm deyiladi. Ibora - frazema frazeologik birlik sifatida tilshunoslikning frazeologiya bo‘limida o‘rganiladi. Ibora tuzilishiga ko‘ra, ya‘ni birdan ortiq so‘zdan tashkil topishi bilan so‘z birikmasi yoki gapga o‘xshab ketsa ham, nutq birligi sanalgan bunday birliklardan tamoman farq qiladi va lug‘aviy birlik sifatida ko‘p jihatdan so‘zlarga yaqin turadi. So‘zlarga xos bo‘lgan juda ko‘p xususiyatlar iboralarga ham xosdir. Iboralar so‘z birikmasi yoki gaplar kabi har gal nutqning o‘zidagina yuzaga kelmaydi, balki ular, xuddi so‘zlar kabi tilda tayyor holda bo‘ladi. Shuning uchun iboralarni turg‘un birikmalar hisoblaymiz. Chunki ibora tarkibidagi so‘zlarni ajratib bo‘lmaydi. Iboralar gapda bitta so‘roqqa javob bo‘lib, bitta bo‘lak vazifasida keladi. Demak, iboralar nutq hodisasi emas, balki til hodisasi hisoblanadi: *boshini olib ketmoq, boshiga ko‘tarmoq, bosh ustiga, biror ishning boshini ushlamoq, boshga qo‘ymoq, boshga ko‘tarmoq, boshga qo‘ndirmoq, boshi bog‘liq, boshi buzuq, boshiga yetmoq, boshiga suv quymoq, boshiga urmoq, boshiga chiqib olmoq, boshiga o‘tqizib qo‘ymoq, boshida yong‘oq chaqmoq, boshida kaltak sinmoq, boshidan zar quymoq, boshidan qolmoq, boshi yostiqa tegmoq, boshi ketmoq, boshi ko‘kka yetmoq* kabilar tilda tayyor holdagi birliklardir.

Ma‘lumki, o‘zbek tilshunosligida frazeologiyani o‘rganilishida Sh.Rahmatullayev, Y.D.Pinxasov, Sh.Shorahmedov, Sh.Maqsudov va boshqa tilshunos olimlar beqiyos o‘rin tutadi. Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining frazeologik izohli lug‘ati” ham o‘zbek tilidagi frazeologizmlarni o‘rganishimiz uchun katta manba hisoblanadi. Bu lug‘atda o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan mingdan ortiq iboralar keltirib, ularning semanti, grammatik izohlari ham berilib o‘tilgan. O‘zbek frazeologiyasining bundan keyingi rivojida B.Yo‘ldoshev hamda A.Mamatovlarning ham xizmatlari katta bo‘ldi. B.Yo‘ldoshev o‘z faoliyati davomida iboralarning konnotativ ma‘nolarini, badiiy tasvir vositasi sifatida imkoniyatini yoritib berdi.

Tilimizda inson tana a‘zolari bilan bog‘liq bir qancha somatik iboralar mavjud. Somatik iboralarning ilk tadqiqotchilaridan biri F.Vakk hisoblanib, bunday iboralarda har bir xalqning ko‘p asrlik tajribasi, turmush tarzi, ma‘naviyati

aks etgan bo‘ladi. Tilshunos olim X.Hamidov ham somatik iboralar haqida shunday fikr bildirgan: “Inson hayoti bilan bog‘liq frazeologizmlarni shakllantirgan asoslardan birinchisi insonning tana a‘zolari nomlari (somatizmlar)dir. Bunday iboralar somantizmlar vositasida yuzaga kelgan bo‘lib, turg‘unlashgan holda insonning idroki, tafakkuri, e‘tiqodi, his-tuyg‘ulari, jamiyat bilan muomala munosabati, xulq-atvori, tashqi ko‘rinishini ifodalaydi. Ular ma‘no jihatdan emas, balki, tuzilishi, obrazlilik bilan ham bir-biriga mos va yogona ichki shakl asosida yuzaga kelgan”[2]. Iboralarlar insonga har doim ko‘rinib turadigan tashqi a‘zolarining nomlari natijasida yuzaga keladi. Bosh esa odamning muhim tana a‘zolaridan biri bo‘lib, hayotning ramzi hisoblanadi. Bosh haqida frazeologizmlar esa insonning aqliy qobiliyatining yaxshi yoki yomonligiga baho beradi.

Bosh so‘zi umumturkiy so‘z. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da bu leksemaga (O‘TIL) quyidagicha ta’rif berilgan [5]: “Tananing bo‘yindan yuqori, oldingi qismi, kalla”. Shuningdek, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “bosh” so‘zi bilan bog‘liq bir nechta somatik iboralar keltirilgan: *boshga tushmoq, boshida bor, bosh og‘ritmoq, boshiga yog‘ilmoq, boshdan kechirmoq, boshiga kelmoq, bir yostiqa bosh qo‘ymoq, bir yoqadan bosh chiqarmoq, boshi toshdan bo‘lmoq, boshini aylantirmoq, boshini bog‘lamoq, boshini bukmoq, boshini yemoq, boshiga yetmoq, boshini ikkita qilmoq, boshini silamoq, boshini tiqmoq, boshini xam qilmoq, boshini qovushtirmoq, boshi ochiq, boshi chiqmaslik, boshi qorong‘u, bosh qotirmoq, bosh ko‘tarib yurmoq, bosh ko‘tarmoq, bosh olib ketmoq, boshi oqqan tomonga ketmoq, bosh egmoq, bosh qashimoq, bosh qo‘shmoq, bosh urmoq* kabi iboralar shular jumlasidandir.

“O‘zbek tili izohli lug‘ati”da qatnashgan “bosh” komponentli iboralarning ikki yoki undan ortiq leksemalardan iborat bo‘ladi. Bunday iboralarning ba’zilarida grammatik o‘zgarishlar ro‘y beradi. Masalan, *boshiga chiqib olmoq, boshi toshdan bo‘lmoq, boshi ko‘kka yetmoq, boshini aylantirmoq, boshida kaltak sinmoq* kabi iboralarni nutqda qo‘llayotganda grammatik o‘zgarish ro‘y berishi mumkin: *boshingga chiqib oldi, boshing toshdan bo‘lsin, boshimiz ko‘kka yetdi, boshingni aylantirdi, boshimizda kaltak sindi* kabi.

“Bosh” komponentli iboralarda hozirgi o‘zbek tilidagi sintaktik bog‘lanishlardan asosan boshqaruv hamda bitishuv munosabatlari ko‘proq uchraydi. Masalan, *boshi bog‘liq, boshi buzuq, boshi ochiq* iboralari bitishuv usulida bog‘langan bo‘lsa, *boshiga tushmoq, boshida bor, boshiga yog‘ilmoq, boshga qo‘ymoq, boshga ko‘tarmoq, boshga yetmoq, boshini tiqmoq, boshini aylantirmoq, boshini yemoq* kabi iboralar boshqaruv munosabatida bog‘langan hisoblanadi.

“Bosh” komponentli iboralarning “O‘zbek tili izohli lug‘ati” (O‘ITL) da tuzilishi jihatidan quyidagi iboralar uchraydi:

1) So‘z birikmasi shaklidagi iboralar: *boshga tushmoq, boshida bor, boshiga yog‘ilmoq, boshdan kechirmoq, boshga qo‘ymoq, boshga ko‘tarmoq, boshga qo‘ndirmoq, boshiga yetmoq, boshiga urmoq, boshiga chiqib olmoq,*

boshidan zar quymoq, boshini aylantirmoq, boshini bukmoq, boshini silamoq, boshini ikkita qilmoq, boshini tiqmoq, boshini xam qilmoq;

2) Sodda gap shaklidagi iboralar: boshi toshga tegmoq, boshi toshdan bo'lmoq, boshi bog'liq, boshi ochiq, boshi buzuq, boshi qorong'u kabilar.

O'zbek tili izohli lug'atidagi "bosh" komponentli iboralarning ko'p qismi so'z birikmasi qurilishiga teng. Bunday iboralarning bir qismi esa sintaktik qurilish jihatidan gapga teng bo'lib, bunday iboralar tarkibida ega mavjud bo'ladi: *boshi bog'liq, boshi toshdan bo'lmoq, boshi ochiq* kabi.

"O'zbek tili izohli lug'ati"da mavjud (O'ITL) "bosh" komponentli somatik iboralarning tarkibi, sintaktik qurilishi aniqlanganda quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Tilimizda faol qo'llanuvchi "bosh" komponentli somatik iboralarning aksariyati grammatik jihatdan so'z birikmasi qurilishida ekan;

2. So'zlashuv va badiiy nutqda kam bo'lsa-da "bosh" komponentli gap qurilishidagi iboralar ham uchraydi;

3. "O'zbek tili izohli lug'ati"da keltirilgan "bosh" komponentli iboralar ning asosan bitishuv hamda boshqaruv munosabatlari orqali sintaktik bog'langan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rahmatullayev Sh O'zbek tilining frazeologik lug'ati. –T.: Qomuslar yosh tahririyati. –T.: 1992.

2. Hamidov X Turk frazeologiyasi masalalari. –Toshkent: Bayoz, 2019.

3. Pinxasov U Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikologiyasi. –T.: "Fan", 1968.

4. Rahmatullayev Sh Nutqimiz ko'rki. –T.: "Fan", 1970.

5. O'zbek tilining izohli lug'ati. I tom. –Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2021.

6. Mamatov A.E. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari. Fil.fan.diss. avtoref. –Toshkent, 1999.

7. Rashidova U «Qo'l» komponentli frazeologizmlarning shakllanishi va paradigmatic xususiyati. Nutq madaniyati va o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. – AnDU, 2016.

8. Yo'ldoshev B., Rashidova U. Navoiy asarlarida "bosh" komponentli frazeologizmlarning qo'llanilish xususiyatlari haqida. Til taraqqiyotining leksik va grammatik muammolari. Respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Samarqand 2011.

POETONIMLARNING O'ZBEK TILSHUNOSLIGI MANBALARIDAGI TALQINI

O.A.Ubaydullayeva, QarDU magistranti

Annotatsiya. Ushbu tezisda poetonimlarning ingliz va o'zbek tilshunosligi ilmiy manbalarida o'rganilishi va lug'atlarda talqin etilishi tahlil ostiga olingan. Shuningdek, poetonimlarning tildagi vazifalari va ularning bajarilish qonuniyatlari ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: *onomastika, poetonim, allyuziv nom, metaforik obrazlilik.*

Tildagi mavjud nomshunoslik tizimlarini aniqlash va o'rganishni maqsad qilib qo'yadigan soha *onomastika*dir. Lug'aviy izohlanishiga ko'ra, onomastika

– yunoncha *onomastike* – soʻzidan olingan boʻlib, “*nom qoʻyish sanʼati*” degan maʼnoni bildiradi. Hozirgi vaqtda bu termin ikki maʼnoda qoʻllaniladi:

1. Maʼlum bir til, xalq tarkibida qoʻllangan barcha atoqli otlarning yigʻindisi. 2. Atoqli otlar, ularning shakllanishi va oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganuvchi tilshunoslik sohasi [1,60] kabi.

Tildagi atoqli nomlarning xilma-xil xususiyatlari juda qadimgi davrlardan buyon turli soha olimlarining diqqatini oʻziga jalb etgan. Qadimgi yunon olimlari Aristotel, Demokrit, Geraklit atoqli otlarning xususiyatlari haqida maʼlumotlar berishgan. Hattoki eramizgacha I asrda yashagan Yuliy Polluks “Onomastik” nomli izohli lugʻat ham yaratgan. Xususan, Aristotel “Poetika” asarida otga nutq boʻlaklaridan biri deb taʼrif beradi: “*Ot murakkab, maʼno anglatuvchi, zamonni bildirmaydigan, qismlari oʻz-oʻzidan maʼno anglatmaydigan soʻzdir*” [2,41].

Atoqli nomlarning lisoniy xususiyatlarini oʻrganilish darajasiga qarab onomastika *adabiy va dialektal onomastika, odatdagi (amaliy) va poetik onomastika, zamonaviy va tarixiy onomastika, nazariy va amaliy onomastika* kabi turlarga boʻlinadi. Ushbu maqolada *poetik onomastika*ning tadqiqot obyekti *poetonimlar* haqida gap ketadi. Oʻzbek tilshunosligidagi onomastik manbalarda *poetonim* “atoqli ot tiplaridan biri *ideonim*ning kichik guruhi sifatida” [3,33]; *poetik nom* “badiiy asarlar, ayniqsa, sheʼriyat tilida atash, nomlash vazifasidan tashqari badiiy-uslubiy vazifada ham qoʻllangan atoqli ot” [4,66] kabi maʼnolarda izohlangan. Shuningdek, oʻzbek tilshunosligida dastlab D.Xudoyberganova, D.Andaniyozova-lar tomonidan “Oʻzbek tili poetonimlarining izohli lugʻati” tuzildi. Unda “poetonimlar sheʼriy asarda *allyuziv nom, onomastik metafora* vazifasida, biror xususiyatning *etalon* sifatida kelishi, sheʼriy asarlarda qoʻllangan poetonimlar *nido, talmeh, tashbeh, tajnis, takrir, mubolagʻa, ittifoq, iyhom, istiora* kabi badiiy sanʼatlar; *apostrofa, xushohanglik, alliteratsiya* kabi uslubiy vositalarni yuzaga keltirishda muhim lingvopoetik vosita maqomida kelishi” [5,5], nasriy asarlarda “soʻzlovchi” nom asar qahramonlarining ichki qiyofasiga biror jihatdan ishora qilib, badiiy timsolni toʻlaqonli tasvirlash, asrga ramziylik, kinoyaviylik, kulgili kayfiyat baxsh etish, janrga xos uslubni shakllantirish kabi maqsadlarga xizmat qilishi keltirib oʻtilgan [6,95]. Alohida bir ijodkor asarlaridagi poetonimlar asosida F.Rajabov tomonidan “Bobur asarlari poetonimlarining qisqacha izohli lugʻati” tuzildi. Ushbu lugʻatlar asosida poetonimlarning quyidagi vazifalarni bajarishi aniqlandi: *allyuzivlik, intertekstuallik, appelyativlik, etalonlik, ekspressivlik, ramziylik, nominativlik, assotsiativlik, metaforik obrazlilik, assotsiativ obrazlilik, onomastik metafora, intensiv nom, soʻzlovchi nom, lingvopoetik vosita* kabi.

Shu bilan birga boshqa manbalarda: *nominativ, stilistik (poetik), estetik, intertekst, matn hosil qiluvchi, perspektiv (nuqtayi nazar), lokalizatsiya, sotsiologik, allyuziv, mifologik* kabi funksiyalarni poetonimlarning eng xarakterli sifati ekanligi ajratib koʻrsatilgani maʼlum boʻlgan.

Yuqoridagilardan maʼlum boʻladiki, poetonimlar poetik onomastikaga xos terminlardan biridir. U til va adabiyot integratsiyasi mahsuli sifatida yuzaga

chiqishi tufayli lingvopoetik hodisa sifatida qaralib, onomastika sohasiga tegishli hisoblanadi. Shuning uchun poetonimlarni lingvo+poetika birligiga asoslangan tamoyillar asosida o'rganishga to'g'ri keladi. Chunki poetonimlar ham boshqa onomastik birliklar qatori lingvopoetik jihatdan muayyan vazifalarni bajarishga xoslangandir.

Agar poetonimlar lingvopoetik tamoyillar asosida tahlil va tadqiq qilinsa, ular badiiy matnda: birinchidan, badiiy-estetik ta'sirchanlikni yuzaga keltirish; ikkinchidan, salbiy yoki ijobiy ma'noni yuzaga chiqarish; uchinchidan, allyuziv nom sifatida matnni shakllantirish hamda intertekstuallikni ta'minlash; to'rtinchidan, satirik ifodani yaratish; beshinchidan, inson ruhiy holati yoki vaziyatini, umuman, ifodalanayotgan voqelikni baholash, unga ekspressiv, emotsional hamda intensiv munosabatni ifodalash; oltinchidan, ijodkor uslubini belgilash; yettinchidan, asar mohiyatini anglash va anglatish maqsadida ritorik murojaat bilan chiqish maqsadlarida qo'llanishi ayonlashadi.

Nomlarning badiiy adabiyotdagi qo'llanilishi ma'lum bir ijodkorning turli badiiy g'oya va maqsadlarini ifodalashga xizmat qiladi. "O'zbek badiiy adabiyotida qo'llangan nomlar butun bir silsilani tashkil etadi. Ularning shakllanish tarixi, lingvopoetik xususiyatlari, o'zbek lingvomadaniyatida tutgan o'rni kabi masalalar tilshunosligimizda maxsus tadqiqotni taqozo etuvchi dolzarb masalalardan biridir". Dastlab poetonim (qadimgi yunoncha ποιητικη- «poetik san'at» va δνομα - «ism») - adabiy asarda qo'llaniladigan har qanday nom sifatida talqin qilingan. Ammo bugungi kunda poetonimlar badiiy matn bilan bog'liq hodisalar sifatida, odatda, ijodkor badiiy maqsadiga muvofiq qo'llanadigan va bunda turli ekspressiv, intensiv xususiyatlarini namoyon etadigan nom sifatida talqin qilinmoqda. "Bundan anglashiladiki, *badiiy matndagi har qanday nom emas, balki badiiy asar janri va yo'nalishiga ko'ra ijodkor badiiy niyatini yoritishga xizmat qilgan, uslubiy vosita yoki badiiy-tasviriy vositalarni yuzaga keltirgan nomlar poetonim* termini ostida o'rganish maqsadga muvofiq. Shuningdek, poetonimlar janr va badiiy asar yo'nalishiga ko'ra *an'anaviy, tarixiy, tarixiy-zamonaviy, to'qima* bo'lishi mumkin".

Qisqa qilib aytganda, poetonimlar leksik-semantik va estetik-stilistik jihatdan alohida xususiyatlarga ega. Ijodkorlar ular orqali o'zlarining tabiat olamiga munosabatini ham ifodalaydilar. Bu esa ma'lum bir ijodkor yoki ijodkorlarning asarlarida keltirilgan poetonimlarning badiiy matndagi vazifalari hamda semantik-stilistik xususiyatlarini tadqiq qilishni taqozo etadi.

O'TKIR HOSHIMOVNING SO'Z QO'LLASH MAHORATI

Maxammadiyeva N., SamDU talabasi

Badiiy adabiyotda obraz yaratuvchi asosiy va yagona vosita so'zdir. Lekin badiiy adabiyotdagi so'z oddiy so'z emas, balki insondagi muayyan his-tuyg'uni, holat va harakatni, o'y va kechinmani o'zgalar qalbiga, shuuriga ta'sir etadigan darajada ifodalaydigan so'zdir⁵⁴. Iste'dodli yozuvchi O'tkir Hoshimovning asarlarida ham so'z ana shunday qudratli kuchga ega. Yozuvchi xoh tabiat

⁵⁴ B.Sarimsoqov. Badiiylik asoslari va mezonlari. –Toshkent, 2004. B.5.

tasvirini, xoh obrazlarning badiiy qiyofasini yaratsin, barida soʻzlardan oʻta mohirlik bilan foydalanadi.

Ijodkor oʻz asarlarida tabiat tasvirini asar qahramonlarining ruhiy holatini, kayfiyatini ifodalash uchun xizmat qildiradi. “Urushning soʻnggi qurboni” asaridan olingan quyidagi parchaga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, yozuvchi nafaqat leksik birliklardan, balki yordamchi soʻzlardan ham oʻrinli foydalanganligining guvohi boʻlamiz. Parchada qoʻllangan ayiruv bogʻlovchisi goh...goh tabiat hodisasi sanalgan chaqmoq osmonning turli oʻrinlarida roʻy berayotganini ifodalab bergan: *Hamon shamol oʻkirar, osmonning goh u, goh bu burchida chaqmoq yaraqlab, yongʻoq shoxlari shubhali gʻiyqillar, ammo endi bular uni qoʻrqitolmas edi*⁵⁵. Shamolning oʻkirishi, osmonning turli burchida chaqmoqning yaraqlashi, yongʻoq shoxlarining shubhali gʻiyqillashi kitobxonni asarning davomida roʻy berishi lozim boʻlgan mudhish fojiadan ogoh etadi.

Oʻtkir Hoshimov badiiy qiyofa yaratishga ham oʻzgacha yondashadi. “Urushning soʻnggi qurboni” asarida ona obrazini oʻzgacha talqinda kitobxon hukmiga havola qiladi. Ona tasviri berilgan oʻrinlarda yozuvchi “uniqqan”, “unsiz”, “sharpaday”, “enkayib” kabi soʻzlarni shunday mohirona qoʻllaydiki, natijada koʻz oʻngimizda taqdirning turli boʻronlariga dosh berolgan Umri xola obrazi gavdalanadi. Masalan: *“Rangi uniqqan chit koʻylak ustidan nimcha kiyib olgan Umri xola sharpaday unsiz yurib keldi-da, yapaloq “musulmon” gʻishtdan yasalgan zinadan ayvonga koʻtarildi”, “Keyin zinalardan enkayib tushdi-yu, sharpaday unsiz yurgancha, hovli etagiga qarab ketdi”*.

Asardagi onaning tashqi portreti “tomirlari boʻrtib chiqqan qoʻllari”, “barmoqlari tars-tars yorilib ketgan” kabi oʻrinlarda yanada mukammallashadi.

Oʻtkir Hoshimov asar qahramonlarining ruhiyatini ifodalashda nafaqat tabiat tasviridan, balki interyerdan ham oʻrinli foydalanadi. Bizga maʼlumki, “uy, oʻtov, xona singari yopiq joylar interyerdur. Badiiy asarlarda ana shunday yopiq makonlarning koʻrinishi, undagi narsalarning turishi, joylashishi ham tasvirlanadi”⁵⁶. “Urushning soʻnggi qurboni” asarining quyidagi oʻrinlariga eʼtibor qaratadigan boʻlsak: *Shoikrom ayvon toʻridagi sandal chetida xomush oʻtirardi. Allaqachon bahor kelib kunlar isib ketganiga qaramay, hamon sandal olib tashlanmagani, ammo bu toʻgʻrida hech kim oʻylab koʻrmaganini u endi payqaganday gʻashi keldi. Boʻz koʻrpa ustidan yopilgan, shinni dogʻi tekkan quroq dasturxon ham, hozirgina goʻjadan boʻshagan sopol tovoq, bandi kuygan yogʻoch qoshiq ham uning koʻziga xunuk koʻrinib ketdi. Ammo beparvolik bilan qoʻl siltadi-yu, doʻppisini sandal ustiga tashlab yonboshladi*⁵⁷. Yozuvchi Shoikromning xomushligini, uning tushkun kayfiyatini interyer orqali yaqqol ifodalab beradi. Asarning quyidagi oʻrnida qoʻllangan interyer orqali esa Shoikromning ayoliga boʻlgan munosabatini payqab olish mumkin: *Shoikrom uyqu elita boshlagan koʻzlari bilan oʻsha tomonga bir qarab qoʻydi-yu, ter hidi anqib*

⁵⁵ Manba <https://tafakkur.net/urushning-songgi-qurboni/otkir-hoshimov.uz>

⁵⁶ Ulugʻov A. adabiyotshunoslik nazariyasi. T., 2017. – 70 b.

⁵⁷ Oʻsha manba.

turgan lo‘labolishga boshini tashladi. Shu ondayoq yana o‘sha tovoqqa, bandi kuygan qoshiqqa ko‘zi tushib, tag‘in g‘ashlandi. «Ziqna bo‘lmay o‘l! - deb o‘yladi xotinini so‘kib. - Azaldan qurumsoq edi, zamon og‘irlashgandan buyon battar bo‘ldi». Ter hidi anqib turgan lo‘laboshi, go‘jadan bo‘shagan sopol tovoq, bandi kuygan yog‘och qoshiq o‘quvchiga bir tomondan zamonning ne chog‘li og‘ir ekanligidan dalolat bersa, bir tomondan esa Xadichaning ziqnaligiga ishora qiladi.

Umuman olganda, O‘tkir Hoshimov so‘z mas‘uliyatini his qila olgan ulkan yozuvchilarimizdan biri edi. Shu boisdan ham uning asarlari keksa-yu yosh ko‘ngliga beso‘roq kirib kelaveradi va kitob javonlarini zabt etaveradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. –Toshkent, 2004. B.5.
2. Manba <https://tafakkur.net/urushning-songgi-qurboni/otkir-hoshimov.uz>
3. Ulug‘ov A. adabiyotshunoslik nazariyasi. T., 2017. – 70 b.

SHE’RIY MATNLARDA ALLITERATSIYANING STILISTIK VAZIFASI

Sharopova S., SamDU talabasi

Takror o‘zbek tilining badiiy uslubida eng faol qo‘llaniladigan stilistik usullardan biridir. Ammo uning boshqa funksional uslublarda foydalanilishini ham inkor etib bo‘lmaydi. Chunki har bir uslubda ma‘noni ta‘kidlab, alohida ajratib, ba‘zan bo‘rttirib ko‘rsatishga, ma‘lum o‘rinlarda diqqatni jalb qilishga ehtiyoj bor. Bu ehtiyojni qondirish uchun ko‘pchilik tomonidan oson qabul qilinadigan, fikr yuritilayotgan sohada yoki kundalik turmushda faol ishlatiladigan til birliklari takroriy qo‘llaniladi.

Badiiy uslubda esa takrorning vazifasi, qo‘llanish doirasi jiddiy ravishda kengayib boradi. Chunki badiiy uslubda takrorning vazifasi faqatgina ma‘lum narsa-hodisani yoki holatni ajratib, ta‘kidlab ko‘rsatish bilangina chegaralanmaydi. Badiiy asarda, barcha uslubiy vositalarda bo‘lgani kabi, takrorning zimmasiga ham til birliklariga emotsional bo‘yoq, alohida ohang, joziba berish vazifasi yuklanadi. Agar imkoniyat bo‘lsa, shu vazifalarni amalga oshirish bilan bir qatorda muallifning yoki asar qahramonining voqelikka subyektiv munosabatini ham bera olishi kerak.

Badiiy nutqning ohangdorligini va ta‘sirchanligini ta‘minlashda alliteratsiyaning o‘rni beqiyosdir. She’riy nutqda misralar, undagi so‘zlar hamda bo‘g‘inlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qo‘llanishiga alliteratsiya deyiladi.⁵⁸ Tovushlar zamiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan Sharq she’riyatida keng qo‘llanilib kelingan. Ko‘hna badiiyatshunoslik (ilmi bade’)da alliteratsiya “tavzi’ san’ati” deb yuritilgan. Alliteratsiya jumlada u yoki bu tovushni turli maqsadlarda o‘rinli qilib takrorlash san’atidir. Alliteratsiya ma‘lum fonetik sharoit bilan bog‘lagan holda (masalan tovush qaytarilish o‘rni

⁵⁸ Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан. 2006. 20-б.

bilan) bir soʻz ichidagi boʻgʻinlararo, shuningdek, jumladagi ikki va undan ortiq soʻzlar orasida boʻlishi mumkin.

Alliteratsiya sanʼati his-hayajon ifodalashga shoir uchun shunday qoʻl keladiki, baʼzan butunlay bir bayt shu usul bilan yaratiladi. Sheʼriyatimizda hatto boshdan-oyoq alliteratsiya usuli bilan yaratilgan hamda muvaffaqiyatli chiqqan namunalar ham bor:

*Soya solmish sabrimga Sogʻinch,
Saratonda sensiz soʻqotdim.
Sohillarda sargʻaydi sevinch,
Sirlarimni soʻzlarga sotdim.
Soching silab sabolar sarxush,
Sezmaysanmi, sezdirmaysanmi?
Savol sonsiz, sitamlar serpusht,
Sevmaysanmi, sevdirmaysanmi?.. (B.Fazliddin)*

Shoir Usmon Azim ijodida ham alliteratsiya sanʼati qoʻllanilganini bir necha oʻrinlarda koʻramiz. Hatto bu usul shoir his-hayajonini ifodalashda muhim omil boʻlib xizmat qiladi.

*Seni sogʻinaman – sogʻingan gʻarib,
Seni sogʻinaman, har kuni qarib. (Fonus, 48)
Toʻldi yurak...
Toʻldi yurak –
Toʻlmoqdan soʻng
Toʻkilmoq bor.
Toʻkil, yurak,
Toʻkil, yurak!..
Toʻkilmogʻing
Sening sozdir. (Yurak, 240)*

Bizga maʼlumki, alliteratsiya ahamiyatli soʻzni ajratib, boʻrttirib koʻrsatadi, unga eʼtiborni tortadi. Uni alohida oʻziga xos qilib talaffuz qilishga undaydi. Alliteratsiyaning bu xususiyatidan shoir Usmon Azim ham unumli (mohirona) foydalana olgan.

*Sogʻinganim, suyganim manim,
Baxtli boʻlish mumkin emasmi? (Yurak, 56)
Nonimga-yu oshimga,
Bittagina boshimga,
Tuproqʻimga, toshimga,
Titragan loshimga,
Sigʻmay gʻamgin nisbatga
Qor yogʻadi, qismatga –
Eng yashirin yoshimga. (Yurak, 65)*

Shoir oʻz misralari musiqiyiligini oshirish maqsadida ohangdoshlikni gorizantal va vertikal yoʻnalishdagi chiziqlarda ham yaratadi. Bu oʻz-oʻzidan alliteratsiyaga murojaat qilishga olib keladi.

Nimani dunyoga etganding isbot?–

Bunyodlik, barbodlik – bori yo ‘qoldi. (Yurak,138)

Seni sog‘inaman – sog‘ingan g‘arib,

Seni sog‘inaman, har kuni qarib. (Fonus, 48)

Yo ‘llarin yo ‘qotdi

Zaminu zamon (Fonus, 33)

Tun erimas. Tun toshdir

Faqat jon bo‘lar ado (Fonus, 15)

Qarasam, qalbmida bo‘shliqlar bisyor!

Yorug‘ yulduzlarning kullari ezg‘in. (Yurak, 253)

Ma‘lumki, she‘riy nutqni sochma nutqdan asosan, vazn va qofiya ajratadi. Odatdagi qofiya misralararo bo‘ladi. Uning chizig‘i *vertikal* yo‘nalish bo‘ylab o‘tadi.

U payt kitob o‘qir edi qish –

Hayajondan titrab tovushi.

Qish – zindondan chiqqan Alpomish,

Qish – Barchinning siniq nolishi (Yurak,)

Hamma sabr hukmingda – vayron,

Balki shayton,

Balki nabisan...

Sendan boshqa neki bor – arzon,

Tomog‘imda yig‘i kabisan... (Saylanma, 323)

Tovushlar takrori evfonik (nutqning tovushlar takrori orqali yuzaga chiqariladigan xushohangligi) funksiya bajaradi. Ohangdoshlikning *vertikal* yo‘nalishdagi chizig‘ini yaratadi.

Sen qayga borasan,

Sarg‘aygan yaproq?–

Sendan shu rohatingni

So‘rab keldim men. (Yurak, 315)

Bo‘g‘izimda

Bo‘g‘izlangan

Bayotim senda (Yurak, 317)

Ikkala ko‘rinishdagi alliteratsiyani bir bandda kelishini ham shoir she‘rlarida kuzatamiz:

Qayiqchi qolsin qirg‘oqda –

Qayiqchilik tutqun kordir.

Qayiq yo‘l oldi yiroqqa –

Qayda mangu hurlik bordir? (Yurak, 227)

Qarg‘a qoshida qarg‘a

Bo‘lib sayrama, bolam.

Bulbulsan, bulbullarday

Jon o‘rtar bo‘lsin nolang. (Saylanma,208)

Tosh bo‘lsa, tosh bo‘lib yotar elkamda

Tobora tanimni tark etmoqda kuch. (Saylanma, 236)

Titrab-titrab to‘lin oy

Toshlarning cho'ng tanlarida. (Saylanma, 238)

Xullas, alliteratsiya she'riyatda uchraydigan sintaktik figuralardan biri bo'lib, shoir maqsadini ochishda o'ziga xos stilistik funktsiya bajara olgan. Usmon Azim she'rlarida obrazlilik, ta'sirchanlik, shakliy yaxlitlik kabi xususiyatlarni vujudga keltira olgan.

TAKROR – PERSONAJ RUHIYATINI IFODALASH VOSITASI SIFATIDA

(Usmon Azim she'riyati misolida)

Sa'diyeva S., SamDU talabasi

Annotatsiya. Maqolada Usmon Azim ijodida takrorlarning qo'llanishi va o'ziga xosligi haqida mulohaza yuritilgan. Takrorlarning shoir individual uslubini ko'rsatishdagi o'rni tahlil etilgan.

Kalit so'zlar:

Usmon Azim she'rlari shoirning ko'p yillik mehnati, xalq hayotini, insoniy munosabatlar, tabiatning betakror manzaralarini kuzatishi natijasidir. Filologiya ilmiga oid manbalarda badiiy takrorning alliteratsiya, epifora, rifma, anafora, assonans, konsonans, monorim, pleonazm, taftologiya, naqorat kabi turli xil ko'rinishlari mavjudligi qayd etiladi. Tilshunos R.Qo'ng'urovning ko'rsatishicha, "Shoir va yozuvchilar tasvirlayotgan voqea-hodisaning nazarda tutilgan tomoniga o'quvchining diqqatini tortish, uni bo'rttiribroq ko'rsatish uchun yoki ma'lum narsalarni sanab ko'rsatish niyatida ko'proq she'riy asarlarda, ba'zan prozada ham ayrim tovush yoki tovushlar birikmasi, so'z yoki so'zlar birikmasiga, gaplarga ataylab alohida urg'u beradi, takrorlaydi" [1. 397].

Usmon Azim o'z she'riyati bilan badiiy adabiyotda munosib o'rniga ega bo'lgan, takrordan o'ziga xos tarzda foydalana olgan shoirlardan hisoblanadi. Uning she'rlarida tabiatning turli fasllariga xos jonli tasvirlar, insonlar o'rtasidagi munosabatlar chigalligi, turmush tashvishlari va ziddiyatlaridan ozor chekuvchi inson obrazi doimo birinchi o'rinda turadi. Usmon Azim she'rlarida obrazli tafakkurining nihoyatda keng qamrovli ekanligi, kutilmagan holatlar, hamma birday idrok qilavermaydigan, faqat o'tkir aql va mushohada egasigina ko'ra oladigan eng nozik lavhalar o'z badiiy qiyofasiga ega bo'ladi. Shoir boshqalar nazarida oddiy tuyulgan holatlardan badiiy ko'rinishlarni o'z nozik didi bilan ilg'ay oladi va ularni turli vositalar orqali misralarga soladi. Ma'lumki, alohida olingan shoir yoki yozuvchilar badiiy asarlarini tahlil qilishda poetik nutqning fikr ifodalashdagi imkoniyatlari shu asar misolida o'rganib chiqiladi. Usmon Azim ona tilining keng imkoniyatlaridan foydalanib, xalq tilida qo'llanilib kelayotgan ma'lum darajada milliylik ufurib turgan so'z va iboralarning ma'nosini matnga bog'liq holda kengaytirishga harakat qiladi. Milliy-ma'naviy qadriyatlarni, asrlar davomida shakllangan urf-odatlarini o'zida aks ettirgan ona tilimiz lug'at boyligini shoirona tafakkur bilan ilg'ay olgan shoir o'zining har bir she'rida so'z tanlashda ana shu mezonlarga tayanadi, tanlangan birliklarni o'z tafakkur chig'irig'idan o'tkazadi. Shoirning "Fonus" she'rlar to'plamidan olingan she'rda ham takrorlardan unumli foydalanganini ko'rishimiz mumkin: *Qanday sukunat! /*

Olamda bir tovush bormikan? / Olamda bir tovush bormikan. / Men tirilsam... / Men tirilsam, / Tovush bo‘laman, / Tovush bo‘laman- / Sukunat yutadigan tovush... / Tiriladigan bormi? / Tiriladigan bormi? / Tiriladigan bormi? / Men tovush bo‘lsam... [5. 5].

She‘r o‘zi o‘n ikki misradan iborat bo‘lib, aynan ikkinchi misradan boshlab misralarda takrorlanish boshlangan va bu misralarga o‘zgacha ta‘kid ma‘nosini yuklanmoqda. Bu ham shoirning so‘z qo‘llashda mahorat egasi ekanligini ko‘rsatadi. Shoir tomonidan favqulodda hosil qilingan noyob va obrazli ifodalar kitobxonni o‘ziga jalb etadi, tanlangan ifodalarda baxshiyona ruh, badiiy tafakkur, asosli va mantiqiy xulosalar aks etadi. Shunisi xarakterliki, Usmon Azim o‘zbek tilining boy, go‘zal, ifoda imkoniyatlari cheksiz ekanligini o‘z she‘riyati orqali to‘la namoyon eta olgan. Usmon Azimning “Uzun tun” she‘rlar to‘lamidagi “Sarbadorlar qo‘shig‘i” she‘rida takrorning yana bir ko‘rinishi uchraydi. Bu ko‘rinishda she‘r beshlik misralardan tashkil topib, to‘rtinchi misra beshinchi misrada aynan takrorlanadi: *Bizning dilimiz – yorda. / Bizning qo‘limiz – qorda, / Qor-u Yordan ayrilar – / Torting boshimiz dorga! / Torting boshimiz dorga! / Dilga bog‘liq so‘zimiz, / Yor yo‘lida ko‘zimiz. / Yo‘l-u dildan ayrilar, / Qarang, dorda o‘zimiz, / Qarang, dorda o‘zimiz, / “Qayt” dedingiz, “qalb” dedik, / “Ayt” dedingiz, “haq” dedik. / Boshimiz dorda turib, / “Jon” demadik, “xalq” dedik. / “Jon” demadik, “xalq” dedik. [2. 21]*

Ko‘rinadiki, shoir bir misrani qayta takrorlash bilan ta‘kid ma‘nosini yuzaga keltirgan. Aynan o‘sha takror so‘zlar orqali she‘rda qanday voqealar aks etganligini ko‘rishimiz mumkin. Quyidagi parchada esa tabiat hodisasi bo‘lgan yomg‘ir yog‘ishi va inson ruhiy holati takror vositasida yaqqol o‘z aksini topgan: *Ohista-ohista yog‘adi yomg‘ir, / Ohista-ohista qo‘zg‘alar shamol. / Ohista-ohista to‘kar yumshoq nur / Bulutlar bag‘ridan ko‘ringan hilol. / Ohista-ohista yig‘laydi bir qiz, / Kaptar patidan ham mayin dardlari.. [3.23].*

Usmon Azimning har bir she‘rida takrorlar o‘zgacha bir tuyg‘uni ifoda etib kelishi bilan kishini o‘ziga jalb qiladi. Bir she‘rida takror tabiat bilan bog‘liqlik kasb etsa, bir she‘rida esa oshiqning ichki kechinmalarini ifodalab keladi.

Endi u ko‘chaga sira bormayman. / Borsam-daraxtlari gullari telbahol / Go‘yo sen-u mening bahorim kabi, / Endi u ko‘chaga sira bormayman. / Borsam sim-sim yog‘ar mayin yomg‘irlar, Ko‘ngilchan yomg‘irlar jim-jim yog‘adi. / Go‘yo sen mening yomg‘irim kabi [3. 50].

Bu misralarda oshiqning yoridan ayrilgan holati aks etgan. Oshiq yoridan ayirgan ko‘chaga qayta borolmasligini, u yerda hamma narsa endi boshqachaligi, yori yo‘q ko‘chaga bora olmaslik sababini misralarni takror qo‘llash orqali ko‘rsatib bergan. Quyidagi parchada shoir bir so‘zni – Ona so‘zini takror qo‘llash bilan inson turmushi tarzi, farzandning ona oldidagi burchi, unga munosabati kabi jiddiy masalalarga kitobxon e‘tiborini qaratadi: *Ona, kelganingizda / Ko‘ylak olib bermadim... / Pulim yo‘q edi, ona. / Ona, kelganingizda, / Ochilib gaplashmadim... / Vaqtim yo‘q edi, ona, / Ona, kelganingizda / Kulib-kulib yurmadim... / Baxtim yo‘q edi, ona. / Ona, kelganingizda / Yig‘lamadim o‘ksinib... / Haqqim yo‘q edi, ona. [4. 150]*

Quyidagi misolda “Bir qadam...” so‘zining takrorlanishi shoirga yangidan yangi ma’nolarni kashf qilishiga, shu so‘zga yangi vazifa yuklashiga imkoniyat yaratganligi seziladi: *Endi ketaman. / Yomg‘irli ko‘chalarda / Mashinalar sachratib o‘tar / Chiroqlar suratini. / Bir qadam... / Xayrlashuv oldidan ko‘zlarni yashir. / Lablarni tishla – Titramasin ular. / Bir qadam...* [4. 178]

Yuqorida bir qadam so‘zlari ikki marotaba takrorlangan. Birinchi marta u tabiat bilan bog‘liq holatlarni aks ettirsa, keyingi qo‘llanishda ikki sevishganning xayrlashuv holati bilan bog‘liq lahzalar o‘z poetik ifodasiga ega bo‘lgan: *Ko‘zimizdagi yoshlarni nima qilamiz, / O‘tgan umrni?.. / Bir qadam...* [4.1780]

Shunisi xarakterliki, Usmon Azim she‘riyatidagi bosh qahramon aslida yakka shaxsning emas, balki shu millatga xos bo‘lgan, orzu-umidlari, tashvish-u quvonchlari bir-biriga hamohang bo‘lgan kishilarning umumlashma obrazi sifatida namoyon bo‘ladi. She‘rda qahramonlarining iztiroblari, ichki kechinmalarini ifodalashda qulay vosita hisoblanuvchi takror orqali o‘z poetik ifodasini topgan. Ijodkor til birliklarini o‘rinli qo‘llay olsagina u tomonidan yaratilgan asar o‘quvchi tomonidan yaxshi qabul qilinadi. To‘g‘ri tanlangan til vositalari badiiy matnda qo‘llanilar ekan, o‘quvchiga badiiy-estetik ta’sir qilish vositasiga aylanadi va unda asarda tasvirlangan voqea-hodisa, kishilar xarakter-xususiyatlari badiiy tarzda o‘z ifodasini topadi. Bu esa badiiy asar ijodkori tili va uslubi to‘g‘risida ma’lum bir xulosalarga kelishga asos bo‘ladi. Usmon Azim ijodida takrorning o‘z o‘rni bor. Takror ijodkor ijodida shunchaki oddiy so‘z bo‘lib emas, balki o‘quvchiga badiiy-estetik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қўнғуров Р. Танланган асарлар. – Самарқанд: СамДУ, 2008.
2. Усмон АЗИМ. Узун тун. – Тошкент: Ёзувчи, 1994.
3. Усмон АЗИМ. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1995.
4. Усмон АЗИМ. Соғинч. – Тошкент: Ўзбек миллий энциклопедияси, 2007.
5. Усмон АЗИМ. Фонус. – Тошкент: Шарқ, 2010.

SHAVKAT RAHMON SHE‘RIYATIDA JONLANTIRISH SAN’ATI

Toshpo‘lotova O., SamDU talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada shoir Shavkat Rahmon ijodida o‘xshatish, qiyoslash asosida hosil bo‘ladigan badiiy san’atlardan biri bo‘lgan jonlantirish san’atining qo‘llanilishi va uning ijodkor poetik individualligini ko‘rsatuvchi asosiy vositalardan ekanligi misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: jonlantirish, tashxis, intoq, o‘xshatish, badiiy san’at, so‘z, individuallik.

She‘riy nutq tarkibidagi har bir so‘z muayyan ma’no-mazmunga egadir. Chunki adabiyotdagi boshqa janr turlariga qaraganda so‘zning poetik ma’noga ega bo‘lishi she‘riy asarlarda to‘laqonli kuzatiladi. Biroq har bir ijodkor so‘zlarni qo‘llashda turlicha usul va uslublardan foylanadilar. Ularning qo‘llayotgan har bir so‘zlarida ichki kechinmalari, dardlari aks etishi va birgina so‘z bilan o‘sha she‘ni yozishiga nima sabab bo‘lganini ham ko‘rsata oladilar. Albatta, bunda shoir hamda shoiralarning so‘z tanlashlaridagi mahoratlari yaqqol namoyon bo‘ladi. Ulardan

she'riy induviduallik mahorati talab etiladi. Ana shunday mahoratli shoirlardan biri Shavkat Rahmon she'riyati bilan qisqacha tanishishimiz mumkin. Uning she'rlaridagi an'anaviylik ko'zga tashlanadi. Masalan, uning she'rlarida *tog', tosh, quyosh, sukunat, ko'ngil, shabboda, yurak, daraxt, bulut, daryo, yo'l, kapalak, oy, shamol, so'z* kabi obrazlarni keltirish mumkin. Shoir she'rlaridagi ana shunday obrazlar orqali o'zining ichki kechinmalarini, his-tuyg'ularini ifodalaydi. Bu orqali esa jonlantirish san'atini hosil qiladi.

Jonlantirish – istiora turlaridan biri, odamlarga xos sifatlarni jonsiz hodisa va buyumlarga ko'chirish. Jonlantirish inson tafakkuri bilan bog'liq. Inson voqelikdagi narsa va hodisalarni qiyoslash, o'xshatishlar, bo'rttirishlar orqali jonliroq va aniqroq tasavvur qilishga, aniq, ilmiy tafakkur qilish bilan birga badiiy fikrlashga ham intiladi. Shuning uchun jonlantirish faqat badiiy asarlarda emas, jonli tilde ham uchraydi: “dengiz hayqiradi”, “daraxt yig'laydi” va b.[3].

Jonlantirish o'zbek adabiyoti tarixida ikki xil ko'rinishda namoyon bo'ladi: tashxis – shaxsga xos sifatlarni jonsiz narsalar va hodisalarga berish; intoq – narsa va hodisalarni nutq egasi qilib ko'rsatish. Shavkat Rahmon she'riyatida jonlantirishning har ikki ko'rinishini ham kuzatish mumkin. Shoirning “Sayohat” she'rida quyidagicha bayon etiladi: Tabiatning xilvat burchagi: / Unutilgan, yovvoyi tuproq, / Huvillagan tog'-u toshlarni / Qari quyosh sevadi ko'proq.

Shoir ushbu mirsalarda jonlantirishning birinchi turi, ya'ni tashxis san'atini vujudga keltirgan. Bunda quyoshning yur yuzidagi jamiki yerlariga, tog'-u toshlarga, yalangliklarga, hatto xilvat burchaklargacha bir xilda nur taratishi insondagi sevis, yaxshi ko'rish tuyg'usiga o'xshatilmoqda. She'ring keying mirsalarida jonlantirish san'atining yanada go'zal namunalarini keltiriladi: Xabar berib shamol yugurdi / Bu dunyoga kelganim haqda, / Uzlatdagi tog'lar qo'zg'aldi, / Sarosima qo'pti har yoqda.

Yuqoridagi misralardan farqli o'laroq bu misralarda intoq san'ati ham qo'llanganligini guvohi bo'lamiz. Bunda shamolning esishi, xuddi shoirning kelgani haqda xabar berish uchun yugurayotganga o'xshatiladi. Bundan tashqari unga insonga xos bo'lgan so'zlash, xabar yetkazish xususiyatlari ham ko'chirib o'tkazilgan. Keyingi misrada esa qo'zg'alish, siljish xususiyatlari tog'larga o'tkaziladi. Misralardagi umumiy ma'noni jamlasak, shoirning dunyoga kelishi hammani sarosimaga solib qo'yganini, na shamol va na tog'lar joyida tinch turolganini tushunish qiyin emas. Yana shunday holat shoirning keyingi she'rida ham kuzatiladi: Tong ko'ylagi unsiz yirtilar, / Chaqnab ketar oftob tig'lari, / It huradi, hangraydi eshak, / Qay hovlida go'dak yig'ladi.

Shoir ushbu misralar orqali tabiat hodisalarini yanada chiroyliroq tasvirlashga harakat qiladi. Bunda tong otishi xuddi uning ko'ylagi yirtilishi va undan quyosh tig'larini otishi orqali sodir bo'lgandek tasvirlanadi. Yana shunday holatni uning quyidagi she'rida ham ko'rish mumkin: Tong ochar ko'zlarin erinib / Sevinchdan yig'laydi qiyloqlar, / Chechaklar jilmayar sevinib, / Shamolda cho'milar giyohlar.

Aslida erinish hislati insonlarda sodir bo'ladigan jarayon hisoblansa-da, ammo shoir tongni sekin-asta otishini erinishga qiyoslaydi. Bundan tashqari,

tongdagi shudringni xuddi gullarni sevinchdan yig'lashiga, gullarni ochilishini esa quvonchdan jilmayishga mengzaydi.

Ko'rinib turibdiki, jonlantirish san'ati o'xshatish, qiyoslash asosida yuzaga chiqarilar ekan, shoir ushbu san'at turidan fikrini yanada chiroyli, aniq va betakror ifodalashda juda ko'p o'rinlarda foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Улуғбек Ҳамдам. Шавкат Раҳмонни хотирлаб. – Тошкент: Шарқ, 2012.
2. Шавкат Раҳмон. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 1997.
3. ЎЗМЕ. Биринчи жилд. – Тошкент, 2000.

FAXRIYOR IJODIDA O'XSHATISH

Bozorova P., SamDU talabasi

“Faxriyorning she’rlarini o‘qish ham, uqish ham oson emas. Lekin uning bitganlari milliy she’riyatimiz taraqqiyotining shunday darajasidirki, uni bilmaslik estetik va ma’naviy qiyofaning kemtikligiga olib kelishi mumkin”. Qozoqboy Yo‘ldoshev bu fikrlar orqali Faxriyorning ijodkorlik mahoratini o‘quvchi ko‘z o‘ngida namoyon qiladi. Shoirning deyarli barcha she’rlari sarbast vaznida yozilgan bo‘lsa-da, u o‘qiguvchining dengizdan qonib-qonib suv ichishiga to‘sqinlik qilmaydi. Zero, she’rga tashna qalblarga ko‘zaning qanday shakldaligi emas, balki, uning ichida suvi borligi muhim. “Faxriyor so‘z, ma’no, ohang va poetik vositalar bilan alohida-alohida ishlamaydi. Iste’dod qudrati shoirga nazmning barcha unsurlarini birday qo‘llash va birvarakayiga badiiy effektga erishish imkonini beradi”, – deydi munaqqid. Keling, biz Faxriyorning “Imlo lug‘atiday yolg‘izlik” misralari bilan boshlanuvchi she’rini tahlilga tortish orqali shoirning o‘xshatish qo‘llashdagi mahoratini ko‘rib chiqaylik;

“Imlo lug‘atiday” yolg‘izlik, /Aruz kabi bir rustamlaka. /Qishki daraxt kabi holsizlik, /She’rsizlikday taqir mamlakat.

Qizig‘i shundaki, shoir 14 misrali she’rning har bir misrasida o‘xshatishni 7 misrasida *kabi*, 5 misrada *-day*, 1 misrada *singari* leksik va morfologik vositalar yordamida hosil qiladi. Barchamizga ayon bo‘lganidek, Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani o‘xshash yoki farqli jihatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan usullaridan biridir. Bu behad muhim mantiqiy kategoriya tilda ham o‘z aksini topadi. Bu esa tilshunoslikda; o‘xshatish, metafora, mumtoz adabiyotlarda tashbeh nomlari bilan yuritilib kelinadi. O‘xshatishlarni uning yaratuvchisiga ko‘ra ikkiga bo‘lish mumkin.

1. Erkin o‘xshatishlar – muallif tomonidan o‘ylab topilgan takrorlanmas o‘xshatishlar.

2. Umumxalq o‘xshatishlari – maqollar kabi ular ham dastlab muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo‘llangan bo‘lishi mumkin, ammo davrlar o‘tishi bilan bu kabi o‘xshatishlar urfga kirib turg‘unlashib qolgan.

Faxriyor ijodida biz ko‘proq individual hech kimnikiga o‘xshamagan o‘xshatishlarni ko‘rishimiz mumkin. She’rning birinchi misrasida imlo lug‘ati

yolg'izlikka qiyoslanadi. Bu individual o'xshatishda shoir nima sababdan yolg'izlikni aynan imlo lug'atiga o'xshatadi? Ma'lumki, boshqa lug'atlarda so'z bilan bir qatorda uning ma'nolari (izohli lug'at, iboralar, o'xshatishlar lug'ati va boshqalar yana bir turlik lug'atlarda so'zning tarjimalari) keltirib o'tiladi. Ammo, imlo lug'atida faqatgina so'zning o'zi berilib, boshqa hech narsa qo'shimcha qilinmaydi. U shu sababdan ham yolg'izlikka o'xshatiladi. Ikkinchi misrada she'rdan ko'zlangan maqsad ochila boradi. Endi shoir aruzni rustamlakaga qiyoslaydi. Mustamlaka – biror bir davlatni bosib olish orqali o'sha davlat ustidan o'z hukmronligini o'tkazish ekanligi bizga oldindan ma'lum. Biroq, shoir unga aniqlik kiritib okkazional so'z *rustamlakani* qo'llash orqali yurtimizning Rossiyaga qaram bo'lganligini ko'rsatib beradi. Rossiya tomonidan o'lkamiz ham muayyan qonun-qoidalar ishlab chiqilgan holda bir tizimga bo'ysindiriladi. Uchinchi misrada holsizlik qishki daraxtga qiyoslanadi. Ya'ni, xalqimizning qiyin ahvoli daraxtga, daraxt bo'lganda ham qishki daraxtga o'xshatiladi. Negaki, qishda ko'p qor yog'ishi natijasida daraxtlarni qor qoplab qoladi. Ayrim mo'rt shoxlar og'ir qorlarni ko'tara olmay egilib qoladi. Shoir xalqning og'ir ahvolini bu o'xshatish orqali go'zal ifoda etadi. Darhaqiqat, mustamlaka davrida yurtimiz ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy sohalarda erkinlikni qo'ldan boy berdi. Mustaqillik tushunchasi xalqimizga yot g'oyaga aylantirildi. "Vatanimiz she'rsizlikday taqir mamlakatga aylandi".

Nigohingday sassiz bir tovush, / Nafrat kabi zamharir chilla. / Modern qofiyaday kovushi, / Poyma-poy va yirtiq bir millat.

Barchamizga ayonki, insonning dil tubidagi kechinmalar ko'zda o'z aksini topadi. Shoir sassiz tovushni nigohga (g'amlardan ezilgan, umidsizlikka tushgan, najot izlayotgan nigohga) mengzaydi. Shoir Vatanning bu holidan, g'animlardan shunday nafratlanadiki, go'yo u *zamharir* chilla kabidir. Bilamizki, chilla 22-dekabrda 22-yanvargacha davom etadi. Unga *zamharir* epitetini berish orqali chillada qattiq sovuq bo'lishini izohlash barobarida nafratini ham shu darajada kuchli ekanligini ko'rsatadi. Birinchi bandda shoir she'rdan ko'zlangan maqsadini "rustamlaka" jumlasini orqali ochib bersa, ikkinchi bandning oxirgi ikki misrasi orqali unga yanada oydinlik kiritadi. Va endi u millatni yorqin chizgilarda namoyon etib, millat kovushini-modern qofiyaga o'xshatadi. Keyingi misrada modern qofiyani tushuntirishga harakat qilib, "poyma-poy va yirtiq bir millat" jumlasini keltiradi. Siz-u, bizga ma'lumki, "modernizm – olamni falsafiy idrok etish, izohlash va tasvirlash borasida mavjud bo'lgan an'anaviy yondashuvni inkor qilish". Bu kabi she'rlarning qofiyasi, bo'g'inlar va vazn o'lchovlari o'zaro teng kelmaydi. Shu sabab ham shoir uni "poyma-poy va yirtiq kovush"ga o'xshatadi.

Mangulikday adoqsiz sabr, / Karvon kabi iyaruvchan fe'l. / Hush singari aloq-jaloq tush, / G'oya kabi o'tirik ta'bir, / Baxtsiz kabi saodatli el. / Ozod kabi tutqun bitta qush.

O'zbek xalqi chinakam sabrli, bardoshli xalq. Biz o'tgan asr davomida buning shohidi bo'lgan edik. Xalqimiz mustamlaka davrida, "och qornim – tinch qulog'im", Erkin Vohidov ta'biri bilan aytganda "uyda bola-chaqa bor" qabilida tuzumga birlashib qarshi chiqmadi. To'g'ri, qilingan qo'zg'olonlar, jadidchilik

harakatlari mavjud edi, ammo ayanchlisi shuki, xalqimizning o'zidan chiqqan g'animlar ham ko'pchilikni tashkil etardi. Shoir bu holatni bejiz "mangulikday adoqsiz sabr" deb ta'riflamagan edi. Keyingi misrada iyaruvchan fe'lni karvonga mengzaydi. Tasavvur qiling-a, karvon o'z manziliga yetib borish uchun tabiatning har qanday o'zgarishga ko'nikib boraveradi. Goh suvsizlik, goh ochlik, goh jazirama-yu gohida garmisel. Xalqimizning fe'li ham xuddi karvon kabi iyaruvchan, ko'nikib ketadigan xilidan. Bundan shoir sabrliligini ulug'lash bilan bir qatorda unga achinadi ham. Shundoq ham xonliklar zulmidan, ularning bosh-boshdoqligidan qiynalib kelayotgan xalqimizning boshiga mustamlakalik ham og'ir kunlarini soldi. Go'yoki, ularning hamma-hammasi "aloq-jaloq ko'rilgan tush kabi" edi. Shunisi achinarliki, Rossiya tomonidan "o'zi bizga qo'shilishni xohladi" degan mazmundagi gaplar orqali jahon davlatlari tinchlantirib turildi. Rossiya tomonidan ko'p va'dalar berildi. Ammo, sekin-asta xalqimizning milliy g'ururi, madaniyati, iqtisodi yo'q qilina boshlandi. Chetdan qaraganda "saodatli bo'lib ko'ringan el aslida baxtsiz" edi. Buni tasdig'ini shoir go'zal tashbeh bilan izohlaydi. "Ozod kabi tutqun bitta qush". Shoir xalqni qushga o'xshatish orqali uning yana parvoz qilishga qodirligini ham ta'kidlab o'tadi. Xulosa qilib aytganda, shoir bu mo'jazzgina she'rda, qanchalar dard, nafrat, achinish hissini tuygan holda, 14 misrali she'rning 13 misrasida bir-birini takrorlamaydigan o'xshatishlarni qo'llaydi. Bu orqali xalqimiz tarixidagi "kirlik qora kunlarni" ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фахриёр. Аёлғу: Шеърлар ва дostonлар.- Тошкент: Шарқ, 2000 йил.
2. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият. 2013.
3. Ёўлдошев Қ. Нозиклашув жараёни. Шоир билан ижодий учрашув. "Ёшлик", 2014 йил, 10-сон.
4. Ёўлдошев Қ. Модернизм: илдиз, моҳият ва белгилар. "Ёшлик" журнали, 2014 йил, 9-сон.

RAUF PARFI IJODIDA INDIVIDUAL O'XSHATISHLAR VA NUTQ USLUBI

Rasulova S.H., SamDU talabasi

Anotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston xalq shoiri Rauf Parfi she'rlarining kichik tadqiqi o'rin olgan. Asosan shoir ijodidagi individual o'xshatishlarga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: ifoda va nutq uslubi, individual o'xshatish, tun, o'ychan kecha, "ohang oqar"

Rauf Parfi o'zining betakror she'riyati bilan adabiyotimizda o'z muqim o'rniga ega bo'ldi. Har bir ijodkorning ijodiy mahoratini anglashda uning ijod mohiyati, iste'dodi alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir Rauf Parfida ham uning alohidaligini belgilovchi o'ziga xos nutq uslubi mavjud. Bu haqda Vafo Fayzulloh shunday deydi : "u o'zining yangi she'ri, yoniq so'zi, metin e'tiqodi, mardona

irodasi, jonkuyar sevgisi, halol qarashi, kamtarin va kamsuqum hayoti bilan o‘zbekning ovozi bo‘la oldi” [Rauf Parfi, 2013: 6].

Shoir “Saylanma”sidan o‘rin olgan “Olam musaffo” bo‘limida tabiatning go‘zal tasvirini rangin bo‘yoqlarda ko‘rishimiz mumkin. Shoirning quyidagi she‘riga e‘tibor qaratamiz:

Tun quyoshni quvdi osmondan, / Qora sochlarini taradi, / Chirog‘ini yoqdi malika – / Oy atrofga kulib qaradi. / Naqadar soz bahor kechasi, / Daryoda she‘r yozar shabboda. / Charx urib suzadi koinot – / Daryo deb atalgan Havoda.

She‘rda tun tasviri shoir tasavvurlari orqali yanada go‘zallashgan desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Tabiat hodisasi hisoblangan quyoshning botishi, qorong‘i tushishi shoir nazarida tun quyoshni osmondan quvganligiga, qora sochlarini taraganligiga qiyoslangan. Tunda nur sohib turgan oyni shoir malikaga mengzaydi. Darhaqiqat, oyni tun malikasiga qiyoslash va uning nurini kulib qarashga o‘xshatish shoirning individual o‘xshatishlaridan biridir. O‘xshatish tushunchasining o‘ziga to‘xtaladigan bo‘lsak : “Tashbeh – nazmiy va nasriy asar tilida ko‘p qo‘llaniladigan ma‘naviy san‘atlardan biri. Tashbeh hozirgi o‘zbek tilida asosan “o‘xshatish” deb yuritiladi. Tashbeh ikki yoki undan ortiq narsa, hodisa, xususiyatlarni ular o‘rtasidagi o‘xshashlik, umumiylik nuqtayi nazaridan qiyoslash. Tashbeh tasvir obyektni yorqinroq ifodalashga xizmat qiladi. Haqiqiy shoirlar tashbehdan faqat so‘z o‘yini sifatida emas, balki asar g‘oyasini jozibali ifodalash maqsadida foydalanadilar” [Boboyev T, 2002: 370]. Keyingi bandda esa bundanda go‘zal tasvirlarni ko‘rishimiz mumkin. She‘rda bahor kechasi haqida gapirilar ekan, shabbodaning (shamolning) daryodagi tovushlari go‘yo uning she‘r yozishini anglatmoqda. Bu vaziyatni ko‘pchilik ijodkorlarning tunda ijod qilishlari bilan qiyoslashimiz mumkin. Keyingi tasvirda, ya‘ni she‘rning yakunida daryoda osmonning akslanishiga nisbatan butun koinotning daryoda “suzishi”ni ko‘rishimiz mumkin. Bundan tashqari shoirning boshqa she‘rlarida tun tasviri haqida “Kunduz o‘yga cho‘mar, tun yaqin”, “Kechki quyosh turmaklar sochin” yoxud “Butun kecha o‘ychan va sokin” kabi misralarini uchratishimiz mumkin. Demak, tun tasviri shoir ijodida alohida o‘rin tutadi shu bilan birgalikda, ramziy ma‘no ham anglatadi.

Yuqoridagi misralarda tun tasvirlarini kuzatgan bo‘lsak, keyingi she‘rda esa muhabbat ohanglari boshqa ohanglarga o‘xshamagan, alohida sokinlik bilan kuylanganligiga guvoh bo‘lamiz:

Butun kecha o‘ychan va sokin, / Xona ichra qolmishdik tanho. / Bir telbalik ruhimga hokim, / Shunday hokim ruhimga sen ham. / Ohang oqar. Devorda suvrat: / Moviy dengiz ustida kema... / Tanholig-u o‘rtada hurmat / Va sevgiga o‘xshash bir nima. / Men o‘ylayman, nedan boshlay gap, / Sen o‘ylaysan, ne qilay javob. / Na kuladi, na yig‘laydi qalb, / Qarashlarda yaxlagan sarob. / Butun kecha o‘ychan va sokin / Xona ichra qolmishdik tanho. / Men demadim: – Sevaman seni, / – Sevolmayman, – demanding sen ham.

She‘r kechaning o‘ychan va sokinligi bilan boshlangan. Go‘yo ba‘zi insonlardagi o‘ychanlik kechaga ko‘chib o‘tgandek. Ikki insonning xonada tanholigi va bu ifodaning “qolmishdik tanho” tarzida berilishi misraning ta‘sir

kuchini oshirgan. Odatda, bu soʻz tilimizda “qoldik” tarzida qoʻllaniladi. “qolmishdik” tarzida boshqa turkiy tillarda qoʻllaniladi, ammo ushbu soʻz badiiylikka asosan sheʼrda alohida vazifa bajargan deya olamiz. Soʻngra oshiq oʻz ruhiga telbalik hukm surayotganini aytadi va maʼshuqasining ham ruhida telbalik kabi hokimlik qilayotganini taʼkidlaydi. Tabiiyki, sevgan inson qay bir maʼnoda telbaga qiyoslanadi. Bunga shoir aslida oshiq ruhida telbalik emas, koʻngil qoʻygan insoni borligini aytib izoh bergandek goʻyo. Keyingi bandda dabdurustdan ohang haqida gap boradi. Bir qarashda oʻquvchi bu qanday onagligini anglolmay qolishi, oʻyga botishi mumkin. Buning izohi esa bitta : muhabbat bor joyda muhabbat ohangidan oʻzgasi boʻlishi mumkin emas. “Ohangning oqishi” alohida qaralganda mantiqsiz jumladek koʻrinadi. Axir, ohang emas, suv oqadi. Ammo ushbu ifoda sheʼrda uning maʼnosini ochib beruvchi muhim jumalardan biri boʻlib xizmat qilgan. Xona haqida gapirilar ekan, xonaning bir qismi – devordagi suratga “koʻzimiz tushadi”: “Moviy dengiz ustida kema”. Demak, xonada ikki inson, oqayotgan ohang, devorda surat, tanholik, hurmat va oʻsha ikki insonning oʻzlari ham hali anglab yetmagan “sevgiga oʻxshash bir nima” bor. Ikki insonning oʻrtasidagi rishta hali aniq boʻlmagan holda ularning har ikkisi ham nimadan gap boshlash, nima deb javob berish haqida oʻylashmoqda. Ammo oʻz tuygʻularining “sevgiga oʻxshash”ligidan (yaʼni aynan sevgi emasligidan) qalb kulishini ham, yigʻlashini ham bilmaydi: “Na kuladi, na yigʻlaydi qalb” va bu vaziyat ikki insonning qarashlarida sarob – nomavjudlikning yaxlab qolib ketganligi bilan izohlangan. Sheʼrning xulosasi ham oʻzgacha: muhabbat ohangi oshiqning sevgisini izhor qilolmaganligi, maʼshuqaning esa “sevolmayman” demasligi bilan yakunlangan. Sheʼrdan ikki xil xulosaga kelishimiz mumkin. Oshiqning izhorsizligini oʻz tuygʻularini pinhon tutishi bilan izohlasak, maʼshuqaning “sevolmayman” soʻzini aytmasligidan uning sevishini tushunishimiz mumkin yoxud bir insonning (bu vaziyatda oshiq va maʼshuq soʻzlaridan chekinamiz) sevgisini izhor qilmaganligidan uning sevmasligini, ikkinchi inson “sevolmayman” soʻzidan ham sevmaslik maʼnosini anglashimiz mumkin. Ushbu sheʼr oʻquvchini mavhum tuygʻular girdobida qoldirishi aniq. Shubhasiz, ushbu ifoda uslubi shoir Rauf Parfi ijodining muhim ahamiyatga ega boʻlgan bir qismidir. Shoirning soʻzga masʼuliyati haqida Xurshid Davron shunday deydi: “Buyuk shoir hayoti va ijodi bilan bu dunyodagi har bir ish, har bir soʻz uchun masʼuliyatli boʻlish lozimligi haqida har bir ijodkorga saboq berib oʻtdi” [3]. Xulosa qilib aytganda, Rauf Parfi ijodini oʻzining mavzu doirasi muhimligi, alohida murakkab va sodda ifoda uslubi bilan adabiyotimizda oʻz oʻrniga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Рауф Парфи. Туркистон руҳи – Тошкент: Шарқ, 2013.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
3. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/memuarlar/xurshid-davron-rauf-parfiga-gulchambar.html>

BEHZOD FAZLIDDIN IJODIDA OKSIMORONLARNING QO‘LLANILISHI

Kamolova M.O., SamDU talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Behzod Fazliddin ijodida oksimoronlarni yuzaga chiqaruvchi vositalar va ularning uslubiy xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: uslub, ifoda, oksimoron, musiqiylik.

Badiiy nutq obrazli va emotsional-ekspressiv ifodalilikka ega ekan, bunda tilning kommunikativ funksiyasi bilan emotsional-ekspressivlik funksiyasi qo‘shilib ketadi. Shunday ekan, badiiy asarni idrok qilish til qurilishini anglash orqali amalga oshiriladi.

“Badiiy nutq stili avtorlarga asarning estetik ta’sirini kuchaytirish uchun tilning barcha leksik va grammatik vositalaridan ustalik bilan foydalanish, tanlash, shuningdek, yangidan-yangi ifoda vositalari yaratish imkonini beradi” [3. 30]. Yozuvchilarning til vositalaridan foydalanishdagi individual ijodiy mahorati turlichadir. Bu ijodkorlar qo‘llagan badiiy tasvir vositalari orqali yuzaga chiqadi. Ijodkor mahoratini ko‘rsatib beruvchi badiiy tasvir vositalaridan biri oksimorondir.

J.Lapasov oksimoronga quyidagicha ta’rif beradi: “Oksimoron grekcha o‘tkir ma’noli bema’nilik so‘zidan olingan bo‘lib, u antitezaning bir ko‘rinishi hisoblanadi va bir-biriga tamoman zid bo‘lgan so‘zlar birlashtirilib, yangi bir ma’no keltirib chiqariladi” [2. 24]. Behzod Fazliddin ijodida oksimoronlarning o‘ziga xos qo‘llangani guvohi bo‘lamiz. Quyida shoirning she’rini tahlilga tortamiz:

Nega go‘zal emas asl go‘zallik?

Vafosiz yillarda bor mening qasdim.

Hammamizga taqdir nomukammallik,

Butun bo‘lganimda odam bo‘lmasdim [1. 11].

She’rda go‘zal bo‘lamagan go‘zallik oksimoroni yuzaga chiqmoqda. Badiiy adabiyotda go‘zallik doim maftunkorlik, jozibadorlik kabi so‘zlar bilan tenglashtiriladi. Ijodkor esa ko‘rgan-kechirganlaridan xulosa qilgan holda, asl go‘zallik aslida go‘zallik emas, balki ko‘zimizni aldaguvchi ro‘yo ekaniga ishora qilmoqda. Bir-birini inkor etuvchi so‘zlar she’rning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Shoirning “Noma” nomli she’rida o‘ziga xos oksimoronlarni uchratamiz:

Nastarin gullari mushtoq xatimga...

Yodingiz bag‘rida *tunlarim oqdir*.

Qaysi xizmatimga, qay zahmatimga

Meni zulfingizga bog‘lamish taqdir.

G‘uborlar tekizmay xayolingizga,

Hayoni nariga quvmay sevasiz.

Yuragimni tugib ro‘molingizga,

Siz aytmay sevasiz, *sevmay sevasiz* [1.60].

Birinchi to‘rtlikda oq tun, ikkinchisida esa sevmay sevmay birikmalari orqali oksimoron hosil qilingan. Bilamizki, tun so‘zi odatda qarolik va zulmat so‘zlari bilan birga ishlatiladi. Yuqoridagi she’rda esa oq tun shaklida birikib, lirik

qahramon – oshiqning sog‘inchini ifodalagan. Yorini o‘ylagan oshiqning tunlari oq, yorug‘. Keyingi to‘rtlikdagi sevmay sevmiq birikmasi undan oldingi siz aytmay sevasiz gapining ma‘nosini yanada kuchaytirishga xizmat qilgan. Undan oldingi misralardagi yorning hayoliligi, g‘uborsizligi shu birikma (sevmay sevmiq) vositasida o‘z tasdig‘ini topgan.

Behzod Fazliddin she‘rlarida bir-biri bilan birikma hosil qilmaydigan so‘zlarni birlashtirgan holda ma‘noni yorqin ifodalashga erishadi. Masalan, quyidagi she‘rda go‘zal shayton birikmasi uchraydi. She‘riyatda shayton yomonlikka boshlovchi, insonni gunohga undovchi salbiy obraz sifatida gavdalanadi. Biroq shoir she‘rda sevgini go‘zal shayton deya ta‘riflab, oshiq shayton insonni boshqargani kabi muhabbat uni boshqarayotganini ta‘sirchan tarzda ifodalagan:

Endi najot so‘rayman kimdan?

Yo bo‘shatgim kelmas maydonni.

Haydolmadim hanuz umrimdan

Sevgi otli *go‘zal shaytonni...* [1.66].

Keyingi she‘rda nafaqat oksimoron, balki bu birikma orqali tovushlar ohangdoshligi ham yuzaga chiqqan:

Bu xatolar, achchiq xatolar

Huzuringga ochib berdi yo‘l,

Savollarga duch keldim nuqul,

Yuragimda *sassiz sadolar* [1.102].

O‘zbek tilining izohli lug‘atida sado so‘ziga quyidagicha ta‘rif berilgan: “Sado – tovush, ovoz. Mas. Hech kimdan sado chiqmadi. S.Siyoyev”. Demak, sado deganda tovush ma‘nosi ifodalanadi. Ammo she‘rda sassiz sadolar birikmasi qo‘llangan va bundan tovushsiz, ovozsiz sado ma‘nosi yuzaga chiqadi. Bu birikma orqali lirik qahramonning ruhiy holati yorqin ifodalanagan.

Shuningdek, Behzod Fazliddin ijodida quyidagicha oksimoronlarni uchratamiz:

Ko‘nglingizning ko‘shkini yopolmaysiz, baribir,

Mendan *yaxshi yomonni* topolmaysiz, baribir. [1.107]

Erib oqdi diydamda qorlar,

Qahratonda ko‘kardim, Ota.

Bemor bo‘ldim – bo‘ldim bedorlar,

Qaytadan bosh ko‘tardim, Ota. [1. 34]

Men uning qalbiga kirmadim o‘ynab,

Boqsam, ko‘zlaridan hasrat yog‘ardi.

U lazzat olardi o‘zini qiynab –

Mendan xafa bo‘lish unga yoqardi. [1. 150]

Xulosa qilib aytganda, Behzod Fazliddin ijodida qo‘llangan oksimoronlar ikki xil shaklda qo‘llanadi: 1) so‘zni uning inkor ma‘nosi bilan birga qo‘llash orqali; 2) bir-biriga ma‘nosi mos kelmaydigan so‘zlarni birikma shaklida qo‘llash orqali. Shoirning oksimoronlari o‘ziga xosligi hamda ta‘sirchanligi bilan ajralib turadi va bu shoirning poetik mahoratidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бехзод Фазлиддин. Кутмаган кунларим, кутган кунларим. –Тошкент: Академнашр, 2012.
2. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
3. Шомақсудов А. ва бошқалар. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент, 1983.

BADIIY ASAR MATNIDA FONOSTILISTIK BIRLIKLARNING BA'ZI USLUBIY XUSUSIYATLARI (O'tkir Hoshimov asarlari misolida)

Abdullayeva O.B., SamDU talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy asar matnida fonostilistik vositalarning ba'zi uslubiy xususiyatlari O'tkir Hoshimov asarlari misolida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Fonostilistika, tovush stilistikasi, stilistik fonetika, assonans, alliteratsiya, geminatsiya, onomatopeya, paronomaziya, grafon.

“Fonostilistika” termini tilshunoslikda birinchi marta N.S.Trubetskoy tomonidan taklif qilingan edi. Keyinroq bu soha, “tovush stilistikasi”, “stilistik fonetika” yoki “fonetik stilistika” deb ataladigan bo'ldi. [Doniyorov, 1988: 71] O'zbek tilshunosligida fonostilistikaga oid qarashlar ilk bor XX asrning 40-50-yillarida prof. Ayub G'ulomov tomonidan bildirilgan. O.S.Axmanova lug'atida fonetik stilistikaga quyidagicha izoh beriladi: “Fonostilistika so'z variantlaridagi ekspressiv xususiyatlarni o'rganuvchi stilistikaning bo'limidir”. “Adabiy til va badiiy stil” kitobi mualliflari X.Doniyorov va B.Yo'ldoshevlar bu ta'rifni yanada to'ldirib, fonetik stilistika nafaqat so'z va so'z birikmalarining talaffuz variantlarini, balki so'z ma'nolarini farqlash va gap, jumla, abzas, butun bir matn doirasidagi fonoekspressiv xususiyatlarni ham tekshirishini aytib, “fonetik stilistikaga ma'lum bir tildagi barcha fonetik vositalarning ekspressiv tomonlarini o'rganuvchi sohadir, deb ta'rif berish maqsadga muvofiq ko'rinadi” deya qayd etishadi. O'zbek tilshunosligida bu soha bo'yicha bir qator tadqiqotlar qilingan. G.Yaxshiyevaning “O'zbek tilida fonografik uslubiy vositalar”, A.Haydarovning “Konnotativ ma'noning fonetik vositalarda ifodalanishi”, A.Abdullayevning “Hozirgi o'zbek tilida ma'no kuchaytirishning fonetik va morfologik usuli”, Z.Qobilovanning “O'zbek tilining fonosemantik vositalari” dissertatsiyalari o'zbek tili fonostilistikasi muammolariga bag'ishlangan. Bundan tashqari, A.Abdullayevning “O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi” nomli asarida, B.O'rinboyevning “Hozirgi o'zbek so'zlashuv nutqi” monografiyasining “So'zlashuv nutqining fonetik xususiyatlari” va “So'zlashuv nutqining intonatsion xususiyatlari” bo'limlarida, Y.Tojiyev va M.Mallaboyevlarning “O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari amaliyoti” asarida ham o'zbek tili fonetik vositalarining stilistik xususiyatlariga doir ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan bir qatorda, fonostilistika bo'yicha ko'pgina maqolalar ham yozilyaptiki, bu shu sohaning rivoj topib borayotganidan dalolat beradi. [Karimov, 2016: 8]

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida yozuvchining fonostilistik birliklardan qay darajada foydalanganligini ham e'tiborga olish lozim. Nasrda yoxud nazmda

unlilarni takror holda ishlatish(**assonans** “*Oy borib, omon kel, o‘g‘lim!— dedi bo‘g‘iq ovozda. Yuragim gursillab urar, uy tomonga yuguray desam, oyog‘imda mador yo‘q edi*”), undoshlar takrori(alliteratsiya “*Yov quvdimi, muncha hovliqingiz*”, *desam, “men belida belbog‘i bor o‘g‘il o‘stirganman!” deb keriladi*”), undoshlarni qavatlash (geminatsiya), so‘zlarning fonetik qobig‘ini o‘zgartirish, tovush orttirish yoxud tovush tushirish, onomatopeya, paronomaziya kabi fonetik birliklardan foydalanish orqali yozuvchi o‘z badiiy niyatini o‘quvchiga o‘zgacha bir kayfiyatda yetkazib beradi.[Yo‘ldoshev, 2010: 24] Bundan tashqari, bilamizki, yozma nutqda, qahramonning ichki dunyosi, hislari, quvonchi, qayg‘usi, kesatqlari, so‘rog‘i, hayratlanishi kabi ruhiy holatlarini ifodalash bir muncha cheklangan. Bunday holatda ijodkor fonagrafik vositalar orqali o‘z fikrini va qahramon holatini o‘quvchiga oson va tushunarli tarzda yetkaza oladi.

Qahramon ruhiy kechinmalari va turli holatdagi kayfiyatini ifodalash uchun unlilar va undoshlar takroridan foydalaniladi. O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasida ham bu vositalardan unumli foydalanilgan. Masalan, “Tush” hikoyasida shunday jumla bor:

“— *Shu paytgacha uxlamadingizmi!— dedim zarda qilib. —Eshik ochishga sizdan boshqa odam yo‘qmi? Onam ma‘yus jilmaydi: — Uyqu qatta bolam, o‘-o‘tiribman.*”

Gapda o‘ unlisini cho‘zish orqali Hakima ayaning farzandiga bo‘lgan cheksiz mehri, kechalari uxlamay o‘g‘lining ishdan kelishini kutishi, ayni damda mushfiq onaning anchagina yolg‘izlanib qolganligi ham birgina shu vosita orqali ochib berilmoqda. Unlilarni takror qo‘llash orqali yalinish (*Ayta qoli-i-ing*), belgining orttirma darajasi (*Katta bo‘lsam, ka-a-atta shaharlarga boramanmi?*), achinish-xitob (*Voy poshsha-a-a! Nima qilib qo‘ydingiz, tamom bo‘psiz-ku!*), alam bilan hayqirish (*Oyi! — dedi xirillab. — Oyi-i-i!*), qarshilik, norozilik (*Xo-o!-ammam o‘rnidan urib ketdi*), taraddudlanish (*Xo‘-o‘sh, - dedi Dalavoy ma‘nodor qilib. — Bu naluglar ko‘payib ketibdi-ku, bu yog‘iga nima qilamiz*), kinoya (*U xo‘-o‘-o‘p o‘qimishli, xo‘-o‘-o‘p bilimdon, xo‘-o‘-o‘p olim odam. Faqat bitta “juz‘iy” kamchiligi bor: chin dildan kulolmaydi, chin dildan yig‘ololmaydi...*) ma‘nolari ham ifodalangan.

Undoshlarni birdan ortiq yozish orqali harakatning davomiyligi yoki oniyliigi, qahramon ruhiyatidagi keskin o‘zgarishlar, tovush balandligi yoki pastligi, qo‘rquv, belgining me‘yordan ortiqqligi kabilar ifodalanadi. Masalan, qilgan ishdan qo‘rqib ketish: — *Voy-y-y! Endi dadang o‘ldiradi!* Undov so‘z ma‘nosini kuchaytirish, hayrat ma‘nosi: — *Vuy-y-y-y! Asl tillamikan?* Kuchli ruhiy holat, duduqlanish: — *Nega k-kelding?!* — *dedi u g‘azabdan tili tutulib. — Nima k-kerak senga?!* Holatning davomiyligi, sukut ma‘nosi: — *Hmmm!* — *Ammam shunday tahdidli bosh chayqadiki, qorong‘i bo‘lsa ham qoshi chimirilib ketganini aniq ko‘rdim.*

Og‘zaki nutqda ayrim so‘zlarni noto‘g‘ri talaffuz etish holatlari ham uchrab turadi. Bu holat, asosan, o‘zlashma so‘zlarning imlosini yaxshi bilmaslik, paronimlarni farqlamaslik va ayrim so‘zlar imlosidan xabarsizlik natijasida kelib

chiqishi mumkin. Ba'zi o'rinlarda bunday noto'g'ri talaffuz usulidan kulgi uyg'otish, qahramon nutqini individuallashtirish va og'zaki nutqqa yaqinlashtirish uchun ham foydalaniladi. Bunday ifoda tarzi **grafon** deb ataladi. [Yo'ldoshev, 2010: 27] Masalan, kuchli istehzo, kesatq ma'nosini berishda: — **Sharapatmi?** — *Ammam “tushunarli” degandek istehzo bilan labini burdi.* — *Niyatingiz yaaxshi-ku, holva degan bilan og'iz chuchimaydi-da, o'rtoq Xajayip!* O'zlashma so'zni noto'g'ri talaffuz qilinishi orqali qahramon nutqining o'ziga xosligini ifodalashda: — *Men **ishkalad** yemayman. Tishim tushgan.* Turkiy tillarda so'z boshida ketma-ket kelgan undoshlar o'zaro birika olmaydi, shuning uchun so'z boshida bir unli orttirilishi natijasida ruscha o'zlashma so'z turkey til qonuniyatlariga bo'ysundirilgan. Og'zaki nutqdagi bu fonetik hodisa proteza deb yuritiladi. Grafon usulidan qahramon nutqini og'zaki nutqqa yaqinlashtirish maqsadida ham foydalaniladi: — *Noshukurchilik qilma, **Poti**. Xat keldi-ku!* — *Atlasni Zuhra kiysa yarashadi. **Zo'raxon!** Buyoqqa qarang, qizim!* Keltirilgan jumalarda kishi ismining noto'g'ri talaffuzi qahramonlarning bir-biri bilan yaqin munosabatda ekanligini va o'zaro kuchli mehrni ham aks ettirgan.

Tilshunoslikda **paronomaziya** degan uslubiy figura ham mavjud. Azim Hojiyev “Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati” da bu uslubiy vositaga shunday ta'rif beriladi: “Talaffuzi o'xshash, faqat bir-ikki tovushiga ko'ragina farqlanuvchi, leksik ma'nolari bir-biridan uzoq so'zlarni yonma-yon qo'llashdan iborat uslubiy figura. Badiiy adabiyotda paronomaziya ifodalilik, ohangdorlikka erishish, komik effekt yaratish, so'z o'yini qilish kabi maqsadlarda keng foydalaniladi”. [Hojiyev, 2002: 80] O'tkir Hoshimovning hikmatga to'la “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asarida ham paronomaziya keng foydalanilgan. Masalan, “**Dili bilan tili** muttasil bir ko'chadan yuradigan odamga oson tutmang...” jumlasida “dil” va “til” so'zlari talaffuzi o'xshash, faqat bir tovushga (d-t) farq qiladi. Yozuvchining mahorati shundaki, aslida antonim hisoblanmaydigan bu so'zlardan kontekstual antoniya hosil qilib, ham ohangdorlik ham ma'no qarama-qarshiligi bilan o'z fikrini osongina o'quvchiga anglatgan. Asarda bunday holatlarni ko'plab uchratish mumkin: “**Yo'qchilik va To'qchilik**. Bir narsani hech tushunmayman: kitob o'qiydiganlarda pul yo'q. Puli ko'plar kitob o'qimaydi...” , “**Xalq**” degan so'z bilan “**halqa**” degan so'zda mushtaraklik bor. Qadimda zanjirning quvvatini aniqlash uchun eng ojiz halqani sinab ko'rishar ekan. Negaki, yuzta halqa mustahkam bo'lgani bilan bittasi nobop bo'lsa, zanjir xuddi o'sha yerdan uziladi... Bir-biri bilan zanjirdek bog'langan, orasidan “ola” chiqmaydigan xalqni yengib bo'lmaydi”, “**Bozorda** hayot qaynaydi... **Mozor** esa marhumlar makoni... **Bozorda** shoh-shoh, gado-gado. **Mozorda** esa shoh-u gado barobar... **Bozorda** shovqin tinmaydi, **Mozor** esa sukunat maskani... **Bozor** bilan **Mozor**, bir-biridan naqadar uzoq... Lekin... Aqli raso odam hech qachon **Bozorni** buzmaydi, Aqli raso odam hech qachon **Mozorni** ham buzmaydi... Aqli raso odam qay yurtga bormasin, **bozorni** aylanadi. Aqli raso odam qay yurtga bormasin, **Mozorni** ham aylanadi. **Bozor** bilan **Mozor** bir-biridan naqadar uzoq. **Bozor** bilan **Mozor** bir-biriga naqadar yaqin!”.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, badiiy matn emotsional-ekspressivligini, ifodaliligini, ohangdorligini oshirishda fonostilistik vositalar muhim uslubiy vazifa bajaradi. Ular asar g'oyasini, yozuvchi mahoratini ta'sirchan, obrazli va ba'zan komik tarzda ochib berish uchun xizmat qiladi. Yozuvchi o'z uslub va mahoratidan kelib chiqqan holda, ularga boshqa uslubiy va maqsadiy vazifalarni ham yuklaydi. O'tkir Hoshimov asarlarida bu vositalar ohangdorlik va ifodalilikni ta'minlash, ruhiy kechinmalarni ifodalash, so'z o'yinlari qilish va boshqa maqsadlarda foydalanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Doniyorov X., Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. -Toshkent: Fan, 1988. -B. 70-77.
2. Karimov S. O'zbek tilining fonetik stilistikasi. -Samarqand, 2016. -124b.
3. Yo'ldoshev M., Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili. -Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. -B.23-30.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2002. -B. 19,80.
5. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. -Toshkent: Meriyus, 2015. -270b.
6. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. -Toshkent: O'qituvchi, 2018. -606b.
7. Hoshimov O'. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. -Toshkent: Zukko kitobxon, 2021. -208b.

O'XSHATISHNI YUZAGA KELTIRUVCHI GRAMMATIK VOSITALARNING STILISTIK XUSUSIYATLARI

F.Baxranova, SamDU 2-kurs magistranti

O'zbek tilida grammatik vositalar tildagi grammatik ma'nolarni ifodalash uchun juda keng miqyosdagi vazifalarni bajaradigan birliklar hisoblanadi. "Darhaqiqat, o'zbek tilidagi grammatik vositalarning juda katta qismi uslubiy bo'yoqqa va tasviriylikka, sinonimiya va variantlarga ega ekanligi olim qarashlarining to'g'ri ekanligidan dalolat beradi. Ma'no jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan til birliklarini nutqiy vaziyat talabi bilan tanlab va almashtirib ishlatish va shu orqali ma'no nozikliklarini farqlash, bir mazmunni ma'nolari bir-biriga yaqin bo'lgan bir necha grammatik vositalar bilan ifodalash sabablarini topish va qonuniyatlarini belgilash ham bu sohani alohida yo'nalish sifatida o'rganish zaruriyatini keltirib chiqaradi... Harqalay, grammatik shakllar o'rtasida sinonimik munosabatlar mavjud bo'lishining o'zi bir boylik. Ularning qo'llanishida ajralishlar yuz berib, farqlanishlar, nozikliklar sezilib, qaysi vazifaviy uslubda qaysi morfologik birlikning faol qo'llanilishi tobora aniq bo'lib borishi esa ona tilimiz uslubiy ko'laminig yana ham kengayayotganidan dalolat beradi, degan fikr tarafdorimiz".⁵⁹ Ular gap tarkibida bo'laklarning aloqa-munosabatini ta'minlash bilan birga turli qo'shimcha ottenkalar, jumladan, qiyoslash, chog'ishtirish, taqqoslash ma'nolarini ham ifodalaydi. O'xshatishni hosil qiluvchi grammatik

⁵⁹ Каримов С. Ўзбек тилининг грамматик услубияти. – Самарқанд, 2012. -Б.12

vositalar narsa, belgi, voqealarning shunchaki o'xshashligini ko'rsatib, ma'lum darajada badiiylikka erishishinigina emas, shu bilan birga o'zi tasvirlayotgan voqea, hodisa, belgining muhim tomonlarini alohida ta'kidlash, unga tinglovchi diqqatini jalb qilish maqsadida qo'llanadi. Bu birliklar yordamida hosil qilingan o'xshatishlar vositali o'xshatish (ya'ni lisoniy vositalar yordamida) deb ham ataladi. Bu vositalar bilan hosil qilingan o'xshatishni ochiq o'xshatish deb ham atash mumkin bo'ladi. Chunki o'xshatish o'ziga xos lingvistik vositalar yordamida hosil qilinganda aynan ushbu birlikning xizmati yaqqol sezilib turadi. Ushbu bobda o'xshatishni yuzaga keltiruvchi grammatik birliklarning semantik-stilistik xususiyatlari tahlil qilinadi.

O'xshatish insonlarning narsa yoki hodisa haqidagi tasavvurlarini voqelantirish uchun ifodalanuvchi lingvosub'ektiv vositadir. Bundan yozuvchi mohirona foydalangan holda asar qahramonlarini tipiklashtirishda, ularning o'ziga xos individual xususiyatlarini ochishda, ruhiy (intim) holatlarini aks ettirishda, makon va zamon tasvirini berishda o'zining betakror uslubini yaratadi.⁶⁰

O'zbek tilida o'xshatish hosil qilishning eng mahsuldor usuli affiksatsiya usulidir. Hozirgi o'zbek adabiy tili uslubi faktlaridan ma'lum bo'ladiki, affiksatsiya usuli bilan o'xshatish shakli hosil qilishda -dek, -day, -dan, -simon, -ona, -omuz, -chasiga, -racha, -cha affikslari ishtirok etadi. Lekin bularning o'xshatish hosil qilishdagi faolligi, mahsuldorlik darajasi bir xil emas. Yozuvchi bir narsa-predmet, hodisani ikkinchi bir narsa-predmet va hodisaga qiyoslar ekan, bu bilan u faqat tasvirlanayotgan narsa-predmet, hodisa haqida tasavvur hosil qilishnigina o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi, balki kishilar ana shu o'xshatilayotgan narsa-predmetga nisbatan o'z munosabatini ham bildiradi, ya'ni u yoki bu narsa-predmet, hodisani o'z nuqtai nazaridan baholaydi.

R.Qo'ng'urov -day/-dek, -dayin, -simon, -ona, -namo, -larcha, -omuz, -cha, -chasiga kabi birliklarni o'xshatishni yuzaga keltiruvchi grammatik vositalar sifatida maxsus o'rgangan: O'zbek tilida bir nechta affiks borki, ular biror predmet, belgi yoki holatni boshqalariga o'xshatish, qiyos qilish uchun xizmat qiladi. Ularni quyidagicha sanab ko'rsatish mumkin: -day (-dek), -simon, -ona, -namo, -larcha, -omuz, -char, -chasiga, -dan, -li.. Bu affikslar, odatda, o'xshatish obrazini ko'rsatuvchi so'zga qo'shiladi va biror predmet, belgi yoki holatni shu so'z orqali ifodalangan predmet yoki belgi bilan qiyos qilishga yordam beradi. Bu affikslarning ba'zilar grammatik jihatdan sifat (-simon, -day, -dek, -li) yasovchi affikslar hisoblansa, ikkinchi bir xillari ravish (-larcha, -omuz, -cha, -chasiga) yasash uchun xizmat qiladi¹. Misollar: -day/-dek: *Qolaversa oqimdek, seldek, yuragida balqqancha quyosh - Inqilobning, sarbadorlarning qo'shig'iga bo'lib ohangdosh* (N.Oston), *Qorabayir otini qichar chavadoz nuqul. Qoyaga chirmashadi qilko'prikday ensiz yo'l* (N.Oston); -dayin: *Ko'z oldimda kiprikdayin tizilar yillar, Har biriga marjon bo'lur achchiq unlarim* (A.Oripov). *Bulutdayin bosib kelar yov, Alplar davra solar, otlari asov* (H.Olimjon); -simon: *shishasimon, halqasimon, gumbazsimon, gazsimon, yulduzsimon, odamsimon, qalqonsimon,*

⁶⁰ Хасанов А. Абдулла Қаҳҳор хикоялари тилининг семантик-стилистик хусусиятлари.

¹ Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. 1-қисм. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1975. 212-233-б.

konussimon, daraxtsimon, ayiqsimon, yog'simon; -ona: odilona, razilona, olimona, kamtarona, mohirona, hiylakorona, riyokorona, makkorona, fidokorona, xiyonakorona, san'atkorona, ehtiyotkorona, jinoyatkorona, takabburona; -namo: telbanamo, avliyonamo, jinninamo, hazilnamo, darveshnamo; -larcha: telbalarcha, bolalarcha, mardlarcha, xoinlarcha, qahramonlarcha, botirlarcha, surbetlarcha, noinsoflarcha, ablahlarcha, qardoshlarcha, o'rtoqlarcha; -omuz: nasihatomuz, maslahatomuz, kinoyaomuz, ibratomuz; -cha/-chasiga: ayyorcha, askarcha, o'g'irlikcha, yashiriqcha, tentakchasiga, o'g'rinchasiga, dehqonchasiga, mardchasiga kabi.

Professor S.Karimov o'xshatishni yuzaga keltiruvchi grammatik vositalar sirasiga qo'yidagilar kirishini aytadi: – *day, (-dek) -dak -(tak) -dag' (-dog') -dayin, -dan, -dir, -namo, -simon, -ona, -omuz, -li, -cha, (-larcha, -chalik, -chasiga)* kabilar. Badiiy uslubda ushbu vositalarning hammasidan keng jabhada foydalanish mumkinligi ham o'ziga xoslikdir. Hech qaysi funksional uslubda o'xshatishdan bu darajada mahsuldor foydalanilmaydi. Boshqa uslublarda ular predmet va hodisalarni shunchaki qiyoslab, o'xshatish sub'ektning ma'nosini konkretlashtirish uchun xizmat qilsa, badiiy uslubda shu bilan bab-baravar, badiiy-estetik vazifani ham bajaradi. Metaforik o'xshatishlar buning yaqqol dalilidir. Bu o'xshatishlar ommabop (publitsistik) uslubning ayrim janrlaridan tashqari boshqa uslublar uchun asosiy vosita hisoblanmaydi. Hamid Olimjonning «Zaynab va Omon» poemasida shunday o'xshatish bor: *Qiz ko'ziday qora edi tun*. Tunni qora, qop-qora, tim qora deyish mumkindir. Ammo uni yana kuchaytirib, qiz ko'ziga o'xshatishga nima zarurat bor? Qizning ko'ziga o'xshatilib tunga urg'u berilayaptimi yoki aksinchami? Bu yerdagi yuksak badiiylik shundaki, ijodkor uchun har ikki obraz ham, ularning uyg'unligi ham muhim. Shunday paytda teskari jarayon ham ro'y berishini, o'xshatish ob'ekti va sub'ekti o'z o'rnini bimalol almashtirishi mumkinligini payqaymiz. Matn bilan keng ko'lamda tanishish buni tasdiqlaydi⁶¹.

Bundan tashqari, o'xshatishni yuzaga keltiruvchi vositalar ichida, asosan badiiy uslub uchun xarakterli bo'lgan elementlar mavjud. Masalan, grammatik vositalarni, xususan, hozirgi o'zbek adabiy tili normasiga mos keladigan ko'rinishlarini olib qaraylik. Ularning hammasi ham sharoit, zarurat talabidan kelib chiqib badiiy adabiyot tilida bimalol ishlatilaverishi mumkin. Masalan: *Shu sandiqni daryoga bir oqizsam deb o'ylar goh, Botayotgan kunga qarab, artmasdanam yoshini. Ajab emas Tohirdayin ul tirilib chiqsa oh, Tohirdayin... yo'q Tohirday ko'tarmas ul boshini* (H.Xudoyberdieva. Eski sandiq). Ammo shu bilan birga, qo'plab misollar tahlili *-day, -dayin* ning asosan so'zlashuv uslubiga, *-dek* ning esa badiiy uslubga moyilligini ko'rsatadi: Munajjim tasbehidan to'kilgan donalardek Osmon uzra sochilib yarqiraydi yulduzlar. Oy sha'mu tegrasida uchgan parvonalardek To sahar javlon urib pir piraydi yulduzlar (E. Vohidov. Samarqand kechasi). Uning tarixiy ko'rinishlarini ham, hozirgi adabiy til normasi nuqtai nazaridan, shu uslub doirasiga kiritaverish mumkin. Shuningdek, *-cha (-chalik, -*

61 Каримов С.А. Каримов С.А. Бадий услуб ва тилининг ифода тасвир воситалари. Ўқув қўлланмаси. – Самарканд: СамДУ нашриёти. 1994. – Б.13.

chasiga), -dan, -namo elementlarining ko‘pincha so‘zlashuv uslubida, -simo, -ona, -omuz qo‘shimchalarining ilmiy va ommabop uslublarda ishlatilishi ko‘zga tashlanadi va bu narsa o‘xshatishdagi grammatik vositalarning uslubiy chegaralanishidan dalolat beradi. O‘xshatishlar ishtirok etadigan gaplarning ayrim struktural tiplari, masalan, o‘xshatish oborotlar, o‘xshatish ergash gaplar ham asosan ilmiy va badiiy uslublarga tegishlidir⁶².

Professor S.Karimov fikrini T.Rasulovning qarashlari bilan dalillaydi: «Haqiqiy san’atkor ijodida, – deydi T. Rasulov. – o‘xshatish xususiylik bilan umumiylilikning estetik birligi sifatida namoyon bo‘ladi. Biz o‘xshatishning badiiy funksiyasi deganda ana shu «birlikni tushunamiz»⁶³ Mana uning eng yaxshi namunalari: *Chilla kuni hammomdan chiqa kelgan kuyovday Paxtakor o‘zbek yeri havr ila, g‘ubor ila* (G‘. G‘ulom. Porloq istiqbol uchun), *Oyoqlangan qo‘ziday dovdidirar yelda maysa*, *Ko‘m-ko‘k moviy osmonda kezib yurar oq bulut* (A.Oripov. Qarshi qo‘shig‘i). O‘xshatishdan badiiy uslubda foydalanishda yana ayrim o‘ziga xosliklar ko‘zga tashlanadi. Masalan, asar muallifi voqealar tugunini o‘z qo‘lida ushlab turar ekan, bayon davomida go‘yo o‘zini bilmaydigan holatga solib, o‘xshatish yordami bilan o‘quvchini bundan keyin yuz beradigan – ayniqsa qayg‘uli – voqealarga ruhan tayyorlaydi: *Mirzo Ulug‘bek ko‘z yoshlarini artib, quchog‘ini ochdi. Ustod bilan shogird, go‘yo abadulabad diydor ko‘rishmasliklarini sezganday»* unsiz yig‘lashib uzoq vidolashishdi (O. Yoqubov. *Ulug‘bek xazinasi*), *Qalandar mudhish bir napca po‘y beradiganday* yuragi achishib otning jilovini tortdi... (O. Yoqubov. O‘sha asar).

Yana bir o‘ziga xoslik, badiiy asar matnida bir-birlariga mutlaqo aloqasi bo‘lmagan narsa va hodisalar ham o‘xshatish ob’ekti va sub’ekti sifatida ishtirok etishi mumkin. «Ulug‘bek xazinasi» romanida she’r misrasi va kesilgan bosh, garchi bir-birlaridan uzoq tushunchalar bo‘lsa ham, xuddi ana shunday vazifani bajargan. Sarosima va vasvasa dardiga mubtalo bo‘lgan Abdulatif tush ko‘radi. Tushida amir Jondor uning o‘z kallasini oldiga keltirib tashlaydi. Dodlab uyg‘ongan shahzoda o‘ziga kelgach, nima bilandir andarmon bo‘lish maqsadida javondagi qalin kitobni oladi:.... kitobni ochganda ko‘zi tushgan ilk misralar... tushida ko‘rgan qonli kalladan ham dahshatli edi... Shahzoda yuragini changallaganicha ko‘zini yumdi, lekin zarhal harflar bilan bitilgan sirli misralar xuddi boyagi qonli kalladay ko‘z oldidan ketmay, olovday lovillab turardi. Yana bir turdagi o‘xshatishlar haqida mulohaza yuritishga to‘g‘ri keladi. «Ulug‘bek xazinasi» kitobida shunday o‘xshatish bor: Ana o‘ng tomondagi tog‘ cho‘qqilari cho‘g‘day yallig‘lanib, *Samarqand noniday yum-yuma-loq to‘lin oy* ko‘rindi. To‘lin oy nonga, yoki aksincha, o‘xshatilishi mumkin. Bundan juda katta bir badiiylik axtapmaca ham bo‘ladi. «Samarqand noniday» deyish ham mumkin. Ammo xuddi shu matnda to‘lin oyning Samarqand noniga o‘xshatilishi yuksak badiiylik tashuvchi vosita bo‘lganligini va shu tufayli qimmatli ekanligini undan oldingi bayondan – o‘z yurtiga qaytib ketishga otlangan Qalandardar Qarnoqiyning ruhiy holatidan, xayolidan anglaymiz: Xuddi o‘z ukalariday bo‘lib qolgan bu og‘a-

⁶² Каримов С.А. Кўрсатилган асар. –Б.14.

⁶³ Расулов Т. Бадий тасвир ва образли тасвирий воситалар// Ўзбек тили ва адабиёти, 1965. №5, – Б 10.

inilar bilan quchoqlashib xayrlashdi-da, jilg'a bo'ylab otini yo'rttirib ketdi. Lekin xayoli hamon Samarqandda. Ko'z oldidan hamon ustodning g'amgin chehrasi ketmas, quloqlari ostida hamon ustaning hayajonli gaplari, bergan oq fotihasi yangrab turardi. U go'yo shaharning har bir dahasi, har bir guzari, har bir ko'chasiga kirib chiqar, xayolan goh rasadxona bilan, goh salkam yigirma besh yil tuprog'ini yalab o'tgan Ulug'bek madrasasi bilan vi-dolashar edi... Darhaqiqat, Qalandar Qarnoqiy uchun Samarqand go'yo nonday aziz bo'lgani tufayli uning ko'ziga to'lin oy ham non kabi ko'rinadi.

O'xshatishning badiiy uslubda faol ekanligi faqatgina son jihatdan emas. Badiiy asap obrazlilikining o'zini o'xshatishlarsiz tasavvur qilish qiyin, go'yo u butun bir organizmning uzviy a'zosi kabi badiiylik bilan hamohangdir⁶⁴.

Ma'lumki, o'xshatish obrazi bo'lgan predmet yoki hodisaning ijtimoiy ongda qanday baholanishiga bog'liq holda o'xshatishda ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalanadi. Obrazning ongda ijobiy baholanishi o'xshatish ob'ektidagi ijobiy xususiyatlarini bo'rttirishga, salbiy baholanishi o'xshatish ob'ektidagi salbiy xususiyatlarni bo'rttirishga xizmat qiladi. Bir predmet yoki hodisani ikkinchi bir predmet yoki hodisa bilan taqqoslansa, ularning shakl yoki mazmun tomonidan timsolli o'xshashligi hisobga olinadi. Har bir o'xshatishda o'xshatish sub'ekti, o'xshatish ob'ekti va asoslarning o'zaro mos kelishi mavjud bo'lishi kerak. Bularning ustidan o'xshatish belgisi hukmronlik qiladi. O'xshatish belgisi ikki narsaning bir-biriga mos kelishidir. Moslashish sub'ekt, ob'ekt asoslarining o'zaro mosligi muhim rol o'ynaydi. Ushbu ma'nolar yuzaga chiqishida grammatik vositalar muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar po'yxati

1. Каримов С. Ўзбек тилининг грамматик услубияти. – Самарқанд, 2012. - Б.12
2. Каримов С.А. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. Ўқув қўлланмаси. – Самарқанд: СамДУ нашриёти. 1994. – Б.13.
3. Расулов Т. Бадий тасвир ва образли тасвирий воситалар// Ўзбек тили ва адабиёти, 1965. №5, – Б 10.
4. Хасанов А. Абдулла Қаххор хикоялари тилининг семантик-стилистик хусусиятлари: filol.fan.nomz.diss. – Toshkent, 2010. -Б.13
5. Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. 1-қисм. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1975. 212-233-б.

ABDULLA QAHHOR ASARLARINING O'RGANILISHI

Maxammatova F. SamDU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Qahhorning iste'dodi, so'z tanlash mahorati, o'ziga xos uslubga ega ekanligi orqali xalq nazariga tushganligi, uning hayotlik chog'idan tortib, hozirga qadar asarlarining lingvistik, lingvostilistik

⁶⁴ Каримов С.А. Кўрсатилган асар. –Б.14.

jihatdan o'rganilib kelishi, asarlarining juda ko'plab tillarga tarjima qilinganligi, dunyo olimlari tomonidan tadqiq qilinishi va targ'iboti haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: "O'n uchinchi qaldirg'och", rus olimlaridan Irina Borolina, adiblaridan K.Simonov, turkiyalik Erhan Gerey, "Sinchalakning Olmoniyaga safari", E.Bryummer, Saida obrazi.

Shunday yozuvchilar bo'ladiki, sening yuragingdagini topib gapiradi, so'zni shunday jilolantiradiki, uning dunyosi bilan yashaysan, millat va xalq merosini mohirona tasvirlab, o'zi ham ma'naviy merosga aylanadi. Abdulla Qahhor ana shunday insonlardan biri edi.

Abdulla Qahhor avlodlar uchun ulkan, salmoqli, mazmunli meros qoldira olgan haqiqiy o'zbek farzandi. O'z davrining tipik vakili. Alloh bergan umrning har daqiqasini qadriga eta olgan, o'zining ta'biri bilan aytganda ".... pokiza, chiroyli, burdli, subutli" yozuvchi, o'zbek hikoyachiligining asoschisi, tarjimon, so'z zargari edi.

Yoshlarimizga biz darsliklarda Abdulla Qahhorni yozuvchi – nosir sifatida tanitganmiz. Vaholanki, Hafiz Abdusamatovning "Abdulla Qahhor hayoti va ijodi haqidagi ocherk"[1, 8] da dastlab ijodini shoir sifatida ("Oy kuyganda", "Esimda sen", "Omin", "Pes qildim") boshlaganining guvohi bo'lamiz. Ijodining tamal toshini she'riyatdan boshlagan bo'lsa-da, asosiy e'tiborni nasrga qaratdi, uning gullab yashnashi uchun bor bilim va salohiyatini baxshida qildi. Yozuvchining ijodini har tomonlama o'rganish uning hayotlik davridayoq boshlandi. Hafiz Abdusamatov o'zining ocherkida mashhur rus yozuvchilari bilan o'tkazilgan dekadada "O'zbekistonda katta adabiyot bor, u shu darajada yuksalibdiki, uning ba'zi vakillaridan, masalan, Abdulla Qahhordan biz ham o'rganishimiz kerak,"[1, 180] - deya rus yozuvchilarning e'tirof etganini muallif g'urur bilan tilga oladi. Abdulla Qahhor ijodiy olamini o'rganish nafaqat o'zbek tilshunoslari, tanqidchilari, adabiyotshunoslari tomonidan o'rganildi, balki dunyo tadqiqotchilarini ham qiziqtirib kelmoqda. Fikrimizning dalili sifatida rus olimlaridan Irina Borolina, adiblaridan K.Simonov, turkiyalik Erhan Gerey ("Abdulla Qahhorning hikoyanavisligi") [2, 28] ilmiy tadqiqot ishlarini aytishimiz mumkin. Yozuvchining ijodi mamalakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng, keng jamoatchilikka, shu jumladan yoshlarga etkazilishiga alohida e'tabor qaratildi. Ko'pgina ilmiy ishlar, konferensiyalar o'tkazildi. Ushbu yo'nalishdagi sobitqadamlik yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev tomonidan ham adabiyotshunoslarga, shoir, yozuvchilarga ham mamalakatimiz merosi sifatida qaralib, amaliy ishlarga qadam qo'yilmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil Adiblar xiyobiniga tashrifi davomida berilgan topshiriqlari asosida "Abdulla Qahhor. O'n uchinchi qaldirg'och" filmining suratga olish ishlari boshlab yuborildi.

O'zbek tadqiqotchilaridan H.Abdusamatov, P.Qodirov, O.Sharafiddinov, M.Qo'shjonov, U.Normatov, P.Qo'ng'urov, S.Karimov kabi olimlarimiz tomonidan salmoqli ishlar amalga oshirildi. 2007-yilda yozuvchining 100 yilligining keng nishonlanishida Samarqand olimlari, xususan, S.Karimov tomonidan "Sinchalak" qissasining alfavitli, ters, chastotali lug'atlari tuzib chiqildi. Ayniqsa, adibning turmush o'rtog'i hayotiy maslakdoshi bo'lgan Kibriyo

Qahhorova “Chorak asr hamnafas” kitobi Abdulla Qahhor xotirasiga qo‘yilgan munosib yodgorlikka aylandi. O‘zbek, rus, fors tillarini mukammal bilgan Kibriyo Qahhorova yozuvchining asarlarini tojik tiliga tarjima qildi va Dushanbe shahrida nashr ettirdi [3]. Eng quvonarlisi, Abdulla Qahhorning asrlari rus, ukrain, belorus, qozoq, qirg‘iz, qaraqolpoq kabi tillarga tarjima qilingan. Abdulla Qahhorning 1958-yil yozilgan, tanqidchilar tomonidan ko‘tarinki kafiyyat bilan kutib olingan “Sinchalak” qissasi rus tiliga Konstantin Simonov, bolgar tiliga Frinkov tomonidan tarjima qilingan [4]. Germaniyada E.Bryummer tomonidan qissa nemis tiliga tarjima qilindi. 1961-yil chop ettirilib, 1962-yili qayta nashr qilinganligini Sobirjon Yoqubov o‘zining “Sinchalakning Olmoniyaga safari” maqolasida qayd etib o‘tadi. Asar bosh qahramoni Saidaning samimiy, nozik lekin bilimli, o‘z haququqini yaxshi biladigan, o‘z oldiga qo‘ygan maqsaddan qaytmaydigan, hozirjavob, jamiyatda bo‘layotgan voqea-hodisalarga o‘z munosabatini bildirishdan hayiqmaydigan, dunyoqarashi keng sifatida tasvirlab berilgani olmon xalqi yoshlariga ham ma‘qul tushdi. Asarlarimizning dunyo tillariga tarjima qilinishi xalqlarni o‘zaro bir-biriga yaqinlashtiradi, o‘zaro samimiy do‘stlikning bardavomligini saqlovchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Asarning bu darajada dunyo e‘tirofiga tushushining sababi shundaki, voqealar tizimini ochib berishda, qahramonlarning tashqi va ichki dunyosini ochib berishda xuddi ko‘z oldingizda gavdalangandek, voqealar suyujeti kinolentaday tasavvur qilishingizda buyuk so‘z ustasining uslubi sizga yaqindan yordamga keladi. Yozuvchining asarlarida katta bir tarixiy-ijtimoiy davr asar qahramoni hayotidagi xarakterli bir voqea tasviri orqali mujassamlanadi.

Abdulla Qahhor qahramonlari - oddiy odamlar hayotida ro‘y berayotgan voqea-hodisalar ham odatdan tashqari va favqulodda emas. Yozuvchi barcha asarlarida inson qadrini birinchi o‘ringa qo‘yadi. Ijtimoiy tensizlik natijasida yuzaga kelgan murosasizlik, adolatsizlikni hayotiy voqealar orqali asarlarida tasvirlab beradi. Bunday tasvir jarayonida so‘zdan shunday mohirona foydalana oladiki, natijada qahhorshunoslik uslubiyatiga asos soldi. Bu uslubi orqali o‘zbek xalqi va dunyo ahli e‘tirofiga sazovor bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдусаматов Х. Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақидаги очерк. – Тошкент, 1960. 8-б.
2. Qo‘chqorova M. Abdulla Qahhorning turkiyalik tadqiqotchisi Erhan Gerey haqida. Qo‘qon viloyat ilmiy-ijodiy anjuman materiallari. 2022-yil 26-may, 28-b.
3. Qahhorova K. “Men dardimni kimga aytaman?” (1989) ziyouz.com kutubxonasi 15-avgust 2016-yil <http://ziyouz.com/images/adiblar/abdulla-qahhor/abdulla-qahhor08ipq>
4. Internet ma’lumotlari. Vikipediya. Ochiq ensiklopediya.

FRAZEOLIGIK MA'NOLARDA MILLIYLIKNING AKS ETISHI

Turaboyeva L. Q., Qoraqalpog' DU magistranti

Annotatsiya: Tilning frazeologik birliklari mislsiz til hodisasi bo'lib, ular u yoki bu xalqning hayot tarzini, mentalitetini namoyon etadi. O'zbek tilining frazeologik birliklari o'zbek xalqining psixologik, fiziologik, lingvokulturologik jihatlarni aks ettiradigan ko'p qirrali va ko'p qatlamli mental tuzilmadir. Maqolada frazeologik ma'nolarda milliylikning aks etishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, milliy frazeologizmlar, urf-odatlar, marosimlar, frazemalar.

Har bir millat o'zida ma'lum bir milliy an'analarni aks ettiradi. Ya'ni har bir xalqning, millatning o'z milliy an'analari, urf-odatlari mavjud. Bu ma'noda har bir inson ana shu milliylikni o'zida aks ettiruvchi muayyan madaniyat, til, tarix, adabiyotga aloqador bo'ladi. Ma'lumki, til ijtimoiy hodisa bo'lish bilan birgalikda madaniyat bilan ham uzviy bog'likdir. Frazeologizmlarning muayyan guruhi xalqlarning urf-odatlari, an'analari va irimlari ta'sirida shakllanadi. Jumladan, o'zbek xalqida azaldan *"quloq tishlar"* odati mavjud. *"Quloq tishlar"*, ya'ni *"beshik ketdi"* odati hozirgi kunda Surxondaryo viloyatininigi ayrim tuman va qishloqlarida saqlanib qolgan. Oilada qiz bola tug'ilib, chillasi chiqqandan keyin beshik to'yi o'tkaziladi. Qarindosh-urug', do'st-og'aynilar yangi farzand bilan muborakbod etgani bu oilaga kelishadi. Shunda o'g'illik birodarlardan biri niyat qilib, etaklab borgan 5-6 yashar o'g'ilchasiga chaqaloq qizchani tilaydi, so'ratadi. Qizi bor oilaning buvasi, buvisi, ota-onasi va qarindosh-urug'lari rozilik berishsa, *"quloq tishlar"* odati o'tkazilgan. Boyagi bolakay beshikda yotgan qizaloqning *"qulog'ini tishlagan"*. Qadim zamonlardan bunday *"qudachilik"* marosimi qabilalar o'rtasidagi urush-janjallarga chek qo'ygan. Tinch qo'shnichilikni saqlab qolgan. Mazkur odatni ifodalovchi, *"qiz bolani go'dakligidayoq bo'lajak qaylig'i deb belgilab qo'ymoq"* ma'nosida *qulog'ini tishlamoq* iborasi qo'llaniladi: *Qizimni tilga olaverma, tug'ilgan kunida "qulog'ini tishlagan" kuyovi bor; o'g'ling kelib, kuyov bilan oramiz buzilay deb qoldi.* O'zbek xalqining nikohlash marosimi, unashtirish odati bilan bog'liq iboralari tarkibida somatik so'zlar faol qatnashadi: *"boshlarini qovushtirmoq"*, *"boshlarini biriktirmoq"*, *"boshlarini qo'shmoq"* - kelin-kuyov qilmoq; *"boshini ikkita qilmoq"* - uylantirmoq; *"bir yostiqa bosh qo'ymoq"* - turmush qurmoq; *"boshini bog'lamoq"* - kelin qilib olishga shartlashib kelmoq va h.k.

O'zbek oilasida bola tug'ilishi bilan chilla davriga katta e'tibor beriladi. Farzand ko'rgan ayol va uning chaqalog'i chilla davrida maxsus sharoitda saqlanib, turli ins-jinslar va kasalliklardan himoya qilinadi. An'anaga ko'ra ona va chaqaloq 40 kungacha uydan chiqmasligi, bolali uyga begona odam kirmasligi va chillali uyda chiroq o'chmasligi kerak. Chilla an'anasi tuqqaniga qirq kun bo'ldi ma'nosidagi *"chillasi chiqdi"* iborasi bilan ifodalanadi: *Chillasi chiqishi bilan Hadya ham alohida qizlar yacheykasi tuzishga boradi.*

Frazeologik birliklarning tayanch komponenti sifatida tarixiy va diniy mifologik mashhur shaxslarning nomlari kelishi mumkin: *"Xo'ja ko'rsinga"* - shunchaki nomigagina, *"Musoning alamini Isodan olmoq"* (aybdor chetda qolib,

aybsiz kishiga qarshi ish tutmoq), *“Xizrni yo‘qlasam bo‘lar ekan”* (kimnidir ko‘rish istagi qo‘qisdan ro‘yobga chiqqanda aytiladigan ibora).

Turli geografik joy nomlari ham frazeologik birliklarning tayanch komponentlari vazifasida keladi. Masalan, o‘zbekcha frazeologik birliklar tarkibida O‘zbekiston hududida joylashgan shahar, qishloq, daryo va sahrolar nomlari uchraydi... Frazeologik birliklar tarkibida qo‘llanilgan toponimlar o‘zlari jonlantiradigan sifat va belgilar, chunonchi, uzoqlik, saxiylik, taqvodorlik kabi alomatlar timsollari sifatida namoyon bo‘ladi: *“Beva xotinga Buxorodan it xuradi”*, *“onasini Uchqo‘rg‘ondan ko‘rsatmoq”* frazeologik birliklari tarkibidagi Buxoro, Uchqo‘rg‘on, *“do Moskvy ne pereveshaesh”*, *“krichat vo vsyu Ivonosvkuyu”* frazeologizmlari tarkibidagi Moskva, Ivanovskaya O‘zbekiston va Rossiya hududlarida joylashgan geografik nomlar bo‘lsa, *“yazyk do Kieva”*, *“tuxumi Bag‘doddan kelibdimi?”*, *“Do in Rome as the Romans do”* nomlaridir yoki umid qilgan, kutgan narsaning teskarisi bo‘lib chiqdi” ma‘nosidagi *“Göründü Sivas’ın bağları*, bu ish hozircha bo‘lgani bilan keyinchalik orqasidan g‘avg‘o chiqadi ma‘nosidagi *“Karaman’ın koyunu, sonra çıkar oyunu”* tarkibida foydalanilgan Kiyev, Bag‘dod, Rome (Rim), Sivas, Karaman shaharlari rus, o‘zbek, ingliz va turk xalqlari uzoq asrlar davomida munosabat-muloqotda bo‘lib kelgan nomlardir.

O‘zbek xalqi kiyinish madaniyati nuqtayi nazaridan ham dunyodagi xalqlarning oldingi saflarida turadi. Bir necha ming yillar ilgari ota-bobolarimiz egniga yaktak-lozim; oyoqqa kovush-mahsi, etik; boshga shabpo‘sh, do‘ppi, telpak; ustga chopon, to‘n kiyib; belga belbog‘, qars boylashgan. Har bir xalqning o‘ziga xos kiyim-kechak nomlari va realiyalari ham milliy frazeologizmlarni hosil qilishda asos vazifasini o‘taydi. Masalan, *“to‘nini teskari kiyib olmoq”* (o‘chakishgan holda qaysarlik qilmoq), *“do‘ppini osmonga otmoq”* (juda xursand bo‘lmoq), *“do‘ppi tor keldi”* (iloj-imkonsiz og‘ir ahvolga tushmoq), *“bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan”* (yoshi kattaroq, turmush tajribasi ko‘proq), *“chorig‘ini sudramoq”* (zo‘rg‘a-zo‘rg‘a, amal-taqal qilib yashamoq), *“paytavasiga qurt tushdi”* (xotirjamligi buzilib, bir erda tinch tura olmaslik), *“ko‘rpasiga qarab oyoq uzatmoq”* (imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq), *“chovlisini solmoq”* (aralashmoq), turk tilida *“Ali’nin külâhını Veli’ye Veli’nin külâhını Ali’ye giydirmek”* (puli bo‘lmagani holda, birovdan olgan pulni boshqasiga, boshqasidan olganini yana boshqa birovga berib kun ko‘rmoq) iboralari shular jumlasidandir.

O‘zbek xalqi turmushida kundalik hayotda ishlatiladigan uy-ro‘zg‘or buyumlari ham muayyan frazeologizmlarni shakllantirganini ko‘rish mumkin: *ko‘rpasiga qarab oyoq uzatmoq* “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”: *Ha, onang ko‘rpasiga qarab oyoq uzatsin, uqdingmi?*; *chovlisini solmoq* “aralashmoq”: *Nigoraga hayronman, har narsaga o‘z chovlisini solavermay, tinchgina yursa nima qilarkin.* Iste‘mol qilinadigan taom nomlari mavjud bo‘lgan frazeologik birliklar ham ko‘p hollarda milliy xususiyatga ega bo‘ladi: osh bermoq “to‘y-marosim munosabati bilan katta qozonda palov damlatib, ziyofat o‘tkazmoq: *O‘g‘il tug‘ilganda Pirimqul hoji qo‘y ham, ho‘kiz ham so‘ydirib, yurtga osh berdi; tog‘ni tolqon qilmoq* “har qanday katta va og‘ir ishni ham bajarmoq”: *Undan keyin*

charchamaguningcha chopma, ayni qizishgan vaqtingda, g'ayrating kelib, tog'ni tolqon qilaman deganingda dam ol, birpasgina dam ol! Turli madaniyatlarda iste'mol qilinadigan taom turlari haqida gap ketganda, birinchi navbatda, taom tayyorlanadigan mahsulotning halol yoki haromligiga e'tibor qaratiladi. Shuning uchun ham muayyan lingvomadaniy birliklarning obrazlilik joriy etilgan taqiq asosida yaratiladi. Ayrim frazeologizmlar tarkibida keladigan musiqaviy asbob nomlari ham iboralarga milliy ruh bag'ishlaydi. Masalan, o'zbek tilida "ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirmoq" ma'nosida *to'ydan ilgari nog'ora qoqmoq* frazemasi qo'llaniladi. Yoki rus tilida "birovning ko'rsatmasi bilan biror ish qilmoq" ma'nosining obrazli ifodasi uchun *plyasat pod chyu-libo dudku* frazeologizmidan foydalaniladi. Uni o'zbek tilida *birovning nog'orasiga o'ynamoq* shaklida berish mumkin.

Frazeologizmlarning shakllanishida biron bir mahalliy hunarmandchilik yoki sanoatning ham muayyan ta'siri kuzatiladi. Jumladan, Rossiyadagi Tula shahri o'zining samovarlari, ingliz shahri Nyukastl esa ko'mir sanoati bilan mashhurdir. Bu kabi xususiyatlar *ezdit v Tulu so svoim samovarom, to carry coals to Newcastle* singari frazeologik birliklarni yuzaga chiqargan. Har bir xalq atrofidagi borliqni o'ziga xos o'lchovlarda aks ettiradi. Shunga ko'ra, o'lchov birliklarini ifodalovchi ayrim hisob so'zlari ham frazeologizmlarning ma'lum guruhini shakllantiradi: "juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan" ma'nosidagi *bir tutam* (Bir tutam qish kuni Gulnor uchun bitmastugamas uzoq ko'rindi), "qittak, ozgina" ma'nosidagi *bir chimdim* (Hazil-huzul, *bir chimdim* suhbatdan so'ng Mirhaydar va O'ktam paxta dalasiga yo'l oldilar), "jindak, qittak, juda oz" ma'nosidagi *bir shingil* (Qani, shunaqa bemaza hazildan *bir shingil* ashula yaxshi), "juda yosh, deyarli go'dak" ma'nosidagi *bir qarich* (Bir qarichligimdan etim qolib, amakining xizmatida o'tib ketganman) va h.k.

O'zbek tilining frazeologik boyligi haligacha to'liq to'planmagan. Frazeologizmlar lingvomadaniy jihatdan o'rganilmagan. Shuning uchun frazeologik birliklarni yig'ish, tasniflash, lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq etish, ularni o'zga madaniyat iboralari bilan qiyosiy o'rganish bugungi o'zbek tilshunosligining kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb masalalaridan biridir. Frazeologizmlar dunyo, obyektiv borliq va jamiyat haqida madaniy ma'lumot tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham frazeologik birliklar o'zida xalq mentaliteti va madaniyatini saqlovchi "hikmatlar xazinasi" bo'lib, ular avloddan avlodga meros qilib qoldiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. – Toshkent, 1966.
2. Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. – Toshkent, 1993.
3. Mamatov A. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari. – Toshkent, 1999.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent, 1992.

5. Abdullayev Sh. Tarjima asarlarda frazeologizmlar semantikasi. Filol.fan nomzodi....diss. avtoreferati. –Toshkent, 2006.

O‘ZBEK TILI TOYLOQ SHEVASINING AYRIM FONETIK XUSUSIYATLARI

Jalilova M.Z., SamDU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tili Toyloq tumani, xususan, Sochak qishlog‘i shevasining ayrim fonetik jihatlari va o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *dialekt, sheva, bilingvizm, ikki tillilik, fonetika, fonetik hodisalar, tillarning bir-biriga ta’siri.*

O‘zbek tilining barcha lahja va shevalarida turkiy qabila tillariga xos xususiyatlar bilan birga turkiy bo‘lmagan tillarda so‘zlashuvchi etnik elementlarning ta’siri ham bor. Ayrim urug‘ va qabilalar orasidagi qardoshlik aloqalarining mavjudligi, xalqlarning uzluksiz ravishda aralashib turishlari murakkab etnik lingvistik taraqqiyotga va ayrim millatlar tili, birinchi navbatda, o‘zbek tilidagi dialektlarning turli-tuman bo‘lishiga olib keldi. Turkiy va turkiy bo‘lmagan tillar orasidagi til aloqasining mavjudligi va uning kengayib borishini va shu jarayon natijasida turkiy tillarda paydo bo‘lgan ba’zi bir fonetik o‘zgarishlarni o‘z vaqtida qomusiy olim Mahmud Qoshg‘ariy ham juda to‘g‘ri ko‘rsatib o‘tgan edi. O‘zbek shevalarining boshqa sistemadagi tillar bilan, ya’ni qardosh bo‘lgan yoki qardosh bo‘lmagan tillar bilan, xususan, tojik tili bilan o‘zaro munosabati juda ham muhim masalalardan biridir. Ma’lumki, metisatsiya (qardosh bo‘lgan tillar aralashuvi) va gibridizatsiya (turli sistemadagi tillarning chatishuvi) masalasi hozirgi tilshunoslikda echimini kutayotgan, hali qo‘riq bo‘lgan masalalardan biri deb hisoblasak, bu kabi muammolarni echishda o‘zbek tiliga tojik tilining ta’siri ya’ni uning shevalariga ta’siri masalasini chuqur o‘rganish talab etiladi. O‘zbek tilining fonetikasi haqida gap ketganda, turkiy tillar fonetikasiga xos bo‘lgan asosiy belgilardan biri bo‘lgan singarmonizm hodisasini alohida ta’kidlash lozim. Bugungi kunda o‘zbek tilining ko‘pgina qipchoq shevalarida saqlanib qolgan. Biroq, o‘zbek adabiy tiliga qarluq lahjasi asos bo‘lganligini hisobga olsak, ko‘pgina shahar shevalarida bu hodisa saqlanmagan. Turkiy tillardan esa, Qirg‘iz tili singarmonizm hodisasi yuqori darajada saqlanganligi bilan ajralib turadi. Toyloq shevasi qarluq lahjasida so‘zlashuvchilarning ko‘pligi bilan ajralib turadi. Biroq, bu hududda qipchoq va, hatto, o‘g‘uz lahjasiga xos elementlarni ham kuzatishimiz mumkin. Toyloq shevasida yuqorida aytib o‘tilganidek, bilingvizm ya’ni ikki tillilik hodisasi mavjud. Shevalarni klassifikatsiya qilgan olimlardan biri, V.Reshetov o‘zbek xalqi sostavida tarixiy-lingvistik jihatdan bir-biridan ajraladigan uch dialekt borligini va bu dialektlar uch turkiy komponentning birikishi natijasida vujudga kelganligini ta’kidlab: “Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi hozirgi qardosh uyg‘ur tiliga yaqin bo‘lib, tojik tili bilan yaqin etnolingvistik munosabatda bo‘lgan”, - degan fikrlarni aytgan. [Ashirboyev S. 2016, 20-21]. Demak, Reshetov ham o‘zbek dialektlarida tojik tilining ta’siri yuqoriligini ta’kidlab o‘tgan.

Toyloq shevasining ayrim hududlarida, xususan Sochak qishlog'i shevasida fonetik hodisalardan singarmonizm ham uchraydi. Singarmonizmning labial singarmonizm turi faoldir. Bu qonunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator lablangan unli ishtirok etadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi. [Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. 1978, 32]. Shevada lab garmoniyasi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarda siyrak uchraydi: bo'libdi – **bōluptu**, **bōlipti** tarzida talaffuz qilinadi. Misol: *Man sanga aytgan hamma narsani ko'ropsanmi bōluptu*.

Ravish so'z turkumidagi u erda, bu erda kabi so'zlar shevada *aqqa*, *baqqa*, *ōshaqqa* tarzida ifodalanadi. Hozirgi zamon fe'lining "yap" affiksi o'zbek adabiy tiliga asosiy morfologik belgi sifatida qabul qilingan bo'lib, bu affiks shevamizda "-op" (undosh bilan tugagan fe'ldan so'ng), "-yop" (unli bilan tugagan fe'ldan so'ng) shaklida bo'ladi. Masalan, **bārāptü**, **kelāptü**, **āytāptü**, **sōrāyāptü** kabi. *Ü mән bilән bārāptü*. Agar bu so'zlarga shaxs-son qo'shimchalari qo'shilganda, fonetik hodisa ro'y beradi. Ya'ni, boryapman fe'li **bārāmmән** tarzida ifodalanadi. *Man maktabga har kun bārāmmән*. -op va -yop affiksi tarkibidagi **p** tovushi -**man** shaxs-son affiksida **m** tovushining ta'sirida assimilyatsiyaga uchrab, **m** tarzida talaffuz qilinadi. Bilamizki, o'tgan zamon fe'lini yasovchi -**di** affiksining o'zbek xalq shevalarida **di/ti** kabi fonetik variantlari bor. Samarqand-Buxoro tip shevalarida, xususan, Sochak shevasida -**di** affiksi **l** undoshi bilan tugagan fe'l o'zagiga qo'shilganda, **d** tovushi progressiv assimilyatsiyaga uchrab **l** tarzida talaffuz qilinadi. **ld>ll**; -**di** > -**li** – **keldi>kelli**, **oldi>olli** kabi. *Ināgini bāqqani kelli*. O'tgan zamon fe'li **l** shaxs ko'plikda -**k** affiksi bilan yasalganda, -**duk**, -**tuk** tarzida bo'ladi. Masalan, **bārdük**, **keldük**, **āyttük**. *Bizā silāni kōrgani bārdük*.

O'zbek tilining shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folklorshunoslar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avloddan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. [Ashirboyev S. 2016, 83]. Shevalar xalqning xazinasidir. Ularda xalqning tarixi ufurib turadi. Shevalar xalq tarixini yoritishda katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega va tarixiy grammatika hamda tarixiy leksikografiyani yaratish uchun ham boy materiallar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Darslik. –Toshkent: Nodirabegim, 2016. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. –Тошкент, 1978.
3. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент, 1972.

“O‘TIL”DAGI DIALEKTAL BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR

Bobosherova M. T., SamDU talabasi

Annotatsiya: Umuman adabiy tilda yoki biror sheva, dialektida mavjud bo‘lgan ba’zi so‘zlar boshqa bir sheva, dialektida o‘zgacha ma’noda qo‘llanadi. Mana shu shakliy jihatdan bir xil bo‘lib, ma’nosi jihatdan farq qiladigan so‘zlar leksik semantik dialektizmlar deb yuritiladi. Ushbu maqolada biz O‘zbek tilining izohli lug‘atidagi leksik-semantik dialektizmlar haqida fikr yuritamiz.

Kalit so‘zlar: dialektal birliklar, leksik-semantik dialektizmlar, dehqonchilikka xos atamalar, uy-ro‘zg‘or buyumlarining atamaları, binokorlikka xos atamalar, kiyim-kechakka xos atamalar.

Lug‘atlarning muayyan xalq ma’naviyati va milliy madaniyatida muhim o‘rin egallashi isbot talab qilmaydigan holatdir. Ularda jamiyatning ma’lum davrda erishgan bilimlari aks etadi. Lug‘atlar ma’lum ijtimoiy vazifalar bajarishi, jumladan, o‘quvchiga muayyan hodisa yoki holat haqida ma’lumot berishi, uni o‘z va o‘zga tillardagi so‘zlar bilan tanishtirishi tilni, uning lug‘at tarkibini takomillashtirish va tartibga solishga yordam berishi bilan katta ahamiyatga ega bo‘lib, doimo zamonaga hamnafas tarzda mukammallashtirib borishi zarur. Biroq lug‘atlar qanchalik zamonaviy mukammal bo‘lmasin, davrdan ma’lum darajada orqada qolib, so‘zlar ular ifodalagan narsa va hodisalar o‘rtasida u yoki bu o‘zgarishlar natijasida yuzaga kelgan yangicha munosabatlarni qayd etadilar [2 16].

Besh jildidan iborat yangi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” o‘zbek va jahon lug‘atchiligining yangi ijobiy yutuqlarini, O‘zbekiston mustaqillik yillarida hayotimizda ro‘y bergan o‘zbek tili leksikasida sodir bo‘lgan yangiliklarni e’tiborga olib yaratilgan yangi lug‘atdir.

O‘zbek tilining ushbu izohli lug‘ati keng xronologik doirada o‘zbek tilining butun so‘z boyligini emas, balki hozirgi zamon o‘zbek tilining keng iste’moldagi so‘z boyligini to‘plash va tavsiflashni o‘ziga maqsad qilib qo‘yadi. [3, 5]

Lug‘atning me’yoriyligi shundan iboratki, unda adabiy tilning imlo, talaffuz, so‘z yasash va uni ishlatish me’yorlari tavsiya etiladi. Buning uchun so‘zlar lug‘atga, o‘zlarining umummilliy adabiy tilga munosabati, unda tutgan o‘rni va qo‘llanish doirasiga ko‘ra tanlab kiritilgan. Lug‘atda har bir so‘zning maqbul yozilish shakli, (o‘zlashma so‘zlarning) kelib chiqishi - etimologiyasi, zarur hollarda, talaffuzi ko‘rsatilgan, ma’nosi (yoki ma’nolari) aniqlangan va izohlangan, so‘zlarning aniqlangan ma’nolari va shu ma’nolarda to‘g‘ri qo‘llanishi o‘zbek badiiy va ilmiy adabiyotidan, matbuotdan olingan misollar - iqtiboslar bilan dalillangan.

Shevaga oid so‘zlardan: 1) adabiy tilda parallel qo‘llanadigan *karavot-so‘ri-chorpoya* kabi so‘zlar; 2) adabiy tilda mansub bo‘lmasa ham, ko‘pchilik shevalarda qo‘llanadigan va yozma manbalarda ham uchraydigan *gurung, manglay, qo‘noq* kabi so‘zlar; 3) adabiy tilda varianti bo‘lmagan, ma’lum bir yoki birdan ortiq shevada qo‘llanadigan *elvizak, elvagay, archimoq, arna* kabi so‘zlar kiritilgan

“O‘TIL”dagi jami shevaga oid nom bilan berilgan leksemalar soni 900 dan ortiqni tashkil etadi. Shevaga oid so‘zlarning ayrimlari o‘z qatlam ayrimlari o‘zlashma qatlamni tashkil etadi.

Umuman adabiy tilda yoki biror sheva, dialektda mavjud bo‘lgan ba’zi so‘zlar boshqa bir sheva, dialektda o‘zgacha ma’noda qo‘llanadi. Mana shu shakliy jihatdan bir xil bo‘lib, ma’nosi jihatdan farq qiladigan so‘zlar leksik-semantik dialektizmlar deb yuritiladi.

1. Adabiy til va shevalarda mavjud bo‘lgan so‘zlar ayrim sheva dialektlarda boshqa ma’noda qo‘llanadi. Masalan, Xiva, Gurlan, Mang‘it, Qipchoq (Amudaryo tumani), Turkistonda bolaning otasi yosh, bobosi tirik bo‘lsa, farzandlar otasini aka “otets”, Yuqori Qashqadaryodagi Ommog‘ shevasida pochchani (zyat) aka deydilar. Adabiy tilda va boshqa shevalarda aka (aka)... ad. til. aka “starshiy brat” ma’nosida qo‘llanadi.

Ko‘pchilik hollarda bu xildagi so‘zlarning har ikkala ma’nosi (aka - ota “otets” – aka “starshiy brat”; dars “navoz” – dars “urok”) sheva vakillari nutqida qo‘llanadi, ular uchun ushbu so‘zlarning adabiy tildagi ma’nolari tushunarli bo‘ladi. Bunday leksik-semantik dialektizmlar DLga kiritiladi. Biroq, ayrim hollarda, bu xildagi so‘zlarning adabiy tildagi ma’nosini sheva vakillari bilmasliklari ham mumkin. Masalan, Buxoro shevalarida rama so‘zi poda “stado” ma’nosini ifodalaydi. Sheva vakillari rama so‘zining adabiy tilda mashina, vagon va shu kabilarning hamma qismlarini tutib turuvchi asosiy qism ekanligini bilishmaydi. Yoki adabiy tildagi paycha “svyazka” so‘zi kishi bo‘g‘zining yon devorlariga joylashgan ikkita paycha-tovush paychalarini ifodalaydi.

2. Adabiy til va shevalarda mavjud bo‘lgan ma’nosi bilan bir qatorda sheva, dialektlarda qo‘shimcha ma’noga (ma’nolarga) ega bo‘lgan so‘zlar ham leksik-semantik dialektizmlardir. Masalan, adabiy tilda **ov**, shevalarda *av*, *oq* so‘zi yovvoyi hayvon, qush, baliq va shu kabini ovlashni, tutishni, otishni; ovlanadigan jonivor kabi ma’nolarni bildiradi. Qaraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalarida bu so‘zning yuqoridagi ma’nolaridan tashqari yana quyidagicha ma’nolari bor:

av I. baliq tutadigan to‘r.

av II. ishton og‘i.

av III. ey, ie (hayrat, taajjub, murojaat, undov)

Adabiy tilda ham, shevalarda ham shakli va ma’nosi bir xil bo‘lgan so‘zlar shevalarda boshqa, qo‘shimcha ma’noga (yoki ma’nolarga) ega bo‘lsa, ularning adabiy tildagi (shevalardagi) ma’nosi DLda beriladimi? O‘zbek va boshqa ko‘pchilik turkiy tillarning shevalari bo‘yicha tuzilgan DLlarda bu xildagi so‘zlarning adabiy tilda, shu jumladan, shevalarda ham mavjud bo‘lgan ma’nosi, odatda, ko‘rsatilmaydi. L.D.Maxmutova hamda Sh.Sh.Sariboyevlar bunday so‘zlarning semantikasi haqida to‘la tasavvur hosil qilish uchun ularning shevalardagi va adabiy tildagi ma’nolarini berish kerak, deb hisoblaydilar.

Haqiqatan ham shevalardagi bunday so‘zlarning adabiy tilda uchramaydigan qo‘shimcha ma’nosi bilan bir qatorda adabiy tildagi (shu jumladan shevalardagi) ma’nosini ham (shevalarda adabiy tildagi ma’nosi yo‘q ekan, degan tasavvur hosil

bo'lmisligi uchun) muxtasar tarzda (adabiy-orfografik shaklida) qayd qilmoq maqsadga muvofiqdir.

3.O'zbek shevalarida qo'llanadigan o'nlik, yigirmalik, ellik, yuzlik sanash sistemalariga oid hisoblashlarni ham leksik-semantik dialektizmlar deb hisoblash lozim, chunki shevalardagi bu hisoblashlarda ishtirok qiladigan son bildiruvchi so'zlar adabiy tilda bor: besh yigirma - yuz (100). Katta hajmli DLga bu xil so'zlarni o'ziga xos leksik-semantik dialektizmlarni, albatta, kiritmoq kerak.

Sheva va dialektlardagi leksik-semantik dialektizmlar turli xil (o'xshashlik, torayish asosida yoki metonimiya kabi) usullarda adabiy tilda uchramaydigan yoki adabiy tildagi ma'nosi shevalarda boshqacharoq bo'lgan chivin "muxa" - pashsha "komar" (pashsha "muxa" - chivin "komar"; dars - "navoz" - dars "urok"; aka "otets" - aka "starshiy brat"; ov "oxota, lovlya" - ov<og' "motnya u shtanov"); besh yigirma "pyat dvadsat" - yuz "yuz sto" kabi so'zlar bir-birlari (shevalardagi so'zlar adabiy tildagi so'zlar) bilan omonimiya hosil qiladi.

Umuman adabiy tilda yoki biror sheva, dialektda mavjud bo'lgan ba'zi so'zlar boshqa bir sheva, dialektda o'zgacha ma'noda qo'llanadi. Mana shu shakliy jihatdan bir xil bo'lib, ma'nosi jihatdan farq qiladigan so'zlar leksik-semantik dialektizmlar deb yuritiladi.

Adabiy tilda va shevalarda mavjud bo'lgan so'zlar ayrim sheva dialektda boshqa ma'noda qo'llanadi, Masalan, Xiva, Gurlan, Mang'it, Qipchoq, Turkistonda bolaning otasi yosh, bobosi tirik bo'lsa, farzandlar otasini "äkä", Yuqori Qashqadaryodagi Ommog' shevasida pochchani "äkä" deydilar. Adabiy tilda va boshqa shevalarda "äkä" adabiy tilda "aka" ma'nosida qo'llanadi.

Adabiy til va shevalarda mavjud bo'lgan ma'nosi bilan bir qatorda sheva, dialektlarda qo'shimcha ma'noga (ma'nolarga) ega bo'lgan so'zlar ham leksik-semantik dialektizmlar. Masalan, adabiy tilda ov, shevalarda äv, äv so'zi yovvoyi hayvon, qush, baliq va shu kabi ma'nolarni bildiradi. [Ишмаев А. 1990, 101.]

Dialektal so'zlarning semantik gruppalari juda ko'p bo'lib, ulardan "O'TIL" idagi ayrimlarininigina keltirib o'tamiz.

I. Dehqonchilikka xos atamalar:

Ayram~Äjräm shv. Oqar suvning eng chuqur joyi. / Alapi~Äläpi shv. Yetilmagan xom jo'xori. /Bovliq~Bävlīq shv. O'rilgan g'alla, pichan va shunga o'xshashlarni bog'lash uchun o'simliklar poyasidan eshon tayyorlangan ip. /Bo'riq~Borīq shv. Oqjo'xorining poyasi, jo'xoripoya. /Depma~Depmä shv.Dalaga suv chiqarish usullaridan biri. /Dumak~Dümäk shv. Jo'xoripoya ildizi.

Dukur~Dükür shv. Suv taqsim qilinadigan joy. /Yop~jāp shv.Sug'orish kanali, katta ariq. /Yorg'i~jāryī I shv. folk. Jarima. /Jo'gari~žogäri shv.Jo'xori. /Jarg'i~žäryī shv.Arpa. / Zanbar~zānbār shv. Zambil. / Zanbar~zānbār shv.q.zambil. /Zanbil~Zānbil shv. Zambil. /Zardak~zārdāk shv.Sabzi./ Luch~lūč shv. Loviya. /Makka~mäkkä shv.Makkajo'xori. /Mayta~mäjtä shv. Qo'riq, bo'z yer. /Olmurt~ālmürt shv. Nokning maydaroq bir turi.

II. Uy-ro'zg'or buyumlarining atamalari:

Baqir~baqīr III shv. ayn. paqir, chelak. / Bikach~bikäč sh. ayn. bekach. /Bulg'ovich~bul'jāvič shv. 1 Ip yigiradigan charxini aylantiruvchi cho'p, piltakach.

/Dabla~däblä shv. Yog‘ saqlashga mo‘ljallangan zum yoki temirdan yasalgan idish. /Yog‘chova~jāyčävā shv. Suvqovoqdan qilingan yog‘ idish. /Julpat~žülpät dhv. Patli gilam. /Zangi~zāngi II shv. Narvon. /Kat~kät f. - taxt; keng yog‘och kursi (uxlash yoki o‘tirish uchun) shv. Keng yog‘och karovot. /Kelichs~keličā shv. Uy-ro‘zg‘orda ishlatiladigan (qand, murch va sh.k. lar to‘yiladigan), odatda metallardan ishlangan kichik o‘g‘ir; hovoncha. /Ko‘ra~korä II [f. - o‘choq, o‘txona, pech; ko‘ra] 1 Tunuka temirdan tarnov shaklida yasalgan, kabob pishiriladigan asbob. /Ko‘sov~kosāv shv. q. Kosov. /Lagan~lägän [f. - tog‘ora, idish.] 2 shv. Kosadan katta, ichi chuqur sopol idish; tovoq.

III. Binokorlikka xos atamalar:

Zambar~zāmbār shv. q. zambil. /Zanbar~ zānbār shv. zanbar. /Zanbil~zānbil shv. Zanbil. /Qirg‘i~qiryi shv. Randa. /Qopi~qāpi shv. Eshik.

IV. Kiyim-kechakka xos atamalar:

Dalagay~dälägāj shv. Yumaloq shaklli tikilgan mo‘yna telpak. /Dazgir~dāzgir shv. ayn. dazgil. (dazgil-tiqilayotganoyoq kiyimini tizzaga qistirib qo‘yish uchun kosibchilikda ishlatiladigan aylana tasma). /Delvagay~delvāgāj shv. Yengil va yupqa qilib tikilgan xalat; yengil ust kiyim. /Jelak~želāk shv. Nimcha, yengsiz yupqa kiyim. /Ilgak~ilgāk shv. Tuhmat, to‘g‘nog‘ich. /Kallapo‘sh~källäpoš [f. - boshni o‘rovchi; do‘ppi] 1 shv. Bosh kiyim; do‘ppi. /Latta~lättä [f. - mato parchasi, laxtak mato; oshxona sochig‘i.] 3 shv. Ipak mato.

Xullas, “O‘TIL”iga O‘zbek xalq shevalari lug‘atiga qaraganda, jamiyatning ko‘pchilik a‘zolariga tushunarli bo‘lgan dialektal birliklar kiritilgan bo‘lib, yuqorida biz o‘zbek shevalari leksik tarkibidagi leksik-semantik birliklarning ayrimlarini ko‘rib chiqdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикологияси. -Тошкент, 1990, 101-102-б.
2. Мадвалиев А. Янги луғат яратиш давр тақозоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. № 4. 16-б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. – Тошкент: ЎЗМЭ давлат илмий нашриёти, 2006-2008.

O‘ZBEK TILIDA PLEONAZM HODISASI

Hamdamova S., BuxDU talabasi

Annotatsiya: Tezisdagi tilshunoslik uchun yangi bo‘lmagan, biroq keng miqyosda o‘rganilmagan hodisa – pleonazm haqida so‘z boradi. Tezisdagi, asosan, ilmiy nutqda uchraydigan pleonazm hodisasi va shunday pleonastik birliklar haqida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: Pleonazm, muzli aysberg, atmosfera havosi, mening avtobiografiyam, qisqa rezyume, qat’iy tabu, yuz mimikasi, qurilish konstruksiyalari, CD disk.

Pleonazm (yun. pleonasmos – ortiqchalik) – bir xil yoki sinonimik ifoda vositalarining (til birliklarining) semantik jihatdan takror holda qo‘llanishi. Pleonazm tejamlilik prinsipiga zid hodisadir. Biroq shunga qaramay u uslubiy

vazifa bajarishga asoslanadi. Pleonastik qo'llanish uchun shakliy takror asosiy mezon bo'la olmaydi, balki mavjud ma'noning qayta takrorlanishi asosdir. Nutqda takrorlanayotgan birliklarning turi (qo'shimcha, so'z, gap)ga qarab, pleonazmni quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1. Leksik pleonazmlar; 2. Semantik pleonazmlar; 3. Affiksal pleonazmlar; 4. Leksik-affiksal pleonazmlar; 5. Sintaktik pleonazmlar. Agar sinonim yoki semantik jihatdan yaqin bo'lgan so'zlar leksik birlik sifatida birikib, o'zaro aniqlovchi-aniqlanmish munosabatida bo'lsa, ular leksik pleonazmlar hisoblanadi: ko'ppak it, tuz namak, interval oralig'i, mayda mikroblar kabi. Bunday tautologik harakterdagi pleonazmlar ko'pincha o'zlashma so'zning ma'nosini to'la anglamaslik yoki hisobga olmaslik natijasida unga shu so'zning o'zbekcha sinonimini qo'shish tufayli vujudga keladi. Ba'zi leksik pleonazmlarda aynan bir tushunchaning takrori mavjud bo'lsa-da, o'zlashma so'z semantikasida ma'no siljishi ro'y beradi. O'zbek tilida semantik pleonazmlar ham keng tarqalgan: oyoq bilan tepmoq, ko'z bilan ko'rmoq, qari chol kabi (tepish oyoq orqali, ko'rish ko'z orqali sodir bo'lishi; chol bo'lgach, uning qariligi aniq). Mazkur misollardagi semantik ortiqchaliklar nutqda ta'sirchanlikni, ta'kidni oshirish maqsadlariga xizmat qiladi. Til doimo o'ta aniqlikka intilar ekan, unda ortiqchalikning yuzaga kelishi tabiiydir. Ortiqchaliklar esa ko'pincha uslubiy vazifa uchun xizmat qiladi. Tautologiya ham pleonazmning bir ko'rinishi hisoblanadi. Affiksal, leksik-affiksal va leksik pleonazm shu kunga qadar turkologiyada, jumladan, o'zbek tilshunosligida keng planda o'rganilmagan aktual problemalardandir. Turkologiyada birinchi bo'lib, G.F.Blagova o'z maqolasida turkiy tillardagi affiksal pleonazmni qiyosiy-tarixiy va areal-lingvistik tahlil qildi. Hozirgacha bu maqola affiksal pleonazmga bag'ishlangan yagona maxsus ishdir. G.D.Adjibekova, M.Turobovalarning maqolalari ham pleonazm hodisasining ma'lum tomonlarini yoritishda alohida o'rin tutadi. O'zbek tilshunosligida pleonazm haqidagi fikrlarni, birmuncha kengroq planda R.Qo'ng'urovning ishlarida uchratish mumkin. Biroq shunga qaramay, hozirgi paytgacha tilshunoslikda pleonazmning chegarasi va uning turlari haqida konkret bir fikr mavjud emas. [Mahkamov,1988, 7-11]. Lingvistik adabiyotlarda "pleonazm" termini ko'pincha tautologiya, diftalogiya, perissologiya, reduplikatsiya, takror so'zlar kabi hodisalar bilan qorishtirib yuboriladi. Biroq bu terminlarning har biri o'z xususiyatiga ega. Ular tilshunoslikdagi bir xil hodisalarning turli atamaları emas. O.S.Axmanova pleonazmni quyidagicha ta'riflaydi: "Pleonazm nutqiy figura bo'lib, sinonimik ifodalarning bir joyda yig'ilib qolishidir". Leksik pleonazmlar og'zaki nutqda va badiiy adabiyotda emotsional-ekspressivlikni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Lekin har doim ham o'zlashgan so'z va uning sinonimini kontakt holda qo'llash pleonazmni vujudga keltirmaydi. O'zbek tilida shunday birikmalar borki, ularga formal qaraganimizdagina pleonastik qo'llanishga o'xshaydi (ko'pincha bunday holat arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar doirasida ko'proq uchraydi). Shunday so'zlarning bir nechtasini ko'rib chiqamiz.

1. Bosh-oyoq sarpo (tojik tilida sar-bosh, po-oyoq) deganda biz biror kishiga in'om etiladigan ust-boshlarni ma'nosini anglaymiz. Demak, sarpo so'zining lug'aviy ma'nosini bilmaganlimiz sababli uni izohlab keluvchi so'zni qo'llashga

ehtiyojimiz bor. Misol: *Sunbulxon aya Fotimaga juda katta hurmat ko'rsatib...bosh-oyoq sarpo qo'ydi.* (Mirmuhsin,"Umid").

2. Xarsangtosh (sang-tosh) deganda katta toshni tushunamiz. "Sang" so'zi fors-tojik tilida "tosh" degan ma'noni bildiradi. So'zning morfem tarkibida pleonazm bor. Bir ma'nodagi ikki so'zning qo'llanilishi tufayli qavatlanish hodisasi sodir bo'lgan. Misol: *Abdurasul suvning kechuviga etib, xarsangtoshga o'tirdi va allaqanday alanglagan ko'z bilan atrofni tomosha qila boshladi.* (Sh.Xolmirzayev, "Og'ir tosh ko'chsa").

3. Lahm go'sht (arabcha lahm – go'sht, et) deganda suyaksiz go'sht ma'nosini anglaymiz. Bu birikmada ham lahm so'zining tub lug'aviy ma'nosini bilmaslik natijasida uni izohlab keluvchi qismga ehtiyojimiz bor. Misol: *Go'sht so'rab kelganda, "puling qani" deb surishtirmay, go'shtning katta yumshoq, lahm joyidan kesib berganman.* (P.Tursun, "O'qituvchi").

4. Pulsirotda ko'prigi (pul – ko'prik) kabi. Ushbu birikmada ham xuddi shunday holat takrorlangan. "Pulsirotda" so'zining morfem tarkibida pleonazm mavjud. Bu jarayonda ham qavatlanish hodisasi sodir bo'lgan. Misol: *Do'zax uzra, o't uzra, hayhot, Ko'prik shumi... ya'ni pulsirot.* (M.Ali, "Boqiy dunyo").

Bu birikmalarda aynan bir so'zning takrorlanayotgani ma'lum. Lekin bu o'zlashma so'zlar o'zbek tilida o'z ma'nosida anglashilmaydi. Bu kabi pleonastik birliklarni ilmiy nutqda ham uchratishimiz mumkin. Ilmiy nutq aniq, sodda, ravon, mantiqan to'g'ri tuzilgan bo'lishi lozim. Biroq aytib o'tganimizdek, chet tilidan kirib kelgan so'zlarning tarjimasini va lug'aviy ma'no tarkibini bilmaslik tufayli pleonastik birliklar yuzaga keladi. Shu kabi pleonastik birliklarning bir nechtasini ko'rib chiqamiz.

1. Atmosfera havosi – ushbu pleonastik birlikdagi "atmosfera" so'zining lug'aviy tarkibida havo ma'nosi bor. Atmosfera – yerni va boshqa ba'zi planetalarni o'rab turgan gazsimon qobiq. Bu so'zning ma'no tarkibida havo so'zi bor ekan, yana bitta havo so'zini qo'shish kerakmikan? Yuqorida aytilganidek, chet tilidan o'zlashgan so'zning ma'nosini anglash uchun o'sha so'zning yoniga uni izohlab keluvchi so'zni qo'shish lozimdir. Misol: *Atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalarning chiqarilishi atmosfera havosining kimyoviy ifloslanishiga olib keladi.* [3;170]

2. Muzli aysberg. Aysberg – (ingl. iceberg – muz tog') qutb dengizlarida qirg'oqdan yoki muz tepaliklaridan o'pirilib tushib, suvda suzib yuradigan katta muz. Aysberg so'zining lug'aviy ma'nosi muz deganidir. Biroq, tarjimon yoki tilshunoslardan boshqa kasb vakillari yoki oddiy aholi buni bilmaganliklari tufayli ushbu so'z yonida uni izohlab keluvchi so'z qo'llanilishi zarurdir.

3. Mening avtobiografiyam. Avtobiografiya – biror shaxsning o'zi yozgan tarjimai holi. Ya'ni bunda bir shaxsga aloqadorlik mavjud. Bir kishining avtobiografiyasini boshqa kishi yoza olmasligi aniq. Shu sababli ushbu so'zning oldida "mening" so'zini qo'llash noo'rindir.

4. Qisqa rezyume. Rezyume – (fransuzcha – "rezumer" – "qisqacha bayon qilmoq") yozilgan, aytilgan yoki o'qilgan matn mazmunining qisqacha bayoni.

Ushbu soʻzning lugʻaviy tarkibi “qisqa” maʼnosini anglatib turibdi. Biroq, hamma ham buni bilmaydi. Shu sababli uni izohlab keluvchi “qisqa” soʻziga ehtiyoj bor.

5. Qatʼiy tabu. Bu soʻzda ham tabu soʻzining lugʻaviy maʼno tarkibida taʼqiqlash, man etish maʼnolari bor. Ammo, ushbu terminning lugʻaviy maʼnosini bilmaslik oqibatida uni izohlab keluvchi “qatʼiy” soʻziga ehtiyoj bor.

6. Yuz mimikasi. Bu pleonastik birlikdagi “mimika” soʻzi yuz muskullarining his-tuygʻu, ichki kayfiyatini ifodalovchi harakatlari maʼnosini bildiradi. Mimika soʻzi faqatgina yuzga aloqador boʻlgan soʻzdir. Boshqa soʻzlar qatorida ushbu soʻzning ham lugʻaviy maʼno tarkibini bilmaslik sababli uni aniqlab, izohlab keluvchi soʻzga ehtiyoj mavjud.

7. Qurilish konstruksiyalari. Konstruksiya – lot.sonstructio - toʻplash, yigʻish; tuzilish, qurilish. Ushbu birlikning morfem tarkibida pleonazm bor. Konstruksiya soʻzining tub maʼnosini bilmaslik oqibatida pleonastik birlik hosil boʻlgan. Bunday olib qaralganda qurilish soʻzi takror qoʻllanilgan. Bu jarayonda qavatlanish hodisasi sodir boʻlgan. Misol: *Bunday sharoitlarda vertolyotlardan foydalanish, yuklarni tashish va qurilish konstruksiyalarini montaj qilish vaqtini bir necha baravar kamaytiradi hamda vaqtincha yoʻllar qurish tashvishidan xalos qiladi.* (“Fan va turmush”).

8. CD disk pleonastik birlik tarkibidagi CD qism Kompakt Disk soʻzining qisqartmasi hisoblanadi. Ingliz tilidan kirib kelgan ushbu soʻz koʻpchilikka notanishdir. Shuning uchun CD qisqartmasidan soʻng uning nima ekanligini bilish uchun disk soʻzi qoʻshiladi. Sompakt disk soʻzining tarjimai esa ixcham disk deganidir.

Pleonastik birliklarni oʻrganar ekanmiz, ularning tilimizda va nutqimizda qoʻllanilishi kerakligi, ularga ehtiyoj borligi xulosasiga keldik. Tilshunoslar pleonastik birliklarni bilishadi, biroq koʻpchilik aholi qatlamiga bunday birliklar butunlay notanishdir. Shuning uchun ularning ilmiy oʻrganilishi va ommaga maʼlum qilinishni istaymiz. Bu oʻrinda shuni qayd etish kerakki, bugungi kungacha pleonazm tilshunoslikning qaysi boʻlimida oʻrganilishi kerakligi, u grammatikaning obyektimi yoki stilistikaning obyektimi, farqlanmaydi. (Blagova G.F.) Bizning fikrimizcha, pleonazm tilshunoslikning stilistika qismida oʻrganilishi kerak. Chunki pleonastik qoʻllanayotgan til birligi stilistik funksiya bajaradi. Maʼlum oʻrinlarda, masalan, leksikologiyada leksik pleonazmlar, morfologiyada va soʻz yasashida affiksial pleonazmlar, semasiologiyada semantik pleonazmlar, sintaksisda sintaktik pleonazmlar haqida fikr yuritish mumkin. Biroq umumiy planda pleonazm stilistikaning obyektidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маҳкамов Н. Адабий норма ва плеоназм. –Тошкент: Фан, 1988, 7-11-б.
2. www.ziyouz.com kutubxonasi Oʻzbek tilining izohli lugʻati.
3. 7-sinf. Kimyo. –Toshkent: Sharq, 2022. –170 b.
4. Холмирзаев Ш. Оғир тош кўчса. –Тошкент: Ёш гвардия, 1980. – 51б.

O'ZBEK NUTQI MADANIYATI VA ADABIY ME'YOR MASALALARI

Elonova S., BuxDU talabasi

Annotatsiya: Kelgusi yillarda mamlakatimizda nutq madaniyatiga rivojlantirishga qaratilayotgan imkoniyatlar e'tiborga molik. Ushbu maqolada notiqlik san'atining paydo bo'lishi, O'rta Osiyoda nuqt madaniyatining paydo bo'lishi haqida ma'lumotlar berib o'tilgan. Nutq madaniyatimizni oshirish hamda bu yo'lda qo'l uradigan kamchiliklarimiz haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: nutq, tilshunoslik, notiqlik, madaniyat, mustaqil soha, taraqqiyot.

Tilshunoslikning fonetika, leksikologiya, orfografiya, orfoepiya, grammatika bo'limlari birmuncha mukammal ishlangan bo'lib, milliy madaniyatimizning ajralmas qismi bo'lgan nutq madaniyatini ham ana shu darajaga ko'tarish dolzarb vazifasidir. Bugungi kunda o'zbek tili o'zbek davlatining fikr almashuv quroli sifatida xizmat qilmoqda. Respublikamizda davlat ishlari, o'qish-o'qitish, targ'ibot, tashviqot va tadqiqot ishlari shu tilda olib borilmoqda hamda yuksak saviyadagi badiiy asarlar yaratilmoqda. Darhaqiqat, o'zbek tili eng taraqqiy etgan tillardan biridir. Bu borada tilning asosiy ijodkori xalqning rolini kamsitmagan holda olimlarimizning, shoir va yozuvchilarimizning, davlat arboblari, pedagoglar va matbuot xodimlarining, kino, teatr san'ati ustalari hamda nashriyot xodimlarining xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim. Endigi vazifa umuminson madaniyatning tarkibiy qismi hisoblangan o'zbek nutq madaniyatini yuksak darajada egallamog'imiz kerak.

Notiqlik san'ati V asrda paydo bo'la boshlaganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Yunon olimi Plutarx bu san'atni "hayotiy zarurat taqozosi", deb bilgan. Davlat ishlari, xalq majlislari, senat kengashlari, sud ishlari va yig'ilishlarda erkin nutqning o'z o'rnini bo'lgan.

O'rta Osiyo madaniyati tarixida nutq madaniyatining paydo bo'lishi M.Koshg'ariy faoliyati bilan bog'liq. Bu davrda nutq odobi deb yuritilgan qoida va ko'rsatmalarda sodda va o'rinli gapirish, qisqa va mazmundor so'zlash, ezmalik va laqmalikni qoralash, keksalar yoki ustozlar oldida nutq odobini saqlash, to'g'ri, rost va dadil gapirish, yolg'onchilik, tilyog'malikni qoralash va boshqalar haqida so'z yuritiladi. Bu borada, ayniqsa, Alisher Navoiy va uning ijodi haqida to'xtalish joiz. Navoiy notiqlik san'atini yuqori darajaga ko'taribgina qolmay, nutq madaniyati nazariyasi bilan ham shug'ullangan. Chunonchi, "Mahbubul-qulub" asarining 27-bobini voizlikka (notiqlik san'atiga) bag'ishlagan. "Muhokamatul-lug'atayn" va "Majolisun-nafois" asarlari esa tilshunoslikning bevosita nazariy tomonlari bilan aloqador.

O'rta Osiyo notiqligining o'ziga xos tomoni – u o'z davrining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bejiz bu davr notiqlik san'ati vakillari qissago'ylar, voizlar, qiroatxonlar, badihago'ylar, go'yandalar, maddohlar, masalgo'ylar deb atalmagan. Ammo tilning yaratiluvchisi xalq ekanligini va uning, avvalo, xalqqa xizmat qilishi kerakligini anglab etuvchilar hamma vaqt ham topiladi. Masalan, Navoiyning davlat arbobi sifatida xalq oldidagi chiqishlari, va'z-u pandnomalari va til haqidagi o'gitlarini esga olish kifoya. Demak, O'rta Osiyo nutq madaniyati taraqqiyotining

barcha davrlarida o'ziga xos talqin qilingan. Biroq bu sohaga e'tibor hozirgidek bo'lmagan, albatta.

O'zbek tilshunosligida keyingi yillarda nutq madaniyatiga doir ishlarda nutq madaniyatiga quyidagi ta'riflar berilgan: nutq madaniyati bir tilda to'g'ri so'zlash va yozishdir; nutq madaniyati fikrni sodda, aniq va tushunarli ifodalashdir; nutq madaniyati tilning tasviriy va obrazli vositalardan unumli o'z o'rnida foydalana bilishdir; nutq madaniyati nutqning ixchamligi, qisqaligi, aniqligi, milliyligidir; nutq madaniyati nutqning sodda, barcha uchun tushunarli bo'lishidir kabi. Bu ta'riflarning hammasi ham to'g'ri, biroq bular masalaning amaliy tomoni bilan bog'liq bo'lib o'z nazariy echimini topishi kerak bo'lgan jihatlari ham mavjud.

Bizning fikrimizcha, – deb yozadi E.Begmatov, – nutq madaniyati sohasi o'z o'rnini va fandagi mavqeyini to'liq egallashi uchun u nazariy jihatdan asoslangan

bo'lishi lozim. Birinchidan bu tushunchaning til hodisasi va ilmiy muomala sifatida tarixi yoritilmog'i kerak. Ikkinchidan, nutq madaniyatini sohasini o'rganuvchi asosiy obyekt bo'lgan til hodisasi aniqlanishi kerak. Uchinchidan, nutq madaniyatining ilmiy-tadqiqiy objekti bilan bog'liq muammolar belgilanishi lozim. To'rtinchidan esa nutq madaniyatini o'rganish aspektlarini lisoniy va nolisoiniy chegaralanishi zarur.

Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi qadim zamonlardan mavjud. U kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqa ehtiyojlari natijasida yuzaga kelgan. Bundan ko'rinadiki, aloqa uchun biz tilga muhtojmiz. Shuni ham alohida aytish joizki, tabiat va jamiyatda inson tiliday murakkab serqirra, serqatlam, servazifa hodisa kamdan-kam topiladi.

Nutq madaniyatini mustaqil fan deb atash va uni maxsus o'qitish lozimligi g'oyasi o'zbek tilshunosligida ham paydo bo'ldi. Akademik G'.Abdurahmonov yozadi: "Nutq madaniyati masalalari oliy maktablarda mustaqil fan sifatida o'qitilsa, yaxshi bo'lardi. Faqat oliy maktablardagina emas, o'rta maktablarning yuqori sinfida ham nutq madaniyati me'yorlari maxsus o'qitilishi zarur. Bundan bir necha yil oldin yuqori sinflarida ona tili darsida nutq madaniyati me'yorli o'qitilar edi. Keyingi yillarda kimning aybi bilandir bu olib tashlandi". O'zbek tili nutq madaniyati masalalariga bag'ishlab 1969-yili chaqirilgan 1 Respublika ilmiy konferensiyasining qarorida ushbu taklif bor edi: O'zbekiston Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligidan pedagogika institutlari va universitetlarida stilistika va nutq madaniyati maxsus fan sifatida o'qitilishni planlashtirish so'zalsin".

Nutq madaniyatiga doir darslik va qo'llanmalar yaratilishda ba'zi urinishlar ham bo'lgan.

Nutq madaniyatini alohida fan sifatida baholashga bag'ishlangan fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkin: Bu masala atrofidagi fikrlar nutq madaniyatini maxsus mustaqil soha deb ta'riflash ancha ilgari ketdi. Ammo bu fanning asosiy vazifasi u o'rganuvchi masalalarni belgilash, uning nazariyasini ishlash singari muammolar talaygina. Ma'lumki, har qanday fan o'zining aniq nazariy-metodologik tayanch, darslik, qo'llanma va dasturlarga ega bo'lishi shart.

Tilshunos B.N.Golovinning: "Nutq madaniyatini nazariy yo'nalishda o'rganish, aslini aytganda, endigina boshlanmoqda", degan fikri ancha vaqt

o'tganiga qaramay, hali o'z kuchini yo'qotgan emas. Nutq madaniyati deb yuritilayotgan tushunchani o'rganuvchi sohani qanday nomlash ham munozarali.

Xullas, nutq madaniyati (til madaniyati) alohida fanmi yoki tilshunoslik fanining maxsus bo'limimi, degan masala hanuz munozarali bo'lib qolaveradi. Y.M.Skrebnev nutq madaniyati mustaqil fan da'vosini qilar ekan, u o'zining mustaqil ilmiy taassurotlari, o'ziga mos tadqiqot usullar borligi isbotlanmog'i kerak, - deydi.

Bugungi kunga kelib nutqda adabiy til qoidalariga to'liq rioya qilish, uni jargon va argonlardan xoli shaklga keltirish ham biz - yoshlarning qo'lida. Ammo bunga to'siq bo'ladigan ba'zi hodisalarga ko'z yumib bo'lmaydi.

Bu kabi holatlarni bartaraf etish uchun har birimiz bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilmog'imiz, jamiyatimizda tilga bo'lgan hurmatni oshirmog'imiz kerak. Agar biz jamiyatimizda tilga bo'lgan hurmatni oshirmas ekanmiz ko'zlagan maqadimizga etisholmaymiz.

Hozirgi kunda bu borada qator yutuqlar qo'lga kiritildi: nutq madaniyati ilmiy muammo sifatida tan olindi. Uni tadqiq qilish lozimligi qator olimlar tomonidan ma'qullandi. Tilshunos V.V.Veselilskiy: "Hozirgi nutq madaniyati bo'yicha tadqiqot olib borishning zarurligini isbotlab o'tirish ortiqcha", deb yozgan edi.

Nutq madaniyatini alohida fan sifatida o'rganilishiga qarshilar ham bo'lgan. Sababi nutq madaniyati hodisasining tilshunoslikda etarli darajada oydinlashmaganligi, qolaversa, u oddiy, aniq hodisa sifatida ko'rsatilmasdan, umumiy, mavhum tarzda talqin etib kelinayotganligidandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Нутқ маданияти ва адабий норма. – Тошкент; Фан, 1973.
2. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умуркулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. –Тошкент; Фан, 1988.
3. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси, 3 жилд. - Тошкент; 1997, 2000, 2002.
4. Омонтурдиев А.Ж., Абдураимова Ш.И. Ўзбек нутқи маданияти ва услубияти. – Тошкент, 2016.

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA SO'ZLARNING TARKIBINI O'RGATISH METODIKASI

Mardonova F., SamDU talabasi

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinflarga mashqlar orqali asos va qo'shimchalarni farqlash, bir-biridan ajrata olish, yangi so'z hosil qilish ko'nikmalarini shakllantirish kabilar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: so'z tarkibi, morfema, asos, qo'shimcha, so'z yasovchi qo'shimcha, so'z yasalashi.

Maktabda grammatik materialni o'rganish amaliy yo'nalishga ega bo'lgani, birinchi navbatda, o'quvchilarning nutqiy va aqliy rivojlanishiga xizmat qiladi. Bu bir til kategoriyasining boshqasiga tobeligi va bir-birini taqozo qilishi bilan birga,

o'quvchilarga so'zlarni yozish, gap tuzish, so'zni tahlil qilish kabi amaliy vazifalarni o'rgatish uchun ham muhimdir. O'qituvchi tilni o'rgatish jarayonida har doim o'quvchilarning nutqiy tajribasiga suyanadi. Bilim komponentlari o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash - bilimni tajribaga, o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqiga tatbiq etish imkonini beradi.

Maktabda boshlang'ich sinf o'quvchilariga tilning barcha tomonlari (talaffuzi, fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, so'z yasaliishi)ni o'zaro bog'liq holda o'rgatish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Uni amalga oshirish o'quvchilarning tilni murakkab, rivojlanuvchan hodisa ekanligini anglab etishlari uchun asos vazifasini bajaradi.

Tilning rivojlanishi, ayrim so'zlarning ma'nolari haqidagi bilimlarni boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son va fe'l so'z turkumlarini o'rganish jarayonida asta-sekin bilib oladilar. Bu o'rinda tilshunoslikning "So'z tarkibi" bo'limi katta ahamiyatga ega. O'quvchilar bu bo'lim materiallarini o'rganish jarayonida tilimizning yangi so'zlar bilan boyib borishi, so'z yasaliishi, qo'shimchalarning vazifalari va turlari bilan tanishadilar. Ma'lumki, ko'pgina yangi so'zlar tilda mavjud bo'lgan so'zlarga so'z yasovchi qo'shimchalarni qo'shish orqali yasaladi: daraxt-daraxtzor, mehnat-mehnatkash kabi. Bitta so'zga turli so'z yasovchi qo'shimchalarni qo'shsak, bir asosli yangi so'zlar hosil bo'ladi: *sersuv, suvli, suvsiz, suvchi*.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari amaldagi 3-sinf darsligi bo'yicha quyidagi mashqlar orqali so'z tarkibi, asos va qo'shimchalar haqida ma'lumotlarga ega bo'lib borishadi.

Berilgan so'zlarni namunadagi kabi bo'laklarga ajratib yozing.

Namuna: *foydali – foyda+li, ...*

shifokor	sutli	haftalab	quvvatsiz	mevazor
boshqoli	so'zla	baquvvat	tishla	qo'shiqchi
sportchi	ko'pchilik	chandiqsiz	rangli	

(*shifokor – shifo+kor, sutli – sut+li, haftalab – hafta+lab, quvvatsiz – quvvat+siz, mevazor – meva+zor, boshqoli – boshqo+li, so'zla – so'z+la, baquvvat – ba+quvvat, tishla – tish+la, qo'shiqchi – qo'shiq+chi, sportchi – sport+chi, ko'pchilik – ko'p+chilik, chandiqsiz – chandi+q+siz, rangli – rang+li*)

Bu mashq bajarilayotganda o'quvchilarga shunday izohlar orqali tushuntirish beriladi:

Shifokor – mavhum otga so'z yasovchi qo'shimchani qo'shish orqali shaxs oti yasalyapti;

Eslatma: -kor qo'shimchasi omonim qo'shimcha hisoblanadi. Sitamkor, zulmkor so'zlarida sifat yasaliishiga xizmat qilyapti.

Sutli – narsa otiga so'z yasovchi qo'shimchani qo'shish orqali sifat yasalyapti;

Haftalab – narsa otiga so‘z yasovchi qo‘shimchani qo‘shish orqali ravish yasalyapti. *(ravish so‘z turkumi boshlang‘ich sinf darsliklariga kiritilmagani uchun yangi so‘z yasalyapti deb ketilgan ma‘qul)*

Eslatma: -lab qo‘shimchasi omonim qo‘shimcha hisoblanadi: o‘nlab, minglab, yuzlab. Bu so‘zlarda lug‘aviy shakl yasovchi chama son qo‘shimchasi bo‘lib kelgan. Ishlab, qaychilab → ish+la+b, qaychi+la+b. Bu so‘zlarda esa alohida-alohida qo‘shimchani ifodalaydi. Ish - asos, -la - ot yasovchi qo‘shimcha, -b ravishdosh qo‘shimchasi.

Bu mashq orqali o‘quvchilar so‘z tarkibi, asos va qo‘shimchalar, so‘z yasovchi qo‘shimcha, yangi ma‘no yasalishi kabi tushunchalarga ega bo‘lishadi.

O‘g‘ri so‘ziga +lik qo‘shimchasini qo‘shsak, qanday so‘z hosil bo‘ladi? O‘g‘ri so‘zining ma‘nosida qanday o‘zgarish kuzatildi?

Qaysi so‘zga +uvchi qo‘shimchasi orqali yasalgan sotuvchi so‘zining asos qismi qaysi? Asos qism va yasalgan qismlar ma‘nosida qanday farq kuzatilyapti?

Boy so‘zidan boylik so‘zi qanday hosil bo‘lyapti? Boy va boylik so‘zlarining ma‘nosini izohlang.

Yuqoridagi mashqni o‘quvchilarga shu kabi savollar bilan tushuntirish mumkin.

Bu mashq so‘zlarni asos va qo‘shimchaga ajratishni o‘rgatishda samarali foyda beradi. O‘quvchilar bu mashq orqali so‘zlarning asos va qo‘shimcha qismlari chegarisini anglay boshlaydilar.

(Gulli, gulsiz, gulla, guldon, gulzor, gulchi) Gul so‘ziga -ni qo‘shimchasini qo‘shganimizda (gulni) yangi ma‘no hosil bo‘lmayapti, shunchaki so‘zning shakli o‘zgariyapti. -kash, -kor qo‘shimchalarini qo‘shganimizda esa (gulkash, gulkor) hech qanday ma‘no anglatmayapti.

Shunday qilib, so‘zlar asos va qo‘shimcha tarkiblaridan tuziladi va so‘z tarkibida ikkalasi ham ma‘lum vazifani bajaradi. So‘zning qo‘shimchalarsiz qismi asos bo‘lsa, asosga qo‘shilib yangi ma‘no hosil qiladigan yoki shaklini o‘zgartiradigan qismi qo‘shimcha hisoblanadi. So‘z tarkibini boshlang‘ich sinflarga o‘rgatishda mashqlar, misollar orqali tushuntirish samarali foyda beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azimova I. va b. Ona tili va o‘qish savodxonligi. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarning 1-sinfi uchun darslik. 1-2-qismlar. -Toshkent, 2021.
2. Hamroyev M. va b. Ona tili. -Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. va b. Ona tili. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. “Tasvir” nashriyot uyi, -Toshkent, 2017.
4. Mahmudov N. va b. Ona tili. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. -Toshkent, “Ma‘naviyat”, 2017.
5. Matchonov S. va b. O‘qish kitobi. Umumiy o‘rta ta‘lim maktabining 4-sinfi uchun darslik. -Toshkent, “Yangiyo‘l poligraph service”, 2020.

BADIIY O'XSHATISHLARNING LISONIY XUSUSIYATLARI ("SHUM BOLA" QISSASI MISOLIDA)

Bozorova F., SamDU talabasi

Buyuk so'z san'atkorlari hisoblangan yozuvchilar o'z asarlarida olg'a surgan g'oyasini kitobxonlarga to'la etib borishida asar tilida qo'llangan tilning tasviriyy vositalari muhim rol o'ynaydi. Asarning o'qimishli bo'lishida uning tilida qo'llangan tasviriyy vositalarning o'rni beqiyos. G'.G'ulom o'z asarlarida leksik birliklarning turli – tuman xususiyatlaridan unumli foydalana olgan. Uning asarlarida ishlatilgan leksemalar ma'no ko'lamining kengligi, serqirraligi, o'zining xalqonaligi, bo'yoqdorligi va jonliligi bilan alohida-alohida ahamiyat kasb etadi. G'.G'ulom asarlarida so'zning qudratini alohida inobatga olgan holda, undan zargarona foydalanadi.

Biz bugun sevib o'qiyotgan kitoblarni yigirma-o'ttiz yil o'tib, balki varaqlagimiz kelmas, xohish topa olmasmiz. Lekin, "Shum bola" qissasini har gal, har qanday bolalik sho'xliklarini qo'msab, sog'inib mutolaa qilishga ehtiyoj sezamiz. Adibimiz G'.G'ulomning bu qissasi tasviriyy vositalarga boyligi bilan boshqa asarlardan ajralib turadi. Asarni o'qish davomida "*dandon sopli pichoq*"dan boshlanib, chuvalashib ketgan gapni boyning qizi-Adolning "*o'g'il tug'ib bergani*"ga ulab, "*innankeyin*"chi, o'lgudek injiq, ezma Sariboyni mot qilgan Shum bolaning bir-biridan qiziq sarguzashtlaridan xabardor bo'lamiz. Shu bilan birgalikda, adibning yozuvchilik mahoratini xalqchil, hali "tesha tegmagan" o'xshatishlarni qo'llaganida ham ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Biz ushbu maqolada badiiy asar matnida muhim ahamiyatga ega bo'lgan badiiy o'xshatishlarning lisoniy tahlili haqida fikr yuritamiz. G'afur G'ulomning "Shum bola" asarida qo'llangan ayrim o'xshatishlarni lingvistik tahlilga tortamiz.

Badiiy tilning tasviriyy vositalaridan biri hisoblangan o'xshatish obrazlilik, tasvirilikni kuchaytirishlik, poetik ifodalilik xususiyati bilan ajralib turadi. Shu boisdan ham kutilmagan ifodadorlik, obrazli, ta'sirchan firk ifodalash o'xshatishning muhim belgilaridan hisoblanadi. Favqulodda fikr ifodalanishiga ko'ra o'xshatish badiiy tasviriyy vosita nutqning bezagidir.

G'. G'ulom: "*Patlarining rang-barangligi Oysha chevarning ish qutisidagi iplarday tovlanar edi*",- deya to'ti obrazini shu qadar jonli gavdalandiradiki, o'quvchi to'ti haqida qisqa jumlada to'liq ma'lumotga ega bo'ladi. Jumladan, to'tining biyronligini "*endigina tilga kirayotgan uch yasharli qizlarning ovozi*"ga o'xshatib kitobxon va asar qahramonlarini muloqotga chorlaydi. Shuningdek, Tojixon va Olim (jinnilar)ning suhbat jarayonida: "*Zirapchani nina bilan olganday, jinnining gapi jinniga ma'qul tushib, odamlarni urishdan to'xtadi*", - deya ta'kidlanadi. Xalq orasida esa mazkur holatda "*Qush tilini qush biladi*" birikmasi qo'llaniladi.

Asarda Qoravoyning pochchasi bilan ammasi gul va hayvonlaning har birini "*nuri diydalariday*" parvarish qilganliklari aytiladi. Ushbu o'xshatishni esa "*ko'z qorachig'iday asramoq*" iborasi bilan chog'ishtirishimiz mumkin.

Asar qahramonining yo'l yurib holdan toyishi quyidagi misolda yana bir o'xshatish bilan jonli tarzda ochib berilgan: "*Intizorlik torta-torta tanda toqat*

qolmadi, Yo'l chivindek sarg'ayib, yurarga holat qolmadi". Jumlada quyosh nuri (issiqligi) yo'lni qizdirishi "*yo'l chivindek sargayishi*" ga o'xshatilgan.

Qoravoy va Omonning bozorda uzoq savdolashgani, oxiri mollarni ayirboshlashga xaridor topilganidagi shodliklari quyidagi misrada o'z aksini topgan: "*Mollarni tamoman sotib, qushdek engil tortdik*". "Qushdek engil tortmoq" o'xshatishi ham xalqimiz orasida keng qo'llaniladi. Masalan, yuvinib, taranib, ozoda bo'lgan kishiga nisbatan "Qushdek engil bo'ling" , -deya xushomad qilishimiz buning yorqin dalilidir. (Ma'lumot o'rnida: "Gugurtga ketib yoxud qushdek engil bo'ling" nomli film ham mavjud)

"*Qirsilab turgan zog'ora bilan sal achinqiragan ugra osh ham og'zimizga qaymoqday tatib ketdi*". Bu misolda yozuvchi och qolgan do'stlarning ichki hissiyotlarini yoritib bergan. Demoqchimizki, ayni vaqtda, sal achinqiragan ugra osh ham qahramonlarning og'zida "*qaymoqday*" tatib ketadi. Xuddi shunday holatni asar davomida Qoravoy mo'ridan tandir ichiga tushgan vaqtda kuzatishimiz mumkin. Masalan: "*Piyozdog'ning hidlari dimog'imga kirib, ishtaha ham namozshomgulning karnayiday ochilib ketgan*", - deyishidan ham uning qorni ochqaganini anglashimiz mumkin. Ayni shu o'rinda ham yozuvchi o'xshatish vositalaridan yana bir karra mahorat bilan foydalanib, o'choqda yoqilgan o'tning tafti tandirga o'ta boshlaganini Qoravoy tilidan: "*Agar u badbaxt imildoq xotin o't yoqishda davom etaversa, tandirda kabobday jizg'anak bo'lar edim*", -deya ifodalaydi. Aynan shu voqealar rivojida yana bir mohirona o'xshatishga duch kelamiz, ya'ni haligi xotin va qorong'u xonaga kirib kelgan notanish kishining suhbatlari "*xumga tushgan arining ovozi**day* g'o'ng'ir-g'o'ng'ir" eshitalishi ham G'afur G'ulomning yuksak badiiy mahoratini ko'rsatadi. Shuni ham aytib o'tish joizki, Qoravoyning kechasi qorong'uda yanglishib, ho'kiz o'rnida eshakning bo'g'ziga pichoq tortib yuborganini bilgandagi "*xumchaga tushgan sichqonday ...*" to'rt tomonga alanglashi, buni bilgan Domla "*quturgan nor tuyaday...*" uni quvlashi, u esa "*tulki quvlagan tovuqday ...*" sakrab-sakrab qochishidagi holatlar ham kitobxon ongida o'zgacha gavdalanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'xshatish asosan nutqiy hodisa hisoblanadi. O'xshatishlar turli narsalar o'rtasida aloqa o'rnatish kuchli his-tuyg'ular va tasvirlarni yaratishda ishlatiladi. O'xshatishlarni ko'plab she'riyat, nasr, drama, lirika va hatto hazil iqtiboslarida ham uchratishimiz mumkin. O'xshatishlar bejirim va ta'sirli nutq imkoniyatlariga kuch beradigan tuganmas manba, avlodlar o'rtasidagi obrazlar vorisiyligini saqlovchi muhtasham vosita sifatida katta etnopsixologik, lisoniy madaniyatshunoslik va lingvopoetik qimmatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Махмудов Н., Худайберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. - Тошкент.: "Маънавият". 2013
2. Махмудов Н. Ойбек шеърисидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси. Ўзбек тили ва адабиёти, 1985. № 6.
3. Ғ. Ғулум. Шум бола. -Тошкент: "Ғ.Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти", 1983

NUROBOD TUMANI “TOSHQUDUQ” TOPONIMI HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR

Suyunova S., SamDU talabasi

Toponimlar – o‘tmishimizning tirik guvohlari. Insoniyat ulardan tarixning sirli qatlamlarini yoritishda unumli foydalanishi mumkin. Buni teran anglagan Angliya hukumati 1900-yildan beri biron marta joy nomlariga o‘zgartirish kiritmadi.

Toponim grekcha so‘z bo‘lib, “topos” – “joy”, “onoma” – “ism”, “nom” so‘zlaridan tashkil topgan.

Toponimlar, ya’ni geografik nomlar, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, paydo bo‘lish tarixi, etimologiyasi, lisoniy tahlili masalalari bilan tilshunoslik, ya’ni lingvistika fanining alohida sohasi – toponimika fani shug‘ullanadi.

Geografik nomlardan ilk bor tarixiy-geografik tadqiqot obyekti sifatida eramizning I asrida Pomponiy Mela foydalangan edi. U toponimlar asosida qadimgi Ispaniyaning janubiy qismidagi Kelt va Luzitaniya viloyatlari chegaralarini aniqlagan.[1, 4]

Toponimik materiallarni yig‘ish yoki ularni izohlash mumkin. Lekin, V.Shmelauerning fikricha, “...toponimik material yig‘ish uni izohlashdan ko‘ra muhimroqdir. Chunki izohlash nari borganda faraz, - bu taxmin xolos, sidqidildan to‘plangan material esa faktdir. Ba‘zan material yig‘ishning o‘zi kifoya qiladi, xulosalar esa o‘z-o‘zidan kelib chiqadi”. [1, 17]

Toshquduq qishlog‘i va uning atrofidagi joy nomlarini o‘rganishda shu yo‘ldan foydalandik. S.Qorayevning ma’lumot berishicha, qishloq aslida kichikroq aholi punkti bo‘lib, “qishlanadigan joy” ma’nosini anglatadi. Yayloq (yaylov) – “yozda turiladigan joy” so‘zining aksi. [6, 51]

Shahar, ovul, qishloq kabi aholi punktlari oykonimlar deyiladi.

Biz o‘rganayotgan oykonim Samarqand viloyati Nurobod tumanining chekka hududlaridan biri bo‘lgan Toshquduq qishlog‘i. Toshquduq toponimining kelib chiqishini o‘rganish jarayonida ikki xil rivoyatga duch kelindi: biri afsonaviy bo‘lib, ikkinchisi esa haqiqatga ancha yaqin.

Qishloq tomon kirib borar ekansiz, ikkita quduq yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bulardan biri hamon xalq xizmatida bo‘lsa, ikkinchisi allaqachon qurib qolgan. Qishloqqa berilgan “Toshquduq” nomi ham ayni shu quduqlar bilan bog‘liq. Kengashova Saodat (1956, 67 yosh) momoning rivoyat qilishicha, bu quduqlar bir kunda bino bo‘lgan. Ularni quduqlar atrofidagi mahalliy aholi sig‘inadigan ikkita avliyo qurgan ekan. Uni G‘oyib ota deyishadi. Mahalliy aholi bu avliyolar qishloqni turli balo-qazolardan asrashiga ishonadi. Jumladan, Qodirova Nuqra momo (1948, 75 yosh) ham qishloq tashqarisidagi ekinlarga o‘t tushganida, yon atrofni sel bosganida tabiiy ofatlarning qishlog‘imizni chetlab o‘tishi e’tiqodini yanada kuchaytirganini so‘zlab berdi. Shuningdek, haromdan hazar qiluvchi quduqlardan biri turli adolatsizliklarni ko‘rgach qurib qolganini aytib o‘tdilar. Quduqlarning devori archa shoxi, tuya terisi hamda toshlardan tiklangan. So‘ng cho‘ponlar kelib, o‘zi hamda suruvi uchun bu quduqdan suv ola boshlashadi. Vaqt o‘tishi bilan ular muqim o‘rnashib, bora-bora qishloqqa aylangan.

Quyidagi hikoya 32-umumta'lim maktabi boshlang'ich sinf o'qituvchisi Tog'ayeva Feruza (1970, 53 yosh)dan yozib olindi. Toshquduq qishlog'i yeri unumdor va chorva mollari uchun qulay makon edi. Bir cho'pon shu yerlardan o'tayotganida yeriga havasi keladi-yu, quduq qazdirish fikriga tushadi. U ikkita quduq qazdiradi. Biri toza ichimlik suvi bo'lib, qo'l uzatsa, suvga yetar edi. Ikkinchisi esa chig'ir bilan tortib olingan, shu sababli Qing'ir quduq deya nom olgan. Biroz vaqt o'tib quduq atrofiga Go'zalsoy hamda Xudoyquduqdan aholi ko'chib kela boshlaydi, 15-20 xo'jalik bilan qishloq tashkil topadi. Kam sonli aholi bo'lganligi uchun qo'shni Olg'a qishlog'i bilan bitta "Yangi kuch" jamoa xo'jaligini tashkil etgan.

Hozir Go'zalsoydan xarobalar qolgan, xolos. Soylik allaqachon tekislikka aylanib ulgurgan. Xudoyquduq esa "Alloh tomonidan bino qilingan quduq" sharafiga shunday nomlangan. Uy-joy qoldiqlari hozirgacha mavjud. Ammo aholi istiqomat qilmaydi.

Vaqt o'tgan sayin asosiy sohasi chorvachilik bo'lgan qishloq ahli chorvador boy aholiga aylanadi. Bu yerda kinoteatr, otxona, ferma, idoralar barpo etiladi. Qishloq raisi Tog'ay bobo bo'lgan. Lekin bu inson tuhmat bilan qamaladi, qishloqdagi chorvador boylar - Kengash bobo, Doni bobolar esa quloq qilinadi. 3 yillik azob-uqubatlardan so'ng Kengash bobo surgundan qochib kelishga muvaffaq bo'ladi. Ammo ko'p o'tmay vafot etadi. Doni bobo esa qaytib kelmagan. Shundan so'ng idoraga o't qo'yilib, saqlab kelinayotgan arxiv hujjatlar ham yoqib yuboriladi. Hozir bu joydan qoldiqlar qolgan. Quduqlardan biri esa Hakim soy deb nomlanadigan hududda artizan ochilishi bilan suvi bir o'zandan tushib qolganligi bois qurib ketgani ma'lum.

Toshquduq qishlog'i bugungi kunda mahalliy aholi tomonidan uch qismga bo'linadi: jug'ori, o'rta, odoq. Jug'ori qishloqning Nurobod shahridan kirib kelish tomoni bo'lib, "yuqori" so'zidan kelib chiqqan.

Odoq so'zi esa "tugash", "tamom bo'lish" ma'nolarini bildiradi, qishloqning tugash qismi shunday atalgan.

Biz yuqorida xalq tilidan yozib olingan ma'lumotlarni keltirib o'tdik. Ilmiy manbalarda, jumladan, "O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati"da, T.Nafasov, V.Nafasovalarning "O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati" da, B.O'rinboyevning "Asrlardek barhayot nomlar" kitobida, Z.Do'simov asarida ham Toshquduq oykonimiga oid fikrlar berib o'tilgan. "O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati"da quyidagicha ta'rif mavjud: "Toshquduq – qishloq. Samarqand viloyatining Pastdarg'om tumani. Toshquduq – toshli quduq, osti toshdan qilingan quduq ma'nosini ifodalaydi". [8, 478]

Nurobod tumanining ba'zi hududlari dastlab shu tumanga qarashli bo'lganini hisobga olsak, bu yerda bizning qishlog'imiz nazarda tutilgan.

"Toshquduq - Samarqand viloyati Pastdarg'om tumani Ulusdagi qishloq. "Ulus" sovxози territoriyasida. Rayon markazidan 115 km, yaqin t. y. stansiyasi - Nagornaya (65). Aholisi 600 kishi (1975); g'allakorlik, chorvachilik bilan shug'ullanadi. Buloq va quduqlardan suv ichadi. Sakkiz yillik maktab bor". 1978-yilda nashr etilgan "O'zbekiston Sovet ensiklopediyasi"(260-bet)da keltirilgan

ma'lumotlar ham qishlog'imiz haqidagi fikrimizlarini tasdiqlaydi. [9] Bundan tashqari, Buxoro, Navoiy, Qashqadaryo viloyatlarida ham Toshquduq toponimi mavjudligi ko'rib o'tildi.

T.Nafasov va VNafasovalar: "Toshquduq -qishloq. Qazilgan devoriga tosh terilgan, obxonasi va oxuri toshdan qilingan quduq tevarigidagi qishloq", - degan fikrlarni keltirib o'tadi. [5, 63]

Jumladan, B.O'rinboyevning Samarqand hududi toponimlariga bag'ishlangan "Asrlardek barhayot nomlar" kitobida qishlog'imiz haqida shunday deyiladi: "Toshquduq – Nurobod tumanidagi qishloq. Joydagi quduq toshdan ishlab chiqarilganidan shunday nom olgan". Biz yuqorida aytgan ikki quduq ham ayni ko'rinishga ega, ya'ni barcha qismi toshdan qilingan. Demak, mahalliy aholidan yozib olingan fikrlar mavjud manbalarni rad etmasdan, aksincha ularni yanada boyishiga xizmat qiladi. [7, 175]

Shuningdek, Z.Do'simov "Xorazm toponimlari" to'plamida "quduq" indikatori haqida so'z yuritir ekan quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi: "Quyi (quduq): Qachindingquyisi, Machitquyi, Sopiuyisi, Gojaning quyisi, Qir quyi kabi o'nlab toponimlar tarkibida ishtirok etadi. Bu indikator O'zbekistonning Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Farg'ona va boshqa viloyatlarida joy nomlari sifatida uchraydi. Qashqadaryoda Toshquduq (pishiq g'ishtdan terilgan quduq), Sho'rquduq (Cho'ldagi quduq), Orpaquduq (bir vaqtlar ishlatilib ishdan chiqqan quduq) kabi toponimlar mavjud. [2, 73]

"Toshquduq" toponimi tarkibidagi "tosh" indikatori haqida ham to'xtalib o'tadigan bo'lsak, tosh – yaxlit massa yoki bo'lak-bo'lak holda uchraydigan, suv kor qilmaydigan, qattiq tog' jismlarining umumiy nomi. Tosh so'zi ishtirokida yasalgan joy nomlari yolg'iz emas.

Toshko'prik, Toshqovur (Paxtachi); *Toshqoq, Toshrobot* (Narpay); *Toshoxur* (Siyob), *Toshariq* (Urgut), *Toshloq* (Oqdaryo), *Toshhovuz* (Payariq) toponimlari uchraydi. Bu oykonimlar tarkibidagi tosh so'zlarining barchasi yuqoridagi ma'noda qo'llangan.

Nurobod tumani hududida "quduq" so'zi bilan bog'liq Toshquduqdan tashqari Qo'shqquduq, Boshquduq, Jarquduq kabi joy nomlari ham mavjud bo'lib, "O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati"da ba'zilariga ta'rif berib o'tilgan.

Qo'shqquduq – qishloq. Samarqand viloyati Pstdarg'om tumani. Qo'sh – ikkili, juft, ikkilangan; quduq; Qo'shqquduq – qo'shaloq, qo'sh quduq. [8, 398]

Jarquduq – Samarqand viloyatining Narpay tumanidagi qishloq nomi bo'lib, "jarlikdagi quduq" (aynan, "quduq – jarlik") ma'nolarini anglatadi. Ko'rinadiki, bu toponimlar boshqa hududlarda ham uchraydi. [8, 162]

B.O'rinboyev esa quyidagi ma'lumotlarni keltirib o'tgan: Jarquduq – Nurobod tumanidagi qishloq. Jar+quduq qismlaridan iborat. Jar – jo'g'rofik atama bo'lib, tog' etagi qiyaliklarida, yeri yumshoq tekisliklarda ko'plab uchraydigan, yerini oqar suvlar yuvib ketishi natijasida hosil bo'lgan chuqurliklar. Quduq – "yer ostidan suv chiqarish vositasi", Mirishkor deb atalgan urug'larning bir tarmog'i quduq deb atalgan. Jarquduq – jarliklar yonidagi joylarda yashovchi quduq urug'ining manzili. Demak, quduq so'zi urug' nomini ham atab keladi.

Boshquduq – Nurobod tumanidagi qishloq. Bosh – yuqori; shimoli sharq. Boshquduq – suvi ko‘p, chuqur quduq.[7, 69]

Shunga qaramasdan, ilmiy manbalardan ma‘lumot izlash jarayonida shu ayon bo‘ldiki, ayni Nurobod tumani toponimlari deyarli o‘rganilmagan.

Qishlog‘imiz ahli bilan muloqot jarayonida qo‘shni Musoqoq qishlog‘i haqida ham ma‘lumotlarga ega bo‘ldik. A.Turobovning fikrlariga ko‘ra, bu toponim ikki qismdan tashkil topgan: Muso, ya‘ni shaxs ismi va “qoq” cho‘llarda, taqir yerlarda yer ustidagi suvlar to‘planadigan suv ombori.[1, 62]

B.O‘rinboyev esa boshqacha fikrlarni aytib o‘tadi: Musoqoq – Nurobod tumanidagi qishloq. Toponim muso+qoq qismlaridan iborat. Muso – yahudiycha aynan suvdan olingan. Qoq – juda ham quruq, qurigan, sira ham nami qolmagan.

Musoqoq – suvi qolmagan darajada qurigan er, joy demak. [7, 120]

Bu qishloqning oldingi nomi G‘ijdon bo‘lib, bu nom mustaqillik yillarida o‘zgartirilgan. Bunga I.A.Karimovning 1991-yil 30-avgustda bo‘lib o‘tgan Birinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining sessiyasidan yot mafkura bilan bog‘liq notabiiy, milliy bo‘lmagan nomlarni yangi nomlar bilan almashtirish lozimligi to‘g‘risida fikr bildirgani sabab bo‘ldi. Shu bilan birga 1996-yil 31-may sanasida “O‘zbekiston Respublikasidagi ma‘muriy-hududiy birliklar, aholi punktlari, tashkilotlar va boshqa toponimik obyektlarning nomlarini tartibga solish to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Unga ko‘ra toponimik obyektlarning nomlarini tartibga solish kabi mas‘uliyatli ishning ahamiyati va zaruriyatini aholiga tushuntirish, shuningdek, eskirgan, ma‘naviyatimizga zid bo‘lgan toponimlarini qayta nomlash ishlarini yakunlash chora-tadbirlarini ko‘rish lozimligiga asosiy e‘tibor qaratildi.

Toponimlardan mafkuraviy qurol sifatida foydalangan sobiq sho‘ro hukumati minglab mahalliy nomlarni o‘sha davr tuzumi uchun samarali mehnat qilgan shaxslar nomiga almashtirdi. Natijada bizning tariximizga, milliy madaniyatimizga umuman mos kelmaydigan toponimlar paydo bo‘ldi. Masalan, 1990 va 2002-yillardagi joy nomlari qiyoslab o‘rganilganda Samarqand shahri hududidagi 359 ta ko‘chaning 213 tasi milliyligimizga yot geografik nomlar ekanligi aniqlangan. Bu esa 76,5 foizni tashkil etadi. Mustaqillik yillarida deyarli hammasi o‘zgartirildi. [1, 23] Shulardan biri G‘ijdon edi. Bu nom Tog‘ayeva Feruza(1970, 53 yosh) ustozning so‘zlariga ko‘ra, mahalliy aholi tomonidan Anna bobo deb ataladigan Anna Jdanov nomiga qo‘yilgan. Ammo uning qayerdan kelgani noma‘lum. U 1920-yillarda Go‘zalsoydan hozirgi Musoqoqgacha otda sudrab kelingan va o‘sha yerda boshi tanasidan judo qilingan. U o‘ldirilgan qishloq Jdanov, bora-bora G‘ijdon nomini olgan.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, biz Toshquduq qishlog‘i va uning atrofidagi toponimlarni o‘rganish davomida nafaqat uning tarixi, balki o‘z otabobolarimiz haqida ham qimmatli ma‘lumotlarga ega bo‘ldik. Toponimika o‘tmishning yopiq eshiklarini ochishda kalit bo‘la olishiga, toponimlarni yanada kengroq o‘rganish va ularni har jihatdan tadqiq qilish naqadar muhim ekanligiga yana bir karra amin bo‘ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begaliev N., Turobov A. Samarqand toponimiyasi. - Samarqand, 2015. - 123 b.
2. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. - Тошкент, 1985. - 104 б.
3. Hakimov Q., Toponimika. - Toshkent, 2016. - 361 b.
4. Hakimov Q., Mirkamilov M. Toponimika. - Toshkent, 2020. - 343 b.
5. Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. - Toshkent, 2007. - 80 b.
6. Qorayev S. Toponimika. - Toshkent, 2006. - 320 b.
7. Ўринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар. - Самарқанд, 2003. - 264 б.
8. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. - Toshkent, 2022. - 624 b.
9. @Toshquduq_tongi telegram kanali

G'AFUR G'ULOMNING O'XSHATISH QO'LLASH MAHORATI

Po'latova Y., SamDU talabasi

Ma'lumki, har bir yozuvchining o'z davri ijtimoiy voqealariga nisbatan faolligi uning asarlarida o'z ifodasini topadi. Har bir ijodkor o'z asarida orginallikka, betakrorlikka erishishga harakat qiladi. Yozuvchi qanchalik o'ziga xoslikka, talantga ega bo'lsa, uning tili va uslubi ham shu qadar yorqin namoyon bo'ladi. O'zining individual uslubiga ega bo'lgan ijodkorgina o'quvchi qalbini uyg'ota olishi mumkin. Ana shu xususiyatlar ijodkorning uslubini belgilaydi.

Badiiy asar tili va uslubini o'rganishga bag'ishlangan ishlarda bayon etilgan ilmiy mushohadalar va xulosalar milliy adabiyotimizdagi uslublar rang-barangligini ma'lum bir yozuvchilar ijodini tahlili misolida o'rganish va umumlashtirishning nazariy va amaliy ahamiyati g'oyat kattaligini, o'zbek adabiyotining asosiy tamoyillarini keng ko'lamda namoyish qilib ko'rsatishga xizmat qiladi. Yozuvchi va shoirlarning badiiy asarlaridagi so'zning estetik mohiyatini chuqur ochishda, nazariy asoslarini izchil yoritishda, san'atkor uchun keng imkoniyat yaratib beruvchi leksik, badiiy tasvir vositalari, troplar va figuralar g'oyani asoslashda muhim manba ekanligi qayd etiladi.

Yozuvchi uslubini belgilashda uning asaridagi mavzu + g'oya + ifoda tasvir vositalari + ifoda usuli ketma-ketligi bo'rtib turadi. Masalan, G'.G'ulomning poetik uslubi haqida gap borganda, uning voqelikni tarixiy masshtabda, falsafiy nuqtayi nazardan idrok etishi, uning poetik sintaksisda ham, ifoda tasvir vositalarini qo'llashda ham o'ziga xos simfonizmni, masshtablilikni vujudga keltirishi, har bir she'rida yangi-yangi tarixiy qiyoslar, ijtimoiy xarakterdagi o'xshatishlar va metaforalar paydo bo'ladi: poetik sintaksisda mayin lirizm, hikoya tasvir, xitob-chaqiriq, hukm va mushohada, hushchaqchaq hazil kabi ifoda usullari intonatsiya ohanglari tez-tez bir-birini almashtirib turadi. Bu xususiyatlarning barchasi G'.G'ulom poetik uslubiga takrorlanmas o'ziga xoslik, orginallik bag'ishlaydi [4].

“O'xshatish bir belgining ikki buyumda borligini, bu buyumning boshqa o'xshash belgilarga ega ekanligini ko'rsatishga aytiladi. Birinchi narsa yoki hodisaning hamma belgilari biz uchun tanish. Ikkinchi narsa yoki hodisaning faqat

ba'zi bir belgilarinigina bilamiz. Biz bunday vaqtda bu ikki narsani bir-biriga o'xshatamiz"[2].

Demak, aytish mumkinki, insonning dunyoni bilishda o'xshatish – qiyoslash benihoya katta o'rin tutadi. O'xshatishlar eng qadimgi davrlardan boshlab nutq ta'sirchanligini ta'minlaydigan alohida vosita sifatida yozuvchilar diqqat markazida bo'lib kelgan. Badiiy-estetik qimmat, lingvopoetik salmoq nuqtayi nazaridan erkin o'xshatishlar G'afur G'ulomning mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida badiiy nutqida alohida o'rin tutadi.

Biz mazkur maqolada G'.G'ulomning "Yodgor" qissasida qo'llangan o'xshatishlarni tahlil qildik.

G'.G'ulom "Yodgor" qissasida badiiy tasvir maqsadiga muvofiq ravishda xilma-xil o'xshatishlar yaratadi, bu o'xshatishlar bilan o'quvchilarni rom etadi, muayyan ruhiy yoki jismoniy holat xususiyat – perdmelarni o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalandiradi. Masalan: *Baxt yo'llariday oq va keng manglayda marvarid donalariday mayda ter*. Bu gapda o'xshatish konstruksiyasi erkin o'xshatish bo'lib, bu qissa qahramoni To'ra tomonida Mehriga nisbatan aytilgan. To'ra Mehrini birinchi marta ko'rganda uning ruhiy holatini favqulotda aniqlik bilan o'xshatgan. Mana bu misollarda ham ana shunday o'ziga xos, erkin o'xshatishlarni ko'rishimiz mumkin: *Ashulaning ayrim bandlari havoning issiqligida erib ketganday* avjsiz, lazzatsiz. Bu o'xshatishda ashula ayta olmaganligi uchun uning ayrim bandlari issiqda erigan ya'ni yalla kuyini maromiga etkazib ijro etolmaganligi haqida so'z yuritiladi.

Yoki: *Uning ovozi chertilgan jonon kosaday jaranglar edi*. G'afur G'ulom bu o'xshatishda qizning ovozini chiroyli tasvirlash uchun kosa ovozi etalonini ishlatgan. Bunday o'xshatishlar xalq orasida kam qo'llaniladi, chunki bunday o'xshatish faqat yozuvchiga xos bo'lganligi uchun xalq orasida ommalashmagan.

Ikki yil ikkita issiq o'pichday tez o'tib ketdi. To'ra qizil qo'shinda xizmat qilgan paytlarda ikki yil o'tib ketgani, yigitlik umri shuncha qisqa qo'yilganligini adib shunday go'zal o'xshatish bilan tasvirlaydi. *Leningradga yaqinlashgan sari yuragim kaptarbachchaday tipirchilaydi*. To'ra Leningradga meditsina fakultetiga o'qishga ketayotgan edi, uning sabri etmayotganday, yuragi tinmasdan dukkilar edi. Bu yerda To'raning ichki hissiyoti tasvirlangan.

Muhabbat quchog'iday issiq yoz, charoslar baxt chehrasiday xol otgan, qizilurug' ishqday shirin. Men dunyo ko'rmagan chapani yigit bo'lganimdan keyin, bu paranji ichidagi hurkovich quyondek, ota – bobolarcha aytganda, "qog'ozdagi qantdek qiz" bo'lgandan keyin, nima qilishimizni bilmay qoldik. Ko'z oldimda baxtli kelajak porlaganday bo'ldi. Haligina to'lqinlari bilan ovuntirilgan ariqcha ters oqayotganday bo'ldi. Umirday mayda to'lqinlar bilan oqib borayotgan ariqcha.

G'afur G'ulom erkin o'xshatishlar qatori turg'un o'xshatishlardan ham keng foydalanadi. Turg'un o'xshatishlar mohiyati shundan iboratki, ular o'xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi, bunday o'xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo'llanilgan bo'lsada, vaqt o'tishi bilan

turg'unlashgan, umumxalq tili leksikasidan joy oladi. Buday o'xshatishlar xuddi tildagi tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov haqli ravishda ta'kidlaganiday, "Xalqimiz turmush va tafakkur tarziga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshqalarga hech o'xshamaydigan, ming yillar davomida shakllangan, nafaqat, o'zaro muomala, balki hayotimizning uzviy bir qismi sifatida namoyon bo'ladigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarni ko'ramiz".⁶⁵

Ana shu xususiyatlar ham o'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlarda muayyan tarzda ifodalanadi. Masalan: G'afur G'ulomning "Yodgor" qissasidagi turg'un o'xshatishlar o'ziga xos badiiylik kasb etadi. *Qiz marmarday bilaklarigacha shimarib qo'yilgan ko'ylak englari orasidan kichik shohi ro'molchasini olib, burun uchlari, duduq ustlariga qo'ngan shabnamday toza terlarni arta boshladi.* Bu o'xshatishda marmarday ya'ni silliq, tarang bilaklarini ifodalash uchun qo'llangan. Xalq orasida ham bu o'xshatishdan keng foydalaniladi. Masalan, "qizg'ish marmarday silliq bo'yining", "Marmarday yaltiroq tepaliklar" jumllarini xalqqa ommalashganiga guvoh bo'lamiz.

Xalq orasida "Ilonni yog'in yalamoq" iborasi keng qo'llanadi. Bu ibora ayyor, quv insonlarga nisbatan ishlatiladi. Tilimizda ilon o'z o'ljasining boshko'zini aylantirib falaj qilganligi, ba'zi insonlar esa o'zining gap-so'zlari orqali insonlarni boshini aylantirgani uchun dono xalqimiz "ilonning yog'ini yalaganday" o'xshatishini ishlatadi. *Ilonning yog'ini yalaganday bildirlab, meni avradi, bosh – ko'zimni aylantirdi.*

Ko'zlarim kosasidan chib ketguday. Hayratda qolmoq ma'nosini bildiruvchi bu o'xshatish ijodkor tomonidan badiiy va emotsional-eksperissiv bo'yog'ini oshirish uchun xizmat qilgan.

Oppoq momiqday yuzlarida g'ivir-shivir ijirg'anish boshlandi. Bu o'xshatish xalq orasida ko'p ishlatiladi. Masalan, "Momiqday oppoq qo'llar", "Momiqday oppoq bulutlar" kabi. Uyimiz to'ydagiday bo'lib ketdi. Turmushda har narsaning taroziday ikki pallasi bo'ladi. Tanam po'latdek baquvvat ekan va shu kabi o'xshatishlar xalq orasida ommalashgan turg'un o'xshatishlardir.

Umuman, obrazli milliy tafakkur mahsuli bo'lgan tug'un o'xshatishlar bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borgan N.Mahmudov, D.Xudayberganovalar tomonidan yaratilgan "O'zbek tilidagi o'xshatishlarning izohli lug'ati"da jami 530 dan ortiq turg'un o'xshatishlar tahlil qilingan. Guvohi bo'lganimizdek, o'xshatishlardan G'.G'ulom samarali foydalana olgan va natijada o'quvchida go'zal nutqqa oshuftalik tuyg'ularini his qildirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'ulomov G'. Yodgor. –Toshkent: "G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti", 1983.
2. Xayrullayeva M., Haqberdiyev M. Logika. Predmeti va qisqa tarixi. – Toshkent. 1984.

⁶⁵ I. Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent "Ma'naviyat". 2008

3. N. Mahmudov, D.Xudayberganova. O‘zbek tilining o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. – Toshkent.: “Ma’naviyat”. 2013

4. N.Shukurov. G‘afur G‘ulomning lirik poeziyadagi mahorati. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1966.

USMON AZIM SHE‘RLARIDA QO‘LLANGAN ANTROPONIMLARNING POETIK XUSUSIYATLARI

Hasanova N., SamDU talabasi

Onomastik birliklarning she‘riy matnda allyuziv nom vazifasida kelishi eng faol hodisalardan biri hisoblanadi. Ular badiiy matnda pretsedent nomlarning funksional turlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Pretsedent nom bu xalqning lisoniy xotirasida saqlanuvchi mashhur faktlar bilan bog‘liq nomlardir⁶⁶. O‘zbek she‘riyatida uchraydigan pretsedent nomlarning katta qismini antroponimlar tashkil qiladi. Antroponimlar deganda ko‘z oldimizga ism, familiya kabi tushunchalar keladi. Antroponimika (antropo+yunoncha onyma-nom) Onomastikaning kishi ismlari, ularning kelib chiqishi, tarqalishi va shu kabi masalalarni o‘rganuvchi bo‘lim.⁶⁷ Demak, antroponim so‘zi “insonning ism yoki nomi” ma’nosini bildiradi. Kishiga ism berish va kishilarning atoqli otlari qadimiy tarixga ega bo‘lib, bolani nomlashda ma’lum tarixiy davr, iqtisodiy-siyosiy hayot, ma’naviy turmush doirasining turli-tuman urf-odatlarini muhim rol o‘ynaydi. Ma’lumki, ism inson hayotida muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, o‘zbek xalqida ismlarning o‘rni va mohiyati katta.

Biror tildagi antroponimlar majmuyi antroponimiya (xuddi toponimiya, zoonimiya kabi) deb yuritiladi. Antroponimlar xalqning tarixi va ma’naviyatini o‘zida mujassamlashtirgan leksik

Birliklar hisoblangani uchun ularning ma’no, yuzaga kelish rivojlanish, qo‘llanish xususiyatlarini tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Antroponimlar deganda kishi ismlari, familiyasi, taxallusini tushunar ekanmiz, bu hodisa haqida ham dunyo va o‘zbek tilshunoslari tomonidan ko‘plab izlanishlar olib borilgan.

Birgina tilshunos olim E.Begmatov antroponimlar haqida ko‘plab izlanishlar olib borganligini bilamiz. Tilshunos antroponimik birliklarni quyidagicha tasniflaydi:

1. Ismlar – konkret shaxsga berilgan ismlar.
2. Laqablar.
3. Taxalluslar.
4. O‘zbeklarda shaxsni nomlashning o‘tmishda mavjud bo‘lgan ba’zi shakllari (“qizi”, “o‘g‘li”) yordamida nomlash.
5. Shaxsni uning ismiga o‘tmish ajdodlarini nomini tiklash orqali atashning arabcha shakllari (“ibn”, “binni”).

⁶⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2006.

⁶⁷ Begmatov E.O‘zbek antroponimikasi. – Toshkent:Fan, 2013. -B.11

6. O'tgan asrning 20-30-yillarida rasmiy ravishda majburan qabul qilingan ruscha familiya va otasining ismlari⁶⁸

Bilamizki, XX asr jahon tilshunosligida onomastika yo'nalishining mustaqil yo'nalishlaridan biriga aylanib borayotgan davr hisoblanadi. Nomshunoslikka oid lisoniy hodisalarni yirik miqyosda tadqiq etuvchi mazkur soha XXI asrda yanada jadal sur'atlar bilan rivojlanib fan oldiga yangi muammolarni qo'ymoqda. Ana shunday muammolardan biri o'zbek she'riyatida qo'llanilgan antroponimlarni presedent nom sifatida qo'llanilishi va uni lingvistik jihatdan tadqiq etishdir. Buning natijasida shoirning badiiy niyati, she'rda aks etgan yashirin ma'nolar teranroq anglanadi. O'zbek she'riyatining yorqin namoyondasi Usmon Azim she'riyatini tahlil qilish jarayonida yuqoridagi antroponim turlarining barchasini aynan presedent nom hosil qilishdagi o'rinlarini ko'rishimiz mumkin. Masalan, Usmon Azimning "Mangu yo'l" she'rida shunday misralar bor:

Yulduz kimga kerak, Ulug'bek,
Bevaqt boqding samoga chanqoq.
Sezmaysanmi samo yo'li berk,
Kurrayi arz- qip-qizil chiroq.⁶⁹

Ushbu misrada Ulug'bek pretsedent nomi antroponimdir. Bu misralar orqali buyuk olim va podshoh Mirzo Ulug'bekning osmon ilmi bilan mashg'ul bo'lishiga to'sqinlik qiladigan, qizil chiroq kabi uning yo'lini to'sadigan, taxtdan ag'darishga kirishgan kimsalarning harakati tasvirlangan. Ya'ni qizil chiroq o'tish yo'li yo'q ma'nosi ni bildirib Ulug'bekning tinchgina osmon ilmi bilan shug'ullanishiga ham yo'l qo'ymagan, taxt olovida yonayotgan kimsalar harakatiga ishora qilinmoqda.

Usmon Azimning "Siqilib ketasan"deb boshlanuvchi she'ridan olingan parchada esa:

Ko'zingda porlaydi botayotgan quyosh
Va birdan sezasan:odamlar emas,
Kemalar ko'chadan o'tmoqda suzib –
Ishxonaga emas, mayxonaga emas,
Amerika ochgani ketmoqda ular.
Ularni hayqirib tabriklaging kelar,
Va birdan anglaysan: Sen ham bir Kolumb⁷⁰

"Kolumb" antroponimi pretsedent nomning ismlar turiga kiradi. Bu misralar orqali Amerika qit'asi X.Kolumb jasorati tufayli kashf etilgan bo'lsa-da, G'arbiy yarimsharda qit'a mavjudligini buyuk bobomiz Abu Rayhon Beruniy tomonidan bu kashfiyotdan 4-5 asr avval faraz qilinganligi haqidagi yashirin ma'noni bildirib o'tadi. Shoir ushbu she'rida aynan shu voqeani o'quvchiga eslatishga harakat qiladi.

Yuqorida keltirilgan ikki she'riy parchada antroponimlarning ismlar guruhiga kiruvchi "Ulug'bek" va "Kolumb" pretsedent nomi keltirildi. Shoir ijodida bu kabi ismlar guruhiga kiruvchi Layli, Majnun, Temur, Alisher, Bobur,

⁶⁸ Begmatov E.O'zbek antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. -B.11.

⁶⁹ Azimov U. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 1995. -B.142.

⁷⁰ Azimov U. Dars. – Toshkent: Sharq, 1995. -B.187

Zuhra, Yago, Otello, Shekspir, Dezdemon, Sezar, Mayakovskiy, Kumush kabi ismlari pretsedent nom sifatida qoʻllanganligining guvohi boʻlamiz.

Antroponimlarning ikkinchi turi “laqab” lar boʻlib, xalqimizda kishilarga laqab qoʻyish keng tarqalgan. Antroponimlarning laqab turiga kiruvchi mashhur milliy qahramonimiz Alpomish (asl ismi Hakimbek) pretsedent nomini Usmon Azim oʻzining “Fonus” sheʼriy toʻplamidagi bir sheʼrida mohirona qoʻllaydi:

Faqat men bilaman, Alpomish –otam,
Tovushi yetadi: -Jon bu-elniki!....
Qamchining zarbidan qavardi badan –
Ura ber, ura ber, navbat seniki!

Baytda Alpomish dostoning bosh qahramoni Alpomishning Boychibor otda qamchin urib poygada ketishi tasvirlangan.

Antroponimlarning keyingi turi taxalluslar boʻlib u oʻzbek sheʼriyatida alohida oʻrin tutadi. Ularning antroponimlarning boshqa turlari yaʼni ism va laqablardan farqli tomonlari boʻlib, taxallus yozuvchi yoki shoirlar tomonidan tanlanadi, boshqalar tomonidan berilmaydi. Oʻzbek sheʼriyatida taxallus tanlab ijod qilish E.Begmatov fikricha, 7-8-asrlarga borib taqaladi. Koʻp hollarda ijodkor va olimlarimiz oʻz tugʻilgan yurtiga nisbat berib taxallus tanlashgan. Masalan, Mahmud Koshgʻariy, Abu Rayhon Beruniy, Komil Xorazmiy kabi. Bunday taxalluslar oʻzbek sheʼriyatida pretsedent nom sifatida aks etgan. Mahoratli shoirimiz Usmon Azim lirikasidan joy olgan “Tun.Afgʻon shamoli” nomli sheʼrida:

Yoxud xoki turob Termiziy
Sukunatda –maqbara osha-
Vaqtning temir mantigʻin buzib,
Dunyo bilan qanday gaplashar?⁷¹

Sheʼriy matnlarda qoʻllangan bu kabi nomlar ortida oʻsha xalq adabiyoti, sanʼati, madaniyati va tarixiga oid muayyan axborot turadi. Tilshunoslikda “matnorti bilimlari” deb nomlanuvchi ushbu hodisaning nomlar bilan bogʻliq jihatini aks ettirish ham lingvopoetika, ham madaniyatlararo muloqot sohalari uchun muhim materiallar bera oladi. Shoir Usmon Azim sheʼrlarini kuztsak, ularda qoʻllangan antroponimlarning pretsedent birlik hosil qilishdagi yetakchi oʻrnini koʻramiz.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Azimov U.Saylanma. – Toshkent: Sharq, 1995.
2. Azimov U. Dars. – Toshkent: Sharq, 1995.
3. Azimov U. Jimlik. – Toshkent, 2012.
4. Begmatov E.Oʻzbek antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
5. Begmatov E.Oʻzbek antroponimikasi.–Toshkent: Fan, 2013.
6. Oʻzbek tili poetonimlarining izohli lugʻati. – Toshkent, 2016.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2006.

⁷¹ Azimov U. Jimlik. – Toshkent, 2012. -B.121.

HALIMA AHMEDOVA SHE'RIYATIDA SINONIM VA ANTONIM SO'ZLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Bekmuradova I.Z. SamDU talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shoira Halima Ahmedova she'rlarida qo'llangan ma'nodosh va zid ma'noli so'zlarning lingvistik tahlili, ularning badiiy matnda qo'llanish jarayonida bajargan vazifalariga ta'rif berilgan. Ma'nodosh va zid ma'noli so'zlarning uslubiy xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ma'nodosh so'z, zid ma'noli so'z, tazod, antiteza, ekspressivlik, kontrast.

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchi yoxud shoirning tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan emotsional-ekspressiv ifoda vositalari ijodkorning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilganini bildiribgina qolmasdan, muallifning tildan foydalanish mahoratini ham aks ettiradi. Badiiy asar tilidagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli, tarixiy va eskirgan so'zlar, yangi yasamalar, shevaga oid birliklar, chet tillardan o'zlashgan so'zlarning barchasi ushbu xususiyatni o'zida namoyon qiladi.

Ma'nodosh so'zlar tilning lug'aviy jihatdan boylik darajasini ko'rsatib beruvchi o'ziga xos vositadir. Tilda ma'nodosh so'zlarning ko'p bo'lishi tilning estetik vazifasini yanada to'liq bajara olishini osonlashtiradi. Bu juda qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va o'rganilgan. Badiiy matndagi ma'nodosh so'zlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e'tiborni qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbul birini tanlashi bo'lsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq ma'nodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uyg'un holda qo'llashi masalasidir. [3. B. 84]

O'zbek tili ma'nodosh so'zlarga juda boy. Shoir va yozuvchilar tilimizdagi ma'nodor so'zlar ichidan tasvir maqsadiga eng munosiblarini topib ular orqali qahramonlar ruhiyati hamda tasvir obyektni yanada go'zal ifodalashga harakat qiladilar. Xususan, ular orasida shoira Halima Ahmedova she'riyati ham ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli so'zlarga boyligi, ular zimmasiga yuklangan ifoda temalarining xilma-xilligi bilan alohida ajralib turadi:

Menga oshiq edi osmon qachondir

Undan *toza* edim, undan ko'ra *sof*.

Yillar ko'p narsani almashdi menga

Bilsam, qismat ekan eng chapdast sarrof [1. B.192]

Ushbu misolda qo'llangan *toza* va *sof* so'zlari leksik ma'nodosh so'zlar bo'lib, ularni qo'llash orqali muallif so'z takrorining oldini olgan va tasvirga yanada nozik bo'yoq berishga harakat qilgan. *Toza-sof-pok* ma'nodosh so'zlar qatorida *sof* so'zida *tozaga* nisbatan ijobiy bo'yoqdorlik xususiyati ko'proq. Shunga ko'ra, mazkur to'rtlikdagi ma'no takrori ifodalanayotgan mazmunni uslubiy jihatdan kuchaytirishga xizmat qilgan.

“Sog'inib yashadim”

Bu qanday *kalom*?!

Boshqa *so'z* na hojat,

Sharhga na hojat?

Hayotni boshimga ko'tarib bugun

Qayoqqa ketyapman betoqat?! [1. B.194]

Mazkur parchada *kalom* va *so'z* leksik birliklarini qo'llash orqali bir so'zni takror qo'llashning oldi olingan. Aslida ma'nodosh so'zlarni badiiy nutqda qo'llashning eng asosiy maqsadi ham shudir. Ya'ni biror so'zni ikkinchi bor qo'llashga ehtiyoj sezilganda uning o'rniga ma'nodoshini qo'llash orqali takrorning oldi olinib, tasvir originalligiga erishiladi.

Mahoratli yozuvchilarning badiiy til imkoniyatlaridan foydalanish borasidagi ustunliklaridan biri shundaki, ular faqat tilda mavjud bo'lgan, tayyor ma'nodosh so'zlardangina foydalanib qolmasdan, badiiy tasvir ehtiyojiga ko'ra ma'nodosh bo'lmagan so'zlarni qo'llaydilar. Buning natijasida ushbu so'zlar ham matnda xuddi ma'nodosh so'zlar kabi idrok etiladi. Masalan:

Kunlar ko'rdi meni, men ko'rmadim *kun*

*Yanchilgan quyosh*day shafaqqa to'ldim.

Suvlarning ostida qorayib yotgan,

Ezilgan toshlarday telbavor kuldim. [1. B.110]

Tilda zid ma'noli so'zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biridir. Sharq adabiyotida juda Qadim zamonlardan buyon tildagi bu ifoda imkoniyatidan keng foydalanib kelingan. «Shoir uchun juda zarur boigan san'atlardan biri tazoddir. Bu san'at yana mutobaqa, tiboq, tatbiq, muttazod, ittizod deb ham ataladi. Bu san'atda, badi'shunoslarning aytishicha, zid ma'noli so'zlardan foydalaniladi. Yevropa filologik an'anasida bu san'at "antiteza" deb yuritiladi. Badiiy asar tiliga bag'ishlangan ishlarda zidlantirish, qarshilantirish atamalaridan foydalaniladi. Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. [2. B. 61]

Do'stlarim ko'nglimga qaraydi,

Dushmanlarim boqar g'amangiz.

Shuncha *ag'yor*, shuncha *do'st* bilan,

Ayting, axir, men nega yolg'iz?! [1. B.205]

Bugun bir g'alati his bor qonimda,

Goho *bo'm-bo'shman*, goh nurga *to'laman*.

Oldinda rayhondek xushbo'ydir hayot,

Ortinga qarasam, so'zsiz o'laman... [1. B.24]

Keltirilgan misollar orqali shuni aytish mumkinki, zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali muallifning estetik maqsadidan kelib chiqqan holda, tasbirlar bir-biriga qarshilantirilgan hamda badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligi ta'minlangan.

Buncha uzun nolishing, shamol,

Nega buncha titrayapsan, gul?

Nur va *zulmat*, *gul* va *xazonning*

Qismatiga to'ldingmi, ko'ngil [1. B.197]

Shoira bu orqali lirik qahramon ruhiyatidagi kontrastlikni bo'rttirib tasvirlash maqsadida bir necha so'zni baravar zidlantirgan.

*Qayg'uni kuldirgin, baxtni yig'latmay,
Ko'zingni kenglikka sadaqa qilgin –
Na g'anim, na do'stga –
Hech kimga aytmay. [1. B.201]*

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar ifoda birliklari singari badiiy nutqda qo'llanar ekan, o'z navbatida muallif yoxud nutq egasining estetik maqsadidan kelib chiqib ko'zda tutilgan ma'no xususiyatini qahramon ruhiyati yoxud muayyan xatti-harakatiga singdiradi. Ma'nodosh so'zlar bir-birining o'rnida qo'llanish orqali takror va g'aliz tushunchalarni qo'llashning oldini olsa, zid ma'noli so'zlar tasvirga kontrast rang berib, yanada ekspressivligini ta'minlaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Ahmedova H. Tashbeh. – Toshkent: Akademnashr, 2017
2. Kurbanova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi. – Toshkent: Universitet, 2014
3. Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. Matn tilshunosligi. – Toshkent, 2020.

TABRIK NUTQIY AKTINING QISQACHA TAVSIFI

Faxriddinova Dilfuza Sayfiddin qizi
SamDU tadqiqotchisi
faxritdinovadilfuza5@gmail.com

Annotatsiya: Malumki, har qanday nutqiy akt so'zlovchining kommunikativ maqsadi, adresat, nutq obyekti, hamda nutqiy vaziyatni qamrab oladi. O'zbek tilida axborot, maslahat, nasihat, ishontirish, ogohlantirish, rag'batlantirish, tanbeh, haqorat, qo'rqitish kabi ko'plab nutqiy aktlar mavjud. Muallif maqolada ana shunday nutqiy aktlar haqida o'z fikr-mulohazalarini yoritib o'tgan.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, nasihat, tanbeh, haqorat, rahmat.

Tabrik nutqiy akti o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra bir qator ijtimoiy ekspressivlarni qamrab oladi: u so'zlovchining adresatga (nutq qaratilgan shaxsga) ijobiy munosabatini va tabrik nutqi amalga oshishi jarayonida yuz beradigan his-tuyg'ularni o'zida aks ettiradi. Tabiiyki, tabrik yo'llovchi va adresat kommunikativ vaziyatning mavjud bo'lishi va amalga oshishi uchun shart bo'lgan elementlar hisoblanadi. Agar ulardan birortasi mavjud bo'lmas ekan, mazkur nutqiy akt yuzaga chiqmaydi. Mazkur nutqiy harakat maqsadi aloqani kerakli mezonda ushlab turishni ta'minlash, adresat bilan o'zi o'rtasidagi do'stona munosabatlarni

saqlab qolish va bunda o'ziga tegishli bo'lgan hissiyotlarni, emotsional holatlarni ifodalashdan iborat.

Masalan: Mehnatsevar va yaratuvchan xalqimizni yaqinlashib kelayotgan ulug' bayram Mustaqilligimizning 32 yilligi bilan tabriklaymiz yaxshi insonlarga doimo bayramlar yarashadi. Bu haqda nutqiy aktda performativ nominatsiyalar definitiviyalari ma'lumot beradi. Shu ma'noda, ta'kidlash mumkinki, tabrik muloqotchilar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tartibga solib turuvchi harakatdir, u bundan tashqari boshqa sotsiativlarni ham – muloqot jarayonida maxsus xushmuomalalik, yaxshi istaklar bildirish muhitini yuzaga keltirish vazifasini ham bajaradi: Bugungi shodiyona kunda siz, aziz g'allakorlarimiz, dehqon va fermerlarimizni chin yurakdan qutlar ekanmiz ulug' mutafakkir bobomiz Alisher Navoiyning olam ahlining to'qligi ham xursandchiligi hamavvalo yerga urug' sohib, bebaho noz-ne'mat yetishtiradigan fidoyi insonlarning mehnatidandir, degan hikmatli so'zlar ini yana bir bor eslaymiz Sizlarga o'z nomimdan, butun xalqimiz nomidan rahmatlar aytib, barcha-barchangizga ta'zim qilaman. El-yurtimizni, oila va xonadonlarimizni turli balo-qazolardan Yaratganimizning o'zi asrasin. Halol mehnatingizning rohatini ko'ring, doimo nondek aziz bo'ling, qadrdonlarim.

Tabrikning bunday asosiy xususiyatlarini Yu.N.Marinin tadqiq qilinayotgan nutqiy aktda ifodaning asosiy belgilovchi mezonlari sifatida qaraydi. [Marinin 1996: 10-12]. Muallifning fikricha, ularning eng asosiylari illokutiv kuchlarning umumiyliigi (his-tuyg'ularni ifodalash) va perllokutiv maqsad (javob emotsional ta'sirga erishish)dir. Bu adresatda ijobiy emotsional kayfiyat uyg'otish va ifodalanishining kommunikativ vazifasidir. Bu tabrik nutqiy aktida eksplitsit ifodalanishi shart bo'lmagan propozitsiyalarda o'z aksini topishi mumkin. Bunda adresant tomonidan adresatning hayotidagi ijobiy baholashga arziydigan voqea-hodisalarni qamrab oladi. Yu.N.Marinin haqli ravishda tabrikning adresatga yo'naltirilishini asosiy lahza deb hisoblaydi. Bu akt bir qator ekspressivlar bilan chegaralanadi. Ekspressivlar nutq sub'ektining psixik holatini, uning nutq qaratilgan shaxsdan tashqari aks etuvchi axloqiy xatti-harakati, o'zini tutishi kabilarni ham ifodalaydi. Tashqi ta'sirsiz, o'z-o'zidan yuzaga keluvchi holatlar shular jumlasidandir. Yu.N.Marininning yuqorida aytilgan fikrlariga asoslansak, tabrikni nutqiy akt sifatida belgilaymiz, u maxsus tipiklashgan nutqiy vaziyatlarda xulq-atvorning ko'pchilik tomonidan qabul qilingan me'yorlari bilan chambarchas bog'liq. Bunda nutqiy aktda ko'zlangan maqsad nutq qaratilgan shaxs bilan bo'lgan munosabatni kerakli masofada saqlab qolish uchun stereotip harakatlarda -adresatni tabriklash bilan o'zining shaxsiy emotsional his-tuyg'ularini ko'rsatish va bu bilan adresatda ham ijobiy emotsional xayrixohlik hissinining yuzaga kelishini ta'minlashdan iborat. Barcha yurtdoshlarimizni aziz va qadrlil bayram bilan qutlaymiz. Har bir oilaga qut-baraka, shodon hayot tilaymiz, orzu-niyatlaringiz amalgam oshsin [Marinin 1996: 10-12]. Yu.N.Marinin haqli ravishda tabrikning adresatga yo'naltirilishini asosiy lahza deb hisoblaydi. Bu akt bir qator ekspressivlar bilan chegaralanadi. Ekspressivlar nutq subyektining psixik holatini, uning nutq qaratilgan shaxsdan tashqari aks etuvchi axloqiy xatti-harakati, o'zini

tutishi kabilarni ham ifodalaydi. Tabrik o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra istakdan ma'lum darajada farq qilib turadi. Bu nutqiy aktlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun ularning har biriga xos xususiyatlarni o'rganib chiqish lozim bo'ladi.

F.Koulmasning fikriga qo'shilgan holda ta'kidlash mumkinki, tabrik va istak nutqiy akti o'rtasidagi farq dastlab ularning vaqtga munosabatida ko'rinadi. [Coulmas 1981: 149; a takje Verschueren 1985: 194; Marten-Cleef 1991: 145]: Tabrik nutq so'zlanib turgan vaqtdan keyin deyarli kirib kelayotgan vaziyatga ishora qilsa, istak esa unga nisbatan keyinroq yuzaga keluvchi, qolaversa, amalga oshishi noma'lum bo'lgan voqea-hodisaning yuzaga chiqishiga bo'lgan kuchli xohishni ifodalaydi. Ba'zan esa tabrik va ijobiy istak ma'lum bir nutqiy jarayonda o'zaro mos kelib qolishi mumkin. Bunga tug'ilgan kun munosabati bilan bildiriladigan tabrik va istaklarni misol qilib olish mumkin. Bu ikki nutqiy harakat voqeaning turli yo'nalishlariga taalluqli: istak adresat ishlarining kelgusida yaxshi bo'lishi, rivojlanishi, muvaffaqiyatlarga erishishiga bo'lgan umidni ifodalaydi. Tabrik esa quvonchni ifodalaydi. Buning zamirida adresat hayoti bilan bog'liq quvonchli voqea, ishning yangi holatga kirganligi yotadi.

Turli vaqtga taalluqlilik har ikkala nutqiy aktda ham farqlovchi mezonlar – ifodalanayotgan his-tuyg'ularning har xilligida: tabriklash jarayonidagi ijobiy munosabatning ifodalanishini adresat bilan birgalikda quvonchni baham ko'rish yoki ajratilgan quvonch sifatida baholash mumkin, tabrik bildirishda so'zlovchi adresat hayotida yaxshiliklar bo'lishini his qiladi. Har ikki nutqiy harakat ham bevosita birin-ketin sodir bo'ladi, tabrik jarayonida istak ham o'z aksini topadi. Hey, qizlar, turinglar, To'ldirib yuringlar O'zbekistonni, Istaymanki, doim poroxlar emas, Sizlarning allangiz tutsin jahonni (M.Yusuf, "Istak" she'ridan).

Tabrik istakdan farqli ravishda iqrar, maqtov, xushomad elementlariga ega bo'lishi mumkin. Muhtaram ustoz va murabbiylar, Avvalo sizlarni umumxalq bayrami – O'qituvchi va murabbiylar kuni bilan samimiy tabriklab, barcha-barchangizga o'zimning yuksak hurmat-ehtiromim va ezgu tilaklarimni izhor etishdan baxtiyorman. Ular faqat maxsus holatlarda, adresat ma'lum yutuqlarga erishgan holatlarda uni baholashda qo'llaniladi. Masalan, kirish imtihonini muvaffaqiyatli topshirilganligi uchun tabriklashda adresat imkoniyatlari eksplitsit tarzda ijobiy baholanadi. Tug'ilgan kun, lotoreyada yutib olish kabi holatlarda esa adresat ishtirokisiz sodir bo'lganligi uchun ijobiy tazda baholash yuzaga chiqadi.

Tabrik adresat hayotida muvaffaqiyatlarga erishilgani yoki tantanali kun munosabati bilan bildiriladi. Butun O'zbekiston xalqini Istiqlolimizning 32 yilligi bilan qutlaydi. Bayram har bir xonadonga baraka, totuvlik va quvonch olib kelsin. Elimiz dasturxoni to'kin-sochin bo'lsin. Bunda voqeaning natijaviy xarakteri – tabrik uchun asos muhim belgilovchi rol o'ynaydi. Demak, tabrik so'zlovchining adresatga - nutq qaratilgan shaxsga bo'lgan yaxshi munosabatining ifodasi deyish mumkin.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirzaev I.K. Til va nutq hodisalarini o'zaro farqlash lozimligi haqida // SamDU ilmiy axborotnomasi, 2003, № 2. - 3-5-b.
2. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: Filol. fan. dok. ...dissertatsiyasi. –Toshkent. 2001. -235b.
3. Ne'matov H. So'z, uning til va nutqdagi o'rni // O'zbek tili va adabiyoti, 1988, № 6. - 38-43-b.
4. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. - Toshkent: O'qituvchi, 1993. - 32 b.
5. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.
6. Nurmonov A. Nutqiy faoliyat va so'zlovchi shaxs // Rahmatulla Qo'ng'urovning ilmiy merosi va o'zbek tilshunosligi masalalari. – Samarqand. 2008. –B.154-156.
7. Nurmonov A., Hakimov M. Lingvistik pragmatikaning nazariy shakllanishi // O'zbek tili va adabiyoti.-Toshkent.2001. -№4. –B.54-58.
8. Nurmonov A.Lingvistik ta'limotning yangi bosqichi//O'zbek tili va adabiyoti.№6.-Toshkent, 2008.-B.53.
9. Ostin Dj. Slovo kak deystvie. NZL. Вып. XVII. -M.,1986, s.83.
10. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: "Sangzor" nashriyoti, 2007.-B.6.
11. Safarov SH. Pragmalingvistika. -Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. 286 b.

O'ZBEK-LOTIN YOZUVI VA TOJIK-LOTIN YOZUVIDA UNLILARDAGI UMUMIYLIKLAR

*Ho Lim Song,
SamDU tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Ushbu tezisda o'zbek-lotin yozuvi va tojik-lotin yozuvini qiyoslash uchun 1929-1940-yillardagi ikki millatning yozuv islohoti tarixiga e'tibor qaratilib, ikki tilning unlilar tizimidagi umumiyliklar va farqlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: alfavit, lotin grafikasi, fonetika, orfografiya, alifbo

XIX asrdan buyon G'arbiy Turkistonda ko'plab xususiy musulmon bosmaxonalari tashkil etilgani sababli turkiy darsliklarni mustaqil ravishda nashr etib, omma orasiga tarqatish jadidchilar orasida qandaydir an'anaga aylanayotgan edi. Qizig'i shundaki, nashrlar va yozuvchilar orasida o'zbek va tojik millati o'rtasida bugungidek birgina "milliy til"ni alohida o'qitish odati mavjud bo'lmagan. O'zbekiston davlat shakllanishini o'rgangan A.Xolid ta'kidlaganidek, A.Fitrat 1916-yilgacha faqat fors-tojik tilida badiiy asarlar yozgan, 1917-yildagina turkiy tilda ijod qila boshlagan. S.Ayniy esa 1910-1920-yillarda o'zbek tilida badiiy, tarixiy asarlar yozgan. Shungdek, M.Behbudiy 1904-yilda "Risolayi asbobi

savod”, Hoji Muin 1908-yilda “Rahnamoyi savdo” nomli fors-tojik tili darsliklarini chop etishgan. Har ikki jadid ziyolisi ham forsiy, ham turkiy tilni yaxshi o‘rgangan hamda forsiyzabon ziyolilar tojik millatini Turkiston o‘lkasidan ajratishini o‘ylamaganlar. Ularning aksariyati Markaziy Osiyoga nisbatan Fitrat kabi turkiy jadidchilarning qarashlariga sodiq edilar. Shuni unutmazlik kerakki, yangi o‘zbek tilini yaratishda qatnashgan barcha “Chig‘atoy gurungi” a‘zolari ham forsiy va turkiyda so‘zlashgan zullisonaynlar edi [1, 259].

Agar shunday bo‘lsa, biz tojik jadidlari o‘z yozuvlarini yaratishda qanday yo‘l tutganini diqqat bilan ko‘rib chiqishimiz kerak, chunki ikkala adabiy til ham bir vaqtning o‘zida arab yozuvidan lotinga, undan keyin kirillga o‘tgan. Garchi ular turli tillar oilasiga mansub bo‘lsa-da, bir xil ziyoli, bir muddat, bir davlat tuzumi islohotlariga mas‘ul bo‘lgan, shuning uchun ham ikki tilga nisbatan qo‘llanilgan yozuv va fonetik tizimlarni solishtirish katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu tezisda o‘zbek-lotin yozuvi va tojik-lotin yozuvini qiyoslash uchun undosh va unlilar tizimiga e‘tibor qaratiladi.

Avvalo, 1926-yilda chop qilingan S.Alizodaning “Sarfuh nahvi zaboni tojiki” asari fors-tojik tilidagi yagona mukammal grammatik darslik sifatida e‘tirof etilgan. Ma‘lumki, birinchi tojik tili darsligini yozgan Alizoda o‘zbek millatining shakllanishi, ya‘ni, milliy uyg‘onish davrida katta hissa qo‘shgan Behbudiy bilan hamkorlik qilgan va 1917-yilda “Birinchi yil” nomli arab yozuviga asoslan turkiy tili darsligini nashr ettirgan [2]. Demak, Alizoda kabi tojik adabiy tili loyihachilari ikki tilli bo‘lib, o‘zbek adabiy tilining shakllanishida ham ishtirok etganliklarini inkor etib bo‘lmaydi. O‘zbek va tojik tillarining ildizlari turlicha bo‘lsa-da, bu ikki til so‘zlashuvchilari ming yildan ortiq vaqt davomida birga yashab kelgan va yuqorida ta‘riflanganidek, umummilliy talaffuz tizimlari shakllangan. Yaponiyalik tilshunos S.Ido tadqiqotiga ko‘ra Buxoro shahridagi o‘zbeklar tojikcha talaffuzni afzal ko‘rishlari tabiiy bo‘lib, xuddi tojik xalqi singari olti tovushli tizimga ega bo‘lganlar [3, 92-98]. Olti unli tizimi vodiydagi o‘zbek shevalaridan ancha farq qiladi. Sharqiy Turkistonga nisbatan tojik aholisi mutanosib ravishda ko‘proq G‘arbiy Turkistonda, xususan, voha tarafida o‘zbek shevalarining fonologik tizimiga fors-tojik tilining ta‘siri katta ekanligini ham e‘tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Ya‘ni yangi o‘zbek yozuvlari bilan bir vaqtda yaratilgan tojik yozuvlarining ilk shakllanish jarayoniga nazar tashlab, ikki til o‘rtasidagi umumiylik va farqlarni unlilar tizimi misolida qisqacha ko‘rsatib o‘tishimiz joiz.

TAY(1926)	O‘LY(1929)	O‘LY(1934)	TLY(1929)
4 unli (ا, ب, ج, د)	9 unli (a, ə, e, i, b, o, ɵ, u, y)	6 unli (a, ə, e, i, o, u)	8 unli (o, a, e, i, i, ʊ, u, ū)

1-jadval. Tojik-arab, o‘zbek-lotin va tojik-lotin yozuvidagi unli harflar soni

“Sarfuh nahvi zaboni tojiki” asarida fors-tojik-arab yozuvida (FTAY) ja‘mi 32 harf bo‘lib, ulardan 4 tasi unli ekanligi ta‘kidlanadi [4, 7]. Alizoda taklif qilgan TAY mavjud fors-arab yozuvining bevosita merosi bo‘lib, o‘zbek-jadid ziyolilari duch kelgan muammolar unda ham bo‘lgan. Ammo tojik adabiy tili o‘zbek tilidek takomillashtirilgan yangi arab yozuviga bevosita o‘tib bo‘lmasdan to‘g‘ridan to‘g‘ri lotin yozuviga o‘tkazildi.

TAY harflari																
آ/ا	ب	ت	د	ر	ز	خ	ج	ک	غ	م	ن	ف	ق	س	ش	و
ɑ:	b	t	d	r	z	χ	dʒ	k	ɣ	m	n	f	q	s	ʃ	ə: u v
Maxsus forsiy								Maxsus arabiy								
ل	ي/ی			ه/هـ		ژ	پ	چ	گ	ث	ص	ذ	ض	ظ	ط	ح ع ء
l	j	e~e:	i~i:	æ	h	ʒ	p	tʃ	g	s			z	t	h	ʔ

2-jadval. Alizodaning darsligida taklif etilgan TAY (XFA asosida)

1929-yilda qayta ko‘rib chiqilgan TLY bir vaqtning o‘zida joriy qilingan birinchi O‘LYdan unli tovushlardan farq qilsa-da, 1934-yilda rasmiylashtirilgan ikkinchi O‘LY bilan solishtirganda, bu ikki unli yozuv tizimi o‘rtasidagi umumiyliklar aniq mavjud. Masalan, 1929-yildan beri turkiy tillar guruhida keng tarqalgan orqa qator, lablanmagan tor unli /u/ mustaqil [ʊ] harfi sifatida ifodalangan. Ikkinchidan, unlilar uyg‘unligi tufayli ikkita umlaut unli harfi [ø, y] kiritilgan. Ammo 1934-1940-yillarda qo‘llanilgan ikkinchi O‘LY esa turkiy tilning tipik fonologik xususiyati bo‘lgan umlaut harfi olib tashladi hamda /u/ tovushiga tegishli yagona mustaqil harf — [ʊ]ni [i] bilan bir xil yozilishni boshladi. Shungdek, TLY ning sakkiz unli tizimi cho‘ziq unlilar /i:/ va /u:/ni ifodalovchi [ī] va [ū] harfidan tashqari, ikkinchi O‘LYniki bilan deyarli bir xil. (/i:/ va /u:/ unlisi mos ravishda ya va vov harfi bilan yoziladi; qisqa unli /i/ va /u/ tovushi odatda fors-arab yozuvida aks etirilmaydi, lekin ko‘pincha harakat belgisi bilan ifodalanadi).

O‘LY(1929)	a	ə	e	i	ʊ	o	ø	u	y
O‘LY(1934)	a	ə	e	i		o		u	
TLY(1929)	o	a	e	i	ī	ū		u	ū
O‘LY(1995)	o	a	e	i		o‘		u	

3-jadval. O‘LY va TLY unlilar tizimining qiyosi

Misol uchun, turkiy talaffuz orqa qator, lablangan o‘rta keng /o/ tovushiga xos [ū] harfi va tojikcha talaffuz orqa qator, labalangan quyi-keng unli /ɔ/ga xos [o] harfi 1929-yillardan beri qancha marta ikkalasi imlo qoidalari o‘zgaritirilgan bo‘lsa-da, hozirgacha xuddi shu shaklda qo‘llanilib kelinmoqda.

Fors-arab	XFA (forsey)	O‘LY (1929)	O‘LY (1934)	O‘LY (1995)	TLY (1929)	UAY (1984)	ULY (2000)
شوری	/ʃu:ra:/	şora	şora	sho‘ro	şūro	شُورا	shura
روز	/ru:z/	roz	roz	ro‘z	rūz	رُوز	ruz
صوفي	/sʊ:.fijj/	sofʊ	sofi	so‘fi	sūfi	سُؤپی	supi

4-jadval. O‘zbek va tojik tillari o‘rtasidagi unlilarning ifodalanishi

Ba‘zi arabiy va forsiy o‘zlashmalarda odatda vov harfi bilan ifodalanadigan orqa qator, lablangan tor unli /u/ tovushi, o‘zbek va tojik tillarida esa /o/ bilan talaffuz qilinib yozuvda ham xuddi shunday shaklda aks etiladi. Aksincha, uyg‘ur yozuvida o‘sha tovushni “shura”, “ruz”, “supi” deb [u] harfidan foydalanadi. Bundan tashqari, undoshlar tizimida ham bir-biriga o‘xshashlik mavjud. TLY xuddi o‘zbek yozuvlaridek faqat arabiy lug‘atda qo‘llaniladigan olti undosh tovush

uchun alohida, mustaqil harflar yaratilmagan (ث, ص, ذ, ض, ظ, ط). Shuningdek, O'LY va TLYda ayn harfi va hamza belgisini ifodalash uchun tutuq (apostrof) belgisi qo'llaniladi. Chunki, turkiy va forsiy tillarda hamza va aynning talaffuzi oddiygina tanaffusdir. Xuddi shu amaliyot bugungi o'zbek va tojik yozuvlarida ham davom etmoqda. Va nihoyat, TLY ham O'LY kabi arabcha harfi [ح: hay ҳaṭi] ni oddiygina harfi [ه: hay ho'r] ning ekvivalenti sifatida ishlatadi. Ya'ni hay ҳaṭi harfi faqat arabiy lug'atlarda bor va aksariyati tojik shevalarida bu hay ho'r harfi bilan bir xil talaffuz qilinadi, shuning uchun ikkalasini bir xil [h] harfi yozishga qabul qilingan edi [5, 13]. Alizoda tasniflagan arabiy o'zlashma lug'atiga bag'ishlangan barcha arab talaffuziga oid undosh harflar 1929-yildan beri tojik va o'zbek harfi tizimida ham yo'qolgan, lekin fors tiliga xos harflar [پ, گ, چ, ژ → z, c, g, p] ikkalasida ham saqlanib qolganini ko'rish mumkin. Ayniqsa, o'zbek va tojik tillari turli xil oilaga mansub bo'lsa-da, yozuv rejasi boshidanoq undoshlar tizimida faqatgina turkiy tillarga xos [نگ → n]dan tashqari hech qanday farq yo'q edi. Xullas, tojik va o'zbek tillarining undosh harflari deyarli bir xilligini ko'rish mumkin. Ikki xalqning yashash joylari va faoliyati ming yillar davomida bir-biriga mos kelishi bilan ularning tillari va madaniyati ham yaqin bo'lib qoldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press, 2015. – b. 259, 292, 393.
2. Alizoda S. Birinchi yil: Turkiston ibtidoiy maktablarining birinchi sinfi uchun tartib berilgandir. – Samarqand: G'azorof matbaasi, 1917.
3. Ido S. Illustrations of The IPA Bukharan Tajik. // Journal of the International Phonetic Association. 2014. № 44(1). – P. 92-98.
4. Alizoda S. Sarfu nahvi zaboni tojiki. – Samarqand-Dushanbe: nashri Tojikiston SSSR.
5. Suxoriva, Qoidahoyi imlo. – Toshkent-Samarqand: Komitayi alifboyi navi o'zbekiston va tojikiston, nashri Tojik, 1929.

O'ZBEK VA NEMIS TILSHUNOSLIGIDA HAYVON NOMLARI BILAN BOG'LIQ BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

Norkuziyeva Dildora Sheraliyevna
SamDU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va nemis tillarining frazeologiyasidagi hayvon nomlari bilan bog'liq birikmalarning qiyosiy tahlillari keltirilgan. Zoomorfik tasvirlar qiyoslanayotgan tillarning madaniy kontekstidagi o'zaro o'xshash xususiyatlarini o'rganishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, zoomorfizm, hayvon nomlari, qiyosiy tilshunoslik.

Аннотация. В данной статье представлен сравнительный анализ имён и названий животных (собак) в узбекской и немецкой фразеологии.

Зооморфные изображения позволяют изучить особенности сходства и различия в культурном контексте сравниваемых языков.

Ключевые слова: *фразеологические единицы, зооморфизм, названия животных, сравнительное языкознание.*

Abstract. *This article presents a comparative analysis of the names and names of animals (dogs) in Uzbek and German phraseology. Zoomorphic images allow us to study the features of similarities and differences in the cultural context of the compared languages.*

Keywords: *phraseological units, zoomorphism, animal names, comparative linguistics.*

Zoomorfizmlarni o'rganish va ularni tahlil qilish o'zbek va nemis tilshunosligida o'ziga xos alohida ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlardan biridir. Mazkur tillarda hayvon nomlari bilan bog'liq frazeologik birliklarni bir-biriga o'xshash hamda farqli tomonlari mavjud. Ularning yorqin va majoziy ma'noga ega ekanligi, hamda antropotsentrik tabiati tilshunoslar olimlarning muhim tadqiqot yo'nalishiga aylanib bormoqda. Nemis tilshunos olimlaridan V.Kramer va V.Sauyerlar yuqorida keltirilgan etimologik tushunchalarni tadqiq qilganlari fikrimizni yaqqol tasdig'idir.

Nemis adabiyotida ko'p ishlatiladigan frazeologik birliklardan biri bu cho'chqa (der Schwein) tasviridir. Tarixdan ma'lumki, cho'chqachilik Germaniyada chorvachilikning eng qadimgi turlaridan biri hisoblanadi. Bir necha yuz yillardan beri Germaniyadagi Elba daryosining g'arbida joylashgan o'rmonlarda cho'chqa podalari boqilib kelingan. Ular uchun asosiy oziq-ovqat eman daraxti va olxa yong'oqlari bo'lgan. Bundan tashqari cho'chqachilik Germaniyada chorvachilikning eng arzon turi yedi va XVIII asrga qadar yetakchi o'rinni egallab keldi. Cho'chqa har doim Germaniya qishloq xo'jalik iqtisodiyotida muhim rol o'ynagan. Ushbu hayvonning boqilishi va uning aholi hayotidagi roli mamlakat urf-odatlarida va madaniyati ham aks etgan. Ba'zi manbalarda keltirilishicha, Germaniyada cho'chqa omad, farovonlik va boylik ramziga aylangan. Er hat Schwein - u juda omadli, er hat (großes) Schwein gehabt - u juda omadli, das nenne ich Schwein - bu omad! Omadli! Omading kulib boqdi! Lekin shunga qaramay, nemis tilida "cho'chqa" tasviri bilan bog'liq bo'lgan zoomorfizmlarning hammasi ham ijobiy ma'noda ham qo'llanilmaydi. Masalan, ulardan quyidagi salbiy ma'noga ega bo'lgan birliklarni keltirishimiz mumkin: armes Schwein (salopp) – nochor, kambag'al, qashshoq odamlarga nisbatan ishlatiladi. Shuningdek, bluten wie ein Schwein iborasi qonga belangan kishilarga nisbatan qo'llaniladi.

O'zbek va nemis tillaridagi cho'chqa tasviri bilan bog'liq zoomorfizmlarning qiyosiy tahlilida ikki millat vakillari ham uni tavsiflashda ba'zi o'xshatishlardan foydalanishganini uchratish mumkin. Masalan, jamiyatdagi axloqiy jihatdan nopok odamlarga nisbatan wie das Schwein aus dem Stall fortlaufen, wie die Schweine vom Troge aufstehen, das Schwein fühlt sich im Dreck am wohlsten kabi iboralar ishlatiladi. Ya'ni bu yerda o'zini cho'chqa kabi tutadigan befarosat, betartib, axloqsiz va boshqa shu kabi salbiy xarakterli insonlar

uchun hamda ko'p spirtli ichimlik ichuvchi kishilarga nisbatan ham ishlatiladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, o'zbek tilida ham bunday zoomorfizmlarni uchratish mumkin. Masalan, "Dangasa Ba balchiqdan chiqqan cho'chqadek doim kir bo'lib yurar ekan. U shu qadar ozib ketibdiki, qaragan odam qo'rqarkan" [1,228]. Bunda doim kir, iflos, o'ziga qaramaydigan tartibsiz insonlarga nisbatan cho'chqadek kir yurishi nazarda tutilgan. Qo'yidagi namunada "uning yonida bir ko'zini qalin latta bilan o'rab olgan, lunjlari shishgan, cho'chqadek semiz uloq no'yon chordana qurib o'tirardi" deb qo'llanilgan. Ya'ni ochofat, juda ham semiz, yog' bosgan insonlarni cho'chqadek semiz deyishadi. Quyidagi "Chunki u shuhrat balchig'iga cho'chqadek ag'anagan edi" [2,233] jumlasida obru-e'tibor, mansab ortidan manmanlikka ruju quyan insonlar tasvirlangan.

Taqsir, bugun kechasi ko'chada loyda cho'chqaday ag'anab yotgan bir kishiga duch keldim. U qattiq mast ekan [3,10]. Tanbal bo'la turib ovqatni xush ko'rishi hisobga olinsa, uning yaqin yillar ichida cho'chqaday semirish ehtimoli bor edi. Boshqa yoqdan, harakatsizlik uni kasalga chalintirib, cho'pday ozdirishi ham mumkin edi [4,16]. Yuqorida keltirilgan namunalardan ko'rinib turibdiki, o'zbek tili madaniyatida cho'chqa hayvoni doimo salbiy ma'noda qo'llaniladi. Aksincha, nemis madaniyatida esa bu hayvon deyarli ijobiy holatlarga nisbatan qo'llaniladi. O'zbek madaniyatida nafaqat musulmonlar balki boshqa din vakillari ham, cho'chqa go'shtini iste'mol qilish ham diniy tomondan, ham tibbiy tomondan xavfli ekanligini tan olishmoqda. Ko'pgina ulamolar va tibbiyot olimlari va soha mutaxassislari, kishilar cho'chqa go'shtini iste'mol qilmaslik uchun turli xil va'z-nasihatlar, maqola va kitoblar bilan odamlarni ogohlantirib kelishmoqda. Tibbiyot nuqtayi nazaridan ham cho'chqa go'shtini iste'mol qilish naqadar xavfli ekanligini va cho'chqa go'shti sababli kishilar turli xil yuqumli, xavfli va tuzalmas dardga chalinishi mumkinligini shu soha vakillari ta'kidlashadi.

Ikkala tilning ham frazeologiyasida qo'llaniladigan hayvon nomlari bilan bog'liq o'xshatishlarda it tasviri ko'proq uchraydi. It (der Hund) bilan bog'liq bo'lgan zoomorfizm o'zbek va nemis adabiyotlarida o'ziga xos bo'lgan nomlar bilan kundalik turmush tarzida keng qo'llanilib kelinmoqda. Nemis xalqi o'zlarining itlarga bo'lgan munosabati va g'amxo'rliqi bilan boshqa xalqlardan alohida ajralib turadi. Chunki ular itlarni sevib, ularga o'zgacha mehr bilan munosabatda bo'lishadi. Nemis xalqi uchun itlar, birinchi navbatda, sodiq hamrohdir. U qadim zamonlardan to hozirgi kungacha insonlarga hamroh bo'lib kelmoqda. Shunday bo'lishiga qarmasdan, ba'zi bir nemis lingvistik madaniyat namunalarida itning tasviri noaniq va ba'zan salbiy xususiyatlar bilan ifodalangan. Buni quyidagi salbiy frazeologik birliklarda ko'rishimiz mumkin: Masalan "Kein bunter Hund schaut dich an" – sen hech kimga kerak emassan, hech kim senga e'tibor bermaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, it obrazi har doim ham ijobiy tasvirlanmaydi. Ba'zan "der Hund" zoomorfizmi orqali bu hayvonga xos bo'lmagan dangasalik, ishonchsizlik kabi sifatlar insonlardagi ba'zi salbiy xususiyatlarni ochib berish uchun qo'llaniladi. Masalan "den Hund hinken lassen" insonlardagi "dangasalik", "makkorlik", "ishonchsizlik" kabi xususiyatlarni ifodalash uchun ishlatiladi.

O'zbek xalqi uchun ham it - bu uy hayvoni, insonning eng qadimgi va birinchi do'sti, ovda yordamchi, qo'riqchi, yo'l boshchi hisoblanadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan ba'zan ko'plab salbiy o'xshatishlar bilan ifodalanishi ham uchrab turadi. Masalan, "Mana, yuribsan, itning keyingi oyog'i bo'lib!" [5,126] iborasi hamma ishda orqada qolgan, dangasa, ishyoqmas insonlarga nisbatan qo'llaniladi yoki "Qo'tir itdek bir ko'ylakda dildirab turibman" [6,110] gapida nochor, yupun, bechoraxol kabi holatlarlardagi insonlar tasvirlanadi. "O'zing Ibrohimbekni bu yerdan daydi itdek haydab yuborgan ekansan - ku?" [3,106].

O'zbek tilida boshpanasiz, hech kimga kerak bo'lmagan, g'arib kimsalarga nisbatan "daydi it" zoomorfizmi qo'llaniladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, nemis tilidagi ba'zi frazeologik birliklardagi nomlari keltirilgan hayvonlarning matn ma'nosi bilan hech qanday aloqasi bo'lmaydi. Masalan: "vor die Hunde gehen" iborasi it bilan emas balki tog'-kon metallurgiyasi bilan bog'liq birlik hisoblanadi. Avvalgi paytlarda yaxshi ishlamagan konchilar jarimaga tortilgan. Ayblanuvchi orqasidan "Hunte" deb nomlangan og'ir aravani tortib yurishi kerak edi. Bunday anglashilmovchilik natijasida yuqoridagi ibora vujudga kelgan. Bunday xatoliklar nafaqat nemis balki boshqa xalqlarning tillarida ham uchraydi. Xulosa. O'rganishlar davomida o'zbek va nemis tillaridagi it va cho'chqa hayvonlari bilan bog'liq bo'lgan turli tasvirlar qiyoslangan holda o'rganildi. Mazkur tillardagi it va cho'chqa nomlari bilan bog'liq zoomorfik birikmalarni qiyosiy tahlil qilish orqali bu ikki til madaniyati, turmush tarzi, tarixi o'rtasidagi o'xshashlik va farqli xususiyatlar va o'ziga xos jihatlari taqqoslandi.

Adabiyotlar:

1. Shamsimuhamedov I. Sharq xalqlari ertaklari. Sharq, 1994. 207 b.
2. Madvaliyev A va boshqalar. O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston nashriyoti". Toshkent – 2021.
3. Islom Xolboy. Tanazzul: Tuzoq. Toshkent. 2020. - 223 b.
4. Norkuziyeva D.Sh. Study of Ethnolinguistic-Sculptural features of zoomorphisms in scientific researches. Texas Journal of Philology, Culture and History. Vol. 12. P.12-14.
5. Said Ahmad. Qorako'z majnun (hikoya): O'zbekiston. NMIU, 2001 –126
6. Mixail Zoshchenko. Mojaro: Hikoyalar / [Rus tilidan N. Aminov tarj.] — Toshkent, Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988. Mixail Zoshchenko. Mojaro. 1998. 110 b.
7. Shukur Xolmirzayev, Toxir Usmonov. Ko'chki: Qissalar. "Yosh gvardiya" nashriyoti. Toshkent, 1990. - 106 b.
8. Маковский М.М. «Английская этимология». М., Высшая школа, 1986.
9. Norkuziyeva D.Sh. Badiiy adabiyotda zoomorfizmlarni qo'llanilishining o'ziga xos xususiyatlari. Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. - Samarqand: SamDCHTI nashri, 2021.— 147- 149 b.

MUNDARIJA

So‘zboshi		4
Tojiyev Y.	Rahmatulla Qo‘ng‘urov – o‘zbek tili stilistikasi ilmiy maktabi asoschisi	6
O‘rinboyev B.	Uslubshunoslik ilmida bog‘ yaratgan olim	10
Karimov S.A.	Ot stilistikasi va Rahmatulla Qo‘ng‘urov qarashlari	11
Umurqulov B.	Atoqli tilshunos	19
Rasulov R.	Nutq madaniyatimi yoki muloqot madaniyati?	21
Abdiyev M.B.	Bog‘cha yoshidagi bolalarni nutqiy muloqotga o‘rgatish	27
Pardayev A.B.	Rahmatulla Qo‘ng‘urov va stilistika fani masalalari	30
Yo‘ldashev B., Yo‘ldasheva D.	O‘zbek onomastikasi muammolari Samarqand olimlari talqinida	33
Qudaybergenov M., Abdullayev D.	Grammatik tavsiflarni tafovutlashda frazeologik birlikning o‘rni	37
Urinbayeva D.B.	Ustozlar hurmati – ajdodlarimiz merosi	40
Sharipov F.G., Sharipova E.F.	Yangi – amaliy bosqichda so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalar tasnifi	42
Suvonova R.A.	Ot so‘z turkumlariga xoslangan metonimiyalar	46
Yo‘ldashev B., Rashidova U.	O‘zbek frazeologiyasi masalalari Rahmatulla Qo‘ng‘urov nigohida	48
G‘afforov A.A.	Ta‘lim va nutq madaniyati uzviyligi	51
Mahmadiyev Sh.S.	Sinonimiya hodisasi haqida ba‘zi mulohazalar	54
Kilichev B.E.	O‘zbek tilida antroponimlar uslubiyati	58
Yusupova O.S.	Dramatik asarlarda sintaktik parallelizm	61
Umirova S.M.	Til korpuslari xususida	64
Rashidova U.M.	Somatik frazemalarning lingvomadaniy tahlili	68
Xolmuxamedov B.F.	Til korpusi tushunchasi va o‘zbek tilshunosligida milliy korpusni yaratish masalasi	71
Islamova D.A.	Tilning ifoda-tasviriy vositalari va transpozitsiya	74
Rasulova I.A.	Kontrastiv tilshunoslikning lingvomadaniy masalalari	78
Turdimurodov S.E.	Evfemik darajalanuvchi nutq – madaniy nutq belgisi sifatida	81
Kazakov I.R.	Olamning lisoniy manzarasiga oid mulohazalar	85
Sharipov F.G., Sharipova M.F.	O‘zbek tilshunosligida milliy korpus lingvistikasi masalasi	89
Sulaymonov B.N.	Tilshunoslikda ko‘chma ma’nolar tavsifi va ularning leksikografik talqini	92
Radjabova Z.I.	Frazeologik minimumlar va ularni tasnif qilish	95

	asoslari	
Yuldasheva D.B.	Halima Xudoyberdiyeva she'riyatida "qush" poetik obrazining o'ziga xos xususiyatlariga doir	97
Amonturdiyeva Sh.R.	Duo matnining lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlari	99
Narziyeva N.M.	Abdulla Oripov lirikasining tili va uslubi	103
Yunusova Sh.M.	Reklama matnining lingvistik xususiyatlari	105
Yaxshiyeva Z. R.	Amir Temur haqidagi tarixiy romanlarda xronotop masalasi	108
Allamberganova M., Taylakova M.	Talabalar nutqiga xos ba'zi kamchiliklar	111
Shirinova M.Sh.	Adabiy me'yorning shakllanishida kino tilining o'rni va ahamiyati	113
Ernazarova I., Mamatqobilova D.	Uslubshunoslikda muallif so'z ijodkorligi masalasi	117
Rahmatova D.	Jadidchilik va olmon olimasi	119
Botirova M.B.	O'zbek tili reklama diskursida nutq madaniyati	122
Norboyeva D.J.	Xizmat ko'rsatish soha mutaxassislarini rivojlantirishda kasbiy terminologiyaning o'rni	125
Xojiyeva M. Y.	Tildagi shaxs va uning maqomi	128
Abdullayev O.I.	O'zbek va qoraqalpoq tillarida zamonaviy leksikaning lingvokulturologik tahlili	130
Yokubova Sh. Y.	Poetik nutqda sintaktik figuralarning qo'llanishi	134
Sharipova M. J.	O'zbek xalq maqollarida kontrast ("qo'y" lug'aviy-ma'noviy guruhi asosida)	136
Barnoyeva S.U.	Lingvokulturologiya antroposentrik tilshunoslikning yo'nalishi sifatida	139
Misliddinova M.	«Devoni lug'otit turk»da diyereza hodisasi xususida	142
Tursunov M.S.	O'zbek tili matnlarini razmetkalash	144
Turdimurodov U.S.	Toponimlarni tadqiq etishda stilistik va statistik metod	147
Bobotayev M.I.	"O'zbek tilining izohli lug'ati"da shevaga oid so'zlarning shakliy-struktur tavsifi	150
Комилова М.К.	Использование педагогических технологий на уроках русского языка в воспитании высоконравственного поколения	154
Abatov D. R.	Qashqadaryo xalq dostonlari tilida qo'llangan sodda asosli onomastik birliklar tadqiqi	156
Sharipova O.X.	"Devonu lug'otut turk" asaridagi "vatan" konsepti qo'llangan maqollarning lingvokulturologik tadqiqi	159
Yo'ldosheva D.X.	XXI asr o'zbek dramaturgiyasida pleonazmning pragmatik xususiyatlari	162

Nurmanova S.	Sirojiddin Sayyid she'rlarida "ayol" konseptining kognitiv talqini	164
Odinayev B.I.	Sinestetik metaforalarning stilistik-pragmatik xususiyatlari	167
Nabiyeva Sh.I.	O'zbek adabiy tilida me'yor muammosi	170
Rahmatova Y.Sh.	Frazema va leksemaning semantik-struktur xususiyatlari	173
Toshova X.S.	Qizil rang bilan bog'liq leksik birliklarning lingvokulturalogik talqini	176
Abdumannotova N.A.	"Hotamnoma" asaridagi ayrim so'zlarning leksik-semantik xususiyatlari	179
Cho'liyev R.A.	Abdulla Qodiriyning "Uloqda" hikoyasida qo'llangan so'zlarning statistik tahlili	183
Yandashova D.Sh.	O'zbek tilshunosligining zamonaviy yo'nalishlari taraqqiyoti	187
Qurbonov S.A.	Murod Muhammad Do'st asarlarida ma'nodosh so'zlarning pragmatik xususiyatlari	189
Narziyeva N.	Taqlid so'zlarning maktab darsliklaridagi tadqiqiga doir ba'zi mulohazalar	193
Mamadiyeva S.Sh.	"Izohli lug'at"lardadi taqlidlarning ayrim xususiyatlari haqida	197
Suyunova D.X.	Bobur g'azallarida qo'llangan somatik frazeologizmlarning funksional-semantik xususiyatlari	200
Hatamov Z.M.	Modal so'zlarning o'ziga xos tabiati va o'rganilishi	202
Saidova Z.B.	Normurod Norqobilov metaforalarining semantik mundarijasi	205
Tirkashev J. O'.	Kompyuter lingvistikasida morfologik analizator va morfologik razmetka	209
Ergashev A.	Rang ifodalanishining kognitiv-semantik tuzilishi	211
Rustamova I.A.	O'zbek tilida yuklamaga ko'chayotgan so'zlar	213
G'aybulloyeva U.A.	Sh.Rashidovning "Kashmir qo'shig'i" qissasida epitetning qo'llanishi	218
Turopova H.F.	O'zbek xalq dostonlaridagi maqollarning ba'zi lingvopoetik xususiyatlari	221
Shermamatova N.Sh.	Publitsistik matnda kiritmalar va ularning uslubiy xususiyatlari	225
Toshkentova Sh.Q.	The structural characteristics of computer terms	227
Baymuradova A.O.	Sirojiddin Sayyid ijodida ranglarning ramziy ifodalanishi	230
Bobokulov X.S.	Frazeologizmlarning kognitiv-pragmatik aspekti	235
Eshaliyeva R.	She'riy matnlarda olmoshlarning qo'llanishidagi o'ziga xosliklar	239

Tursunova D.	“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da berilgan ayrim folklorizmlarning stilistik imkoniyatlari	243
Anvarova M.F.	Bahodir Qobul asarlarida chegaralangan leksikaga oid so‘zlarning lingvopoetik talqini	246
To‘xtayeva D.Sh.	Shavkat Rahmon she’rlarida modallik kategoriyasi	249
Baymuradova A.O.	“Beshik”, “chopon”, “atlas” realiyalarining she’riyatda ifodalanishi	252
Abdiyeva M.B.	Ilmiy matn yaratish prinsiplari	258
Qurbonova.M.J.	Xurshid Davron ijodida metaforaning o‘ziga xosligi	262
Otaqulova A.	Sirojiddin Sayyidning “Iltimos, suyanmangiz” she’riy matnining sintaktik-stilistik tahlili	265
Mardonova.O.Sh.	Jamiyat sotsial qatlamida psixolingvistikaning namoyon bo‘lishi	270
Pulatova.U.U.	O‘zbek tilida ayrim baho konseptini ifodalovchi birliklarning pragmatik xususiyatlari	274
Onarboyeva X.	“Quyosh qoraymas” romanida epitelar	279
Mamarajabova O.	“Bosh” komponentli iboralarning struktur-semantik xususiyatlari	282
Ubaydullayeva A.O.	Poetonimlarning o‘zbek tilshunosligi manbalaridagi talqini	284
Maxammadiyeva N.	O‘tkir Hoshimovning so‘z qo‘llash mahorati	286
Sharopova S.	She’riy matnlarda alliteratsiyaning stilistik vazifasi	288
Sa’diyeva S.	Takror – personaj ruhiyatini ifodalash vositasi sifatida	291
Toshpo‘lotova O.	Shavkat Rahmon she’riyatida jonlantirish san’ati	293
Bozorova P.	Faxriyor ijodida o‘xshatish	295
Rasulova S.H.	Rauf Parfi ijodida individual o‘xshatishlar va nutq uslubi	297
Kamolova M.O.	Behzod Fazliddin ijodida oksimoronlarning qo‘llanilishi	300
Abdullayeva O.B.	Badiiy asar matnida fonostilistik birliklarning ba’zi uslubiy xususiyatlari	302
Baxranova F.	O‘xshatishni yuzaga keltiruvchi grammatik vositalarning stilistik xususiyatlari	305
Maxammatova F.	Abdulla Qahhor asarlarining o‘rganilishi	309
Turaboyeva L.Q.	Frazeologik ma’nolarda milliylikning aks etishi	312
Jalilova M.Z.	O‘zbek tili Toyloq shevasining ayrim fonetik xususiyatlari	315
Bobosherova M.T.	“O‘TIL”dagi dialektal birliklarning leksik-semantik xususiyatlari haqida ba’zi mulohazalar	317
Hamdamova S.	O‘zbek tilida pleonazm hodisasi	320

Elonova S.	O'zbek nutqi madaniyati va adabiy me'yor masalalari	324
Mardonova F.	Boshlang'ich ta'limda so'zlarning tarkibini o'rgatish metodikasi	326
Bozorova F.	Badiiy o'xshatishlarning lisoniy xususiyatlari	329
Suyunova S.	Nurobod tumani "Toshquduq" toponimi haqida ba'zi mulohazalar	331
Po'latova Y.	G'afur G'ulomning o'xshatish qo'llash mahorati	335
Hasanova N.	Usmon Azim she'rlarida qo'llangan antroponimlarning poetik xususiyatlari	338
Bekmuradova I.Z	Halima Ahmedova she'riyatida sinonim va antonim so'zlarning funksional-semantik xususiyatlari	341
Faxriddinova D.S.	Tabrik nutqiy aktining qisqacha tavsifi	343
Ho Lim Song	O'zbek-lotin yozuvi va tojik-lotin yozuvida unlilardagi umumiyliklar	346
Norkuziyeva D.Sh.	O'zbek va nemis tilshunosligida hayvon nomlari bilan bog'liq birliklarning qiyosiy tahlili	349